ศรีสุข ทวิชาประสิทธิ์

แปล

เอเชียตะวันออกยุคใหม่

เล่มสอง

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
๙๑๓/๑๙ ถนนอรุณอมรินทร์ เขตบางกอกน้อย กทม. ๑๐๗๐๐
โทร. ๔๑๘๘-๔๗๖๙

ราคา ๖๐.๐๐ บาท

ปก : นันทะ เจริญพันธุ์

เอเชียตะวันออกยุคใหม่

เล่ม ๒

การแปลนี้ได้รับอนุญาตจากสำนักพิมพ์
Houghton Mifflin Company, Boston.
เจ้าของลิขสิทธิ์แล้ว
Copyright © 1965 Houghton Mifflin Company, Boston.

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๐
ลิขสิทธิ์ภาษาไทยเป็นของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
๕๙๙ ถนนไมตรีจิต กรุงเทพมหานคร
เป็นผู้แทนจำหน่าย

เอเชียตะวันออกยุคใหม่

เล่ม ๒

ศรีสุข ทวิชาประสิทธิ์

แปลจาก

East Asia
The Modern Transformation

by

John K. Fairbank
Edwin O. Reischauer
Albert M. Craig

โครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๐

รายนามคณะกรรมการบริหาร
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

นายป่วย อึ้งภากรณ์	ประธาน
นายเสน่ห์ จามริก	รองประธาน
นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายโกศล ศรีสังข์	กรรมการ
นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	กรรมการ
นางชลธิรา กลัดอยู่	กรรมการ
นายทักษ์ เฉลิมเตียรณ	กรรมการ
นายวิทย์ วิศทเวทย์	กรรมการ
นางสาวสดชื่น ชัยประสาธน์	กรรมการ
นางสาวสวาท เสนาณรงค์	กรรมการ
นายสังวียน อินทรวิชัย	กรรมการ
นายสมบัติ จันทรวงศ์	กรรมการ
นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ

คำแถลงของโครงการตำรา

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริการการศึกษาจากสถาบันต่างๆ เมื่อเริ่มดำเนินงานโครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อคกี้เฟลเล่อร์เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องแรกของโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในขั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง โดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้โครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมงาน งานเขียนของนักวิชาการต่างๆทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึงในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่งๆขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้นๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนาตลอดจนเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของโครงการตำราฯ คือส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล—เรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัย ในช่วงแรกๆเราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นงานหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่นๆด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งบัดนี้สามารถแยกตัวออกมาบริหารและดำเนินการโดยอิสระจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม—กลั่นกรอง—ตรวจสอบ—และจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบาย ได้ครบทุกประเภทและมีเนื้อหาครอบคลุมสาขา

วิชาต่าง ๆ ถึง ๘ สาขา ดังต่อไปนี้ คือ ๑) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ ๒) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ๓) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ ๔) สาขาวิชารัฐศาสตร์ ๕) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ๖) สาขาวิชาปรัชญา ๗) สาขาวิชาจิตวิทยา ๘) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงานและยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น "ชุด" ต่อ ซึ่งมีเนื้อหาคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น "ชุดชีวิตและงาน" ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามิใช่กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ทุกท่านได้เข้ามีส่วนร่วมในโครงการตำรา ฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกับเรา

ประธานกรรมการ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

คำนำผู้แปล

หนังสือเรื่องเอเชียตะวันออกยุคใหม่นี้ เป็นหนังสือแปลมาจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ ชื่อ East Asia, The Modern Transformation มีคณะผู้แต่ง คือ John K. Fairbank, Edwin O. Reischauer และ Albert M. Craig พิมพ์ครั้งที่ ๔ เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๖๕ หนังสือฉบับภาษาอังกฤษเป็นหนังสือที่ได้รับการยกย่องว่า เป็นหนังสือวิชาการชั้นดีเยี่ยมในหมู่นักศึกษานานาชาติ เป็นหนังสือที่ใช้เป็นตำราเรียนในวิชาที่เกี่ยวกับประเทศตะวันออกไกลในมหาวิทยาลัยหลายแห่งในโลก เป็นหนังสือที่ให้ความรู้อย่างกว้างขวางเกี่ยวกับประเทศตะวันออกไกล มีจีนและญี่ปุ่น เป็นอาทิ

คณะกรรมการโครงการตำรา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้อนุมัติให้ดำเนินการแปลหนังสือเล่มนี้เป็นภาษาไทยใน พ.ศ. ๒๕๑๕ แต่เนื่องจากหนังสือเล่มนี้มีความยาวมาก และประสงค์จะให้เสร็จภายใน ๑ ปี จึงได้จัดแบ่งหนังสือเล่มนี้ออกเป็น ๓ ภาค ให้มีผู้แปลหลายท่าน ดังมีรายนามผู้แปลและการแบ่งต้นฉบับดังนี้

เล่ม ๑	(บทที่ ๑—๓)	ผู้แปล	นางเพ็ชรี สุมิตร
เล่ม ๒	(บทที่ ๔—๖)	,,	นางศรีสุข ทวิชาประสิทธิ์
เล่ม ๓	(บทที่ ๗—๑๐)	,,	ดร. กุสุมา สนิทวงศ์ฯ
			นายชัยโชค จุลศิริวงศ์ และ
			นางวิสาขา เลห์แมน

ความรู้เกี่ยวกับเรื่องประเทศตะวันออกไกลมีความสำคัญต่อคนไทยมากเพียงใดแทบจะไม่ต้องกล่าวโดยละเอียด สำหรับจีนไม่ใช่เป็นเพียงคนที่อยู่แวดล้อมกับชีวิตประจำวันของเราแต่อย่างเดียว ปัจจุบันจีนเป็นมิตรประเทศที่เพิ่งเริ่มเปิดความสัมพันธ์เป็นทางการกับประเทศไทยในวันที่ ๑ เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ นี้ การที่จะเริ่มรู้จักติดต่อกับผู้ใดนั้น หากมีความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของผู้นั้นอย่างถี่ถ้วน ก็จะช่วยให้ภาพพจน์และการดำเนินนโยบายเป็นไปอย่างสุขุมรอบคอบ จริงอยู่คนไทยติดต่อกับคนจีนมาช้านาน แต่คนจีนที่คนไทยได้เคยรู้จักมาตลอดนั้น ส่วนมากได้เข้ามารับวัฒนธรรมไทยและคล้ายคลึงกับไทยไปเสียส่วนมาก คนจีนในประเทศจีนมีประวัติที่แตกต่างไปจากคนไทย มีภูมิหลัง และประสบการณ์ ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองภายใน และอิทธิพลที่ได้รับจากภายนอกต่างไปจากคนไทย ฉะนั้น ความรู้เรื่องประเทศจีนจากหนังสือเล่มนี้จะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่า เหตุใดประเทศจีนในปัจจุบันนี้จึงเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับการปกครองในระบอบคอมมิวนิสม์

ส่วนประเทศญี่ปุ่น ก็มีความสำคัญไม่แต่เฉพาะเป็นผู้นำทางเศรษฐกิจในโลกปัจจุบัน บทบาทของญี่ปุ่นในฐานะเป็นประเทศตะวันออกเคยโด่งดังมาแล้ว ในฐานะเป็นมหาอำนาจเทียบเท่ามหาประเทศตะวันตกหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ เคยเป็นผู้พิชิตชั่วคราว ปกครองดินแดนเกือบทั่วทวีปเอเชียในสงครามโลกครั้งที่ ๒ เหตุใดประเทศญี่ปุ่นที่เคยจัดว่าเป็นประเทศบริวารของจีน เริ่มรับวัฒนธรรมจีนมาในศตวรรษที่ ๗ และรับวัฒนธรรมตะวันตกในศตวรรษที่ ๑๙ จึงสามารถพัฒนาประเทศให้เป็นมหาอำนาจภายในเวลาศตวรรษเดียวได้ และแม้เมื่อแพ้สงครามโลกครั้งที่ ๒ แล้ว ญี่ปุ่นก็สามารถพัฒนาประเทศในระบอบประชาธิปไตยให้ได้ผลดียิ่ง อันช่วยให้ญี่ปุ่นเจริญก้าวหน้ามาจนทุกวันนี้

นอกเหนือไปจากความรู้เกี่ยวกับประเทศทั้งสองแล้ว ผู้อ่านจะได้เห็นข้อเปรียบเทียบอย่างชัดเจนในขณะที่ทั้งจีนและญี่ปุ่นมีที่ตั้งอยู่ในเขตใกล้เคียงกัน มีเชื้อชาติพื้นฐานวัฒนธรรมและอิทธิพลจากภายนอกคล้ายคลึงกัน แต่ผลลัพธ์ปัจจุบันที่แสดงออกในเรื่องการเมืองนั้นต่างกัน นอกจากนั้น หนังสือเล่มนี้ยังบรรจุความรู้เกี่ยวกับประเทศเอเชียอื่น ๆ ด้วย คณะผู้เขียนได้รวบรวมข้อมูลที่มีคุณค่าทางวิชาการบรรจุไว้อย่างสมบูรณ์

ในการตรวจแก้หนังสือแปลเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้รับความกรุณาแนะนำในเรื่องต่าง ๆ จาก ดร. กุสุมา สนิทวงศ์ ฯ ประธานสาขาประวัติศาสตร์ของโครงการตำรา ฯ และได้รับคำแนะนำเรื่องคำศัพท์เฉพาะและอื่น ๆ จาก ดร. เขียน ธีระวิทย์ แห่งคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ขอจารึกพระคุณไว้ ณ ที่นี้ และขอขอบคุณโครงการตำรา ฯ สมาคมสังคมศาสตร์ และบริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด ที่อนุเคราะห์ให้หนังสือเล่มนี้ปรากฏออกมาเป็นรูปเล่มได้ โดยจะจัดพิมพ์เป็น ๓ เล่มต่อเนื่องกัน หวังว่าหนังสือแปลฉบับนี้คงเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทุกท่านตามสมควร

ศรีสุข ทวีชาประสิทธิ์
บรรณาธิการ
๒๙ สิงหาคม ๒๕๑๘

สารบัญ

		หน้า
บทที่ ๔	ความเจริญของประเทศญี่ปุ่นสมัยเมจิ	๒๗๕
	การอุตสาหกรรมระยะแรก	๒๗๕
	การพัฒนาสังคมธุรกิจ	๒๘๒
	ความเจริญทางเศรษฐกิจ	๒๘๙
	การเปลี่ยนแปลงทางสังคม	๒๙๘
	ความคิดและศาสนา	๓๐๓
	การศึกษา	๓๐๙
	การเริ่มนำสถาบันผู้แทนราษฎรเข้ามาใช้	๓๑๙
	การเรียกร้องให้มีการปกครองแบบมีรัฐสภา	๓๒๖
	การเตรียมงานเพื่อรัฐธรรมนูญ	๓๓๒
	ระยะแรกของการปกครองโดยใช้รัฐธรรมนูญ	๓๔๕
	การทำความใฝ่ฝันของยุคเมจิให้สมบูรณ์	๓๖๑
บทที่ ๕	ปฏิกิริยาของจีนที่มีต่ออิทธิพลตะวันตก	๓๖๕
	การปรับปรุงประเทศระยะแรกตามแบบอย่างตะวันตกเพื่อป้องกันตัวเอง	๓๖๕
	การฟื้นฟูการปกครองตามลัทธิขงจื๊อ	๓๗๔
	คณะสอนศาสนาคริสเตียนและผลสะท้อนในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐	๓๘๘
	การพัฒนาเศรษฐกิจภายใต้ระบบสนธิสัญญา	๔๐๐
	ความก้าวหน้าอย่างเชื่องช้าของการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ และ ค.ศ. ๑๘๘๐	๔๒๕
	การล่วงล้ำบุกรุกของชาวต่างชาติและการต่อต้านของจีน	๔๓๔
	ความล้มเหลวของ “การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง” เพื่อต่อต้านญี่ปุ่น	๔๕๓
	ขบวนการปฏิรูป	๔๖๒
	การจลาจลนักมวย	๔๗๖
	ปฏิกิริยาของจีนในภาพประวัติศาสตร์	๔๘๘
บทที่ ๖	เอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคจักรวรรดินิยม	๔๙๓
	การขยายตัวของประเทศภาคพื้นยุโรปในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า	๔๙๓
	เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนยุคอาณานิคม	๕๐๓

ประเทศพม่าและไทยในต้นยุคใหม่ ๕๑๕
ความเจริญของเวียดนาม ๕๒๒
จักรวรรดิอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ๕๓๓
การสถาปนาอินโดจีนของฝรั่งเศส ๕๔๗
การเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยในประเทศไทย ๕๕๕
ปฏิกิริยาของประเทศเกาหลีต่อโลกภายนอก ๕๖๓
อำนาจการเมืองของมหาอำนาจที่มีเหนือประเทศจีน ค.ศ. ๑๘๙๔—๑๙๐๑ ๕๗๔
การแข่งขันระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ ๕๘๘
ระบบอาณานิคมเมื่อมองย้อนกลับไป ๕๙๖

บทที่ ๔

ความเจริญของประเทศญี่ปุ่นสมัยเมจิ

การอุตสาหกรรมระยะแรก

รัชสมัยใหม่สร้างความมั่นคงได้ทั่วทั้งประเทศภายในระยะ ๑๐ ปีที่มีอำนาจ แต่ก็ยังมีอีกหลายอย่างที่ญี่ปุ่นจะต้องทำหากญี่ปุ่นต้องการจะมีความมั่นคงปลอดภัยจากการรุกรานภายนอก และต้องการได้ความเสมอภาคจากชาวตะวันตก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของประเทศ ตลอดจนความรู้และความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีของประชาชน

พวกผู้นำหนุ่ม ๆ มองเห็นแง่มุมต่าง ๆ ของปัญหาที่พวกเขาต้องเผชิญอยู่ ความเข้าใจอย่างกว้างขวางและความใจกว้างแสดงให้เห็นว่า บุคคลชนิดใดถูกกำหนดให้เป็นผู้นำของชาติจากสภาพความวุ่นวายในระยะ ๒๐ ปีก่อน การยกเลิกแว่นแคว้นต่าง ๆ การวางดุลงบประมาณ และการปราบปรามการแข็งข้อของพวกทหารได้ทำให้เกิดวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่ต้องจัดการแก้ไขอย่างรีบเร่งทั้งสิ้น ถึงกระนั้นพวกผู้นำเหล่านี้ก็ไม่ได้มองข้ามปัญหาการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยในระยะยาว

ความสำเร็จของผู้นำสมัยเมจิอาจจะได้ผลดีกว่าและรวดเร็วกว่าที่พวกเขาคาดหวังไว้ ในระยะเวลาเพียงครึ่งศตวรรษเท่านั้น พวกเขาก็ได้สร้างประเทศที่ทันสมัยและมีอำนาจขึ้นได้จากประเทศที่เคยแตกแยกเพราะระบบศักดินา และจากประเทศที่เคยมีเทคโนโลยีล้าหลัง โดยเหตุนี้จึงสามารถทำให้ประเทศมีความมั่นคงปลอดภัยและได้รับความเสมอภาคตามที่พวกเขาต้องการได้ อย่างไรก็ตาม ในด้านจุดมุ่งหมาย ความสำเร็จของพวกเขาก็เหมือนกับเป็นเรื่องนิยายซินเดอเรลลายุคใหม่ แม้ว่าดังเช่นในประเทศเยอรมนีสมัยบิสมาร์ค การเน้นหนักในเรื่องความเข้มแข็งของประเทศและอำนาจทางด้านกำลังทหารได้ก่อให้เกิดปัญหายุ่งยากต่าง ๆ ตกทอดให้แก่อนุชนรุ่นต่อ ๆ มา

ความเจริญของประเทศญี่ปุ่นสมัยเมจิก็มีส่วนเชื่อมโยงกับปัจจุบัน เพราะแนวการเปลี่ยนประเทศด้อยพัฒนาให้ทันสมัยในศตวรรษที่ ๑๙ นั้นสืบเนื่องมาถึงศตวรรษที่ ๒๐ แต่

สภาพแวดล้อมนั้นแตกต่างกันหลายประการ ชาวญี่ปุ่นไม่สามารถจะหวังความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจจากต่างชาติได้ แม้ว่าชาวญี่ปุ่นจะไม่มีอคติต่อคำแนะนำของผู้ชำนาญการชาวต่างชาติเลยก็ตาม ชาวญี่ปุ่นถูกข่มขู่ด้วยระบบจักรวรรดินิยมในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ แต่ก็ไม่ได้ตกอยู่ใต้อำนาจการบีบบังคับต่าง ๆ ที่รู้จักกันทั่วไปในทุกวันนี้ ตัวอย่างเช่น ชาวญี่ปุ่นไม่ต้องพลอยถูกกระทบกระเทือนอย่างหนักจากการขัดแย้งทางอุดมการของต่างชาติ หรือไม่ต้องเผชิญภัยกับการโฆษณาชวนเชื่อทางอุดมการที่มีอยู่ภายในประเทศ เพราะว่ายังไม่มีประเทศใดที่ไม่ใช่ประเทศตะวันตกที่ปรับปรุงประเทศให้ก้าวหน้าทันสมัยได้อย่างสมบูรณ์ ความมุ่งมาตรที่จะให้ญี่ปุ่นเป็นแบบนั้นจึงมีน้อย และไม่ว่าที่ใด ความมุ่งหวังที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงใหญ่โตเช่นนั้นให้เสร็จสิ้นในชั่วคืนเดียวมีน้อยมาก ตรงกันข้ามกับความคาดหมายที่บางครั้งก็ไม่อาจเป็นจริงได้ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ไม่มีใครคิดว่าชาวญี่ปุ่นจะเปลี่ยนแปลง หรือสามารถเปลี่ยนจากสังคมศักดินากลายมาเป็นสังคมประชาธิปไตยที่เจริญเต็มที่ได้ หรือเปลี่ยนจากสภาพเศรษฐกิจที่ล้าหลังมาเป็นประเทศอุตสาหกรรมได้เต็มตัว จะเห็นว่าญี่ปุ่นสามารถก้าวทีละก้าวไปสู่จุดหมายของพวกเขาได้ แทนที่จะพยายามกระโจนข้ามครั้งใหญ่แต่เพียงครั้งเดียว

พื้นฐานของประชากรญี่ปุ่นก็ยังแตกต่างจากพื้นฐานประชากรในประเทศด้อยพัฒนาส่วนใหญ่ในปัจจุบัน เราได้สังเกตเห็นลักษณะที่เด่นต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และทางสติปัญญา ในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ที่ได้ช่วยทำให้การเปลี่ยนแปลงภายหลังง่ายเข้า แต่ทั้งหมดนั้นอยู่ที่ประชาชนด้วย ไม่ใช่อยู่ที่ผู้นำทางการเมืองเท่านั้น ที่ช่วยทำให้การเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยของญี่ปุ่นเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว

ปัญหาเรื่องบทบาทของรัฐบาลและของประชาชนในการพัฒนาประเทศญี่ปุ่นในสมัยเมจิเป็นเรื่องที่น่าสนใจเป็นพิเศษในทุกวันนี้ เพราะดุลที่ได้ส่วนระหว่าง ๒ ฝ่ายเป็นเรื่องสำคัญในประเทศด้อยพัฒนาหลายประเทศ รัฐบาลเป็นผู้นำที่ออกหน้าออกตาและที่เข้มแข็งได้อย่างไม่ต้องสงสัย เป็นพลังในการปรับปรุงประเทศที่สำคัญในหลายด้าน ในด้านอื่น ๆ รัฐบาลก็ยังได้สร้างสภาวะที่จำเป็นทางกฎหมายและทางระเบียบวินัย แต่การเป็นผู้นำที่เข้มแข็งจะมีความหมายน้อยมาก หากประชาชนไม่ได้รับการเตรียมตัวให้ติดตามและสำรวจโอกาสใหม่ ๆ ที่รัฐบาลจัดหาเอาไว้ให้

การอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการเปลี่ยนประเทศญี่ปุ่นให้ทันสมัย ก็เป็นกรณีหนึ่งที่อยู่ในเรื่องนี้ เรื่องของอุตสาหกรรมเป็นเรื่องที่สับสน แต่จุดสำคัญก็คือ รัฐบาลได้เตรียมพื้นฐานความมั่นคงทางการเมืองและสถาบันที่มั่นคงทางการเงินเอาไว้ให้ อันเป็นรากฐานของการอุตสาหกรรม รัฐบาลยังได้ทำงานบุกเบิกในแขนงต่าง ๆ ของการอุตสาหกรรม

และยังให้ความอุปถัมภ์ในการพัฒนาของแขนงอื่น ๆ อีก แต่ทว่าก็เป็นการริเริ่มของเอกชนด้วยที่ก่อให้เกิดพัฒนาการทางอุตสาหกรรมของญี่ปุ่น

อุตสาหกรรมทางยุทธศาสตร์และการคมนาคม

บรรดาบุคคลชั้นผู้นำของรัฐบาลต่างพยายามมุ่งมั่นที่จะปรับปรุงอุตสาหกรรมยุทธศาสตร์ที่จำเป็นสำหรับกองทัพสมัยใหม่ ความต้องการเช่นนี้มีหลักฐานปรากฏมาตั้งแต่สมัยโชกุนและในแว่นแคว้นที่เข้มแข็งตลอดมา อันทำให้กิจการด้านนี้ก้าวหน้ามาตั้งแต่ก่อน ค.ศ. ๑๘๖๘

เป็นต้นว่า แคว้นฮิเซนมีความรับผิดชอบที่จะต้องมาป้องกันเมืองนางาซากิปีเว้นปี แคว้นนี้ได้รับความสำเร็จในการสร้างโรงงานถลุงแร่เหล็กโดยอาศัยตำราของชาวฮอลันดาใน ค.ศ. ๑๘๔๐ และอีก ๓ ปีต่อมาก็หล่อปืนใหญ่ได้จากเหล็กที่ผลิตขึ้น เอามาใช้แทนที่ปืนใหญ่อันล้าสมัยที่ทำจากทองแดง ภายในระยะ ๕ ปี โชกุนตระกูลมิโตและซัทสุมาก็เอาอย่างตระกูลฮิเซนในการสร้างโรงงานถลุงแร่ขึ้นบ้าง ซัทสุมากลายเป็นศูนย์กลางของอุตสาหกรรมแร่เหล็กที่เจริญ โชกุนได้ขยายกิจการด้านนี้โดยจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวฮอลันดาจัดตั้งโรงหล่อแร่เหล็กที่สั่งเข้ามา ณ เมืองนางาซากิ ในปี ค.ศ. ๑๘๕๗ และโดยการจัดตั้งโรงหล่ออื่น ๆ โดยอาศัยความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสขึ้นที่เมืองโยโกฮามา และเมืองโยโกสุกะในปี ค.ศ. ๑๘๖๕

การต่อเรือเป็นอุตสาหกรรมทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญเท่า ๆ กัน โชกุนได้สร้างเรือใบแบบยุโรป ในปี ค.ศ. ๑๘๕๕ และเรือกลไฟที่เมืองนางาซากิใน ค.ศ. ๑๘๕๗ โดยไม่ต้องอาศัยความช่วยเหลือทางเทคนิคจากชาวตะวันตก กับทั้งยังได้สร้างอู่ต่อเรือที่เมืองโยโกสุกะในปี ค.ศ. ๑๘๖๕ โดยรับความช่วยเหลือจากชาวฝรั่งเศส แคว้นอื่น ๆ อีกประมาณ ๑๔ แคว้นก็ได้อำนวยความสะดวกจัดหาอุปกรณ์เพื่อสร้างหรือซ่อมแซมเรือต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นแบบตะวันตก ตระกูลซัทสุมาเริ่มสร้างเรือกลไฟจำลองลำแรกตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๕๒ และต่อมาก็สร้างเรือกลไฟขนาดใหญ่เหมือนดังที่แคว้นมิโตและฮิเซนได้สร้างขึ้น ในสมัยฟื้นฟูจักรพรรดิทั้งโชกุนและแว่นแคว้นต่าง ๆ ก็เป็นเจ้าของเรือแบบตะวันตกรวมทั้งหมดถึง ๑๓๘ ลำ อันเป็นเรือที่ทั้งสร้างขึ้นใช้เองและซื้อจากต่างประเทศบ้าง ชาวญี่ปุ่นเองก็ได้ความรู้เรื่องเทคนิคการเดินเรือแบบตะวันตกมากพอประมาณ ตั้งแต่ต้นปี ค.ศ. ๑๘๖๐ โชกุนก็ได้จัดส่งเรือกลไฟญี่ปุ่นที่มีพลทหารพร้อมกับข้าราชการสถานทูต คือ เรือ กันริน-มารุแล่นข้ามมหาสมุทรแปซิฟิกร่วมทางกับคณะทูตไปสหรัฐอเมริกา

ผู้ร่วมในการต่อสู้เพื่ออำนาจในปลายสมัยโตกุกาวา เห็นว่าการสั่งซื้อเรือและปืนจากต่างประเทศนั้นสะดวกกว่าที่จะทำขึ้นเอง แต่เมื่อวิกฤติการณ์ผ่านพ้นไปเสียครั้งหนึ่งแล้ว รัฐบาลก็เริ่มอุตสาหกรรมทางยุทธศาสตร์เหล่านี้ เพื่อที่จะได้ไม่ต้องพึ่งพาซื้อจากต่างชาติ รัฐบาลสร้างอู่ต่อเรือขึ้นที่เมืองเฮียวโก (เมืองโกเบในปัจจุบัน) เพิ่มขึ้นอีกจากอู่ ๒ อู่ ที่ได้รับช่วงมาจากสมัยโชกุนที่เมืองนางาซากิและโยโกสุกะ เรือ ๒ ลำที่ผลิตขึ้นจากอู่โยโกสุกะในระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๐ มีขนาดใหญ่กว่า ๑,๐๐๐ ตัน และเมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๘๓ อู่ต่อเรือที่นางาซากิผลิตเรือกลไฟออกอีก ๑๐ ลำ สำหรับรัชสมัยใหม่และจากอู่เรือเฮียวโกก็อีก ๒๓ ลำ นอกจากนี้ รัฐบาลยังจัดดำเนินการอีกหลายอย่างในโตเกียวและโอซากา เช่น สร้างปืนใหญ่ ปืนไรเฟิล กระสุนปืน และโรงงานผลิตดินปืนขนาดย่อม ๓ แห่ง โรงงานที่โอซากา แต่เพียงแห่งเดียวจ้างคนงานประมาณ ๑,๑๐๐ คน และแม้จะใช้แบบอย่างของชาวต่างชาติ แต่ไม่มีการจ้างชาวต่างชาติทำงานในโรงสรรพาวุธทั้งห้า เพื่อความมั่นคงปลอดภัยของชาติเลย

รัฐบาลเป็นผู้นำในการพัฒนาการคมนาคมสมัยใหม่ ทั้งนี้เป็นเพราะลักษณะทั่วไปของการจัดการคมนาคม และเพราะต้องใช้เงินลงทุนจำนวนมาก เหตุสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจของญี่ปุ่นล้าหลังเมื่อเปรียบเทียบกับชาวตะวันตกก็คือ ค่าขนส่งภายในอยู่ในระดับสูงมาก มีแม่น้ำที่จะใช้เดินเรือได้เพียงไม่กี่สาย และสินค้าส่วนใหญ่ต้องใช้บรรทุกบนหลังม้าและแรงคน กล่าวกันว่าราคาขนส่งสินค้าหนัก ๑ ตันในระยะ ๕๐ ไมล์ภายในประเทศ มีอัตราเท่ากันกับค่าขนส่งสินค้าจากยุโรปมายังญี่ปุ่น ต่อมาเมื่อสร้างเส้นทางรถไฟขึ้นสายหนึ่งนั้นก็แสดงให้เห็นว่า เป็นการลงทุนที่ให้ผลประโยชน์อย่างยิ่ง เส้นทางรถไฟยาว ๑๙ ไมล์จากโตเกียวไปโยโกฮามา สร้างเสร็จในปี ค.ศ. ๑๘๗๒ บรรทุกสินค้าหนักเกือบ ๔๐,๐๐๐ ตัน ใน ค.ศ. ๑๘๗๗ เสียค่าขนส่งหนึ่งในเจ็ดสิบของราคาค่าขนส่งแต่ก่อน และรับผู้โดยสารมาแล้ว ๒,๐๐๐,๐๐๐ คนในปี ๑๘๘๐ เส้นทางรถไฟสายที่สองสร้างในปี ค.ศ. ๑๘๗๔ จากเมืองโกเบถึงเมืองโอซากา และขยายต่อไปจนถึงเมืองเกียวโตในปี ค.ศ. ๑๘๗๗ แต่การสร้างเส้นทางรถไฟเป็นเรื่องยุ่งยากและเสียเงินมากในประเทศญี่ปุ่นซึ่งเต็มไปด้วยภูเขา และเมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๘๑ จึงมีทางรถไฟเพียง ๗๖ ไมล์ การวางสายโทรเลขซึ่งมีค่าใช้จ่ายถูกกว่าและมีความสำคัญต่อการควบคุมการปกครองของประเทศ ได้รับการจัดขยายให้กว้างขวางขึ้นอย่างรวดเร็ว ใน ค.ศ. ๑๘๘๐ เมืองสำคัญ ๆ จะมีสายโทรเลขเชื่อมโยงติดต่อกับรัฐบาลได้ทั้งสิ้น

การอุตสาหกรรมด้านอื่น ๆ ของรัฐบาล

การอุตสาหกรรมไม่อาจจำกัดวงอยู่แค่อุตสาหกรรมทางยุทธศาสตร์และการคมนาคม

การผลิตสิ่งของอุปโภคบริโภค โดยเฉพาะเสื้อผ้า จำเป็นต้องทำเป็นอุตสาหกรรม ถ้าหากญี่ปุ่นจะแข่งขันกับทางตะวันตกให้ประสบผลสำเร็จ และทำลายดุลการค้าที่เป็นอันตรายซึ่งเกิดขึ้นจากการค้าขายกับต่างชาติ

แม้ว่าทองคำจะรั่วไหลออกนอกประเทศอย่างน่ากลัว (แลกเปลี่ยนกับเงิน) ตั้งแต่เริ่มการค้าขายปี ค.ศ. ๑๘๕๙ เรื่อยมา แต่เนื่องจากชาวญี่ปุ่นไม่ต้องการสินค้าต่างประเทศ และการที่ทางยุโรปยังต้องการผ้าไหมญี่ปุ่นและไข่ของตัวไหม เพราะเกิดมีแมลงทำลายไหมในยุโรป จึงช่วยปรับดุลการค้าได้บ้างในช่วงสิบปีแรก แต่การฟื้นฟูอุตสาหกรรมผ้าไหมในยุโรป ความต้องการสินค้าต่างชาติของชาวพื้นเมืองเพิ่มขึ้น ตลอดจนการกำหนดภาษีขาเข้าในอัตราต่ำในปี ค.ศ. ๑๘๖๖ ทำให้ดุลการค้าเสียเปรียบจากหลังปี ค.ศ. ๑๘๖๙ เป็นต้นมา สถานการณ์ที่ไม่พึงพอใจเช่นนี้ยิ่งรุนแรงขึ้น จากการเรียกเก็บเงินค่าเดินเรือ ค่าประกัน และค่าบริการอื่น ๆ ซึ่งชาวญี่ปุ่นไม่ชำนาญ ทำให้บริการเหล่านั้นอยู่ในกำมือของชาวต่างชาติมาจนถึงหลังปี ค.ศ. ๑๘๘๐

ในขณะเดียวกัน สินค้าต่างชาติราคาถูกที่เข้ามาก็ทำความเสียหายให้แก่การผลิตเสื้อผ้าภายในประเทศ และอุตสาหกรรมทางฝีมือด้านอื่น ๆ ซึ่งพวกกสิกรต้องอาศัยในการดำรงชีวิต เงินทองที่ไหลออกนอกประเทศทำให้ค่าของเงินธนบัตรและเครดิตลดลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งในขณะที่ช่วยผ่อนคลายหนี้สินของรัฐบาล ก็ได้ทำให้พวกทหารตกอยู่ในสภาพล้มละลาย โดยเฉพาะหลังจากที่รายได้ของพวกเขาเปลี่ยนไปเป็นการจ่ายเป็นใบกู้ยืมแทน อุตสาหกรรมใหม่ ๆ จำเป็นที่จะต้องจ้างพวกกสิกรในท้องถิ่นบางแห่ง และจ้างพวกทหารจากทุกหนทุกแห่ง

รัฐบาลได้จัดตั้งกระทรวงการอุตสาหกรรมขึ้นในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๗๐ ในปีต่อมานายอิโตก็รับตำแหน่งรัฐมนตรีผู้ช่วยว่าการกระทรวง และในปี ค.ศ. ๑๘๗๓ เขาก็ได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม และอยู่ในตำแหน่งนี้จนกระทั่งถึงปี ค.ศ. ๑๘๗๘ สมัยของอิโตและผู้รับช่วงตำแหน่งสืบต่อมา รัฐบาลพยายามพัฒนาการอุตสาหกรรมที่ไม่เกี่ยวข้องทางยุทธศาสตร์ ทั้งโดยทางตรงด้วยการที่รัฐบาลลงทุน และทั้งโดยทางอ้อมด้วยการสนับสนุนการปรับปรุงอุตสาหกรรมของเอกชน โดยวิธีให้ความช่วยเหลือด้านเทคนิค ให้เครดิตง่าย ๆ และให้เงินอุดหนุน

อย่างไรก็ดี แม้รัฐบาลจะให้ความช่วยเหลือ แต่การลงทุนด้านอุตสาหกรรมของเอกชนประสบผลสำเร็จน้อยมาก ความยุ่งยากมากที่สุดก็คือ เงินลงทุนของเอกชนที่หาได้ยากและอัตราดอกเบี้ยที่สูงซึ่งมักจะเกินร้อยละ ๑๐ ซ้ำชาวญี่ปุ่นยังขาดประสบการณ์ทางด้านเครื่อง

ยนต์กลไก ความจำเป็นที่จะต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวต่างชาติด้วยค่าจ้างที่แพง และค่าขนส่งที่แพงมากภายในประเทศญี่ปุ่น ทำให้การเสี่ยงลงทุนทางอุตสาหกรรมแทบจะไม่ให้ผลตอบแทนเท่าใดในระยะปีแรก ๆ อุตสาหกรรมเอกชนบางรายที่มีทีท่าว่าจะไปได้ดีกลับต้องล้มละลายเพราะได้กำไรในระยะแรกไม่เพียงพอ ผลก็คือ การที่รัฐบาลให้เงินทุนอุดหนุนอุตสาหกรรมเอกชนนั้น จึงมีผู้เห็นว่าเป็นการสิ้นเปลืองโดยไร้ประโยชน์

รัฐบาลทุ่มเทความพยายามเป็นพิเศษในกิจการเหมืองแร่ เพื่อเป็นอุตสาหกรรมอันอาจจะช่วยลดดุลการค้าที่เสียเปรียบ เมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๗๓ กรมโลหกิจได้ว่าจ้างชาวต่างชาติเป็นจำนวนถึง ๓๔ คน ได้เปิดเหมืองแร่ถ่านหินที่ทันสมัยในแคว้นฮิเซนในปี ค.ศ. ๑๘๖๙ ด้วยความช่วยเหลือด้านการเงินและด้านเทคนิคจากอังกฤษ ในปี ค.ศ. ๑๘๗๔ รัฐบาลได้รับซื้อกิจการที่นี่ซึ่งเท่ากับซื้อผลประโยชน์ของอังกฤษทั้งหมด เมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๘๐ รัฐบาลได้ปรับปรุงเหมืองถ่านหินที่ทันสมัยอีก ๘ แห่ง และลงทุนอย่างมากในกิจการทำเหมืองแร่เหล็กใน ค.ศ. ๑๘๘๑ และในปีนั้นเองก็ได้ผลิตทองคำและเงินได้ถึงร้อยละ ๙๐ จากเหมืองในประเทศญี่ปุ่น

รัฐบาลยังได้จัดสร้างโรงงานผลิตเครื่องมือต่าง ๆ ในปี ค.ศ. ๑๘๗๑ ตั้งโรงงานปูนซีเมนต์ในปี ค.ศ. ๑๘๗๕ โรงงานแก้วในปี ค.ศ. ๑๘๗๖ โรงงานผลิตปูนขาวในปี ค.ศ. ๑๘๗๘ อยู่ในเมืองโตเกียวทั้งหมด โรงงานสามแห่งหลังเพื่อผลิตวัสดุสำหรับการก่อสร้างแบบตะวันตก เนื่องจากเป็นนโยบายของรัฐบาลที่จะก่อสร้างสถานที่ราชการให้เป็นแบบตะวันตกให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เพื่อให้ชาวตะวันตกตระหนักถึงความทันสมัยของญี่ปุ่น

อุตสาหกรรมที่สำคัญที่สุด คือ การผลิตเสื้อผ้า การผลิตด้านนี้ช่วยลดสินค้าเข้าของญี่ปุ่นได้มากกว่าครึ่งในระหว่างปี ค.ศ. ๑๘๖๘ และ ค.ศ. ๑๘๘๒ และวิธีที่ดีที่สุดที่จะรักษาดุลการค้าก็คือ กั้นไม่ให้สินค้าประเภทนี้เข้าประเทศ ด้วยการพัฒนาการผลิตภายในด้วยเครื่องจักรให้มีราคาถูก บทบาทของรัฐบาลแตกต่างไปบ้างในแต่ละส่วนที่สำคัญ ๆ ของอุตสาหกรรมประเภทนี้ ผ้าขนสัตว์กลายเป็นสิ่งสำคัญเป็นครั้งแรกในญี่ปุ่น เพราะบุรุษเป็นจำนวนมากเลียนแบบการแต่งกายแบบตะวันตก และข้าราชการรัฐบาลและทหารก็ใช้เครื่องแบบที่ทำด้วยผ้าขนสัตว์ เนื่องจากการผลิตผ้าขนสัตว์เป็นอุตสาหกรรมใหม่ เอกชนจึงไม่พยายามที่จะลงทุน และโรงงานของรัฐบาลที่สร้างในปี ค.ศ. ๑๘๗๗ – ๗๘ โดยช่างเทคนิคชาวเยอรมันจึงเป็นแหล่งผลิตแหล่งสำคัญจนกระทั่งหลังปี ค.ศ. ๑๙๐๐

ด้ายดิบและสินค้าผ้ายก็เป็นเรื่องที่สำคัญ ผ้ายต่างชาติจะมีราคาถูกกว่าและคุณภาพดีกว่าที่ปลูกในประเทศญี่ปุ่น และในระยะปี ค.ศ. ๑๘๙๐ ได้ตีตลาดผ้ายของญี่ปุ่นโดยสิ้นเชิง

ตอนแรกการอุตสาหกรรมของประเทศได้พึ่งพาด้ายดิบในประเทศอันมีราคาแพง และต่อมาจึงต้องซื้อจากต่างประเทศ การผลิตต้องทำเป็นจำนวนมาก เพื่อแข่งขันกับสินค้าเข้าที่มีราคาถูกและต้องเผชิญอุปสรรคจากการขาดความชำนาญในด้านเครื่องจักร ความยากลำบากเหล่านี้เองทำให้ญี่ปุ่นต้องใช้เงินลงทุนและใช้เวลามาก ก่อนที่ด้ายดิบและสินค้าฝ้ายจะมีคุณภาพและราคาเทียบเท่าผลิตผลจากโลกตะวันตก และการช่วยเหลือทางการเงินจากรัฐบาลเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในระยะแรก ๆ

พวกซัทสุมาได้จัดตั้งโรงงานทอผ้าที่ทันสมัยแห่งแรกขึ้นในปี ค.ศ. ๑๘๖๘ มีเครื่องทอผ้า ๑๐๐ เครื่อง และเครื่องปั่นฝ้าย ๒,๖๔๐ เครื่องซึ่งสั่งซื้อจากประเทศอังกฤษ พวกซัทสุมาได้จัดตั้งโรงงานแห่งที่สองขึ้นในเขตโอซากาในปี ค.ศ. ๑๘๗๐ แต่อีก ๒ ปีต่อมารัฐบาลกลางได้รับช่วงกิจการไปดำเนินงานเอง พร้อมกับตั้งโรงงานของรัฐบาลเพิ่มเติมอีก ๒ แห่ง ใน ค.ศ. ๑๘๘๑ และ ๑๘๘๒ ใน ค.ศ. ๑๘๗๘ รัฐบาลเพิ่มจำนวนเงินทุนขึ้นไปถึง ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ เยน สำหรับจัดซื้อเครื่องปั่นฝ้ายเพื่อช่วยเหลือบริษัทเอกชน

ตรงกันข้ามกับอุตสาหกรรมผ้าฝ้าย การทอผ้าไหมเปลี่ยนไปใช้เครื่องจักรได้อย่างง่ายดาย รัฐบาลมีบทบาทจำกัดอยู่เพียงการให้คำแนะนำทางเทคนิค และดำเนินการจัดตั้งโรงงานบุกเบิกเพียงไม่กี่แห่ง ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า การปั่นไหมโดยใช้กำลังไอน้ำหรือกำลังน้ำอันทำให้เส้นไหมงดงามกว่าปั่นด้วยมือนั้นเป็นวิธีการที่ง่าย และไม่สิ้นเปลืองเงินทุนมาก ในขณะเดียวกัน วิธีการขั้นอื่น ๆ ในการเรียงเส้นไหมยังคงต้องทำด้วยมือซึ่งชาวญี่ปุ่นมีความชำนาญอยู่แล้ว หลังจากที่อุตสาหกรรมผ้าไหมในยุโรปฟื้นตัวในปี ค.ศ. ๑๘๖๙ และตลาดโลกเริ่มมีการแข่งขันกันอีก ญี่ปุ่นจึงเริ่มเปลี่ยนมาใช้วิธีการทอด้วยเครื่องจักร โรงงานทอผ้าไหมที่ใช้เครื่องจักรแห่งแรกจัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. ๑๘๗๐ โดยกลุ่มวงศ์ญาติเจ้าเมืองในเขตผลิตไหมใจกลางเกาะฮอนชู และรัฐบาลจัดตั้งโรงงานบุกเบิกอีก ๓ แห่งระหว่างปี ค.ศ. ๑๘๗๒ และ ค.ศ. ๑๘๗๗ โรงงานแห่งแรกใช้นายช่างเทคนิคชาวฝรั่งเศส จนกระทั่งถึงปี ค.ศ. ๑๘๗๕ โรงงานทอผ้าไหมแห่งสุดท้ายที่เชี่ยวชาญเทคนิคใหม่ ใช้วัสดุที่เหลือจากโรงงานอื่น ๆ นำมาทำให้เป็นประโยชน์

การลงทุนของเอกชน

ในอุตสาหกรรมการทอผ้าไหมด้วยเครื่องจักรในประเทศญี่ปุ่น โรงงานของรัฐบาลนับได้ว่ามีบทบาทน้อย เพราะส่วนใหญ่ได้รับการพัฒนาปรับปรุงโดยพวกเอกชนที่ลงทุนในกิจการด้านนี้ สกุลโอโน แต่เดิมเป็นผู้สั่งไหมเข้าประเทศตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ และจากนั้นได้แตกสาขาไปทำทางด้านธนาคาร ตั้งโรงงานทอผ้าไหมขึ้นในโตเกียวในปลาย ค.ศ.

๑๘๗๐ และจัดตั้งโรงงานขึ้นอีก ๗ แห่ง ใน ค.ศ. ๑๘๗๒–๗๓ ส่วนพวกอื่น ๆ โดยเฉพาะพวกนักธุรกิจท้องถิ่นในเขตผลิตไหมทางภาคกลางของเกาะฮอนชูเริ่มพัฒนาทางอุตสาหกรรม ต่อมา เมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๘๐ สินค้าออกประเภทไหมของญี่ปุ่น ประมาณร้อยละ ๓๐ เป็นผลิตผลจากการทอผ้าด้วยเครื่องจักร ซึ่งสู้ไหมที่ทอด้วยมือจากเขตอื่นของทวีปเอเชียไม่ได้ แต่ทว่าแข่งขันกับไหมของยุโรปได้ดี เมื่อถึงเวลานี้ สินค้าออกของญี่ปุ่นเป็นผ้าไหมถึงร้อยละ ๔๓ ประมาณสองเท่าของสินค้าออกอีกอย่างหนึ่ง คือ ใบชา ความต้องการไหมญี่ปุ่นจากต่างประเทศ ทำให้การค้าขายกับต่างชาติเริ่มมีดุลการค้าที่ได้เปรียบหลังจากปี ค.ศ. ๑๘๘๐ ดังนั้น การอุตสาหกรรมที่ช่วยในการรักษาดุลการค้าของญี่ปุ่นจึงเกิดจากเงินทุนและการลงทุนของเอกชนเป็นส่วนมาก

เอกชนที่ลงทุนในอุตสาหกรรมทอผ้าฝ้ายนั้นดูไม่สู้แน่ใจนัก พ่อค้าจากเมืองเอโดคนหนึ่งสั่งเครื่องปั่นฝ้ายจากอเมริกาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๔ แต่เนื่องจากการขนส่งเป็นไปอย่างชักช้า การขาดแคลนเงินทุน และขาดประสบการณ์ทางเทคนิค จึงทำให้ได้เครื่องนั้นมาใช้ปฏิบัติงานล่าช้าไปจนกระทั่งปี ค.ศ. ๑๘๗๒ และในปี ค.ศ. ๑๘๗๘ ยังอยู่ในภาวะทำรายได้ให้เพียงร้อยละ ๕ จากเงินลงทุนเริ่มแรก โรงงานสองแห่งของพวกซัทสุมาก็ขายให้แก่หุ้นส่วนเอกชนไปใน ค.ศ. ๑๘๗๘ และจากการที่รัฐบาลมีเงินทุนช่วยเหลือมากขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๗๘ ทำให้มีโรงงานเอกชนเพิ่มขึ้นอีกถึง ๑๕ แห่งในอีก ๗ ปีต่อมา หลังจากนั้นองค์การปั่นฝ้ายเอกชนก็เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว ด้วยเหตุนี้ การทอผ้าฝ้ายซึ่งจะเป็นอุตสาหกรรมใหญ่ที่สุดของญี่ปุ่นสมัยเมจิ จึงพัฒนาก้าวหน้าด้วยการลงทุนของเอกชนเกือบทั้งหมด ยกเว้นในระยะแรก ๆ เท่านั้น

นอกจากอุตสาหกรรมการทอผ้า ยังมีอุตสาหกรรมอื่น ๆ อีก ซึ่งเอกชนมีบทบาทสำคัญนับตั้งแต่กิจกรรมง่าย ๆ อย่างเช่น การทอเสื่อ และการทำกระดาษ ก็ได้รับเงินทุนเอกชนช่วยอุดหนุนเป็นอย่างดี ตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๘๗๐ เป็นต้นมา อุตสาหกรรมการทำเหมืองแร่ส่วนใหญ่ก็อยู่ในมือของเอกชนเช่นเดียวกัน แม้จะมีเหมืองเล็ก ๆ จำนวนมากที่ไม่ได้ใช้เครื่องจักรเข้าช่วยก็ตาม ในปี ค.ศ. ๑๘๘๑ การผลิตถ่านหิน ร้อยละ ๙๙ แร่เหล็ก ร้อยละ ๙๔ และการผลิตแร่ทองแดง ร้อยละ ๗๗ ของญี่ปุ่นได้มาจากเหมืองแร่ของเอกชน

การพัฒนาสังคมธุรกิจ

หลังสมัยนายพลเปอรี่ ได้มีผู้นำเอาเทคโนโลยีทางอุตสาหกรรมแบบตะวันตกเข้ามาใช้เปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจอย่างแพร่หลาย แม้ว่าในระยะแรก ๆ ยังมีเพียงส่วนน้อย ในขณะเดียวกันความเจริญของเศรษฐกิจด้านอื่น ๆ ที่ไม่ถูกกระทบกระเทือนจากการแข่งขันของสิน

ค้าตะวันตกก็ยังมีอยู่มาก เช่น การลงทุนทางการเกษตรกรรม ทางการค้า และอุตสาหกรรมพื้นเมืองบางอย่าง ดังจะเห็นว่าที่ดินเพาะปลูกเพิ่มขึ้นอีกร้อยละ ๗ และผลเฉลี่ยที่ได้จากที่ดินหนึ่งเอเคอร์ประมาณร้อยละ ๒๑ นับตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๘๘๐ เป็นต้นมา และผลผลิตจากการเพาะปลูกเพิ่มเป็นสองเท่าในอีก ๒๕ ปีต่อมา แม้ว่าในระยะแรกนายทุนเอกชนยังลังเลที่จะเข้าไปลงทุนทางอุตสาหกรรมที่ไม่คุ้นเคยและค่อนข้างจะเสี่ยงอยู่มาก แต่ก็ไม่มีการขาดแคลนเงินลงทุนในอุตสาหกรรมประเภทที่เคยทำกันมาแต่ก่อน มีการแสวงหาช่องทางใหม่ ๆ ในการค้าขายอย่างกระตือรือร้น และบรรดานักธุรกิจที่คล่องแคล่วต่างก็หลั่งไหลเข้าไปอยู่ตามเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา เมื่อเมืองเหล่านี้ได้เปิดให้ผู้คนเข้าไปตั้งหลักแหล่งค้าขาย

ผลลัพธ์ก็คือ เศรษฐกิจของญี่ปุ่นทุกอย่างเจริญอย่างรวดเร็วและมั่นคง ไม่ใช่จะเจริญเฉพาะทางด้านอุตสาหกรรมสมัยใหม่ที่รัฐบาลเมจิเร่งรัดพัฒนาเท่านั้น ความจริงอาจกล่าวได้ว่าความสำเร็จทางการอุตสาหกรรมของทั้งรัฐบาลและเอกชน เป็นผลของการพัฒนาเศรษฐกิจด้านอื่น ๆ นั่นเอง ที่ช่วยวางพื้นฐานที่มั่นคงให้แก่การอุตสาหกรรมที่รัฐบาลกำลังพยายามจัดทำจากเบื้องบน และนี่อาจจะเป็นความแตกต่างที่สำคัญอย่างหนึ่งระหว่างการปรับปรุงประเทศให้เป็นประเทศอุตสาหกรรมได้อย่างรวดเร็วของญี่ปุ่น กับความพยายามที่ไม่ค่อยประสบผลสำเร็จในประเทศจีนและประเทศเอเชียอื่น ๆ ซึ่งอุตสาหกรรมยุคใหม่ที่ฝ่ายเบื้องบนริเริ่มขึ้น มักจะจมอยู่ในปลักของเศรษฐกิจที่เฉื่อยชาในประเทศนั้น ๆ

ธุรกิจของรัฐบาลและเอกชน

นโยบายของรัฐบาลตลอดจนการเปิดประเทศญี่ปุ่น มีส่วนช่วยอย่างมากต่อความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจของญี่ปุ่น ความเจริญก้าวหน้าเช่นว่านี้ ไม่อาจเกิดขึ้นได้หากไม่มีการส่งเสริมการค้ากับต่างชาติ ไม่มีรัฐบาลสร้างสรรค์เสถียรภาพทางการเมือง ไม่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางเศรษฐกิจของประเทศ ไม่มีการปฏิรูประบบกระแสเงินตรา และไม่มีการยกเลิกกฎเกณฑ์ของยุคเจ้าผู้ครองนคร การพัฒนาประเทศของรัฐบาลในด้านเส้นทางรถไฟ ท่าเรือ ถนนหนทาง และบริการต่าง ๆ ในเมืองที่ทันเวลาพอดี เช่น ในด้านการประปาและรถราง ก็มีส่วนช่วยอย่างมากต่อความเจริญทางเศรษฐกิจ

หลังจากที่รัฐบาลได้ริเริ่มงานอุตสาหกรรมหลายแขนงแล้ว ต่อมารัฐบาลได้ถอนตัวออกจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจเสียส่วนใหญ่ แต่ผู้นำรัฐบาลแต่ละคนยังดำรงตนเป็นผู้ริเริ่มงานที่สำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมใหม่ ๆ และการลงทุนใหม่ ๆ ในบางด้าน คนเหล่านี้มีความกระตือรือร้นต้องการเห็นญี่ปุ่นเจริญทางเศรษฐกิจ จึงสนับสนุนพวกนักธุรกิจที่ไม่สู้

เต็มใจนักให้เข้ามาร่วมกิจการหลายด้านที่ใหม่และยังคงเสี่ยงอยู่ โดยที่ผู้นำรัฐบาลเหล่านั้นคอยช่วยเหลือในด้านเงินทุนที่จำเป็น บางครั้งก็อาจบีบบังคับนักธุรกิจคนอื่น ๆ บางครั้งโดยนำเงินของรัฐบาลมาอุดหนุน อันเป็นการให้เงินในแบบที่อาจพิจารณาได้ว่าเป็นตัวอย่างของการรับสินบน ผู้นำเหล่านั้นได้ใช้วัยวุฒิของตนช่วยเหลือนักลงทุนหนุ่ม ๆ ให้ขยายงานออกไป และบีบบังคับบริษัทเล็ก ๆ ให้เข้ามารวมกลุ่มเป็นหน่วยที่เข้มแข็งกว่า นายอิโนอูเอแห่งตระกูลโชชู ซึ่งต่อมาเป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ของบริษัทมิตซุย เป็นบุคคลที่เด่นที่สุดในกลุ่มผู้นำของรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจที่กล่าวมานี้ แต่ผู้นำอื่น ๆ ก็มีบทบาทคล้าย ๆ กัน อาจเนื่องจากได้อาศัยประเพณีที่จัดตั้งไว้อย่างดีในสมัยโตกุกาวะ ที่ให้นักธุรกิจได้พึ่งพาอาศัยความช่วยเหลือและความคุ้มครองทางธุรกิจจากผู้นำรัฐบาล

ด้วยเหตุนี้ ผู้นำรัฐบาลแต่ละคนหรือทั้งหมดก็ดี จึงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม ถึงกระนั้นก็ตาม ยังเป็นความจริงที่ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจของญี่ปุ่นสมัยเมจินั้น ส่วนใหญ่เป็นผลงานของเอกชนแต่ละคนที่ดำเนินงานโดยความคิดริเริ่มหาหนทางด้วยตัวของตัวเอง พวกนี้เป็นผู้ส่งเสริมเกษตรกรรมและการลงทุนในงานแขนงเล็ก ๆ และแขนงที่เคยทำกันมาแต่ก่อน และเป็นผู้มีบทบาทสำคัญเช่นกันในการอุตสาหกรรม

ดังได้กล่าวแล้วว่า ชาวญี่ปุ่นกลุ่มใหญ่มีปฏิกิริยาทางการเมืองซึ่งเป็นลักษณะที่เด่นของการโต้ตอบของญี่ปุ่นต่อภัยอันตรายจากชาวตะวันตก ปฏิกิริยาของกลุ่มนักลงทุนเอกชนที่เป็นกลุ่มใหญ่เท่า ๆ กันนี้ ก็เป็นเรื่องสำคัญมากในประวัติศาสตร์เอเชียยุคใหม่ บางคนจากกลุ่มนี้ แตกแยกไปจากประเพณีที่มั่นคงสมัยโตกุกาวะ เพื่อฉวยโอกาสใหม่ในช่วงระยะระหว่างปี ค.ศ. ๑๘๕๓ ถึง ค.ศ. ๑๘๖๘ บางคนก็ปรากฏตัวต่อมาในระยะหลังต่อต้านบรรยากาศใหม่ ๆ ที่รัฐบาลยุคต้นสมัยเมจิจัดสร้างเอาไว้ และแม้จะมีคนเป็นจำนวนมากรู้สึกหมดหวังต่อการดำรงชีวิตตามแบบเก่า แต่ก็มียกเว้นบางพวกที่มีใจกล้าพอที่จะเสี่ยงโชคด้วยการลงทุนจำนวนมากโดยอาศัยแบบอย่างของชาวตะวันตก

ความรู้สึกรักประเทศชาติเป็นกำลังใจที่สำคัญสำหรับผู้เสี่ยงลงทุนเหล่านี้ ซึ่งได้ช่วยปรับปรุงประเทศญี่ปุ่นให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม มีมากพอ ๆ กันกับที่เป็นกำลังใจให้ผู้นำทางการเมืองจัดการปฏิรูปทางการปกครอง กลุ่มผู้ลงทุนตระหนักว่า พวกเขาก็มีส่วนเสริมสร้างความเข้มแข็ง และความมั่นคงปลอดภัยให้แก่ประเทศเช่นกัน ในทางตอบแทน พวกเขาก็ได้รับการยกย่องและมีชื่อเสียงในสังคมญี่ปุ่นเช่นเดียวกับผู้นำทางการเมือง ความฝันของพวกนี้ที่จะทำประเทศให้เข้มแข็งและเป็นประเทศทันสมัยทางเศรษฐกิจนั้น เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันกับความใฝ่สูงส่วนตัว ซึ่งเป็นเหตุให้คนเหล่านี้ลองเสี่ยงการลงทุน

ในด้านอุตสาหกรรม เมื่อแน่ใจว่าจะได้ผลประโยชน์ที่ดีกว่าและแน่นอนกว่าจากการให้กู้ยืมเงิน หรือจากการค้าขายในแบบที่เคยปฏิบัติกันมา

บทบาทของชนชั้นพ่อค้า

พ่อค้าในเมืองซึ่งเคยเป็นผู้นำวัฒนธรรมญี่ปุ่นสมัยโตกุกาวะเช่นเดียวกับเป็นผู้นำทางเศรษฐกิจในยุคนั้น โดยปกติก็มีส่วนสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจในสมัยเมจิ แต่ถ้าหากจะเปรียบเทียบบทบาททางเศรษฐกิจในสมัยก่อนของคนกลุ่มนี้แล้ว คนกลุ่มนี้มีส่วนช่วยน้อยมากในสมัยหลัง ประสบการณ์ที่พวกเขาเคยมีมาแต่ก่อนแทนที่จะช่วยงานของเขา กลับยับยั้งความเชี่ยวชาญในการเสี่ยงลงทุนใหม่ๆ กลุ่มนี้มีท่าทีว่าเป็นพวกหัวเก่า ซึ่งเนื่องจากความเคยชินที่ต้องขึ้นอยู่กับสถาบันโชกุนและสถาบันศักดินามาเป็นเวลานาน กฎหมายเคหสถานของบริษัทพ่อค้าใหญ่ๆ มีข้อระบุอย่างชัดเจนที่จะไม่ให้สมาชิกเข้ามาเกี่ยวข้องในธุรกิจสาขาใหม่ๆ ด้วยเหตุนี้สมาชิกส่วนใหญ่จึงยึดมั่นแต่กิจการทางการธนาคาร และทางการค้าขายที่เคยทำกันมาแต่ก่อน รอให้มีคนอื่นๆ เป็นผู้บุกเบิกในอุตสาหกรรมใหม่ๆ และเห็นว่าได้ผลกำไรแล้วเสียก่อนจึงจะเอาเงินของตนไปลงทุน

เมื่อระยะต้นๆ สมัยเมจิ บริษัทหุ้นส่วนใหญ่ๆ บางแห่งที่ได้พยายามจะขยายงานไปในสาขาอื่นๆ ต้องประสบความล้มเหลวในระหว่างปี ค.ศ. ๑๘๗๐ อันเป็นปีที่สับสนยุ่งเหยิงทางเศรษฐกิจ ตัวอย่างเช่น บริษัทชิมาดาและโอโน ซึ่งได้ร่วมมือกับบริษัทมิตซุยกระทำตนเป็นนายธนาคารให้แก่รัฐบาลใหม่ก็ประสบภาวะล้มละลายภายในชั่ว ๑๐ ปีหลังสมัยการฟื้นฟูประเทศ บริษัทโกโนอิเกะ ซึ่งมีความสำคัญในการผลิตเหล้าสาเกในเขตโอซากาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ และได้เปลี่ยนมาทำกิจการธนาคารในปลายคริสต์ศตวรรษนั้น ยังคงยืนหยัดมาได้ก็จริง แต่ก็ค่อยๆ สูญเสียฐานะที่เคยเป็นแหล่งการเงินชั้นนำไป

บริษัทมิตซุย เป็นบริษัทพิเศษที่เห็นเด่นชัดในบรรดาบริษัทค้าขายเก่าๆ ในสมัยที่มีนายมิโนมูระ ริซาเอมอน (ค.ศ. ๑๘๒๑—๑๘๗๗) เป็นผู้นำที่เข้มงวดนั้น บริษัทได้เปลี่ยนมาใช้หลักการธนาคารยุคใหม่ และต่อมาก็ขยายกิจการไปลงทุนด้านอื่นๆ อีกมาก บริษัทนี้ได้กลายมาเป็นผู้นำที่ยิ่งใหญ่ในการอุตสาหกรรมและการเงินในยุคปรับปรุงประเทศ และต่อมาได้เป็นที่รู้จักในนามของไซบัทสุ อันเป็นคำที่หมายถึง "กลุ่มที่ทำงานเกี่ยวกับการเงิน"

นายมิโนมูระเป็นผู้นำของพวกพ่อค้าที่เด่นคนหนึ่ง เริ่มต้นจากการเป็นลูกกำพร้าที่มีเทือกเถาเหล่ากอไม่แน่ชัด และการได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้จัดการทั่วไป ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติของบริษัทมิตซุย นอกเหนือจากได้แสดงความสามารถในการประสานความสัมพันธ์ระหว่างบริษัทกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองในปลายสมัยโชกุนแล้ว เขา

ยังมีความสามารถที่จะติดต่อเกี่ยวข้องกับรัฐบาลใหม่ สร้างสัมพันธไมตรีอย่างสนิทสนมกับนายอิโนอูเอ นายมิโนมูระได้ย้ายสำนักงานใหญ่ของบริษัทจากเมืองเกียวโตไปอยู่ที่โตเกียว จัดส่งสมาชิกในตระกูลมิตซุย ๕ คน และลูกจ้าง ๒ คนของบริษัทไปศึกษาต่อ ณ สหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. ๑๘๗๒ และแบ่งแยกบริษัทที่เหลือออกจากแผนกค้าขายให้ดำเนินกิจการด้วยตัวเอง ปรับปรุงกิจการให้ทันสมัยและต่อมาได้กลายมาเป็นบริษัทมิสุโกชิ อันเป็นห้างขายสรรพสินค้าที่ใหญ่โตแห่งแรกที่มีความสำคัญต่อชีวิตในเมืองของชาวญี่ปุ่น

หุ้นส่วนใหญ่เป็นที่สามของสมาคมไซบัทสุก็มาจากบริษัทค้าขายเก่าแก่ คือ บริษัทซูมิโตโม ซึ่งมีมาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ภายหลังสมัยปฏิรูปประเทศ ลูกจ้างบริษัทคนหนึ่งได้ปรับปรุงกิจการทำเหมืองทองแดงให้ทันสมัย และต่อมาได้เริ่มงานทางด้านการธนาคาร การค้าขายกับต่างชาติ และกิจการอื่น ๆ หุ้นส่วนอื่น ๆ ที่เป็นหุ้นส่วนใหญ่ของไซบัทสุก็มีหุ้นส่วนที่นายโอกุระ กิฮาชิโร (ค.ศ. ๑๘๓๗—๑๙๒๘) จัดตั้งขึ้น เขามาจากตระกูลพ่อค้าที่มั่งคั่งในเมืองนิอิกาตะ แถบชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของเกาะฮอนชู เขาได้เลิกธุรกิจที่ตระกูลของเขาเคยรับช่วงทำกันสืบมา และมาค้าบึนในระยะสับสนวุ่นวายก่อนสมัยการปฏิรูปประเทศ และจากนั้นจึงมาอยู่ที่โตเกียวที่ซึ่งเขาประสบความสำเร็จในการค้าขายกับต่างชาติและขยายงานทางด้านอุตสาหกรรม

นักธุรกิจที่เป็นชนชั้นทหาร

กล่าวโดยทั่วไป ความสามารถในการลงทุนนั้นมาจากชนชั้นทหารมากกว่าชาวเมือง เมื่อมองในแง่ที่ว่าพวกชนชั้นทหารเคยเหยียดหยามกิจกรรมทางเศรษฐกิจและเหยียดกิจการที่ได้ผลกำไร ก็ดูออกจะเป็นเรื่องแปลกประหลาด แต่ก็สามารถอธิบายเหตุผลได้ว่า นั่นเป็นเพราะพวกทหารเคยเป็นชนชั้นผู้นำ มีมาตรฐานการศึกษาสูง มีความสนใจอย่างมากต่อปัญหาเศรษฐกิจในหมู่ทหารที่มีการศึกษาในยุคครึ่งหลังของสมัยโตกุกาวะ มีความชำนาญในการจัดดำเนินการด้านต่าง ๆ ซึ่งทหารบางคนเคยทำเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งในระบบศักดินา หรือเป็นข้าราชการของโชกุน และมีประสบการณ์ความยุ่งยากทางการเงินซึ่งทหารส่วนใหญ่ต้องเผชิญในช่วงปี ค.ศ. ๑๘๗๐ เป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม หากกล่าวโดยทั่วไปจากจำนวนทหารกลุ่มใหญ่นั้น มีเพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่ประสบความสำเร็จในฐานะเป็นนักลงทุน ทหารส่วนใหญ่จะพบว่าตัวเองยังไม่พร้อมที่จะดำเนินชีวิตทางธุรกิจเพราะขาดความชำนาญ และยังมีความรู้สึกเหยียดหยามในกิจการที่ให้ผลกำไรอยู่ แต่กลุ่มทหารเป็นกลุ่มชนที่มีเงินลงทุนเกือบจะเศษหนึ่งส่วนสามในธนาคารต่าง ๆ ของประเทศ ๑๔๘ แห่ง ที่จัดตั้งขึ้นในระยะสองปีแรก หลังสมัยการปรับปรุง

กฎหมายการธนาคารในปี ค.ศ.๑๘๗๖ เงินลงทุนนี้พวกทหารได้มาจากเงินพันธบัตรที่รัฐบาลจ่ายให้ในปี ค.ศ. ๑๘๗๖ แทนเงินเดือนประจำปีที่เคยได้แต่ก่อน (ดังกรณีเงินลงทุนที่เจ้าเมืองสมัยก่อนจัดหาไว้ให้ร้อยละ ๔๔) อย่างไรก็ดี รัฐบาลเป็นผู้ควบคุมการดำเนินงานของธนาคารเหล่านี้ และธนาคารเหล่านี้ก็ไม่ได้แสดงออกถึงกิจกรรมการลงทุนที่สำคัญ ๆ ของทหารและเจ้าของที่ดิน ยิ่งกว่านั้น บริษัทธุรกิจเป็นร้อย ๆ บริษัทเกือบทั้งหมดที่พวกชนชั้นทหารจัดตั้งขึ้นในช่วงระยะ ๑๐ ปี หลัง ค.ศ. ๑๘๗๖ ประสบความล้มเหลวโดยสิ้นเชิง ดังนั้นเพราะเหตุนี้พวกที่มาจากชนชั้นทหารที่มาประสบความสำเร็จทางงานธุรกิจจึงมีเปอร์เซ็นต์น้อย และยิ่งผู้ที่จะมาเป็นผู้ลงทุนการอุตสาหกรรมจึงยิ่งมีจำนวนน้อยลงไปอีก

นักธุรกิจใหม่ที่เด่นที่สุดในกลุ่มพวกที่มาจากชนชั้นทหาร ได้แก่นายอิวาซากิ ยาตาโร (ค.ศ. ๑๘๓๔—๑๘๘๕) เขามาจากแคว้นโตสา เขาเคยเป็น "ทหารบ้านนอก" แต่ได้มาเป็นผู้ควบคุมการดำเนินงานของแคว้น ก่อนสมัยฟื้นฟูประเทศ หลังจากที่ล้มเลิกแว่นแคว้นต่าง ๆ ไป เขาจึงโอนผลประโยชน์ทางการเดินเรือและทางการค้าของแคว้นมาจัดดำเนินงานส่วนตัว ซึ่งต่อมาเขาตั้งชื่อบริษัทของเขาว่า บริษัทมิสุบิชิ

นายอิวาซากิได้รับความช่วยเหลืออย่างมากจากรัฐบาล เพราะรัฐบาลเห็นว่าเขาเป็นคนเอาการเอางานพอที่จะช่วยปรับปรุงกิจการการเดินเรือของญี่ปุ่น เพื่อไม่ต้องคอยพึ่งพาอาศัยเรือของต่างชาติ และลดค่าใช้จ่ายสำหรับการลากจูงเรือในเขตน่านน้ำต่างชาติได้ รัฐบาลได้ขอซื้อเรือต่างชาติจำนวน ๑๓ ลำ สำหรับการสำรวจเกาะไต้หวัน ในปี ค.ศ. ๑๘๗๔ รัฐบาลมอบความไว้วางใจในการดำเนินงานอันนี้ให้แก่นายอิวาซากิ และต่อมาก็มอบเรือทั้งหมดให้แก่เขา ระหว่างเกิดกบฏซัทสุมาในปี ค.ศ. ๑๘๗๗ รัฐบาลก็มอบหมายงานให้เขาอีก ด้วยการให้เป็นผู้รับผิดชอบดูแลการขนส่งทางทะเล โดยที่รัฐบาลจัดหาเรือเพิ่มขึ้นอีก ๙ ลำ และให้เงินช่วยจำนวนหนึ่ง ด้วยความช่วยเหลือเช่นนี้และจากเงินช่วยอุดหนุนที่เขาได้รับต่อ ๆ มา ทำให้เขาสามารถมีเรือเป็นจำนวนมาก และเริ่มกิจการการเดินเรือในต่างประเทศในปี ค.ศ. ๑๘๗๙ จากการเริ่มต้นเช่นนี้ บริษัทมิสุบิชิจะขยายงานด้านอื่น ๆ อีก และต่อมาก็เป็นหุ้นส่วนใหญ่เป็นที่สองของเครือไซบัทสุ และเป็นคู่แข่งที่สำคัญทางด้านผลประโยชน์ของบริษัทมิตซุย

ผู้จัดการลงทุนที่เป็นชนชั้นกสิกร

คนที่มีพื้นเพมาจากชนชั้นกสิกรมีบทบาทที่สำคัญมากกว่านักธุรกิจจากชนชั้นทหาร เมื่อถึงระยะต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ญี่ปุ่นได้เปลี่ยนจากการลงทุนทางการเกษตรไปเป็นการค้าขายแล้ว ทำให้ชนชั้นกสิกรที่มั่งคั่งมีความชำนาญในการรวบรวมจัดหาเงินทุนเพื่อปรับปรุง

วิธีการจัดดำเนินงานและการขายผลิตผลการเพาะปลูกของท้องถิ่น เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นสิ่งแปลกประหลาดที่คนเหล่านี้จะสามารถลงทุนปรับปรุงการเกษตร ปรับปรุงด้านเทคนิคและพัฒนาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้านอื่น ๆ การดำเนินงานนี้พวกเขาได้อาศัยความมั่งคั่งร่ำรวยที่เกิดขึ้นในเขตชนบทของญี่ปุ่นในปลายปี ค.ศ. ๑๘๗๐ เป็นต้นมา ความมั่งคั่งนั้นแม้ว่าส่วนหนึ่งจะเป็นเพราะผลพัฒนาโดยทั่วไปทางเศรษฐกิจ แต่ก็เป็นผลจากการลดภาษีที่ดินในปี ค.ศ. ๑๘๗๖ ด้วย และจากสภาวะเงินเฟ้อที่ญี่ปุ่นเผชิญอยู่ในระยะเวลานั้น ได้ช่วยลดจำนวนภาษีที่แท้จริงให้อีก ในระยะสองสามปีต่อมา ตามระดับมาตรฐานที่เคยปฏิบัติกันมา ภาษีการเกษตรจัดว่ามีอัตราต่ำพอสมควร จนทำให้กสิกรที่มีฐานะค่อนข้างดีและชอบการลงทุน สามารถลงทุนทุ่มเทอย่างหนักในการปรับปรุงการเพาะปลูก และในการจัดดำเนินงานทางการค้าและการอุตสาหกรรม การปั่นไหมด้วยเครื่องจักรเป็นงานเฉพาะกสิกรที่มั่งคั่งร่ำรวย นอกจากนั้น กลุ่มกสิกรที่ร่ำรวยก็จะขยายงานด้านอื่น ๆ ที่เคยทำกันมาในชนบท และปรับปรุงให้ทันสมัยในแบบที่คล้ายคลึงกัน

ผู้ที่น่าสนใจที่สุดในกลุ่มนักลงทุนที่มาจากชนชั้นกสิกร ได้แก่นายชิบูซาวา เออิชิ (ค.ศ. ๑๘๔๐–๑๙๓๑) เขาเกิดใกล้ ๆ เมืองเอโด ในครอบครัวกสิกรที่ร่ำรวยจากธุรกิจการผลิตครามย้อมผ้า นายชิบูซาวาได้รับการศึกษาอย่างดีและมีความใฝ่สูง ในปี ค.ศ. ๑๘๖๓ เขาได้ออกจากบ้านด้วยความตั้งใจที่จะไปรับตำแหน่งทางทหาร และตั้งใจที่จะทำชื่อเสียงให้แก่ตัวเอง เขาได้เป็นผู้วางแผนการจลาจลโดยใช้กำลังอาวุธเพื่อขับไล่ชาวต่างชาติ ต่อมาได้ขึ้นบัญชีรายชื่อเป็นทหารของเคอิคิ ผู้ที่จะเป็นโชกุนคนต่อไป และยังได้ร่วมเดินทางกับน้องชายของเคอิคิไปทวีปยุโรปในคณะทูตของทางราชการในปี ค.ศ. ๑๘๖๗

หลังจากที่เคอิคิสละตำแหน่งโชกุน นายชิบูซาวาก็มาเริ่มงานด้านการธนาคารและบริษัทค้าขายให้แก่เจ้านายเก่าของเขา แต่ไม่ช้าก็ถูกดึงตัวไปทำงานในคณะรัฐบาลชุดใหม่ เขามีชื่อขึ้นอย่างรวดเร็วภายใต้ความอุปการะคุ้มครองของนายโอคุมา และนายอิโนอูเอ จนกลายมาเป็นบุคคลสำคัญในกระทรวงการคลัง และบุกเบิกทางการจัดตั้งโรงงานทอผ้าไหมแห่งแรกของรัฐบาล อย่างไรก็ตาม เขาได้ลาออกจากคณะรัฐบาลในปี ค.ศ. ๑๘๗๓ หลังจากเกิดความขัดแย้งเรื่องงบประมาณ และต่อมาก็มาเป็นประธานของธนาคารชาติ ซึ่งเขาได้ช่วยจัดตั้งขึ้นโดยการบีบบังคับเอาผลประโยชน์ทางธนาคารของมิตซุยและโอโนเข้ามารวมด้วย ในปี ค.ศ. ๑๘๘๐ เขาได้จัดตั้งโรงงานทอผ้าโอซากา ซึ่งต่อมาไม่ช้าก็กลายเป็นความสำเร็จทางอุตสาหกรรมที่สำคัญครั้งแรกของญี่ปุ่น จากการเริ่มต้นเช่นนี้ เขายังดำเนินงานต่อไปเพื่อจะเป็นบุคคลหนึ่งในบรรดาผู้จัดการลงทุนที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของประเทศ

ผู้ซึ่งมีส่วนร่วมในการจัดตั้งและในการดำเนินการของบริษัทมากกว่าหนึ่งร้อยบริษัท กระจายงานไปในแขนงสำคัญ ๆ ทางการอุตสาหกรรมและการคลัง

บุคคลอีกคนหนึ่งผู้ซึ่งจัดตั้งบริษัทที่สำคัญให้แก่สมาคมไซบัทสุ คือ นายอาซาโน โซอิชิโร (ค.ศ. ๑๘๔๘–๑๙๓๐) เขามีพื้นเพจากชนบท เป็นลูกชายของแพทย์ในหมู่บ้านคนหนึ่ง เขาได้หนีออกจากบ้านมาที่เมืองโตเกียวในปี ค.ศ. ๑๘๗๑ เข้าทำงานในโรงงานปูนซีเมนต์ ได้เป็นผู้ควบคุมและเป็นเจ้าของโรงงานปูนซีเมนต์ที่รัฐบาลได้สร้างไว้ ปรับปรุงงานซึ่งแต่ก่อนเคยขาดทุนให้เป็นงานที่ประสบความสำเร็จ จากนั้นเขาจึงลงมือดำเนินกิจการอุตสาหกรรมด้านอื่น ๆ

ชนชั้นสามัญอีกคนหนึ่งที่ได้จัดตั้งบริษัทใหญ่เป็นที่สี่ของสมาคมไซบัทสุ ได้แก่นายยาสุดะ เซนจิโร (ค.ศ. ๑๘๓๘–๑๙๒๑) ผู้ซึ่งในวัยเด็กได้หนีออกจากบ้านแถบชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของเกาะฮอนชู มาอยู่ที่เมืองเอโด ดำเนินอาชีพเป็นผู้จัดการแลกเปลี่ยนเงิน หลังสมัยการปฏิรูปประเทศ เขาได้จัดตั้งกลุ่มธนาคารที่ทันสมัยโดยใช้ชื่อของเขาเอง และต่อมาจึงขยายงานไปทำทางรถไฟและธุรกิจอื่น ๆ

บุรุษทั้ง ๖ คนนี้ เป็นเพียงตัวอย่างเด่น ๆ จำนวนน้อยจากคนจำนวนนับเป็นพันของคนทุกชนชั้นที่ช่วยในการพัฒนาเศรษฐกิจของญี่ปุ่นยุคใหม่ คนที่สำคัญจริง ๆ ส่วนมากเป็นคนที่หนีออกจากบ้าน หันหลังให้กับอดีตอย่างไม่หวาดวิตก มีความตั้งใจแน่วแน่ที่จะช่วยพัฒนาประเทศญี่ปุ่นให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม เพราะเชื่อมั่นในอำนาจของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ทันสมัย บุคคลเหล่านี้อาจจะทำงานได้เพียงเล็กน้อยหากรัฐบาลมิได้เตรียมสถานการณ์แวดล้อมต่าง ๆ สำหรับความเจริญทางเศรษฐกิจไว้แล้ว ตัวอย่างเช่น เงินช่วยเหลือโดยตรงจากรัฐบาลก็เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ประสบความสำเร็จ แต่ถ้าหากว่าไม่มีบรรดานายทุนเอกชนจำนวนนับพันเหล่านั้น ความพยายามทางเศรษฐกิจของรัฐบาลก็อาจจะล้มเหลวลงโดยสิ้นเชิง หรืออย่างดีก็อาจจะก้าวหน้าไปอย่างเชื่องช้าก็เป็นได้

ความเจริญทางเศรษฐกิจ

การพัฒนาเกาะฮอกไกโด

ในขณะที่ใช้เทคโนโลยีช่วยขยายเขตเพาะปลูกทั่วประเทศญี่ปุ่น แต่เขตที่ยังไม่ได้ทดลองสำรวจเขตใหญ่แห่งเดียวได้แก่เกาะทางภาคเหนือ คือ เกาะฮอกไกโด และเพราะเหตุว่าการพัฒนาเขตที่หนาวเย็นและมีผู้คนที่ไม่ค่อยเป็นมิตรนักเขตนี้ จำเป็นต้องใช้การลงทุนระยะยาวและวิธีการทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญ รัฐบาลจึงเป็นผู้เริ่มงานที่นี่

ญี่ปุ่นเคยควบคุมเกาะฮอกไกโดมาแล้วตั้งแต่ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ แต่ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ประชากรของญี่ปุ่นก็ยังคงชุมนุมอยู่แถบชายฝั่งทะเลและแถบทางใต้สุด ขณะที่เขตที่เหลือของเกาะและเกาะเล็ก ๆ ทางเหนือส่วนใหญ่เป็นที่อยู่อาศัยของพวกไอนุ พื้นเมืองที่มีขนยาว แคว้นมัทสุเมทางภาคใต้ของเกาะฮอกไกโด ได้ถูกจัดตั้งเป็นเขตประมงขึ้นไปทางเหนือไกลถึงเกาะแซคาลิน ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ และทางภาคใต้ของหมู่เกาะคูริล ก็ได้รับการพัฒนาเป็นแหล่งประมงที่อุดมสมบูรณ์ นักเขียนแผนที่ชาวญี่ปุ่นได้สำรวจและทำแผนที่แถบชายฝั่งทะเลของเขตทางเหนือทั้งหมด ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ใน ค.ศ. ๑๘๐๘ นักสำรวจผู้หนึ่ง คือ นายมามิยา รินโซ (ค.ศ. ๑๗๘๐—๑๘๔๕) ได้แสดงหลักฐานให้เห็นว่าเกาะแซคาลินเป็นเกาะ ๆ หนึ่ง และในปีต่อมาเขาได้สำรวจขึ้นไปถึงเขตแม่น้ำอามูร์

โดยสนธิสัญญาคานากาวาในปี ค.ศ. ๑๘๕๔ ญี่ปุ่นจำต้องเปิดเมืองฮาโกดาเต ให้เรือของต่างชาติผ่าน และเพราะเหตุนี้ โชกุนจึงได้เข้าควบคุมเกาะฮอกไกโดโดยตรงจากเจ้าผู้ครองแคว้นมัทสุเม เหมือนดังที่เคยได้ควบคุมมาบ้างแล้วบางครั้งในสมัยก่อน ๆ ครานี้ได้มีความตั้งใจแรงกล้าที่จะปกครองเกาะนี้ แต่ประสบความสำเร็จน้อยมาก เมื่อโชกุนลงนามในสนธิสัญญาฉบับแรกกับรุสเซียที่เมืองชิโมดะ ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๕๕ ก็ได้ยินยอมตามข้อเรียกร้องของรุสเซียที่จะให้มีการแบ่งเขตแดนกันอย่างคร่าว ๆ ทางพรมแดนภาคเหนือ ตกลงกันให้เกาะคูนาชิริ และเอโตโรฟุ ซึ่งเป็นเกาะใหญ่ ๒ เกาะทางภาคใต้ของหมู่เกาะคูริล เป็นของญี่ปุ่น และเกาะที่เหลือเป็นของรุสเซีย ขณะเดียวกัน ทั้ง ๒ ประเทศยินยอมที่จะให้มีการครอบครองเกาะแซคาลินร่วมกันต่อไปอีก

รุสเซียไม่พอใจในข้อตกลงปัญหาพรมแดนนี้ จึงคอยบีบบังคับจะให้ญี่ปุ่นแก้ไขข้อตกลงให้ได้ ด้วยความมุ่งหมายเช่นนี้นี่เอง นายมูราเวียฟ ข้าหลวงเขตไซบีเรียจึงมาที่เมืองคานากาวา ในปี ค.ศ. ๑๘๕๙ พร้อมด้วยเรือรบ ๗ ลำ แต่ก็ไม่ได้รับผลอะไรจากการแสดงแสนยานุภาพทางกำลังทัพเรือของเขา ใน ค.ศ. ๑๘๖๑ ในการสำรวจทางทะเลของรุสเซียครั้งหนึ่ง ได้เข้ายึดครองเกาะสุชิมา ตรงช่องแคบระหว่างญี่ปุ่นและเกาหลี แต่ไม่ช้าก็ถอนตัวออกไปจากความตั้งใจที่มีเจตนาไม่สู้ดีที่จะรวมดินแดนของญี่ปุ่น ในวันที่ ๗ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๗๕ ได้มีการทำข้อตกลงเกี่ยวกับเรื่องพรมแดนรุสเซียและญี่ปุ่น ณ เมืองเซนต์-บีเตอร์สเบิร์ก มีพลเรือเอกเอโนโมโต อดีตผู้บัญชาการกองทัพเรือคนก่อนของโชกุนเป็นผู้แทนของญี่ปุ่น ญี่ปุ่นตกลงยินยอมยกผลประโยชน์ของญี่ปุ่นบนเกาะแซคาลินให้รุสเซีย โดยที่ฝ่ายรุสเซียยอมยกเลิกข้อเรียกร้องถือกรรมสิทธิ์ในเขตภาคกลางและภาคเหนือของหมู่เกาะคูริล

รัฐบาลที่โตเกียวสนใจเกาะฮอกไกโดมากกว่าเกาะอื่น ๆ ทางเหนือ เพราะเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญมากกว่า และมีประโยชน์ทางยุทธศาสตร์เพราะเสมือนเป็นกำแพงป้องกันรุสเซีย ตั้งแต่ต้นปี ๑๘๖๘ รัฐบาลได้วางแผนเพื่อการพัฒนาเกาะนี้ ใน ค.ศ. ๑๘๖๙ เปลี่ยนชื่อเกาะจากชื่อเอโซ มาเป็นฮอกไกโด มีความหมายว่า "วงจรทะเลเหนือ" และการพัฒนาเกาะนี้ก็อยู่ในความควบคุมของกระทรวงอาณานิคม (ไคตาคูชิ) ใน ค.ศ. ๑๘๗๐ นายคุโรดะ คิโยตากะ (ค.ศ. ๑๘๔๐—๑๙๐๐) ทหารคนหนึ่งในตระกูลซัทสุมา ซึ่งได้เป็นผู้บัญชาการทหารฝ่ายรัฐบาลต่อต้านนายเอโนโมโต ได้เข้าบริหารงานกระทรวงนี้จนกระทั่งถึงระยะอีกหนึ่งเดือนก่อนที่กระทรวงจะถูกยุบไปในปี ค.ศ. ๑๘๘๒

นายคุโรดะได้เดินทางไปสหรัฐอเมริกา และได้รับคำแนะนำจากประธานาธิบดีแกรนท์ เขาจึงได้ว่าจ้างนายฮอราซ เคปรอน ผู้เชี่ยวชาญทางเกษตรกรรมในอัตราเงินเดือน ๑๐,๐๐๐ เหรียญดอลล่าร์ บวกค่าใช้จ่ายอื่น ๆ และยังได้ว่าจ้างผู้ชำนาญการชาวอเมริกันอีกกลุ่มหนึ่งเพื่อมาให้คำแนะนำปรึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาเกาะฮอกไกโด นายเคปรอนและคณะของเขาอยู่ในญี่ปุ่นถึงปี ค.ศ. ๑๘๗๕ ในปีต่อมา นายวิลเลี่ยม เอส คล้าค อธิการวิทยาลัยเกษตรกรรมแมสซาชูเซตส์ ได้เดินทางมารับงานบริหารวิทยาลัยเกษตรกรรมซัปโปโรที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ นายคล้าคได้มีอิทธิพลต่อสถาบันแห่งนี้มาก ต่อมาสถาบันนี้ก็ค่อย ๆ ขยายมาเป็นมหาวิทยาลัยฮอกไกโด จากผลงานของคนเหล่านี้ ทำให้ลักษณะเกษตรกรรมและลักษณะชนบทของเกาะมีลักษณะเป็นแบบอเมริกัน อย่างเช่น ยุ้งสำหรับเก็บหญ้าก็เป็นลักษณะโดยทั่วไปของไร่บนเกาะฮอกไกโด

เนื่องจากรัฐบาลให้เงินช่วยเหลือกสิกรที่อพยพเข้ามาอยู่บนเกาะฮอกไกโด จึงมีจำนวนกสิกรสูงสุดถึง ๑๓,๗๘๔ คนในปี ค.ศ. ๑๘๗๒ มีทหารอาสาสมัครประจำอาณานิคมเข้ามาตั้งหลักแหล่งประมาณ ๒,๑๓๙ คน ในปี ค.ศ. ๑๘๗๕—๗๖ เพราะฉะนั้น ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๙ ถึง ค.ศ. ๑๘๘๑ ประชากรทั้งหมดบนเกาะจึงเพิ่มขึ้นมากกว่า ๔ เท่า คือ เป็นจำนวนถึง ๒๔๐,๓๙๑ คน เนื้อที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นมากกว่า ๑๐ เท่า อุตสาหกรรมการประมงเพิ่มขึ้นมากกว่า ๒ เท่า และอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ชนิดอื่นก็เริ่มจัดทำขึ้นด้วยสิ่งเหล่านี้ จึงมีการวางรากฐานเพื่อการสำรวจที่ยิ่งใหญ่กว่าในเขตพรมแดนนี้ในช่วง ๑๐ ปีต่อมา และเมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๙๑๘ ก็มีประชากรเพิ่มขึ้นอีก ๑๐ เท่า ที่สำคัญยิ่งกว่านั้นก็คือ เกาะฮอกไกโดได้รับการจัดทำให้เป็นแบบญี่ปุ่นโดยเต็มที่ และปลอดภัยจากการเข้าแทรกแซงจากรุสเซีย ในปี ค.ศ. ๑๘๘๓ เกาะนี้ได้รับการจัดเข้าไว้ในระบบอำเภอของแบบการปกครองท้องถิ่น แม้ว่าจะยังคงเรียกชื่อว่าเป็น "ภาค" (โด) มากกว่าจะเรียกว่าเป็นจังหวัดหนึ่ง (เคน) ก็ตาม

การตัดทอนรายจ่ายทางเศรษฐกิจในสมัยมัตสุกะตะ

แม้ว่าการจัดพัฒนาเกาะฮอกไกโดจะมีคุณค่าในระยะยาว แต่ก็ได้เพิ่มความหมดเปลืองทางการเงินของรัฐบาลกลางระหว่างหลังปี ค.ศ. ๑๘๗๐ เป็นต้นมา ในขณะเดียวกัน การลงทุนทางอุตสาหกรรมอีกหลายอย่างของรัฐบาลก็เป็นการสูญเสียเงินทองมาก แม้ว่าอุตสาหกรรมเหล่านั้นจะประสบความสำเร็จ แต่ก็ไม่เกิดผลกำไรในการลงทุนเท่ากับอัตราดอกเบี้ย สถานการณ์เช่นนี้ไม่มีใครคาดหมายไว้ เนื่องจากรัฐบาลมุ่งสนใจแต่อุตสาหกรรมที่เกี่ยวกับยุทธศาสตร์และงานด้านอื่น ๆ ที่ต้องเสี่ยงอย่างมาก และผลตอบแทนทางวัตถุเป็นไปอย่างเชื่องช้า จนกระทั่งนายทุนเอกชนไม่ค่อยเต็มใจที่จะเข้าไปดำเนินงาน อย่างไรก็ตาม แผนการที่วางไว้อย่างหรูหราในการพัฒนาทางเศรษฐกิจในปี ๑๘๗๐ เป็นต้นมา ได้เป็นเหตุทำให้เกิดวิกฤติการณ์ทางการเงินอย่างร้ายแรงในปีสุดท้ายของช่วงระยะสิบปีนั้น

ค่าใช้จ่ายในการล้มเลิกการปกครองแบบเก่า การจ่ายเงินให้แก่ขุนนางเจ้าเมืองและทหาร การจ่ายหนี้สินของโชกุนและสถาบันศักดินา และการรณรงค์ทางกำลังทหารที่ต้องใช้ค่าใช้จ่ายอย่างสูง เหล่านี้ล้วนเป็นภาระทางการเงินอย่างหนัก ซึ่งมีแต่เพิ่มจำนวนมากขึ้น เพราะแผนการใหญ่โตของการจะปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ผลก็คือ รัฐบาลดำเนินไปเกินงบประมาณที่มีอยู่ รัฐบาลสามารถกระทำสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้ทั้ง ๆ ที่ขาดแคลนเงิน แต่รายจ่ายที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วซึ่งรัฐบาลต้องรับผิดชอบ เพราะต้องแลกเปลี่ยนให้กับขุนนางเจ้าเมืองและทหารใน ค.ศ. ๑๘๗๖ และการปราบกบฏซัทสุมาในปีต่อมาได้บั่นทอนฐานะของรัฐบาลอย่างมาก การเก็บเงินเหรียญเพื่อใช้เงินธนบัตรแทนได้ผลน้อยกว่าร้อยละ ๕ เมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๘๐ เงินธนบัตรลดค่าลงเกือบจะไม่ถึงครึ่งของราคาเดิมที่ปรากฏอยู่บนแผ่นธนบัตร ภาวะเงินเฟ้ออย่างรุนแรงจึงเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับที่ราคาข้าวเพิ่มขึ้นมากกว่า ๒ เท่า ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๗ และ ค.ศ. ๑๘๘๐ และภาวะเงินเฟ้อยังได้ตัดราคาที่แท้จริงของภาษีที่ดินซึ่งรัฐบาลต้องพึ่งพาอยู่มาก

แม้ในสภาพที่เกิดวิกฤติการณ์ทางการเงินเช่นนี้ นายโอคุมายังเสนอให้กู้ยืมเงินทุนก้อนใหญ่ในกรุงลอนดอน แต่ฝ่ายที่คัดค้านมีเสียงมากกว่า และเริ่มจัดทำนโยบายตัดทอนรายจ่ายและทำให้ค่าของเงินสูงขึ้น งานสำคัญขั้นแรกที่ประกาศเมื่อวันที่ ๕ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๘๐ คือ การขายกิจการอุตสาหกรรมของรัฐบาล ผู้สนับสนุนที่สำคัญและผู้จัดทำนโยบายนี้ คือ นายมัตสุกะตะ มาซาโยชิ (ค.ศ. ๑๘๓๕—๑๙๒๔) จากตระกูลซัทสุมา ซึ่งมีกำเนิดมาจากชนชั้นทหาร และมีชื่อเสียงอย่างรวดเร็วในยุคใหม่ เพราะความเฉลียวฉลาดยอดเยี่ยมทางด้านการคลังของเขา ในปี ค.ศ. ๑๘๘๐ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรี

กระทรวงมหาดไทย และใน ค.ศ. ๑๘๘๑ ได้รับแต่งตั้งให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังและดำรงตำแหน่งที่สำคัญนี้โดยไม่มีอุปสรรคจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๙๒

เนื่องจากในระยะแรกไม่ค่อยมีการลงทุนของเอกชน และอุตสาหกรรมส่วนใหญ่ของรัฐบาลไม่ค่อยมีผลกำไร รัฐบาลจึงไม่สามารถหาผู้ซื้อกิจการตามราคาที่รัฐบาลเสนอไว้ได้ เป็นอยู่เช่นนี้จนถึง ค.ศ. ๑๘๘๔ รัฐบาลจึงทยอยขายกิจการส่วนใหญ่ได้ แต่ขายได้ในราคาต่ำมาก ราคาขายโรงงานและเหมืองแร่ที่สำคัญซึ่งมีกิจการเป็นที่รู้จักจะได้ราคาระหว่างร้อยละ ๑๑ ถึง ๙๐ ของราคาเมื่อแรกลงทุน กิจการเกือบทั้งหมดนั้นขายได้ บางครั้งก็ขายให้แก่คนใน (คนฝ่ายใน) โดยปราศจากการประมูลแข่งขัน หมายความว่า ขายให้แก่นักธุรกิจหรือข้าราชการที่ติดต่อใกล้ชิดกับเจ้าหน้าที่คนสำคัญ ๆ ในบางกรณีก็มีการสมรู้ร่วมคิดกันอย่างเห็นได้ชัด ดังเช่น การเสนอขายทรัพย์สินของรัฐบาลบนเกาะฮอกไกโด ให้แก่นักธุรกิจกลุ่มหนึ่งและอดีตเจ้าหน้าที่ในกระทรวงอาณานิคมในราคาประมาณร้อยละ ๓ ของราคาลงทุนเริ่มแรก ซึ่งก็กลายเป็นเรื่องอื้อฉาวครั้งสำคัญ และจำต้องล้มเลิกไป

การขายอุตสาหกรรมของรัฐบาลทำให้การพัฒนาเศรษฐกิจด้านต่างๆ ยกเว้นอุตสาหกรรมทางการสงคราม การติดต่อคมนาคม และบริการสาธารณะ ตกอยู่ในมือของนายทุนเอกชน ในที่สุดทำให้อุตสาหกรรมของญี่ปุ่นอยู่ในมือของคนกลุ่มเล็ก ๆ ที่มีหุ้นส่วนใหญ่ เนื่องจากการลงทุนของรัฐบาลได้สร้างอุตสาหกรรมทั้งหมดของญี่ปุ่นไว้ในขนาดที่ใหญ่โต บริษัทค่อนข้างเล็กที่รับซื้อกิจการต่อมาด้วยราคาถูกใน ค.ศ. ๑๘๘๐ เป็นต้นมา จึงพบว่าตัวเองอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบ เพราะว่าเมื่อการอุตสาหกรรมของญี่ปุ่นหมดอุปสรรคขั้นแรกและเริ่มให้ผลกำไรอย่างงดงามในสองสามปีต่อมา บริษัทเหล่านี้บางบริษัทจึงเริ่มต้นแข่งขันกับผู้แข่งขันที่ทรงตัวได้ จนกระทั่งสามารถพัฒนาบริษัทให้มาเป็นหุ้นส่วนใหญ่ของสมาคมไซ-บัทสุ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐

ผลของนโยบายตัดทอนรายจ่ายเช่นนี้ ก่อให้เกิดการตีความหมายในแง่ของลัทธิมาร์กซ์ว่า พลังผลักดันสำคัญในการขายอุตสาหกรรมของรัฐบาลให้กับนายทุนใหญ่ ๆ นั้นเป็นการกระทำของบรรดาผู้นำในวงการรัฐบาล อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีหลักฐานพิสูจน์ได้ในเรื่องนี้ และเป็นที่คิดกันว่า ผู้นำในวงการรัฐบาลเข้าใจต่อผลระยะยาวของการกระทำเช่นนี้ และมีใจโอนเอียงนิยมลัทธินายทุนที่รัฐบาลเป็นเจ้าของ ซึ่งดูเหมือนว่าไม่น่าจะเป็นไปได้พร้อมๆ กัน ส่วนความเชื่ออื่น ๆ ที่ว่า การขายอุตสาหกรรมเป็นการที่รัฐบาลยอมอ่อนข้อให้แก่ฝ่ายค้านในสังคมญี่ปุ่นนั้น ปรากฏว่ามีหลักฐานน้อยกว่ามาก

เหตุผลที่เด่นชัดเกี่ยวกับการขายอุตสาหกรรมเหล่านี้ เห็นได้จากเอกสารต่าง ๆ ว่าเป็น

เพราะสมัยนั้นมีวิกฤติการณ์ทางการเงิน การตัดทอนรายจ่ายของรัฐบาลดูจะเป็นหนทางปลอดภัยกว่าที่จะไปกู้ยืมเงินจำนวนมากจากต่างชาติ การขายกิจการลงทุนก็เป็นเพียงวิธีหนึ่งของการตัดทอนงบประมาณนี้ เงินงบประมาณในกิจการทั้งหลายของรัฐบาลเกือบทุกสาขา แม้กระทั่งในด้านกำลังทหารถูกตัดทอนลงทั้งหมด เลิกว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศที่เสียเงินค่าจ้างในอัตราสูง และเรียกนักเรียนญี่ปุ่นในต่างประเทศกลับเข้าประเทศ

บรรดาผู้นำในวงการรัฐบาลอาจจะไม่ทันคิดว่า การขายอุตสาหกรรมให้แก่คนในราคาถูกนั้นเป็นสิ่งน่าตำหนิ พวกเขาได้พยายามปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศให้ทันสมัยโดยใช้วิธีการทุกวิถีทาง ส่งเสริมและช่วยเหลือการลงทุนของเอกชนเท่าที่จะทำได้พอ ๆ กับการจัดตั้งโรงงานอุตสาหกรรมของรัฐบาลเมื่อเห็นว่าจำเป็น การขายโรงงานอุตสาหกรรมในราคาที่พอสมควรให้แก่บุคคลที่รัฐบาลรู้สึกว่าเป็นผู้มีความสามารถนั้น ดูจะเป็นหนทางที่ดีที่สุดที่รัฐบาลจะแน่ใจได้ว่าจะได้ช่วยพัฒนางานของรัฐบาลต่อไป การกระทำดังกล่าวเป็นผลประโยชน์ของประเทศ และมีความสำคัญมากยิ่งกว่าเงินที่รัฐบาลได้รับจากการซื้อขาย และผลปรากฏว่า ในช่วงสิบปีหรือกว่านั้นโรงงานอุตสาหกรรมส่วนใหญ่ที่ขายไปไม่ได้ทำผลกำไรให้มากนัก เมื่อเปรียบกับผลกำไรในอุตสาหกรรมแขนงอื่น ๆ ความจริงความศรัทธาที่ผู้ซื้อมีต่ออุตสาหกรรมในอนาคตของญี่ปุ่นนั้น เป็นสิ่งที่น่าสนใจมากกว่าราคาซื้อถูก ๆ ที่พวกเขาได้ไปด้วยซ้ำ

นโยบายตัดทอนรายจ่ายของนายมัตสุกะตะนับว่าประสบผลสำเร็จ และใน ค.ศ. ๑๘๘๖ เขาก็ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลในเรื่องถ่วงดุลการคลัง มีการเรียกเก็บภาษีชนิดใหม่ ๆ ในปี ค.ศ. ๑๘๘๒ ได้จัดตั้งธนาคารญี่ปุ่นใช้ระบบการธนาคารแบบรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางอย่างของยุโรปขึ้นแทนระบบอเมริกันแต่ก่อน ลดจำนวนธนบัตรที่หมุนเวียนอยู่เศษหนึ่งส่วนสี่ ลดอัตราดอกเบี้ย การสำรองเงินเหรียญเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ ๓๕ ของราคาพันธบัตร และเมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๘๖ เงินธนบัตรก็ได้รับการฟื้นฟูให้มีราคาตามค่าที่ปรากฏในธนบัตรแผ่นนั้น ๆ ผลก็คือ รายได้ที่แท้จริงจากภาษีที่ดินก็ได้รับการปรับปรุงฟื้นฟูด้วย

ความสำเร็จของการอุตสาหกรรม

เมื่อกลับไปจัดการเรื่องการเงินได้เรียบร้อยแล้ว หลังจากนั้นรัฐบาลเมจิก็มีฐานะการเงินที่มั่นคงกว่าในระยะ ๒๐ ปีแรก ส่วนการเศรษฐกิจโดยทั่ว ๆ ไป แม้ว่าจะถูกบีบไว้ชั่วคราวจากนโยบายลดจำนวนธนบัตรของนายมัตสุกะตะ แต่ไม่ช้าก็ฟื้นตัวและกลับก้าวไปไกลยิ่งกว่าแต่ก่อน

การลดจำนวนธนบัตร ได้กำจัดกิจการที่ไม่มั่นคงซึ่งมีอยู่อย่างมากในระยะเงินเฟ้อหลังๆ ปี ค.ศ. ๑๘๗๐ หมดไป เหลือไว้แต่เพียงกิจการที่มั่นคงเท่านั้น กิจการเหล่านี้ไม่ค่อยได้ผลกำไร และอัตราดอกเบี้ยก็ลดลงจากร้อยละ ๑๕ มาเป็นประมาณร้อยละ ๑๐ การดำเนินงานของเอกชนในโรงงานอุตสาหกรรมซึ่งแต่ก่อนเคยเป็นของรัฐบาล ดูเหมือนว่าจะได้ผลดีกว่าเพราะเป็นอิสระจากการควบคุมที่ยุ่งยากของข้าราชการ เพราะฉะนั้นนโยบายการคลังของนายมัตสุกะตะ จึงปรากฏว่าเป็นการเตรียมขั้นสุดท้ายที่จำเป็นก่อนที่การอุตสาหกรรมจะเริ่มให้ผลตอบแทนจริงจัง เสถียรภาพที่มั่นคงทางการเมืองพร้อมกับความมั่นใจในกฎหมายและระเบียบวินัยได้ช่วยสร้างสมเงินลงทุนของประเทศอย่างพอเพียง โดยส่วนใหญ่อาศัยชื่อของรัฐบาลเป็นประกัน ชาวญี่ปุ่นเองก็เริ่มได้วิธีต่าง ๆ ที่จะขจัดอุปสรรคในระยะแรก เช่น การขนส่งภายในประเทศที่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงและการขาดความชำนาญในเรื่องเครื่องจักร ดังนั้นการลงทุนระยะยาวในการอุตสาหกรรมจึงไม่เพียงแต่จะเริ่มดึงดูดความสนใจของผู้คน แต่ยังมีช่องทางที่พอจะเป็นไปได้มากกว่าเสียอีก กล่าวโดยย่อญี่ปุ่นก็พร้อมที่จะ "ก้าวเข้าไปจัดทำ" หรือ "ปลดปล่อย" อุตสาหกรรมในบางแขนง

โรงงานปั่นด้ายที่โอซากาของนายชิบูซาวา เป็นโรงงานชั้นนำในการพัฒนาอุตสาหกรรมใหม่ ๆ เป็นโรงงานที่ใหญ่มากกว่าโรงงานอื่น ๆ ที่มีในระยะแรก จึงทำให้ลดค่าโสหุ้ยลงได้ และนายชิบูซาวายังมีคนหนุ่ม ๆ ที่มีการศึกษาดี ได้รับการฝึกหัดอบรมจากอังกฤษมาโดยเฉพาะที่จะมาดำเนินการใช้เทคนิคต่าง ๆ ที่ทันสมัย โรงงานแห่งนี้ได้ประสบความสำเร็จทางการเงินเมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๘๔ ในท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจตกต่ำเพราะค่าของเงินลดลงในสองสามปีต่อมา มีนายทุนมาเริ่มงานทางอุตสาหกรรมปั่นด้ายอีกมาก โดยเฉพาะในโอซากาซึ่งเป็นศูนย์กลางเก่าแก่ของการค้าผ้าฝ้าย มีการจัดตั้งบริษัทใหม่ๆขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก รวมทั้งบริษัทที่จะใหญ่โตต่อมาระยะหลัง คือ บริษัทคาเนกาฟูชิ (คาเนโบ)

ความเจริญของอุตสาหกรรมปั่นด้ายติดตามมาด้วยความเฟื่องฟูของอุตสาหกรรมอื่น ๆ มีบริษัทใหม่ ๆ ที่มั่งคั่งร่ำรวยในแขนงอื่น ๆ เช่น การทำเหมืองแร่ การทอผ้า การทำปูนซีเมนต์ ทำเบียร์ ทำเครื่องกระเบื้อง ถ้วยชาม แก๊ส และเครื่องไฟฟ้า แต่ความเจริญมากที่สุดนั้นอยู่ที่การปั่นด้ายและการรถไฟ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๘๓ ถึง ๑๘๙๐ รัฐบาลขยายทางรถไฟจากระยะ ๑๘๑ ไมล์ไปเป็น ๕๑๑ ไมล์ และของการรถไฟเอกชนขยายจากระยะ ๖๓ ไมล์ไปเป็น ๘๙๘ ไมล์ มีโรงงานปั่นด้ายเพิ่มขึ้นเกือบสามเท่าระหว่าง ค.ศ. ๑๘๘๒ ถึง ๑๘๘๗ และการผลิตเพิ่มเป็น ๑๐ เท่า ในระยะ ๕ ปีต่อมา ในระยะแรก ๆ หลังปี ค.ศ. ๑๘๘๐ ญี่ปุ่นยังคงต้องสั่งด้ายดิบที่ต้องใช้เป็นสินค้าเข้ามากกว่าร้อยละ ๙๐ แต่หลัง ค.ศ. ๑๘๘๙ การสั่งสินค้าเข้าลดลงอย่างรวดเร็ว และภายในชั่วระยะ ๕ ปี อุตสาหกรรมทอผ้าของญี่ปุ่นก็มี

ประสิทธิภาพจนกระทั่งเริ่มส่งผลผลิตจำนวนมากเข้าไปแข่งขันในตลาดโลก เมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๙๗ ญี่ปุ่นก็กลายเป็นผู้ส่งด้ายดิบออกนอกประเทศ และในปลายคริสต์ศตวรรษนั้น การปั่นด้ายและการทอผ้าใช้คนงานถึง ๒๔๗,๑๑๗ คน หรือเป็นร้อยละ ๖๓ ของคนงานในโรงงานทั้งหมด

ในกลางทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๘๐ การโอนกิจการส่วนใหญ่ของรัฐบาลให้กับเอกชนเป็นระยะเพื่องฟูระยะแรกของการอุตสาหกรรม และยังจะได้เห็นการริเริ่มตามแบบฉบับของการให้ความร่วมมือและองค์การแบบหุ้นส่วนระหว่างบริษัทธุรกิจใหญ่ ๆ มาแทนที่การแข่งขันกันอย่างดุเดือด สิ่งนี้ได้กลายมาเป็นหลักการทั่วโลกของประเทศที่มีเศรษฐกิจทางอุตสาหกรรมที่เจริญเติบโตแล้ว แต่ในการอุตสาหกรรมของญี่ปุ่น ปรากฏว่ากลับมีขึ้นในระยะแรก ๆ และมีความเข้มแข็งมากเกินกว่าที่คาดหมายจากประสบการณ์ของประเทศทางตะวันตก ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะความนิยมในความเป็นผู้นำร่วมกันตามแบบเก่าของญี่ปุ่น และประเพณีอันปฏิบัติมาในระยะยาวนานของบรรดานักธุรกิจสมัยโตกุกาวะที่สร้างสมาคมผูกขาดโดยรับความช่วยเหลือจากข้าราชการ มีการบีบบังคับจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐบาลด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะ นายอิโนอูเอที่จะให้มีการร่วมมือในธุรกิจ เพื่อที่จะได้สร้างบริษัทต่าง ๆ ที่มั่นคง การร่วมมือระหว่างนักธุรกิจใหญ่ ๆ ก็ดูเหมือนว่าไม่ได้ทำให้ความเจริญก้าวหน้าทางอุตสาหกรรมต้องชะงักไป ในทางตรงกันข้ามกลับช่วยดึงเงินทองมาช่วยในการลงทุนกิจการใหม่ ๆ ที่ใหญ่โต

สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนครั้งแรกของแนวโน้มใหม่ ใน ค.ศ. ๑๘๘๕ คือ การรวมกันของบริษัทคู่แข่งในกิจการการเดินเรือซึ่งเป็นของนักธุรกิจใหญ่ ๒ บริษัท คือ บริษัทมิสุบิชิ และมิตซุย ก่อให้เกิดบริษัทเดินเรือเมล์ญี่ปุ่น (นิปปอน ยูเซน ไกชา) อันเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในนาม เอน วาย เค ซึ่งอยู่ใต้อำนาจของพวกมิสุบิชิ และนับตั้งแต่วาระนั้นเป็นต้นมา ก็เป็นองค์ประกอบส่วนที่ใหญ่ที่สุดในการเดินเรือของพ่อค้าของประเทศญี่ปุ่น

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ การพัฒนาองค์การร่วมในกิจการปั่นด้าย ซึ่งมีนายชิบูซาวาเป็นผู้นำ องค์การร่วมจะเป็นผู้จัดแบ่งกรรมกรที่ชำนาญงาน ซึ่งมีไม่ค่อยเพียงพอกับความต้องการ จัดการรวบรวมความประสงค์ที่จะซื้อฝ้ายดิบจากต่างชาติ และการขายเส้นด้ายในต่างประเทศ จัดกำหนดอัตรา เมื่อเวลามีผลผลิตล้นเหลือ ชักชวนและเสนอสมาชิกสภาให้จัดกฎหมายช่วยเหลือ เช่น ยกเลิกการเก็บภาษีอากรฝ้ายดิบที่เป็นสินค้าเข้าและฝ้ายที่ส่งเป็นสินค้าออก และองค์การยังได้จัดทำสัญญาร่วมกันชนิดได้เปรียบกับบริษัทมิตซุย ผู้คุมการค้าขายกับต่างประเทศ และกับบริษัทการเดินเรือเมล์ญี่ปุ่นของพวกมิสุบิชิ ซึ่งช่วยนำ

ฝ้ายดิบเข้ามาให้ผู้ทอผ้า และส่งผลผลิตของตนไปเป็นสินค้าออก ด้วยเหตุนี้เมื่อถึงระยะปี ค.ศ. ๑๘๙๐ ก็ได้จัดแบบแผนไว้เรียบร้อยเพื่อปรับปรุงการร่วมมือที่กว้างขวางในด้านอุตสาหกรรม และ "การรวม" ผลประโยชน์ทางธุรกิจที่ประสานกันในด้านการคลัง การค้า และการหัตถกรรม

ความเจริญทางอุตสาหกรรมในญี่ปุ่น ก็เช่นเดียวกับในประเทศอื่น ๆ คือ ไม่ใช่เป็นความเจริญที่อยู่ในแนวเดียว หลังระยะรุ่งเรืองในปี ค.ศ. ๑๘๘๐ ก็ติดตามมาด้วยระยะการขยายตัวอย่างช้า ๆ ของสมรรถภาพของโรงงาน แต่ชัยชนะของญี่ปุ่นในสงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่นในปี ค.ศ. ๑๘๙๕ ช่วยทำให้มีผู้รีบเข้ามาดำเนินงานในอุตสาหกรรมอื่น ๆ ที่จัดตั้งไว้แล้ว และในแขนงใหม่ ๆ บางแขนง เช่น การทำปุ๋ยเคมี สงครามไม่เพียงแต่ช่วยหนุนให้คนต้องการสินค้าต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง แต่ยังพิสูจน์ให้เห็นว่า ไม่มีความคับขันทางการเงิน เพราะจีนจ่ายค่าเสียหายในการสงครามให้เป็นเงิน ๒๓๐,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญจีน (๔๑๔,๐๐๐,๐๐๐ เยน) ซึ่งมากกว่าที่ญี่ปุ่นได้ใช้จ่ายไปในการสงคราม การพัฒนาโรงงานใหม่ ๆ ต่อมาก็เป็นไปอย่างเชื่องช้าอีก แต่ก็เป็นระยะการร่วมมือกันของบริษัทที่ตั้งใหม่ให้กลายเป็นหน่วยที่ใหญ่และเข้มแข็ง

ต่อมา หลังสงครามระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่น ในปี ค.ศ. ๑๙๐๕ ก็มาถึงระยะรุ่งเรืองระยะที่สามที่ยิ่งใหญ่กว่า การทอผ้าฝ้ายเริ่มก้าวมาทัดเทียมกับการปั่นด้าย อุตสาหกรรมด้านไฟฟ้ารุ่งเรือง เพราะต้องติดตั้งไฟฟ้าตามทางรถไฟ ติดตั้งไฟฟ้าตามถนนหนทาง ในเมืองต่าง ๆ การขนส่งทางเรือและบริการบนเรือขยายกว้างขวางรวดเร็ว การผลิตถ่านหินเพิ่มขึ้นเกือบจะเป็น ๓ เท่าในช่วง ๑๐ ปี หลังปี ๑๙๐๔ โรงงานถลุงแร่เหล็ก ยาวาตา ซึ่งรัฐบาลจัดตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๐๑ ริมชายฝั่งด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะคิวชู ได้ช่วยผลิตเหล็กให้เพียงพอกับความต้องการแร่เหล็กและเหล็กกล้า โรงงานอุตสาหกรรมหนักอื่น ๆ อีก ๒—๓ แห่ง เริ่มร่วมมือกับอุตสาหกรรมชนิดเบาที่ง่ายกว่า ในฐานะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของเศรษฐกิจระดับของความเจริญรุ่งเรือง อาจจะมองเห็นได้จากการเพิ่มเงินลงทุนในอุตสาหกรรมแขนงต่าง ๆ ระหว่าง ค.ศ. ๑๙๐๒ และ ๑๙๑๒ การทำน้ำตาลเพิ่มขึ้นเป็น ๕ เท่า การทำปุ๋ยเพิ่มขึ้น ๘ เท่า การผลิตเครื่องจักร ๙ เท่า ผลิตแก๊ส ๑๑ เท่า และการผลิตด้านไฟฟ้า ๑๕ เท่า เพราะฉะนั้น ระหว่างระยะสองศตวรรษครึ่งต่อมาจากการปฏิรูปทางการเงินของนายมัตสุกะตะ อุตสาหกรรมแขนงต่าง ๆ ก็เจริญขึ้นทีละอย่าง ๆ และญี่ปุ่นซึ่งมีพื้นฐานทางการอุตสาหกรรมแตกแยกหลายแขนงและมีรากฐานมั่นคงแล้วขณะนี้ จึงเริ่มก้าวเข้าสู่ระยะที่อุตสาหกรรมเจริญอย่างเต็มที่

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม

การปรับปรุงอุตสาหกรรมเช่นเดียวกับการปรับปรุงทางการเมืองและการทหาร คือ ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญใหม่ ๆ ท่าทีใหม่ ๆ และความรู้ที่กว้างขวางกว่าเก่าในหมู่ชาวญี่ปุ่น ผู้นำใหม่เริ่มรู้สึกตั้งแต่ระยะแรกว่า การปรับปรุงทางด้านสังคมและทางด้านสติปัญญาเป็นก้าวแรกที่จะทำให้การปฏิรูปด้านอื่น ๆ เป็นไปได้สำเร็จ เรื่องของสังคมและสติปัญญานั้นก็เหมือนกับเรื่องเศรษฐศาสตร์ คือ การตอบสนองของคนเป็นจำนวนนับพันจากชนทุกชั้นในระยะยาวเป็นสิ่งสำคัญมากยิ่งกว่าการวางแผนของผู้มีอำนาจ

การปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตก

อันที่จริง การเปลี่ยนแปลงหลายอย่างไม่จำเป็นต้องทำให้ก้าวหน้าทันสมัย อาจเป็นเพียงการเลียนแบบอย่างของชาวตะวันตกก็เพียงพอ อย่างไรก็ตาม ในเวลานั้น ความแตกต่างระหว่างลักษณะพื้นฐานของเทคโนโลยีสมัยใหม่ และความแปลกของชาวตะวันตกเป็นสิ่งเห็นได้ชัด ถ้าหากว่าจำเป็นที่จะต้องใช้อาวุธแบบตะวันตก ก็อาจจะเป็นการดีที่จะสวมใส่เสื้อผ้าแบบตะวันตก และทักทายด้วยวิธีจับมือตามลักษณะตะวันตก

ยิ่งกว่านั้น ญี่ปุ่นสมัยเมจิก็มีเหตุผลที่ดีที่จะรับวัฒนธรรมตะวันตกมาใช้ แม้แต่ในส่วนผิวเผิน โลกในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ได้อิทธิพลตะวันตกครอบคลุมอยู่โดยทั่วไป และหากญี่ปุ่นจะหาทางเข้าไปในสังคมนานาชาติ ญี่ปุ่นก็จำต้องปรับปรุงสังคมพอสมควร ที่จริงปัญหาใหญ่ปัญหาหนึ่ง คือ จะต้องโน้มน้าวมหาอำนาจตะวันตกให้แก้สนธิสัญญาที่ญี่ปุ่นเสียเปรียบและให้ยอมรับประเทศญี่ปุ่นในฐานะที่เท่าเทียมกัน ลำพังทางกำลังทหารและทางเศรษฐกิจไม่ใช่จะแก้ปัญหานี้ได้ มองในแง่ความคิดของชาวตะวันตกที่คิดว่าตนเองมีวัฒนธรรมสูงส่งกว่าแล้ว ญี่ปุ่นอาจจะคิดถูกที่ตกลงใจได้ว่า ญี่ปุ่นอาจจะไม่ได้รับการยอมรับว่าอยู่ในฐานะเท่าเทียมกันจนกว่าญี่ปุ่นเองจะมี ไม่เฉพาะแต่เทคโนโลยีที่ทันสมัยเท่านั้น หากยังต้องมีลักษณะภายนอกอีกหลายอย่างที่แสดงถึงวัฒนธรรมตะวันตก

เป็นธรรมดาที่ญี่ปุ่นจะต้องมีความรู้สึกเร็ว เมื่อชาวตะวันตกหัวเราะเยาะขนบธรรมเนียมของญี่ปุ่นว่าเป็นของโบราณ และไม่ยอมรับญี่ปุ่นในฐานะที่ยัง "ป่าเถื่อน" ในขณะที่ความรู้สึกนี้ส่งผลให้เกิดความรู้สึกตัวในบุคลิกของญี่ปุ่น ก็ช่วยให้เกิดปฏิกิริยาอยากทำตามสมัยด้วย ญี่ปุ่นต้องการเหตุผลที่สมควรในการยกเลิกหรืออย่างน้อยก็แอบซ่อนลักษณะวัฒนธรรมบางอย่างของญี่ปุ่นที่ชาวตะวันตกมองด้วยความรู้สึกดูถูกหรือขบขัน ผลคือความพยายามที่จะยืมมาใช้ไม่ว่าสิ่งใดทั้งสิ้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นของตะวันตกนั้นอาจจะถูกมองว่าเป็นของ

ขบขัน ว่าเป็นการกระทำที่ไม่มีความพินิจพิเคราะห์ แต่ทว่าหากพิจารณาถึงความไม่เสมอภาคของสังคมตะวันตกและเอเชียในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ แล้วอาจเข้าใจได้ดีขึ้น

ความต้องการอันสับสนที่จะปรับวัฒนธรรมให้เข้ากันและที่จะให้มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ดลใจให้มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง อาทิเรื่องการปฏิบัติให้ถูกหลักอนามัยอย่างชาวตะวันตก เช่นการแปรงฟันด้วยผงสีฟันและยาสีฟัน ก็เป็นที่นิยมแพร่หลายเพราะการโฆษณาชักนำจากรัฐบาล และชาวญี่ปุ่นก็กลายมาเป็นผู้ที่ใช้แปรงสีฟัน และยาสำเร็จรูปมากที่สุดในโลก ในปี ค.ศ. ๑๘๗๓ ก็จัดตั้งบริการไปรษณีย์ของรัฐบาลขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๗๒ ตามถนนในเมืองโยโกฮามามีการใช้ตะเกียงแก๊ส และใน ค.ศ. ๑๘๘๗ จึงใช้ไฟฟ้าในเมืองโตเกียว ญี่ปุ่นเข้าร่วมในการตกลงใช้ระบบเมตริกทั่วโลกใน ค.ศ. ๑๘๘๖ และรับระบบเมตริกใช้ทั่วไปใน ค.ศ. ๑๙๒๔ ก้าวหน้าไปกว่าบรรดาประเทศที่พูดภาษาอังกฤษเสียอีก

รัฐบาลเมจิยังนำปฏิทินแบบเกรกอรี่ของตะวันตกที่จัดให้สัปดาห์หนึ่งมี ๗ วัน และหยุดงานวันอาทิตย์ เข้ามาใช้แทนปฏิทินแบบจันทรคติของเอเชียตะวันออก การเปลี่ยนแปลงนี้ จัดทำในต้นปี ค.ศ. ๑๘๗๓ เมื่อวันที่ ๖ ของเดือน ๑๒ ของปี ค.ศ. ๑๘๗๒ กลายมาเป็นวันที่ ๑ มกราคมของปีต่อมา อย่างไรก็ดีชาวญี่ปุ่นก็ยังนับรอบปีตาม "ช่วงหนึ่งปี" ปี ค.ศ. ๑๘๗๓ เป็นที่รู้จักว่าเป็นปีเมจิ ๖ และปฏิทินแบบจันทรคติยังคงมีใช้ทั่วไปในเขตชนบท ต่อมาอีกหนึ่งหรือสองชั่วอายุคน

รถลากเป็นลักษณะผสมที่แปลกในการปรับปรุงประเทศแบบตะวันตก กล่าวคือ รวมลักษณะล้อรถแบบตะวันตกกับการใช้แรงงานกล้ามเนื้อแบบเอเชีย มีชื่อเรียกที่เหมาะว่าจินริกิชา หรือ "รถกำลังมนุษย์" เป็นยานพาหนะที่แปลกประหลาด ที่ประดิษฐ์ขึ้นใช้ในญี่ปุ่นในปี ค.ศ. ๑๘๖๙ แต่ก็แสดงให้เห็นว่ามีประโยชน์อย่างมากในสถานการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ในเอเชีย และแพร่หลายอย่างรวดเร็วจากประเทศญี่ปุ่นไปยังประเทศอื่น ๆ แต่ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ได้ค่อย ๆ สูญหายไปจากประเทศญี่ปุ่น เพราะมีการนำยานพาหนะแบบใช้เครื่องยนต์เข้ามาใช้

แฟชั่นตะวันตก

การเปลี่ยนแปลงทั้งหลายนั้นเป็นเพียงความคลั่งไคล้ชั่วคราวเท่านั้นด้วยเพียงแต่คิดว่าการปรับปรุงแบบตะวันตกอาจจะช่วยทำให้ชาวตะวันตกมองญี่ปุ่นดีขึ้น เช่น องค์จักรพรรดิได้รับการแนะนำให้เสวยเนื้อวัวใน ค.ศ. ๑๘๗๒ เพื่อช่วยให้คนเลิกความคิดอันเนื่องมาจากหลักพุทธศาสนาและการขาดแคลนไร่ปศุสัตว์ เพราะการรับประทานเนื้อสัตว์สี่เท้าเป็นการ

ผิดศีลธรรม ที่น่าสนใจ คือ อาหารเนื้อที่เรียก สุกี้ยากี้ ซึ่งปรับปรุงขึ้นในยุคนี้โดยพวกนักศึกษาผู้ทำลายลัทธิความเชื่อของประชาชน กลับกลายมาเป็นสัญลักษณ์ที่มีชื่ออย่างหนึ่งของวัฒนธรรมญี่ปุ่น

ความพยายามที่จะนำศิลปะและสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกเข้ามาเพื่อทำให้เมืองต่าง ๆ ของญี่ปุ่นมีลักษณะแบบตะวันตกก่อให้เกิดผลที่ไม่ดีนัก อาคารใหม่ ๆ เป็นการเลียนแบบที่น่าเกลียดของแบบสมัยวิกตอเรีย เครื่องเรือนแบบตะวันตกและการตกแต่งประดับประดา "ห้องแบบตะวันตก" ในบ้านคนใหญ่คนโตก็เลวร้ายพอ ๆ กัน ขณะเดียวกัน ศิลปะและสถาปัตยกรรมพื้นเมืองมีน้อยลง แม้แต่ศิลปะที่สำคัญทางการแกะสลักไม้ซึ่งเจริญสูงสุดสมัยที่นายพลเปอรี่มาถึง ก็เสื่อมลงไป เป็นเพียงการแสดงภาพในหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงแบบตะวันตกที่น่าสนใจและภาพต่าง ๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

การตัดผมทรงแบบตะวันตกก็กลายเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญของการปรับปรุงประเทศ ในปลายสมัยโตกุกาวะ มีชาวญี่ปุ่นกลับจากต่างประเทศด้วยทรงผมแบบตะวันตกแทนทรงผมแบบชนชั้นทหาร ซึ่งจะโกนผมกลางศีรษะและปล่อยผมบริเวณอื่น ๆ ไว้ให้ยาวแล้วจึงมาขมวดเป็นก้อนมวยผมไว้ในบริเวณที่โกน โดยเฉพาะชนชั้นทหารเป็นพวกที่ถูกบังคับให้ไว้ผมแบบตะวันตก เนื่องจากขมวดมวยผมนั้นกีดขวางการใส่หมวกทหารแบบตะวันตก ภายหลังจากการฟื้นฟูประเทศ ผู้นำรัฐบาลและคนอื่น ๆ ในเมืองต่างก็เลียนแบบแฟชั่นตะวันตก แม้แต่การไว้เคราแบบตะวันตกขณะนั้น ชาวญี่ปุ่นที่มีชื่อก็พยายามเลียนแบบ อาศัยที่ญี่ปุ่นเป็นเชื้อชาติที่มีขนยาวเป็นทุนอยู่ด้วยเมื่อเปรียบกับชนเผ่ามองโกลอยด์เผ่าอื่น ๆ พระฉายาลักษณ์ของจักรพรรดิเมจิและรูปภาพของนายอิโต และผู้นำคนอื่น ๆ ล้วนแสดงให้เห็นว่าบุคคลเหล่านั้นนิยมไว้หนวดและเคราทึ่งดงาม

ในทำนองเดียวกันรัฐบาลก็นำเครื่องแบบตะวันตกมาให้พวกทหารและข้าราชการใช้ ขณะที่ผู้นำรัฐบาลและคนที่มีความคิดก้าวหน้าคนอื่น ๆ เปลี่ยนไปแต่งตัวพลเรือนแบบตะวันตกในโอกาสทั่ว ๆ ไป การแต่งกายแบบตะวันตกนั้นในปี ค.ศ. ๑๘๗๒ ก็นำมาใช้ทั้งงานพิธีฝ่ายราชสำนักและฝ่ายรัฐบาล องค์จักรพรรดิมักจะปรากฏพระองค์ในที่สาธารณะด้วยเครื่องแบบทหารแบบประมุขโดยทั่วไปในยุโรป ในยุคหลังของสมัยเมจิ ชุดสากลแบบที่ชายเสื้อแยกออกจากกัน (เรียกชื่อว่า โมนิงกู สำหรับคำว่า เสื้อสากลสำหรับเวลาเช้า) ก็กลายเป็นที่นิยมจนกระทั่งใช้กันอย่างกว้างขวางทั่วไปในญี่ปุ่นในงานพิธี และไฮคารา หมายถึง "เสื้อคอตั้ง" และหมายถึงเสื้อแบบตะวันตกในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ก็กลายเป็นคำที่มีความหมายว่า "ทันสมัย" หรือ "โก้หรู" และเพราะเหตุที่ชาวญี่ปุ่นไปเข้าใจว่า ชาวอังกฤษได้

รับการยกย่องว่าเป็นชาติที่แต่งตัวดีที่สุดในยุโรป ชาวญี่ปุ่นจึงตามแบบอย่างชาวอังกฤษ ผลที่ประหลาดอย่างหนึ่งก็คือ การนำคำว่า เซบิโร ซึ่งเป็นการเลียนแบบอย่างผิดๆจาก เซวิล โรว อันเป็นถนนที่มีชื่อในการตัดกางเกงในกรุงลอนดอนเข้ามาใช้เป็นคำญี่ปุ่นที่หมายถึงชุดธุรกิจที่ทันสมัย

การแต่งกายและแบบเสื้อของสตรีได้รับอิทธิพลน้อยมาก เนื่องจากพวกสตรีดำเนินชีวิตแยกออกไปต่างหาก อย่างไรก็ดีใน ค.ศ. ๑๘๗๓ สมเด็จพระบรมราชินีได้ทรงเป็นแบบอย่างด้วยการเลิกประเพณีโบราณที่สตรีแต่งงานแล้วจะต้องย้อมฟันให้มีสีดำ และโกนคิ้ว พระนางและบรรดาสตรีในราชสำนักรับแบบการแต่งกายสมัยวิกตอเรีย ซึ่งยังคงใช้สืบมาในราชสำนักในแบบอย่างที่ได้เปลี่ยนแปลงให้งดงามแล้ว

การเปลี่ยนแนวทาง

ความคลั่งไคล้ที่จะปรับปรุงตามแบบตะวันตกมีมากที่สุดในช่วงระยะปี ค.ศ. ๑๘๘๐ มีการกล่าวขวัญในวงการที่มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบถึงการรับนโยบายอย่างเป็นทางการ ในเรื่องการแต่งงานปะปนกับพวกเชื้อชาติคอเคเซียน เพื่อช่วย "ปรับปรุง" เชื้อชาติญี่ปุ่นให้ดีขึ้น มีความพยายามที่จะจัดทำสัมพันธภาพระหว่างเพศตามแบบอย่างการปฏิบัติของชาวตะวันตก สตรีจากครอบครัวที่ดีได้รับการฝึกอบรมภาษาต่างประเทศและฝึกเต้นรำ ในปี ค.ศ. ๑๘๘๓ รัฐบาลได้จัดสร้างสโมสรที่งดงามและราคาแพงในเมืองโตเกียว เรียกชื่อว่า โรคุเมอิกัน เป็นสถานที่เต้นรำทุกคืนวันอาทิตย์สำหรับกลุ่มนักการเมืองและคณะทูต ในปี ค.ศ. ๑๘๘๗ มีการจัดงานเต้นรำแต่งแฟนซีครั้งยิ่งใหญ่ที่นั่น มีคนสำคัญ ๆ ในวงการรัฐบาลไปร่วมงานคับคั่ง

อย่างไรก็ดี งานเต้นรำแต่งแฟนซีนั้น ชาวญี่ปุ่นหัวเก่าเห็นว่าเป็นเรื่องที่ไร้สาระ งานเช่นนี้และสิ่งอื่น ๆ ที่มากเกินไปทำให้เกิดความรู้สึกรังเกียจต่อการเลียนแบบชาวตะวันตกในสิ่งที่ไม่จำเป็น พร้อมกับที่มีการรื้อฟื้นคุณค่าและขนบธรรมเนียมพื้นเมือง ผลก็คือการปรับปรุงแบบตะวันตกค่อยช้าลง ซึ่งกลับมีประโยชน์ต่อการดำเนินงานทั่ว ๆ ไปในการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัย วัฒนธรรมตะวันตกหลายอย่างที่พร่ำเพรื่อเกินไป เช่น การเต้นรำ จึงถูกยกเลิก ด้วยเหตุนี้ การเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีจึงไม่มีสิ่งที่ไร้ประโยชน์และก่อให้เกิดความขุ่นเคืองปะปนอยู่

ความกระตือรือร้นที่จะเลียนแบบอย่างตะวันตกและการเลียนแบบชนิดไม่เลือก ติดตามด้วยการคัดค้านการเปลี่ยนแปลงบางอย่างที่ไม่สำคัญ จึงหมุนเวียนสลับกันไปมาในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นต่อมา การหมุนเวียนเช่นนี้ก็สามารถเห็นได้ในประเทศเอเชียอื่น ๆ ดูเหมือนว่าจะเป็นแบบฉบับขั้นพื้นฐานของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยโดยการยืมแบบอย่างชาติอื่น

การปฏิรูปกฎหมาย

ญี่ปุ่นก็จำเป็นที่จะต้องปรับปรุงสถาบันทางกฎหมายตามแนวของโลกตะวันตก เพื่อจะให้ประเทศทางตะวันตกยอมรับรอง เรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็เป็นเรื่องหนึ่งในบรรดาเรื่องที่ก่อให้เกิดความขมขื่นใจจากระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค แต่ยังไม่มีความหวังที่จะเลิกล้มไปได้ จนกว่ามหาอำนาจตะวันตกจะมีความไว้วางใจอย่างเต็มที่ต่อขบวนการกฎหมายของญี่ปุ่น

การปรับปรุงทางด้านกฎหมายก็เป็นพื้นฐานของการปรับปรุงเทคโนโลยีให้ทันสมัย จำเป็นที่จะต้องแก้ไขด้วยการเลิกล้มระบบชนชั้นแบบเดิม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ที่สำคัญ ๆ เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น ต้องรับความคิดตะวันตกเกี่ยวกับการเป็นเจ้าของทรัพย์สินของแต่ละบุคคลแทนที่จะเป็นทั้งครอบครัว เพราะเหมาะกับระบบเศรษฐกิจใหม่ และความคิดริเริ่มของแต่ละบุคคลซึ่งเป็นสิ่งสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของญี่ปุ่น หรืออีกนัยหนึ่ง ก็เพื่อใช้สำหรับให้มีการจดทะเบียนประชากรอย่างเป็นทางการ กฎหมายยังคงรับรองครอบครัวใหญ่แบบเก่า หรือ "ครัวเรือน" อันประกอบด้วยพ่อบ้าน ลูกหลาน ญาติข้างเคียง และบรรดาภรรยาของบุคคลเหล่านั้นที่ยังไม่ได้ออกไปตั้ง "ครัวเรือน" ใหม่อย่างถูกกฎหมาย การปฏิบัติของชาวตะวันตกในเรื่องการจัดตีพิมพ์กฎหมายทุกฉบับก็เป็นสิ่งจำเป็นเช่นกัน และการเน้นเรื่องสิทธิตามกฎหมายตามแบบตะวันตกซึ่งค้านกับการเน้นถึงภาระทางสังคมตามแบบตะวันออกเริ่มเข้ามาแทรกซึมระบบใหม่ การลงโทษด้วยวิธีการทรมานอันเป็นหลักปฏิบัติตามกฎหมายที่ยอมรับกันมาได้ถูกยกเลิกไปใน ค.ศ. ๑๘๗๖ ในขณะที่โครงร่างและวิธีการทางด้านการศาลก็ได้รับการปรับปรุงตามแบบอย่างของชาวตะวันตก

การปฏิรูปทางกฎหมายเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็จัดทำไปทีละเล็กละน้อยเช่นเดียวกับการปฏิรูปในด้านอื่น ๆ การเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่างในระยะต้น ๆ เห็นได้ชัดว่า ทำไปเพื่อให้ชาวตะวันตกหมดความรู้สึกดูถูกมากกว่าที่จะทำไปตามความต้องการของสังคมญี่ปุ่น ตัวอย่างเช่น การทำแท้ง และการอาบน้ำปะปนกันระหว่างชายหญิงถูกยกเลิกใน ค.ศ. ๑๘๖๙ การเขียนเรื่องลามก การสักบนผิวหนัง และการเปิดเผยร่างกายของบรรดากรรมกรในเมืองโตเกียวถูกสั่งห้ามใน ค.ศ. ๑๘๗๒ และในปีต่อมา บรรดาเกอิชาผีกหัดและหญิงโสเภณีทั้งหมดได้รับคำสั่งให้ปลดปล่อยเป็นอิสระ เนื่องจากกฎหมายเหล่านี้ไม่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีในสมัยนั้น และเป็นกฎหมายที่ประชาชนไม่สนับสนุนและไม่เข้าใจ กฎหมายเหล่านี้ต่อมาจึงไม่มีผลและส่วนใหญ่จะถูกละเลยในภายหลัง

ระบบกฎหมายใหม่ยังไม่สมบูรณ์จนกระทั่งถึงระยะปี ค.ศ. ๑๘๙๐ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ชาวญี่ปุ่นไม่มีความรู้สึกอีกต่อไปว่า จำเป็นจะต้องแสวงหาทุกอย่างที่เป็นของตะวันตก มีการจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อรวบรวมประมวลกฎหมายแพ่งในปี ค.ศ. ๑๘๗๕ มีตุลาการชาวฝรั่งเศส ชื่อ บัวซองนาด เป็นผู้ช่วยเหลือ มีการจัดร่างประมวลกฎหมายแพ่งใน ค.ศ. ๑๘๘๑ และ ๑๘๘๘ ฉบับร่างใน ค.ศ. ๑๘๘๘ นั้นเป็นฉบับที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของฝรั่งเศสอย่างมาก จึงต้องแก้ไขปรับปรุงในบางส่วนต่อมา โดยอาศัยแบบอย่างของเยอรมัน และท้ายที่สุดก็บังคับใช้ในปี ค.ศ. ๑๘๙๖

ความคิดและศาสนา

ลักษณะเด่นอันหนึ่งของอารยธรรมตะวันตก ซึ่งรัฐบาลญี่ปุ่นไม่ได้คิดที่จะหยิบยืมเข้ามา ได้แก่ศาสนาคริสเตียน แม้ว่าชาวตะวันตกอาจจะรู้สึกชอบใจ หากญี่ปุ่นเลียนแบบศาสนามากกว่าการแต่งกาย ความผิดพลาดและความฉาบฉวยของสิ่งที่ลอกแบบมาใช้ก่อให้เกิดความรู้สึกว่า เฉพาะเปลือกนอกของอารยธรรมตะวันตกเท่านั้นที่เป็นที่ยอมรับ และก่อให้เกิดความรู้สึกว่าขนบธรรมเนียมประเพณีพื้นเมืองไม่สามารถจะสอดแทรกเข้าไปในความคิดและอุดมการของชาวตะวันตกได้ คำขวัญเก่าแก่ของซากุมา ที่ว่า “หลักธรรมจรรยาแบบตะวันออกและวิทยาการแบบตะวันตก” ซึ่งผู้นำหลายคนในยุคเมจิได้รับรองก็ได้ช่วยทำให้ความเข้าใจอันนี้หนักแน่นยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ในทางปฏิบัติไม่สามารถที่จะขีดเส้นแบ่งให้ชัดเจนได้ระหว่างลักษณะภายนอกของอารยธรรมตะวันตก และระบบค่านิยมภายในของอารยธรรมนั้น ตัวอย่างเช่น ระบบกฎหมายตะวันตกก็ได้นำเอาความคิดเห็นและค่านิยมของการตัดสินโดยอาศัยพื้นฐานกฎหมายตะวันตกเข้ามาด้วย ยิ่งกว่านั้น ชาวญี่ปุ่นในต้นสมัยเมจิ แม้จะได้อิทธิพลจากระบบศักดินาและของขงจื๊ออยู่บ้าง แต่ก็ยอมรับความคิดและสถาบันต่าง ๆ ของตะวันตก ถึงแม้ว่าเทคนิคทางวิทยาศาสตร์และแฟชั่นภายนอกจะเข้าใจและเลียนแบบได้ง่ายกว่าความคิดและค่านิยมตะวันตก แต่ในทางปฏิบัติก็ไม่สามารถแยกสองอย่างนี้จากกันได้

ลักษณะของบรรดาผู้นำ

หากจะมองชาวญี่ปุ่นในต้นสมัยเมจิ โดยเฉพาะพวกผู้นำทางการเมือง ว่าเป็นพวกยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณี หรือไม่ก็เป็นสานุศิษย์ทางความคิดและทางจิตใจของชาวตะวันตกแล้วอาจไม่ถูกต้องนัก เพราะพวกเขาเหล่านั้นทั้งเป็นและไม่เป็นในขณะเดียวกัน ผู้นำแต่ละคน รวมทั้งบรรดาบุคคลที่เมื่อมองดูทุกวันนี้จะเห็นว่าเป็นคนหัวเก่าอย่างที่สุด อาจจะ

ยอมรับความคิดตะวันตก ถ้าเขาเห็นว่ามีประโยชน์และอยู่ในทางที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง พวกเขาทั้งหมด แม้แต่บุคคลที่นิยมตะวันตกที่สุดก็อาจจะต่อสู้ป้องกันความคิดเห็นในเรื่องขนบธรรมเนียมที่มองเห็นว่ายังมีคุณค่าอยู่

ด้วยเหตุนี้ พวกผู้นำสมัยเมจิจึงเหมาะที่สุดที่จะเรียกว่าเป็นพวกนักปฏิบัติและนักก่อประโยชน์ พร้อมเสมอที่จะรับเข้ามาใช้ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเทคนิค สถาบันต่าง ๆ หรือความคิดเห็นที่มองว่าเป็นประโยชน์ พวกนี้ได้เปรียบตรงที่ว่าสามารถเห็นพ้องร่วมกันได้ในจุดหมายปลายทางของพวกเขา และได้รับการสนับสนุนจากชาวญี่ปุ่นส่วนมากที่มีความคิดลึกซึ้ง ประเทศชาติจำเป็นต้องได้รับการปรับปรุงให้เข้มแข็งเพื่อต่อต้านการเข้ายึดครองของต่างชาติ และเพื่อให้ได้รับความเสมอภาคเท่าเทียมกัน จากประสบการณ์ในระยะทดลองและความผิดพลาดในปลายสมัยโตกุกาวะได้แสดงให้เห็นแล้วว่า หนทางที่ดีที่สุดที่จะสร้าง "ประเทศที่มั่งคั่งและกำลังทัพที่เข้มแข็ง" อยู่ที่การกระจายอำนาจทางการเมืองโดยใช้สัญลักษณ์องค์จักรพรรดิ และปรับปรุงประเทศญี่ปุ่นให้ทันสมัยโดยหยิบยืมสิ่งต่าง ๆ จากตะวันตก แต่ก็ยังไม่มีผู้ใดมีแบบแผนของการเปลี่ยนประเทศที่ด้อยพัฒนาให้ทันสมัย และเมื่อบรรดาผู้นำต้องเผชิญกับสถานการณ์อันยุ่งเหยิงและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จึงมักจะเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะมากกว่าที่จะยึดมั่นในหลักการที่ดีที่สุดในการบรรลุถึงจุดหมายปลายทาง

ที่ท่าดังกล่าวของผู้นำสมัยเมจิ อาจเป็นผลธรรมดาของการนำความคิดในสมัยโตกุกาวะมาปฏิบัติ เป็นพวกที่แสดงออกในแนวโน้มเอียงด้านนี้อย่างมาก เนื่องจากว่าพวกเขาก้าวเข้ามามีอำนาจ ส่วนใหญ่ก็เป็นเพราะความมีความคิดจิตใจที่กว้างขวางอย่างผิดธรรมดา และมีความสามารถที่จะเผชิญกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วได้ และเขาเห็นว่าพวกตะวันตกสนับสนุนทัศนคตินี้อย่างแข็งขัน หลักการก่อประโยชน์ของเจอเรอมี เบนแธม และ จอห์น สจ๊วต มิลล์ ก็สนับสนุนความคิดเห็นของพวกเขาอย่างเห็นได้ชัดเจน และ เฮอเบิร์ท สเปนเซอร์ ซึ่งเป็นผู้เผยแพร่ความคิดเสรี จึงได้มาเป็นบุคคลที่ได้รับความยกย่องนับถือของปัญญาชนชาวญี่ปุ่น

จุดมุ่งหมายของพวกผู้นำยุคเมจิเป็นเรื่องทางโลกโดยสิ้นเชิง และส่วนใหญ่เกี่ยวกับการเมือง เพราะภาระอันแรก คือ เรื่องอนาคตของประเทศชาติเป็นเรื่องใหญ่ คุณลักษณะอันนี้สะท้อนให้เห็นความเชื่อในสังคมโตกุกาวะว่า ศีลธรรมของมนุษย์ควรอาศัยหลักสวัสดิภาพของมนุษย์ในชีวิตนี้ และความไม่เชื่อในพระเจ้าของลัทธิขงจื๊อ และในขณะเดียวกันก็ไม่เป็นการขัดแย้งกับระบบแยกการเมืองออกจากเรื่องศาสนาที่เป็นอยู่ขณะนั้น ไม่ขัดแย้งกับระบบวัตถุนิยมและชาตินิยม ซึ่งผู้นำในโลกตะวันตกนิยมอยู่มากในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ดังนั้นปรัชญาหลักของญี่ปุ่นยุคเมจิจึงเป็นการผสมผสานอย่างง่าย ๆ ตามธรรมชาติ ของความ

คิดตามหลักขงจื๊อว่าด้วยเรื่องความสมบูรณ์แบบของสังคม โดยอาศัยหลักการทางด้านจรรยาและการเมืองที่เหมาะสม และการเป็นผู้นำ กับของความเชื่อมั่นของชาวตะวันตกในเรื่องวิทยาการว่าจะเป็นสิ่งที่นำไปสู่ความก้าวหน้าอย่างไม่มีขอบเขต

การใช้วิธีการของรัฐมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ คือ สิ่งที่จะช่วยอธิบายสาเหตุแห่งความไม่รุนแรงจนเกินไปของการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงในยุคเมจิ ลัทธิรุนแรงแบบ "ขับไล่พวกป่าเถื่อน" ซึ่งผู้นำส่วนใหญ่เคยชื่นชมลัทธินี้สมัยยังเยาว์วัยอยู่ ตลอดจนใช้การฆ่าฟันเป็นเครื่องมือธรรมดาทางการเมืองของยุคนั้น แสดงให้เห็นว่าชาวญี่ปุ่นจะมีความรุนแรงได้ปานใด แต่ก็ยังไม่มีผู้นำสมัยเมจิคนไหนที่เป็นนักอุดมคติตามลัทธินั้น ผู้นำเหล่านั้นมองเหตุการณ์แบบตะวันออกไกลว่า ระดับที่จะได้ผลดีที่สุดนั้นอยู่ใกล้กันมากกับความเป็นคนหัวรุนแรงอย่างสมเหตุสมผล

ความไม่รุนแรงของพวกผู้นำเกิดจากความชำนาญพิเศษของญี่ปุ่น ในการทำงานร่วมกันเป็นคณะ ผู้นำเหล่านี้ล้วนเป็นคนที่มีบุคลิกลักษณะแข็ง แม้กระนั้นผู้นำส่วนใหญ่ก็แสดงให้เห็นถึงความสามารถที่จะทำงานร่วมมือกันให้ได้ผล ตรงกันข้ามกับลักษณะการเมืองในหลายประเทศ แม้แต่คนที่มีอำนาจและมีอิทธิพลมากที่สุดก็ไม่แสวงหาอำนาจผูกขาดโดยการล้มล้างผู้อื่น เมื่อผู้ใดรู้สึกว่า นโยบายของตนล้มเหลวและไม่มีใครสนับสนุน โดยปกติผู้นั้นก็จะก้าวออกมาเพื่อหนุนหลังคนใดคนหนึ่งที่มีนโยบายเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ผลก็คือนโยบายการปกครองมีความคล่องตัวผิดธรรมดา จนไม่มีกลไกใด ๆ เป็นแบบฉบับสำหรับตัดสินความแตกต่างในความคิดเห็น ในมุมกลับนั้น ความคล่องตัวอันนี้ทำให้รัฐบาลหลบหลีกจากสถานะที่รุนแรงโดยไม่จำเป็น และดำรงไว้ซึ่งทางสายกลางได้ง่ายเข้า

ศาสนาพื้นเมือง

เนื่องจากพวกผู้นำเมจิได้รับการอบรมเบื้องต้นตามประเพณีลัทธิขงจื๊อ และมีความคิดที่แยกการเมืองกับศาสนาออกจากกันโดยสิ้นเชิง จึงไม่มีความสนใจในเรื่องศาสนา ยกเว้นจะใช้เป็นเครื่องมือของรัฐ ทั้งไม่ได้สนใจลัทธิขงจื๊ออย่างจริงจัง ผู้นำเหล่านี้เติบโตขึ้นภายใต้อิทธิพลของลัทธินี้ และอิทธิพลของขงจื๊อก็อยู่ในความนึกคิด แต่ขณะที่มีการพยายามทำลายระบบความเชื่อในสมัยโตกุกาวะ อิทธิพลของลัทธิขงจื๊อก็ถูกทำลายลงด้วย ผู้นับถือลัทธิขงจื๊อเป็นผู้วิพากษ์วิจารณ์คริสต์ศาสนาอย่างได้ผลที่สุด และรัฐบาลยอมรับความคิดของผู้นับถือลัทธิขงจื๊อหลายอย่าง แต่ความคิดขั้นพื้นฐานของลัทธิขงจื๊อไม่เหมาะกับสถานการณ์ใหม่ และก็ไม่สามารถเป็นปรัชญานำทางให้แก่ญี่ปุ่นใหม่ได้

เนื่องจากพวกปัญญาชนมีความสนใจรื้อฟื้นลัทธิชินโต ซึ่งได้ช่วยเทอดทูนพระเกียรติของราชวงศ์ของจักรพรรดิในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ และต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในขบวนการฟื้นฟูบางคนได้คาดหวังไว้ที่จะจัดตั้งรัฐบาลตะวันออก ตามแบบนิกายชินโต เลียนแบบกึ่งเทวาธิปไตยของประเทศญี่ปุ่นสมัยหนึ่งพันล้านปีก่อน ความคิดเช่นนี้อยู่เบื้องหลังการจัดตั้งทบวงบูชาลัทธิชินโตไว้เหนือกรมกองใด ๆ ของวงการรัฐบาลในปี ค.ศ. ๑๘๖๙ ความคิดเช่นนี้มีส่วนช่วยเหมือนกันในเรื่องการล้มล้างพุทธศาสนาอย่างรุนแรงในระยะปีแรก ๆ ของสมัยใหม่

พระสงฆ์ในพุทธศาสนานั้นอาศัยระบบที่รู้จักกันว่า ทวิชินโต จึงได้กุมอำนาจการปกครองส่วนใหญ่ตามวิหารลัทธิชินโตในระยะเกือบหนึ่งพันปีก่อนหน้านั้น ภายใต้การปกครองของโชกุนโตกุกาวะ ชาวญี่ปุ่นส่วนใหญ่ถูกบังคับให้ลงทะเบียนเป็นสมาชิกของวัดเพื่อจุดประสงค์ในการสำรวจสำมะโนประชากร ปัจจุบันการปฏิบัติเช่นนี้ยกเลิกไปแล้ว สมาคมปกครองชาวพุทธ ฯ และสถาบันชินโตก็ถูกยุบ และทรัพย์สินของลัทธิชินโตก็ถูกส่งไปให้แก่บรรดาพระในลัทธิชินโตไป วิธีการเช่นนี้ก่อให้เกิดจลาจลต่อต้านชาวพุทธ ซึ่งทำให้ทรัพย์สินของวัดและสมบัติที่มีคุณค่าทางศิลปะเป็นอันมากถูกทำลาย

แม้ว่าทางราชการจะแสดงออกว่าชื่นชมกับลัทธิชินโต แต่ความพยายามที่จะฟื้นฟูลัทธิชินโตมีน้อยมากและไม่ช้าก็หมดไป ไม่ว่าจะเป็นในด้านสถาบันหรือด้านสติปัญญา ตลอดจนการเคารพบูชาธรรมชาติอย่างง่าย ๆ เช่นนี้ไม่ได้ให้อะไรแก่คนในยุคใหม่มากนัก กรมจัดการเรื่องการเคารพบูชาลัทธิชินโตจึงเสื่อมลงใน ค.ศ. ๑๘๗๑ และในปีต่อมาก็มีคณะกรรมการจัดอบรมเผยแพร่ศาสนาตั้งขึ้นแทนที่ และต่อมาอีก ๔ ปีก็ถูกยกเลิกไป รัฐบาลยังคงควบคุมและช่วยเหลือวิหารในลัทธิชินโตต่อมา แต่พิธีที่ปฏิบัติกันในลัทธิชินโตกลับเข้าสู่ภาวะเนือย ๆ ตามแบบเดิม ไม่ได้ให้อะไรมากไปกว่าความรู้สึกอิ่มใจของประชาชน แต่มีนิกายในลัทธิชินโตนิกายหนึ่งที่รู้จักกันว่า เทนริเกียว ยังคงมีบทบาทอยู่ นิกายนี้ตั้งขึ้นเมื่อไม่นานนัก เป็นศาสนาที่รวบรวมจากศาสนาต่าง ๆ และเป็นที่นิยมในบรรดาชนชั้นต่ำเท่านั้น

พุทธศาสนาได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนัก เพราะการถูกต่อต้านอย่างรุนแรงในปีแรก ๆ หลังการปฏิรูป อันที่จริง การโจมตีเหล่านี้ทำให้พุทธศาสนาไหวตัวจากความเซื่องซึมในศตวรรษก่อน ๆ คริสต์ศาสนาก็ได้แสดงว่าเป็นสิ่งท้าทายที่เร้าใจเช่นกัน มีการฟื้นฟูวิทยาการเกี่ยวกับพุทธศาสนานิกายใหญ่ที่ชื่อชินชู หรือ นิกายความจริง (แผ่นดินบริสุทธิ์) แสดงความมีชีวิตชีวาเป็นพิเศษ แม้กระทั่งลอกแบบเทคนิคการจัดองค์การของคริสต์จักรเข้ามาใช้ทันท่วงที รวมทั้งการจัดส่งคณะผู้แทนต่างชาติไปยังทวีปใกล้เคียง เช่น เกาะฮาวาย และแถบชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของสหรัฐอเมริกา

การนำศาสนาคริสต์เข้ามาเผยแพร่ใหม่

ทั้งลัทธิชินโตและพุทธศาสนาต่างก็เสียเปรียบที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับระบบศักดินาในอดีต ในขณะที่ศาสนาคริสเตียนอยู่ในฐานะได้เปรียบ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของอารยธรรมตะวันตก ซึ่งชาวญี่ปุ่นเป็นจำนวนมากเห็นว่าเป็นกระแสคลื่นแห่งอนาคต ความคิดเช่นนี้ทำให้ศาสนาคริสเตียนประสบความสำเร็จมากพอควรในญี่ปุ่น แต่ระยะแรกก็มีความรู้สึกเดียดฉันท์เป็นปรปักษ์กับคริสต์ศาสนาซึ่งรับช่วงมาจากอดีต

รัฐบาลชุดใหม่ในปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ได้นำเอาคำแถลงการณ์ของรัฐบาลสมัยโตกุกาวะว่าด้วยเรื่องการห้ามเผยแพร่ศาสนาคริสต์มาติดตู้ประกาศใช้ใหม่ ในปีเดียวกัน การกระทำนี้ได้ก่อให้เกิดการคัดค้านจากคณะทูตต่างชาติ โดยวิธีการอพยพเคลื่อนย้ายกลุ่มชาวคริสต์ประมาณ ๓,๐๐๐ คนที่ยังคงอยู่ในเมืองนางาซากิตั้งแต่สมัยที่มีคณะเผยแพร่ศาสนาคาทอลิกเข้ามาในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ และ ๑๗ รัฐบาลยังไม่เลิกการประกาศห้ามจนกระทั่งบุคคลในคณะทูตอิวากุระได้เห็นว่าประเทศตะวันตกมีความรู้สึกเลื่อมใสในเรื่องศาสนาเพียงใด รัฐบาลจึงได้เลิกการต่อต้านศาสนาคริสต์ และแม้กระนั้นก็กระทำโดยทางอ้อม ด้วยการปลดกระดานติดประกาศของทางราชการออก ซึ่งใจความของแถลงการณ์นั้นเป็นที่ทราบกันดีแล้ว

แต่คริสต์ศาสนาก็ได้กลับเข้ามาในญี่ปุ่นใหม่ในระยะนั้น ตั้งแต่ต้นปี ค.ศ. ๑๘๕๙ คณะเผยแพร่ศาสนาโปรเตสแตนท์อเมริกันได้ทำตามข้อตกลงสนธิสัญญาแฮริส โดยเข้ามาอยู่ในเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา บุคคลแรก คือ กิโด เวอร์เบค พระในนิกายปฏิรูปของฮอลันดาผู้ซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองนางาซากิสอนภาษาอังกฤษให้แก่นายโอกุมา และคนอื่น ๆ อีกหลายคน ซึ่งต่อมาจะมีบทบาทสำคัญในวงการคณะรัฐบาลเมจิ หลังการปฏิรูปประเทศ เวอร์เบคได้ไปเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยชั้นนำที่มหาวิทยาลัยโตเกียว และเป็นที่ปรึกษาของรัฐบาล นอกจากนั้นมีคนอื่นๆ ในระยะแรกคือ ดอกเตอร์ เจ. ซี. เฮปเบิร์น แพทย์ในคณะเผยแพร่ศาสนาอเมริกันนิกายเพรสเบอทีเรียน เขาเป็นผู้รวบรวมปทานุกรมภาษาญี่ปุ่นและอังกฤษ ตีพิมพ์ในเซี่ยงไฮ้ใน ปี ค.ศ. ๑๘๖๙ ซึ่งจัดวางระบบมาตรฐานสำหรับการเทียบพยัญชนะญี่ปุ่นแบบโรมันอันยังคงใช้ชื่อของเขาอยู่ บาทหลวงนิกายคาทอลิกก็เริ่มต้นรวบรวมผู้คนในเขตเมืองนางาซากิขณะที่บาทหลวงฝรั่งเศสได้จัดสร้างโบสถ์ขึ้นในเมืองโยโกฮามาในปี ค.ศ. ๑๘๖๒

บุคคลในคณะเผยแพร่ศาสนาที่เด่นที่สุดได้แก่ บาทหลวงนิโคไล (ค.ศ. ๑๘๓๖—๑๙๑๒) ในนิกายออร์โธดอกซ์รุสเซีย พระองค์นี้มาถึงเมืองฮาโกดาเต ในปี ค.ศ. ๑๘๖๑ ในฐานะเป็นอนุศาสนาจารย์ให้แก่ชาวรุสเซียในท้องที่นั้น และใน ค.ศ. ๑๘๗๒ ได้ย้ายไปอยู่โตเกียว ที่นั่นท่านได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้าพระ และต่อมาก็เป็นสังฆราชของโบสถ์ของพวกเผยแพร่ศาสนา

ที่รุ่งเรืองแห่งหนึ่ง ในปี ค.ศ. ๑๘๘๔ ท่านได้เริ่มการก่อสร้างโบสถ์ที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งยังคงเป็นสิ่งที่สำคัญอันหนึ่งของเมืองนั้น

ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ มีพวกเผยแพร่ศาสนาทุกนิกาย ทั้งโปรเตสแตนท์ คาทอลิก และออร์โธดอกซ์ ในประเทศญี่ปุ่นถึง ๕๓ คน การกีดกันคริสต์ศาสนาค่อยน้อยลง แต่ก็เป็นไปอย่างช้า ๆ แต่ในบางครั้งบางคราวการต่อต้านชนิดรุนแรงก็มีอยู่อย่างเปิดเผย แต่หมู่ชนที่นับถือศาสนาพื้นเมืองมีการต่อต้านน้อยมาก เพราะพวกเขาเองก็ตกอยู่ในภาวะวุ่นวายสับสนจากการเปลี่ยนแปลงที่มีขึ้นทั่วประเทศ ยิ่งกว่านั้นในทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๘๐ ประการหนึ่งอาจเป็นเพราะความไม่เอาใจใส่ทางศาสนา และอีกประการหนึ่งอาจเพื่อเอาใจประเทศตะวันตก รัฐบาลจึงใช้นโยบายให้เสรีภาพทางศาสนาอย่างสมบูรณ์ ซึ่งมีการเขียนลงในรัฐธรรมนูญอย่างเป็นทางการในปี ค.ศ. ๑๘๘๙ ศาสนาคริสเตียนได้รับการยอมรับโดยปริยายไปพร้อม ๆ กับศาสนาพุทธและชินโตในฐานะเป็นหนึ่งในสามของศาสนาอันเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป

แม้ว่าชาวญี่ปุ่นในยุคใหม่จะมิได้หันมานับถือคริสต์ศาสนาอย่างเป็นจำนวนมาก แต่คริสต์ศาสนาก็ได้รับความสนใจจากปัญญาชนบางคน ตัวอย่างเช่น นายนิชิมา โจ (ค.ศ. ๑๘๔๓—๑๘๙๐ เป็นที่รู้จักกันอีกชื่อหนึ่งว่า โจเซฟ นิชิมา) เป็นนายทหารจากภาคกลางเกาะฮอนชู เขาออกเดินทางจากประเทศญี่ปุ่นด้วยเรืออเมริกันในปี ค.ศ. ๑๘๖๔ โดยได้รับทุนจากกัปตันเรืออเมริกันให้เข้าเรียนในวิทยาลัยแอมเฮิร์สท์ และได้ทำงานเป็นล่ามให้แก่คณะทูตของอิวากุระ ต่อมาเขาได้เข้าบวชเป็นพระในนิกายคองเกรอเกชัน หลังจากกลับมาประเทศญี่ปุ่น เขาได้จัดตั้งโรงเรียนคริสเตียนเอกชนขึ้นที่เกียวโตใน ค.ศ. ๑๘๗๕ ต่อมาเป็นมหาวิทยาลัยโดชิชา มีกลุ่มทหารรุ่นหนุ่มกลุ่มหนึ่งเป็นที่รู้จักกันในนามว่ากลุ่ม คุมาโมโต ซึ่งเป็นกลุ่มที่ยอมกลับใจเป็นคริสเตียนโดยครูชาวอเมริกันที่สอนภาษาอังกฤษที่คุมาโมโต (กัปตันเจน) ได้ย้ายมาอยู่ที่โรงเรียนเอกชนในปี ค.ศ. ๑๘๗๖ และต่อมากลายเป็นผู้นำชาวคริสต์ที่เด่น

ในทำนองเดียวกันใน ค.ศ. ๑๘๗๖ ดอกเตอร์ คล้าค ซึ่งมาอยู่ที่วิทยาลัยเกษตรกรรมซัปโปโรบนเกาะฮอกไกโด ก็ได้กลับใจชาวญี่ปุ่นหนุ่ม ๆ ที่เป็นชนชั้นทหารให้มานับถือศาสนาคริสเตียนได้หลายคน ในบรรดาชาวญี่ปุ่นเหล่านี้ได้แก่ นายนิโตเบ อินาโซ (ค.ศ. ๑๘๖๒—๑๙๓๓) ซึ่งต่อมาได้เป็นนักปราชญ์ชั้นนำและนักการศึกษา และนายอูชิมุระ กันโซ (ค.ศ. ๑๘๖๑—๑๙๓๐) ผู้ซึ่งต่อต้านการแบ่งแยกจากลัทธิใหญ่และการเข้าผูกพันกันในระดับชาติอย่างใกล้ชิดกับบรรดาสมาคมเผยแพร่ศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ ด้วยการจัดตั้งขบวนการ "ไม่มีนิกาย" (มุเกียวไค) ขบวนการนี้ แม้จะไม่มีสถานที่บูชาในโบสถ์อย่างเป็นพิธี ก็ได้รับความสนับสนุนจากปัญญาชนชั้นนำชาวคริสต์เป็นจำนวนมาก นายอูเยมุระ มาซาฮิซา

(ค.ศ. ๑๘๕๗—๑๙๒๕) ซึ่งเกิดในเชื้อสายพวกบริวารของโชกุนก็มาเป็นพระที่เด่นของนิกายพระคริสต์เจ้าหรือนิฮอน คิริสุโต เกียวไค ในญี่ปุ่น สาขาของพวกคัลวินของขบวนการโปรเตสแตนท์

เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๘๘ พวกโปรเตสแตนท์ได้แปลพระคัมภีร์ไบเบิลออกเป็นภาษาญี่ปุ่นที่ใช้กันทั่วไป และจัดตั้งโรงเรียนขึ้นทั่วประเทศ ในโตเกียวแต่เพียงเมืองเดียว สมาคมนักเผยแพร่ศาสนาชาวอเมริกันได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้น ๓ แห่ง คือโรงเรียนริคเกียว ใน ค.ศ. ๑๘๗๔ โรงเรียนอาโอยามางาคูอิน ใน ค.ศ. ๑๘๘๓ และโรงเรียน เมจิงาคูอิน ใน ค.ศ. ๑๘๘๖ ทั้ง ๓ แห่งนี้ ต่อมาได้กลายเป็นมหาวิทยาลัย แต่แม้ว่าพลังชาวคริสต์จะมีอยู่ในกลุ่มปัญญาชน แต่ขบวนการศาสนาคริสเตียนยังคงมีสมาชิกน้อยมาก และแม้ว่าชาวคริสต์จะมีจำนวนประชากรประมาณร้อยละ ๒ ของประชากรญี่ปุ่นทั้งหมดในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ในปี ค.ศ. ๑๘๘๙ ก็มีจำนวนชาวคริสต์น้อยกว่าหนึ่งในสี่ของร้อยละ ๑ ของประชากรญี่ปุ่นทั้งหมด แบ่งแยกเป็นพวกคาทอลิก ๔๐,๐๐๐ คน โปรเตสแตนท์ ๒๙,๐๐๐ คน และออร์โธดอกซ์ ๑๘,๐๐๐ คน

การศึกษา

ความรู้ใหม่เป็นสิ่งสำคัญสำหรับทุกอย่างที่ผู้นำสมัยเมจิหวังที่จะกระทำให้สำเร็จ การยอมรับเช่นนี้เห็นได้ชัดเจนจากใจความใน "สัตยาธิษฐาน ๕ ข้อ" ในปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ที่ว่า "จะแสวงหาความรู้จากทั่วโลก เพื่อช่วยให้รากฐานของการปกครองของจักรพรรดิเข้มแข็งขึ้น" เช่นเดียวกับผู้นำเหล่านั้นเน้นในเรื่องการพัฒนาระบบการศึกษาให้ทันสมัย

การศึกษาในต่างประเทศ

ความต้องการขั้นแรก คือ ต้องให้ได้ความรู้ใหม่ที่จำเป็นจากโลกตะวันตก หนทางหนึ่งที่จะทำได้ คือ การไปศึกษา ณ ต่างประเทศ พวกโชกุนและเจ้าของที่ดินบางคนได้ริเริ่มมาบ้างแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยปฏิรูปประเทศ ในบรรดานักศึกษารุ่นแรก ๆ ที่โชกุนจัดส่งไปยังประเทศเนเธอร์แลนด์ในปี ค.ศ. ๑๘๖๒ ได้แก่ นายเอโนโมโต ซึ่งต่อมาเป็นผู้บัญชาการกองทัพเรือ พร้อมด้วยคนอื่น ๆ ที่ต่อมาได้มีบทบาทสำคัญในการปรับปรุงประเทศญี่ปุ่นให้ทันสมัย โชกุนโชชูได้ส่งนายอิโต และนายอิโนอูเอ ไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ใน ค.ศ. ๑๘๖๓ และในปี ค.ศ. ๑๘๖๕ ตระกูล ซัทสุมาก็จัดส่งนาย โมริ อาริโนริ (ค.ศ. ๑๘๔๗—๑๘๘๙) ไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ต่อมาเขาจะเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งในกลุ่มผู้นำรัฐบาล

การส่งนักศึกษาไปต่างประเทศนั้น รัฐบาลใหม่จัดทำสืบมาและขยายเพิ่มจำนวนตามกำลังเงิน คนหนุ่ม ๆ และแม้ผู้หญิงรุ่นเยาว์ก็ได้ไปเรียนต่อในประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ดังที่เคยกล่าวไว้ว่า มีนักศึกษาไม่น้อยกว่า ๕๔ คนร่วมไปในคณะทูตอิวากุระ ใน ค.ศ. ๑๘๗๑ นักศึกษาที่กลับจากตะวันตกได้เข้ามามีบทบาทในการปรับปรุงประเทศญี่ปุ่นให้ทันสมัย บางคน เช่น อิโต อิโนอูเอ และ ยามากาตา เป็นกลุ่มหนึ่งในบรรดาสถาปนิกที่สำคัญในการก่อสร้างประเทศ คนอื่น ๆ อย่างเช่น ไซโก สุงุมิชิ เอโนโมโต โมริ และ อิโนอูเอ โควาชิ (หรือ คิ; ค.ศ. ๑๘๔๔—๑๘๙๕) นายทหารจากแคว้นคุมาโมโตมีความสำคัญน้อยกว่านิดหน่อยในฐานะเป็นรัฐบุรุษ หรือที่ปรึกษาของผู้นำระดับสูงสุด คนอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากก็มามีหน้าที่เป็นผู้เปลี่ยนแปลงและผู้นำทั้งทางการเมือง ทางความคิดสติปัญญา และทางเศรษฐกิจ

ผู้นำสำคัญ ๆ กลุ่มใหญ่ของยุคเมจิได้ไปศึกษาทางตะวันตกในระยะแรก ๆ และคนอื่น ๆ ส่วนมากได้เดินทางไปสังเกตการณ์สถาบันในโลกตะวันตก อย่างน้อยก็ได้เห็นอย่างผิวเผิน ความสำคัญอยู่ตรงที่ว่า ในบรรดาผู้นำระดับสูงสุด ๑๒ คน มีเพียง ๒ คนเท่านั้นที่ไม่เคยไปยุโรปหรืออเมริกา สองคนนี้ได้แก่นายโอกุมา ซึ่งเป็นผู้มีหัวสมัยใหม่จนกระทั่งไม่จำเป็นต้องไปเห็นโลกตะวันตกอีก และนายไซโกผู้สูงวัยกว่า ซึ่งไม่ประสบความสำเร็จในการจัดการเปลี่ยนแปลงให้เข้ายุคใหม่ได้เต็มที่ และจะกลายมาเป็นปรปักษ์ที่มีอันตรายรายสุดท้ายของการเปลี่ยนประเทศญี่ปุ่นให้ทันสมัย

ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศ

การนำเอาบรรดาผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศเข้ามาช่วยงานก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่จะทำให้ได้ความรู้จากตะวันตก และจะได้เรียนรู้ทางด้านเทคโนโลยีด้วย ในบั้นท้าย ๆ ของสมัยเก่าได้มีการใช้ผู้เชี่ยวชาญต่างชาติในงานอุตสาหกรรมแขนงต่าง ๆ บ้างแล้ว รัฐบาลใหม่ได้ขยายการใช้ผู้เชี่ยวชาญอย่างมาก เราได้กล่าวถึงบทบาทของชาวอเมริกันในการพัฒนาเกาะฮอกไกโดแล้ว การว่าจ้างคนงานชาวต่างชาติถึง ๓๔ คนในกรมโลหกิจ ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ และการใช้ผู้เชี่ยวชาญชาวยุโรปในการจัดตั้งโรงงานต่าง ๆ ระหว่างปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ถึง ๑๘๗๔ นายอาร์ เอช บรันตัน ชาวอังกฤษ ได้ควบคุมการติดตั้งกระโจมไฟและทุ่นสำหรับการเดินเรืออย่างใกล้ชิด เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๙ กระทรวงอุตสาหกรรมได้จ้างชาวต่างชาติ ๑๓๐ คน ซึ่งได้เงินเดือนเกือบจะเป็นสามในห้าของรายจ่ายปกติของกระทรวงทั้งกระทรวง

เนื่องจาก "วิทยาการแบบฮอลันดา" ในปลายสมัยโตกุกาวะ ปรากฏผลว่าเป็นการล้าสมัยไปราวครึ่งศตวรรษหรือมากกว่านั้น จึงได้เริ่มมีการริเริ่มใหม่ในด้านวิทยาการตะวันตกและทุนการศึกษาโดยการใช้ผู้มีความรู้ชาวต่างประเทศ นายแพทย์ชาวเยอรมันคณะหนึ่ง เริ่ม

งานใน ค.ศ. ๑๘๗๑ ได้ให้ชุดผ่าตัดแบบเยอรมันแก่วงการแพทย์ญี่ปุ่นซึ่งยังคงมีอยู่ นักปราชญ์ชาวอังกฤษและอเมริกันมีความสำคัญในวิทยาการด้านอื่น ๆ ศาสตราจารย์ อี เอส มอร์ส แห่งมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด มาญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๘๗๗ ได้รับการยกย่องในฐานะเป็นผู้จัดตั้งการศึกษาในเรื่องเกี่ยวกับสัตววิทยายุคใหม่ มานุษยวิทยา โบราณคดีและสังคมศึกษา และชาวญี่ปุ่นก็ยังคงรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณศาสตราจารย์ เออร์เนสต์ เฟนอลลอซา แห่งบอสตัน ซึ่งมาเป็นศาสตราจารย์ทางปรัชญาใน ค.ศ. ๑๘๗๘ และมีความกระตือรือร้นช่วยฟื้นฟูความสนใจในศิลปะพื้นเมือง

ในปัจจุบัน ประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลายสามารถจัดหาผู้เชี่ยวชาญ และผู้มีความรู้ด้วยข้อตกลงง่าย ๆ จากต่างประเทศ หรือองค์การนานาชาติ แต่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ชาวญี่ปุ่นต้องใช้ความพยายามอย่างหนักที่จะให้ได้บุคคลเหล่านั้นมา และต้องจ่ายเงินให้ด้วยงบประมาณของญี่ปุ่นเองทั้งหมด บางทีอาจเป็นเพราะว่า ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างชาติเหล่านั้นได้รับการว่าจ้างจากญี่ปุ่น จึงดูเหมือนว่าพวกเขาจะได้รับความนับถือมากกว่าและได้รับงานที่ดีกว่าที่เป็นอยู่ในบางกรณีในขณะนี้

ผู้เชี่ยวชาญและผู้มีความรู้ชาวต่างประเทศได้รับเงินค่าจ้างแพงเกินควร เพราะพวกนี้ต้องการได้เงินเดือนที่เหนือกว่าระดับมาตรฐานของชาวญี่ปุ่น และมีการดำเนินชีวิตที่ฟุ่มเฟือย ดังนั้น รัฐบาลญี่ปุ่นจึงมักใช้นักศึกษาญี่ปุ่นและผู้ช่วยที่ฝึกงานอยู่ด้วย หรือชาวญี่ปุ่นที่กลับจากต่างประเทศเข้าบรรจุตำแหน่งแทนโดยเร็วที่สุดเท่าที่จะเร็วได้ ดังตัวอย่างเช่น จำนวนลูกจ้างชาวต่างชาติในกรมโลหกิจลดลงหนึ่งในสาม ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๓ ถึง ๑๘๘๐ ต่อมาจากผลของนโยบายตัดทอนรายจ่ายของนายมัตสุกะตะ ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศทุกสาขาถูกยกเลิกอย่างรวดเร็ว ก่อนสิ้นศตวรรษมีผู้เชี่ยวชาญได้รับการว่าจ้างให้ทำงานต่อไปอีกเพียงไม่กี่คน ยกเว้นผู้เชี่ยวชาญที่อยู่ในฐานะเป็นอาจารย์สอนภาษา

อย่างไรก็ดี บรรดาอาจารย์ชาวต่างประเทศประเภทหนึ่งที่ไม่ได้ทำให้ญี่ปุ่นหมดเปลืองทางเศรษฐกิจกลับมีจำนวนเพิ่มขึ้น ได้แก่ พวกนักเผยแพร่ศาสนา แม้ว่าโดยปกติจะไม่ใช่ผู้ทรงความรู้ที่สำคัญ แต่ก็ได้ช่วยงานอย่างมาก ในฐานะเป็นผู้ให้ความรู้เกี่ยวกับโลกตะวันตกและในฐานะเป็นอาจารย์สอนภาษาอังกฤษ

นักเขียนและนักแปล

หนังสือเป็นที่มาที่สำคัญของความรู้สำหรับบรรดา "นักปราชญ์ที่เรียนจากวิทยาการฮอลันดา" ในสมัยโตกุกาวะ ดังที่เราได้เห็นแล้วว่า ใน ค.ศ. ๑๘๑๑ โชกุนได้จัดตั้งคณะกรรม

การสำหรับแปลตำราตะวันตก และงานอันนี้ได้รับการจัดทำต่อไปในสมัยรัฐบาลใหม่ โดยการจัดตั้งเป็นกรมการแปลตำราขึ้น มีเอกชนเป็นจำนวนมากที่สนใจความเป็นไปของสมัยนั้น และหันมาจับงานด้านนี้ และกลายเป็นผู้เผยแพร่วิทยาการตะวันตก โดยอาศัยการแปลหนังสือซึ่งทำได้ผลมากยิ่งกว่ารัฐบาลเสียอีก

ผู้ที่นิยมความรู้ตะวันตกที่สำคัญ คือ นายฟูกุซาวา ยูกิชิ (ค.ศ. ๑๘๓๕—๑๙๐๑) ผู้ซึ่งอาจจะเป็นบุคคลนอกวงการรัฐบาลที่มีอิทธิพลมากที่สุดของญี่ปุ่นยุคเมจิ อัตชีวประวัติของเขามีผู้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ให้เรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับชีวิตในระยะเริ่มแรกของเขา

นายฟูกุซาวามีพื้นเพเป็นนายทหารจากแคว้นในภาคเหนือของเกาะคิวชู เขามาที่เมืองนางาซากิ ใน ค.ศ. ๑๘๕๔ เพื่อศึกษาภาษาดัทช์และวิชาปืนใหญ่ และในปีต่อมาได้ย้ายไปอยู่เมืองโอซากา เพื่อเรียนการแพทย์แบบตะวันตก ใน ค.ศ. ๑๘๕๘ เขามาเป็นอาจารย์สอนภาษาฮอลันดาในเมืองเอโด ซึ่งทำให้เขาได้ทราบด้วยความตระหนกตกใจว่า พ่อค้าชาวต่างชาติส่วนมากที่อยู่ในเมืองโยโกฮามาไม่ได้พูดภาษาฮอลันดา แต่พูดภาษาอังกฤษ ดังนั้นเขาจึงเปลี่ยนความสนใจไปเรียนภาษาอังกฤษ และใน ค.ศ. ๑๘๖๐ ก็ได้รวมอยู่ในคณะทูตของโชกุนเดินทางไปยังสหรัฐอเมริกา และใน ค.ศ. ๑๘๖๒ ก็อยู่ในคณะทูตไปยังยุโรป

ภายหลังกลับมาจากยุโรปแล้ว นายฟูกุซาวาปรับปรุงอุปกรณ์ต่าง ๆ ในการสอน ตั้งเป็นโรงเรียนเอกชนที่ทุ่มเทการสอนหนักไปในเรื่องภาษาอังกฤษและความรู้ที่เป็นประโยชน์เกี่ยวกับโลกตะวันตก โรงเรียนนี้ได้ชื่อใน ค.ศ. ๑๘๖๘ ว่า เคโอ งิจุคุ ซึ่งต่อมาเป็นมหาวิทยาลัยเคโอ เป็นหนึ่งในสองของมหาวิทยาลัยเอกชนชั้นนำ และเป็นแหล่งที่มาของบรรดาชนชั้นนำทางด้านธุรกิจเป็นจำนวนไม่น้อย

นายฟูกุซาวามีชื่อเสียงเป็นครั้งแรกจากเรื่องที่เขาเขียนขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๖๙ เขาจัดพิมพ์หนังสือขึ้นเล่มหนึ่งใน ชื่อว่า *สถานการณ์ในโลกตะวันตก* (เซอิโย จิโจ) เป็นหนังสือที่เขาใช้ภาษาง่าย ๆ อธิบายอย่างชัดเจนเกี่ยวกับสถาบันทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของโลกตะวันตก แสดงความนิยมที่เขามีต่อระบบการปกครองแบบมีรัฐสภาของอังกฤษไว้อย่างชัดแจ้ง หนังสือเล่มนี้ขายได้เป็นจำนวนมากถึง ๑๕๐,๐๐๐ เล่ม จากการพิมพ์ครั้งแรก และมีอิทธิพลอย่างมากต่อญี่ปุ่น ในช่วงสิบปีต่อมา นายฟูกุซาวาก็จัดพิมพ์หนังสือเรื่องอื่น ๆ รวมทั้งเรื่องการสนับสนุนการศึกษา หรือกากูมอน โน ซูซูเม กล่าวกันว่าขายได้มากกว่า ๗๐๐,๐๐๐ เล่ม

นายฟูกุซาวา ยังได้เป็นผู้ส่งเสริมการปรับปรุงการเขียนภาษาแบบง่าย ๆ ที่จำกัดตัวอักษรจีนให้มีอยู่ประมาณสองหรือสามพันตัว ในปี ค.ศ. ๑๘๗๓ เขาและผู้มีความรู้ที่เด่น ๆ

อีก ๑๕ คน รวมทั้งนักศึกษาที่กลับมาจากต่างประเทศ อย่างเช่น นายโมริ ได้จัดตั้งสมาคมขึ้นสมาคมหนึ่ง รู้จักกันในนามว่า สมาคมเมโรกูชา หรือสมาคมบีที่หกของสมัยเมจิ จัดบรรยายและตีพิมพ์วารสารเผยแพร่ความคิดแบบตะวันตก สมาคมเมโรกูชา อยู่ได้เพียงชั่วระยะสั้นก็ล้มเลิกไปใน ค.ศ. ๑๘๗๕ เมื่อสมาชิกส่วนมากละทิ้งสมาคมเพื่อไปเข้ารับราชการ

มีนักปราชญ์เอกชนอีกหลายคนที่มาร่วมงานกับนายฟุกุซาวา ดำเนินงานเพื่อนำวิชาการตะวันตกเข้ามาให้แก่คนที่อ่านหนังสือบ่อยครั้งด้วยการแปลตำราที่สำคัญเกี่ยวกับการเมืองและเศรษฐกิจ หนังสือที่แปลสองเล่มแรกซึ่งมีอิทธิพล ได้แก่ หนังสือเรื่อง *'ช่วยตัวเอง'* ของ แซมมวล สมายส์ และหนังสือ ชื่อ *'เกี่ยวกับเสรีภาพ'* ของจอห์น สจ๊วต มิลล์ ซึ่งแปลใน ค.ศ. ๑๘๗๐ และ ๑๘๗๑ ตามลำดับ การแปลนวนิยายและหนังสือเบาสมองเรื่องอื่น ๆ อาจมีความสำคัญในแง่ที่ช่วยเผยแพร่ความเข้าใจในทีท่าของชาวตะวันตก หนังสือเรื่อง *โรบินสัน ครูโซ* แปลใน ค.ศ. ๑๘๕๙ ตามด้วยการแปลหนังสือประเภทอมตะของชาวตะวันตก และหนังสือที่คนนิยมอ่านในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ (หนังสือที่ต้นฉบับไม่ได้เขียนเป็นภาษาอังกฤษนั้น ตามปกติจะแปลจากฉบับที่ถอดความเป็นภาษาอังกฤษแล้ว) นิยายเรื่องที่แฝงความรู้ทางวิทยาศาสตร์ของ จูลส์ เวิร์น ก็เป็นที่นิยมอ่านอย่างมาก การแปลเป็นกิจกรรมที่สำคัญทางด้านอักษรศาสตร์ในระยะสิบปีแรกหลังการปฏิรูปประเทศ และทำให้ไม่ได้คิดถึงเรื่องการจะเขียนหนังสือแบบริเริ่มซึ่งมีน้อยมากในช่วงระยะนั้น

แผนการศึกษาแบบใหม่

ในการที่จะจัดตั้งระบบการบริหารโรงเรียน โดยปกติบรรดาผู้นำในวงการรัฐบาลได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีและการปฏิบัติของชาวตะวันตก แต่พวกเขาก็ไม่ใช่เป็นแต่เพียงผู้เลียนแบบเท่านั้น ความจริงพวกผู้นำเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นว่าพวกเขาอยู่ในขั้นเป็นผู้นำของการศึกษายุคใหม่นั้นด้วย

รัฐบาลญี่ปุ่นได้เปรียบประเทศตะวันตกในการพัฒนาระบบการศึกษาให้ตรงกับความต้องการของประเทศสมัยใหม่ ความได้เปรียบอย่างหนึ่งคือ การศึกษาของญี่ปุ่นที่เริ่มต้นใหม่เกือบทั้งหมดนั้น มีอิสระที่จะใช้ความคิดเห็นทางการศึกษาอันเป็นความคิดเห็นที่ใหม่ที่สุด ทั้งยังไม่ต้องมีปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา และการศึกษาดังที่เกิดขึ้นในประเทศทางตะวันตกอีกหลายประเทศ ทำให้ผู้นำในวงการรัฐบาลเห็นว่าเป็นการสะดวกที่จะจัดวางมาตรฐานการศึกษา และจัดโครงร่างให้เป็นไปตามความต้องการของชาติตามที่พวกเขามองเห็นอยู่ ผลก็คือ ระบบการศึกษาขั้นต่ำของญี่ปุ่นในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ แสดงถึงลักษณะที่เป็นแบบแผนอย่างสมบูรณ์ และแสดงถึงการใช้การศึกษาเพื่อเป็นการ

ฝึกอบรมตามจุดหมายของทางราชการอย่างได้ผล ระยะต่อมาในศตวรรษนั้นจะเป็นการแสดงลักษณะการปกครองแบบเผด็จการของตะวันตก

ในสมัยโตกุกาวะ "โรงเรียนวัด" ของศาสนาพุทธ (เตราโกยา) และอาจารย์พิเศษได้สอนชนชั้นสามัญให้สามารถอ่านหนังสือออก ในขณะที่พวกทหารได้รับการศึกษาตามแบบขงจื๊อของจีนในโรงเรียนที่โชกุนและผู้ปกครองแคว้นจัดตั้งไว้ให้หรือในโรงเรียนราษฎร์เล็ก ๆ ที่มีนักการศึกษาเป็นเจ้าของ หลังการปฏิรูปประเทศ สถาบันการศึกษาดังกล่าวเกือบทั้งหมดไม่มีคนไปเรียน ยกเว้นโรงเรียนที่สำคัญของโชกุน ในปี ค.ศ. ๑๘๖๙ มหาวิทยาลัยขงจื๊อในเมืองเอโด โรงเรียนการแพทย์ของโชกุน และโครงการภาษาที่สถาบันการศึกษาตำราต่างชาติ ได้รวมกันเป็นมหาวิทยาลัยแห่งใหม่ของรัฐบาล ให้ชื่อใหม่ใน ค.ศ. ๑๘๗๗ ว่ามหาวิทยาลัยโตเกียว

ในระยะแรกของยุคใหม่ นักปราชญ์ที่ได้รับการฝึกอบรมตามลัทธิชินโตได้ตั้งความหวังที่จะจัดทำวัฒนธรรมเก่าแก่ของญี่ปุ่นให้เป็นส่วนสำคัญในการศึกษาในมหาวิทยาลัยของรัฐบาล ให้ยกเลิกการศึกษาตำราขงจื๊อของจีน และจัดให้วิทยาการตะวันตกอยู่ในฐานะเป็นรอง อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะฟื้นฟูลัทธิชินโตไม่ประสบผลสำเร็จทางด้านการศึกษามากเท่าทางด้านศาสนา การศึกษาอบรมตามตำราขงจื๊อก็ถูกยกเลิกเช่นกัน เนื่องจากถูกโจมตีอย่างรุนแรงจากคนบางคน เช่น นายฟุกุซาวา เขาได้ความคิดเกี่ยวกับการศึกษาที่จะนำมาใช้ประโยชน์ได้ ตลอดจนได้อุดมคติของการศึกษาแบบเสรีของเชื้อชาติแองโกล-แซกซัน มาเป็นแนวทางปรับปรุงแต่ละบุคคลให้เป็นตัวของตัวเอง มีความนับถือตัวเอง

ในปี ค.ศ. ๑๘๗๑ รัฐบาลจึงยกเลิกทุกอย่าง ยกเว้นลักษณะตะวันตกของงานในมหาวิทยาลัย และตั้งกระทรวงศึกษาธิการขึ้นตามแบบอย่างตะวันตก ในปีต่อมากระทรวงนี้ได้เอาแบบการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางตามแบบของฝรั่งเศสเข้ามาใช้ คือ ประเทศจะถูกแบ่งเป็นส่วนมหาวิทยาลัย ๘ แห่ง และแบ่งย่อยลงไปอีกเป็นโรงเรียนมัธยมและโรงเรียนประถม มีการศึกษาภาคบังคับในระยะเวลา ๑๖ เดือนสำหรับเด็กทั้งชายและหญิง ใน ค.ศ. ๑๘๘๐ การศึกษาภาคบังคับขยายไปเป็น ๓ ปี และเป็น ๖ ปี ในระยะต่อมา

การที่จะให้แผนการดังกล่าวดำเนินไปด้วยดีมิใช่ของง่าย เพราะขาดแคลนทั้งเงินทุนและทั้งครูผู้สอน ล่วงมาถึง ค.ศ. ๑๘๘๖ จำนวนเด็กที่อายุครบเกณฑ์เข้าเรียนตามพระราชบัญญัติและได้เข้าเรียนมีเพียงร้อยละ ๔๖ เท่านั้น แต่เมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๐๕ มีจำนวนเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ ๙๕ และต่อมาก็ยังคงอยู่ในเกณฑ์เพิ่มขึ้น จนกระทั่งอัตราคนรู้หนังสือของญี่ปุ่นอยู่ในกลุ่มประเทศที่มีคนรู้หนังสือมากที่สุดของโลก

ในขณะเดียวกัน แผนการศึกษาแบบรวมอำนาจเข้าส่วนกลางอย่างแบบของฝรั่งเศสแต่ดั้งเดิมก็เปลี่ยนแปลงในขั้นพื้นฐานหลายอย่าง จนเกือบจะไม่ใช่เป็นการลอกเลียนแบบอย่างฝรั่งเศส เมื่อความคิดเสรีแบบอเมริกันในเรื่องของการศึกษาเข้ามาแพร่หลายในกระทรวงศึกษาธิการ เพราะอิทธิพลของบุคคลบางคน เช่น นายฟูกุซาวา และนายโมริ ซึ่งขณะนั้นอยู่ในเมืองวอชิงตัน ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ ดร. เดวิด เมอร์เรย์ แห่งวิทยาลัยรัทเจอร์ ได้รับเชิญให้มาญี่ปุ่น เขาได้รับทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาผู้ทรงอิทธิพลในกระทรวงศึกษาธิการอีกต่อมาประมาณ ๖ ปี เขาเป็นผู้วางระเบียบการศึกษาขั้นประถมตามแบบอย่างของอเมริกา โอนอำนาจควบคุมโรงเรียนสามัญที่ตั้งขึ้นใหม่ ๆ ให้แก่แต่ละอำเภอ และในปี ค.ศ. ๑๘๗๙ ก็จัดวางแผนการกระจายอำนาจควบคุมการศึกษาแต่ว่าไม่เคยนำมาใช้จริงจัง

บรรดาโรงเรียนเอกชนก็สนับสนุนความเป็นอิสระทางการศึกษาเช่นกัน ดังได้เคยกล่าวมาแล้วถึงโรงเรียน เคโอวิจุคุของนายฟูกุซาวา และของโดชิชา กับโรงเรียนคริสเตียนอื่น ๆ ต่อมานายโอกุมาถูกบีบให้ลาออกจากวงการรัฐบาลใน ค.ศ. ๑๘๘๑ และโต้ตอบคู่ปรปักษ์ทางการเมืองของเขาด้วยการตั้งสถาบันการศึกษาแห่งหนึ่งใน ค.ศ. ๑๘๘๒ ซึ่งได้กลายมาเป็นมหาวิทยาลัยวาเซดะ มหาวิทยาลัยแห่งนี้อยู่ในระดับชั้นนำแบบมหาวิทยาลัยเคโอ เป็นหนึ่งในสองมหาวิทยาลัยเอกชนชั้นแนวหน้าของญี่ปุ่น เป็นแหล่งที่ผลิตนักธุรกิจชั้นนำและพวกนักการเมืองที่มีหัวประชาธิปไตย ในระยะปีเหล่านี้มีการจัดตั้งโรงเรียนเอกชนอื่น ๆ อีกมาก และโรงเรียนบางแห่งก็กลายเป็นมหาวิทยาลัยต่อมา

ภายใต้ความอุปถัมภ์ของศาสนาคริสเตียน ได้เริ่มจัดการศึกษาของสตรีขึ้น สมาคมเผยแพร่ศาสนาหลายแห่งจัดตั้งโรงเรียนมัธยมต้นสำหรับเด็กผู้หญิง และบรรดาผู้นำชาวคริสต์ก็ได้เริ่มการศึกษาชั้นสูงสำหรับสตรีขึ้น สตรีญี่ปุ่นคนหนึ่งชื่อ สุดา อูเมโค ซึ่งเป็นหนึ่งในห้าของนักศึกษาสตรีรุ่นแรกที่ไปเรียนต่อ ณ สหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. ๑๘๗๑ ได้จัดตั้งวิทยาลัยสุดา ใน ค.ศ. ๑๙๐๐ ให้เป็นสถาบันสอนภาษาอังกฤษโดยเฉพาะ มหาวิทยาลัยสตรีญี่ปุ่น หรือนิฮอน โจชิ ไดงากุ และมหาวิทยาลัยสตรีแห่งโตเกียวหรือโตเกียว โจชิ ไดงากุ ได้รับการจัดตั้งขึ้นภายใต้ความอุปถัมภ์ของศาสนาคริสเตียนในปี ค.ศ. ๑๙๐๑ และ ๑๙๑๘ ถึงแม้ว่าโรงเรียนเอกชนสำหรับผู้ชายส่วนมากในขณะนั้นถูกบดบังเพราะความมีชื่อเสียงของโรงเรียนรัฐบาล แต่ในการศึกษาของสตรีโรงเรียนเอกชนทั้งหลายก็ยังคงอยู่ในระดับชั้นนำ

การแก้ไขระบบการศึกษา

การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในนโยบายการศึกษาเกิดขึ้นประมาณ ค.ศ. ๑๘๘๐ ในเวลา

นั้นผู้นำรุ่นใหม่ได้รู้ลู่ทางจัดการวิกฤติการณ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจในช่วงสิบปีแรกของการปกครองแล้ว จึงสามารถหันมาจัดการปรับปรุงระบบการศึกษาที่ตนเป็นผู้วางไว้ให้เหมาะสมถูกต้องได้ รัฐบาลมีความเห็นว่า ระบบการศึกษาที่ควบคุมอย่างเข้มงวดและขึ้นอยู่กับส่วนกลางนี้ ใกล้เคียงกับหลักการของลัทธิขงจื๊อในอันที่จะช่วยรักษาความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างเรื่องการศึกษา ศีลธรรมจรรยา และรัฐบาล ดูเหมาะที่จะช่วยสร้างประเทศให้เข้มแข็งและมั่งคั่งได้ดีกว่าระบบการศึกษาแบบกระจายอำนาจและเป็นอิสระอย่างของอเมริกา การเปลี่ยนนโยบายการศึกษาก็เป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงใน ค.ศ. ๑๘๘๐ ที่พยายามจะไม่ลอกเลียนสิ่งที่ไม่จำเป็นจากชาวตะวันตก กลับเข้ามาสู่คุณค่าที่ดีของขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมของตัวเอง

สัญลักษณ์อันแรกในการเปลี่ยนแปลง คือ การตกลงใจในปี ค.ศ. ๑๘๘๒ ที่จะเน้นหนักทางด้านศีลธรรมในการศึกษาขั้นประถม เพื่อใช้ต่อต้านอิทธิพลตะวันตกที่ไม่พึงปรารถนา และเพื่อให้การอบรมในด้านต่าง ๆ แก่ประชาชนในแนวทางที่เหมาะสม แนวโน้มเช่นนี้มีประกาศไว้ในเอกสารฉบับย่อ ๆ ที่ออกมาใน ค.ศ. ๑๘๙๐ รู้จักกันในนามว่า พระราชโองการว่าด้วยเรื่องการศึกษา[๑] ซึ่งรัฐบาลเน้นมาก เอกสารฉบับนี้มีข้ออ้างอิงเรื่องการศึกษาอย่างผิวเผิน แต่เน้นอุดมการของเรื่องความกลมเกลียวของสังคม และความภักดีต่อราชบัลลังก์

เอกสารฉบับนี้แฝงไว้ด้วยอิทธิพลขงจื๊อ คล้ายกับพระบรมราชโองการของพระจักร

---

๑ พระราชโองการว่าด้วยการศึกษา

ประชาชนของเราจงรับทราบไว้โดยทั่วกัน

บรรพบุรุษของเราได้สร้างจักรวรรดินี้ขึ้นโดยมีพื้นฐานที่กว้างและสถิตอยู่ชั่วนิรันดร และได้ปลูกฝังคุณงามความดีอย่างลึกซึ้งและมั่นคง ประชาชนของเราที่ร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในเรื่องความจงรักภักดี และการเคารพบรรพบุรุษมาหลายชั่วคน แสดงให้เห็นถึงคุณงามความดีอันนั้น นี่เป็นชื่อเสียงของลักษณะพื้นฐานของจักรวรรดิเรา และ ณ ที่นี้เป็นบ่อเกิดการศึกษาของเราด้วย พวกท่านซึ่งเป็นประชาชนของเรา ขอจงเคารพบิดามารดา มีความรักใคร่สามัคคีในหมู่พี่น้อง และในฐานะสามีภรรยาก็จงปรองดองซึ่งกันและกัน ในฐานะเป็นเพื่อนก็จงเป็นเพื่อนที่จริงใจ และกระทำตนให้เป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตนและสุภาพ มีความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น แสวงหาการศึกษาเล่าเรียนและปลูกฝังทางด้านศิลปะ และด้วยนัยนี้จะได้มีความเจริญทางด้านสติปัญญาและมีอิทธิพลในด้านศีลธรรมจรรยาอย่างสมบูรณ์ ยิ่งกว่านั้น ยังจะช่วยส่งเสริมความดีของสังคมให้สูงขึ้นและส่งเสริมผลประโยชน์ร่วมกัน ขอให้ท่านจงเคารพรัฐธรรมนูญและปฏิบัติตามกฎหมาย หากมีกรณีฉุกเฉินเกิดขึ้น ขอจงเสียสละตัวของท่านอย่างกล้าหาญให้แก่ประเทศชาติ และด้วยวิธีนี้จะได้ช่วยธำรงรักษาความมั่นคงของราชบัลลังก์ไว้คู่กับสวรรค์และพิภพ เพราะฉะนั้น ขอพวกท่านจงอย่าเป็นแต่เพียงประชาชนที่ดีและซื่อตรงเท่านั้น แต่จงเป็นผู้แสดงออกถึงขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีที่สุดของบรรพบุรุษของท่าน

วิธีการที่กล่าวไว้ ณ ที่นี้ เป็นคำสอนที่เป็นมรดกจากบรรพบุรุษของเรา มุ่งหมายไว้ให้ทั้งเชื้อพระวงศ์และทั้งประชาชนปฏิบัติเช่นเดียวกัน ให้คนทุกรุ่นทุกวัย ปฏิบัติอย่างจริงจังในทุกหนทุกแห่ง เราปรารถนาที่จะปลูกฝังวิธีการเหล่านี้ในจิตใจพร้อมด้วยความเคารพนับถือร่วมกันกับท่านผู้เป็นประชาชนของเรา เพื่อว่า เราจะได้บรรลุถึงคุณความดีอย่างเดียวกัน

(๓๐ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๙๐)

พรรคิคางซีในจีน ก็เป็นเพราะอิทธิพลของนายโมโตดา เออิฝุ (ค.ศ. ๑๘๑๘—๑๘๙๑) อาจารย์สอนลัทธิขงจื๊อ ผู้เป็นที่เคารพยกย่องขององค์พระจักรพรรดิ แต่ความคิดว่าด้วยเรื่องการอบรมหลักการแก่ประชาชนโดยใช้การศึกษาอย่างมีแบบแผนซึ่งอยู่เบื้องหลังการออกเอกสารฉบับนั้น เป็นความคิดที่นับว่าทันสมัยอย่างแท้จริง

ผู้นิยมขนบธรรมเนียมเก่าเป็นผู้สร้างนโยบายเบื้องต้นของการศึกษาใหม่ คนที่สำคัญที่สุดเป็นคนประเภทนายโมริ ซึ่งเป็นนักศึกษาที่สนใจเรื่องตะวันตก นายโมริเป็นรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการใน ค.ศ. ๑๘๘๕ เป็นผู้หนึ่งในบรรดาผู้นำสมัยเมจิที่ต่อต้านความเชื่อที่ปราศจากเหตุผลและทำตนเป็นตะวันตกมากที่สุด การที่นายโมริถูกคนบ้าคนหนึ่งลอบฆ่าตายในปี ค.ศ. ๑๘๘๙ เพราะเขาทำให้วิหารอิเซ สถานที่สำคัญที่สุดของลัทธิชินโตเสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ไป แม้กระนั้นนายโมริก็มีความเห็นอย่างจริงจังว่าระบบการศึกษานั้นควรจัดดำเนินไป "ไม่ใช่เพื่อความอยู่รอดของนักเรียน แต่เพื่อความอยู่รอดของประเทศชาติ"

นักศึกษาที่ศึกษาเรื่องตะวันตกอีกคนหนึ่งที่มีความคิดเห็นในทำนองเดียวกันนี้ คือ นายคาโต ฮิโรยุกิ (ค.ศ. ๑๘๓๖—๑๙๑๖) ผู้ซึ่งเคยเป็นอาจารย์สอนภาษาฮอลันดาในสถาบันการศึกษาหนังสือต่างชาติ และเคยดำรงตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยโตเกียวอยู่หลายปี นายคาโตมีความคิดเห็นทางด้านการเมืองแบบเสรี แต่ความรู้ทางวิชาการของเยอรมันทำให้เขาตกอยู่ใต้อิทธิพลเผด็จการแบบเยอรมัน เขาเน้นเรื่องอำนาจสูงสุดของประเทศในทุกสิ่งทุกอย่าง รวมทั้งเรื่องการศึกษาด้วย อิทธิพลเยอรมันอันนี้มีมากขึ้นอีกเมื่อศาสตราจารย์เอมิล เฮาช์ชเนคท์ มาอยู่ที่มหาวิทยาลัยโตเกียว ในปี ค.ศ. ๑๘๘๗ เพื่อบรรยายเรื่องเกี่ยวกับวิชาครู

ส่วนหนึ่งของนโยบายการศึกษาแบบใหม่เน้นหนักในเรื่องวรรณคดี ประวัติศาสตร์ และความคิดของจีนและญี่ปุ่น เพื่อให้สมดุลกับการรับเอาวิชาการของตะวันตกในทุก ๆ ด้าน ลักษณะอื่น ๆ ของนโยบายใหม่ก็คือ การเน้นที่เพิ่มมากขึ้นในเรื่องการฝึกอบรมทางการศึกษา มาตรฐานของหลักสูตร และการให้รัฐบาลเพิ่มการควบคุมโรงเรียนเอกชนให้มากขึ้น โดยเฉพาะในระดับการศึกษาขั้นต่ำ นอกจากนั้น ยังให้ขยายระบบโรงเรียนรัฐบาล และยกระดับให้มีชื่อเสียงมากกว่าโรงเรียนเอกชน ผลก็คือ โรงเรียนเอกชนระดับประถมและมัธยมลดความสำคัญลงไป ใน ค.ศ. ๑๘๙๖ ได้เพิ่มโรงเรียนระดับสูงเข้ามาเป็นระดับการศึกษาขั้นใหม่ ซึ่งอยู่ระหว่างการศึกษาระดับกลางและระดับมหาวิทยาลัย ในปี ค.ศ. ๑๙๐๓ ได้จัดแบ่งโรงเรียนระดับสูงเหล่านี้เป็นโรงเรียนเทคนิค ซึ่งให้การฝึกหัดอบรมขั้นสุดท้าย และโรงเรียนขั้นสูงแบบวิทยาลัยที่จะเปิดทางไปสู่มหาวิทยาลัย และหากเป็นโรงเรียนขั้นสูงของรัฐบาลจะมีชื่อเสียงมาก

ในปี ๑๘๘๖ มหาวิทยาลัยโตเกียวได้รับการปรับปรุงใหม่เป็นมหาวิทยาลัยที่มีคณะต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้นอย่างแท้จริง และกลายเป็นศูนย์ฝึกอบรมที่สำคัญของข้าราชการในอนาคต มีช่วงเวลาหนึ่งที่ผู้ที่จบการศึกษาจากที่นี่ได้เข้ารับราชการโดยตรงไม่ต้องผ่านการสอบ ผลโดยตรงของนโยบายอันนี้ก็คือ ตำแหน่งสูง ๆ ในวงราชการอยู่ในมือของบัณฑิตคณะนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยโตเกียวอันเป็นประเพณีที่ยังคงมีอยู่ มหาวิทยาลัยของรัฐบาลแห่งอื่น ๆ ที่จัดเพิ่มเติมขึ้น ได้แก่มหาวิทยาลัยเกียวโต ใน ค.ศ. ๑๘๙๗ มหาวิทยาลัยโตโฮกุ (ในเซนได) ใน ค.ศ. ๑๙๐๗ มหาวิทยาลัยคิวชู (ในฟูกุโอกา) ใน ค.ศ. ๑๙๑๐ และมหาวิทยาลัยฮอกไกโด (ในซัปโปโร) ใน ค.ศ. ๑๙๑๘ และมหาวิทยาลัยอื่น ๆ อีกในระยะต่อมา มหาวิทยาลัยทั้งหมดของรัฐบาลซึ่งเริ่มจากมหาวิทยาลัยเกียวโต ใน ค.ศ. ๑๘๙๗ ได้รับนามว่ามหาวิทยาลัยแห่งองค์จักรพรรดิทั้งสิ้น ชื่อเสียงของมหาวิทยาลัยแห่งองค์จักรพรรดิเหล่านี้ (คำว่า "แห่งองค์จักรพรรดิ" ถูกยกเลิกไปหลังสงครามโลกครั้งที่สอง) เรียงตามลำดับความเก่าแก่ที่มหาวิทยาลัยได้รับการจัดตั้งขึ้นมา และส่วนมากจะมีชื่อเสียงกว่ามหาวิทยาลัยเอกชนมาก

ในระยะต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ โครงร่างการศึกษาใหม่ของญี่ปุ่นเกือบสำเร็จเรียบร้อย ระดับต่ำสุด คือ การศึกษาขั้นประถมแบบสหศึกษาภาคบังคับ ๖ ปี เพื่อผลิตประชากรที่อ่านออกเขียนได้สำหรับใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพในกองทัพ โรงงาน และไร่ต่าง ๆ ระดับเหนือขึ้นไปอีกขั้น คือ โรงเรียน ๓ ประเภท คือ (๑) โรงเรียนมัธยม ๕ ปี สำหรับเด็กผู้ชาย (๒) โรงเรียนเทคนิคระดับต่ำ ซึ่งจะผลิตผู้ชำนาญด้านเทคนิคขั้นต่ำ และ (๓) โรงเรียนสตรีขั้นสูง ซึ่งมุ่งที่จะจัดการศึกษาในทุกด้านที่จำเป็นแม้แต่เด็กหญิงจากครอบครัวที่ดี เหนือระดับนี้ขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นการศึกษาระดับสูงทางด้านวิชาการอีก ๓ ปี และการศึกษาทางด้านเทคนิคขั้นสูง และระดับสูงสุดของยอดปิระมิด คือ การศึกษาในมหาวิทยาลัยของรัฐบาลอีก ๓ ปี (สำหรับแพทย์ เรียน ๔ ปี) ซึ่งจะเป็นการผลิตชนชั้นปัญญาชนชั้นยอด

ระบบนี้เป็นระบบที่เหมาะสมยิ่ง และโดยทั่วไปทำได้ผลสำเร็จอย่างดี โรงเรียนรัฐบาลมีชื่อเสียงที่ไม่อาจมีใครมาท้าทายแข่งขันได้ มีอัตราค่าเล่าเรียนต่ำที่สุด ทำให้มีผู้นิยมเข้าศึกษามากกว่าโรงเรียนของประเทศทั้งหลายที่พูดภาษาอังกฤษ แต่โครงการการศึกษาทั้งหมด ๑๗ ปี ได้รับการจัดอย่างระมัดระวังเพื่อให้เหมาะสมกับความต้องการของประเทศตามที่บรรดาผู้นำมองเห็น จนกระทั่งไม่เพียงพอที่จะสนองความต้องการทางการศึกษาของสังคมญี่ปุ่นได้ เช่น การศึกษาขั้นสูงของสตรีส่วนใหญ่ที่เป็นไปนอกเหนือโครงการทางการศึกษาของรัฐบาล และความก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของมหาวิทยาลัยเอกชนที่มีอยู่ แสดงให้เห็นว่าในสังคมญี่ปุ่นมีความต้องการทางการศึกษาขั้นสูงมากกว่าที่รัฐบาลลงความเห็นว่ามีเพียงพอแล้ว

การเริ่มนำสถาบันผู้แทนราษฎรเข้ามาใช้

การศึกษาระดับประถมแบบสากลและการขยายการเล่าเรียนระดับสูง ได้มีผลอย่างลึกซึ้งต่อญี่ปุ่นในเวลาต่อมา ด้วยการสร้างภาวะทางสังคมและภาวะทางความนึกคิดเทียบเท่ากับที่ได้เคยช่วยก่อกำเนิดประชาธิปไตยสมัยใหม่ในโลกตะวันตก แต่เป็นเวลานานก่อนที่การศึกษาแผนใหม่จะก่อให้เกิดผลเช่นนี้ ชาวญี่ปุ่นได้เริ่มทดลองระบบรัฐบาลที่เป็นผู้แทนของประชาชนและตกลงใจที่จะจัดตั้งรัฐสภาขึ้น

การนำสถาบันประชาธิปไตยเข้ามาใช้ บางทีจะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจมากที่สุดของยุคเมจิ เพราะชาวญี่ปุ่นไม่ได้มีพื้นฐานว่าด้วยเรื่องรัฐบาลที่เป็นตัวแทนของประชาชนมาก่อนเลยทั้งในทางทฤษฎีและในทางปฏิบัติ กลุ่มรับผิดชอบทางการปกครองได้แสดงความสามารถในการควบคุมประเทศโดยไม่ต้องมีการแบ่งแยกอำนาจตามวิธีการของประชาธิปไตย แต่การแสวงหาประชาธิปไตยในญี่ปุ่นเป็นส่วนหนึ่งของแนวโน้มที่เป็นไปทั่วโลก ประเทศทั้งหลายต่างนิยมยกย่องอำนาจของยุโรป การปกครองแบบมีรัฐธรรมนูญดูจะเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดอำนาจเช่นนี้ เพราะฉะนั้น ประเทศบางประเทศที่ไม่ได้อยู่ในยุโรปและไม่ได้ตกเป็นอาณานิคมของประเทศในยุโรป จึงพยายามที่จะลอกเลียนแบบโลกตะวันตกในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ หรือต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ในการจะจัดตั้งการปกครองแบบมีรัฐธรรมนูญ ตุรกี อียิปต์ เปอร์เซีย และประเทศอื่นๆต่างพยายามทำงานด้านนี้ แต่ส่วนใหญ่ของประเทศเหล่านั้นประสบความล้มเหลว

หากใครจะอนุโลมว่า ประชาธิปไตย คือ ลักษณะทางการเมืองสมัยใหม่ ก็เป็นอันว่าความก้าวหน้าอย่างมีขอบเขตอย่างที่ชาวญี่ปุ่นแสดงต่อระบบประชาธิปไตยในสมัยเมจินั้นต้องถือเป็นเรื่องล้มเหลว แต่การอนุโลมเช่นนั้นเป็นเรื่องไม่ถูกต้องตามกาลเทศะนัก เพราะสมัยเมจิได้ภาวะดลบันดาลใจจากสิ่งแวดล้อมของศตวรรษที่ ๑๙ มากกว่าสมัยศตวรรษที่ ๒๐ มองในแง่ศตวรรษที่ ๑๙ แล้ว ความก้าวหน้าไปสู่ระบบประชาธิปไตยของญี่ปุ่นสมัยเมจินับเป็นความสำเร็จที่สำคัญและน่าแปลกใจ เพราะเป็นการสาธิตครั้งแรกที่ทำให้เห็นว่าปัจจัยต่างๆ ของประชาธิปไตยสามารถที่จะนำมาปลูกฝังในสังคมที่ประชาชนพื้นเมืองไม่เคยมีทั้งมรดกทางประชาธิปไตย และทั้งความเชื่ออย่างแน่นแฟ้นในอุดมการประชาธิปไตยได้

ภูมิหลังในด้านภูมิปัญญา

ความสำเร็จของประชาธิปไตยในญี่ปุ่นในศตวรรษที่ ๒๐ เป็นผลจากการปรับปรุงสังคมให้ทันสมัยอย่างไม่ต้องสงสัย แต่การรับเอาความคิดเรื่องประชาธิปไตยและสถาบันต่างๆ เข้ามาในศตวรรษที่ ๑๙ ต้องเป็นผลจากสาเหตุอื่นๆด้วย สาเหตุหนึ่งก็คือ ในระยะการ

ปฏิรูปประเทศ มีชนชั้นในสังคมที่ค่อนข้างกว้าง เป็นชนชั้นที่ไม่เพียงแต่มีการศึกษาดีเท่านั้น แต่ยังมีความสำนึกทางการเมืองด้วย รัฐบาลใหม่ต้องเกี่ยวข้องทั้งกับกสิกรที่ไร้การศึกษา และชาวเมืองที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิด ชนชั้นทหารจำนวนมากเป็นผู้ที่มีการศึกษา และมีประเพณีที่มั่นคงในการเป็นผู้นำทางการเมืองจากผลของการแบ่งประเทศสมัยศักดินาเป็นแคว้นที่ปกครองตัวเองถึง ๒๖๕ แคว้น ชาวเมืองเป็นจำนวนมากและกสิกรที่มั่งคั่งก็ได้รับการศึกษาดีและสามารถนึกคิดได้อย่างเอกเทศ การได้รับอิทธิพลความนึกคิดใหม่ ๆ จากทางตะวันตก และจากสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงในประเทศ ทำให้คนพวกนี้สามารถพัฒนาความสนใจทางการเมืองได้อย่างรวดเร็ว

แม้ว่าคนกลุ่มเล็ก ๆ จะได้ควบคุมบริหารประเทศ คนญี่ปุ่นอื่น ๆ ที่มีความคิดเห็นทางการเมืองก็ไม่ใช่ว่าจะยินยอมต่ออำนาจปกครองของกลุ่มบริหารไปเสียทั้งหมด ดังปรากฏว่ามีจลาจลของพวกทหารในระยะหลังปี ค.ศ. ๑๘๗๐ ชาวญี่ปุ่นจำนวนนับพันที่ก้าวเข้ามาทำงานในเศรษฐกิจหรือภูมิปัญญาสาขาใหม่ ๆ ก็มีจำนวนไม่น้อยที่ถูกดึงตัวเข้าไปในวงการรัฐบาล มีไม่กี่คนที่อยู่นอกวงการ อย่างเช่น นายฟุกุซาวา ซึ่งชอบทำงานอยู่นอกวงการรัฐบาลมากกว่า แม้ว่าบุคคลชั้นนำของรัฐบาลจะถือว่าเขาอยู่ในฐานะเท่า ๆ กันก็ตาม ส่วนคนอื่น ๆ ที่คิดว่าตนเองน่าจะได้เข้าไปอยู่ในวงการรัฐบาลแต่ผิดหวัง ต่างก็เรียกร้องขอมีส่วนในการเป็นผู้นำทางการเมืองบ้าง

แม้ว่าการเรียกร้องให้แบ่งอำนาจการเมืองจะเป็นสาเหตุสำคัญในประวัติศาสตร์ประชาธิปไตยตะวันตก แต่กลับไม่ได้เป็นพลังผลักดันสถาบันประชาธิปไตยให้รัฐบาลญี่ปุ่นสมัยเมจิซึ่งยังไม่พร้อม กลุ่มผู้ปกครองได้อำนาจอย่างสมบูรณ์และรวดเร็วทั่วทั้งประเทศ และชาวญี่ปุ่นส่วนมากยังไม่คุ้นกับความคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตย จนในระยะแรก ๆ รัฐบาลใหม่ไม่จำเป็นต้องวิตกถึงแนวความคิดต่างชาติเช่นนั้น

ถ้าจะพูดให้ถูก สถาบันประชาธิปไตยได้ถูกชักนำเข้ามาเพราะผู้นำรัฐบาลหลายคนเกิดมีความรู้สึกว่าญี่ปุ่นจะได้ผลประโยชน์บางอย่างจากสถาบันเหล่านั้น พวกนี้ได้อิทธิพลจากความเชื่อตะวันตกที่ครอบงำอยู่ว่า การเป็นประชาธิปไตยเป็นส่วนหนึ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ของหนทางไปสู่ความเจริญก้าวหน้า คนพวกนั้นมองการปฏิวัติฝรั่งเศสว่าเป็นผลของการถืออำนาจเด็ดขาดมากเกินไป พวกนี้ยังมีความสังเกตอีกด้วยว่า ประเทศที่เข้มแข็งและก้าวหน้าบางประเทศ อย่างเช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา ต่างวางรากฐานความเข้มแข็งของประเทศไว้กับระบบประชาธิปไตย ในขณะที่แนวความคิดทางประชาธิปไตยมีอยู่ในประเทศทั้งมวลที่ค่อนข้างทันสมัย จากการคิดเอาว่า สถาบันผู้แทนราษฎรก็เช่นเดียว

กับการผลิตด้วยเครื่องจักรที่เป็นสาเหตุหนึ่ง ในหลายสาเหตุที่ทำให้ชนชาติตะวันตกได้อำนาจและได้เข้ายึดครอง จึงทำให้ผู้นำรัฐบาลส่วนมากรู้สึกว่าจำเป็นจะต้องแนะนำอย่างน้อยก็เรื่องลักษณะการปกครองแบบมีรัฐสภาว่า เป็นปัจจัยในการทำประเทศให้ทันสมัยและเข้มแข็ง พวกนี้ยังคิดอีกด้วยว่า การนำสถาบันประชาธิปไตยเข้ามาจะช่วยให้ญี่ปุ่นได้รับความนับถือจากชาติตะวันตกและจะทำให้ญี่ปุ่นเป็นที่ยอมรับในฐานะที่เท่าเทียมกันเร็วขึ้น

ถ้าหากผู้นำญี่ปุ่นทั้งภายในและภายนอกวงการรัฐบาลไม่ได้เป็นนักปฏิบัติ และรู้จักประมาณการณ์ดังที่เป็นอยู่ การนำประชาธิปไตยเข้ามาทดลองอาจจะเป็นไปอย่างไม่รอบคอบ และอาจจะถูกล้มเลิกไปอย่างรีบเร่ง ในทางตรงกันข้าม ญี่ปุ่นกลับทดลองวิถีทางนั้นด้วยความระมัดระวังและอย่างช้า ๆ ญี่ปุ่นทำได้เพราะภาวการณ์ของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มีส่วนช่วยในการทดลอง น้อยคนเหลือเกินที่มุ่งหวังว่าประชาธิปไตยจะประสบผลสำเร็จเพียงกระโดดก้าวใหญ่ ๆ เพียงก้าวเดียวอย่างที่คิดกันทั่ว ๆ ไปในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ แม้แต่ในยุโรปขณะนั้น โดยทั่วไปราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งก็ยังถูกจำกัด และอำนาจของสภาก็มีจำกัด ทั้งชาวญี่ปุ่นเองและที่ปรึกษาชาวต่างชาติต่างก็ไม่ตั้งความหวังสำหรับญี่ปุ่นไว้มากนัก อดีตประธานาธิบดีแกรนท์ของสหรัฐอเมริกา เมื่อได้รับปรึกษาขอความคิดเห็นในระหว่างที่เขาเดินทางมาญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๘๗๙ ก็ได้ถวายคำแนะนำแด่องค์จักรพรรดิให้ทรงรับสถาบันต่างๆ ของรัฐสภามาใช้อย่างค่อยเป็นค่อยไป และด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง

ดังนั้น การรับเอารัฐบาลแบบมีผู้แทนเข้ามาใช้จึงดำเนินไปอย่างเชื่องช้า ช้าเสียจนกระทั่งนักวิพากษ์วิจารณ์ส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นลำดับขั้นของความล้มเหลว แต่ทว่าความเชื่องช้าอย่างมากนั้นกลับช่วยทำให้ประสบความสำเร็จ เป็นระยะเวลากึ่งศตวรรษที่สถาบันต่าง ๆ ในระบบประชาธิปไตยขยายขอบเขตและอำนาจอย่างมั่นคง จนกระทั่งเมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๒๐ เป็นต้นมา ญี่ปุ่นก็กลายเป็นประชาธิปไตยมากเสียยิ่งกว่าที่ชาวญี่ปุ่นยุคเมจิเคยต้องการ

ความยุ่งยากระยะแรกของรัฐบาลที่เป็นตัวแทนของประชาชน

ในช่วงปีสุดท้ายของสมัยโตกุกาวะ มีบางคนได้แสดงความสนใจในสถาบันทางการเมืองที่มีผู้แทนแบบตะวันตก และก็ได้เริ่มตั้งข้อเสนอบ้างแล้ว ตัวอย่างเช่น สภาผู้แทนของแคว้นต่าง ๆ ก็ดูเหมือนว่าเป็นหนทางหนึ่งที่จะทำให้โชกุนแบ่งอำนาจในการเป็นผู้นำของชาติที่โชกุนเคยผูกขาดแต่ผู้เดียวสมัยก่อน และก็ยังดูเหมือนว่าเป็นวิธีหนึ่งที่จะหลีกเลี่ยงการโอนอำนาจที่มีอยู่เต็มที่ของโชกุนไปให้แก่แคว้นใดแคว้นหนึ่ง หรือไปให้แก่ผู้นำกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ซึ่งคนเป็นจำนวนมากเกรงว่าผลของการปฏิรูปจะออกมาแบบนั้น จากความเกรง

กลัวเช่นนี้รัฐบาลใหม่จึงให้คำมั่นสัญญาไว้ใน "สัตยาธิษฐาน ๕ ข้อ" ของปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ว่า "จะจัดตั้งที่ประชุมต่าง ๆ ขึ้นอย่างกว้างขวาง และจะตกลงความคิดเห็นโดยให้มีการโต้แย้งกันอย่างเปิดเผย"

อย่างไรก็ดี ทั้ง "การประชุมสภาอย่างสุขุม" และ "การอภิปรายโต้แย้ง" ต่างก็เป็นสิ่งที่ผู้นำรัฐบาลและผู้ที่จะเข้ามามีส่วนร่วมไม่คุ้นเคยด้วยกันทั้งนั้น ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๘ ถึง ๑๘๗๐ มีความพยายามถึง ๔ ครั้งที่จะจัดทำการประชุมสภาอย่างรอบคอบ โดยมีผู้แทนจากแคว้นต่าง ๆ แต่ก็ดูเหมือนว่าไม่ก่อให้เกิดผลแต่อย่างใด และเมื่อความพยายามถูกล้มเลิกไปอย่างเงียบ ๆ ก็ไม่มีเสียงเรียกร้องคัดค้านมากนัก ความพยายามที่จะจัดตั้งสภาระดับท้องถิ่นซึ่งขั้นแรกทำในแคว้นบางแคว้น และต่อมาจัดทำในหน่วยใหม่ของการปกครองท้องถิ่น ก็ไม่ประสบความสำเร็จมากไปกว่านั้น ความคิดเกี่ยวกับผู้แทน การตัดสินโดยใช้ความเห็นส่วนใหญ่ และการเป็นฝ่ายค้านอย่างซื่อตรงนั้นดูเป็นของต่างชาติมากจนเกินไปในพื้นฐานทางการเมืองของญี่ปุ่น

ความสนใจในสถาบันผู้แทนราษฎรก้าวเข้าสู่ระดับใหม่ในฤดูใบไม้ร่วงของ ค.ศ. ๑๘๗๓ เมื่อเกิดการแตกแยกในวงการรัฐบาลว่าด้วยเรื่องเกาหลี ทำให้เกิดความคิดเห็นที่แตกต่างกันสองแบบ จากทหารที่ไม่เห็นด้วย มีนายไซโก และอิตางากิเป็นผู้นำ เขาทั้งสองเป็นสองในสามของผู้ที่ได้ควบคุมรัฐบาลระหว่างที่คณะทูตอิวากุระไม่อยู่ ดังที่เราได้ทราบแล้วว่าไซโกได้ลาออกด้วยความโกรธแค้นไปอยู่แคว้นซัทสุมาถิ่นเดิม ณ ที่นั้นเขาได้กลายเป็นศูนย์รวมของกำลังทหารที่สำคัญในการล้มล้างรัฐบาล ในทางตรงกันข้าม นายอิตางากิ แห่งแคว้นโตสา กลับเลือกวิธีสนับสนุนทางการเมืองแบบสันติเพื่อสถาบันประชาธิปไตย

ในฤดูใบไม้ผลิ ค.ศ. ๑๘๗๓ นายอิตางากิ พร้อมด้วยนายเอโตแห่งแคว้นฮิเซน และนายโงโต กับบุคคลชั้นนำคนอื่น ๆ จากแคว้นโตสา ได้จัดตั้งกลุ่มทางการเมืองขึ้น ซึ่งในเดือนมกราคมต่อมาพวกเขาได้ให้ชื่อว่า สาธารณพรรคของผู้รักชาติ (ไอโคกุ โคโต) เป็นการแยกตัวออกมาอย่างกล้าหาญจากการเมืองในอดีต เพราะพรรคการเมืองหรือการแตกแยกกลุ่มอะไรก็ตามในเอเชียตะวันออก มักจะถูกพิจารณาว่าเป็นการทำให้รัฐบาลแตกแยก ถ้าหากไม่ใช่เป็นการยุยงเพื่อล้มล้างรัฐบาล "พรรค" ใหม่รวมบรรดานักศึกษาหลายคนที่กลับจากประเทศตะวันตก พรรคได้ยื่นข้อเสนอต่อรัฐบาลให้ยกเลิกอำนาจเผด็จการของรัฐบาล และเรียกร้องให้มีการจัดตั้ง "สภาที่ราษฎรเป็นผู้เลือกสมาชิก"

หลังจากนั้นไม่นาน นายอิตางากิก็ออกจากเมืองโตเกียวและกลับไปอยู่แคว้นโตสา ณ ที่นั้นเขาได้ปฏิเสธที่จะเข้าร่วมในการจลาจลของนายเอโตในเมืองซากะ ตรงกันข้าม เขากลับจัด

ตั้งองค์การทางการเมืองขึ้นใหม่ ครั้งนี้เขาได้นายคาตาโอกะ เคนกิชิ (ค.ศ. ๑๘๔๓—๑๙๐๓) ผู้ซึ่งเป็นทหารจากแคว้นโตสา และได้ถอนตัวออกจากวงการรัฐบาลเข้ามาร่วมงานด้วย นายคาตาโอกะดำรงตำแหน่งประธานขององค์การใหม่ และขณะเดียวกันก็กลายเป็นผู้นำในสภา และเป็นคริสต์ศาสนิกชนที่มีชื่อเสียง องค์การใหม่ได้ชื่อว่า ริสชิชา หรือ "สมาคมเพื่อจัดสร้างความมุ่งหมายด้านศีลธรรม" เป็นชื่อที่ได้มาจากการแปลชื่อหนังสือของนายแซมมวล สมายส์ ที่นิยมอ่านกันแพร่หลายเรื่อง *"ช่วยตัวเอง"*

จุดประสงค์ประการหนึ่งขององค์การริสชิชาก็คือ การกู้ฐานะทางเศรษฐกิจของชนชั้นทหาร ซึ่งเป็นปัญหาหนึ่งที่อยู่ในใจนายอิตางากิ อย่างไรก็ดี องค์การนี้ก็ประสบความสำเร็จมากกว่าในฐานะซึ่งเป็นขบวนการทางการเมืองที่ทุ่มเทเพื่อสร้างสภาประชาชน เป็นที่สนใจแพร่หลายอย่างรวดเร็วในหมู่พวกโตสา และจากชนชั้นทหารลงมาจนถึงคนสามัญ เพื่อให้ขบวนการแพร่ไปทั่วประเทศ นายอิตางากิยังจัดตั้งองค์การขึ้นใหม่อีกองค์การหนึ่ง เรียกว่า สมาคมของผู้รักชาติ หรือไอโคกุชา ในเมืองโอซากาในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๗๕

เป็นการยากที่จะกล่าวว่า เพราะเหตุใดในบรรดากลุ่มผู้นำทางการเมืองยุคแรก ๆ นั้น นายอิตางากิจึงหันมาเรียกร้องเรื่องประชาธิปไตย หรือทำไมพวกทหารและชนชั้นธรรมดาสามัญของแคว้นโตสาจึงไหวตัวอย่างมาก และมีส่วนร่วมกับผู้นำยุคแรก ๆ ในขบวนการเพื่อประชาธิปไตย พิจารณาแล้วแคว้นโตสาก็ไม่ได้ก้าวหน้าทั้งทางด้านสังคมและเศรษฐกิจมากกว่าเขตอื่น ๆ ในญี่ปุ่น และดูยังจะล้าหลังยิ่งกว่าเขตเมืองภาคกลางของเกาะฮอนชู และนายอิตางากิก็เหมือนกับนายไซโก เป็นนักการทหารมากกว่าที่จะเป็นผู้นำใหม่ ๆ ที่มีความคิดเห็นทางด้านการเมืองอย่าง นายคิโด และนายอิโต

เหตุผลหนึ่งที่ทำให้พวกโตสายึดมั่นในขบวนการประชาธิปไตยก็คือ ความไม่พอใจอย่างรุนแรงที่คนในแคว้นซัทสุมา และโชชูได้ครอบครองตำแหน่งต่าง ๆ ในรัฐบาลชุดใหม่ ถึงแม้ว่าพวกโตสาจะได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยจัดตั้งรัฐบาล และทหารโตสานี้จะได้ดำรงตำแหน่งบริหารเป็นจำนวนรองลงมาจากคนในสองแคว้นนั้น นายอิตางากิและพรรคพวกของเขาก็ไม่พอใจในฐานะที่ต่ำกว่าเช่นนั้น จึงรับบทบาทฝ่ายค้านในวงการเมืองได้เร็ว ชนชั้นสามัญในเขตแคว้นโตสาสนับสนุนการเรียกร้องของนายอิตางากิเพื่อจัดตั้งขบวนการประชาชนนั้น ส่วนหนึ่งอาจเกิดจากฐานะที่เข้มแข็งของ "ทหารท้องถิ่น" และหัวหน้าหมู่บ้านของตระกูลโตสารวมกับการถือปฏิบัติในเรื่องการคัดค้านจากท้องถิ่นที่มีต่อรัฐบาลของแว่นแคว้น (ดูบทที่ ๓) ภาวะทางการเมืองที่ผิดธรรมดาเช่นนี้อาจเป็นข้ออธิบายได้ว่า เพราะเหตุใดแคว้นโตสาที่มีนายอิตางากิและนายโงโตเป็นผู้นำ จึงนำญี่ปุ่นทั้งประเทศระหว่าง

ค.ศ. ๑๘๖๘ ถึง ๑๘๗๑ ให้ลุกขึ้นล้มล้างความรู้สึกแบ่งแยกชนชั้น และเพราะเหตุใดหลัง ค.ศ. ๑๘๗๓ พวกโตสาจึงเป็นผู้นำในการเรียกร้องให้มีรัฐสภา

การทดลองของรัฐบาลในเรื่องสถาบันผู้แทนราษฎร

บรรดาผู้นำฝ่ายรัฐบาลไม่ได้รู้สึกตกใจมากนักต่อข้อเสนอของนายอิตางากิ ที่จะให้มีคณะผู้แทนราษฎร เพราะพวกผู้นำเหล่านั้นยังคงถือว่า นายอิตางากิเป็นคนหนึ่งในกลุ่มของเขาและพวกผู้นำเองก็ออกจะชอบที่จะทดลองทำตามแนวนี้ เมื่อนายคิโดกลับจากต่างประเทศใน ค.ศ. ๑๘๗๓ ได้สนับสนุนว่าการรวมอำนาจไว้เด็ดขาดจะทำให้รัฐบาลอ่อนแอ แต่รัฐบาลที่มีรัฐธรรมนูญเป็นพื้นฐาน พร้อมกับรับรองสิทธิของประชาชนอาจเป็นรัฐบาลที่เข้มแข็งกว่า เขายังได้ตีความหมายอีกว่า ถึงแม้ว่าประเทศญี่ปุ่นจะยังไม่พร้อมที่จะมีการปกครองแบบรัฐสภาในขอบเขตที่จำกัด ประชาชนน่าจะได้รับการนำไปสู่จุดหมายปลายทางอันรุ่งโรจน์เช่นนี้ได้ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๒ ถึง ๑๘๗๔ กลุ่มพรรคฝ่ายซ้ายของรัฐบาลได้นำข้อเรียกร้องเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญมาเสนอหลายข้อ และกลุ่มศึกษาค้นคว้าเอกชนกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่ประกอบด้วยข้าราชการ ต่างก็เริ่มไต่ถามปัญหาการจัดทำรัฐธรรมนูญและรัฐสภาในปี ค.ศ. ๑๘๗๕ รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ในพระนามจักรพรรดิว่า ในระยะเวลาที่กำหนดไว้นั้นจะมีการจัดตั้งสภาแห่งชาติขึ้น

นายอิตางากิไม่ได้ตั้งตัวเป็นฝ่ายค้านต่อต้านรัฐบาลมากเกินไปนัก เมื่อนายคาโตผู้มีความรู้ได้พยายามที่จะปฏิเสธข้อเสนอของเขาใน ค.ศ. ๑๘๗๔ โดยโต้แย้งว่า การจัดตั้งสภาแห่งชาติดูรวดเร็วเกินไป และในกรณีของประเทศปรัสเซียก็ได้แสดงให้เห็นแล้วว่าความเข้มแข็งของประเทศไม่ได้ขึ้นอยู่กับสถาบันเช่นนั้น นายอิตางากิก็แสดงให้เข้าใจว่าเขามีเพียงแต่เรื่องการเลือกตั้งภายในขอบเขตจำกัดอยู่ในใจเท่านั้น ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๗๕ เขาก็ได้คืนดีกับคู่ต่อสู้ทางการเมืองของเขา

นายคิโดได้ออกจากวงการรัฐบาลใน ค.ศ. ๑๘๗๔ ตามอย่างนายอิตางากิ เมื่อครั้งนายโอคุโบล้มล้างฝ่ายตรงกันข้ามที่จะให้ส่งกำลังไปทำการสำรวจเกาะไต้หวัน นายอิโนอูเอและนายอิโตซึ่งไม่สบายใจต่อการลาออกของนายคิโด ผู้เป็นบุคคลชั้นนำจากแคว้นโชชูมาแต่เดิม ได้ช่วยจัดให้นายคิโดและนายโอคุโบพบปะกันในต้นปี ค.ศ. ๑๘๗๕ ในที่ประชุมซึ่งจัดขึ้นที่เมืองโอซากา มีแผนร่วมมือกัน ๔ หัวข้อระหว่างนายคิโดและนายโอคุโบ เมื่อนายอิตางากิเห็นด้วยกับข้อตกลงเหล่านี้ จึงยอมยกเลิกสมาคมผู้รักชาติที่เขาเพิ่งจัดตั้งขึ้น และได้กลับมาร่วมอยู่ในวงการรัฐบาลอีกครั้งพร้อมกับนายคิโดในเดือนมีนาคม

ปัญหา ๒ หัวข้อที่ตกลงกัน ณ เมืองโอซากา ได้นำมาปฏิบัติอย่างรวดเร็ว ได้แก่ การยกเลิกหอตัดสินคดีที่เรียก หอซ้ายและหอขวา และจัดตั้งศาลฎีกา (ไดชินอิน) ขึ้นแทน เพื่อคุ้มกันความเป็นเอกเทศของคณะผู้พิพากษาและวุฒิสมาชิก หรือจะเรียกให้ถูกต้องตรงตัวก็คือ สภาผู้อาวุโส (เงนโร อิน) วุฒิสภาได้รับมอบงานให้ตระเตรียมการประชุมสภาแห่งชาติ ใน ค.ศ. ๑๘๗๖ สภานี้จึงเริ่มร่างรัฐธรรมนูญโดยใช้ตำราว่าด้วยการปกครองแบบมีรัฐสภาของอังกฤษ อย่างไรก็ดี เมื่อสภาได้นำผลงานอันนี้เสนอใน ค.ศ. ๑๘๘๐ นายอิโตและนายอิวากุระ ซึ่งขณะนั้นเป็นบุคคลสำคัญในการปกครอง ก็ได้พบว่าร่างรัฐธรรมนูญฉบับนั้นใกล้เคียงกับแบบฉบับของอังกฤษมากเกินไป และได้เก็บเอาไว้ก่อน

ปัญหาหัวข้อที่ ๓ ที่ตกลงกัน ณ เมืองโอซากา ก็คือ การเรียกร้องให้มีการประชุมสภาข้าหลวงในฐานะเป็นการเริ่มต้นการประชุมสภาผู้แทนราษฎร การประชุมนี้มีขึ้นในเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๘๗๕ มีนายคิโดเป็นประธาน และเป็นการประชุมที่มีการโต้แย้งถกเถียงอย่างจริงจัง การประชุมต่อมาจัดให้มีขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๘ และ ๑๘๘๐ แต่หลังจากนั้นความพยายามที่จะให้มีผู้แทนในระดับข้าราชการท้องถิ่นก็ถูกละเลยไป

ปัญหาหัวข้อที่ ๔ ที่ตกลงกัน ณ เมืองโอซากา คือ เรื่องการแยกหน้าที่ของสมาชิกสภาออกจากหน้าที่ของหัวหน้ากระทรวงต่าง ๆ เรื่องนี้ไม่ได้นำมาปฏิบัติให้ได้ผล ความคิดเห็นก็คือรัฐมนตรีควรจะทำงานในฐานะเป็นข้าราชการบริหารแต่เพียงอย่างเดียว ขณะที่สมาชิกสภาควรจะเป็นคลังคณะรัฐมนตรีเพื่อถวายคำแนะนำองค์จักรพรรดิ และเนื่องจากข้อตกลงนี้ไม่อาจดำเนินไปได้ ประกอบกับความริษยาที่นายโอคุโบได้อำนาจบริหารต่อ จึงทำให้นายอิตางากิลาออกจากรัฐบาลอีกครั้งในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๗๕

รัฐบาลยังคงทดลองจัดเรื่องสถาบันผู้แทนราษฎรต่อไปอีก ในการประชุมข้าหลวงมณฑลครั้งที่สอง ที่ประชุมได้ตกลงในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๗๘ ให้จัดตั้งสภามณฑลที่สมาชิกได้รับเลือกตั้งเข้ามา เรื่องนี้เป็นที่ถกเถียงกันมาอีกระยะหนึ่ง และนำมาดำเนินการในเดือนมีนาคมปีต่อมา สิทธิในการเลือกตั้งให้เฉพาะแก่ชายฉกรรจ์ที่เสียภาษีที่ดิน ๕ เยนขึ้นไปและอำนาจของสภาถูกจำกัดแต่เพียงถกเถียงปัญหาภาษีและเรื่องงบประมาณ รัฐบาลท้องถิ่นมีสิทธิที่จะออกกฎหมายค้านมติของสภาและยุบสภา อย่างไรก็ตาม สภามณฑลเหล่านี้ก็เป็นก้าวสำคัญนำไปสู่ระบบประชาธิปไตย เพราะเป็นหน่วยการเมืองที่มีการเลือกตั้งที่ได้ผลสำเร็จเป็นครั้งแรกในเขตที่มิใช่โลกตะวันตก สภาในลักษณะนี้ได้รับการจัดตั้งเพิ่มขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๘๐ ตามตัวเมืองและหน่วยเล็ก ๆ หน่วยอื่นของการปกครองท้องถิ่น

การเรียกร้องให้มีการปกครองแบบมีรัฐสภา

ภายหลังที่นายอิตางากิได้ลาออกจากฝ่ายการปกครองเป็นครั้งที่สอง เขาก็กลับมาจัดตั้งฝ่ายค้านของประชาชน สมาชิกบางคนในกลุ่มริสชิชาจากแคว้นโตสา ถือโอกาสขณะที่มีกบฏซัทสุมาใน ค.ศ. ๑๘๗๗ วางแผนร่วมกับสมาชิกบางคนในวงการรัฐบาลก่อการจลาจลโดยใช้อาวุธ เพื่อเรียกร้องหลักการว่าด้วยเรื่องเสรีภาพ ผลก็คือทำให้หัวหน้าของกลุ่มริสชิชาชื่อนายกาตาโอกะถูกจับขังคุกร่วมกับคนอื่น ๆ อีกบางคน นายอิตางากิและพรรคพวกในกลุ่มริสชิชาที่เป็นพวกหัวปานกลางตกลงใจที่จะเลี่ยงความรุนแรงนั้น แต่พวกนี้ก็ได้ยื่นบันทึกเสนอต่อรัฐบาล วิจารณ์ลักษณะการปกครองแบบรวมอำนาจ และเรียกร้องให้รัฐบาลสนใจต่อ "ความต้องการของประชาชน" และเคารพต่อ "สิทธิและสิทธิพิเศษ" ของประชาชน กับทั้งให้รัฐบาลจัดตั้งสภาแห่งชาติขึ้น อย่างไรก็ดี การประกาศเช่นนี้ก็ไม่ใช่ว่าจะเป็นประชาธิปไตยไปเสียหมด แต่ก็ได้สะท้อนให้เห็นท่าทีของพวกทหารที่เคยปฏิบัติกันมาในเรื่องการตำหนิติเตียนรัฐบาล เพราะรัฐบาลละเลยต่อพระประสงค์ขององค์จักรพรรดิและละเลยต่อการทำให้ฐานะของทหารและคนสามัญอยู่ในระดับเดียวกันที่เท่าเทียมกัน

ขบวนการเพื่อ "สิทธิของประชาชน"

ในปีต่อมา นายอิตางากิและพรรคพวกของเขาได้พยายามที่จะทำให้ขบวนการนี้แพร่หลายทั่วประเทศอีกครั้ง โดยการจัดรื้อฟื้นสมาคมของผู้รักชาติขึ้น คราวนี้มีปฏิกิริยาอย่างมาก ขบวนการแพร่หลายอย่างรวดเร็ว และมีสมาคมทางการเมืองในลักษณะนั้นเกิดขึ้นทั่วประเทศญี่ปุ่น โดยเฉพาะในเมืองต่าง ๆ และเขตที่มีเศรษฐกิจก้าวหน้า กับเขตที่ทำการเพาะปลูกได้ผลดีในบริเวณภาคกลางของเกาะฮอนชูทางตะวันตกเฉียงเหนือของโตเกียว

องค์การทางการเมืองของพวกชนชั้นกลางก่อให้เกิดความรุนแรงบ้าง เพราะการประชุมมักจะเกิดการปะทะกับพวกตำรวจที่สนใจ ชาวญี่ปุ่นเริ่มเห็นแนวทางระหว่างการค้านโดยใช้การจลาจลและการก่อกวนทางการเมืองได้ชัดในระยะนี้ แม้แต่การฆาตกรรมในวงการเมืองก็ดูเป็นวิธีที่ถูกกฎหมายสำหรับบางคนที่อาจเป็นผู้นำของประชาธิปไตย ในหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับ "สิทธิของประชาชน" ฉบับหนึ่งใน ค.ศ. ๑๘๗๖ มีบทความที่พาดหัวข่าวอย่างเช่น "อิสรภาพต้องได้มาด้วยเลือดเนื้อ" และ "ข้าราชการที่กดขี่ข่มเหงต้องถูกลอบสังหาร" ในที่สุด นายโอคุโบซึ่งเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุดในวงการรัฐบาลก็ถูกลอบฆ่าตายในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๗๘ โดยพวกหัวรุนแรงที่มีแรงบันดาลใจผสมผสานระหว่างความคิดที่จะแก้แค้นการตายของนายไซโก และความคิดที่จะป้องกัน "สิทธิของประชาชน"

นายอิตางากิพยายามที่จะรวมขบวนการทางการเมืองที่ผุดขึ้นเป็นหย่อม ๆ ให้มาร่วมกัน

โดยใช้การประชุมของสมาคมผู้รักชาติ การประชุมครั้งแรกจัดขึ้นในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๗๘ ครั้งที่สองในเดือนมีนาคมปีต่อมา ได้มีผู้แทนสมาคมต่าง ๆ ๒๑ สมาคมจาก ๑๘ จังหวัดเข้าร่วมประชุมด้วย การประชุมครั้งที่ ๔ ในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๘๐ มีผู้แทนจากสมาคมต่าง ๆ เข้าร่วมประชุมถึง ๘๗,๐๐๐ คน ผู้แทนมากกว่าครึ่งมาจากแคว้นโตสา ที่ประชุมได้เรียกร้องให้มีการจัดตั้งสภาแห่งชาติ ในการชุมนุมกันครั้งที่ ๔ สมาคมผู้รักชาติได้เปลี่ยนมาใช้ชื่อใหม่ เป็นสันนิบาตเพื่อการสถาปนาสภาแห่งชาติ (คอกไค คีเซอิ โดเมอิ)

มีสาเหตุ ๒ ประการอยู่เบื้องหลังการขยายตัวอย่างรวดเร็วของการเรียกร้องการปกครองแบบมีรัฐสภา ซึ่งขณะนี้เริ่มเป็นที่รู้จักในนามว่า "ขบวนการเพื่อเสรีภาพและสิทธิของประชาชน" (จิยู มินเคน อุนโด) สาเหตุหนึ่ง ขบวนการนี้พัฒนาจากขบวนการประท้วงของพวกทหารที่ไม่พึงพอใจมาเป็นขบวนการทางการเมืองที่ใหญ่ ซึ่งมีคนจากทุกชั้นเข้ามาร่วมด้วย สมาชิกใหม่ที่มีจำนวนมากที่สุดและกระตือรือร้นที่สุดได้แก่ พวกชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดินที่มีฐานะมั่งคั่งร่ำรวย อาจเป็นได้ว่าพวกนี้เป็นกลุ่มที่เสียภาษีมากที่สุด ไม่ใช่พวกทหารที่ยากจน คนที่มีพื้นเพมาจากชนชั้นทหารมักจะอยู่ในฐานะผู้นำสูงสุด และผู้นำทางความคิด สติปัญญา แต่ชนชั้นชาวนาที่มั่งคั่งจะเป็นผู้ค้ำจุนด้านการเงินและเป็นสมาชิกกลุ่มใหญ่ของสมาคมทางการเมืองใหม่ ๆ

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้ขบวนการรัฐสภาแพร่หลายก็คือ หมู่ปัญญาชนชาวญี่ปุ่นมีความรู้เกี่ยวกับสถาบันทางประชาธิปไตยดีขึ้น บทความของนายฟุกุซาวา เรื่อง *รายงานทั่วไปเกี่ยวกับสิทธิของประชาชน* หรือ จอ โซกุ มินเกน รอน และเรื่องอื่น ๆ ที่เขาเขียนขึ้นก็มีส่วนช่วยส่งเสริมเช่นเดียวกับผลงานของนักเขียนคนอื่น ๆ อย่างเช่น นายอูเอกิ เอโมริ (ค.ศ. ๑๘๕๗—๑๘๙๒) ผู้มาจากชนชั้นทหารจากแคว้นโตสา และเป็นที่ปรึกษาทางการเมืองให้แก่นายอิตางากิ หรือนายนากาเอะ โชมิน (ค.ศ. ๑๘๔๗—๑๙๐๑) นายทหารอีกคนหนึ่งจากแคว้นโตสา ซึ่งมีความสำคัญพอ ๆ กับคนแรก เป็นคนที่ได้ศึกษาภาษาฮอลันดาและฝรั่งเศสมาตั้งแต่ครั้งยังเยาว์วัย และรับหน้าที่เป็นล่ามให้แก่บาทหลวงรอช ชาวฝรั่งเศสในระยะปลายสมัยโชกุนได้ไปศึกษา ณ ต่างประเทศใน ค.ศ. ๑๘๗๑ ด้วยการแนะนำสนับสนุนของนายอิตางากิ และทำงานในวงการรัฐบาลอยู่ระยะหนึ่งภายหลังที่กลับจากต่างประเทศใน ค.ศ. ๑๘๗๔ งานที่สำคัญของเขาก็คือ การเผยแพร่ความคิดของรุสโซ และมีผู้ทรงความรู้อีกคนหนึ่งแปลหนังสือเรื่องสัญญาประชาคมของรุสโซออกเป็นภาษาญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๘๗๗ ผลงานการเผยแพร่ความคิดของรุสโซ ทำให้นายนากาเอะได้รับยกย่อง

ว่าเป็นบิดาของปัญญาชนกลุ่มมีหัวรุนแรงของขบวนการประชาธิปไตย ซึ่งนิยมปรัชญาทางการเมืองแบบของฝรั่งเศสมากกว่าของอังกฤษ

ความช่วยเหลือของนายนากาเอะในการจัดทำหนังสือพิมพ์ ชื่อ *อิสรภาพของการพิมพ์ตะวันออก* (โตโยจิยู ชิมบุน) ใน ค.ศ. ๑๘๘๑ ได้แสดงบทบาทของหนังสือพิมพ์ในขบวนการรัฐสภา ใน ค.ศ. ๑๘๖๒ สถาบันโชกุนได้เริ่มกิจการพิมพ์เพื่อไว้ใช้ประโยชน์ด้านการแปลข่าวจากหนังสือพิมพ์ชื่อ *ข่าวปัตตาเวีย* นอกจากนั้นมีหนังสือพิมพ์ที่เป็นภาษาอังกฤษฉบับอื่น ๆ ที่สมาคมชาวต่างชาติตามเมืองท่าเรือจัดพิมพ์ขึ้น และมีการพิมพ์เป็นภาษาญี่ปุ่นตามมา แต่ก็ไม่สม่ำเสมอ หนังสือพิมพ์รายวันของญี่ปุ่นที่แท้จริงฉบับแรก คือ หนังสือพิมพ์รายวัน *โยโกฮามา* เริ่มกิจการใน ค.ศ. ๑๘๗๐ เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๕ ก็มีวารสารญี่ปุ่นมากกว่า ๑๐๐ ฉบับ

ไม่มีหนังสือพิมพ์หรือวารสารฉบับใดแพร่หลาย เพราะส่วนใหญ่เป็นหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับความคิดเห็น สะท้อนให้เห็นทัศนะทางการเมืองของผู้ที่หนุนหลังหนังสือพิมพ์ฉบับนั้น ๆ บางฉบับได้รับความอุปถัมภ์จากคนในวงรัฐบาล แต่ส่วนใหญ่จากผู้อยู่นอกวงการเมือง เช่น นายนากาเอะ และนายฟุกุชาวา ผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ ชื่อ *ข่าวแห่งยุค* (จิจิ ชิมโป) ใน ค.ศ. ๑๘๘๒ พวกทหารที่ไม่มีงานทำต่างก็หันเข้าสู่วงการหนังสือพิมพ์และสร้างแบบฉบับที่เข้มแข็งในการประท้วงต่อต้านรัฐบาล ลักษณะเช่นนี้ยังคงมีอยู่ถึงปัจจุบัน แม้ว่าผู้มีอำนาจจะได้พยายามมาเป็นเวลาหลายสิบปีแล้วที่จะให้หนังสือพิมพ์ทั้งหลายเข้ามาอยู่ในแนวความคิดเห็นเดียวกันกับทางราชการ แต่ผลลัพธ์กลับเป็นว่าหนังสือพิมพ์ที่ขยายวงกว้างขึ้น ต่างมีแนวโน้มที่จะอยู่ฝ่ายวิจารณ์รัฐบาล และด้วยเหตุนี้หนังสือพิมพ์จึงมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตย

วิธีต่อต้านของรัฐบาล

ผู้นำในวงการรัฐบาลตระหนักจากเสียงประชาชนที่เรียกร้องจะให้มีรัฐสภา จึงตกลงใจที่จะควบคุมขบวนการเรียกร้องนั้น ใน ค.ศ. ๑๘๗๕ รัฐบาลได้ออกกฎหมายหนังสือพิมพ์ใหม่ คือ กฎหมายว่าด้วยการจัดพิมพ์และการเขียนหมิ่นประมาท เพื่อกันหนังสือพิมพ์โจมตีรัฐบาล ผลคือ เกิดการต่อสู้กันระหว่างนักหนังสือพิมพ์และข้าราชการ พร้อม ๆ กับที่รัฐบาลก็สั่งขังคุกและปรับบรรณาธิการไปบ้าง และฝ่ายหนังสือพิมพ์ก็จัดตั้งบรรณาธิการหุ่นเพื่อเป็นวิธีต่อต้าน เมื่อมีการจัดการประชุมสมาคมผู้รักชาติ รัฐบาลเริ่มหวั่นเกรง จึงออกกฎหมายใน ค.ศ. ๑๘๘๐ กวดขันการชุมนุมในที่สาธารณะ กฎหมายฉบับนี้บังคับให้การประชุมสาธารณะทั้งหลายต้องได้รับอนุญาตจากตำรวจเสียก่อน ห้ามทหาร ตำรวจ ครูอาจารย์

และนักศึกษาเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการเมือง และให้ฝ่ายเจ้าหน้าที่มีอำนาจทั่ว ๆ ไปและคลุมเครือชนิดที่จะสามารถทำการปราบปรามความไม่พึงพอใจทางการเมืองในรูปใด ๆ ได้ทั้งสิ้น

บรรดาผู้นำในวงการรัฐบาลต่างเตือนซึ่งกันและกันว่า การจัดการที่มั่นคงและฉับไวเป็นสิ่งจำเป็นที่จะทำให้ขบวนการ "สิทธิของประชาชน" เข้ามาอยู่ภายใต้ความควบคุมได้ รัฐบาลไม่ได้ต่อต้านสิ่งที่ผู้คนเรียกร้องมากเท่ากับต่อต้านเพื่อให้รัฐบาลตัดสินใจในทุกเรื่องด้วยตัวเอง โดยไม่ถูกข่มขู่บังคับจากคนที่รัฐบาลถือว่าเป็นคนภายนอกที่ไม่รับผิดชอบ ผู้นำส่วนใหญ่เชื่อมั่นว่าหากมีระบบการปกครองที่แน่นอนภายใต้รัฐธรรมนูญที่เขียนลงไว้ และมีการตระเตรียมตั้งรัฐสภาจะเป็นการก้าวที่มั่นคงต่อไป แต่คนกลุ่มนี้ยังไม่ตกลงกันในเรื่องที่ว่ารัฐธรรมนูญหรือสภาชนิดไหนที่ควรจะจัดขึ้นหรือทำโดยเร็วได้เพียงไหน มีความคิดเห็นแตกแยกกันเป็น ๒ ฝ่ายระหว่างฝ่ายที่มองการเมืองของปรัสเซียเป็นแบบฉบับ กับฝ่ายที่นิยมแบบอย่างของอังกฤษ และระหว่างพวกนิยมการค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงกับพวกที่เกิดความรู้สึกว่าควรจะจัดดำเนินการให้รวดเร็ว

เพื่อให้สถานการณ์ดีขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๗๙ สมาชิกสภาทั้งหมดจึงได้รับการขอร้องให้เขียนความคิดเห็นส่วนตัวเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญและสภาแห่งชาติ เพื่อทูลเกล้า ฯ เสนอต่อองค์จักรพรรดิ เมื่อถึงระยะเวลานี้ ส่วนประกอบแต่แรกเริ่มของรัฐบาลได้เปลี่ยนไปบ้าง นายโอคุโบ และนายคิโด บุคคลสองคนที่มีอำนาจมากในวงการเมืองมาเป็นระยะยาวนานได้หายหน้าไปจากเวทีการเมือง นายคิโดถึงแก่กรรมด้วยวัณโรคใน ค.ศ. ๑๘๗๗ และนายโอคุโบถึงแก่กรรมเพราะน้ำมือของผู้ลอบสังหารในปีต่อมา เหตุการณ์นี้ทำให้ทหารกลุ่มผู้นำที่เคยอยู่ในฐานะชั้นรองมาแต่ก่อน เช่น นายอิโต นายยามากาตา และนายโอคุมา ได้เข้ามามีอำนาจภายใต้ความดูแลของนายอิวากุระ ผู้เป็นข้าราชสำนัก

ปฏิกิริยาของบรรดาสมาชิกสภาที่ได้รับการขอร้องให้แสดงความคิดเห็นนั้น ส่วนใหญ่ต่างก็ระมัดระวังกันมาก นายยามากาตาผู้คุมกองทัพบก กล่าวไว้เมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๗๙ ตำหนิข้อเรียกร้องของปวงชนในเรื่อง "เสรีภาพ" และความเสื่อมในคุณงามความดีที่เคยยึดถือปฏิบัติกันมา อย่างเช่น ความจงรักภักดี แต่กระนั้นเขาก็รู้สึกว่าควรตั้งที่ประชุมประเภทสภาแห่งชาติขึ้น ข้อเสนอพิเศษของเขาก็คือ ให้เริ่มต้นด้วยการเลือกคนดี ๆ จากสภามณฑล แล้วให้คนกลุ่มนี้เริ่มดำเนินงานไปช้า ๆ โดยอาศัยวิธีการลองผิดลองถูกไปสู่การจัดทำสภาแห่งชาติที่แท้จริง ผู้นำคนอื่น ๆ ส่วนใหญ่มีความเห็นคล้าย ๆ กันในเรื่องการจัดตั้งสภาแห่งชาติในระยะเวลาที่กำหนด โดยให้อำนาจสภาภายในขอบเขตที่จำกัด มีแต่

นายคุโรดะ หัวหน้าสำนักงานอาณานิคมเกาะฮอกไกโดเท่านั้นที่เกิดความรู้สึกว่าการพูดจากันถึงเรื่องสภานั้นเป็นสิ่งที่ยังไม่สมควร

ส่วนใหญ่ของคนในวงการเจ้าหน้าที่ที่มีอำนาจมาเป็นระยะสิบปีหรือนานกว่านั้น ต่างก็คิดว่าตัวเองรู้วิธีที่จะทำให้ประเทศเข้มแข็ง และรู้วิธีที่จะชักจูงให้ชาติตะวันตกยอมให้ความเสมอภาคกับญี่ปุ่นได้ดีกว่าผู้ก่อกวนทางการเมืองที่ไม่มีหลักการและประสบการณ์ และอยู่วงนอกของการบริหาร ยิ่งกว่านั้น พวกเขายังได้นำความคิดเห็นจากการปฏิวัติของเยาวชนมาปฏิบัติบ้างแล้ว เช่น การล้มเลิกการปกครองแบบศักดินา ให้ชนทุกชั้นมีความเสมอภาคตามกฎหมาย จัดการศึกษาสากล และการเกณฑ์ทหารแบบสากล ขณะนี้พวกเขาอยู่ในวัยอายุ ๔๐ จึงยากที่จะหวังได้ว่าจะยอมรับความคิดที่ทั้งใหม่และทั้งเป็นของต่างชาติอย่างประชาธิปไตยด้วยความกระตือรือร้นได้ เยาวชนรุ่นใหม่ที่มีพื้นเพแตกต่างจากพวกเขาเท่านั้นที่จะรับได้

วิกฤติการณ์ใน ค.ศ. ๑๘๘๑

เป็นที่น่าประหลาดใจต่อมาที่ว่าผู้นำรัฐบาลเกือบทั้งหมดต่างเต็มใจที่จะทดลองจัดตั้งสภาแห่งชาติภายในขอบเขตจำกัด และบุคคลหนึ่งในกลุ่มรัฐบาล คือ นายโอคุมาได้ร่วมมือกับนายอิตางากิ ผู้ซึ่งถอนตัวออกไปจากกลุ่มคณะผู้ปกครอง จัดการสนับสนุนประชาธิปไตยจนเกือบจะสมบูรณ์ บันทึกของนายโอคุมาซึ่งยังไม่ได้ยื่นเสนอจนกระทั่งถึงเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๑ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของที่ปรึกษาคนหนึ่งของเขาซึ่งเป็นนักศึกษาระบบรัฐสภาของอังกฤษ ในบันทึกมีข้อเสนอแนะไว้ว่าให้มีการเลือกตั้งใน ค.ศ. ๑๘๘๒ ในปีต่อไปให้ตั้งรัฐสภาตามแบบอังกฤษที่มีคณะรัฐมนตรีรับผิดชอบต่อรัฐสภา

นายอิโตตื่นตกใจมากต่อข้อเสนอที่รุนแรงของนายโอคุมา นับตั้งแต่มรณกรรมของนายโอคุโบ ตัวเขาและนายโอคุมาได้พุ่งขึ้นมาเป็นคู่แข่งชิงความเป็นผู้นำกันอยู่ ๒ คน และเขาเห็นว่า ข้อเสนอของโอคุมาเป็นการกระทำที่ต้องการจะขึ้นหน้าเขาด้วยการกระโดดเข้าไปอยู่ในรถโฆษณาของขบวนการ "สิทธิของประชาชน" ต่อมาความรู้สึกเช่นนี้มีมากขึ้นเมื่อเกิดการประท้วงอย่างรุนแรงในหนังสือพิมพ์ คัดค้านการเสนอขายผลประโยชน์ของสำนักงานอาณานิคมเกาะฮอกไกโด อันเป็นนโยบายซึ่งนายโอคุมาและกลุ่มคนอื่น ๆ ได้ประท้วงในวงรัฐบาลมาแล้ว เป็นที่สงสัยว่า นายโอคุมารู้เห็นเป็นใจกับบุคคลภายนอกที่มีอำนาจ อย่างเช่น นายฟูกุซาวา และนายอิวาซากิ ผู้ก่อสร้างผลประโยชน์ของมิสุบิชิต่อต้านเพื่อนร่วมงานของเขาในวงการรัฐบาล

ความสงสัยหวาดระแวงเช่นนี้อาจจะไม่ถูกต้องนัก ดูเหมือนว่านายโอคุมาเพียงแต่จะพยายามถ่วงน้ำหนักในวงการรัฐบาลเพื่อให้เห็นชอบกับความคิดเห็นของเขาที่ค่อนข้างไปทางความคิดเสรีด้วยการเสี่ยงอย่างที่สุด ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้ เขาก็ผิดพลาดทางการเมืองอย่างมหันต์ แม้ว่าจะเป็นคนหนึ่งที่ยึดมั่นในอารมณ์ที่รุนแรง แต่เขาได้คาดปฏิกิริยาของเพื่อนร่วมงานที่มีต่อข้อเสนอของเขาผิดถนัด นายอิโตเป็นนักการเมืองที่ชำนาญคนหนึ่งอาจต้องการฉวยโอกาสนี้เพื่อขับไล่คู่แข่งขันทางการเมืองที่น่ากลัวที่สุดออกไป ไม่ว่าในกรณีใด อิโตและผู้นำอื่น ๆ ได้ตกลงใจกันแล้วว่า นายโอคุมาต้องออกไปจากวงรัฐบาล ในวันหลังจากที่องค์จักรพรรดิเสด็จกลับจากการประพาสตรวจราชการภาคเหนือ คือ วันที่ ๑๑ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๘๑ นายโอคุมาก็ถูกปลดออกจากตำแหน่ง ในขณะเดียวกันก็ยกเลิกการขายเกาะฮอกไกโดเพื่อเป็นการเอาใจฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย และมีพระบรมราชโองการให้คำมั่นสัญญาว่าจะมีการเรียกประชุมสภาแห่งชาติใน ปี ค.ศ. ๑๘๙๐

เหตุการณ์นี้อันเป็นที่รู้จักกันในนามว่า "วิกฤติการณ์ใน ค.ศ. ๑๘๘๑" เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นยุคใหม่ นายโอคุมาได้ไปร่วมงานกับนายอิตางากิในกลุ่มฝ่ายค้าน นำพวกข้าราชการหนุ่ม ๆ ที่มีความสามารถไปจำนวนหนึ่ง รวมทั้งนายอินุไค สุโยชิ (หรือคี ค.ศ. ๑๘๕๕—๑๙๓๒) และนายโอซาคิ ยูคิโอะ (ค.ศ. ๑๘๕๙—๑๙๕๔) สองคนจากชนชั้นทหารกลายมาเป็นนักการเมืองหัวประชาธิปไตยที่สำคัญ ด้วยเหตุนี้ขบวนการประชาธิปไตยของประชาชนจึงแข็งแกร่งขึ้น ในขณะที่กลุ่มหัวอิสระในวงรัฐบาลอ่อนอำนาจลงตามลำดับ

การที่นายโอคุมาถอนตัวออกจากการเมือง ก็เป็นการถอนตัวของคนสำคัญที่มิได้มาจากพวกซัทสุมาหรือโชชู เนื่องจากแคว้นทั้งสองนี้ได้เป็นผู้นำขบวนการปฏิรูปประเทศ ชนชั้นทหารของสองกลุ่มนี้จึงมีจำนวนมาก และเข้มแข็งในวงรัฐบาลเมจิมาตั้งแต่เริ่มแรก การถอนตัวของนายอิตางากิ นายเอโต และนายทหารคนอื่น ๆ จากแคว้นโตสาและฮิเซนจากกรุงโตเกียวใน ค.ศ. ๑๘๗๓ ทำให้อำนาจมารวมอยู่ในกลุ่มซัทสุมาและโชชูมากขึ้นอีก การขับนายโอคุมาออกไปจึงยิ่งเป็นการช่วยเสริมอำนาจของสองกลุ่มนั้น ยังมีคนที่มีอิทธิพลอีกเป็นจำนวนไม่น้อยจากแคว้นอื่น ๆ อยู่ในวงการราชการ แต่คนที่เด่น ๆ อย่างเช่น นายอิโต นายยามากาตา และนายอิโนอูเอ จากแคว้นโชชู และนายคุโรดะ นายมัตสุกะตะ และนายไซโก สุงุมิชิ จากแคว้นซัทสุมา ทั้งหมดมาจากแคว้นทั้งสองนี้ เป็นเหตุให้เกิดเสียงวิพากษ์วิจารณ์กันมากขึ้นว่า คณะรัฐบาลเป็นของคนสองกลุ่มจากสองแคว้นหรือที่เรียกกันว่า "กลุ่มซัทโช"

การลดจำนวนกลุ่มผู้ปกครองเพราะการมรณกรรม ทำให้การปกครองโดยคณะบุคคลมีมากยิ่งขึ้น นับตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๘ การตัดสินใจทางการเมืองที่สำคัญ ๆ ส่วนมากกระทำโดยกลุ่มคนประมาณ ๑๒ คน ซึ่งปรึกษาหารือกันและใช้อำนาจด้วยกันร่วมกับคนอื่น ๆ อีก ๒--๓ คน แม้ว่าคณะบุคคลนี้จะไม่เคยเป็นกลุ่มที่ชัดแจ้งและเฉพาะเจาะจง ในระยะ ๒๐ ปีต่อมาหลังจาก "วิกฤติการณ์ใน ค.ศ. ๑๘๘๑" เป็นกลุ่มที่มีสมาชิกตายตัวและจำกัดวงมากเสียยิ่งกว่าครั้งใด ๆ

"วิกฤติการณ์ใน ค.ศ. ๑๘๘๑" ก่อให้เกิดผลในการจัดกำหนดวันแน่นอนที่จะจัดตั้งรัฐสภา เรื่องนี้ทำให้คิดกันไปว่าเป็นชัยชนะของนายโอคุมาและขบวนการ "สิทธิของประชาชน" นายโอคุมาได้ช่วยเป็นพลังบีบบังคับเรื่องนี้ด้วยแน่นอน แต่ทว่าชัยชนะนั้นเป็นของนายอิโตมากกว่า เพราะการกำหนดเวลาใน ค.ศ. ๑๘๙๐ เป็นการแสดงถึงความคิดเห็นที่ค่อยเป็นค่อยไป และนายอิโตเองก็ได้ชักนำนายอิวากุระไว้เรียบร้อยแล้วที่จะให้แต่งตั้งตัวเขาเป็นผู้ร่างรัฐธรรมนูญในอนาคต และให้วางหลักการที่มีความคิดเห็นแบบพวกหัวเก่าในธรรมนูญฉบับนั้นและสำหรับสภาแห่งชาติ หลักการเหล่านี้ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผลงานของนักศึกษาที่เพิ่งกลับมาจากต่างประเทศ อย่างเช่น นายอิโนอูเอ โควาชิ ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่า "เป็นผู้เชื่อมั่นในสมอง" ของนายอิโตอย่างยิ่ง จึงรวมสิ่งต่าง ๆ เป็นจำนวนมากไว้ในรัฐธรรมนูญที่นายอิโตตระเตรียมไว้ในขั้นสุดท้าย เช่น หลักที่ว่ารัฐธรรมนูญจะเป็นของขวัญที่องค์จักรพรรดิประทานให้ สิทธิในการเลือกตั้งผู้แทนจะอยู่ในวงจำกัด สภาสูงจะต้องเป็นสภาขุนนางตามแบบอย่างของอังกฤษ คณะรัฐมนตรีจะต้องเป็นอิสระโดยเด็ดขาดจากรัฐสภา และจะจัดสำรองอำนาจที่สำคัญ ๆ หลายอย่างไว้ในพระนามขององค์จักรพรรดิ และงบประมาณของปีก่อนจะมีผลใช้ต่อไปได้โดยอัตโนมัติ ถ้าหากสภาไม่ยอมลงคะแนนเสียงให้แก่งบประมาณใหม่ ความคิดสุดท้ายนี้เอาแบบอย่างมาจากรัฐธรรมนูญของปรัสเซีย ซึ่งได้รับการพิจารณาว่าเป็นกลเม็ดที่จะรักษาอำนาจทางการเงินไม่ให้ตกไปอยู่ในมือของรัฐสภาได้

การเตรียมงานเพื่อรัฐธรรมนูญ

ถึงแม้ว่า โครงร่างทั่ว ๆ ไปของรัฐธรรมนูญและรัฐสภาที่จะปฏิบัติงานภายใต้รัฐธรรมนูญจะได้จัดทำกันเสร็จพร้อมแล้วก็ตาม นายอิโตและเพื่อนร่วมงานของเขายังคงใช้เวลาอีก ๘ ปีต่อมา ในการเตรียมงานเพื่อก้าวใหม่ในการพัฒนาทางการเมืองของญี่ปุ่นอย่างระมัดระวัง ขณะที่นายอิตางากิ นายโอคุมา และพรรคพวกในกลุ่มฝ่ายค้านก็เตรียมงานเช่นกัน อันที่จริงปฏิกิริยาที่เรียกร้องคำสัญญาขององค์จักรพรรดิที่จะจัดตั้งสภาแห่งชาติใน ค.ศ. ๑๘๙๐ ก็คือการเรียกร้องขององค์การที่อยู่นอกวงการเมือง

การจัดตั้งพรรคการเมือง

ในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๘๑ นายอิตางากิ กับนายโงโตและนักการเมืองอื่น ๆ ได้จัดการปฏิรูปสันนิบาตเพื่อการจัดตั้งสภาแห่งชาติให้เป็นพรรคการเมืองพรรคใหม่ ชื่อ พรรคเสรีภาพ (จิยูโต) แม้ว่าการแปลชื่อนี้เป็นภาษาอังกฤษที่ใช้กันทั่วไปมักจะเป็นชื่อ พรรคเสรีนิยม ซึ่งเป็นชื่อที่เหมาะสมกับความเป็นไปของพรรคในเวลาต่อมา พรรคนี้อาศัยหลักการของฝรั่งเศส ประกาศอ้างว่า "เสรีภาพเป็นภาวะธรรมชาติของมนุษย์" และการรักษาไว้ซึ่งสภาพนั้นเป็น "หน้าที่อันยิ่งใหญ่" ของมนุษย์ พรรคมีหน้าที่สนับสนุนอำนาจอธิปไตยจากปวงชนและธรรมนูญการปกครองที่ใช้การตัดสินใจในที่ประชุมสภาแห่งชาติ ขณะที่พวกทหารจากแคว้นโตสาซึ่งแวดล้อมนายอิตางากิเป็นผู้นำพรรคนี้ แต่กำลังส่วนใหญ่ของพรรคได้จากพวกเจ้าของที่ดินและพวกนักธุรกิจเล็ก ๆ เช่น พวกเจ้าของโรงงานผลิตเหล้าสาเก ซึ่งไม่พอใจภาษีใหม่ของรัฐบาล จึงเป็นส่วนสำคัญในการให้ความสนับสนุนระยะเริ่มต้นของพรรค

นายโอคุมาและพรรคพวกได้จัดตั้งพรรคการเมืองที่หัวรุนแรงน้อยกว่าขึ้นในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๒ ชื่อ พรรคก้าวหน้ารัฐธรรมนูญ หรือ ริกเกน ไคชินโต ดำเนินหลักความคิดแบบรัฐสภาของอังกฤษ ได้รับความสนับสนุนเริ่มแรกจากพวกปัญญาชนและนักธุรกิจในเมือง นายฟุกุซาวาและลูกศิษย์ของเขาจากมหาวิทยาลัยเคโอออยู่ในกลุ่มผู้สนับสนุนที่สำคัญที่สุดของพรรค เช่นเดียวกับนายอิวาซากิ ประธานผู้จัดการผลประโยชน์ของตระกูลมิซุบิชิ

ทั้งพรรคก้าวหน้าและพรรคเสรีนิยม ต่างสนับสนุนสถาบันจักรพรรดิว่าเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมืองของญี่ปุ่นโดยไม่มีข้อโต้แย้งแต่ประการใดในเรื่องนี้ แต่พรรคทั้งสองต่างก็ได้กระทำการประท้วงพวกที่พรรคถือว่าเป็นกลุ่มคนจากซัทสุมา–โชชู เกี่ยวกับเรื่องสิทธิที่จะปฏิบัติหน้าที่แทนองค์จักรพรรดิ ในทัศนะของคนในพรรคการเมืองเห็นว่า องค์จักรพรรดิอาจจะแสดงพระประสงค์ได้ดีกว่าโดยผ่านรัฐสภา

พรรคการเมืองที่สามที่มีความสำคัญอยู่ระยะหนึ่ง คือ พรรคนิยมจักรพรรดิใต้รัฐธรรมนูญ หรือ ริกเกน เตอิเซอิโต จัดตั้งขึ้นในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๒ เพื่อสนับสนุนฐานะของรัฐบาลในปัญหาเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ เป็นพรรคที่เริ่มต้นโดยความสนับสนุนของผู้นำบางคนในวงรัฐบาล ผู้หวังจะต่อต้านความรุนแรงทางการเมืองโดยใช้วิธีรุนแรงโต้ตอบ แต่ว่าได้รับความสนับสนุนจากประชาชนน้อย และในไม่ช้าก็สลายตัวไป

แม้ว่าพรรคเสรีนิยมและพรรคก้าวหน้าจะถูกปราบปรามบ้าง แตกแยกกันบ้าง รวบรวมกันขึ้นใหม่บ้าง หรือปะปนกันไปบ้างก็ตาม แต่ก็ยังคงเป็นกลุ่มทางการเมืองกลุ่มที่สำคัญแม้กระทั่งปัจจุบัน ความอ่อนแอของพรรคในระยะปีแรก ๆ ยังมีปรากฏต่อมาอีกหลายสิบปี และถึงแม้ว่าจะสามารถปลุกปั่นให้คนสนับสนุนอย่างจริงจังในช่วงที่มีวิกฤติการณ์ทางการเมืองได้ก็ตาม แต่จำนวนคนสมัครเข้าเป็นสมาชิกมีน้อยมาก อย่างมากก็เพียงสองสามพันคน ผู้คนส่วนใหญ่รู้สึกผูกพันกับอดีตแบบศักดินามากเกินกว่าที่จะเข้าร่วมพรรคการเมืองโดยเปิดเผย ยิ่งกว่านั้นทั้ง ๆ ที่จำนวนสมาชิกมีน้อย การควบคุมของพรรคที่มีต่อพรรคพวกในท้องถิ่นก็มักจะเป็นไปอย่างไม่เอาจริงเสมอ ๆ

การจัดตั้งพรรคการเมือง แสดงให้เห็นว่าระบบศักดินายังคงอยู่อย่างแน่นแฟ้น แม้ว่าพรรคจะมีโครงการทางการเมือง แต่หลักการมักจะเป็นรองความจงรักภักดีส่วนตัว แต่ละพรรคถูกมองไปว่า มีความสนใจในเรื่องการปกครองโดยมีรัฐสภาน้อยกว่าความสนใจที่จะเอาคนของพรรคเข้าไปแทนที่คณะบุคคลของซัทสุมา–โชชู การดำรงตำแหน่งผู้นำของพวกโตสาในพรรคเสรีนิยม ทำให้พรรคเสรีนิยมมีลักษณะว่าเป็นของแคว้นโตสา จนเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงานของพรรคในที่อื่น ๆ ยิ่งกว่านั้นในแต่ละกลุ่มซึ่งมีประมุขสูงสุดเพียงคนเดียวนั้น ที่จริงก็เป็นกลุ่มลูกสมุนของผู้นำด้วยกันทั้งนั้น และแยกเป็นกลุ่มย่อย ๆ ลงไปอีก พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ พรรคการเมืองมีสิ่งคล้ายคลึงกับการปกครองของแว่นแคว้นในสมัยโตกุกาวะ ที่เป็นการปกครองชนิดยึดมั่นในตัวบุคคล ครอบครองอำนาจโดยพวกเจ้าของที่ดินและเป็นการปกครองที่พยายามกำจัดก๊กต่าง ๆ

ความล้มเหลวของขบวนการพรรคการเมือง

พรรคการเมืองที่ใหม่และอ่อนกำลัง ต้องเผชิญกับฝ่ายศัตรูที่น่ากลัวในกลุ่มผู้นำรัฐบาล ผู้ซึ่งตกลงใจที่จะไม่เอานักวิจารณ์ที่น่ารำคาญเหล่านี้เข้าไปมีส่วนร่วมในการร่างรัฐธรรมนูญที่สัญญาไว้ ใน ค.ศ. ๑๘๘๒ กฎหมายว่าด้วยการชุมนุมในที่สาธารณะยังคงใช้อย่างเข้มงวดอยู่ สาขาพรรคการเมืองตามท้องถิ่นถูกห้าม ทำให้เป็นการยากที่จะรวบรวมจัดขบวนการที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รัฐบาลก็ยังจัดหาทางให้ผู้นำที่สำคัญ ๆ ของพรรคเสรีนิยมออกไปนอกประเทศเป็นครั้งคราว โดยรัฐมนตรีต่างประเทศ คือ นายอิโนอูเอ คาโอรุ ได้เกลี้ยกล่อมบริษัทมิตซุยอย่างลับ ๆ ให้ออกค่าใช้จ่ายในการเดินทางของนายอิตางากิและนายโงโตเพื่อไปดูงานการปกครองในยุโรป พรรคก้าวหน้าเปรียบเปรยว่า พรรคเสรีนิยมรับสินบนพรรคเสรีนิยมโต้ตอบด้วยการโจมตีอย่างรุนแรงเกี่ยวกับการที่พรรคก้าวหน้ามีความสัมพันธ์กับ "เจ้าทะเล" คือ บริษัทมิสุบิชิที่มีสายการเดินเรือที่ยิ่งใหญ่

ระหว่างที่นายอิตางากิไปต่างประเทศ ใน ค.ศ. ๑๘๘๒—๘๓ พรรคของเขาก็ประสบความยุ่งยากร้ายแรง นโยบายยกค่าเงินตราให้สูงของนายมัตสุกะตะทำให้ราคาสินค้าตกต่ำ ซึ่งทำให้การเสียภาษีตามอัตราเงินตราที่กำหนดเป็นไปอย่างยากลำบากสำหรับชาวนาส่วนมาก ผลก็คือ ทำให้เกิดการระส่ำระสายด้วยการจลาจลที่ใช้อาวุธ การจลาจลบางแห่งมีสมาชิกท้องถิ่นของพรรคเสรีนิยมเป็นผู้นำ จึงเท่ากับว่าเป็นการกบฏอย่างเปิดเผยของพรรค การจลาจลที่ร้ายแรง คือ ในบริเวณเขตเล็ยงไหมแถบเชิงเขาของที่ราบกานโต รอบ ๆ เมืองโตเกียว ซึ่งเป็นเขตเศรษฐกิจที่ก้าวหน้ามากกว่าเขตชนบทส่วนใหญ่ของญี่ปุ่น และโดยเฉพาะเป็นเขตที่เป็นอันตรายต่อภาวะทั่ว ๆ ไปของการตลาด การจลาจลรุนแรงครั้งแรกเกิดในเขตจังหวัดฟูกุชิมาทางเหนือของโตเกียวในเดือนธันวาคม ปี ค.ศ. ๑๘๘๒ เมื่อข้าหลวงท้องถิ่นสั่งห้ามปรามกิจกรรมของการประชุมสภาจังหวัดนั้น ความไม่สงบจึงถึงขีดสุดด้วยการจลาจลเป็นระยะ ๆ ในฤดูใบไม้ร่วง ปี ค.ศ. ๑๘๘๔

ฝ่ายรัฐบาลมีกำลังทหารที่เข้มแข็งหนุนหลังอยู่ จึงไม่มีความยากลำบากเลยในการปราบความยุ่งยากเหล่านี้ ซึ่งไม่ว่าในคราวใดก็จะค่อยสงบลงไปโดยเร็วด้วยการปรับปรุงภาวะเศรษฐกิจ แต่ทว่าการจลาจลทำให้พรรคเสรีนิยมและขบวนการรัฐสภาทั้งหมดเสียชื่อเสียงและทำให้เกิดความแตกแยกในพรรคเสรีนิยม ระหว่างฝ่ายพวกมีหัวรุนแรงซึ่งสนับสนุนให้เกิดความไม่สงบในหมู่พวกชาวนา และฝ่ายเป็นกลางที่มีพวกเจ้าของที่ดินหัวเก่าซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ทางการเงินที่สำคัญหนุนหลังอยู่ สถานการณ์เช่นนี้รวมกับกฎหมายที่เข้มงวดของรัฐบาล ทำให้พรรคต้องสลายตัวไปในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ พรรคก้าวหน้าที่เป็นคู่แข่งก็สลายตัวไปเช่นกันในเวลาต่อมา นายโอคุมาและเพื่อนร่วมงานคนสำคัญ ๆ ของเขาได้ลาออกจากพรรค ซึ่งนับตั้งแต่นั้นมาพรรคก็หมดความสำคัญลงไปชั่วคราว

ใน ค.ศ. ๑๘๘๗ มีความพยายามอีกครั้งหนึ่งที่จะร่วมจัดตั้งกลุ่มพรรคการเมืองฝ่ายค้านต่อต้านรัฐบาล ครั้งนี้ได้พลังสนับสนุนใหม่จากแหล่งที่ไม่คาดหมาย นายอิโนอูเอในฐานะรัฐมนตรีต่างประเทศได้พยายามอีกครั้งที่จะให้มหาอำนาจต่าง ๆ ยอมแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เท่าเทียม แต่ข้อเสนอของเขายังทำไว้ไม่เรียบร้อยเมื่อถูกนำมาเปิดเผย จึงก่อให้เกิดการประท้วงแบบชาตินิยมในญี่ปุ่น เขาเสนอว่าจะยังคงปล่อยให้ชาติมหาอำนาจทั้งหลายมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตต่อไปก่อน แต่จะให้มีการตระเตรียมเพื่อระยะการเปลี่ยนแปลง ซึ่งระหว่างช่วงนั้นจะมีศาลผสม คือ มีผู้พิพากษาชาวต่างชาติและชาวญี่ปุ่นพิจารณคดีทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับคนต่างชาติ ทั้งการตระเตรียมและข้อเสนอนี้เป็นการเปิดประเทศญี่ปุ่นทั้งหมดให้ชาวต่างชาติเข้ามาตั้งบ้านเรือน จึงเป็นที่ไม่พอใจแก่ชาวญี่ปุ่น ใน ค.ศ. ๑๘๘๐ เป็นต้นมาก็เป็นช่วงระยะที่เห็นได้ว่า เป็นที่สุดของความคลั่งไคล้ในเรื่องการนิยมงานเต้นรำ และ

ประเพณีอื่น ๆ ของชาวตะวันตกที่รัฐบาลมีส่วนสนับสนุน อันทำให้ชาวญี่ปุ่นหัวเก่ารู้สึกรังเกียจ ดังนั้น จึงมีช่องโจมตีรัฐบาลจากความล้มเหลวที่รับแบบฉบับประชาธิปไตยของตะวันตกเข้ามาปฏิบัติทางหนึ่ง และถูกโจมตีทางตรงกันข้าม ในแง่ที่รัฐบาลนิยมแบบอย่างตะวันตกเกินไปอีกทางหนึ่ง

การโจมตีรัฐบาลพร้อม ๆ กันจากแต่ละฝ่ายที่มีทัศนะตรงกันข้าม แสดงถึงความเคลือบแคลงในขบวนการของพรรคการเมือง แต่คนในพรรคมองไม่เห็นความขัดแย้งจากฝ่ายของตน พวกเขาสนับสนุนระบบรัฐสภาของตะวันตกในแง่ที่เป็นระบบการเมืองที่สูงส่ง อันอาจจะให้พวกเขาได้มีส่วนในอำนาจ แต่พวกเขาก็ไม่ได้ยอมรับแบบฉบับอย่างอื่น ๆ ของตะวันตกมากไปหรือมีความรักชาตินิยมกว่าพวกผู้นำในวงการรัฐบาล อันที่จริงนั้นในฐานะที่ไม่ต้องมีภาระรับผิดชอบเรื่องความเป็นผู้นำแห่งชาติ พวกนี้จึงสามารถมีหัวรุนแรงได้ในทั้งสองเรื่องมากกว่าผู้ที่กำลังมีอำนาจปกครอง

นายโงโตเป็นผู้นำเพื่อนร่วมงานเก่าแก่ของนายอิตางากิที่จะจัดรวบรวมกำลังฝ่ายค้านที่กระจัดกระจายอยู่ มีการจัดประชุมครั้งใหญ่ ๆ หลายครั้งในฤดูใบไม้ร่วงของปี ค.ศ. ๑๘๘๗ แต่รัฐบาลก็ปราบปรามอย่างแข็งขัน นายยามากาตาในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยผู้ควบคุมการตำรวจ ใช้มาตรการปราบผู้ก่อความไม่สงบทางการเมืองอย่างรุนแรง และในวันที่ ๒๕ ธันวาคม รัฐบาลได้ออกกฎหมายรักษาความสงบ อันเป็นกฎหมายที่ให้สิทธิแก่ตำรวจที่จะเนรเทศขับไล่ผู้ใดก็ตามที่ดูจะเป็น "อันตรายต่อความสงบสุขของสังคม" ออกไปจากเขตโตเกียว ต่อมาอีกสองสามวันก็ขับไล่ผู้คนประมาณ ๕๗๐ คนออกไปจากเมืองหลวง

ขบวนการพรรคการเมืองที่ฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ ได้รับความกระทบกระเทือนเพราะการปราบปรามอย่างรุนแรงเช่นนี้ และในไม่ช้าก็สลายตัวไปโดยสิ้นเชิง เมื่อสมาชิกบางคนของพรรคถูกชักจูงให้ไปเข้าฝ่ายรัฐบาล เพราะรัฐบาลมอบหมายตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ให้ นายโอคุมาก็ได้เป็นรัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๘๘ และนายโงโตได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคมในเดือนมีนาคมของปีต่อมา นายโอคุมาในตำแหน่งรัฐมนตรีต่างประเทศ จึงเข้าไปเป็นเป้าหมายของความเคืองแค้นของประชาชนแทนกลุ่มซัทสุมา–โชชูในการขอแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมไม่สำเร็จ และในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๘๙ เขาถูกคนบ้าคลั่งคนหนึ่งขว้างระเบิดใส่ ทำให้เขาขาขาดไปข้างหนึ่ง

การทำให้ฐานของอำนาจเข้มแข็งขึ้น : อิโตและคณะรัฐมนตรี

การต่อต้านกันระหว่างพรรคการเมืองกับผู้นำฝ่ายรัฐบาล ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อพรรคการเมืองที่จะดำเนินการต่อไปเกี่ยวกับแผนงานการเขียนรัฐธรรมนูญ และการเริ่มตั้งรัฐบาล

ภายใต้ความควบคุมของรัฐสภา โครงร่างพื้นฐานได้ถูกนำมาเป็นแบบอย่างแล้วใน ค.ศ. ๑๘๘๑ แม้ว่านายอิโตจะยุ่งยากใจเนื่องจากมีผู้โจมตีข้อเสนอของเขาที่ให้ใช้ลักษณะการเมืองแบบอังกฤษและฝรั่งเศส ก็ยังตั้งใจแน่วแน่ที่จะให้รัฐธรรมนูญใหม่อยู่บนพื้นฐานทฤษฎีการเมืองตะวันตกที่ลึกซึ้ง โดยมีแบบฉบับของยุโรปอยู่แล้วในลักษณะที่เด่น ๆ ดังนั้นในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๒ ในฐานะหัวหน้าคณะ เขาจึงได้ไปศึกษาดูงานเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญของยุโรป

เพราะรู้ดีว่าตัวเขาเองต้องการอะไร นายอิโตจึงใช้ระยะ ๙ เดือนแรกในประเทศเยอรมนีและออสเตรีย เพื่อศึกษากับนักปราชญ์ ๒ คน คือ ในนครเบอร์ลินกับนักปราชญ์ชื่อ อัลแบร์มอสส์ ซึ่งนาย รูดอฟ วอน งิส จัดนัดหมายไว้ให้เขา และในเวียนนา ศึกษากับนักปราชญ์ชื่อ โลเรนต์ วอน สไตน์ บุคคลทั้ง ๒ นี้รวมทั้งบิสมาร์คยืนยันให้นายอิโตมั่นใจในความคิดแรกเริ่มของเขา และช่วยสนับสนุนความคิดเหล่านั้นด้วยการใช้ทฤษฎีของพวกหัวเก่าในยุโรป นายอิโตใช้เวลาอยู่ในลอนดอนเพียง ๖ อาทิตย์ และในเมืองหลวงอื่น ๆ ของประเทศยุโรปด้วยระยะเวลาที่สั้นกว่านั้น ซึ่งตรงกันข้ามกับการอยู่อย่างยาวนานของเขาในเบอร์ลินและเวียนนา

เนื่องจากนายอิวากุระ ข้าราชสำนักได้ถึงแก่กรรมระหว่างที่นายอิโตไม่อยู่ เมื่อนายอิโตกลับมาในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ นายอิโตจึงมีอำนาจมากขึ้นกว่าแต่ก่อน และเป็นอิสระที่จะดำเนินการตามแผนของเขาต่อไป เขาเริ่มดำเนินงานวางแผนป้องกันอำนาจฝ่ายบริหารจากการถูกรัฐสภาโจมตีในอนาคต ในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ นายอิโตรับตำแหน่งรัฐมนตรีประจำราชสำนัก และเป็นประธานของคณะกรรมการพิเศษที่ราชสำนักจัดตั้งขึ้นเพื่อร่างรัฐธรรมนูญ

ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ มีการจัดทำเนียบขุนนางชุดใหม่เพื่อเข้าเป็นสมาชิกสภาขุนนางตามโครงการ ประกอบด้วยขุนนางมากกว่า ๕๐๐ คน ในตำแหน่ง ๕ ระดับ คือ ตำแหน่งปรินซ์ มาร์ควิส เค้านท์ ไวส์เค้านท์ และบารอน (ชื่อยศใช้ตามแบบอย่างสมัยราชวงศ์โจวของจีนโบราณ) ขุนนางใหม่ส่วนใหญ่ คือ พวกเจ้าผู้ครองแคว้นแต่ก่อน ได้ยศศักดิ์ตามขนาดของแคว้นเก่าของตนและตามหน้าที่ที่ได้ปฏิบัติในสมัย "การปฏิรูปประเทศของพระจักรพรรดิ" กลุ่มหนึ่งของขุนนางที่มีจำนวนมากแต่ยากจนเป็นพวกขุนนางเก่าจากราชสำนัก คณะผู้กุมอำนาจปกครองก็มอบหมายตำแหน่งยศที่สมควรให้แก่พวกตัวเองในหมู่ขุนนางใหม่ ตัวอย่างเช่น นายอิโตเริ่มต้นด้วยการได้ยศเป็นท่านเค้านท์ แต่ทั้งนายอิโตและคนอื่น ๆ อีกสองสามคนต่างก็ได้เลื่อนยศต่อมาจนในที่สุดก็ได้ยศสูงสุดคือเป็นเจ้า (คือ ตำแหน่งปรินซ์–ผู้แปล)

งานปฏิรูปที่สำคัญที่สุดของนายอิโต คือ การจัดตั้งคณะรัฐมนตรีในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๘๕ เพื่อเอามาใช้แทนที่สภาแห่งชาติ ซึ่งขุนนางราชสำนักตำแหน่งสูง ๆ สองสามคนเคยมีอำนาจอย่างไม่มีขอบเขต ควบคุมสมาชิกสภาและกระทรวงแต่ละแห่ง คณะรัฐมนตรีเป็นฝ่ายบริหารที่เข้มแข็ง ประกอบด้วยรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่าง ๆ และมีนายกรัฐมนตรีเป็นหัวหน้า คณะรัฐมนตรีไม่เพียงแต่ทำให้องค์การบริหารของญี่ปุ่นดำเนินไปสู่แบบอย่างของยุโรปที่ทันสมัยที่สุดเท่านั้น แต่ยังทำให้คณะผู้ปกครองได้พื้นฐานอำนาจที่มั่นคง เป็นอิสระจากการถูกตรวจสอบสวนจากขุนนางเก่าแก่ในราชสำนัก และรวมตัวกันได้เพื่อต่อต้านการโจมตีของฝ่ายค้านที่เป็นที่นิยมของประชาชน ในขณะเดียวกันนายอิโตก็ปรับปรุงระบบการแต่งตั้งข้าราชการให้ทันสมัย เพื่อให้สอดคล้องกับการจัดคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ ใน ค.ศ. ๑๘๘๗ รัฐบาลก็รับเอาระบบการสอบเข้ามารับราชการตามแบบอย่างของเยอรมันเข้ามาใช้ด้วยในเวลาต่อมา

นายอิโตและเพื่อนร่วมงานของเขาได้วางแผนงานให้มั่นใจได้ว่า คณะรัฐมนตรีในฐานะเป็นกำลังสำคัญของฝ่ายบริหารจะอยู่ในกำมือของพวกเขา คณะรัฐมนตรีชุดแรกล้วนแต่มีรายชื่อของคนสำคัญในคณะผู้คุมอำนาจปกครอง กลุ่มโชชูมีนายอิโตเป็นตัวแทน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี นายอิโนอูเอในฐานะรัฐมนตรีต่างประเทศ นายยามากาตาในฐานะรัฐมนตรีมหาดไทย และนายยามาดา อะคิโยชิ (ค.ศ. ๑๘๔๔—๑๘๙๒) ในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงยุติธรรม กลุ่มซัทสุมามีตัวแทนในจำนวนพอ ๆ กัน คือ มีนายมัตสุกะตะในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงการคลัง นายโอยามา อิวาโอะ (ค.ศ. ๑๘๔๒—๑๙๑๖) ในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงทหารบก นายไซโก สุงุมิชิ ในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงการทหารเรือ และนายโมริในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ ส่วนโฉมหน้าของคนที่มาจากวงการภายนอกก็มีเพียงนายทะนิ กันโจ (ค.ศ. ๑๘๓๗—๑๙๑๑) นายพลหัวเก่าจากแคว้นโตสา อยู่ในตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงเกษตรและการพาณิชย์ และนายเอโนโมโต หัวหน้าของฝ่ายกองทัพเรือของโชกุนแต่ก่อนมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงคมนาคม

เพื่อที่จะเน้นฐานะที่เด่นขององค์จักรพรรดิ นายอิโตก็จัดตั้งตำแหน่งต่าง ๆ อีกบางตำแหน่งอยู่ในระดับเหนือคณะรัฐมนตรี ไว้ให้เป็นตำแหน่งของผู้ที่จะเป็นปากเสียงขององค์จักรพรรดิ ในปี ค.ศ. ๑๘๘๕ นายอิโตรื้อฟื้นตำแหน่งเก่าแก่ที่เรียกในไดจิน หรือเสนาบดีฝ่ายใน ซึ่งมักจะแปลกันว่า "เสนาบดีผู้เก็บรักษาพระราชลัญจกร" อันเป็นตำแหน่งที่นายซันโยข้าราชสำนักได้ดำรงตำแหน่งนี้มาตราบจนกระทั่งเขาถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๘๙๑ นายอิโตยังได้จัดเอาสำนักพระราชวังไว้นอกวงการคณะรัฐมนตรีอีกด้วย แม้ว่าตัวของเขาเองจะยังคง

ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีประจำสำนักพระราชวังนี้อยู่ องค์กรที่สำคัญที่สุดที่อยู่สูงกว่าคณะรัฐมนตรี คือ สภาองคมนตรี (สุมิทสุ—อิน) ที่จัดตั้งขึ้นในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๘๘ เพื่อจะให้เป็นสภาที่ลงมติรับรองรัฐธรรมนูญซึ่งระยะนั้นกำลังร่างกันอยู่ และนายอิโตก็เข้าดำรงตำแหน่งประธานของสภาใหม่นี้เช่นเคย และละเลยงานของนายกรัฐมนตรี

นายอิโตเลือกเอานายคุโรดะ ซึ่งเป็นหัวหน้ากระทรวงอาณานิคมเกาะฮอกไกโดแต่ก่อนมาเป็นนายกรัฐมนตรีคนใหม่ การเลือกนายคุโรดะนี้เป็นการเหมาะสมอย่างที่สุด เพราะการเมืองมักจะเลือกคนจากกลุ่มซัทสุมาตามด้วยคนจากตระกูลที่อยู่ในฐานะเป็นผู้นำ แม้ว่าการเลือกตั้งตัวนายกรัฐมนตรีมักจะพิจารณาจากหลายแง่หลายมุมประกอบกันก็ตาม แต่การเปลี่ยนแปลงอำนาจจากพวกโชชูและซัทสุมาก็เป็นแง่หนึ่งที่สำคัญในการปฏิบัติเช่นนี้ก็ถือปฏิบัติกันอย่างเข้มงวดจนกระทั่งถึงปี ค.ศ. ๑๘๙๘

นายคุโรดะได้ลาออกจากตำแหน่งในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๘๙ หลังจากเกิดความแตกแยกครั้งใหญ่ในคณะรัฐมนตรีเกี่ยวกับเรื่องการขอแก้ไขสนธิสัญญาที่เสียเปรียบ และหลังจากที่นายโอคุมา รัฐมนตรีต่างประเทศของเขาถูกขว้างระเบิด ในการเลือกตั้งนายกรัฐมนตรีคนใหม่นั้น ผู้ได้รับเลือก คือ นายยามากาตา จากสกุลโชชู ผู้ซึ่งเพิ่งกลับจากการเดินทางไปยุโรปครั้งที่สอง และหลังจากที่นายยามากาตาได้ลาออกใน ค.ศ. ๑๘๙๑ นายมัตสุกะตะจากพวกซัทสุมา ผลัดเปลี่ยนกันกับนายอิโตดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี อีก ๗ ปีต่อมา ในระหว่างที่มีการผลัดเปลี่ยนกันเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีนั้น ชนชั้นปกครองคนอื่นๆ ส่วนใหญ่จะยังอยู่ในตำแหน่งเดิมหรือมิฉะนั้นก็แลกเปลี่ยนตำแหน่งกับคนอื่นๆ บุคคลใหม่ๆ ที่ได้รับการชักนำเข้ามาในคณะรัฐมนตรีส่วนมากเป็นคนมาจากพวกซัทสุมาและโชชู และแม้แต่คนนอกสองคนคือนายโอคุมาและนายโงโตก็เคยเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้ปกครองมาก่อน

ขณะที่นายอิโตและกลุ่มเพื่อนร่วมงานกำลังจัดทำแบบแผนเพื่อพัฒนาการเมืองของญี่ปุ่นอยู่นั้น ปรัชญาทางการเมืองของพวกเขาก็ค่อยๆ ผนึกกันเข้าแน่นแฟ้น จนเป็นที่เห็นได้ชัดยิ่งขึ้นว่า เพื่อที่จะรักษาความเป็นผู้นำไว้ขณะที่ฝ่ายค้านมีกำลังมากขึ้นๆ ทั้งจากพวกชาตินิยมรุนแรงและทั้งจากพวกหัวประชาธิปไตย กลุ่มผู้นำจำเป็นต้องรักษาอำนาจที่มีอยู่ในวงกว้าง และรักษาอภิสิทธิ์ในนามขององค์จักรพรรดิ "การฟื้นฟูพระราชอำนาจขององค์จักรพรรดิ" เป็นเหตุผลที่ดียิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงยิ่งใหญ่ พระเกียรติขององค์จักรพรรดิควรจะเป็นสิ่งที่ส่งเสริมยิ่งขึ้น เพื่อให้คณะผู้ปกครองมีตำแหน่งฐานะที่ไม่มีใครสามารถโค่นอำนาจลงได้ เพื่อให้เป็นไปเช่นนี้ จึงจำเป็นต้องใช้ความพยายามอย่างแรงกล้าที่จะควบคุมและชักจูงความนึกคิดของสาธารณชน

ด้วยเหตุนี้ ในทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๘๐ จึงได้เห็นการแสดงออกของปรัชญาการเมือง มีความพยายามหลายประการที่จะเพิ่มพูนพระเกียรติและอำนาจของสถาบันจักรพรรดิ ดังเช่นที่เราได้เห็นแล้วว่า จัดการศึกษาเข้าไปอยู่ในความควบคุมของส่วนกลางอย่างเข้มงวดอีกครั้ง และการเลียนแบบธรรมเนียมสังคมตะวันตกก็ล้มเลิกไป หลังจากความล้มเหลวของการจัดงานเต้นรำแฟนซีใน ค.ศ. ๑๘๘๗ ทฤษฎีธรรมาธิปัตย์ ของเยอรมันจะได้รับการพิจารณาก่อนทฤษฎีเสรีจากประเทศตะวันตกอื่น ๆ และปรัชญาขงจื๊อ กับปรัชญาศักดินาที่เน้นเรื่องความจงรักภักดี ความเชื่อฟัง ได้กลับเข้ามาเป็นที่นิยมอีกครั้ง มีการแสดงออกอย่างเปิดเผยในปี ค.ศ. ๑๘๙๐ ในเอกสารที่เรียกกันว่า พระบรมราชโองการขององค์จักรพรรดิว่าด้วยเรื่องการศึกษา (ดูหน้า ๓๑๖)

การสร้างพื้นฐานของอำนาจให้เข้มแข็ง : ยามากาตาและการทหาร

ขณะที่อิโตกำลังวางโครงการจัดระบบบริหารที่เข้มแข็ง เพื่อที่อย่างน้อยที่สุด ในขั้นแรกรัฐบาลก็เกือบจะเป็นอิสระจากอิทธิพลของรัฐสภาอยู่นั้น นายยามากาตา ผู้ซึ่งมีความคิดเห็นไปในทางมิชอบเกี่ยวกับการปกครองโดยมีรัฐสภา ก็กำลังดำเนินงานควบคู่กันไป แต่ไปคนละสายในการปฏิรูปสถาบัน นายยามากาตาดูเหมือนจะมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการปกครองขององค์จักรพรรดิไปในแง่ที่ตรงไปตรงมา และเป็นแบบสมัยเก่ามากยิ่งกว่านายอิโต และในฐานะที่เป็นผู้ปฏิรูปกองทัพบก เขาจึงเน้นมากในเรื่องการใช้บริการทางทหารเป็นเครื่องมือหนุนอำนาจบริหารที่แข็งแกร่ง แม้จะปราบกบฏซัทสุมาที่เกิดขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๗ ได้ แต่กองทัพบกซึ่งส่วนใหญ่มีชนชั้นทหารจากแว่นแคว้นต่าง ๆ และพวกชาวนาที่ยังใหม่ต่อฐานะการเป็นทหาร ก็ยังคงมีปัญหาหนักในเรื่องระเบียบวินัยอยู่ และที่จริงได้มีการกบฏอย่างร้ายแรงของหน่วยทหารรักษาพระองค์เกิดขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๘ ด้วยซ้ำ ด้วยเหตุนี้นายยามากาตาจึงทุ่มเทที่จะสร้างสรรค์หลักประจำใจของกองทัพบกและสร้างการแข่งขันทางเทคนิค พร้อมกับต้องการพัฒนากองทัพให้เป็นเอกเทศจากวงงานรัฐบาล

เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๗๘ นายยามากาตาได้นำเอาระบบเสนาธิการของเยอรมันเข้ามาใช้ การรับระบบนี้เข้ามาไม่ใช่สำคัญแต่เพียงทำให้เทคนิคทางการทหารก้าวหน้าแต่อย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังได้ช่วยวางหลักการที่ว่า ในเรื่องของการบังคับบัญชาทางทหารนั้น แม้ว่าจะขัดกับเรื่องการคลังและการบริหาร เสนาธิการจะเป็นอิสระจากรัฐมนตรีกระทรวงการทหารบกและจากรัฐบาลพลเรือน และดำเนินงานภายใต้บัญชาขององค์จักรพรรดิเท่านั้น พร้อมทั้งมีสิทธิที่จะติดต่อกับองค์จักรพรรดิโดยตรง เพื่อเน้นความสำคัญและความเป็นเอกเทศของเสนาธิการ นายยามากาตาได้ออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีกองทัพบกและเข้าดำรงตำแหน่งใหม่นี้

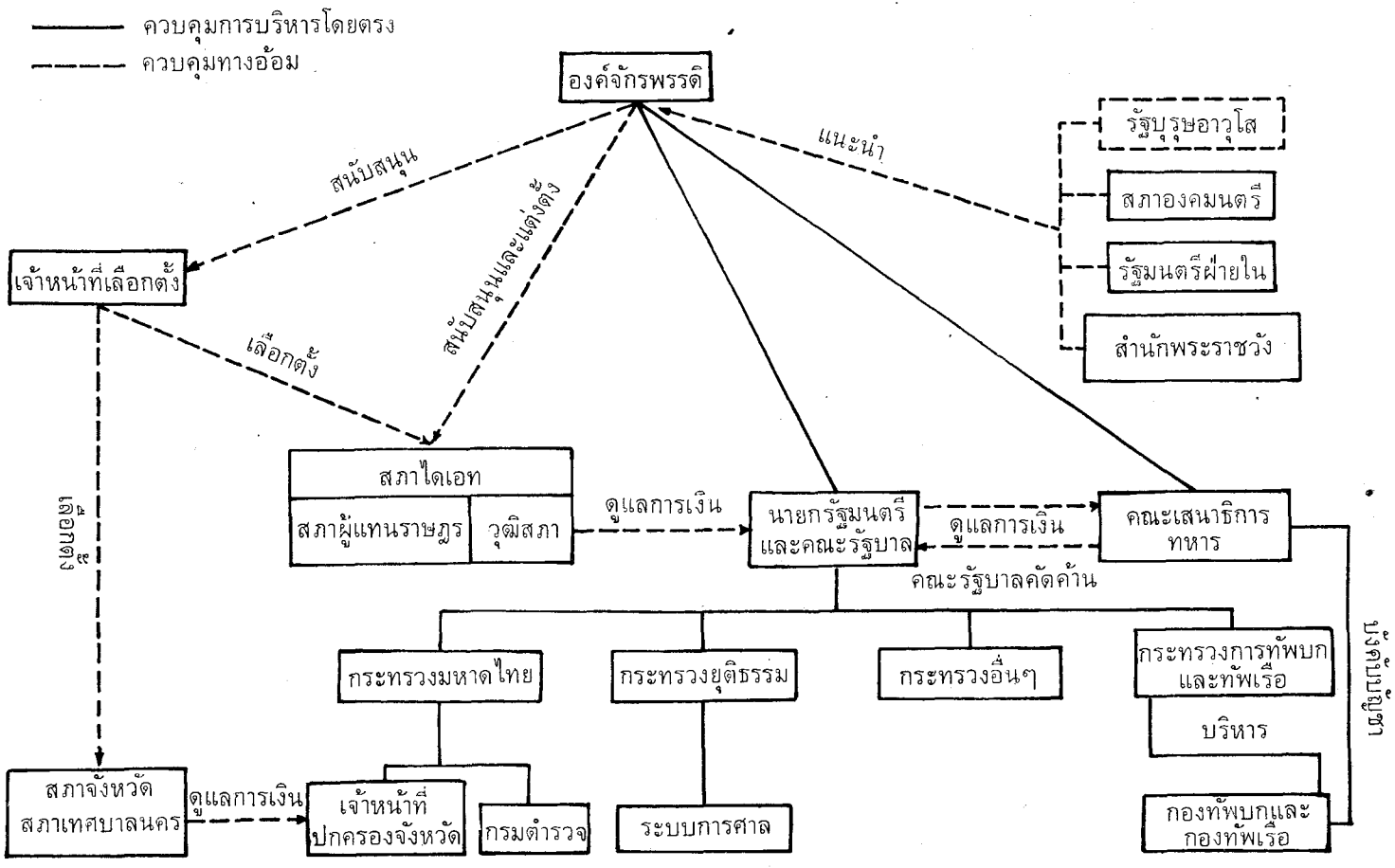
ในปีเดียวกัน นายยามากาตาก็ออก "คำเตือนต่อกองทหาร" เน้นคุณธรรมดั้งเดิมว่าด้วยเรื่องความจงรักภักดี ความกล้าหาญ และความเชื่อฟัง และใน ค.ศ. ๑๘๘๒ เขาได้ทูลขอให้จักรพรรดิออก "พระราชบัญญัติการทหาร" (บางทีเรียกกันว่า "ประกาศขององค์จักรพรรดิต่อทหารบกและทหารเรือ") การที่มีประกาศเอกสารฉบับนี้อย่างเปิดเผยในนามองค์จักรพรรดิ จึงยิ่งเพิ่มชื่อเสียงให้แก่หน่วยทหารมากขึ้น ใจความในเอกสารปรากฏแจ่มชัดว่า "การบัญชาการสูงสุด" ของกองทัพบกและกองทัพเรืออยู่ในมือของจักรพรรดิ และจะไม่มีวันเปลี่ยนไปอยู่ที่ผู้อื่น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้กองทัพเป็นเอกเทศจากหน่วยงานอื่นของรัฐบาลมากยิ่งขึ้น

นายยามากาตาเป็นรัฐมนตรีมหาดไทย ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๘๓ ถึง ๑๘๘๘ เขาได้ช่องทางที่จะสร้างอำนาจบริหารในแขนงงานอื่น ๆ ให้เข้มแข็งเพื่อตัดปัญหาการถูกท้าทายอำนาจจากรัฐสภาในระยะเวลาข้างหน้า กำลังตำรวจภายใต้ความควบคุมของเขาได้เข้าปราบการจลาจลของพวกชาวนาประมาณกลางทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๘๐ และปราบพวกก่อการไม่สงบทางการเมืองอย่างรุนแรง กฎหมายรักษาความสงบ ค.ศ. ๑๘๘๗ เป็นสาเหตุสำคัญในการจลาจลคัดค้านนั้น ส่วนใหญ่ก็เป็นผลงานของนายยามากาตา ในขณะเดียวกันเขายังปฏิรูปกิจการตำรวจให้เป็นหน่วยที่รวมอำนาจเข้าศูนย์กลาง และให้เป็นหน่วยที่มีประสิทธิภาพภายใต้ความช่วยเหลือจากนายมอสส์ ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ของนายอิโตในกรุงเบอร์ลิน นายยามากาตาก็เข้าดำเนินงานปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นให้เข้าสู่ระบบที่มีประสิทธิภาพ มีอำนาจเด็ดขาดและมีการปกครองโดยลำดับขั้น รวบรวมไว้ในกฎหมายที่ออกใน ค.ศ. ๑๘๘๘ และ ค.ศ. ๑๘๙๐

รัฐธรรมนูญเมจิ

งานร่างรัฐธรรมนูญและการร่างกฎหมายเพิ่มเติมเพื่อให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญนั้น ยังไม่ได้จัดทำจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๘๖ ผู้ร่วมงานที่สำคัญภายใต้ความควบคุมของนายอิโตก็มีนายอิโนอูเอ โควาชิ ผู้ซึ่งได้เคยช่วยนายยามากาตาร่างพระราชบัญญัติการทหาร นายอิโต มิโยจิ (ค.ศ. ๑๘๕๗—๑๙๓๔) ซึ่งเป็นคนในความคุ้มครองของนายอิโตอีกคนหนึ่ง นายคาเนโกะ เคนตาโร (ค.ศ. ๑๘๕๓–๑๙๔๒) จากแคว้นฟูคูโอกะทางภาคเหนือของเกาะคิวชู และได้เคยเข้าศึกษากฎหมายจากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด และมีนายแฮร์มานน์ โรสส์เล่อร์ ชาวเยอรมันอีกคนหนึ่ง ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๘๘ ก็เสนอเอกสารที่ร่างเสร็จเข้าสภาองคมนตรีที่เพิ่งจัดตั้งใหม่ ๆ มีนายอิโตเป็นประธานสภา และหลังจากที่ได้ปรึกษาหารือกันนานพอควรแล้ว สภาก็รับรองเอกสารโดยมีการแก้ไขแต่เพียงเล็กน้อย รัฐธรรมนูญที่ได้

ระบบการเมืองภายใต้รัฐธรรมนูญเมจิ

เก็บเป็นความลับจากสาธารณชนก็นำออกมาประกาศใช้ตามหมายกำหนดการในวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๘๙ อันเป็นวันครบรอบปีอย่างเป็นทางการของวันที่ถือกันว่าเป็นวันก่อตั้งประเทศญี่ปุ่นใน ๖๖๐ ปีก่อนคริสต์กาล

รัฐธรรมนูญและกฎหมายเพิ่มเติมได้ให้ความหวังที่จะตั้งสภาแห่งชาติใน ค.ศ. ๑๘๙๐ แต่ทว่า ให้อยู่ในขอบเขตที่คณะผู้ปกครองได้ตกลงกันแล้วในปี ค.ศ. ๑๘๘๑ รัฐธรรมนูญได้รวมสิทธิของประชาชนในด้านต่าง ๆ เช่น เสรีภาพในการนับถือศาสนา เสรีภาพในการพูด "การตีพิมพ์ การประชุม และการชุมนุม" เสรีภาพในเรื่องที่อยู่อาศัย และเสรีภาพในทรัพย์สินและค่าธรรมเนียมตามกฎหมาย แต่สิทธิเสรีภาพเหล่านี้จำกัดขอบเขตด้วยข้อความที่ว่า "ยกเว้นในกรณีที่ได้แสดงไว้ในกฎหมาย" หรือ "ภายในขอบเขตที่ไม่กระทบกระเทือนต่อสันติสุขและระเบียบวินัย"

สภาที่มีสองสภาซึ่งเรียกชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า สภาไดเอท มีการเรียกประชุมใน ค.ศ. ๑๘๙๐ สภาขุนนางประกอบด้วยชนชั้นขุนนางในตำแหน่งสูง ๆ และผู้แทนของขุนนางในตำแหน่งต่ำ ๆ และผู้ที่จักรพรรดิทรงแต่งตั้งซึ่งตามธรรมดา ปรากฏว่ามักจะได้แก่คนที่มีความรู้ สภาขุนนางจะเป็นสภาที่คอยตรวจทักท้วงสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรได้รับการเลือกตั้งเข้ามา โดยราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งที่มีจำนวนจำกัดอย่างกวดขัน คือ ต้องเป็นชายฉกรรจ์ผู้ซึ่งเสียภาษีให้แก่รัฐเป็นจำนวน ๑๕ เยนหรือมากกว่านั้น การกำหนดเช่นนั้นทำให้ได้จำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้ง ๔๕๐,๐๐๐ คนใน ค.ศ. ๑๘๙๐ ซึ่งเป็นจำนวนที่มากกว่าร้อยละหนึ่งของประชากรทั้งหมดเพียงเล็กน้อย แม้สภาไดเอทจะถูกจำกัดในเรื่องการเลือกตั้งใช้อำนาจแท้จริงได้ และกฎหมายทุกฉบับต้องผ่านจากมติสภานั้น

อย่างไรก็ดี คณะผู้ปกครองได้จัดเตรียมทุกสิ่งที่พวกเขารู้สึกว่าเพียงพอที่จะกีดกันการควบคุมจากรัฐสภา องค์จักรพรรดิสามารถที่จะปิดประชุมสภาไดเอทหรือยุบสภาผู้แทนราษฎรได้ทุกเวลา เมื่อสภาไม่อยู่ในสมัยประชุม พระองค์สามารถที่จะมีพระบรมราชโองการซึ่งใช้แทนกฎหมายได้จนกว่าสภาไดเอทจะสามารถปฏิบัติภาระเกี่ยวกับกฎหมายนั้นได้ ยิ่งกว่านั้นคณะผู้ปกครองยังหาวิธีการที่จะเข้าควบคุมการคลังโดยจัดเตรียมไว้ว่า หากสภาไดเอทไม่อนุมัติงบประมาณใหม่ อัตราของงบประมาณปีเก่าจะยังคงนำมาใช้ได้ต่อไป

คณะผู้ปกครองพยายามหาทางป้องกันรัฐธรรมนูญมิให้ตีความเรื่องอภิสิทธิ์ของพระจักรพรรดิให้เป็นสองแง่ไปได้ เพราะพวกเขาเข้าใจว่าเป็นเครื่องคุ้มกันที่สำคัญของการเป็นผู้นำฝ่ายบริหาร อาจจะไม่ยุติธรรมหากไปเข้าใจว่า พวกผู้ปกครองใช้สถาบันจักรพรรดิเพื่อที่จะรักษาอำนาจส่วนตัวเอาไว้ คณะผู้ปกครองเป็นพวกที่ได้รับการดลใจจากความคิดเรื่อง "การ

ฟื้นฟูอำนาจจักรพรรดิ" มาตั้งแต่วัยเด็ก พวกเขาก็มีความยึดมั่นในสิ่งนั้นอย่างแน่นแฟ้น โดยไม่ต้องสงสัย อย่างน้อยที่สุดก็ในด้านจิตใจ จึงไม่อาจวางแนวเส้นแบ่งระหว่างความเห็นแก่ตัวของพวกเขา หรืออย่างน้อยก็เป็นความตั้งใจชนิดเชื่อมั่นในตัวเองที่จะรักษาอำนาจของพวกตนไว้ให้ยืนนาน กับความเคารพที่จริงใจต่อสถาบันจักรพรรดิ

รัฐธรรมนูญมาในรูปแบบว่าเป็นของขวัญของสมเด็จพระจักรพรรดิ ผู้ทรงไว้ซึ่งสิทธิในการแก้ไขรัฐธรรมนูญโดยตลอด ความจริงมิได้ทรงแก้ไขเลย รัฐธรรมนูญระบุว่าองค์จักรพรรดิทรงอยู่ในฐานะที่ "ศักดิ์สิทธิ์และล่วงละเมิดมิได้" และทรงเป็นที่รวมแห่งอำนาจอธิปไตยทั้งปวง ทรงเป็นผู้สืบเชื้อสายของพระราชวงศ์ "ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่ได้ปกครองบ้านเมืองมาอย่างไม่เคยขาดตอนเป็นระยะยาวนานมาตั้งแต่อดีต" รัฐธรรมนูญได้บ่งไว้ชัดเจนจักรพรรดิทรงเป็นผู้ใช้อำนาจบริหารทั้งหมด รวมทั้งอำนาจนิติบัญญัติโดยความยินยอมของสภาไดเอทรัฐธรรมนูญมีใจความชี้เฉพาะว่า "องค์จักรพรรดิทรงมีอำนาจสูงสุดในการบัญชาการกองทัพบกและกองทัพเรือ" และรัฐมนตรีแต่ละคนรับผิดชอบขึ้นต่อพระองค์มากกว่าที่จะให้รับผิดชอบร่วมกันในฐานะเป็นคณะรัฐมนตรี ทางด้านการศาลก็มีการจัดหน่วยงานขึ้น แต่เนื่องจากกระทรวงยุติธรรมเป็นผู้ควบคุม ด้านการศาลจึงเป็นเพียงการขยายอำนาจบริหารขององค์จักรพรรดิเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

รัฐธรรมนูญเมจิเป็นผลของการผสมผสานความคิดเห็นที่ขัดแย้งกัน นายโอกุมาได้กลับเข้ามาในวงการรัฐบาลอีกครั้งหนึ่ง และบางคนในคณะผู้ปกครองเร่งเร้าให้ใช้หลักการเสรีให้มากขึ้นอีก ขณะที่พวกศิษย์ของจื๊ออย่างนายโมโตดา เออิฝุ หวังที่จะให้มีนโยบายแบบอนุรักษ์ให้มากกว่านั้น เอกสารฉบับสุดท้ายสะท้อนให้เห็นถึงความตั้งใจอย่างแน่วแน่ของนายยามากาตา ในเรื่องการให้กองทัพเป็นเอกเทศภายใต้อำนาจของพระจักรพรรดิ และหลักการให้รัฐมนตรีรับผิดชอบขึ้นตรงต่อองค์ประมุข แต่ทว่านายอิโตก็มีส่วนในแผนการทั้งหมดอย่างเห็นได้ชัดเจน เขาควบคุมวิธีการเขียนรัฐธรรมนูญโดยตลอด และผลที่ออกมาก็ได้แสดงให้เห็นถึงความคิดเห็นโดยเฉพาะของเขาอย่างชัดเจน

นายอิโตประสบความสำเร็จอย่างมากในการรักษาดุลทางการเมืองในญี่ปุ่นยุคเมจิ จนไม่ปรากฏว่าได้มีการโจมตีรุนแรงใดๆ ต่อตัวรัฐธรรมนูญ บรรดาผู้สนับสนุนการปกครองแบบมีรัฐสภาก็ได้รับโอกาสให้แสดงข้อเรียกร้องจนเป็นที่พอใจ ในเวลาเดียวกันก็สงวนอำนาจไว้ให้รัฐบาลมีเพียงพอที่จะสนองความต้องการของกลุ่มผู้ต้องการรวมอำนาจ ยิ่งกว่านั้นเอกสารยังอาจยืดหยุ่นได้เกินกว่าที่ได้ตั้งใจไว้ ให้อำนาจแก่พรรคการเมืองอย่างกว้างขวางมากกว่าที่คาดคิดกัน แต่ความจริงที่ว่า รัฐธรรมนูญเป็นของขวัญจากองค์จักรพรรดิจึงเท่ากับเป็นการปิดปากกลุ่มพวกหัวเก่าไปโดยปริยาย แต่เมื่อพิจารณาระยะเวลาที่เขียน

รัฐธรรมนูญฉบับนั้น ประกอบกับภูมิหลังในระบบศักดินาของบรรดาผู้ที่ควบคุมการปกครอง รวมกับลักษณะสังคมและการเมืองของญี่ปุ่น รัฐธรรมนูญฉบับนั้นก็ได้จัดระบบการปกครองแบบเสรีที่สุดเท่าที่จะจัดทำได้ในยุคนั้น

ในอีกด้านหนึ่ง รัฐธรรมนูญเมจิได้รวมความคิดเห็นที่ขัดแย้งกัน และความสองนัยที่จะทำความยุ่งยากให้แก่คนรุ่นต่อมาซึ่งมีผู้นำที่อ่อนแอและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันน้อยกว่าที่นายอิโตและพรรคพวกได้จัดเตรียมไว้ รัฐธรรมนูญได้ทิ้งความไม่ชัดเจนในเรื่องขอบข่ายอำนาจของสภาไดเอทจะพึงมีต่อการบริหารงานของคณะรัฐบาล โดยการให้อำนาจอนุมัติงบประมาณและพิจารณากฎหมาย และความมีสองนัยยิ่งชัดขึ้นในเรื่องขอบข่ายการควบคุมคณะรัฐมนตรี และสภาไดเอทยังควบคุมกองทัพบก กองทัพเรือ โดยสิทธิควบคุมเรื่องการคลัง ร้ายยิ่งกว่าอื่นใดทั้งหมดก็คือ การที่รัฐธรรมนูญให้องค์จักรพรรดิเป็นผู้นำทางด้านจิตใจ ซึ่งไม่เพียงแต่เหนือสมาชิกที่ได้รับแต่งตั้งในคณะรัฐบาล แต่ยังเหนือสมาชิกที่ได้รับเลือกตั้งและสภาไดเอท แต่ทว่า รัฐธรรมนูญไม่ได้จัดตั้งสถานการณ์ ที่จักรพรรดิจะทรงใช้การเป็นผู้นำนั้นได้ และไม่ได้จัดเตรียมหน่วยงานที่สามารถปฏิบัติภารกิจอันนี้แทนองค์จักรพรรดิเอาไว้ด้วย คณะผู้ปกครองเองจึงรับทำหน้าที่การเป็นผู้นำสูงสุดไปนานตราบเท่าที่พวกเขาจะรวมกลุ่มกันเอาไว้ได้อย่างเข้มแข็ง แต่หลังจากนั้น ก็ไม่มีกลุ่มใดเข้ามาแทนพวกเขาได้อย่างเต็มที่ สภาองคมนตรีและหน่วยงานระดับสูงของราชสำนักอาจจะอ้างโองการขององค์จักรพรรดิ แต่นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีก็ไม่จำเป็นต้องปฏิบัติตามก็ได้ ขณะเดียวกันฝ่ายเสนาธิการกองทัพบก เสนาธิการกองทัพเรือ ซึ่งรับผิดชอบหน้าที่โดยตรงต่อองค์จักรพรรดิ และนักการเมืองในสภาไดเอท ในฐานะเป็นผู้แทนของชาวญี่ปุ่น ก็สามารถอ้างว่า พวกเขาเป็นผู้ตีความ “พระประสงค์ขององค์จักรพรรดิ” ที่ถูกต้องได้เช่นกัน ด้วยเหตุนี้ รัฐธรรมนูญจึงหมายที่จะให้มีผู้นำทางการเมืองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและเข้มแข็งดำรงอยู่ตลอดไป ซึ่งโดยความจริงแล้ว ผู้นำทางการเมืองลักษณะนั้นไม่ได้เกิดมีขึ้นอีกเลยนับตั้งแต่หมดผู้นำในยุคเมจิ

ระยะแรกของการปกครองโดยใช้รัฐธรรมนูญ

ระหว่างที่นายอิโตถือไพ่ใบสำคัญในการปกครอง ก็ได้เล็งเห็นล่วงหน้าว่าอำนาจของสภาไดเอทอาจจะเพิ่มขึ้นจนกระทั่งอาจจะมามีส่วนร่วมในการเลือกคณะรัฐมนตรี แต่ความคาดหมายในแนวทางนี้เกิดขึ้นเร็วเกินกว่าที่นายอิโตคาดคิดไว้ คณะผู้ร่างรัฐธรรมนูญต่างหวังที่จะให้สภาผู้แทนราษฎรเป็นกลไกที่ปลอดภัยส่วนหนึ่ง ซึ่งจะช่วยให้ผู้สนับสนุนการปกครองแบบมีรัฐสภาได้ใช้เป็นที่ประชุมถกเถียงกัน และได้ชื่อว่ามีส่วนร่วมในการปกครอง

คณะผู้ร่างรัฐธรรมนูญหวังว่า สภานี้จะช่วยผ่อนคลายความกดดันที่จะเรียกร้องขอมีส่วนร่วมในอำนาจที่แท้จริงต่อไป อย่างไรก็ตาม ฝ่ายค้านได้แสดงความรุนแรงมากกว่าที่คิดกันเอาไว้

คณะผู้ปกครองยังได้พบอีกว่า ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางการเมืองให้เป็นไปตามใจของพวกตนนั้น พวกตนได้คำนวณผิดพลาดอย่างร้ายแรง ไพ่ใบสำคัญของพวกเขาก็ปรากฏว่าเกือบจะไม่มีคุณค่าแต่ประการใด ในขณะที่เศรษฐกิจของประเทศและรายจ่ายของรัฐบาลกำลังขยายวงอย่างรวดเร็วนั้น งบประมาณของปีก่อน ๆ มาไม่เคยที่จะพอเพียง งบประมาณของชาติเพิ่มขึ้นเป็นสามเท่าระหว่าง ค.ศ. ๑๘๙๓ ถึง ค.ศ. ๑๙๐๓ ทฤษฎีการเมืองของเยอรมันแบบธรรมาธิปัตย์ได้พิสูจน์ให้เห็นว่าล้มเหลวในแง่เศรษฐกิจ คณะผู้ปกครองซึ่งต้องอาศัยสภาไดเอทในการอนุมัติงบประมาณที่เพิ่มขึ้นของพวกตน จึงจำต้องยอมอ่อนข้อให้แก่สภามากเสียยิ่งกว่าเมื่อครั้งมีพวกหัวเสรีเข้ามาร่วมในวงการ พวกเขาต่อสู้อย่างสุดชีวิตเพื่อที่จะรักษาสิ่งที่พวกตนคิดว่าเป็นพระราชอำนาจพิเศษขององค์จักรพรรดิ และที่ปรึกษาของพระองค์ แต่ความเป็นผู้นำได้ค่อย ๆ เปลี่ยนมือจากพวกผู้ปกครองไปสู่สมาชิกสภาไดเอททีละน้อย ๆ

การประชุมสภาไดเอทครั้งแรก

การเลือกตั้งครั้งแรกได้จัดให้มีขึ้นวันที่ ๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๐ และสภาไดเอทจะเรียกประชุมในเดือนพฤศจิกายน นักการเมืองในพรรคต่างก็มีประสบการณ์มากพอสมควรทั้งในเรื่องของการเลือกตั้งและเรื่องเทคนิคต่าง ๆ ในสภา ในการประชุมสภามณฑลซึ่งเคยมีมาแล้วตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๘๗๘ บางคนก็ได้มีการปรับปรุงผู้เลือกตั้งอย่างแข็งขันในหมู่ผู้เลือกตั้งท้องถิ่นจนเป็นที่หวั่นเกรงของรัฐบาล เพราะพวกนี้ก็มักจะนิยมเลือกนักการเมืองจากพรรคมากกว่าเลือกจากพวกที่สนับสนุนรัฐบาล จากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรครั้งแรกจำนวน ๓๐๐ คนมีถึง ๑๓๐ คนที่มาจากพรรคเสรีนิยมที่จัดตั้งขึ้นใหม่ และจำนวน ๔๑ คนมาจากพรรคก้าวหน้าในขณะที่มีพวกอิสระบางคนเตรียมที่จะลงคะแนนเสียงให้แก่พรรคเหล่านี้ต่อต้านรัฐบาล

สมาชิกพรรคการเมืองที่ต้องการสร้างอำนาจพรรคให้ควบคุมคณะรัฐมนตรี จึงได้รีบใช้อำนาจสำคัญอันหนึ่งที่รัฐธรรมนูญได้บัญญัติไว้ให้แก่สภาไดเอท ด้วยการตัดงบประมาณออกประมาณ ๑๑ เปอร์เซ็นต์ โดยเพ่งเล็งในเรื่องอัตราเงินเดือน และบำเหน็จรางวัลของพวกข้าราชการของคณะผู้ปกครอง

บรรดาผู้นำการปกครองเผชิญหน้าสภาไดเอทเป็นครั้งแรก ในสมัยที่นายยามากาตาเป็นนายกรัฐมนตรี เขามีแนวโน้มว่าจะอดทนต่อคำสั่งเฉียบขาดของสภาไดเอทได้น้อยที่สุด พวก

เขาเห็นพ้องต้องกันว่าคณะรัฐมนตรีควรจะอยู่ในตำแหน่งฐานะที่ "นอกเหนือการควบคุม" กล่าวคือ ไม่ต้องกระทบกระเทือนไปกับการได้เสียงสนับสนุนหรือคัดค้านของสภา แต่การขาดเสียงสนับสนุนข้างมากจากบรรดาสมาชิกสภาร่างก็นับว่าเสียหน้าเหมือนกัน คณะรัฐมนตรียังรีรอที่จะใช้มาตรการขั้นเด็ดขาดในการยุบสภา เฉพาะอย่างยิ่งนายอิโตมีความกระตือรือร้นที่จะสาธิตให้ทั้งคนในประเทศและชาวตะวันตกได้เห็นว่า รัฐธรรมนูญของเขาเป็นรัฐธรรมนูญที่รอบคอบ และการทดลองคราวแรกของเขาในเรื่องสถาบันรัฐสภาเป็นการทดลองที่ได้ผลสำเร็จ นายยามากาตาพยายามปราบฝ่ายค้านโดยการอ้างใจความในรัฐธรรมนูญที่ว่าสภาไดเอทไม่สามารถปฏิเสธการอนุมัติในบางกรณีที่ใช้งบประมาณคงที่ของคราวก่อน ๆ ได้ และได้มีความพยายามที่จะติดสินบนและข่มขู่สมาชิกสภาไดเอท ในที่สุดนายอิตางากิและพรรคพวกจากกลุ่มโตสาในพรรคเสรีนิยม ได้ยินยอมให้คงงบประมาณที่ถูกสภาไดเอทตัดออกไว้หนึ่งในสี่ และคณะรัฐบาลก็ยอมตกลงต่อข้อประนีประนอมนี้

การอะลุ้มอล่วยในลักษณะเช่นนี้เป็นแบบฉบับที่สำคัญของวิวัฒนาการทางการเมืองของญี่ปุ่นในช่วงระยะสิบกว่าปีต่อมา กลายเป็นวิถีทางที่ญี่ปุ่นใช้แก้ปัญหาความคิดเห็นขัดแย้งและการประนีประนอมยังเป็นวิธีการที่เป็นไปเอง หากมีสถานการณ์ที่เคลือบแคลง รัฐธรรมนูญไม่ได้ให้อำนาจที่เพียงพอทั้งแก่คณะรัฐบาลหรือสภาไดเอท ที่จะควบคุมอีกฝ่ายได้อย่างสมบูรณ์ และก็ไม่มีฝ่ายใดเป็นกลุ่มที่สามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สภาไดเอทมีการแตกแยกระหว่างพวกพรรคการเมืองที่รุนแรงและพวกต่าง ๆ ที่มีความขัดแย้งระหว่างบุคคลเช่นเดียวกับในคณะผู้ปกครอง แม้จะเป็นกลุ่มเล็กกว่าและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากกว่าก็ตาม แต่ก็ยังประกอบด้วยผู้คนที่มีท่าทีที่แตกต่างกันอย่างมาก

สำหรับฝ่ายคณะผู้ปกครอง การประชุมสภาครั้งแรกแทบจะไม่ใช่เป็นการเริ่มต้นที่ดีของการปกครองโดยรัฐธรรมนูญ เพราะเป็นการแสดงว่า พวกเขาต้องเป็นฝ่ายให้มากกว่าที่ได้ตั้งใจไว้ และสะท้อนให้เห็นการแตกแยกความคิดเห็นที่กำลังมีมากขึ้น นายอิโตดิเตียนทีท่าของนายยามากาตาที่ไม่ค่อยจะยอมประนีประนอมกับสภาไดเอท ดังนั้น นายยามากาตาซึ่งถือว่าตนเองเป็นทหารมากกว่าเป็นนักการเมือง จึงลาออกจากตำแหน่งในเดือน พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๙๑

นายมัตสุกะตะ ซึ่งดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงการคลังมาอย่างแข้มแข็งตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๘๑ ได้รับเลือกให้เป็นนายกรัฐมนตรีคนใหม่ แต่เนื่องจากขาดบุคลิกที่เข้มแข็งแบบอิโตและยามากาตา และไม่ได้รับการสนับสนุนเต็มที่จากคนทั้งสอง นายมัตสุกะตะจึงขึ้นกับคณะผู้ปกครองมากเสียจนกระทั่งคณะรัฐบาลของเขาได้รับการขนานนามว่าเป็น "รัฐบาลหุ่น" บรรดาผู้นำซึ่งระยะนี้ได้ชื่อว่า เป็นรัฐบุรุษอาวุโส หรือ เงนโร ก็มี เช่น อิโต ยามากาตา

อโนอูเอ คาโอรุ และยามาดา จากแคว้นโชชู กับ คุโรดะ ไซโก โอยามาและมัตสุกะตะจากพวกซัทสุมา และแม้ต่อมาจะค่อยถึงแก่กรรมกันไปบ้าง และมีการเลือกสมาชิกใหม่เข้ามาเพิ่มก็ตาม แต่กลุ่มนี้ก็เป็นกลุ่มเอกเทศและมั่นคงต่อมาอีกสิบกว่าปี โดยทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของอำนาจบริหาร และตัดสินเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นหน้าที่ขององค์จักรพรรดิ ขณะที่แต่ละคนต่างพยายามจะทำให้ดีที่สุดที่จะให้ความคิดเห็นของตนเป็นที่นิยม แต่ทุกคนก็ยึดมั่นในอุดมการของญี่ปุ่นที่ร่วมเป็นผู้นำกันทั้งกลุ่มมากกว่าที่จะเป็นผู้นำทีละคน แต่ละคนเมื่อถูกคนอื่น ๆ ขอให้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีจะรับตำแหน่งด้วยความไม่เต็มใจ ซึ่งมิได้เป็นการเสแสร้ง และถ้าหากถูกผู้อื่นประท้วงในเรื่องใดก็ตาม ก็มักจะยอมรับฟังมากกว่าที่ต้องทะเลาะกันเพราะความขัดแย้งนั้น

การต่อสู้ระหว่างสภาไดเอทกับคณะรัฐบาล (๑๘๙๑—๑๘๙๔)

นายมัตสุกะตะพยายามที่จะใช้นโยบายปราบปรามที่เข้มงวดกับสภาไดเอท ดังที่นายยามากาตาได้เคยเสนอแนะไว้ เมื่อสภาเปิดประชุมใหม่ในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๑ และพยายามที่จะตัดทอนงบประมาณอีกครั้ง นายมัตสุกะตะจึงสั่งยุบสภา ในการเลือกตั้งคราวต่อมา คือ ในวันที่ ๑๕ เดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๙๒ รัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทย ชื่อนายชินางาวา ยาจิโร (ค.ศ. ๑๘๔๓ – ๑๙๐๐) จากพวกโชชูของยามากาตา ซึ่งเคยเป็นหัวหน้าคณะทูตไปเยอรมนี ได้ใช้อำนาจทั้งหมดทั้งในการข่มขู่ติดสินบนและพลกำลังเท่าที่เขาสามารถจะทำได้ในฐานะเป็นอธิบดีตำรวจผู้ควบคุมการปกครองท้องถิ่น นับเป็นการเลือกตั้งที่นองเลือดที่สุดในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่น จากการสำรวจของทางราชการซึ่งอาจจะน้อยกว่าที่เป็นจริง ปรากฏว่า มีผู้เสียชีวิต ๒๕ คน บาดเจ็บ ๓๘๘ คน จากการต่อสู้อย่างสับสนวุ่นวายระหว่างตำรวจ ผู้ร้ายที่รับจ้าง และนักการเมือง แต่การปราบปรามครั้งนี้ล้มเหลวสิ้นเชิง กำลังฝ่ายค้านได้ชัยชนะอีกด้วยคะแนนเสียงส่วนใหญ่ ได้ที่นั่ง ๑๖๓ ที่ในสภาผู้แทนราษฎร นายชินางาวา ลาออกจากตำแหน่งเพราะเสียงแสดงความไม่พึงพอใจของประชาชน และเมื่อสภาไดเอทเปิดประชุมในเดือนพฤษภาคม ทั้งสองสภาต่างลงมติกล่าวโทษคณะรัฐบาลเป็นเอกฉันท์

นายมัตสุกะตะเพิกเฉยต่อมติไม่ไว้วางใจและปิดประชุมสภาเป็นระยะหนึ่งสัปดาห์ เพื่อเป็นการรักษาความสงบ สภาโต้ตอบด้วยการตัดงบประมาณเพิ่มเติมถึงหนึ่งในสาม สภาขุนนางกลับคืนงบประมาณที่ถูกตัดให้โดยอ้างใจความในตัวบทรัฐธรรมนูญ ซึ่งอ้างถึงสภาองคมนตรี จึงเท่ากับช่วยทำให้สิ่งที่อ้างไว้ก่อนในรัฐธรรมนูญเข้ารูปเข้ารอย สภาองคมนตรีตัดสินให้สภาทั้งสองต้องยอมประนีประนอมกันในเรื่องงบประมาณ อย่างไรก็ดี นายมัตสุ-

กะตะก็มีเรื่องยุ่งยากต่อไปอีกกับผู้ร่วมงานของเขา รัฐมนตรีกระทรวงการทหารบกและรัฐมนตรีกระทรวงการทหารเรือได้ลาออกจากคณะรัฐมนตรีของเขาในเดือนสิงหาคม เพื่อประท้วงเรื่องการลงโทษข้าราชการที่มีส่วนเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการเลือกตั้งคราวก่อนในปีนั้น ด้วยเหตุนี้ นายมัตสุกะตะจึงถูกบีบให้ต้องลาออก

ขณะนี้จึงถึงวาระที่อิโตจะต้องเข้ามาพยายามจัดการกับสภาไดเอท ขณะที่ฝ่ายนายยามากาตาอ้างว่าเพื่อการปกครองของพระจักรพรรดิ จำต้องใช้นโยบายรุนแรงตรงไปตรงมาปราบฝ่ายค้าน นายอิโตซึ่งมีลักษณะอะลุ้มอล่วยอย่างนักการเมืองที่แท้จริง กลับใช้ทัศนะเรื่องพระราชอำนาจพิเศษขององค์จักรพรรดิไปในแง่ที่มีความหมายกว้างกว่า และมีแนวโน้มที่จะแก้ปัญหาโดยการประนีประนอม ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๙๒ เขาได้เสนอให้ล้มเลิกนโยบายที่คณะรัฐบาลมีฐานะ "นอกเหนือการควบคุม" และให้จัดตั้งคณะพรรคปกครองเพื่อเอาใจสภาไดเอท แต่คณะรัฐบุรุษอาวุโสได้เลิกล้มโครงการที่น่าตกใจนี้เสีย อย่างไรก็ตาม เมื่อสภาไดเอทซึ่งเริ่มประชุมอีกครั้งในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๒ ก็พยายามที่จะตัดงบประมาณอีกเช่นเคย และถวายบันทึกแด่องค์จักรพรรดิ โดยกล่าวติเตียนคณะรัฐมนตรี นายอิโตจึงได้แสดงให้เห็นว่าเขามีกลเม็ดอื่นๆ แอบแฝงอยู่ด้วย อิโตได้ขอให้พระจักรพรรดิทรงตักเตือนบรรดาผู้โต้แย้งให้ประนีประนอมความคิดเห็นที่แตกต่าง และหาช่องทางแก้ไขการคัดค้านงบประมาณ โดยขอให้พระจักรพรรดิพระราชทานเงินรายได้ส่วนพระองค์จำนวนหนึ่งให้ และทูลขอให้พระองค์มีพระบรมราชโองการให้ข้าราชการทั้งพลเรือนและทหารปฏิบัติตาม การอ้างพระนามจักรพรรดิและการยอมลดส่วนหนึ่งของงบประมาณด้วยวิธีที่น่าประหลาดใจเช่นนี้ทำให้ได้เสียงสนับสนุนเพียงพอที่จะได้งบประมาณส่วนที่เหลือ

นายอิโตได้รับผลสำเร็จในการแบ่งแยกพวกฝ่ายค้านมากกว่าผู้รับตำแหน่งคนก่อนๆ เมื่อสภาไดเอทเปิดประชุมในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๓ เขาได้รับความร่วมมือบ้างเหมือนกันจากพวกพรรคเสรีนิยมในเรื่องเกี่ยวกับนโยบายการต่างประเทศ และได้ทำให้พวกนี้มีความขัดแย้งกับพวกพรรคก้าวหน้า ซึ่งมุ่งแต่จะโจมตีความล้มเหลวของรัฐบาลในเรื่องการแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค ในการต่อสู้ที่ปรากฏต่อมาในสภาผู้แทนราษฎรนั้น พรรคก้าวหน้าและพรรคพวกที่มีหัวชาตินิยมรุนแรงได้กล่าวหานายโฮชิ โทรุ (ค.ศ. ๑๘๕๐—๑๙๐๑) ผู้เป็นประธานพรรคเสรีนิยมและกระบอกเสียงของสภาล่างในข้อหาว่าเป็นเจ้ามือซื้อขายหุ้นที่ไม่มีคุณสมบัติเหมาะสมและขับไล่เขาออกไปจากสภาไดเอท

แต่ในระยะยาว นายอิโตก็ได้พิสูจน์ให้เห็นว่าเขาก็ไม่สามารถจะควบคุมสภาไดเอทไว้ในอำนาจได้ แม้จะใช้วิธีการที่สุขุมและกลวิธีต่างๆ ก็ตาม การวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงของสภาเกี่ยวกับเรื่องการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเป็นที่อับอายอย่างมาก เพราะทั้งสองฝ่าย

ถึงขั้นวิกฤต นายอิโตได้ปิดประชุมสภาถึงสองครั้ง และในที่สุดในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๙๔ ก็ยุบสภา เขาเน้นว่าการเลือกตั้งครั้งที่สามซึ่งจะมีขึ้นในวันที่ ๑ มกราคม ค.ศ. ๑๘๙๔ จะต้องเป็นการเลือกตั้งที่ยุติธรรมที่สุด และเขาก็ได้รับการพิจารณาอย่างเที่ยงธรรมจากผลดีต่าง ๆ ที่ติดตามมา ซึ่งทำให้รัฐบาลได้รับความนิยมขนบ้าง แต่สภาไดเอทใหม่ก็ลงมติตำหนิรัฐบาลที่ยุบสภาดราวก่อน และอิโตซึ่งต้องเผชิญกับเมฆหมอกของสงครามบนแผ่นดินใหญ่ และความลังเลของชาวตะวันตกในการแก้ไขสนธิสัญญาจึงยุบสภาอีกครั้งในเดือนมิถุนายน นับเป็นครั้งที่สองภายในระยะหกเดือน

นายกรัฐมนตรีรุ่นแรกและการเลือกตั้งสภาไดเอท

ช = โชชู
ซ = ซัทสุมา

นายกรัฐมนตรี		ระยะเวลาที่อยู่ในตำแหน่ง		การเลือกตั้ง	
อิโต	(ช)	๒๒ ธ.ค. ๑๘๘๕	— ๓๐ เม.ย. ๑๘๘๘		
คุโรดะ	(ช)	๓๐ เม.ย. ๑๘๘๘	— ๒๕ ต.ค. ๑๘๘๙		
ยามากาตา	(ช)	๒๔ ธ.ค. ๑๘๘๙	— ๖ พ.ค. ๑๘๙๑	ครั้งที่	๑ — ๑ ก.ค. ๑๘๙๐
มัตสุกะตะ	(ซ)	๖ พ.ค. ๑๘๙๑	— ๘ ส.ค. ๑๘๙๒	,,	๒ — ๑๕ ก.พ. ๑๘๙๒
อิโต	(ช)	๘ ส.ค. ๑๘๙๒	— ๓๑ ส.ค. ๑๘๙๖	,,	๓ — ๑ มี.ค. ๑๘๙๔
				,,	๔ — ๑ ก.ย. ๑๘๙๔
มัตสุกะตะ	(ซ)	๑๘ ก.ย. ๑๘๙๖	— ๑๒ ม.ค. ๑๘๙๘		
อิโต	(ช)	๑๒ ม.ค. ๑๘๙๘	— ๓๐ มิ.ย. ๑๘๙๘	,,	๕ — ๑๕ มี.ค. ๑๘๙๘
โอคุมา		๓๐ มิ.ย. ๑๘๙๘	— ๘ พ.ย. ๑๘๙๘	,,	๖ — ๑๐ ส.ค. ๑๘๙๘
ยามากาตา	(ช)	๘ พ.ย. ๑๘๙๘	— ๑๙ ต.ค. ๑๙๐๐		
อิโต	(ช)	๑๙ ต.ค. ๑๙๐๐	— ๑๐ พ.ค. ๑๙๐๑		
คัตสุระ	(ช)	๒ มิ.ย. ๑๙๐๑	— ๗ ม.ค. ๑๙๐๖	,,	๗ — ๑๐ ส.ค. ๑๙๐๒
				,,	๘ — ๑ มี.ค. ๑๙๐๓
				,,	๙ — ๑ มี.ค. ๑๙๐๔
ไซออนจิ		๗ ม.ค. ๑๙๐๖	— ๑ ก.ค. ๑๙๐๘	,,	๑๐ — ๑๕ พ.ค. ๑๙๐๘
คัตสุระ	(ช)	๑๔ ก.ค. ๑๙๐๘	— ๓๐ ส.ค. ๑๙๑๑		
ไซออนจิ		๓๐ ส.ค. ๑๙๑๑	— ๒๐ ธ.ค. ๑๙๑๒	,,	๑๑ — ๑๕ พ.ค. ๑๙๑๒
คัตสุระ	(ช)	๒๑ ธ.ค. ๑๙๑๒	— ๒๐ ก.พ. ๑๙๑๓		

ความพยายามที่จะปรองดองกันระหว่างคณะผู้นำและพรรคการเมือง (ค.ศ. ๑๘๙๕—๑๘๙๘)

การที่นายอิโตยุบสภาครั้งที่สองไม่ได้มีผู้คัดค้าน แต่กลับเป็นระยะของความร่วมมืออย่างแปลกประหลาดระหว่างสภาไดเอทและคณะรัฐบาล สนธิสัญญาที่ทำกับอังกฤษเมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๔ ได้กำหนดให้ยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตใน ค.ศ. ๑๘๙๙ อันเป็นเรื่องสำคัญของระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลของสภาไดเอทหมดสิ้นลงไป เหตุผลที่สำคัญกว่านั้นก็คือ ในฤดูร้อนปีนั้นเกิดสงครามกับจีนด้วยเรื่องเกาหลี สภาใหม่ซึ่งเลือกตั้งกันเมื่อวันที่ ๑ กันยายน มีปฏิกิริยาต่อภาวะของสงครามในทำนองเดียวกับรัฐบาลส่วนใหญ่ของยุโรป คือ ลงมติให้งบประมาณเพื่อการสงครามโดยเอกฉันท์และเกือบจะไม่ต้องถกเถียงกันเลย

สงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่นเป็นความสำเร็จอันใหญ่หลวงในทัศนะของคนญี่ปุ่น พวกเขาบีติยินดีที่ได้ชัยชนะรวดเร็วเหนือเพื่อนบ้านที่ยิ่งใหญ่ และยึดได้ดินแดนใหม่ อันมีเกาะไต้หวัน หมู่เกาะเปสคาดอร์ และแหลมเหลียวตุงในแมนจูเรียภาคใต้ แต่เมื่อญี่ปุ่นถูกบังคับจากรุสเซีย เยอรมนีและฝรั่งเศส จนรัฐบาลต้องยอมคืนแหลมเหลียวตุง ประชาชนก็คัดค้านอย่างขมขื่นและการโจมตีรัฐบาลก็เกิดมีขึ้นอีกในสภาไดเอท

คราวนี้นายอิโตต้านทานพายุด้วยการเป็นมิตรกับพวกเสรีนิยม ดังนั้น จึงเป็นการก้าวห่างออกไปจากนโยบายให้รัฐบาลอยู่ "นอกเหนือการควบคุม" นายอิตางากิซึ่งเป็นประธานพรรคเสรีนิยมอีกครั้ง ได้ค่อย ๆ เอาชนะในนโยบายการต่างประเทศของอิโต และในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๕ ได้ให้ความสนับสนุนแก่คณะรัฐมนตรี ผู้ริเริ่มคนสำคัญ ๆ ในการจัดให้มีความร่วมมืออันนี้เคยเป็นที่ปรึกษาเก่าของนายอิโต คือ นายอิโต มิโยจิ และรัฐมนตรีต่างประเทศที่สามารถ ชื่อ มุสุ มูเนมิตสุ (ค.ศ. ๑๘๔๔—๑๘๙๗) ผู้ซึ่งแต่ก่อนเคยเป็นผู้สนับสนุนการปกครองแบบมีรัฐสภาอย่างแข็งขัน ซึ่งดั้งเดิมเขาเป็นคนมาจากแคว้นที่มีการสืบเชื้อสายคือแคว้นวากายามา นายมุสุได้เคยไปศึกษา ณ ต่างประเทศสองครั้ง และใน ค.ศ. ๑๘๗๗ ถูกคุมขังพร้อม ๆ กับผู้สนับสนุนระบบรัฐสภาคนอื่น ๆ เพราะวางแผนต่อต้านรัฐบาล นายอิโตมอบตำแหน่งสำคัญ คือ ตำแหน่งรัฐมนตรีมหาดไทยแก่นายอิตางากิในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๙๖ เพื่อตอบแทนที่นายอิตางากิให้ความสนับสนุนเขา ขณะเดียวกัน นายโอชิก็ได้รับตำแหน่งอัครราชทูตไปยังสหรัฐอเมริกา และคนที่สนับสนุนพรรคการเมืองต่างก็ได้รับตำแหน่งทางการเมืองกันทั้งสิ้น

แต่ความร่วมมือระหว่างอิโตและพรรคเสรีนิยมมิได้ยั่งยืน พวกพรรคก้าวหน้าตอบโต้ด้วยการรวมกับกลุ่มอื่น ๆ ในสภาไดเอทเป็นพรรคฝ่ายค้าน ชื่อว่า พรรคชิมโพโต ซึ่งแปลความหมายที่ดีที่สุดได้ว่าพรรคก้าวหน้าอีกเช่นกัน พรรคใหม่มีนายโอคุมาเป็นหัวหน้า เริ่มร่วมมือกับนายมัตสุกะตะซึ่งไม่เหมือนนายยามากาตา เพราะรู้จักอะลุ้มอล่วยเพียงพอสำหรับวิธีทางการเมืองนี้ นายอิโตพยายามหาทางนำเอานายโอคุมาและนายมัตสุกะตะเข้ามาไว้ในคณะรัฐมนตรี เพื่อต่อต้านการรวมกำลังคัดค้านเขาในสภาไดเอทและในคณะผู้ปกครอง แต่นายอิตางากิปฏิเสธ นายอิโตอยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อมาอีก ๔ ปี และได้ลาออกเพราะรู้สึกเบื่อหน่าย

นายมัตสุกะตะได้รับเลือกให้เข้ามาทดลองฝีมืออีกครั้งในการจัดการกับสภาไดเอท และเขาได้ทำตามคำแนะนำของนายอิโตในเรื่องรัฐมนตรีชุดใหม่ ซึ่งเขาจัดตั้งขึ้นในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๙๖ เขารับความสนับสนุนของพรรคก้าวหน้าอย่างเปิดเผย ด้วยการให้นายโอคุมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีต่างประเทศ และให้ตำแหน่งผู้ช่วยรัฐมนตรีแก่พรรคพวกของนายโอคุมาอีกหลายคน แต่ความร่วมมือระหว่างนายมัตสุกะตะและพรรคก้าวหน้า ก็พิสูจน์ให้เห็นว่าไม่ได้กินระยะเวลายาวนานไปกว่าระหว่างอิโตกับพรรคเสรีนิยม พวกพรรคก้าวหน้าเกิดความรู้สึกว่ามัตสุกะตะไม่ได้รักษาคำมั่นสัญญาบางอย่าง และการวิพากษ์วิจารณ์สำนักพระราชวัง ซึ่งเลขานุการคนสำคัญของคณะรัฐบาลอันเป็นคนจากพรรคการเมืองจัดตีพิมพ์ขึ้นนั้น ทำให้คณะผู้ปกครองที่อยู่ในคณะรัฐบาลเสียหน้ามาก นายโอคุมาได้ลาออกในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๗ และในเดือนธันวาคมมัตสุกะตะซึ่งขณะนี้ต้องเผชิญกับฝ่ายค้านอย่างเต็มกำลังในสภา ต้องหันกลับไปใช้วิธีเก่าคือ การยุบสภา หลังจากที่ได้พยายามจะให้พรรคเสรีนิยมสนับสนุนแล้วไม่ได้ผล จากนั้นเขาจึงลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีก่อนที่เขาอาจจะต้องเผชิญกับสภาไดเอทที่ดุเดือดอีก

นายอิโตซึ่งกลับเข้ามาดำรงตำแหน่งอีกครั้งในเดือนมกราคมนั้น ในขั้นแรกหันไปหาความสนับสนุนจากพรรคก้าวหน้า แต่ต้องให้รางวัลนายโอคุมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีมหาดไทย และจะต้องให้ตำแหน่งอื่น ๆ ในคณะรัฐมนตรีอีกถึง ๓ ตำแหน่ง ซึ่งเป็นรางวัลที่มากเกินไป นายอิโตเองก็รู้สึกว่าจะตกลงกันกับพรรคเสรีนิยมไม่ได้ เมื่อไม่ได้รับความสนับสนุนจากพรรค อิโตจึงต้องประสบกับการที่สภาไดเอทชุดใหม่ซึ่งเลือกตั้งขึ้นมาในวันที่ ๑ เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๘ โจมตีงบประมาณและลงมติล้มเลิกวิธีการเรียกเก็บภาษีของเขา นายอิโตไม่มีทางอื่นนอกจากยุบสภาอีกครั้งในเดือนมิถุนายน และอิโตลาออกจากตำแหน่ง

เมื่อไม่มีใครอื่นในคณะผู้ปกครองที่พร้อมที่จะเข้ามารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี นายอิโตจึงเสนอแนะว่าเขาควรได้รับอนุญาตให้จัดตั้งพรรคการเมืองฝ่ายรัฐบาล และถ้าหากจำเป็นเขาก็จะลาออกจากตำแหน่งต่าง ๆ ในวงการรัฐบาลเสีย หรือมิฉะนั้นคณะรัฐมนตรีก็ควรยอมแพ้ต่อนายโอคุมาและอิตางากิซึ่งเป็นผู้เคยอยู่ในกลุ่มผู้ปกครอง บุคคลทั้งสองนี้เพิ่งจะรวมสมัครพรรคพวกของตนตั้งเป็นพรรคเคนเซอิโต หรือพรรครัฐธรรมนูญ ซึ่งจะได้พิสูจน์ความแข็งแกร่งของพรรคในระยะสั้น ๆ ด้วยการได้ที่นั่งถึง ๒๖๐ จาก ๓๐๐ ที่ในสภาล่างในการเลือกตั้งเมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม กลุ่มรัฐบุรุษอาวุโสซึ่งไม่ชอบข้อเสนอข้อใดเลยนั้น ในที่สุดได้ยอมตกลงในข้อเสนออันที่สอง ด้วยเหตุนี้ ชั่วระยะเวลาเพียง ๘ ปี คณะผู้ปกครองได้ถูกบีบบังคับให้ต้องยอมล้มเลิกความคิดดั้งเดิมของพวกเขาที่ว่า คณะรัฐมนตรีสามารถที่จะอยู่เหนือการเมืองในสภาไดเอทได้

อย่างไรก็ดี พรรคการเมืองก็ยังไม่พร้อมสำหรับงานรับผิดชอบที่ยิ่งใหญ่ของการเป็นผู้นำฝ่ายบริหาร รัฐมนตรีกระทรวงการทหารบกและทหารเรือ ซึ่งสืบเนื่องมาจากคณะรัฐมนตรีชุดก่อนได้กระทำตนเหินห่างจากคนในพรรคการเมือง ฝ่ายพวกข้าราชการ ซึ่งตามปกติจะมีความภักดีส่วนตัวต่อคนในคณะผู้ปกครองคนใดคนหนึ่ง ก็ลังเลที่จะร่วมมือเต็มที่กับบรรดานักการเมืองที่รับผิดชอบงานในกระทรวงต่าง ๆ ดังนั้นจึงเป็นอุปสรรคต่อคนในพรรคที่จะเข้ามามีอำนาจควบคุมการบริหาร การเปลี่ยนที่อย่างรวดเร็วจากการเป็นฝ่ายค้านมาเป็นผู้นำทำให้นักการเมืองต้องยอมตกลงในหลักการทั่ว ๆ ไปที่กว้างขวาง แต่ปราศจากแผนการที่แน่นอน ที่ร้ายยิ่งกว่านั้น ความแตกแยกเป็นพวกเป็นเหล่าแบบเดิมยังคงมีอยู่มากมายในพรรคใหม่ นายอิตางากิในฐานะรัฐมนตรีต่างประเทศ มีพรรคพวกของเขาเพียงสองคนเท่านั้นในคณะรัฐมนตรี ขณะที่นายโอคุมาในฐานะนายกรัฐมนตรี มีพรรคพวกอยู่ถึงสี่คน เมื่อหนึ่งในจำนวนนี้ คือ นายโอซาคิ ยูคิโอะ คนเก่าแก่ของพรรคก้าวหน้าถูกบังคับให้ต้องลาออก เพราะเหตุที่ไปเอ่ยถึงเรื่องระบบสาธารณรัฐในญี่ปุ่นในการกล่าวคำปราศรัยของเขาเข้า คณะรัฐมนตรีก็แตกแยกกันด้วยเรื่องการเสนอชื่อคนเข้ารับตำแหน่งแทนนายโอซาคิ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คณะรัฐบาลต้องล้ม หลังจากที่เข้ามาอยู่ในตำแหน่งได้เพียงครึ่งปี โดยยังไม่ทันได้เผชิญหน้ากับสภาไดเอทด้วยซ้ำ

ความพยายามของนายยามากาตาที่จะให้คณะปกครองมีอำนาจควบคุม

เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๘ ความบาดหมางระหว่างนายอิโตและนายยามากาตาเกี่ยวกับเรื่องการจะรับมือกับสภาได้กลายเป็นเรื่องที่รุนแรง ในระยะแรก นายยามากาตาได้ย้ำหนักแน่นกว่านายอิโตเกี่ยวกับเรื่องการที่จะไม่ให้สภาไดเอทมีอำนาจควบคุมคณะรัฐมนตรี และเขา

ได้คัดค้านการประนีประนอมทุกระยะที่นายอิโตได้ดำเนินในแนวทางนี้โดยตลอดมา โดยปกติยามากาตาขาดความรู้สึกภาคภูมิใจอย่างที่อิโตมีในฐานะได้เป็นผู้ร่างรัฐธรรมนูญ ดังนั้นเขาจึงมีความรู้สึกผูกพันน้อยมากต่อเรื่องความสำเร็จของรัฐธรรมนูญ แม้ในระยะมีเหตุการณ์ที่บอกถึงความไม่แน่ใจว่ารัฐธรรมนูญจะประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลว เขากลับมองเห็นความจำเป็นอันดับแรกของญี่ปุ่นในแง่ของการทหาร ความมีเสถียรภาพก็ได้มีเรียบร้อยแล้วภายในประเทศ เขาจึงหันความสนใจไปยังต่างประเทศ และโต้แย้งว่า ดินแดนที่ญี่ปุ่นควรต่อสู้มาให้ได้ เพื่อประโยชน์ของชาตินั้นอยู่ไกลจากขอบเขตของอำนาจอธิปไตย ความคิดแบบจักรวรรดินิยมเช่นนี้อาจได้แนวมาจากนายโยชิดะ โชอิน ผู้เป็นนักขยายอิทธิพลที่กล้าแข็งของกลุ่มโชชู ซึ่งทั้งนายยามากาตาและนายอิโตได้เคยศึกษามาเมื่อเยาว์วัย แต่นอกจากอิทธิพลเริ่มแรกเช่นนั้นแล้ว ความคิดเช่นนี้ก็เป็นเรื่องธรรมดาสำหรับทหารทั่วไปในระยะปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และเนื่องจากการขยายเขตแดนหรือแม้แต่การป้องกันประเทศให้เข้มแข็งต้องขึ้นอยู่กับงบประมาณทางทหารที่เพิ่มขึ้นตลอดไป นายยามากาตาจึงเห็นว่าเป็นความโง่เขลาอย่างที่สุด ที่ยอมมอบอำนาจควบคุมรัฐบาลและการเงินของรัฐบาลให้แก่ผู้แทนของราษฎรผู้เสียภาษีที่ในความนึกคิดจิตใจคิดแต่เรื่องเศรษฐกิจเท่านั้น

เมื่อไม่มีทางที่จะประสานความคิดเห็นที่ขัดแย้งกันระหว่างนายยามากาตา ผู้ซึ่งตั้งใจแน่วแน่ที่จะรักษาสิ่งที่เขาเห็นว่า เป็นกำลังทางการทหารขององค์จักรพรรดิเอง และรักษาระบบข้าราชการที่เป็นอิสระจากการควบคุมของพวกนักธุรกิจที่มีจิตใจคับแคบ กับนายอิโต ผู้เป็นนักการเมืองที่ว่องไว พร้อมที่จะทำการตกลงประนีประนอมหากจำเป็น เพื่อที่จะให้ได้เสียงสนับสนุนจากสภาที่เขาจัดตั้งขึ้น แต่ทั้งนายอิโตผู้ซึ่งมีพรรคพวกมากในวงราชการ และนายยามากาตาผู้มีพรรคพวกมากพอ ๆ กัน ทั้งในวงการทหารและในวงราชการ ต่างก็ไม่มีใครพยายามใช้พื้นฐานที่มาแห่งอำนาจของตนเองเข้าต่อต้านอีกฝ่ายหนึ่ง ผลประโยชน์ที่จะได้จากการสามัคคีกันของเขามีมากกว่าที่จะได้เพราะการแตกแยกกัน ทั้งสองคนต่างทุ่มเทตนเองเพื่อความใฝ่ฝันอย่างเดียวกัน นั่นคือ การสร้างประเทศญี่ปุ่นให้แข็งแกร่งและมั่งคั่งและอิโตหวังที่จะได้การเป็นผู้นำที่มีกำลังทหารเข้มแข็งและมั่นคง โดยอาศัยสภารัฐ-บุรุษอาวุโส อันเป็นความคิดที่แตกต่างไปจากของนายยามากาตา เขาทั้งสองต่างกระทำดีที่สุดเพื่อธำรงความร่วมมืออันได้มีมาตั้งแต่เป็นเยาวชนร่วมปฏิวัติในกลุ่มโชชู ต่างประนีประนอมในสิ่งที่สามารถจะทำให้แก่อีกฝ่ายหนึ่งได้ นายอิโตไม่ได้คัดค้านอำนาจเด็ดขาดที่นายยามากาตาได้เป็นผู้จัดการเรื่องการทหารในวงของรัฐบาล และท่ามกลางกระแสความบ้าบ่วนเรื่องชาตินิยมที่ตามติดมากับสงครามระหว่างจีนและญี่ปุ่น นายอิโตก็ได้รับอนุมัติจากสภาไดเอทเพื่อขยายกำลังทัพที่ยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะกองทัพบกก็เพิ่มขึ้นเป็นหกกองพล

และได้งบประมาณเพิ่มขึ้นมากกว่าห้าเท่า เป็นงบประมาณเกือบเศษหนึ่งส่วนสามของงบประมาณทั้งหมดของชาติ

นายยามากาตาอยู่ในยุโรปในระยะที่นายอิโตกำลังทำไมตรีครั้งแรกกับพรรคการเมือง ด้วยการเอานายอิตางากิเข้ามาอยู่ในคณะรัฐมนตรีใน ค.ศ. ๑๘๙๖ โดยปกตินายยามากาตาไม่เห็นด้วยกับแผนการขั้นนี้ และยิ่งคัดค้านรุนแรงมากขึ้นต่อแผนการเชื้อเชิญให้นายอิตางากิและนายโอคุมาเข้ามาจัดตั้งคณะรัฐมนตรี นายยามากาตาเสนอเน้นให้ตั้งตำแหน่งรัฐมนตรีทหารบกและทหารเรือแยกต่างหากจากตำแหน่งรัฐมนตรีอื่น ๆ ผู้เข้าดำรงตำแหน่งทั้งสอง คือ ไซโก สุงุมิชิ และคัตสุระ ทาโร (ค.ศ. ๑๘๔๗–๑๙๑๓) นายพลจากกลุ่มโชชู ซึ่งกลับจากการศึกษาเล่าเรียนในประเทศเยอรมนีทันเวลาพอดีที่จะมาช่วยนายยามากาตาแนะนำระบบนายทหารเสนาธิการใน ค.ศ. ๑๘๗๘ นายคัตสุระทำงานเป็นตัวแทนความคิดเห็นของผู้อุปถัมภ์ เขาได้ทำงานภายในวงคณะรัฐบาลจนทำให้คณะรัฐบาลต้องสิ้นสุดลงในฤดูใบไม้ร่วง ค.ศ. ๑๘๙๘ จากนั้นนายยามากาตาฉวยโอกาสที่นายอิโตอยู่ในประเทศจีนเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในเดือนพฤศจิกายน เพื่อพยายามดำเนินงานตามความคิดของเขาเกี่ยวกับการปกครองในระบบรัฐธรรมนูญ

นายยามากาตาเป็นคนที่เห็นความเป็นจริงมาเพียงพอที่จะตระหนักว่า เขาจำเป็นต้องให้สภาไดเอทสนับสนุนนโยบายบางประการของเขา ตั้งแต่ต้น ค.ศ. ๑๘๙๒ เขาได้สนับสนุนนายไซโกและนายชินางาวา รัฐมนตรีมหาดไทยผู้ไม่ค่อยมีชื่อเสียง ให้จัดตั้งกลุ่มในสภาเพื่อสนับสนุนนโยบายของเขา กลุ่มนี้ คือ กลุ่มโคคุมินเกียวไค หรือกลุ่มชาตินิยม ซึ่งยังคงมีอยู่แม้ใน ค.ศ. ๑๘๙๙ จะเปลี่ยนชื่อเป็นพรรคเดอิโคกุโต หรือพรรคจักรพรรดินิยมก็ตาม อย่างไรก็ดี พรรคนี้ก็ยังไม่เพียงพอ

นับเป็นโชคดีของนายยามากาตาที่หลังจากคณะรัฐบาลของโอคุมา–อิตางากิ ล้มเหลวลงแล้ว พรรคนิยมรัฐธรรมนูญได้แตกแยกเป็นกลุ่มปรปักษ์กัน พวกหัวเสรีนิยมยังคงใช้ชื่อพรรครัฐธรรมนูญ และพวกพรรคก้าวหน้าก็เรียกพวกตัวเองว่า พรรคนิยมรัฐธรรมนูญที่แท้จริง หรือเคนเซอิฮอนโต และด้วยความช่วยเหลือของนายคัตสุระ นายยามากาตาก็ได้เป็นพันธมิตรกับพรรคแรกมากกว่าที่จะจัดเป็นรัฐบาลผสม นายยามากาตาต่อต้านอย่างเข้มแข็งที่จะไม่ให้พวกเสรีนิยมในอดีตได้ตำแหน่งในคณะรัฐบาล แต่เขาก็ได้ดำเนินการจัดแผนการด้านนิติบัญญัติร่วมกัน ผลอันหนึ่ง คือ ใน ค.ศ. ๑๙๐๐ ได้มีการลดคุณสมบัติในการเสียภาษีให้แก่ผู้จะมีสิทธิลงคะแนนเสียงโดยลดจาก ๑๕ เยนลงมาเหลือ ๑๐ เยน และขยายจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเป็น ๓๖๙ คน ส่วนผลดีอีกอย่างหนึ่ง คือ การที่สภาลงมติ

อนุมัติงบประมาณของนายยามากาตาและกฎหมายต่าง ๆ เกี่ยวกับการเรียกเก็บภาษีเพิ่ม แต่ผลข้อนี้ได้มาโดยอาศัยการติดสินบนเข้าช่วยด้วยพอสมควร

แม้ว่าจะมีการยอมให้อำนาจแก่สภาไดเอทเช่นนี้ แต่ความพยายามอย่างหนักของยามากาตาก็เป็นไปเพื่อเพิ่มพูนการได้บริหารงานทางทหารและราชการอย่างเป็นเอกเทศ คณะรัฐมนตรีของเขาครึ่งหนึ่งเป็นนายพลทหารบกและนายพลทหารเรือ และการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุดของนายยามากาตาได้เข้ามาในรูปของพระราชกฤษฎีกาขององค์จักรพรรดิในระยะที่ไม่มีการประชุมสภา สิ่งเหล่านี้รวมทั้งกฎหมายใหม่หลายฉบับที่ออกใน ค.ศ. ๑๘๙๙ ว่าด้วยเรื่องการสอบเข้ารับราชการฝ่ายพลเรือน มีจุดประสงค์ที่จะกันนักการเมืองจากตำแหน่งสูง ๆ ในวงราชการ ส่วนวิธีการอื่น ๆ ที่ใช้กันมาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๙๐๐ คือ การเพิ่มอำนาจของสภาองคมนตรี และการออกกฎเกณฑ์ที่ว่า เฉพาะข้าราชการในระดับสูงสองระดับที่มีการทำงานที่มีประสิทธิภาพเท่านั้นจึงจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีกระทรวงทหารบกและทหารเรือได้ ตั้งแต่ระยะเริ่มแรก ค.ศ. ๑๘๗๓ มาแล้ว ที่นายยามากาตาได้เน้นหนักในวิธีการที่จะให้ได้ผลเอาไว้ว่าต้องเฉพาะข้าราชการทหารเท่านั้น ไม่รวมพลเรือน ที่จะเข้าดำรงตำแหน่งทั้งสองนี้ได้ และขณะนี้ด้วยวิธีการเน้นฐานะหน้าที่การทำงาน นายยามากาตาจึงมั่นใจว่า คณะนายทหารเสนาธิการทัพบกและทัพเรืออาจจะได้อำนาจควบคุมผู้เข้ามาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีทั้งสองตำแหน่งนี้

พรรครัฐบาลของนายอิโต

ความร่วมมือระหว่างยามากาตาและพรรครัฐธรรมนูญ อย่างดีที่สุดก็เป็นความกลมเกลียวเพื่อความสะดวกสบาย ขณะที่ยามากาตากำลังวุ่นอยู่กับการหาหนทางขจัดคนในพรรคการเมืองจากตำแหน่งต่าง ๆ ในฝ่ายบริหารอยู่นั้น พรรครัฐธรรมนูญก็เหนื่อยหน่ายที่จะให้การสนับสนุนยามากาตาและหันไปเข้าฝ่ายอิโตแทน อิโตซึ่งยังคงตั้งใจแน่วแน่ที่จะให้รัฐธรรมนูญเป็นไปตามความเข้าใจของเขามากกว่าของยามากาตา ท้ายที่สุดเขาก็ได้อนุมัติจากสภารัฐบุรุษอาวุโสและองค์จักรพรรดิในโครงการจัดตั้งพรรคการเมืองของเขาขึ้น ในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๙๐๐ อิโตตั้งพรรคริกเกน เซอิยุไก หรือพรรคมิตรของรัฐบาลที่ปกครองโดยรัฐธรรมนูญ ประกอบด้วยพวกเสรีนิยมพวกเก่าซึ่งขณะนี้เรียกตัวเองว่า พรรคนิยมรัฐธรรมนูญ และบรรดาผู้ที่สนับสนุนเขาในหมู่ข้าราชการ ดังนั้น ในเดือนตุลาคม ยามากาตา ผู้ซึ่งเคยได้พูดว่าจะขอลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีมาเป็นระยะหลายเดือนแล้ว จึงได้ลาออกในที่สุด และอิโตก็เข้าดำรงตำแหน่งแทน

คณะรัฐบาลของอิโตมองจากภายนอกก็คือพรรคการเมืองนั่นเอง เพราะสมาชิกในคณะรัฐบาล ยกเว้นรัฐมนตรีทหารบก ทหารเรือ และรัฐมนตรีต่างประเทศแล้ว ต่างเป็นสมาชิกพรรคการเมืองทั้งสิ้น อย่างไรก็ดี มีเพียงบางคนเท่านั้น เช่น โฮชิ ซึ่งเป็นคนที่แข็งที่สุดของพรรคนิยมรัฐธรรมนูญ เป็นนักการเมืองของพรรคที่แท้จริง คนอื่นๆ เช่น คาเนโกะ ผู้ได้เคยช่วยอิโตในการร่างรัฐธรรมนูญ ล้วนแต่เป็นข้าราชการผู้ซึ่งเพิ่งจะมาเป็นสมาชิกพรรคกันทั้งนั้น

เนื่องจากพรรคเซอิยุไกมีเสียงข้างมากในสภาผู้แทนราษฎร คณะรัฐบาลของอิโตจึงฝ่าลมคลื่นในสภาแห่งนั้นไปได้อย่างราบรื่น ทั้งๆที่มีการคัดค้านอย่างเอาเป็นเอาตายจากพรรคนิยมรัฐธรรมนูญที่แท้จริง การที่จะชนะเสียงค้านในสภารัฐบุรุษอาวุโสดูจะยากเสียยิ่งกว่า และอิโตก็พบว่า ร่างพระราชบัญญัติของเขาที่จะขอเรียกเก็บภาษีเพิ่มถูกปฏิเสธ ซึ่งไม่ใช่โดยสภาล่าง แต่โดยสภาขุนนาง อิโตผ่านพ้นความยุ่งยากนี้โดยการหันมาเอาชนะปรปักษ์ที่เป็นพวกธรรมาธิปัตย์ เขาทูลขอให้พระจักรพรรดิมีพระบรมราชโองการแนะนำสภาขุนนางให้ยอมลงมติร่างพระราชบัญญัติฉบับนั้น ซึ่งพวกสภาขุนนางก็ยินยอมปฏิบัติตามอย่างไม่สู้เต็มใจนัก แต่อิโตก็ไม่สามารถขจัดการวิพากษ์วิจารณ์ที่เกิดขึ้นจากการที่อิโตรวมเอานายโฮชิผู้พัวพันกับกรณีอื้อฉาวทางการเงินหลายต่อหลายครั้งไว้ในคณะรัฐบาลด้วย โฮชิถูกบีบบังคับให้ต้องลาออกในเดือนธันวาคม และถูกพวกบ้าคลั่งคนหนึ่งลอบฆ่าตายในปีต่อมา ในไม่ช้าความแตกร้าวภายในก็เพิ่มความยุ่งยากให้แก่รัฐบาล การโต้แย้งอย่างรุนแรงว่าด้วยเรื่องงบประมาณการคลัง ทำให้อิโตซึ่งเหนื่อยหน่ายต่อการเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเป็นครั้งที่สี่ของเขา ได้ลาออกไปในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๐๑

คณะรัฐมนตรีของคัตสุระและไซออนจิ (ค.ศ. ๑๙๐๑—๑๙๑๓)

นายยามากาตาไม่ยินยอมที่จะเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และหลังจากที่มีการโต้แย้งกันอย่างมากในบรรดาพวกสภารัฐบุรุษอาวุโส ในเดือนมิถุนายนการเลือกผู้เข้าดำรงตำแหน่งนี้ก็ได้แก่ผู้ที่อยู่ในอุปถัมภ์ของนายยามากาตา คือ นายพลคัตสุระ นับเป็นการสิ้นสุดความรับผิดชอบการปกครองแต่เพียงในนามของกลุ่มผู้ปกครองแต่ดั้งเดิม นายยามากาตาเข้ารับหน้าที่อีกครั้งในตำแหน่งหัวหน้านายทหารฝ่ายเสนาธิการระหว่างสงครามรุสเซียกับญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๙๐๔—๑๙๐๕ และทั้งเขากับอิโตต่างก็เข้าดำรงตำแหน่งประธานสภาองคมนตรีตั้งแต่ปี ๑๙๐๓ จนกระทั่งยามากาตาถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๙๒๒ แต่ไม่มีใครในเขาทั้งสองคนและไม่มีใครอื่นในรุ่นเดียวกันกับเขา ยกเว้นบุคคลนอกกลุ่มผู้ปกครอง คือ นายโอคุมาที่เข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกหรือตำแหน่งรัฐมนตรีอื่นใด กลับปล่อยให้บุคคลที่อยู่ใน

อุปถัมภ์ของเขาเข้ารับตำแหน่งแทน ยังรักษาไว้เพียงอำนาจควบคุมโดยทางอ้อมและเป็นอำนาจที่กำลังจะลบเลือนไปของสภารัฐบุรุษอาวุโส

นายคัตสุระได้จัดตั้งคณะรัฐมนตรีที่เป็นข้าราชการล้วน ๆ ตามแบบฉบับของนายยามากาตาผู้อุปถัมภ์ของเขา ในตอนแรก เขามีปัญหากับสภาไดเอทแต่เพียงเล็กน้อย เพราะนายอิโตในฐานะที่เป็นทั้งรัฐบุรุษอาวุโสและเป็นประธานของพรรคได้ช่วยให้พรรคเซอิยุไกให้ความสนับสนุนแก่คัตสุระ แต่คัตสุระเริ่มมีปัญหายุ่งยาก เมื่อนายอิโตผู้มีสมัครพรรคพวกในพรรคส่วนใหญ่ล้วนแล้วแต่เป็นตัวแทนผู้เสียภาษีในชนบทปฏิเสธที่จะสนับสนุนร่างพระราชกำหนดเรียกเก็บภาษีที่ดินเพิ่มเป็นค่าใช้จ่ายในการขยายกำลังทัพเรือต่อไป เป็นครั้งแรกที่สภาไดเอทดำรงอยู่ครบวาระสี่ปีโดยไม่มีการยุบสภา และมีการเลือกตั้งสภาชุดใหม่ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๙๐๒ โดยพรรคเซอิยุไกได้คะแนนเสียงเป็นเอกฉันท์อีกครั้ง คัตสุระยุบสภาในเดือนธันวาคมหลังจากที่สภาเปิดประชุมได้ไม่นาน แต่สภาชุดใหม่ที่เลือกตั้งเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ พรรคเซอิยุไกก็ได้ครอบครองอำนาจอีกครั้ง และคัตสุระถูกบีบบังคับให้ต้องยินยอมประนีประนอม โดยตกลงกันว่าให้งบประมาณเพื่อการขยายกองทัพเรือเป็นเงินกู้ยืมมากกว่าที่จะให้เป็นเงินจากการเรียกเก็บภาษีเพิ่ม

ที่จริงแล้ว นายยามากาตาซึ่งเป็นคนสำคัญคนหนึ่งในคณะปกครอง และนายคัตสุระ ไม่พอใจที่จะได้เห็นนายอิโตมีอำนาจ และควบคุมมติทางการเมืองโดยอาศัยตำแหน่งทั้งสองของเขา คือ การเป็นสมาชิกในสภารัฐบุรุษอาวุโส และเป็นนักการเมืองในสภา ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ นายคัตสุระได้พยายามที่จะถอนตัวออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเพื่อเป็นการประท้วง จากนั้นนายยามากาตาได้กราบทูลแนะนำให้พระจักรพรรดิทรงขอร้องให้นายอิโตลาออกจากตำแหน่งในพรรคการเมือง และเข้ารับตำแหน่งประธานสภาองคมนตรี นายอิโตยินยอมปฏิบัติตาม และยามากาตากับมัตสุกะตะก็เข้ามาร่วมงานด้วยในสภานั้น จึงทำให้สภาองคมนตรีเป็นหน่วยที่สำคัญในการกุมมตินโยบายต่าง ๆ

อย่างไรก็ดี นายยามากาตามิได้ชัยชนะโดยตลอด เพราะแม้นายอิโตจะถอนตัวออกจากการเมืองของพรรค แต่ลูกน้องของเขาทเป็นข้าราชการยังคงมีอยู่ในพรรคเซอิยุไก และเข้ารับตำแหน่งของเขาในการถือหางเสือของพรรค ประธานพรรคคนใหม่ดำรงตำแหน่งสองตำแหน่ง มีอิทธิพลกว้างขวางเหมือนอย่างที่นายอิโตเคยมีมา ประธานใหม่ผู้นี้ คือ นายไซออนจิ กิมโมชิ (ค.ศ. ๑๘๔๙—๑๙๔๐) เป็นขุนนางเก่าในราชสำนัก เคยมีบทบาทเด่นในขบวนการ "ฟื้นฟู" และจากนั้นได้ไปศึกษาต่อ ณ ประเทศฝรั่งเศสเป็นเวลาถึงสิบปี เขาได้รับการอบรมอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับลัทธิเสรีนิยมของฝรั่งเศสและอังกฤษ เมื่อเขากลับมา

ประเทศญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๘๘๐ เขาทุ่มเทตัวเองเข้าไปอยู่ในขบวนการเรียกร้องให้มีรัฐสภา ใน ค.ศ. ๑๘๘๑ เป็นผู้นำร่วมกับนายนากาเอะและคนอื่น ๆ ในการจัดพิมพ์หนังสือพิมพ์ชื่อ ตะวันออกเสรี (โตโย จิยู ชิมบุน) อย่างไรก็ตาม การทำหนังสือพิมพ์ถูกมองว่าเป็นอาชีพที่น่าตกใจสำหรับขุนนางราชสำนัก สมาชิกผู้นำสองคนของกลุ่มขุนนางราชสำนัก คือ นายอิวากุระ และนายซันโจ จึงดำเนินการในนามขององค์จักรพรรดิ บังคับให้นายไซออนจิละทิ้งงานหนังสือพิมพ์ในไม่ช้า และดึงตัวเข้ามาอยู่ในวงงานรัฐบาล อันเป็นอาชีพที่ถือว่าเหมาะสมดีกว่าสำหรับคนที่มีพื้นฐานะทางสังคมสูง

ในวงราชการ นายไซออนจิก็ได้สมาคมกับนายอิโต และเดินทางไปฝรั่งเศสด้วยกันใน ค.ศ. ๑๘๘๒ เพื่อศึกษาเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ ใน ค.ศ. ๑๘๙๔ เขาได้ร่วมอยู่ในคณะรัฐบาลในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ และได้เป็นประธานสภาองคมนตรีระหว่าง ค.ศ. ๑๙๐๐ ถึง ๑๙๐๓ อย่างไรก็ดี แม้จะดำรงตำแหน่งสูงส่งเช่นนี้ ไซออนจิก็ยังเป็นหนึ่งในบรรดาผู้จัดตั้งพรรคเซอิยุไกคนสำคัญ ๆ และเป็นผู้ดำรงตำแหน่งประธานพรรคสืบแทนนายอิโต ดังนั้นในทางหนึ่ง เขาเป็นผู้ร่วมงานของจักรพรรดิและเป็นสมาชิกชั้นนำของข้าราชการ และในอีกทางหนึ่ง เขาก็มีส่วนสนับสนุนให้มีการปกครองในระบบรัฐสภามากเสียยิ่งกว่าอิโต การผสมผสานการทำงานของเขาเช่นนี้ ทำให้ฐานะสองฐานะของนายไซออนจิเกือบจะทำความเสียหน้าให้แก่กลุ่มผู้ปกครองพอ ๆ กับฐานะของนายอิโต

นายคัตสุระได้ดำเนินการรั้งตำแหน่งนายกรัฐมนตรีไว้เป็นเวลาสี่ปีครึ่ง เขาได้ยุบสภาในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ แต่ทว่าเขามิได้รับผลร้ายแรงใด ๆ จากการยุบสภา เพราะเกิดสงครามระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่นขึ้นเสียก่อน และก็เหมือนกับเมื่อครั้งเกิดสงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่น กล่าวคือ สภาไดเอทใหม่ให้ความสนับสนุนอย่างกระตือรือร้นต่อการทุ่มเทงบประมาณเพื่อการสงครามของคณะรัฐบาล และประชาชาติทั้งหมดต่างก็ปีติยินดีในชัยชนะขั้นสุดท้าย แต่ความผิดหวังต่อข้อตกลงในสนธิสัญญาที่ได้ถูกแก้ไขไป ทำให้รัฐบาลโดนโจมตีอีกครั้งหนึ่ง ประชาชนเห็นว่าการเสียโอกาสที่จะได้ควบคุมเกาหลีและแมนจูเรียภาคใต้ กับการที่จะได้ขยายจักรวรรดิโดยรวมแหลมเหลียวตุงในที่สุด รวมกับการได้ครึ่งหนึ่งของเกาะแซคาลินภาคใต้นั้น ไม่อาจจะชดเชยกันได้กับการได้รับเพียงค่าปฏิกรรมสงครามจากรุสเซีย รัฐบาลถูกกล่าวหาว่าฉกฉวยความปราชัยเอาไว้จากอุ้งมือแห่งชัยชนะ มีการจลาจลเกิดขึ้นทั่วไป ทั้งตำรวจและประชาชนเป็นจำนวนมากกว่าหนึ่งพันคนถูกฆ่าตายและได้รับบาดเจ็บในโตเกียว ก่อนที่จะมีการประกาศใช้กฎอัยการศึก เพื่อรักษาความเรียบร้อย กลุ่มของโอคุมา คือ พรรคนิยมรัฐธรรมนูญที่มีความรู้สึกรักชาติรุนแรง เป็นกลุ่มที่ดุเดือดเป็นพิเศษในการโจมตีรัฐบาลในสภา นายคัตสุระถูกบังคับให้ต้องลาออกในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๐๖

และในภาวะที่ต้องเผชิญกับการถูกวิพากษ์วิจารณ์จากประชาชนอย่างรุนแรงเช่นนั้นสภารัฐ-บุรุษอาวุโสทำได้แต่เพียงเลือกตั้งนายไซออนจิเข้าไปดำรงตำแหน่งสืบแทนนายคัตสุระ

สภารัฐบุรุษอาวุโสย้ำว่า การที่พวกเขาเลือกนายไซออนจินั้น ไม่ใช่เพราะนายไซออนจิเป็นประธานพรรคเซอิยุไก แต่เลือกในฐานที่เป็นขุนนางและเป็นข้าราชการ ขณะที่นายไซออนจิเองก็ค่อยกลายเป็นคนอารมณ์เย็น ได้ใช้หลักผ่อนปรนในเรื่องการให้พรรคควบคุมคณะรัฐมนตรี นายไซออนจิเลือกคณะรัฐมนตรีจากคนกลุ่มซัทสุมาและโชชูเพียง ๔ คนเท่านั้น ซึ่งเป็นการตรงกันข้ามกับรัฐบาลชุดนายคัตสุระ ซึ่งเลือกเข้ามาถึง ๘ คน แต่ทว่ามีรัฐมนตรีเพียงสองคนเท่านั้นนอกเหนือไปจากตัวเขาเองที่เป็นสมาชิกของพรรคเซอิยุไก ไซออนจิก็เหมือนกับอิโต คือไม่มีปัญหาในการที่จะได้รับความสนับสนุนจากพรรคเซอิยุไกและพรรคนี้ยังคงได้เสียงส่วนใหญ่ในสภาไดเอทต่อไป ยิ่งกว่านั้น กองทหารบกของยามากาตาในกลุ่มคณะปกครองยังตอบแทนที่ไซออนจิเคยร่วมมือกับรัฐบาลชุดคัตสุระคราวก่อน โดยให้ความสนับสนุนไซออนจิในเรื่องต่าง ๆ

นับได้ว่า ได้บรรลุถึงการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับสภาไดเอทแล้วอย่างค่อนข้างมั่นคง อย่างน้อยที่สุดก็ชั่วระยะเวลาหนึ่ง แม้ว่าจะดูเคลือบแคลงบ้าง ตำแหน่งรัฐมนตรีเปลี่ยนไปมาอย่างราบรื่นระหว่างไซออนจิและคัตสุระจนถึง ค.ศ. ๑๙๑๓ และไม่มีใครถูกบังคับให้ต้องยุบสภากันอีก ทั้งสองคนแสดงให้เห็นว่า มีความสามารถที่จะร่วมมือกับพวกที่ขัดแย้งได้มากกว่าผู้อุปถัมภ์ของเขา คือ ยามากาตา และอิโต คัตสุระดูโน้มน้าวและรอมชอมในการเกี่ยวข้องกับสภาได้มากกว่ายามากาตาและไซออนจิ ซึ่งแม้จะเป็นผู้สนับสนุนการปกครองโดยระบบสภาแข็งขันมากกว่าอิโต แต่ก็ดำเนินการอย่างระมัดระวังในการจะให้พรรคการเมืองได้ควบคุมคณะรัฐบาล ในขณะเดียวกันไซออนจิประสบความสำเร็จพอ ๆ กับอิโตในการรักษาเสียงสนับสนุนคณะรัฐบาลไว้ได้จากพรรคเซอิยุไก ในการรักษาความร่วมมือของพรรคกับพวกของฝ่ายคัตสุระ

เมื่อรัฐบาลชุดไซออนจิมีเรื่องถูกกดดันรุนแรงเพิ่มขึ้นจากยามากาตา และเมื่อนโยบายพรรคเซอิยุไกของรัฐบาลถูกสภาขุนนางลงมติไม่เห็นชอบด้วย ไซออนจิจึงมอบตำแหน่งนายกรัฐมนตรีกลับคืนให้แก่คัตสุระในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๘ ฝ่ายคัตสุระเมื่อต้องเผชิญปัญหาระหว่างการเรียกร้องของฝ่ายทหาร เพื่อการขยายอำนาจที่เกรียงไกรอีกครั้งกับการที่สภาไม่ยินยอมให้เรียกเก็บภาษีเพิ่ม จึงคืนตำแหน่งนั้นให้ไซออนจิในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๙๑๑ ระยะของความร่วมมือที่สำเร็จด้วยดี และการผลัดเปลี่ยนกันเข้ามามีอำนาจเช่นนี้ ได้เริ่มต้นขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๐๑ และมีสืบมาจนถึงฤดูหนาวของ ค.ศ. ๑๙๑๒—๑๓ เมื่อกลุ่มนาย

ทหารบกบีบบังคับให้ไซออนจิต้องลาออก โดยการถอนตัวรัฐมนตรีทหารบกออกไปจากคณะรัฐบาลของไซออนจิ และเมื่อคัตสุระเข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสืบแทนอีกเป็นครั้งที่สาม สภาไดเอทซึ่งกำลังขุ่นเคืองหนักก็แทบจะบีบบังคับให้คัตสุระต้องลาออกไปในทันทีทันใด

การทำความใฝ่ฝันของยุคเมจิให้สมบูรณ์

แม้ในช่วงเวลาที่มีความมั่นคงทางการเมืองระหว่างการผลัดเปลี่ยนกันระหว่างคณะรัฐบาลของคัตสุระและไซออนจิ แต่ก็ไม่ได้มีการตัดสินให้ชัดเจนในปัญหาเรื่องรัฐธรรมนูญการปกครองของญี่ปุ่นก็ไม่ได้เป็นแบบรวบอำนาจเผด็จการจริงจังต่อไป และก็ไม่ได้เป็นประชาธิปไตยเต็มที่เช่นกัน สภาไดเอทได้พิสูจน์ให้เห็นว่าไม่สามารถจะควบคุมฝ่ายทหารและข้าราชการเอาไว้ได้ ทั้งยังได้แสดงให้เห็นเสมอ ๆ ว่าเป็นแหล่งทุจริตรับสินบน ซึ่งทำให้ประชาชนคลายความเชื่อมั่นศรัทธา แต่คณะกลุ่มผู้ปกครองเก่าแก่กำลังจะหมดไปจากเวทีการเมือง และแม้ในระยะที่คนกลุ่มนี้มีอำนาจก็ไม่สามารถจะควบคุมสภาไดเอทที่พวกตนจัดตั้งขึ้นมาให้อยู่ในอำนาจได้ ไซออนจิและคัตสุระซึ่งเป็นตัวแทนให้เห็นถึงทัศนะทางการเมืองของญี่ปุ่น ๒ วิถีทางที่ไม่สามารถประสานไปด้วยกันได้ แต่ทั้งสองก็ได้แสดงความเป็นอัจฉริยะตามแบบฉบับชาวญี่ปุ่น ที่สามารถทำความร่วมมือและทำการประนีประนอมกันได้ แต่สภาพ "การตกลงกันชั่วคราว" ของเขาทั้งสองต้องมาสิ้นสุดลงอย่างสิ้นเชิง ในฤดูหนาว ค.ศ. ๑๙๑๒—๑๓ การที่ฝ่ายทหารซึ่งปกครองตนเองภายในวงราชการ และสามารถทำลายรัฐบาลไซออนจิลงได้นั้น ที่จริงแล้วเป็นลางที่ไม่ดีสำหรับอนาคตของระบบประชาธิปไตยในญี่ปุ่น แต่ความฉับไวที่สภาบีบบังคับให้คัตสุระต้องลาออกไปเพื่อที่เป็นการแก้เผ็ดนั้นก็แสดงให้เห็นเช่นกันว่าประเพณีรวบอำนาจอย่างในอดีตนั้นไม่สามารถจะจัดตั้งขึ้นใหม่ได้โดยง่ายแล้ว

ปัญหาของญี่ปุ่นไม่ใช่แต่เพียงเรื่องทางการเมืองเท่านั้น เมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๐๕ เศรษฐกิจของญี่ปุ่นได้ขยายวงกว้างขวาง และประเทศก็กำลังดำเนินไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรม แต่จำนวนประชากรก็กำลังเพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ชั่วเวลาเพียงครึ่งศตวรรษเท่านั้น จำนวนประชากรทั้งหมดเพิ่มจากประมาณ ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ คน ขึ้นไปถึงประมาณกว่า ๔๖,๐๐๐,๐๐๐ คน ยังผลกระทบกระเทือนอย่างมากต่อเศรษฐกิจและก่อให้เกิดการขาดแคลนอาหารขึ้น และขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติภายในประเทศ ตามจำนวนประชากรที่กำลังเพิ่มขึ้นรวดเร็วนั้น ถึงแม้ญี่ปุ่นจะกลายมาเป็นประเทศมหาอำนาจทางกำลังทหารที่เข้มแข็ง แต่ญี่ปุ่นก็ต้องเผชิญกับกระแสการเมืองของโลกที่ปั่นป่วนและไม่อาจทำนายได้ และภายใน

ประเทศเอง ความไม่สงบและความแตกแยกกำลังมีเพิ่มมากขึ้นในสังคมที่ซับซ้อนยุ่งเหยิงอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในยุคเมจิ

อย่างไรก็ตาม ในระยะปีต้น ๆ ของคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ความเป็นไปเหล่านี้เป็นเพียงกลุ่มเมฆที่ลอยอยู่บนขอบฟ้า ในทัศนะของกลุ่มคนที่บุกเบิกนำทางประเทศญี่ปุ่น ความก้าวหน้าที่เกิดขึ้นเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดกว่าลมพายุที่พัดอยู่ในทิศทางที่ห่างไกล กลุ่มบุกเบิกนี้ยังไม่ได้เริ่มจัดทำระบบประชาธิปไตยหรือระบบเอกาธิปไตยแต่อย่างใด เพียงแต่ได้จัดทำให้ประเทศเป็นประเทศที่เข้มแข็ง และงานชิ้นนี้พวกเขาได้รับความสำเร็จอย่างน่าชื่นชม ส่วนระบบการเมืองแม้ว่าจะมีลักษณะผสมและผิดหลักเกณฑ์ อย่างไรก็ตาม แต่ก็ดำเนินไปได้ดีพอใช้ ญี่ปุ่นได้ชัยชนะสงครามครั้งใหญ่ ๆ ถึงสองครั้ง คือ สงครามกับจีน และกับรุสเซียซึ่งเป็นประเทศที่ใหญ่ที่สุดในบรรดาประเทศตะวันตก สถาบันทางการเมือง การทหาร ทางสังคมและการศึกษา ต่างได้รับการปรับปรุงให้ก้าวหน้าทันสมัยด้วยระยะเวลาที่น่าแปลกใจ เศรษฐกิจก็ได้ขยายตัวอย่างแทบจะไม่น่าเชื่อ ความยากลำบากในตอนแรก ๆ ของการทำประเทศให้เป็นประเทศอุตสาหกรรมก็ถูกแก้ไขได้สำเร็จ เมื่อเปรียบกับประเทศที่ก้าวหน้าของโลกฝ่ายตะวันตกแล้ว แม้ญี่ปุ่นจะยังคงยากจนและยังคงด้อยพัฒนาอยู่ แต่ญี่ปุ่นก็กำลังจะกลายเป็นประเทศที่ทันสมัยอย่างแท้จริงประเทศหนึ่งในโลกที่ไม่ใช่ฝ่ายตะวันตก

ผู้นำยุคเมจิประสบความสำเร็จอย่างแน่นอนในการสร้างญี่ปุ่นให้เป็น "ประเทศที่มั่งคั่งและเข้มแข็งทางกำลังทหาร" ดังที่พวกเขาเคยใฝ่ฝันไว้ และตามวิธีการก็ได้บรรลุเป้าหมายขั้นแรก คือ ทำให้ประเทศปลอดภัยจากตะวันตก และมีความเสมอภาคเท่าเทียมกับตะวันตก ความมั่นคงทางกำลังทหารของญี่ปุ่นได้ถูกจัดทำอย่างไม่ผิดพลาด ในการทำสงครามกับจีนและรุสเซีย ความเสมอภาคก็ได้รับอีกเช่นกัน นับเป็นเวลาหลายปีทีเดียวที่ความพยายามที่จะขอแก้ไขสนธิสัญญาอันไม่เสมอภาคต้องล้มเหลว แม้พรรคการเมืองต่าง ๆ และปวงชนจะเรียกร้องให้มีการแก้ไขสนธิสัญญามากขึ้นทุกที ๆ ก็ตาม เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๘ มีเพียงประเทศเดียวเท่านั้น คือ เม็กซิโก ที่ได้ยอมยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แต่ในที่สุดประเทศอังกฤษ ซึ่งเกิดมีความรู้สึกชอบใจต่อความก้าวหน้าทั้งทางกฎหมายและการทหารของญี่ปุ่น ก็ได้ตกลงที่จะยอมยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๙ ในสนธิสัญญาฉบับหนึ่งที่ลงนาม ณ กรุงลอนดอน เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๔ สหรัฐอเมริกาและมหาอำนาจอื่น ๆ รีบปฏิบัติตามโดยเร็ว หลังจากนั้น ญี่ปุ่นก็ได้อำนาจควบคุมการเก็บภาษีศุลกากรของตนเองเต็มที่ โดยสนธิสัญญาที่ลงนามร่วมกับสหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๑๑

ญี่ปุ่นยังได้รับความเสมอภาคเท่าเทียมในทางที่ค่อนข้างน่าสนเท่ห์ทางอื่น ๆ อีก ในวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๒ มีการลงนามในสนธิสัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่น เป็นสนธิสัญญาทางทหารฉบับแรก ที่มีข้อตกลงอย่างเสมอภาคระหว่างประเทศตะวันตกและประเทศที่ไม่ใช่ตะวันตก ประเทศอังกฤษนั้นเล็งเห็นว่า การครอบครองอำนาจในน่านน้ำทางตะวันออกซึ่งเคยมีมานานแล้ว กำลังถูกคุกคามจากมหาอำนาจใหม่ ๆ ที่มีอำนาจทางทะเล จึงเสริมฐานะของตนในแถบเอเชียตะวันออกโดยการเป็นพันธมิตรกับประเทศมหาอำนาจที่มีทัพเรือเข้มแข็งอยู่เพียงประเทศเดียวในเขตนี้ ข้างฝ่ายญี่ปุ่นก็กำลังเผชิญสงครามกับรุสเซียว่าด้วยเรื่องเกาหลี จำเป็นต้องมีพันธมิตร เพื่อให้มั่นใจว่ารุสเซียจะไม่มีมหาอำนาจยุโรปประเทศอื่น ๆ เข้าร่วมการสงครามด้วย นายอิโตต้องการให้ญี่ปุ่นเป็นพันธมิตรกับรุสเซียเสียเองมากกว่า แต่ยามากาตาและคัตสุระ ซึ่งต้องการเป็นพันธมิตรกับอังกฤษกำลังได้อำนาจควบคุมรัฐบาลอยู่ในขณะนั้น จึงดำเนินการให้เป็นไปตามความประสงค์ของเขาทั้งสอง

นอกเหนือจากจะได้ความมั่นคงปลอดภัยและความเสมอภาคเท่าเทียมกันแล้ว ญี่ปุ่นยังได้เข้าร่วมกับมหาอำนาจตะวันตกในการแย่งชิงดินแดนเพื่อสร้างจักรวรรดิ ลัทธิชาตินิยมอันรุนแรงที่ชาวญี่ปุ่นได้เคยแสดงให้ปรากฏตั้งแต่ครั้งนายพลเปอรี่เข้ามา มักจะมีความหมายไปในแง่ของการขยายอำนาจขยายอาณาเขต แต่ทว่าอาจไม่ถูกต้อง หากจะแปลลัทธิจักรวรรดินิยมของญี่ปุ่นในยุคสมัยใหม่ไปในทำนองว่า เป็นลักษณะประจำตัวที่มีสืบเนื่องกันมาเท่านั้น จากประวัติศาสตร์ของชาวญี่ปุ่นมีบทบาทยุ่งเกี่ยวในการรุกรานต่างชาติน้อยกว่าประเทศอื่น ๆ ส่วนมาก ยกเว้นแต่ในครั้งที่มีโจรสลัดปล้นสะดมอยู่ทั่วไปในสมัยกลาง ชาวญี่ปุ่นได้เพียรพยายามเพียงครั้งเดียวเท่านั้นที่จะบุกรุกต่างชาติในประวัติศาสตร์ นั่นคือการที่ฮิเดโยชิเข้ารุกรานเกาหลี ระหว่าง ค.ศ. ๑๕๙๒—๑๕๙๘

ด้วยเหตุนี้ ลัทธิจักรวรรดินิยมใหม่ของญี่ปุ่นจึงดูจะเป็นผลจากการพัฒนาประเทศให้ก้าวหน้าทันสมัย มากกว่าที่จะเป็นประเพณีสืบเนื่องกันมาของชาวพื้นเมือง ญี่ปุ่นได้เข้าร่วมหลักการอันเป็นที่ยอมรับทั้งในทางทฤษฎีและในทางปฏิบัติในสังคมนานาชาติตะวันตก ในครึ่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ที่ว่าชาติที่เข้มแข็งจะสร้างจักรวรรดิโดยเบียดเบียนรุกรานเขตที่ค่อนข้างจะมีความล้าหลัง นายยามากาตาไม่ได้เป็นชาวญี่ปุ่นที่มีแบบฉบับเป็นพิเศษแต่ประการใด แต่เป็นเพียงนักการทหารในสมัยของเขาเท่านั้น เมื่อเขาเน้นว่าญี่ปุ่นควรต้องต่อสู้ป้องกันเขตแดนที่จะเป็นประโยชน์ต่อชาติ คือ แนวที่อยู่ห่างไกลพรมแดนของญี่ปุ่นอย่างมาก การจะตามให้ทันกับความกระตือรือร้นในการสร้างจักรวรรดิในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ทำให้ชาวญี่ปุ่นได้รับความนิยมอย่างจริงจังจากชาวตะวันตกในเรื่องการขยายดินแดนให้กว้างใหญ่ใน

สมัยเมจิ พอ ๆ กับที่ได้รับความนิยมในเรื่องการหาวิถีทางที่สันติ ซึ่งชาวญี่ปุ่นได้เลียนแบบประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่ยิ่งใหญ่ทั้งหลาย

เสียงเรียกร้องที่จะให้ทำสงครามกับเกาหลีใน ค.ศ. ๑๘๗๓ และการส่งกองทหารไปเกาะไต้หวันในปีต่อมา ซึ่งเป็นการยืนยันการที่ญี่ปุ่นอ้างสิทธิในหมู่เกาะริวกิวนั้น เป็นผลจากความยุ่งยากภายในประเทศมากกว่านโยบายใดๆ ของการขยายดินแดน แต่ความพยายามต่อมาของรัฐบาลที่จะได้ครอบครองเกาหลี แสดงให้เห็นเด่นชัดว่า ญี่ปุ่นกำลังเลียนแบบยุทธวิธีของระบบจักรวรรดินิยมของตะวันตกในขณะนั้น ผลจากการสงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่น และระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่น ทำให้ญี่ปุ่นได้เกาะไต้หวัน หมู่เกาะเปสคาดอร์ ภาคใต้ของเกาะแซคาลินและแหลมเหลียวตุง ทั้งยังได้อำนาจควบคุมแมนจูเรียภาคใต้และเกาหลี ดินแดนแห่งสุดท้ายนั้นญี่ปุ่นได้รวมไว้ใต้อำนาจโดยตรงใน ค.ศ. ๑๙๑๐ โดยไม่มีการคัดค้านจากประเทศตะวันตกประเทศใด จากการที่ญี่ปุ่นเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่หนึ่งในฐานะเป็นพันธมิตรของอังกฤษตามสนธิสัญญา ญี่ปุ่นจึงเข้ายึดดินแดนอาณานิคมของเยอรมนีในแถบเอเชียตะวันออกและในแถบมหาสมุทรแปซิฟิกทางเหนือ ทั้งยังได้เข้าไปนั่งในที่ประชุมแวร์ซายส์ในฐานะเป็นหนึ่งในห้าของประเทศมหาอำนาจ เป็นชาติที่ไม่ใช่ชาติตะวันตกเพียงชาติเดียวที่ได้รับการยอมรับจากประเทศใหญ่ ๆ ของโลกตะวันตกในฐานะที่เท่าเทียมกันเต็มที่

ดังนั้น ก่อนที่ผู้นำชุดดั้งเดิมของญี่ปุ่นยุคเมจิจะหมดบทบาทจากเวทีโดยสิ้นเชิงด้วยซ้ำ ญี่ปุ่นก็ได้กลายเป็นประเทศมหาอำนาจประเทศหนึ่งของโลก บรรดาผู้นำยุคเมจิประสบผลสำเร็จมากเกินกว่าความใฝ่ฝันของพวกเขาเสียอีก อันจะเห็นได้ชัดเจนตั้งแต่ก่อนที่นายอิโตจะถูกชาวเกาหลีลอบสังหารขณะที่อิโตเดินทางเข้าไปในแมนจูเรีย ใน ค.ศ. ๑๙๐๙ หลังจากไปดำรงตำแหน่งอุปราชในเกาหลีได้ ๔ ปี และยิ่งเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อถึงวาระที่บุคคลสองคนสุดท้ายของกลุ่มผู้นำดั้งเดิมถึงแก่กรรม ในฐานะเป็นคนอายุปูนแปดสิบที่เป็นที่เคารพยกย่อง คือ นายยามากาตาถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๙๒๒ หลังจากที่รับตำแหน่งประธานสภาองคมนตรีเป็นระยะเวลายาวนาน และนายมัตสุกะตะถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๙๒๔ หลังจากที่ดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีวงในอยู่หลายปี

บทที่ ๕

ปฏิกิริยาของจีนที่มีต่ออิทธิพลตะวันตก

การปรับปรุงประเทศระยะแรกตามแบบอย่างตะวันตกเพื่อป้องกันตัวเอง

เรื่องความสำเร็จของประเทศญี่ปุ่นยุคเมจิ ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๘ ถึง ค.ศ. ๑๙๑๒ กลับเป็นระยะเดียวกับที่จีนประสบความล้มเหลวที่สุด ทั้งสองประเทศต่างถูกบีบให้ต้องรับสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคซึ่งทำลายอำนาจอธิปไตยของตนเอง และคุกคามอิสรภาพในด้านเศรษฐกิจของประเทศตน ในระยะที่มหาอำนาจตะวันตกกำลังขยายดินแดน ต่างก็แข่งขันกันเต็มที่ที่จะทำให้เขตที่ไม่ใช่เขตยุโรปตกเข้ามาเป็นอาณานิคม กำลังทัพบกและทัพเรือของยุโรปที่เกรียงไกรขึ้นอยู่กับระดับเทคโนโลยี การอุตสาหกรรมที่มีเหนือกว่าและขึ้นอยู่กับการค้าขายและการคลัง ซึ่งล้วนแต่ได้รับการสนับสนุนส่งเสริมจากสถาบันทางการศึกษา ทางกฎหมาย และการปกครองโดยระบบมีรัฐสภา ยังผลให้มีอารยธรรมที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง การที่ประเทศญี่ปุ่นจะตามให้ทันกับโลกตะวันตกที่ทันสมัยเช่นนี้ในท่ามกลางความสับสนวุ่นวายทั้งมวลของโลกตะวันตก ต้องฟันฝ่าอุปสรรคในเรื่องภาษาและวัฒนธรรม การที่ญี่ปุ่นต้องต่อสู้แข่งขันกับโลกตะวันตกเกี่ยวกับเรื่องการให้มีฐานะเสมอภาคเท่าเทียมกัน และท้ายที่สุด ญี่ปุ่นสามารถได้ชัยชนะประเทศมหาอำนาจของโลกประเทศหนึ่งในการสงครามแบบใหม่เต็มที่ ทั้งหมดนี้ญี่ปุ่นทำได้ในชั่วหนึ่งอายุคน จึงเป็นความสามารถที่แทบจะไม่น่าเชื่อการที่ประเทศจีนไม่สามารถทำได้ทั้งหมดเช่นนี้ จึงเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ง่ายมากกว่าเรื่องความสำเร็จของญี่ปุ่น

เหตุผลง่ายๆประการหนึ่งในความสำเร็จของญี่ปุ่นก็คือ ความสามารถของญี่ปุ่นเอง เป็นความสามารถที่เมื่อถูกผลักดันให้เข้าไปสู่สมัยของลัทธิชาตินิยมโดยทันทีทันใด ก็สามารถแสดงให้เห็นว่าเป็นชาติที่มีแรงกระตุ้นในเรื่องความรักชาติในระดับเดียวกันกับที่ลัทธิชาตินิยมได้เป็นพลังในหมู่ชนชาติตะวันตกมาแล้ว ลัทธิชาตินิยมที่รุนแรงเช่นนี้มีอิทธิพลต่อการเขียนประวัติศาสตร์ และต่อความเข้าใจของเราในสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเช่นเดียวกันกับในประเทศตะวันตก นักประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นสมัยเมจิรวบรวมเอกสารหลักฐานต่างๆ ไว้อย่างดีด้วยความรู้สึกภูมิใจในความสำเร็จของญี่ปุ่น และความรู้สึกของนักประวัติศาสตร์ญี่ปุ่น

เช่นนี้ มีอิทธิพลต่อนักศึกษาต่างชาติอย่างไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ ส่วนด้านประเทศจีนในระยะเวลาเดียวกัน ความเสื่อมของระบบเก่าทำให้เหลือผู้บันทึกเรื่องราวที่ซื่อตรงอยู่เพียงไม่กี่คนและมีแต่เรื่องเศร้าที่ยืดเยื้อให้พวกเขาบันทึกเท่านั้น ไม่ต้องสงสัยว่าเรื่องราวที่ควบคู่กันไประหว่างการที่ญี่ปุ่นก้าวเข้ามาสู่ฐานะประเทศมหาอำนาจ และการเสื่อมสลายของจีนเป็นความแตกต่างเรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งในประวัติศาสตร์ เรื่องเหล่านั้นตกทอดมาถึงพวกเราพร้อมด้วยอคติบางอย่าง หรืออย่างน้อยก็เป็นการบันทึกที่สมบูรณ์ด้วยความชื่นชมต่อบรรดาผู้ประสบความสำเร็จ อาจเป็นไปได้ที่ผู้รักชาติจีนยุคใหม่อาจจะให้ความยุติธรรมน้อยไปต่อราชวงศ์แมนจูที่สลายตัวไปแล้ว

ประวัติศาสตร์ปลายสมัยราชวงศ์ชิงมิได้รับการปรับปรุงให้เต็มที่ตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๙๑๒ ทั้งนี้เพราะแม้ว่าการปฏิวัติจะทำให้เกิดเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ แต่ก็ให้โอกาสเขียนบันทึกน้อยมาก จีนในภาวะสับสนให้สภาพแวดล้อมที่บันดาลใจนักประวัติศาสตร์ได้น้อยกว่าญี่ปุ่นที่มีจักรพรรดิ กล่าวโดยย่อเมื่อประเทศญี่ปุ่นก้าวหน้า การเขียนประวัติศาสตร์ของญี่ปุ่นได้ก้าวหน้าทันสมัยไปด้วย ขณะที่ในจีนนั้นเรื่องประวัติศาสตร์นิพนธ์ก็เหมือนกับเรื่องอื่น ๆ อีกมากที่ยังคงอยู่ในกรอบของธรรมเนียมประเพณีต่อไปอีกนาน

ความแตกต่างอีกอย่างหนึ่งก็คือ หนังสือและเรื่องราวในตะวันตกมีในเรื่องที่เกี่ยวกับวรรณคดีทางประวัติศาสตร์ของจีนในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มากยิ่งกว่ามีเรื่องเกี่ยวกับญี่ปุ่น เช่นเดียวกับที่เมืองท่าต่าง ๆ ที่เปิดตามสนธิสัญญามีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์ของจีนมากกว่าในประวัติศาสตร์ของญี่ปุ่น บรรดาชาวต่างชาติมีบทบาทที่สำคัญกว่าในการลงทุนทางธุรกิจและการศึกษา ซึ่งสะท้อนเปรียบเทียบให้เห็นความอ่อนแอของลัทธิชาตินิยมในประเทศจีน ที่ซึ่งชาวต่างชาติได้เข้าไปมีส่วนร่วมหรือถึงขนาดนำไปปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยด้วยระยะเวลาอันยาวนานกว่าที่ญี่ปุ่นอาจจะยินยอม

ด้วยเหตุผลเหล่านี้ และด้วยเหตุผลอื่น ๆ เราจึงอาจจะหวังให้ภาพเรื่องราวเกี่ยวกับปฏิกิริยาของจีนที่มีต่อตะวันตกเปลี่ยนแปลงไปเมื่อการวิจัยค้นคว้าก้าวหน้าขึ้น ในทัศนะของพวกเราเองเห็นว่า การตัดสินใจที่สำคัญ ๆ ของปฏิกิริยาของจีนอยู่ภายในสังคมจีนนั่นเอง ไม่ใช่จากภายนอก หนึ่งในบรรดาการตัดสินใจเหล่านี้คือความเฉยเมยทางใจ ดังเช่น แม้จะมีการพยายามที่จะปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตกในระยะหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ และระยะต่อมาภายหลังอีก แต่ก็เป็นปฏิกิริยาชนิดฉาบฉวยและชั่วครั้งชั่วคราวต่ออันตรายเฉพาะหน้า ซึ่งเป็นปฏิกิริยาที่จะถูกละเลยเมื่อใดก็ตามที่ภัยอันตรายนั้นผ่านพ้นไปแล้ว พูดอย่างกว้างกว่านี้ก็คือ เรามีแนวโน้มที่จะคิดว่า จีนในระบบเก่าไม่เคยประสบความสำเร็จในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยดังที่ญี่ปุ่นทำได้ เพราะสังคมจีนเป็นสังคมที่ประกอบขึ้นด้วย

การแบ่งแยก มีลักษณะเป็นพิเศษมากเสียจนกระทั่งไม่อาจจัดองค์การตามตัวอย่างของตะวันตกได้ ในทัศนะเช่นนี้จึงมิอาจสร้างประเทศจีนที่ทันสมัยขึ้นมาได้ จนกว่าโครงร่างที่เน่าเปื่อยอันทนทานของสังคมเก่าทั้งหลายจะถูกทำลายไปทีละอย่าง ๆ การดำเนินงานจึงช้ากว่าในประเทศญี่ปุ่นอย่างช่วยไม่ได้ ทั้งที่ญี่ปุ่นเป็นประเทศที่เล็กกว่ามาก และมีปฏิกิริยาตอบโต้มากกว่าอีกด้วย

การอธิบายถึงความชักช้าของจีนในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยเช่นนี้ เป็นการอธิบายทางสังคมวิทยาและทางขนบธรรมเนียมประเพณี จึงแตกต่างจากคำอธิบายตามลัทธิมาร์กซ์และเลนินปัจจุบันที่ว่า สังคมจีนดั้งเดิมมิได้แตกต่างมากนักจากตะวันตก และที่ว่าความชักช้าของจีนในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เกิดจากอิทธิพลที่มีผลร้ายและที่กดขี่บังคับของ "ลัทธิจักรวรรดินิยม" ของตะวันตก ในทางรุนแรงความคิดเช่นนี้เหมือนกับจะสะท้อนความรู้สึกของพวกชาวจีนหัวเก่าในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ที่มองการติดต่อกับตะวันตกทั้งหมดว่าเป็นการถูกประทุษร้าย กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ การติดต่อไม่ว่ากับชาติใด ๆ เกือบจะทั้งหมดเป็นไปในรูปของ "ลัทธิจักรวรรดินิยม" ขณะที่พอจะเข้าใจได้ว่าท่าทีที่มีความทุกข์เช่นนี้ เป็นความรู้สึกรักชาติบ้านเมือง แต่ไม่อาจอธิบายได้ว่า เพราะเหตุใดอิทธิพลของ "ลัทธิจักรวรรดินิยม" ที่มีอยู่มากและแพร่หลายจึงทำให้เกิดผลที่แตกต่างกันเช่นนั้นในประเทศจีนและญี่ปุ่น เราพอจะแนะนำได้ว่าในทั้งสองประเทศนั้น อิทธิพลของตะวันตกในระยะแรกมีอย่างเบาบาง และเพียงค่อย ๆ เพิ่มขึ้นระหว่างศตวรรษเท่านั้น ในตอนแรกเป็นสิ่งเร้าใจมากกว่าจะเป็นสิ่งที่กดดันจิตใจ และอิทธิพลนั้นได้เป็นเครื่องกระตุ้นให้ญี่ปุ่นมีปฏิกิริยาตอบสนองอย่างประสบความสำเร็จ ปฏิกิริยาตอบสนองของจีนในระยะแรกที่ล้มเหลวไปก็เนื่องมาจากลักษณะสำคัญ ๆ ที่จัดแบ่งไว้ตามระบบรัฐและสังคมของลัทธิขงจื๊อ เมื่อถึงระยะเวลาที่อิทธิพลแบบกดดันและหาผลประโยชน์ให้ตัวเองของ "ลัทธิจักรวรรดินิยม" ได้เจริญและเพิ่มพูนขึ้นในปลายศตวรรษ จึงสายเกินไปสำหรับจีนที่จะมีปฏิกิริยาตอบสนองให้ได้ผล

แม้จะเป็นเช่นนี้ก็ตาม ความพยายามครั้งแรก ๆ ของจีนที่จะเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยก็ดูแข็งขันและประทับใจในบางครั้ง และดูแตกต่างกว่าญี่ปุ่นในระยะหลังเท่านั้นเอง ในระยะ ค.ศ. ๑๘๖๐ บุคคลภายนอกอาจจะพบนักกันไปในรูปอื่นก็ได้ เพราะจีนมีการติดต่อกับชาวตะวันตกอย่างกว้างขวางกว่า และดูเหมือนว่าหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ จะเลิกความรู้สึกเป็นปรปักษ์กับต่างชาติชนิดที่ฝังกระดูกดำ ซึ่งชาวญี่ปุ่นเป็นจำนวนมากยังคงมีความรู้สึกชนิดนั้นอยู่ เมื่อมองจากขนาดที่กว้างใหญ่ของประเทศจีนแล้ว คนอาจจะสรุปได้ว่า ประเทศ

จีนใหม่อาจได้ครอบครองเกาะญี่ปุ่น ในอีก ๕๐ ปีต่อไป จีนดูเหมือนจะเลยหน้าญี่ปุ่นไปด้วยซ้ำในการตกลงกับพวกตะวันตก

"การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" และนโยบายการร่วมมือ

ดังที่เราได้เห็นแล้วในบทที่ ๒ ชาวตะวันตกบุกรุกเข้ามาในจีนทำให้เกิดเรื่องสำคัญใน ค.ศ. ๑๘๖๐ ด้วยการที่อังกฤษกับฝรั่งเศสเข้ายึดเมืองปักกิ่ง พวกตะวันตกได้รับการเอาใจด้วยการตกลงกันได้ในสนธิสัญญาขั้นสุดท้ายเท่านั้น การกบฏครั้งใหญ่ที่มีระยะดุเดือดที่สุดก็คือการรบของพวกไต้เผ็ง ในช่วง ค.ศ. ๑๘๖๐–๖๒ พวกกบฏพ่ายแพ้เพราะอังกฤษและฝรั่งเศสนำกำลังทหารจากเมืองเซี่ยงไฮ้และเมืองหนิงโป อันเป็นเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาเข้ามาช่วยเขตภายในได้ ต่อมาในต้นปี ค.ศ. ๑๘๖๐ จีนระมัดระวังมากที่สุดเรื่องการที่ชาวตะวันตกมีกำลังทหารที่เหนือกว่า และเห็นว่าการปรับปรุงการทหารตามแบบตะวันตกเป็นข้อแก้ปัญหาทั้งปัญหาภายในประเทศและปัญหาต่างชาติ นายเจิง กั๋ว ฟั่น ได้ยกคำกล่าวของเม่งจื๊อขึ้นมาอ้างว่า "หากท่านสามารถปกครองประเทศของท่านเองได้ ใครจะกล้ามาดูหมิ่นท่านเล่า" เจ้าชายกุง เสนอให้ใช้การปราบพวกกบฏเป็นข้ออ้างที่จะแสวงหาอาวุธแบบตะวันตกมาไว้ ซึ่งควรจะต้องมีการเก็บรักษาอย่างระมัดระวังให้พ้นจากมือของประชาชนจีน และในที่สุดอาจสามารถใช้ขู่พวกต่างชาติได้

การคิดอย่างมีเหตุผล เริ่มก่อตัวขึ้นประมาณ ค.ศ. ๑๘๖๐ โดยนายเฝิง กุ้ย เฟิน นักปราชญ์ผู้มีอิทธิพลและเป็นผู้แทนของ "ฝ่ายการดำเนินการกิจการของบ้านเมือง" ผู้ซึ่งช่วยงานทั้งของ เจิง และหลี่ หุง จาง เมื่อกล่าวถึงประเทศตะวันตก เฝิงจะตั้งปัญหาถามขึ้นว่า "ทำไมจึงเป็นประเทศเล็ก ๆ แต่มีความแข็งแกร่ง ? ทำไมประเทศเรากว้างใหญ่แต่ทว่าอ่อนแอ" เขาได้สรุปว่าสาเหตุนั้นส่วนหนึ่งอยู่ที่การที่จีนขาดความรู้เกี่ยวกับประเทศต่าง ๆ เป็นจำนวนนับร้อยในโลกภายนอก จีนไม่รู้ในเรื่องเทคนิคของพวกนั้น โดยเฉพาะในเรื่องการทหาร วิทยาการตะวันตกควรจะได้รับการคัดเลือกเอามาและนำไปใช้ ความรู้ตามประเพณีของจีนที่นายวุย หยวนได้รื้อฟื้นขึ้นมาในช่วงหลัง ค.ศ. ๑๘๔๐ คือ การใช้พวกอนารยชนควบคุมพวกอนารยชนด้วยกันเองนั้น เป็นสิ่งที่ไร้ผลเสียแล้ว เมื่อ วุย หยวน กล่าวว่า "เราคนภายนอก ไม่อาจเพาะหว่านความแตกร้าวในบรรดาอนารยชนที่ใกล้ชิดกันได้" วุย หยวน กล่าวได้ถูกต้องประโยคเดียว คือ ประโยคที่ว่า "เรียนรู้เทคนิคที่เหนือกว่าของพวกอนารยชนเพื่อเอาไว้ใช้ควบคุมพวกนั้น"

ด้วยเหตุนี้ จึงก่อให้เกิดขบวนการซึ่งเราได้รวมเรียกไว้แล้วว่า จื๊อ เฉียง ซึ่งได้จากตำราของจื๊อเล่มที่ว่าด้วยความเปลี่ยนแปลง มีความหมายว่า "สร้างตนเองให้เข้มแข็ง" หรือ "ปรับ

ปรุงประเทศให้เข้มแข็ง" เมื่อนำมาปฏิบัติหลัง ค.ศ. ๑๘๖๑ "การปรับปรุงประเทศให้เข้มแข็ง" นั้นมีหลายด้าน ทั้งในด้านการทูต การคลัง การศึกษา และการทหาร

เจ้าชายกุงจัดวางแผนการทูต โดยอาศัยรากฐานจากคำกล่าวสมัยโบราณที่ว่า "ใช้วิธีการสันติและไมตรีเมื่อภาวะแวดล้อมทำให้ต้องเป็นไปชั่วคราว ใช้วิธีการรบและการต่อสู้เป็นนโยบายหลัก" ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๖๑ เจ้าชายกุงได้เสนอโครงการที่จะจัดตั้งสำนักงานที่ดำเนินงานติดต่อกับต่างชาติขึ้นที่เมืองปักกิ่ง และตั้งข้าหลวง ๒ คน เพื่อดำเนินงานนั้น ในมณฑลต่าง ๆ จัดขยายกองภาษีท่าเรือไปตามเมืองท่าทั้งหมด จัดให้ข้าราชการบางตำแหน่งรับรู้เรื่องราวของต่างชาติ จัดฝึกหัดอบรมภาษาต่างประเทศให้ข้าราชการบางตำแหน่ง และแสวงหาข่าวสารและหนังสือพิมพ์ต่างชาติจากเมืองท่าทั้งหลาย โครงการเหล่านี้ได้เริ่มเข้ามาแทนที่ระบบส่งบรรณาการที่ล้าสมัยเสียแล้ว

นโยบายต่างประเทศแนวใหม่ของจีนเป็นที่ชื่นชมของมหาอำนาจตะวันตก ความจริงพวกทูตชาวตะวันตกจำต้องยอมรับนโยบายการร่วมมือกับบรรดาพวกเดียวกัน คือ ทั้งระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส และระหว่างสหรัฐอเมริกากับรุสเซีย และระหว่างพวกเขาทั้งหมดกับจีนในทางหนึ่งดังที่นายเผิง กุ้ย เพิน ได้วิเคราะห์สถานการณ์เอาไว้ว่า "ประเทศทั้งสี่ คือ รุสเซีย อังกฤษ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา มีความรู้สึกริษยากันอยู่ภายใต้การให้ความร่วมมือที่แสดงภายนอกอย่างมากเกินกว่าที่จะทำงานร่วมกัน และบีบบังคับให้จีนยอมแพ้ได้ แต่ไม่มีใครกล้าที่จะแสดงออกเป็นประเทศแรก" ในอีกทางหนึ่งนักการทูตอย่างเช่น นายรัทเธอร์ฟอร์ด อัลคอค์ก (ทูตอังกฤษประจำปักกิ่ง ค.ศ. ๑๘๖๕–๑๘๖๙) ซึ่งเป็นคนสำคัญในการร่างระบบสนธิสัญญา ได้พยายามรักษาดุลระหว่างสิทธิตามสัญญาของต่างชาติและผลประโยชน์ที่ถูกต้องตามกฎหมายของจีนเอาไว้ การทำงานนี้ตัวทูตและรัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษจำต้องตรวจสอบข้อเรียกร้องที่เอาเปรียบจีนของบรรดาพ่อค้าชาวอังกฤษอยู่เป็นประจำ เพราะมักจะบีบบังคับเพื่อขออภิสิทธิ์อื่น ๆ อีกในเมืองท่าต่าง ๆ อัลคอค์กยอมรับว่าการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของจีน เป็น "การปฏิวัติชนิดที่ไม่เคยมีมาก่อนนับตั้งแต่โลกถือกำเนิดมา" ความก้าวหน้าไม่สามารถทำได้รวดเร็ว เขากล่าวว่า "ไม่อาจถ่ายทอดอารยธรรมใด ๆ ทั้งดุ้นจากประชาชาติหนึ่งไปยังอีกประชาชาติหนึ่งได้" "นโยบายการให้ความร่วมมือ" ในช่วง ค.ศ. ๑๘๖๐ สร้างขึ้นเพื่อช่วยให้จีนค่อย ๆ เปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยให้ได้

จุ่งหลี่หยาเหมิน

เพื่อรับงานความสัมพันธ์ทางการทูตกับหัวหน้าชาวตะวันตก ซึ่งขณะนี้พำนักอยู่ ณ กรุงปักกิ่ง จึงมีการจัดตั้ง "สำนักงานใหม่เพื่อดำเนินการทั่ว ๆ ไปที่เกี่ยวข้องกับประเทศต่าง ๆ"

ในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๖๑ เรียกโดยทั่วไปตามชื่อย่อว่า ทบวงจุ่งหลี่หยาเหมิน (สำนักงานเพื่อการดำเนินงานทั่วไป) เจ้าชายกุงเป็นหัวหน้าสำนักงานนี้ บริหารงานเหมือนกับเป็นกระทรวงการต่างประเทศ คือ แลกเปลี่ยนคำสั่งของทางราชการและจดหมายโต้ตอบกับสถานทูตของต่างชาติ อย่างไรก็ดี ตามความเป็นจริงแล้ว สำนักงานนี้ไม่ได้เป็นกระทรวงใหม่ เพียงแต่เป็นคณะกรรมการย่อยของคณะกรรมาธิการ โดยปกติประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นข้าราชการตำแหน่งสูง ๆ ประมาณ ๑๐ คน ผู้ซึ่งจะดำรงตำแหน่งประจำในที่อื่น ๆ อีก องค์การที่ไม่เป็นทางการเช่นนี้อาจมีประโยชน์เนื่องจากว่าได้ทำให้กลุ่มข้าราชการชั้นนำทำงานเกี่ยวข้องกับต่างชาติด้วยการใช้ระเบียบราชการน้อยที่สุด ทบวงนี้ที่ได้รับการเสนอจัดตั้งขึ้นมาเพื่อดำเนินงานแก้ไขเหตุการณ์ชั่วคราวเท่านั้น แต่ในไม่ช้าก็เพิ่มเจ้าหน้าที่ในระดับข้าราชการผู้น้อยทำงานในตำแหน่งเลขานุการประมาณห้าสิบคน ซึ่งคัดเลือกมาอย่างพิถีพิถันให้ทำงานเป็นความลับโดยไม่ให้ต้องพึ่งพาพวกเสมียน

ขณะที่ทบวงจุ่งหลี่หยาเหมินแสดงผลงานที่ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่ง และที่จริงก็ทำงานแทนกระทรวงการต่างประเทศจนกระทั่งกระทรวงนั้นได้รับการสถาปนาขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๐๑ ทบวงจุ่งหลี่หยาเหมินก็มีข้อเสียอยู่ คือ การตัดสินนโยบายการต่างประเทศจริงๆ ทั้งหมดนั้นยังคงขึ้นอยู่กับองค์จักรพรรดิ และมักจะผ่านคณะกรรมาธิการใหญ่และสำนักงานก็ทำงานดูแลเรื่องความเป็นไปของความสัมพันธ์กับต่างชาติ เฉพาะที่เมืองปักกิ่งเท่านั้น ตามมณฑลริมฝั่งทะเล มีข้าหลวง ๒ คน ที่ได้รับแต่งตั้งออกไปเพื่อทำงานเกี่ยวกับต่างชาติในเมืองท่าของมณฑลภาคใต้ และเมืองท่าของมณฑลภาคเหนือ (ในภาษาจีน คำว่า หนานหยาง หมายถึง "มหาสมุทรทางภาคใต้" และคำว่า เป่ยหยาง หมายถึง "มหาสมุทรทางภาคเหนือ") ตำแหน่งข้าหลวงสองตำแหน่งนี้ตามปกติมักจะได้แก่ข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนานกิงและเทียนสิน ซึ่งยังคงปฏิบัติงานเหมือนข้าหลวงของจักรพรรดิผู้ดูแลเมืองท่าห้าเมืองที่เปิดตามสนธิสัญญาฉบับแรกที่เมืองกวางตุ้งระหว่าง ค.ศ. ๑๘๔๒ ถึง ๑๘๖๐ จะทำรายงานเสนอตรงต่อองค์จักรพรรดิและคณะกรรมาธิการใหญ่ ไม่ได้ส่งรายงานมาให้ทบวงจุ่งหลี่หยาเหมิน แม้ว่านักการทูตชาวตะวันตกจะไม่นิยมการกระจายอำนาจจากส่วนกลางเช่นนี้ แต่ความจริงก็ได้ช่วยเสริมสร้างอำนาจส่วนภูมิภาคให้เกิดขึ้นในช่วงระยะที่มีการต่อสู้เพื่อปราบกบฏไต้เผ็ง

กองภาษีท่าเรือ

การจัดระเบียบใหม่ในกิจการต่างประเทศได้อิทธิพลอย่างมากจากคำเรียกร้องและคำแนะนำของผู้เจรจาไกล่เกลี่ยชาวอังกฤษ ส่วนที่เด่นที่สุดจัดทำโดยหนุ่มอังกฤษผู้ห้าวหาญ

ชื่อ โฮเรโช เนลสัน เลย์ (ดูบทที่ ๒) เขาเป็นบุตรชายของกงสุลชาวอังกฤษรุ่นแรก ๆ คนหนึ่งในประเทศจีนและได้เป็น "ผู้ตรวจตราชาวต่างชาติ" ที่รัฐบาลจีนจ้างไว้ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๕๕ ที่บริหารงานการประเมินภาษีอากรอย่างเข้มแข็งในเมืองเซี่ยงไฮ้ เขามีความรู้อย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับการทำไมตรีโดยสนธิสัญญา และความรู้ในภาษาจีนได้ช่วยให้เขามีบทบาทสำคัญในการขู่ผู้เจรจาทำสนธิสัญญาของราชวงศ์ชิงที่เมืองเทียนสินใน ค.ศ. ๑๘๕๘ ซึ่งเป็นระยะที่เขาได้ลาหยุดพักการทำงานพอดี หลังจากนั้นเขาได้ช่วยร่างกฎบัตรการเก็บภาษีศุลกากรแบบใหม่และเจ้าชายกุงกับทบวงจุ่งหลี่หยาเหมินได้ยืนยันให้เขาดำรงตำแหน่งนายตรวจภาษีทั่วไป ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๖๑

ขณะเดียวกันนายเลย์ก็ได้ข้าราชการสถานกงสุลอังกฤษอีกคนหนึ่งมาร่วมทำงานด้วย เป็นคนรุ่นหนุ่มอายุราวยี่สิบกว่า ๆ เช่นเดียวกัน คือ โรเบิร์ท ฮาร์ท เป็นชาวไอริชซึ่งมาประเทศจีนใน ค.ศ. ๑๘๕๔ และทำงานเป็นเลขานุการของคณะกรรมการชาวอังกฤษ-ฝรั่งเศสที่ได้ปกครองเมืองกวางตุ้งใน ค.ศ. ๑๘๕๘ ถึง ค.ศ. ๑๘๖๑ แม้ที่กวางตุ้งเองก็จำเป็นที่จะต้องแต่งตั้ง "ผู้ตรวจตราชาวต่างชาติ" เช่นกันเพื่อจัดระเบียบการเก็บภาษีให้หายยุ่งเหยิง นายฮาร์ท เข้ารับตำแหน่งนี้ใน ค.ศ. ๑๘๕๙ และเริ่มเข้ารับงานเมื่อนายเลย์ลาหยุดพักกลับไปประเทศอังกฤษ ใน ค.ศ. ๑๘๖๑ และดำรงตำแหน่งนายตรวจภาษีทั่วไปสืบแทนเลย์ใน ค.ศ. ๑๘๖๓ เมื่อถึงเวลานั้นกองภาษีใหม่ได้ขยายวงงานจากเมืองเซี่ยงไฮ้ไปถึงกวางตุ้ง ซัวเถา อามอย ฟูโจว หนิงโป เจ้อฝู และเทียนสินไปตลอดชายฝั่งทะเล และถึงเมืองจิงเกียง กุ้ยเกียง และฮันเค้า ขึ้นไปตามลำแม่น้ำแยงซี รวมเมืองท่าทั้งหมด ๑๑ เมืองด้วยกัน

ชายหนุ่มทั้งสองคนนี้เป็นตัวแทนที่แสดงท่าทีที่ต่างกันสองแบบ คนหนึ่งมีลักษณะชอบก้าวร้าวข่มขู่ และอีกคนหนึ่งมีลักษณะแสดงออกถึงความร่วมมือในการติดต่อของอังกฤษในจีน ในไม่ช้าจะเห็นท่าทีเช่นนี้ได้ในกรณี "กองเรือรบเลย์—ออสบอร์น" ที่มีชื่อ หลังจากที่ราชวงศ์แมนจูพยายามเป็นพัก ๆ มาเป็นเวลาสิบปีที่จะจ้างนักเดินเรือชาวต่างชาติ เจ้าชายกุงก็ได้รับการชักชวนให้จัดหาอาวุธที่ร้ายแรงที่สุดของยุคนั้นไว้ให้แก่รัฐบาลจีน คือ กองเรือปืน เพราะเหตุนั้น นายเลย์ซึ่งอยู่ในประเทศอังกฤษโดยได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลอังกฤษซึ่งเพิ่งจะเลิกนโยบายเป็นกลางต่อกบฏไต้เผ็ง จึงไม่เพียงแต่จะจัดเตรียมทัพเรือที่มีเรือ ๘ ลำ พร้อมด้วยลูกเรือชาวอังกฤษไว้ให้เท่านั้น แต่เขายังดำเนินงานต่อไป ด้วยการตกลงกับผู้บัญชาการทัพเรือ (นาวาเอก เซอร์ราด ออสบอร์น) ว่า คำสั่งของพระจักรพรรดิที่จะมีต่อกองทัพเรือนั้นจะต้องผ่านตัวเขาและอยู่ในดุลพินิจของเขา เมื่อกองเรือที่มีแสนยานุภาพนี้มาถึงประเทศจีนใน ค.ศ. ๑๘๖๓ ทั้งเจ้าชายกุงและเจิงกั๋วฟั่น ต่างปฏิเสธไม่ยอมรับข้อเสนอ

ของนายเลย์ ปักกิ่งไม่อาจที่จะให้ชาวต่างชาติเข้าควบคุมกำลังทัพเรือได้ และผู้บัญชาการท้องถิ่นต่างก็ต้องการควบคุมด้วยตนเอง นายเลย์ได้รับเงินก้อนหนึ่งเพื่อให้เลิกล้มความคิดและอังกฤษก็เลิกล้มกองเรือนั้น นายเลย์ได้มาเป็นผู้จัดระเบียบกรมศุลกากรแถบฝั่งทะเลกรมใหม่ แต่เขาพิจารณาตัวเองว่าเขาทำงาน "เพื่อ" เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองของจีน ไม่ใช่ "อยู่ใต้อำนาจ" ของชาวจีนพวกนั้น เลย์กล่าวว่า "ความเข้าใจที่ว่าสุภาพบุรุษคนหนึ่งทำงานอยู่ใต้อำนาจของอนารยชนเผ่าเอเชียเป็นสิ่งที่น่าขัน"

โรเบิร์ท ฮาร์ท จัดตั้งระบบการเก็บภาษีศุลกากรให้มีพื้นฐานที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ดังที่เขาได้กล่าวกับข้าหลวงต่างชาติในกองภาษี ดังปรากฏในหนังสือเวียนฉบับหนึ่งใน ค.ศ. ๑๘๖๔ ว่า "ทั้งผู้ที่รับเงินเดือน และผู้ที่รับใช้รัฐบาลจีน ต่างก็เป็นพี่น้องข้าราชการกับข้าราชการพื้นเมือง และมีความหมายถึงว่า เป็นเพื่อนร่วมชาติของประชาชนจีน" ข้าหลวงชาวต่างชาติซึ่งดูแลกรรมวิธีการเก็บภาษีในทุกด้าน อย่างน้อยต้องขึ้นกับผู้อำนวยการกรมภาษีศุลกากรจีน (โดยปกติเป็นคนท้องถิ่น) ในเมืองท่าแต่ละเมืองเป็นผู้รับเงินค่าภาษีศุลกากร ตัวนายฮาร์ทเองทำงานรับผิดชอบเจ้าหน้าที่ชาวต่างชาติทั้งหมด ซึ่งเมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๕ มีคนงานจากอังกฤษถึง ๒๕๒ คน และอีก ๑๕๖ คน จากประเทศตะวันตกอื่น ๆ ๑๖ ประเทศ ดังนั้น ด้วยการวางนโยบายที่รอบคอบ อดทน และมองการณ์ไกล เขาจึงเริ่มวางแผนบริหารระยะยาวสำหรับรัฐบาลกลางของราชวงศ์ชิง ซึ่งใช้คนงานชาวต่างชาติเพื่อดูแลจัดการกับบรรดาพ่อค้าต่างชาติ และช่วยเหลือจีนในการพยายามปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยภายในขอบเขตของระบบสนธิสัญญา

การศึกษาและการสร้างอาวุธแบบตะวันตก

ภาษีศุลกากรแบบใหม่และคำแนะนำที่สุขุมของฮาร์ท ได้ช่วยค้ำจุนสถาบันใหม่ที่เมืองปักกิ่ง คือ สถาบันถุง หวุ่น ก่วน ("โรงเรียนการศึกษาผสม" หรือวิทยาลัยสำหรับผู้เป็นล่าม) ซึ่งมีจุดมุ่งหมายประการแรก คือ เพื่อช่วยให้นักการทูตจีนเป็นอิสระจากล่ามชาวกวางตุ้งโบราณและจากล่ามชาวต่างชาติ อย่างเช่นนาย เอช เอน เลย์ ด้วย ดังเช่นที่ทบวงจุ่งหลี่หยาเหมินได้อ้างเหตุผลไว้ว่า "ในการเจรจากับต่างชาติไม่ว่าในเรื่องใด ๆ สิ่งที่จำเป็นต้องทำก่อนคือการรู้จักลักษณะและความรู้สึกของชาตินั้น ๆ" หรือดังที่ หลี่ หุง จาง ได้กล่าวว่า "ขั้นแรกคือให้เข้าใจความมุ่งหมายของพวกเขา ระวังความต้องการของเขา และระวังความเข้มแข็งและจุดอ่อนของพวกเขา" วิทยาลัยล่าม ซึ่งรวมโรงเรียนภาษารุสเซียเก่าแก่ที่กำลังจะสูญสิ้นไปได้เริ่มจัดตั้งขึ้นที่เมืองปักกิ่ง ใน ค.ศ. ๑๘๖๒ และมีโรงเรียนเล็ก ๆ ประเภทเดียวกันจัดตั้งขึ้นที่เซี่ยงไฮ้ (ค.ศ. ๑๘๖๓) กวางตุ้ง (ค.ศ. ๑๘๖๔) และฟูโจว (ค.ศ. ๑๘๖๖) ผลใน

ขั้นแรกไม่เป็นที่พึงพอใจนัก มีนักเรียนประมาณสามสิบคนเข้าเรียนในวิทยาลัย ณ เมืองปักกิ่ง ส่วนใหญ่เป็นพวกถือธงชาวแมนจูวัยกลางคน สถาบันไม่มีชื่อเสียงพอที่จะดึงดูดความสนใจของบรรดานักปราชญ์ชาวจีน ต่อมาใน ค.ศ. ๑๘๖๙ เมื่อสถาบันมีนักเรียนหนึ่งร้อยคนมีนักการศึกษาซึ่งเป็นนักเผยแพร่ศาสนาชาวอเมริกัน ชื่อ นายดับบลิว. เอ. พี. มาร์ติน ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้อำนวยการสถาบันและได้ปรับปรุงหลักสูตรแปดปีในการเรียนภาษาและวิทยาการตะวันตก ในขั้นสุดท้ายสถาบันถุง–หวุ่น ก่วน ก็ได้ผลิตกลุ่มนักการทูตจีนเป็นจำนวนมาก

นายมาร์ตินได้แสดงการนำวิทยาการตะวันตกเข้ามาใช้อีกแบบหนึ่ง โดยอาศัยความช่วยเหลือของสำนักหยาเหมิน เขาได้จัดการแปลหนังสือซึ่งเป็นงานระดับมาตรฐานของเฮนรี่ วีทตัน ซึ่งฮาร์ทได้เริ่มแปลทิ้งเอาไว้ชื่อเรื่องว่า *องค์ประกอบของกฎหมายระหว่างประเทศ* จนเสร็จสมบูรณ์ ความรู้ที่ได้จากหนังสือแปลฉบับนี้ได้พิสูจน์ให้เห็นผลใน ค.ศ. ๑๘๖๔ ในกรณีที่ทูตปรัสเซียจำต้องยอมปล่อยเรือของชาติเดนมาร์กสามลำที่เขายึดเอาไว้อย่างผิดกฎหมายในฐานที่เป็นเรือของศัตรูนอกเมืองเทียนสินภายในน่านน้ำของจีน จึงเป็นการวางพื้นฐานสำหรับความชำนาญในเรื่องการทูตของจีนยุคใหม่

ความต้องการที่เร่งด่วนกว่าในการศึกษาวิทยาการตะวันตก ได้รับการสนับสนุนด้วยการจัดตั้งโรงกลึง โรงสรรพาวุธ และอู่ต่อเรือ เพื่อจัดทำอาวุธและเรือแบบตะวันตก นายเจิงและนายหลี่นั้น หลังจากซื้ออาวุธต่างชาติอยู่สองสามปี เพื่อนำมาใช้ปราบการกบฏและจัดตั้งโรงสรรพาวุธขนาดย่อม ๆ ที่เมืองอันจิง ซูโจว นานกิง และที่อื่น ๆ ท้ายที่สุดก็รวมกำลังเข้าด้วยกันและจัดตั้งโรงสรรพาวุธเกียงหนานขึ้น ณ เมืองเซี่ยงไฮ้ ใน ค.ศ. ๑๘๖๕ เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๖๘ คนงานชาวจีนได้สร้างเรือกลไฟลำแรกขึ้น แม้ว่าจะยังใช้เครื่องจักรที่ต่างชาติทำขึ้นอยู่ ในไม่ช้าโรงงานสรรพาวุธก็เป็นหนึ่งในบรรดาโรงงานที่ใหญ่ที่สุดและน่าสนใจที่สุดในโลก และไม่เพียงแต่จะผลิตกระสุนปืนทุกชนิดเท่านั้น แต่ยังผลิตเครื่องมือและเครื่องยนต์กลไกของตัวเองอีกด้วย การแปลหนังสือและคู่มือวิทยาศาสตร์ของตะวันตกเป็นส่วนสำคัญในการปรับปรุงด้านนี้ และช่วงระยะสิบปีต่อมามีการรวบรวมและแปลหนังสือประมาณ ๑๗๓ เล่มออกเป็นภาษาจีน การแปลส่วนใหญ่อยู่ในความดูแลของชาวอังกฤษชื่อ จอห์น ฟรายเยอร์

ที่เมืองฟูโจว นายจ่อ จุง-ทัง ได้จัดตั้งโรงสรรพาวุธอีกแห่งหนึ่งพร้อมทั้งอู่ต่อเรือ และโรงเรียนเทคนิคขึ้นอีกใน ค.ศ. ๑๘๖๖ โดยได้รับความช่วยเหลือจากชาวฝรั่งเศส อีกแปดปีต่อมามีการต่อเรือถึง ๑๕ ลำ และโรงเรียนนายเรือก็ได้เริ่มฝึกหัดอบรมนักเรียนนายเรือรุ่นใหม่ของมณฑลฟูเกี๊ยน

การเปลี่ยนประเทศให้เป็นแบบตะวันตกเกือบทุกระดับเหล่านี้ จัดทำที่บักกิ่งผ่านทบวงจุ่งหลี่หยาเหมินมากกว่าที่จะผ่านสายงานแบบเก่า เช่น สำนักงานภาษีและการสงคราม ซึ่งไม่ได้แสวงหาวิธีควบคุมโครงการที่ยุ่งยากและไม่เป็นที่เลื่อมใสเช่นนี้ ต่อมา แม้ทบวงจุ่งหลี่หยาเหมินจะมีลักษณะเป็นคณะกรรมการชั่วคราวก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติก็ได้กลายเป็นสภาหนึ่งเหมือนกับเป็นสภาที่เจ็ด รับผิดชอบในเรื่องการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย หรือ "ในเรื่องที่เกี่ยวกับต่างชาติ" (หยางหวู)

เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๐ นักสังเกตการณ์หลายคนมีความรู้สึกว่า ประเทศจีนได้มีการเริ่มต้นที่ดีในการสร้างอำนาจทางกองทัพบกและกองทัพเรือยุคใหม่ อย่างไรก็ดี นโยบายที่ใช้ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นต้นมานั้น มักจะเป็นแบบผสมผสานไม่แยกกันเด็ดขาดระหว่างของเก่าและของใหม่ ผู้บุกรุกชาวตะวันตกได้รับการเอาใจด้วยการทำสนธิสัญญาการค้าขายและการติดต่อ ได้มีการนำเอาความลับเรื่องความแข็งแกร่งทางทหารของชาวตะวันตกมาศึกษา เพื่อป้องกันการโจมตีของต่างชาติและเพื่อปราบการกบฏภายในประเทศ แต่ขณะเดียวกัน ก็ได้มีความพยายามที่จะฟื้นฟูแบบฉบับการปกครองตามลัทธิขงจื๊อแบบโบราณ การฟื้นฟูระเบียบตามแบบแผนเดิมที่เน้นถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐและวัฒนธรรม ได้กลายเป็นเป้าหมายที่สำคัญ การปรับปรุงประเทศแบบตะวันตกในเรื่องการป้องกันตัวเองเป็นเป้าหมายที่มีความสำคัญรองลงมา ด้วยความประทับใจในการเริ่มต้น "ปรับปรุงประเทศแบบตะวันตก" ใน ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นต้นมานั้น บางทีนักสังเกตการณ์ชาวตะวันตกก็ไม่ทันได้ตระหนักว่าการปรับปรุงประเทศนั้นเป็นเพียงแผนงานอันดับรอง

การฟื้นฟูการปกครองตามลัทธิขงจื๊อ

ดังที่ได้แนะนำไว้ก่อนแล้วว่า รัฐและสังคมจีนได้บรรลุถึงดุลภาพในองค์ประกอบทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม อุดมการ และอื่นๆ ซึ่งอาจจะมีพลังน้อยลงไป แต่ก็ยังคงเป็นอุปสรรคต่ออิทธิพลจากโลกภายนอก ความมั่นคงเช่นนี้เป็นผลของอารยธรรมที่พัฒนามาจนเจริญสูงสุด และมีลักษณะเด่นเฉพาะตัวมานานถึงสามพันปี ทั้งยังมีประเพณีปฏิบัติสืบเนื่องกันมาอย่างไม่มีใครเทียบได้ ทั้งเศรษฐกิจและการบริหารต่างแสดงออกถึงความสามารถที่จะดำรงต่อไปอย่างมั่นคงตามแบบเก่า โดยไม่มีปฏิกิริยาต่อการท้าทายในวิถีทางใหม่ ความเฉื่อยชาเป็นเรื่องสำคัญที่สุดต่อความก้าวหน้าของการปกครองในประเทศที่มีความจำเป็นหลายด้านพร้อมๆ กัน คือ จำเป็นต้องมีระเบียบ จำเป็นต้องสงวนผลประโยชน์ของชนชั้นข้าราชการและชนชั้นเจ้าของที่ดิน กับอุดมการเก่าของลัทธิขงจื๊อ และความจำเป็นทั้งหมดต่างก็สนับสนุนซึ่งกันและกัน ผลก็คือ ปฏิกิริยาเบื้องต้นของจีนในช่วง ค.ศ.

๑๘๖๐ เป็นต้นมาที่มีต่อภัยอันตรายน่ากลัวที่ควบคู่กันจากการคุกคามของต่างชาติและการจลาจลภายในประเทศ คือ การเน้น หรือ "ฟื้นฟู" ระบบขงจื๊อเก่ามากกว่าที่จะปรับปรุงระบบนั้นให้ทันสมัย

ปฏิกิริยาเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงขอบเขตของความนึกคิด คือเป็นที่รู้สึกว่าขนบธรรมเนียมที่ยิ่งใหญ่ของจีนได้รวมทุกสิ่งทุกอย่างเอาไว้แล้ว จึงไม่หวังหรือยกย่องของใหม่ ๆ โดยเฉพาะจากต่างประเทศ ดังเช่นที่นาย วอ เหยิน นักปราชญ์หัวเก่าชาวมองโกลที่มีชื่อผู้หนึ่งได้กล่าวไว้ใน ค.ศ. ๑๘๖๗ เมื่อเขาคัดค้านการนำการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามา ณ เมืองปักกิ่ง ว่า "จักรวรรดิ (จีน) กว้างใหญ่มาก ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องวิตกเกี่ยวกับเรื่องการขาดบุคคลที่มีความสามารถ หากว่าจำเป็นที่จะต้องสอนวิชาดาราศาสตร์และคณิตศาสตร์ (ตัวอย่างของการศึกษาวิชาการตะวันตก) การค้นหากันอย่างจริงจังคงจะต้องได้คนใดคนหนึ่งบ้างหรอก (ในประเทศจีน) ที่รอบรู้เทคนิคด้านนี้.....เหตุใดเราถึงต้องไปศึกษาจากชาวต่างชาติที่ป่าเถื่อน.....พวกเขาเหล่านั้นเป็นศัตรูของเรา"

นอกจากความเฉื่อยชาเนื่องมาจากขนบธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมานาน และจากสภาพจิตแล้ว ยังมีความอ่อนแอทางการเมืองของอำนาจส่วนกลางของราชวงศ์ชิงหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ อีกด้วย จักรวรรดิมีการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชที่รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง จักรพรรดิควรเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ แต่พระจักรพรรดิถุงจื๊อ (ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๒–๑๘๗๕) ทรงเป็นเด็กอ่อนแอ อยู่ใต้อำนาจของผู้สำเร็จราชการซึ่งเป็นพระราชชนนีของพระองค์ คือพระพันปีหลวง (ค.ศ. ๑๘๓๕–๑๙๐๘) สตรีที่มีบทบาทเด่นผู้นี้ได้รับสมญานามว่า พระนางซูสี (ฉือซี) โดยตัดจากสองชื่อแรกของราชทินนามที่ยาวของพระนาง พระนางเป็นสตรีที่เฉลียวฉลาด และมีกำลังพระทัยอันแรงกล้า แต่ทว่ามีพระทัยแคบ เมื่อได้รับเลือกให้เป็นพระสนมอันดับต่ำใน ค.ศ. ๑๘๕๑ เมื่อมีอายุได้ ๑๖ ปี พระนางได้ให้กำเนิดโอรสแก่จักรพรรดิเจี้ยน เฟิง ซึ่งเป็นพระโอรสองค์เดียวของจักรพรรดิพระองค์นั้น ใน ค.ศ. ๑๘๕๖ ในฐานะเป็นพระราชชนนีและเป็นผู้สำเร็จราชการให้แก่โอรสของพระนางในไม่ช้าพระนางก็ได้เรียนรู้ว่าจะใช้พระราชอำนาจพิเศษของจักรพรรดิ ในเรื่องการแต่งตั้งการเลื่อนตำแหน่ง การสรรเสริญสดุดี การตรวจตรา การปลดออกจากตำแหน่ง และการลงโทษข้าราชการไปในวิถีทางเช่นใดจึงจะทำให้พระนางเป็นผู้ปกครองที่แท้จริงของจักรวรรดิ พระนางทรงกลายเป็นผู้กำอำนาจปกครองบ้านเมืองด้วยความช่วยเหลือของพวกขันทีในราชสำนักและข้าราชการชั้นสูงที่ไว้วางพระทัยได้ แต่พระนางไม่มีความเข้าใจในปัญหาเกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของประเทศจีน เจ้าชายกุง เสนาบดีคนสำคัญในระยะช่วง ค.ศ. ๑๘๖๐ ระยะแรก ๆ ไม่สามารถที่จะคัดค้านพระนางได้ ดังนั้นจึงทำให้ความ

ก้าวหน้าไปสู่การเป็นประเทศสมัยใหม่ยังคงเป็นไปอย่างช้า ๆ ในระยะปี ค.ศ. ๑๘๖๐ และแม้แต่การฟื้นฟูอำนาจส่วนกลางก็ไม่สมบูรณ์ ขึ้นอยู่กับการที่ยังคงต้องปราบปรามการจลาจล การเอาใจมหาอำนาจต่างชาติ และการประสานงานระหว่างนายพลชาวจีนที่มีความรู้กับกองทัพใหม่ของบรรดานายพลในส่วนภูมิภาค จึงยังคงขาดผู้นำที่แข็งแกร่งรับงานพัฒนาประเทศให้ทันสมัย

ปฏิกิริยาระยะยาวของจีนที่มีต่อการท้าทายของอารยธรรมตะวันตก มีสืบเนื่องกันไปเป็นพัก ๆ และไม่แน่นอน การฟื้นฟูการปกครองตามลัทธิขงจื๊อตามวิถีทางของจีนเป็นไปอย่างแข็งขันและค่อนข้างจะประสบผลสำเร็จ แต่งานขั้นที่จะนำไปสู่ความเป็นประเทศสมัยใหม่ซึ่งต้องต่อต้านขนบธรรมเนียมของจีนต้องประสบปัญหาลำบาก การรื้อฟื้นวิธีการแบบเก่าอาจกระทำได้ง่ายกว่าที่จะนำเอาวิธีการแบบตะวันตกเข้ามาทดแทน แนวโน้มเช่นนี้จะเห็นได้เป็นครั้งแรกจากผลสำเร็จของ "การปฏิรูปประเทศ" ของราชวงศ์ชิงหลัง ค.ศ. ๑๘๖๔ ในการปราบปรามการกบฏที่ยังคงมีอยู่ เป็นตัวอย่างที่มีประโยชน์ในการฟื้นฟูการปกครองฝ่ายพลเรือนตามลัทธิขงจื๊อ

การปราบกบฏเหนียน

การยึดเมืองนานกิงกลับคืนมาใน ค.ศ. ๑๘๖๔ เป็นการทำลายอาณาจักรไต้เผ็งซึ่งเป็นคู่แข่งขันที่แท้จริงพวกเดียวในการชิงอำนาจของพระราชวงศ์ แต่กบฏอื่น ๆ ยังปรากฏอยู่ในที่ต่าง ๆ ทั่วไป กบฏที่เด่น คือ กบฏเหนียนในที่ราบจีนเหนือทางทิศเหนือของแม่น้ำหวย อันเป็นบริเวณปลูกข้าวสาลี ข้าวฟ่างของภาคเหนือ ติดต่อไปกับเขตปลูกข้าวสาลีของลุ่มแม่น้ำแยงซี เนื่องจากมีที่มั่นเป็นหมู่บ้าน มีกำแพงดินเหนียวล้อมรอบ ทำให้บริเวณดังกล่าวเป็นเสมือน "รัง" พวกเหนียนได้ปรับปรุงวิธีการป้องกันตัวเองด้วยการ "ทำกำแพงให้แข็งแกร่งและกวาดล้างเขตชนบท" ทำนองเดียวกับที่ราชวงศ์ชิงเคยทำมาแล้วเมื่อหกสิบปีก่อน เพื่อต่อต้านกบฏของสมาคมดอกบัวขาว ยุทธวิธีนี้มุ่งสนใจทั้งชาวนาและพืชผลจากที่นาภายในหมู่บ้านในกำแพงดินที่ล้อมรอบอยู่ เพื่อที่ว่ากองทหารของจักรพรรดิที่บุกเข้ามาจะไม่พบทั้งกำลังคนและเสบียงอาหาร หรือไม่ได้แม้แต่น้ำ เพราะจะถมบ่อเสียหมด พร้อมกับการป้องกันเช่นนี้ พวกเหนียนได้รวมกำลังป้องกันโดยอาศัยกำลังทหารม้าซึ่งใช้ม้าเป็นจำนวนมากถึง ๒๕,๐๐๐ ตัว และแม้ว่าไม่สามารถปฏิบัติการได้ดีในเขตท้องที่นาที่ลงมาทางใต้ แต่พวกเขาก็ได้ใช้วิธีโจมตีแบบเข้าบุกและหลบหนีตามมณฑลต่าง ๆ ไปทางเหนือ ใช้ยุทธวิธีการรบแบบกองโจร เข้าจู่โจมโดยฉับไวและหลบหนีผู้ติดตาม แม่ทัพของจักรพรรดิคนหนึ่งที่ถูกส่งไปปราบกบฏ คือ เจ้าชายมองโกลที่มีชื่อเสียง ชื่อ เซงเกอรินชิน ชื่อภาษาจีน

ว่า เสิงโกลินฉิน ผู้ซึ่งได้เคยสู้รบกับกองทหารอังกฤษและฝรั่งเศสมาแล้วในปี ค.ศ. ๑๘๖๐ เขาได้รับความสำเร็จในการเข้าจับกุมและประหารชีวิตผู้นำกบฏเหนียนคนแรก (จาง โล่ ชิง) ใน ค.ศ. ๑๘๖๓ แต่อีกสองปีต่อมา เขาได้รับคำสั่งให้ติดตามกองทหารม้าของพวกเหนียนเป็นเวลาหนึ่งเดือน จนในที่สุดเพราะระยะเวลาอันยาวนานและเหน็ดเหนื่อยเกินไป เขาจึงถูกดักโจมตีและถูกฆ่าตาย

ความหายนะครั้งนี้และการที่พวกกบฏได้เผ็งที่ยังหลงเหลืออยู่มาช่วยเพิ่มกำลังของพวกเหนียน ทำให้นาย เจิง กั๋ว ฟั่น ผู้ปราบกบฏได้เผ็งได้รับการแต่งตั้งใน ค.ศ. ๑๘๖๕ ให้มาปราบกบฏเหนียน แม้จะเข้ายึดพื้นที่ที่เป็นรังและปรับกำแพงพื้นดินให้ราบเรียบได้สำเร็จถึงสองครั้ง แต่ไม่เป็นประโยชน์ เพราะราษฎรและหัวหน้ากองทหารประจำหมู่บ้านยังคงให้ความสนับสนุนพวกเหนียนอยู่ และสร้างกำแพงดินขึ้นใหม่ ระยะนี้เจิงพยายามใช้ยุทธวิธีเบื้องต้น (และที่เคยใช้กันมา) คือ พยายามแยกบรรดาหัวหน้าออกจากลูกสมุน เขาสั่งเนรเทศบรรดาหัวหน้ากบฏ จดรายชื่อผู้ที่ต้องโทษประหารชีวิต แต่สัญญาที่จะให้อภัยโทษและให้ความคุ้มครองแก่บรรดาลูกน้องและบรรดาหัวหน้าหมู่บ้านที่ยอมแพ้ จัดทำให้ท้องที่ที่เป็นรังอยู่แยกโดดเดี่ยว โดยการตั้งกำลังไว้สี่จุดและวางแนวล้อม กำลังทัพของเจิงเข้าบุกโจมตีและได้หมู่บ้านที่มีกำแพงดินไปทีละหมู่บ้านอย่างระมัดระวัง จัดทำทะเบียนประชากรโดยแยกเป็นกลุ่มห้าครอบครัวเพื่อความมั่นคงร่วมกัน และแต่งตั้งหัวหน้าหมู่บ้านเป็นทางการ ในขณะเดียวกันพวกเขาก็ฟื้นฟูการเพาะปลูกในเขตที่เสียหาย ด้วยการเข้าควบคุมประชาชนและเสบียงอาหาร จึงเป็นการตัดกำลังรุกรานของพวกเหนียนจากแหล่งที่พวกกบฏจะได้กำลังคนและเสบียงอาหาร และเอาหลักการของพวกกบฏที่ว่า “สร้างกำแพงป้องกันให้แข็งแกร่งและกวาดล้างเขตชนบท” กลับมาใช้ต่อต้านพวกกบฏเอง

ปลายปี ค.ศ. ๑๘๖๖ หลี่ หุง จาง เข้ารับงานปราบกบฏเหนียน เนื่องจากกำลังทหารส่วนใหญ่ที่ใช้ปราบกบฏ คือ กองทัพอันฮุยซึ่งเขาเป็นผู้จัดตั้งขึ้น เจิง กั๋ว ฟั่น ได้ล้มเลิกกองทัพหูหนานอย่างเป็นทางการหลังจากที่พวกกบฏได้เผ็งพ่ายแพ้ไปแล้ว เพื่อเลี่ยงความเคลือบแคลงใด ๆ ที่คนจะคิดไปว่าเขามีความทะเยอทะยานส่วนตัว และเพื่อขจัดปัญหาเฉพาะหน้าเกี่ยวกับเรื่องการเงิน เรื่องผู้นำและระเบียบวินัยในหมู่ทหาร ผลก็คือ ทำให้กองทัพอันฮุยของหลี่ได้เข้ามาแทนที่ ในการเป็นกำลังทัพที่ทันสมัยที่สำคัญในจีน หลี่เกณฑ์ทหารเป็นจำนวนไม่น้อยจากคนที่ไม่มีงานทำในแถบรังเก่าของพวกกบฏเหนียน และจัดเข้าไว้ใต้ผู้บังคับบัญชาที่หลี่เลือกขึ้นเอง จัดหาอาวุธแบบตะวันตกจากโรงสรรพาวุธใหม่ของเขาที่เมืองเซี่ยงไฮ้ไว้ให้ใช้และจัดส่งข้าวจากเขตปากแม่น้ำแยงซีที่อุดมสมบูรณ์มาให้ กองทัพอันฮุยจึงเป็นกองทัพที่ได้กำลังคนจากมณฑลนั้น แต่ได้เข้าของเครื่องใช้จากเขตลุ่มแม่น้ำแยงซี

ทั้งหมด ในไม่ช้าหลี่ก็มีปืนไรเฟิลชนิดบรรจุกระสุนทางปากกระบอกมากกว่า ๓๐,๐๐๐ กระบอกสำหรับทหารประมาณ ๗๐,๐๐๐ คน พร้อมกับมีปืนใหญ่ประจำเรือ มีการจัดเตรียมกำลังทางน้ำ และกองทหารม้าอีก ๗,๐๐๐ คน

หลัง ค.ศ. ๑๘๖๖ พวกกบฏเหนียนก็ถูกตัดขาดจากฐานทัพทางเหนือของแม่น้ำหวย และแยกกำลังเป็นสองหมู่ ทางด้านตะวันออกและทางด้านตะวันตกของที่ราบจีนภาคเหนือ การแยกกำลังพวกกบฏเช่นนี้จัดทำโดยการวางแนวล้อมยาวหนึ่งพันไมล์ ซึ่งมีกำลังทหารประจำการ ๑๐๐,๐๐๐ คน ไปตามแนวของคลองหลวงและแม่น้ำเหลืองทางด้านตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของพรมแดนมณฑลชานตุง พวกกบฏเหนียนค่อย ๆ ถูกล้อมกรอบเข้ามาเป็นระยะ ๆ กำลังฝ่ายกบฏที่อยู่ทางด้านตะวันออกถูกทำลายในเดือนมกราคม และกำลังฝ่ายตะวันตกถูกทำลายในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๘

การปราบกบฏมุสลิม

ตู หวุน ซิว ได้จัดตั้งรัฐมุสลิมของเขาขึ้นทางเขตตะวันตกเฉียงใต้ของจีน ใน ค.ศ. ๑๘๕๖ (ดูหน้า ๑๘๔ เล่ม ๑) ฝ่ายรัฐบาลได้มีความพยายามเป็นเวลานานก่อนหน้านั้นที่จะนำกลับเข้ามาขึ้นอยู่กับการปกครองของ ราชวงศ์ชิง บรรดาหัวหน้าของชนกลุ่มน้อยเผ่าต่างๆ ตามท้องถิ่นผู้นำของพวกมุสลิมที่จงรักภักดีต่อราชวงศ์ชิง และเจ้าหน้าที่บริหารของจักรพรรดิจากปักกิ่งทั้งหมด ต่างก็มีส่วนร่วมในการรณรงค์ที่สับสนและยืดยาวและในการเจรจาตกลงในที่สุด การก็กลับกลายไปในทางตรงกันข้ามจากหลายสาเหตุ ตู หวุน ซิว เป็นผู้ฝักใฝ่ในศาสนาจึงมักจะให้ความเมตตาแก่ชาวจีนที่ไม่เป็นมุสลิมน้อยมาก โดยทั่วไปแล้ว การปกครองของราชวงศ์ชิงในขั้นสุดท้ายดูเหมือนว่าได้ให้การบริหารอย่างเป็นระเบียบและความเที่ยงธรรมโดยปราศจากการถือพรรคถือพวกแก่คนทุกๆ กลุ่มในหมู่ประชากรที่ปะปนกันอยู่ นายพลบางคนของราชวงศ์ชิง (เช่น เจิน ยู ยิง ซึ่งได้กลายมาเป็นข้าหลวงมณฑลยูนนาน) ก็มาจากชนชั้นผู้ดีของท้องถิ่น และเริ่มอาชีพด้วยการดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการหน่วยกองทหารอาสาสมัครแม้แต่คนจีนที่เป็นพวกมุสลิม (อย่างเช่นนายพล หม่า ยู หลุง หลังปี ค.ศ. ๑๘๖๑) ก็เห็นว่าได้เปรียบที่จะอยู่ฝ่ายราชวงศ์ชิง ขณะเดียวกันจำนวนประชากรลดลงมากกว่าครึ่งจากการตายและการอพยพโยกย้าย ก็เป็นเรื่องที่อาจถือได้ว่าเป็นเหตุหนึ่งที่ช่วยลดการกบฏ เมืองต่าง ๆ ที่มีกำแพงล้อมรอบ อย่างเช่นเมืองยูนนานฟู (ปัจจุบันเรียกเมืองคุนหมิง) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของมณฑลยูนนานถูกล้อมอยู่เป็นเวลานานแล้ว ครั้งหนึ่ง ตู หวุน ซิว เคยมีอำนาจเหนือเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบถึง ๕๓ เมือง แต่กำลังทหารของจักรพรรดิเข้ายึดได้ทีละเมือง และมักมีการประหารหมู่ชาวเมืองอย่างนองเลือดในการยึดแต่ละครั้ง ในที่สุดก็ยึดเมืองตาลีได้

ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ ด้วยการประหารหมู่ครั้งใหญ่ และ ตู หวุน ซิว ก็ฆ่าตัวตาย ในปีเดียวกันพวกชาวเขาเผ่าแม้วในเขตกุ้ยโจวก็ถูกปราบราบคาบเช่นกัน

ในเขตจีนภาคตะวันตกเฉียงเหนือ บริเวณอันยืดยาวที่เป็นรูป "หูกระทะ" อันแห้งแล้งของมณฑลกันสู ที่เป็นแนวทางติดต่อกับเขตเตอรกีสถาน ได้มีกบฏจีนมุสลิมเกิดขึ้นในทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๗๘๐ ส่วนหนึ่งนั้นเกิดจากความคลั่งไคล้ในนิกายหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักกันในนามว่า ลัทธิคำสอนใหม่ ความเสื่อมอำนาจของราชวงศ์ชิงในกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ก็ช่วยทำให้เกิดกบฏครั้งใหม่ในภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งดูเหมือนว่าเกิดขึ้นเพื่อจะต่อต้านความลำเอียงของบรรดาข้าราชการท้องถิ่นที่คดโกงมากกว่าที่จะต่อต้านราชวงศ์ชิง มีการจลาจลเกิดขึ้นในมณฑลซานซีใกล้ ๆ เมืองซีอัน ใน ค.ศ. ๑๘๖๒ และระบาดไปทางตะวันตกตลอดแคว้นกันสู ผู้นำคนสำคัญของลัทธิคำสอนใหม่ คือ หม่า หัว หลุง ได้สร้างฐานทัพของเขาไว้ใกล้เมืองหนิงเซี่ย การจลาจลมีลักษณะสำคัญตรงที่มีแต่การฆ่าทั้งหมู่ โดยเฉพาะหลังจากที่แต่ละฝ่ายเข้ายึดเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบเอาไว้ได้

ในบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือ ระหว่างมองโกเลียและทิเบต และเลยไปจนถึงรุสเซีย เป็นเขตที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์มากกว่าเขตตะวันตกเฉียงใต้ของจีน แต่การจะได้ดินแดนนั้นกลับคืนมาจำเป็นต้องรอการปราบปรามกบฏไต้เผ่งใน ค.ศ. ๑๘๖๔ เป็นอันดับแรกและการปราบกบฏเหนียน ใน ค.ศ. ๑๘๖๘ เป็นอันดับต่อมา หน้าที่นี้ถูกมอบหมายให้แก่แม่ทัพที่มีฝีมือคนหนึ่งของมณฑลหูหนาน คือ จ่อ จุง ทัง ผู้ซึ่งได้กลายมาเป็นบุคคลที่สำคัญของยุคนี้

จ่อเริ่มชีวิตด้วยการเป็นนักศึกษา มีเส้นสายพรรคพวกดี แต่ทว่าสอบเข้ารับราชการตกถึงสามครั้ง จากนั้นเขาจึงมุ่งศึกษาเฉพาะวิชาภูมิศาสตร์และเกษตรกรรมภาคปฏิบัติในมณฑลหูหนานจนกระทั่งเกิดกบฏไต้เผ่ง ทำให้เขาได้ใช้ความสามารถของเขาในฐานะเป็นผู้บัญชาการทหารและนักปกครอง เมื่อการกบฏนั้นสิ้นสุดลง เขาก็ได้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงทั่วไปของมณฑลฟูเกี้ยนและเจ้อเกียง พร้อมด้วยความสำเร็จที่ได้รับการบันทึกเอาไว้อย่างมากมาย

จ่อ จุง ทัง ตีมณฑลส่านซีและกันสูกลับคืนมาได้โดยใช้เวลาถึงห้าปี (ค.ศ.๑๘๖๘—๑๘๗๓) ตรงตามที่เขาคาดการณ์เอาไว้ เขาจัดการเกี่ยวกับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา การรักษาและขยายเส้นทางลำเลียง และการรื้อฟื้นการบริหารข้าราชการพลเรือนท้องถิ่น ทั้งหมดนั้นดูราวกับจะพิสูจน์ให้เห็นประสิทธิภาพของวิธีการตามจารีตประเพณี เขาทำงานก้าวหน้าต่อไปอย่างช้า ๆ ด้วยระเบียบแบบแผนและความทรหด ลดจำนวนที่มั่นของฝ่ายกบฏลงได้ และฆ่าพวกกบฏมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ใน ค.ศ. ๑๘๗๑ เขาเขียนจดหมายถึงเพื่อนฉบับหนึ่งมีใจ

ความว่า ภรรยาของเขาได้ถึงแก่กรรม ผมของเขาเป็นสีขาว ฟันของเขาหักจนเกือบจะหมด เขาได้รับทุกข์ทรมานจากโรคบิดและไข้มาลาเรีย และกำลังถูกวิพากษ์วิจารณ์ในความล่าช้าของการปฏิบัติงานของเขา อย่างไรก็ตาม หม่า หัว หลุง ได้พ่ายแพ้ไปในที่สุด และถูกประหารชีวิตด้วยการแล่เนื้อเป็นชิ้น ๆ พร้อมกับครอบครัวของเขาทั้งหมด เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๓ ถึงแม้จำนวนประชากรจะลดลงอย่างมากก็ตาม แต่สันติสุขก็ได้เข้ามาครอบคลุมเขตตะวันตกเฉียงเหนือ และที่จริงแล้วก็ได้มีสันติสุขไปทั่วจักรวรรดิของราชวงศ์ชิง ยกเว้นเขตเตอรกีสถานของจีน

การปราบกบฏของรัฐบาลกลาง ก็เหมือนกับการเริ่มต้นของฝ่ายกบฏ คือ ในระยะแรกเริ่มจากเขตใจกลางที่มีประชากรหนาแน่น และต่อจากนั้นจึงขยายออกไปทางตะวันตกเฉียงใต้และตะวันตกเฉียงเหนือ วงล้อของการกบฏและการปราบกบฏเห็นได้ชัดในท้องที่แต่ละแห่งจากความเสื่อมและการสลายตัวของการบริหารฝ่ายพลเรือน และต่อมาก็จากการปฏิรูปซึ่งข้าราชการของรัฐบาลของจักรพรรดิแต่เพียงฝ่ายเดียวเท่านั้นที่ดูจะมีความสามารถดำเนินงานนั้นได้สำเร็จ ดังนั้น การปรับปรุงประเทศช่วงหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นต้นมา จึงเป็นชัยชนะทั้งทางด้านการสงครามและด้านการปกครองฝ่ายพลเรือน เป็นการทำให้เกิดความสงบในลักษณะเก่า ผู้นำที่สำคัญในมณฑลต่าง ๆ เช่น เจิง กั๋ว ฟั่น หลี่ หุง จาง และจ่อ จุง ทัง ไม่ได้เป็นเพียงนายพลที่เป็นนักปราชญ์ แต่เป็นนักปกครองที่มีความรู้ที่มีชื่อเสียงมาเก่าก่อนด้วย ความสำเร็จของเขาที่ปราบกบฏได้ไม่ใช่เพราะการต่อสู้หนักหน่วงแต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นเพราะนำหลักศีลธรรมและหลักการเมืองของลัทธิขงจื๊อไปใช้ประกอบพร้อมกับส่งเสริมการฟื้นฟูเศรษฐกิจ การเก็บภาษีอย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งยังใช้เทคโนโลยีบางอย่างของชาวตะวันตกด้วยอีก

ในขณะเดียวกัน ความสำเร็จของการปฏิรูปประเทศไม่ได้ช่วยให้ประเทศจีนกลับไปสู่สภาวะเดิม แต่กลับนำไปสู่ดุลภาพใหม่ ซึ่งข้าราชการชั้นนำในระดับสูงสุดของการบริหารส่วนมณฑล มีอำนาจเข้มแข็งขึ้นในภูมิภาค ทั้ง ๆ ที่ยังคงจงรักภักดีต่อราชวงศ์ อำนาจส่วนกลางของราชวงศ์ได้กลับคืนมาก็เพราะความเข้มแข็งของส่วนภูมิภาค ดังนั้น จึงจำเป็นต้องยอมรับความเจริญเติบโตของส่วนภูมิภาคนี้เช่นกัน

สภาพเศรษฐกิจหลังสงครามกลางเมือง

ประเทศจีนในปลายทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นต้นมา ต้องเผชิญกับงานการปฏิรูปประเทศอย่างขนานใหญ่ คล้าย ๆ กับประเทศสหรัฐอเมริกาในยุคเดียวกัน กำลังทหารที่มีอยู่ และผู้บาดเจ็บเสียชีวิตจากสงครามกลางเมืองในประเทศจีนมีเป็นจำนวนมากมาย และ

การสู้รบเกิดขึ้นในระยะเวลาที่ยาวนานกว่าและในพื้นที่ที่กว้างใหญ่กว่าในประเทศอเมริกา ยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัยอาจจะทำให้เกิดความเสียหายทางกายภาพในสหพันธรัฐ น้อยกว่าวิธีที่ล้าสมัยที่ใช้การปล้นสะดมและการจุดไฟเผาผลาญในจีน ในขณะเดียวกันประเทศจีนยังขาดความสามารถทางการอุตสาหกรรมยุคใหม่ที่จะปฏิรูปความสูญเสียของประเทศชาติขึ้นได้ พื้นที่บางแห่งไม่ได้มีการปฏิรูปปรับปรุงเลยเป็นเวลานับสิบ ๆ ปี ต้องสูญเสียเงินลงทุนไปเป็นจำนวนมาก เช่น การทำลายงานชลประทานในภาคตะวันตกเฉียงเหนือและการโค่นต้นหม่อน ซึ่งสำคัญสำหรับการเลี้ยงไหมในเขตภาคกลางของจีน คนที่ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง และไม่มีบ้านเรือนอยู่อาศัยมีจำนวนมาก เช่น พวกที่เข้าไปอาศัยในเขตนิคมต่างชาติในเมืองเซี่ยงไฮ้ จำเป็นที่จะต้องได้รับการเลี้ยงดูและจัดหางานให้ทำ นอกจากปัญหาเหล่านี้แล้วยังมีปัญหาความวิปริตของธรรมชาติอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมดา เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง ความอดอยาก ขาดแคลนอาหาร โรคระบาด ซึ่งการสงครามไม่อาจทำให้ลดน้อยลงไปได้

วิธีการตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติกันมาเมื่อเผชิญกับปัญหาเหล่านี้ คือ ความอดทนและการที่ชนสามัญทั่วประเทศทำงานหนัก ผู้นำในแต่ละท้องถิ่นส่วนใหญ่เป็นพวกชนชั้นผู้ดีที่ข้าราชการสนับสนุน การขนส่งและการจำหน่ายพืชผล การสร้างโรงครัวแจกอาหารให้คนจน สร้างสถานเลี้ยงเด็กกำพร้า สร้างศูนย์ผู้ลี้ภัยและสร้างสิ่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับสวัสดิการทางสังคม เช่นเดียวกับงานสาธารณะที่ "ให้ทำงานแทนการบริจาค" ล้วนแล้วแต่เป็นงานที่พวกชนชั้นสูงของชนชั้นผู้ดีท้องถิ่นและข้าราชการร่วมกันดำเนินงาน หลักพื้นฐานสองประการที่ได้ใช้ในการดำเนินงานเหล่านี้ คือ ระบบครอบครัวใหญ่ตามแบบเก่าของจีน และระบบเป่าเจีย อันเป็นระบบที่กลุ่มเพื่อนบ้านจะมีความรับผิดชอบร่วมกัน รัฐบาลมีหน้าที่สำคัญที่จะแนะนำและชี้แนวทางทางด้านศีลธรรม ขยายวงการงดเก็บภาษีที่ดินในเขตที่เสียหาย ลดอัตราภาษีบ้าง และปฏิสังขรณ์อย่างขนานใหญ่ เช่น จัดตั้งถิ่นฐานใหม่ให้พวกชาวนาพร้อมกับให้เมล็ดพืชพันธุ์และเครื่องมือเครื่องใช้ กล่าวโดยทั้งหมดแล้ว วิธีการเหล่านี้ช่วยฝ่ายเจ้าของที่ดินมากกว่าจะช่วยพวกผู้เช่าที่ดิน กล่าวคือ ฝ่ายแรกอาจจะเสียภาษีที่ดินน้อยลง แต่ฝ่ายหลังไม่อาจได้รับผ่อนปรนเรื่องค่าเช่าลงได้

การปฏิรูปจำเป็นต้องอาศัยเงิน แต่วิธีการเก็บภาษีที่ยึดถือปฏิบัติกันมาได้แสดงให้เห็นมานานแล้วว่าไม่เพียงพอ เมื่อเกิดการกบฏขึ้นหลัง ค.ศ. ๑๘๕๐ เงินสะสมของปักกิ่งหมดไปอย่างรวดเร็ว ภาษีที่ดินที่ได้จากมณฑลที่ร่ำรวยบางแห่งถูกตัดไป และแม้แต่ภาษีเกลือ ซึ่งได้จากการผูกขาดการค้าเกลือก็กระจัดกระจาย เช่น เกลือที่ผลิตแถบชายฝั่งทะเลในภาคเหนือของมณฑลเกียงสู ไม่สามารถจะบรรทุกเรือไปขายในมณฑลหูเป่ยได้อีกต่อไป ทาง

ปักกิ่งมีการขายตำแหน่งและหน้าที่งานเพิ่มขึ้นมาก จนทำให้ชนชั้นผู้ดีอยู่ในสภาพเฟ้อ มีการออกเงินเหรียญใหม่ ธนบัตรใหม่และเงินในรูปอื่น ๆ ที่มีราคาถูก จึงทำให้เกิดภาวะเงินเฟ้อขึ้น แต่สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นวิธีการที่ไม่มีคุณค่าในระยะยาว

วิกฤติการณ์ในการเก็บภาษีเช่นนี้ไม่อาจจะแก้ไขได้ด้วยการเรียกเก็บภาษีที่ดินเพิ่ม เพราะได้มีการจัดวางอัตราการเสียภาษีที่ดินสำหรับแต่ละท้องที่ไว้นานมาแล้ว ตั้งแต่สมัยที่รุ่งเรืองใน ค.ศ. ๑๗๑๒ ที่จักรพรรดิได้ทรงออกพระบรมราชโองการโดยหวังแต่ด้านที่ดีเอาไว้ว่า อัตราของการเก็บภาษีแรงงาน (ซึ่งต่อมาจะมารวมกับอัตราภาษีที่ดิน) "นับจากวาระนั้นมาไม่ควรจะเพิ่มขึ้นอีกต่อไป" ประเพณีนี้ทำให้การเพิ่มภาษีที่ดินเป็นไปด้วยความยากลำบากในทุกครั้ง ด้วยเหตุนี้การเงินของราชวงศ์ชิง จึงมีระเบียบที่วางไว้อย่างตึงเครียด เศรษฐกิจของภูมิภาคในส่วนการเพาะปลูกไม่สามารถจะเรียกเก็บภาษีในอัตราใหม่ได้ในระหว่างการกบฏ เพราะชาวนาอาจจะลุกขึ้นก่อการจลาจลและเพราะว่าชาวนาเองก็อยู่ในสภาพยากจนเกินกว่าที่จะสู้กับภาษีที่เพิ่มขึ้นได้หลังจากที่มีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะกลางสมัยราชวงศ์ชิง

เพื่อที่จะรับมือกับวิกฤติการณ์ทางการเงิน ใน ค.ศ. ๑๘๕๓ ผู้ตรวจสอบภาษีในมณฑลเกียงสู (ชื่อ เลย อี เซียน) ได้เรียกเก็บภาษีจำนวนเล็กน้อยจากพ่อค้าและผู้ค้าขาย ซึ่งต่อมาภาษีนี้จะเป็นที่รู้จักในนามว่า ลี่คินหรือ ลี่จิน หรือ "ภาษีหนึ่งในพัน" ภาษีใหม่นี้มีลักษณะที่สำคัญอยู่สามประการ คือ เป็นภาษีจำนวนน้อยจนไม่คุ้มค่าที่จะพยายามหลีกเลี่ยงภาษีและเพราะเหตุนั้นจึงเป็นของง่ายที่จะเก็บภาษีได้ประการหนึ่ง ประการต่อมาเป็นภาษีที่เรียกเก็บจากการค้าขาย จากสินค้าประเภทสำหรับบริโภค จะโดยชักส่วนภาษีเป็นภาษีขนส่ง ขณะที่สินค้าผ่านด่านภาษีลี่คิน หรือจะโดยการเก็บภาษีค้าขายตามร้านค้าที่ขายสินค้านั้นก็ได้ และประการสุดท้าย ภาษีลี่คินส่วนใหญ่จะถูกสงวนไว้และใช้เฉพาะภายในมณฑลซึ่งชนชั้นผู้ดีท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการจัดระบบภาษีลี่คิน เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๖๐ ภาษีลี่คินได้แพร่หลายไปเกือบจะทุก ๆ แห่งในประเทศจีน

ความแพร่หลายของภาษีใหม่นี้ควบคู่ไปกับความพยายามของท้องถิ่นที่จะปราบการจลาจล ชนชั้นผู้ดีและข้าราชการซึ่งรวบรวมกำลังทหารได้เก็บภาษีลี่คินเอาไว้เป็นทุนช่วยเหลือพวกเขา ภาษีลี่คินรวมกับภาษีจำนวนหนึ่งของระบบใหม่ของการเก็บภาษีท่าเรือจากการค้าของต่างชาติในเมืองเซี่ยงไฮ้ ได้ช่วยทางด้านการเงินให้แก่กองทัพอันฮุยใหม่ของหลี่ หุง จาง เมื่อถึงระยะที่สันติสุขกลับคืนมา ภาษีลี่คินก็ไม่ต้องใช้

รัฐบาลกลางก็ต้องมาพึ่งพาภาษีการค้าเช่นเดียวกัน จำนวนอัตราภาษีของรัฐบาลกลางก่อน ค.ศ. ๑๘๕๐ ส่วนใหญ่เก็บจากท้องที่ที่ใช้เพาะปลูก (ดูตารางหน้าถัดไป) และเพียง

จำนวนน้อยจากกองเก็บภาษีที่ดำเนินงานแบบเก่าตามเมืองท่าและเมืองที่สำคัญ ๆ บนแผ่นดินใหญ่ ในทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นต้นมา การเก็บภาษีทั่วไปอยู่ในเกณฑ์ฟื้นตัวและคงตัวอยู่เช่นนั้น แต่เมื่อถึงปลายศตวรรษ ภาษีสรรพากรทั้งหมดของรัฐบาลกลางได้เพิ่มขึ้นมากกว่าสองเท่า ส่วนที่เพิ่มได้จากภาษีใหม่ คือ ภาษีการค้า ซึ่งส่วนหนึ่งของภาษีลี่คินทำรายได้ให้แก่รัฐบาลปักกิ่งมากที่สุดในระยะแรก ขณะเดียวกัน การเก็บภาษีใหม่ของกองภาษีท่าเรือในช่วงหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ ได้เพิ่มขึ้นเป็นประมาณเจ็ดล้านเหรียญจีนต่อปี และยิ่งมากขึ้นอีกในเวลาต่อมา เป็นภาษีรายได้ที่รวมภาษีฝิ่นของต่างชาติ ซึ่งยังคงส่งเข้ามาเป็นจำนวนมากขึ้น ๆ จากประเทศอินเดีย

ความจริงมีอยู่ว่า รัฐบาลจีนไม่สามารถจะได้เงินมาจากระบบเก่า ในลักษณะการเกษตรที่มีรัฐบาลควบคุมจากส่วนกลาง การกบฏช่วยสนับสนุนให้กองทัพท้องถิ่นขยายตัวและภาษีลี่คินแพร่หลาย การขยายตัวและการแพร่หลายทั้งสองอย่างก่อให้เกิดแนวโน้มในการกระจายอำนาจจากศูนย์กลางหรือระบบท้องถิ่นซึ่งไม่อาจยับยั้งได้ แม้ว่าจะพยายามสร้างในดุลภาพใหม่กับอำนาจส่วนกลางด้วยการนำอุดมการของลัทธิขงจื๊อเข้ามาเน้นใหม่ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงในทางวัตถุจึงเหมือนกับถูกถ่วงดุลโดยพวกจารีตนิยมที่มีความรู้ในขบวนการปฏิรูปประเทศ

การวิเคราะห์ภาษีสรรพากรของรัฐบาลกลาง
(รายการที่คิดจากปักกิ่ง ในจำนวนเป็นล้าน ๆ เหรียญจีน)

	ก่อน ค.ศ. ๑๘๕๐	ต้นทศวรรษ หลัง ค.ศ. ๑๘๙๐	ต้นทศวรรษ หลัง ค.ศ. ๑๙๐๐
ภาษีที่ดินและส่วยข้าว	๓๐	๓๒	๓๓
อากรเกลือ	๕ หรือ ๖	๑๓ (ก)	๑๓ (ก)
ภาษีศุลกากรแบบเก่า	๔	๑	๔
ภาษีศุลกากรท่าเรือแบบใหม่	๐	๒๒	๓๕
ลี่คิน	๐	๑๕ (ข)	๑๔ (ข)
การขยายยศหรือตำแหน่ง เบ็ดเตล็ด	๑	๕	๔
รวมทั้งหมดอย่างคร่าว ๆ	๔๐	๘๙	๑๐๓

(ก) รวมภาษีลี่คินที่เก็บจากเกลือ
(ข) รวมภาษีลี่คินที่เก็บจากฝิ่น

ปรัชญาและความเป็นผู้นำของสมัยการปฏิรูปประเทศ

แนวความคิดของตะวันตกมีบทบาทน้อยมากในการฟื้นฟูประเทศในทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ ตรงกันข้าม ผู้นำในการปฏิรูปประเทศกลับเน้นเรื่องหลักคุณธรรมแบบโบราณของจีนพร้อมทั้งการนำหลักนั้นไปใช้ในเรื่องการปฏิบัติราชการต่าง ๆ โดยผ่าน "ศิลปะทางการเมือง" (ชิงชี) การเน้นหลักคุณธรรมในทางปฏิบัติเช่นนี้ทำตามคำสอนของนักปราชญ์แห่งสำนักตุง เฉิง (ได้ชื่อจากชื่อเมืองหนึ่งในมณฑลอันฮุย) ผู้ซึ่งพบสึงเร้าใจในการฟื้นฟูลัทธิขงจื๊อในวิทยาการสมัยราชวงศ์ซ้องมากกว่าวิทยาการในสมัยราชวงศ์ฮั่นที่ไม่มีอรรถรสและเป็นการศึกษาจากตำราเจิง กั๋ว ฟั่น รัฐบุรุษที่มีชื่อก็สร้างปรัชญาเลือกสรรของเขาจากสำนักนี้ และแบบอย่างของเขาก็มีผู้ปฏิบัติตามอย่างกว้างขวาง

ความคิดที่เป็นหลักของคุณธรรมในลัทธิขงจื๊อใหม่นี้อาจจะย่อเป็นใจความเรียงลำดับได้ดังต่อไปนี้ : ว่าความกลมเกลียวตามธรรมชาติของพิภพน่าที่จะนำกลับเข้ามาใช้ในสังคมมนุษย์ : ว่าความกลมเกลียวของสังคมจีนขึ้นอยู่กับการจัดการปกครองตามลำดับชั้นและการจัดวางบทบาทที่เหมาะสมจากเบื้องบนถึงเบื้องล่าง โดยผู้เหนือกว่าและผู้อยู่ต่ำกว่ายอมรับเช่นเดียวกัน : ว่าแต่ละบุคคลในฐานะเฉพาะตัว ควรต้องปฏิบัติตามแนวความประพฤติของสังคม นั่นคือหลักของขงจื๊อสมัยเก่าว่าด้วย หลี่ ("ความเหมาะสมถูกต้อง" หรือ "หลักของประเพณีสังคม") : ว่าความประพฤติที่ถูกต้องเหมาะสมของแต่ละคนในตำแหน่งทางสังคมนั้นควรจะได้รับแรงบันดาลใจจากแบบอย่างคุณงามความดีของบุคคลที่อยู่ในฐานะสูงกว่า ซึ่งอำนวยอำนาจทางคุณธรรมแก่เขาได้ : และว่าการลงโทษตามกฎหมายและการบีบบังคับเป็นแต่เพียงภาคผนวกให้แก่การปกครองโดยอาศัยแบบอย่างทางคุณธรรมที่ดีงาม ลัทธินี้หมายความว่าพวกกบฏต้องถูกลงโทษอย่างแน่นอน ไม่ว่าจะเป็นการคัดสันดานหรือกำจัดเสีย แต่ต้องใช้กำลังบีบบังคับควบคู่กันไปและติดตามด้วยการปกครองที่สุจริต เที่ยงธรรมและเมตตากรุณา อันจะให้หลักประกันต่อเรื่องสวัสดิภาพของประชาชน และตักเตือนประชาชนให้มีความประพฤติถูกต้องเหมาะสมได้ ดังนั้น ถ้าหากจัดให้มีความกลมกลืนเข้ากันได้ภายในประเทศได้แล้ว สันติสุขและความมั่งคั่งก็จะเกิดขึ้นติดตามมา

ปรัชญานี้เป็นปรัชญา "ก่อนยุคใหม่" เป็นเรื่องของชนชั้นและเป็นลำดับชั้น อย่างเห็นได้ชัด ซึ่งดูเป็นการขัดกันกับแนวโน้มของยุคใหม่ที่จะเน้นความเท่าเทียมกันของมนุษย์ แบบฉบับเช่นนั้นทำให้มองดูล้าหลังกลับไปสู่ยุคทองของสมัยเก่า และไม่มีลักษณะความคิดอะไรที่เหมือนกับความคิดยุคใหม่ที่ก้าวหน้า ด้วยเหตุนี้ การระบุข้อสำคัญของนโยบายเศรษฐกิจจึงไม่ใช่เรื่องการเพิ่มผลผลิตหรือเรื่องการเพิ่มภาษี แต่เน้นในเรื่องความไม่

ฟุ่มเฟือย การใช้ภาษีที่เก็บได้ตายตัวและทรัพยากรในทางที่เหมาะสม รวมทั้งการเรียกเก็บภาษีการค้าที่คงที่ โดยไม่ต้องมีความพยายามจะขยายการค้านั้น สังคมในอุดมคติของสมัยปฏิรูปประเทศเป็นสังคมที่มีความสอดคล้องกลมกลืนตายตัว ไม่ใช่สังคมที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ภาพของสังคมถูกจำกัดอยู่ในแบบอย่างลัทธิขงจื๊ออันเก่าแก่ของความเป็นรัฐเกษตรกรรมที่อยู่ในระเบียบแบบแผนของทางราชการ

อย่างไรก็ดี ภายในขอบเขตเช่นนี้ ก็ยังมีเงื่อนไขอีกหลายประการที่จะต้องกล่าวถึง รวมทั้งหลักการเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่หมุนเวียน หรือ "การเปลี่ยนแปลงภายในจารีตประเพณี" ที่มีบรรยายไว้ในหนังสือที่มีชื่อเสียงที่เรียกชื่อว่า *ตำราว่าด้วยการเปลี่ยนแปลง* หรือ*หนังสืออี้จิง*ที่กล่าวไว้ว่า "เมื่อการเปลี่ยนแปลงดำเนินติดต่อกันไปจนหมดสิ้นแล้ว การเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ก็ปรากฏติดตามมา และเมื่อมีโอกาสเปลี่ยนแปลงได้อย่างเสรี ก็จะทำให้การเปลี่ยนแปลงนั้นดำเนินต่อไปได้นาน" คำกล่าวนี้ และถ้อยคำกล่าวอ้างที่อมตะเช่นเดียวกันนี้ได้เร้าใจให้มีการปฏิรูป แต่การปฏิรูปก็ยังคงเป็นแบบของพวกหัวเก่าที่จำกัดอยู่ในความเชื่อสองอย่าง คือ ความเชื่อที่ว่าการเกษตรกรรมซึ่งก่อให้เกิด "สวัสดิภาพของประชาชน" (หมินเซิง) เป็นพื้นฐานของรัฐ และความเชื่อที่ว่าการเลือกชนชั้นปกครองที่ "เป็นคนมีสติปัญญาเยี่ยมยอด" (เจิงไซ) จะเป็นพื้นฐานของการปกครองที่ดี

เมื่อต้องเผชิญกับปัญหาวิกฤตของทศวรรษหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ ความสนใจและความคิดเห็นของพวกผู้นำแมนจูและจีนกลับคล้ายคลึงกัน เพราะทั้งสองฝ่ายต่างโน้มเอียงที่จะนำระบบจารีตประเพณีกลับมาใช้ใหม่ และโอรสของสวรรค์ ไม่ว่าจะเป็นชาวจีนหรือไม่ใช่จีนก็ตามจะถือเป็นหลักสำคัญ จำนวนชาวแมนจูในตำแหน่งสูง ๆ ได้ลดลงอย่างมาก ระยะก่อนหน้า ค.ศ. ๑๘๕๐ ชาวแมนจูได้ดำรงตำแหน่งราชการประมาณครึ่งหนึ่งของจำนวนข้าราชการที่ปักกิ่ง และมีจำนวนเป็นสองในสามในกลุ่มข้าหลวงทั่วไป กับเป็นหนึ่งในสามในกลุ่มข้าหลวงมณฑล แต่ในการปราบปรามการกบฏต่อมา บุคคลที่มีความสามารถรุ่นใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นชาวจีนเสียเกือบทั้งหมด พวกเขามักจะได้ร่วมทำงานในระดับขั้นต่ำ ๆ ของทางราชการ ขณะนี้กลับหาพวกแมนจูได้ยากในมณฑลทั้งหลาย แม้ว่าจะยังคงกุมอำนาจระดับสูงที่ปักกิ่งโดยอาศัยบุคคลอย่างเช่น เจ้าชายกุงและพระสหายที่สามารถของเจ้าชายผู้นั้น มีนามว่า หวุน เสียง (ค.ศ. ๑๘๑๘–๑๘๗๖)

ในขณะเดียวกัน การออกกฎเกณฑ์เพื่อรักษาตำแหน่งของชาวแมนจูในสังคมจีนก็ได้ค่อย ๆ ลดหายไป หลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ ชาวจีนมิได้อพยพไปแมนจูเรียอีกต่อไป กองทหารแมนจูก็มิได้เป็นกองทหารที่เข้มแข็งเหมือนแต่ก่อน ภาษาแมนจูก็ไม่ค่อยจะมีผู้ใช้ และข้อห้ามมิให้ชาวแมนจูกับชาวจีนแต่งงานกันก็ไม่เป็นผลอีกต่อไป จากความพยายามร่วมกันที่

จะรักษาประเทศจีนให้พ้นภัยจากการรุกรานและการกบฏ ทำให้ความเป็นผู้นำของแมนจูปะปนรวมเข้าไปอยู่ในหมู่ชนชั้นสูงชาวจีนโดยสิ้นเชิง

ดังนั้น ราชวงศ์แมนจู จึงปฏิบัติหน้าที่เป็นสถาบันของจีนตามจารีตประเพณี จนกระทั่งเกิดลัทธิชาตินิยมจีนใหม่ขึ้นหลัง ค.ศ. ๑๘๙๐ ที่ทำให้ราชวงศ์ถูกโจมตีว่ามีเชื้อสายต่างชาติ ผู้ปกครองชาวแมนจูมีปรัชญาเกี่ยวกับการปฏิรูปตามแบบอย่างคนหัวเก่าเช่นเดียวกับผู้นำชาวจีนในมณฑลต่างๆ ทั้งสองฝ่ายต่างแสวงหาวิธีการที่จะธำรงจารีตประเพณีอันยิ่งใหญ่ของจีนเอาไว้ นักวิจารณ์ยุคใหม่ที่กล่าวว่า บรรดาผู้นำชาวจีนได้ "ขายตัวเอง" ให้แก่ผู้นำชาวต่างชาติด้วยการซื่อตรงจงรักภักดีต่อราชวงศ์ชิงในยุคนี้ เท่ากับเป็นการนำเอามาตรฐานชาตินิยมว่าด้วยเรื่องความจงรักภักดีมาใช้อย่างผิดสมัย

ระเบียบการสอบไล่และชนชั้นผู้ดี

ในการแสวงหา "ผู้เป็นอัจฉริยะ" อันจำเป็นสำหรับการปฏิรูปประเทศขั้นแรกก็คือจัดให้มีการสอบโดยทั่วไปในทุกเขตที่มีความสงบเรียบร้อยแล้ว เป็นวิธีหนึ่งในหลายๆ วิธีที่ดีที่สุดที่มุ่งสนับสนุนและควบคุมจำนวนคนที่มีความสามารถเข้ามารับราชการ

ความจำเป็นอันดับแรก คือ การเปิดโรงเรียนท้องถิ่น (ซู ย่วน) ขึ้นใหม่ และจัดตั้งโรงเรียนใหม่ๆ เพิ่มขึ้น ข้าราชการชั้นผู้นำซึ่งใช้เงินทุนที่ได้จากสาธารณะเพื่อหาความสนับสนุนจากพวกกึ่งข้าราชการ มักเป็นผู้อุปถัมภ์กิจกรรมนี้ นอกจากนั้นก็จัดซ่อมสร้างหอสมุดหลายแห่งขึ้นใหม่ และตีพิมพ์หนังสือขั้นมาตรฐานเป็นจำนวนมาก ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ข้าราชการภูมิภาคได้จัดตั้งสำนักงานการพิมพ์ขึ้นตามศูนย์สำคัญต่างๆ แม้ว่าพวกเขามักจะประณามหนังสือนวนิยายและหนังสือประเภทตลกคะนองอื่นๆ หรืองานเขียนประเภทที่ไม่อยู่ในระเบียบแบบแผน จุดมุ่งหมายแต่เพียงอย่างเดียวของพวกเขาคือการเผยแพร่คำสอนที่มีคุณค่า

ความพยายามขั้นที่สอง คือ การจัดข้อสอบให้สัมพันธ์กับปัญหาที่แท้จริงในเวลานั้น เช่น จะทำอย่างไรกองทัพจึงจะได้รับการฝึกหัด การกระจายกำลัง และการรักษากำลังกองทัพเอาไว้ได้ดีที่สุด อย่างไรก็ดี ส่วนประกอบของการปฏิบัติที่จะใช้ได้จริงจังเช่นนี้ ได้ตัวอย่างตะวันตกน้อยกว่าจากโรงเรียนจีนที่สอน "ศิลปะทางการเมือง" ซึ่งเน้นในเรื่องการใช้วิธีแบบของโบราณให้เชี่ยวชาญมากกว่า

วิธีการที่จำเป็นขั้นที่สาม คือ การจำกัดการขายปริญญา และรักษาระดับยอดของการเข้ารับราชการโดยให้การสอบคัดเลือกอยู่เหนือการเข้ารับราชการโดยการซื้อตำแหน่ง วิธีการ

ปฏิบัติประเภทหลังที่ใช้กันอยู่พอประมาณนั้นมีประโยชน์สองเท่าตัว คือ ช่วยจัดหาเงินภาษีได้รวดเร็วในยามฉุกเฉิน และให้ความมั่นใจได้ในเรื่องความจงรักภักดีของพวกคนร่ำรวย แต่อาจจะไม่ใช่คนมีความรู้ ซึ่งได้รับอนุญาตให้ซื้อช่องทางเข้ามาอยู่ในกลุ่มนักปราชญ์ได้ โดยไม่ทำลายความสำคัญของนักปราชญ์ ปริญญาที่ "ไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์" ที่ได้มาจากการซื้อจะแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากปริญญาที่ "ถูกกฎเกณฑ์" จากการสอบ ขณะที่การขายตำแหน่งเป็นก้าวที่รุนแรงและเป็นอันตราย แต่จะจัดทำเฉพาะในเวลาคับขันเท่านั้น การขายยศ หรือลำดับชั้นกลับเป็นวิธีเก่าแก่ในการสมนาคุณ "เงินช่วยเหลือ" ที่มีผู้จัดหามาให้และจ่ายเพื่อการบรรเทาความอดอยาก ขาดแคลน หรืองานสาธารณะ หรือความจำเป็นทางราชการ (ดูบทที่ ๑)

ในครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า ราชวงศ์ชิง จึงมีรายได้ประจำมากกว่าหนึ่งล้านและมักจะถึงสองล้านเหรียญจีนต่อหนึ่งปี ด้วยวิธีการขายปริญญาเช่นนี้ และในทางตอบแทนราชวงศ์ชิงก็ได้ให้ปริญญาขั้นต่ำสุด (เจี๋ยน เซิง ซึ่งขายในราคาสูงกว่า ๑๐๐ เหรียญจีนเล็กน้อย) แก่คนประมาณ ๑๐,๐๐๐ คนในแต่ละปี ชนชั้นผู้ดี "พิเศษ" จากการซื้อตำแหน่งเหล่านี้เมื่อรวมระดับยศขั้นที่ต่ำที่สุดแล้วมีประมาณสามในสิบของชนชั้นผู้ดีทั้งหมด รวมในแต่ละปีจนถึง ค.ศ. ๑๘๕๐ มีประมาณ ๑,๑๐๐,๐๐๐ คนทั่วทั้งจักรวรรดิ การขายยศยิ่งมีมากขึ้น เพื่อหาเงินไว้ต่อสู้กับพวกกบฏหลัง ค.ศ. ๑๘๕๐

สมัยปฏิรูปประเทศได้มีความพยายามที่จะปราบปรามการขายตำแหน่งหน้าที่และจำกัดการขายยศศักดิ์ ซึ่งได้ผลอยู่บ้างเหมือนกัน แต่ยุคนี้ก็อีกเช่นกันไม่สามารถจะกลับไปอยู่ในสภาวะเดิมอย่างแต่ก่อนได้ ชนชั้นผู้ดี "ถูกตามกฎเกณฑ์" มีมากขึ้นจากการเพิ่มจำนวนอัตราปริญญาระดับที่หนึ่งให้ในการสอบไล่ตามมณฑลต่าง ๆ ในเขตบริหารทุกเขต ไม่ว่าจะเป็นเขตตำบล อำเภอ และจังหวัด ต่างก็มีจำนวนอัตราปริญญาเป็นประจำอยู่แล้วสำหรับให้ในการสอบไล่แต่ละครั้ง และเพื่อตอบแทนต่อการให้เงินทุนเพื่อการทหาร อัตราการสอบในส่วนภูมิภาคจึงค่อย ๆ เพิ่มขึ้นในระยะเกิดการกบฏอีกร้อยละ ๑๘ ด้วยเหตุนี้เขตที่มั่งคั่งร่ำรวยมากกว่าที่อื่น จึงได้อัตรามากตามขึ้นด้วย ทำให้สามารถส่งชายฉกรรจ์เข้าไปในหมู่ชนชั้นสูงหรือโดยผ่านการสอบเข้าไปอยู่ในหมู่ชนชั้นสูงได้เป็นจำนวนมากกว่าอีกด้วย ส่วนใหญ่ของสมัยราชวงศ์ชิงนั้น เป็นที่น่าประหลาดใจอย่างยิ่งที่คนจากแหล่งชนบทที่ร่ำรวยและเจริญหลายแห่งของบริเวณแม่น้ำแยงซีตอนใต้เป็นผู้ชนะในการสอบที่ปักกิ่งในจำนวนที่มากพอควร มีคนระดับยอดราวสองในห้าที่มาจากมณฑลเกียงสูแห่งเดียวซึ่งจะก่อให้เป็นเรื่องต่อไป

ในขณะเดียวกันการขายตำแหน่งยังคงมีอยู่ต่อไป และชนชั้นสูงประเภท *"ไม่ถูกกฎเกณฑ์"* ก็เพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็วกว่าพวกที่ "ถูกกฎเกณฑ์" เสียอีก เมื่อถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ จำนวนชนชั้นสูงรวมทั้งหมดมีประมาณ ๑,๔๕๐,๐๐๐ คน ในจำนวนนี้มีมากกว่าหนึ่งในสามที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเฉพาะการซื้อตำแหน่ง เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะได้มีการฟื้นฟูระบบการสอบเข้ารับราชการ แต่ฐานะที่จะเป็นเหมือนแม่พิมพ์รัฐบาลตามแบบฉบับของขงจื๊อจะค่อย ๆ อ่อนลง ดังเช่นที่การฟื้นฟูประเทศตามลัทธิขงจื๊อจะเกี่ยวข้องกับเรื่องที่ดินน้อยลงในด้านพื้นฐานเศรษฐกิจของประเทศ ดังนั้นระบบราชการของประเทศจึงได้รากฐานจากตำราโบราณลดน้อยลงไปด้วย

ในที่สุด การฟื้นฟูการปกครองตามแบบของขงจื๊อ ได้ผลน้อยที่สุดในระดับเจ้าหน้าที่ขั้นต่ำสุด อันได้แก่พวกเสมียน พนักงานสื่อสาร และข้าราชการที่มีตำแหน่งหน้าที่ไม่สำคัญ โดยปกติคนเหล่านี้ดำเนินชีวิตอยู่โดยอาศัยค่าธรรมเนียมศุลกากร หรือ "รีดไถ" ในเวลานี้จึงได้รับผลกระทบกระเทือนจากการกบฏและการติดต่อกับต่างชาติมากที่สุดและทำให้ศีลธรรมจรรยาตามแบบเก่าลดหย่อนลงมากที่สุด ทำให้ไม่สามารถจะคัดเลือกและฝึกหัด "คนมีสติปัญญา" ในระดับนี้ได้ ระบบเก่าไม่สามารถช่วยจัดเตรียมความเชี่ยวชาญทางด้านเทคนิคที่ต้องการได้อย่างเพียงพอ

คณะสอนศาสนาคริสเตียนและผลสะท้อนในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐

ปฏิกิริยาของจีนต่อการติดต่อกับตะวันตกในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ แสดงให้เห็นอยู่สองเรื่องคือ การปรับปรุงประเทศจีนให้เป็นแบบตะวันตกเพื่อป้องกันประเทศ และการรื้อฟื้นการปกครองตามแบบลัทธิขงจื๊อ นอกจากนี้ มีเรื่องสำคัญอันที่สามที่ต้องเพิ่ม มีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันตนเองในด้านจุดมุ่งหมายและในด้านจิตใจ นั่นคือ ขบวนการต่อต้านพวกคริสเตียน ซึ่งเกิดขึ้นเพราะพวกสอนศาสนามีกิจกรรมขยายเพิ่มมากขึ้น เป็นปฏิกิริยาต่อการท้าทายที่แข็งแกร่งในด้านศาสนา สังคม และการเมือง

การขยายตัวของกิจกรรมของคณะเผยแพร่ศาสนา

คณะสอนศาสนาโรมันคาทอลิกและโปรเตสแตนท์ มีภาวะแวดล้อมและวิธีการสอนศาสนาแตกต่างกันอย่างมากจนดูคล้ายกับเป็นสองขบวนการที่แตกต่างกัน ทางฝ่ายคาทอลิกมีผู้นับถือศาสนาประมาณ ๑๕๐,๐๐๐ คน กระจัดกระจายอยู่ทั่วทุกมณฑลใน ค.ศ. ๑๘๐๐ นั้น ได้เริ่มมีรากฐานที่มั่นคงเพราะความเจริญก้าวหน้าจากการจัดทำสนธิสัญญาต่าง ๆ ในครั้งแรก เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๐ มีจำนวนชาวคริสเตียนถึง ๔๐๐,๐๐๐ คน มีผู้สอนศาสนา

ประมาณ ๒๕๐ คน จากบาทหลวงยุโรปนิกายต่าง ๆ เช่น เจซูอิท ฟรานซิสกัน ลาซาริสต์ ดอมินิกัน และอื่น ๆ กับพระชาวจีนและผู้เฉลยปัญหาต่าง ๆ รัฐบาลฝรั่งเศสคุ้มครองคณะสอนศาสนาคาทอลิกนี้อย่างพิเศษและแข็งขัน การตกลงระหว่างจีนกับฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๖๐ ไม่เพียงแต่จะให้คำรับรองแก่พวกเผยแพร่ศาสนาในเรื่องขันติธรรมทางศาสนา และในเรื่องค่าชดใช้ทรัพย์สินคืนให้ เช่น วิหารเปย์ถังทางภาคเหนือของปักกิ่งเท่านั้น แต่ในข้อความต้นฉบับของจีน ฝรั่งเศสใช้เล่ห์เหลี่ยมตีความหมายว่า จีนยอมให้เช่าซื้อที่ดินและจัดสร้างอาคารบ้านเรือนได้ไม่ว่าในที่ใด ด้วยเหตุนี้ วัดจึงมีที่ดินจำนวนมาก ในบางครั้งก็ให้เช่าที่ดินเหล่านั้นอีกด้วย นอกเหนือจากเป็นผู้จัดการโรงเรียนขั้นประถมศึกษา วิทยาลัย และโรงเลี้ยงเด็กกำพร้า

จากประวัติความเป็นมาอันยาวนานในประเทศจีน และจากฐานะทางการเมืองและเศรษฐกิจ นิกายคาทอลิกจึงมีรากฐานอย่างมั่นคงในสังคมจีน แบบแผนและพิธีการต่าง ๆ ที่ประทับใจรวมทั้งการกระทำที่แสดงถึงความเชื่อมั่นศรัทธาในพระเจ้าอย่างแรงกล้านับเป็นขั้นต่าง ๆ ที่ผู้กลับใจมานับถือศาสนาคริสเตียนได้เริ่มจากการเลื่อมใสในขั้นแรกมาเป็นผู้สั่งสอนโดยวิธีปุจฉาวิสัชนา และเข้าพิธีล้างบาปในขั้นสุดท้าย งานฉลองทางศาสนาและการเดินทางไปเคารพสถานที่สำคัญทางศาสนา การเคารพบูชาครอบครัว การสอนศีลธรรมความประพฤติ การที่ศาสนจักรอยู่ด้วยตัวของตัวเองได้เหล่านี้ ล้วนแต่ผูกพันผู้มีความศรัทธาไว้กับประชาคมคาทอลิก ได้มีความพยายามที่จะแก้ไขความผิดพลาดในอดีตที่มีการประหัตประหารกัน มาเป็นการปรับตัวอย่างรอบคอบให้เข้าสู่ทางชีวิตของจีน ตลอดจนความตั้งใจที่จะช่วยวิญญาณให้รอดพ้นให้มากที่สุด ความจริงนั้น เมื่อประกาศใช้หลักขันติธรรมทางศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า นิกายคาทอลิกในประเทศจีนสนใจในการที่คนชั้นสูงในสังคมกลับใจมานับถือศาสนาคริสเตียนน้อยยิ่งกว่ามัทเทโอ ริชชี เคยสนใจมาก่อน ในระยะ ๒๕๐ ปีที่ผ่านมา กลับได้ผลประโยชน์อย่างสม่ำเสมอจากคนชั้นต่ำในหมู่สามัญชน

ในทางตรงกันข้าม คณะสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ ยังคงอยู่วงนอกของจีนและอยู่ในระยะเพิ่งเริ่มงาน ใน ค.ศ. ๑๘๕๐ นักสอนศาสนามีจำนวนทั้งหมดประมาณ ๘๐ คน เป็นตัวแทนคณะสอนศาสนาประมาณ ๒๐ คณะ และพวกนี้ทั้งหมดถูกจำกัดตามข้อเรียกร้องในสนธิสัญญาให้อยู่เฉพาะในเมืองท่าห้าเมืองกับในหมาเก๊าและฮ่องกง เนื่องจากขาดประสบการณ์และวิธีการทดสอบแบบบาทหลวงนิกายคาทอลิก คณะสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์และภรรยา ซึ่งส่วนมากก็เป็นผู้สอนศาสนาด้วยเช่นกัน จึงไม่อาจเข้ากับสภาพในประเทศจีน

ได้อย่างสะดวกสบายดังเช่นพวกคาทอลิก พวกนี้ยังคงดำรงตนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาระหว่างจีนและชาติตะวันตก ซึ่งเจริญขึ้นตามริมฝั่งทะเลของจีน จึงกลับใจคนให้หันมานับถือศาสนาคริสเตียนได้จำนวนน้อย แม้ว่าเมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๐ จะมีคณะสอนศาสนาโปรเตสแตนท์ประมาณ ๓๕๐ คน หรือมากกว่านั้นก็ตาม แต่มีผู้หันมานับถือศาสนาคริสเตียนน้อยกว่า ๖,๐๐๐ คน และมีจำนวนไม่มากที่อยู่ในเขตดินแดนภายใน

พวกโปรเตสแตนท์ไม่มีศูนย์กลางใดที่พอจะเปรียบเทียบกับศูนย์กลางเผยแพร่ศาสนาที่กรุงโรมที่จะช่วยประสานงานของฝ่ายโปรเตสแตนท์ ทำให้การทำงานดูค่อนข้างกระจัดกระจายและซ้ำซ้อนกันพอ ๆ กับพ่อค้าตะวันตก สำนักงานบุกเบิก เช่น สมาคมเผยแพร่ศาสนาแห่งลอนดอน และสมาคมอเมริกันสอนศาสนาต่างประเทศ หรือนิกายคองเกรอเกชั่นมีนิกายอื่น ๆ เข้าร่วมด้วยอย่างมากมายลั่นหลาม เช่น คณะปฏิรูปฮอลันดา คณะเทศนาแบบทิสต์ สมาคมบาเซล คณะเวสลียันเมธอดิสท์ และพวกอื่นอีกมาก นอกเหนือจากนิกายและสมาคมต่าง ๆ ที่มีอย่างมากมายแล้ว นิกายเพรสเบอทีเรียน แบบทิสต์ และเมธอดิสท์ยังแบ่งแยกกัน เกี่ยวกับปัญหาการแยกทาสฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ทั้ง ๆ ที่มีความเกี่ยวพันกันอย่างยุ่งเหยิงเช่นนี้ คณะสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์จากประเทศที่พูดภาษาอังกฤษและประเทศยุโรปทางเหนือโดยทั่ว ๆ ไป ต่างร่วมมือกันดีในหน้าที่สำคัญของตน ความแตกต่างในเรื่องภาษา ประเทศบ้านเกิดเมืองนอน และความเชื่อในศาสนา ทำให้พวกโปรเตสแตนท์เข้ากันไม่ได้กับพวกเผยแพร่ศาสนาคาทอลิก ซึ่งมาจากประเทศละตินเป็นส่วนใหญ่ และมองผลของการปฏิรูปศาสนาเหมือนกับเป็นความเชื่อทางศาสนาที่ผิดอันน่ากลัวอันตราย และเป็นลัทธินิกายที่เลวร้าย ฝ่ายโปรเตสแตนท์ตอบแทนทีท่าเช่นนี้ในทำนองเดียวกัน ในทัศนะโปรเตสแตนท์ ฝ่ายกรุงโรม คือ ฝ่ายต่อต้านพระเยซูคริสต์ และนิกายคาทอลิกเป็นศาสนาคู่แข่ง ความร่วมมือและแม้แต่การติดต่อเกี่ยวข้องกันระหว่างสองนิกายนี้มีน้อยที่สุด

จนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๖๖ นิกายโปรเตสแตนท์ไม่อาจแข่งกับนิกายคาทอลิกในมณฑลภายในที่มีประชากรหนาแน่นได้ แต่ในปีนั้นมีนักสอนศาสนาและผู้จัดการทางศาสนาชาวอังกฤษคนหนึ่ง ชื่อ ฮัดสัน เทย์เล่อร์ (ค.ศ. ๑๘๓๒ – ๑๙๐๕) ได้เริ่มคณะสอนศาสนาแนวใหม่ในเขตภายในของจีน ต่อมาเจริญก้าวหน้าเป็นสำนักงานใหญ่ที่สุดในหมู่คณะผู้สอนศาสนาทั้งหลาย เป็นคณะบุคคลที่เสียสละเพื่อการเผยแพร่คำสอนของศาสนาทั่วทั้งประเทศจีน เทย์เล่อร์มีความเชื่อมั่นแน่วแน่ในเรื่องวิญญาณอาจรอดพ้นได้โดยอาศัยความเชื่อมั่นศรัทธาในพระคริสต์ เป็นทางเลือกเพียงทางเดียวที่จะพ้นจากไฟนรกชั่วนิรันดร์ ประเทศจีน

ดูจะเป็นปัญหาใหญ่สำหรับเขา "บนดินแดนจีน คนตายเดือนหนึ่ง เป็นจำนวนล้าน" เขากล่าวในระยะต่อมา "ตายโดยไม่รู้จักพระผู้เป็นเจ้า เรื่องนี้ทำให้วิญญาณของฉันร้อนรน ... ฉันแทบจะไม่ได้หลับนอน... (เพราะคิดถึง)... แต่วิญญาณเหล่านี้ คิดแต่ว่าความเป็นนิรันดรเช่นใดที่จะมีความหมายสำหรับแต่ละวิญญาณ และพระคริสต์ธรรมเช่นใดที่ควรปฏิบัติ หรือจะต้องปฏิบัติต่อทุกคนที่มีความเชื่อมั่น ถ้าหากว่าจะนำเอาพระคริสต์ธรรมไปให้แก่พวกเขา"

ด้วยความตั้งใจเช่นนี้ เทย์เล่อร์จึงรวบรวมผู้สอนศาสนาไม่ว่าจะเป็นพวกนิกายโปรเตสแตนท์นิกายใดหรือมาจากประเทศใดเข้าด้วยกัน สัญญาว่าจะให้เงินเดือนในอัตราที่ไม่ตายตัว โดยถือว่า "พระผู้เป็นเจ้าจะจัดเตรียมให้เอง" และได้ส่งผู้สอนศาสนาเหล่านั้นเข้าไปในใจกลางประเทศ ไปดำเนินชีวิตอย่างง่าย ๆ ท่ามกลางชาวพื้นเมือง ให้แต่งกายตามแบบจีน และให้ช่วยนำวิญญาณชาวจีนให้รอดพ้น เขาทำให้เข้าใจทั่วกันว่า เขาจะไม่ดิ้นรนหาการอุปถัมภ์ค้ำจุนเว้นแต่จากการสวดอ้อนวอน เทย์เล่อร์ก็ได้รับการบริจาคสม่ำเสมอเรื่อยมา เขาพยายามส่งเสริมให้ศูนย์กลางเผยแพร่ศาสนาขยายตัวเข้าไปในมณฑลภายในที่นิกายคาทอลิกได้เข้าไปจัดตั้งอยู่นานมาแล้ว ในระหว่างสองนิกายนี้ ขบวนการของทั้งสองฝ่ายได้ค่อย ๆ ชักนำศาสนาต่างชาติเข้าไปสู่ท้องถิ่นในทุก ๆ แห่งของประเทศ แม้ว่าในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ นิกายคาทอลิกจะยังคงแข็งขันมากกว่าก็ตาม

สาเหตุแห่งความรุนแรงของพวกชนชั้นสูง

ในไม่ช้าคณะเผยแพร่ศาสนากลายเป็นที่หวั่นเกรงของชนชั้นผู้ดีชาวพื้นเมืองมากเสียยิ่งกว่าที่ผลของการติดต่อกับชาวตะวันตกเคยก่อให้เกิดความรู้สึกเช่นนั้น ตั้งแต่สมัยของ หยาง กวง เฉียน ในศตวรรษที่สิบเจ็ด (ดูบทที่ ๑) บรรดาสานุศิษย์ของจื๊อได้วิพากษ์วิจารณ์ศาสนาคริสเตียนว่าเป็นความเชื่อที่ผิดและนอกศาสนา พวกเขาตั้งคำถามว่าเพราะเหตุใดพระผู้เป็นเจ้าซึ่งทรงอำนาจและความเมตตา จึงให้มนุษย์ต้องมีบาปดั้งเดิม ปัญหาหลายปัญหาทำนองนี้จะถูกหยิบยกขึ้นมาถามเกี่ยวกับเรื่องกำเนิดที่บริสุทธิ์และเรื่องการจุติของสวรรค์ (เทียน) ในองค์พระคริสต์ ความจริงแล้วนิกายคาทอลิกได้ถูกห้ามปรามในฐานะที่เป็นคำสอนที่นอกศาสนาอยู่ในประกาศเพิ่มเติมของจักรพรรดิ ยุง – เจ้ง ใน ค.ศ ๑๗๒๔ ต่อจากเรื่องบทบัญญัติอันศักดิ์สิทธิ์ของพระเจ้าคางซี และยังคงบังคับใช้มาจนถึง ค.ศ. ๑๘๔๖ สิ่งเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนักปราชญ์ชาวจีนไม่ยอมรับศาสนาคริสเตียนในพื้นฐานทางด้านสติปัญญา

นอกจากปัญญาชนจะขัดขวางแล้ว ยังมีเรื่องการเมืองต้องพิจารณาเป็นการรีบด่วนอีก ศัตรูภายในประเทศที่เป็นภัยร้ายแรงต่อระเบียบวินัย คือ พวกกบฏไต้เผ็งซึ่งก็อ้างว่าเป็นคริสเตียน และนำข้อความในพระคัมภีร์มาใช้มากมาย ในขณะที่อนารยชนผู้รุกรานจีนตลอดเวลา มีอำนาจมากจากทางโลกตะวันตกและรบชนะกองทัพราชวงศ์ชิงมาถึงสองครั้งแล้ว ก็แสดงตัวว่าเป็นผู้รับนับถือและสนับสนุนคริสต์ศาสนา หากเรื่องนี้ยังไม่เพียงพอที่จะสร้างความสงสัยและความเกลียดชังแล้ว ชนชั้นผู้ดีจีนและชาวจีนชั้นสูงในส่วนภูมิภาคซึ่งมีความรับผิดชอบทั่วทั้งประเทศก็ยังหาสาเหตุได้ต่อไปอีกว่า ขณะนี้พวกสอนศาสนาจะเผชิญหน้ากับพวกตนในฐานะที่จะเป็นคู่แข่งในการทำงานทางด้านสังคม

เริ่มแรกนักสอนศาสนาเข้ามาในฐานะเป็นครู สอนศาสนาและจัดตั้งโรงเรียน ดังนั้นจึงจัดเป็นสมาชิกในชนชั้นผู้มีการศึกษาซึ่งแม้จะไม่ใช่พวกสานุศิษย์ของขงจื๊อแต่พวกคาทอลิกก็นุ่งห่มแบบนักปราชญ์ในลัทธิขงจื๊อ ฝ่ายพวกโปรเตสแตนต์มักจะตำหนิ บางครั้งก็ถูกต้องและบางครั้งก็อคติในเรื่องความเลวร้ายของความยากจนที่ปรากฏอยู่ ความสกปรกตลอดจนเชื้อโรค และความโง่เขลาในชีวิตของชาวจีน และในบางคราวก็ตำหนิระบบขงจื๊อทั้งหมดด้วย นักสอนศาสนาเห็นว่าจำเป็นต้องนำเรื่องความรักฉันพี่น้องและความรอดพ้นของวิญญาณตามหลักคริสต์ศาสนาออกไปเผยแพร่ และตั้งปัญหาเรื่องระเบียบสังคม ซึ่งมีชนชั้นสูงเป็นผู้นำท้องถิ่น เมื่อพวก "นอกศาสนา" ที่ไม่เห็นคุณค่าของศาสนาคริสเตียนไม่แยแส นักเผยแพร่ศาสนาบางพวกจึงดูกระวนกระวายหาว่านักปราชญ์จีน "เย่อหยิ่งและยโส" เป็น "ศัตรูที่ไม่อาจจะทำความเข้าใจกันได้" เต็มไปด้วย "ความฉลาดแกมโกงโง่เง่าหยาบคาย การถือโชคลาง การคุยโอ้อวด และความเกลียดชังอย่างลึกซึ้งในทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นต่างชาติ" นักสอนศาสนาเข้ามาแข่งขันกับพวกชนชั้นสูงในการปฏิบัติบางอย่าง เช่น การจัดที่พักอาศัยให้แก่เด็กกำพร้า ขจัดความอดอยาก และให้ความช่วยเหลือทางด้านสวัสดิการในระยะที่เกิดความอดอยากขาดแคลนหรือเกิดภัยพิบัติ ด้วยเหตุนั้น จึงมีทีท่าจะเข้ามาแทนหน้าที่บางอย่างที่พวกชนชั้นสูงเคยปฏิบัติกันมา

สาเหตุแห่งความขัดแย้งที่สำคัญอันหนึ่งก็คือ นักสอนศาสนาอ้างฐานะพิเศษภายใต้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่ตนพึงได้รับ ดังเช่นพวกชนชั้นสูงต่างกับประชาชนจีนโดยการไม่ต้องถูกลงโทษทางร่างกาย และการเข้าดำรงตำแหน่งทางราชการอย่างมีอภิสิทธิ์และอิทธิพล นักสอนศาสนาก็จะเป็นอภิสิทธิ์ชนที่ใครแตะต้องไม่ได้ พ้นจากการถูกบังคับจากทางราชการและสามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับราชการจีนและยังอ้างว่าควรได้รับความสนับสนุนจากข้าราชการจีนด้วย เมื่อไร้ผลดังประสงค์ก็จะร้องไปยังรัฐบาลของตน และในบางครั้งถึงขนาด

เรียกร้องให้ใช้เรือปืน โดยเฉพาะบาทหลวงในนิกายคาทอลิกดำเนินรอยตามแบบพวกเจซูอิท ที่เข้ามาระยะแรก ๆ และถือว่ามีฐานะเทียบเท่าข้าราชการที่หรูหราพร้อมด้วยพิธีการ

นอกจากนั้น เนื่องจากนักสอนศาสนามีอภิสิทธิ์ดังเช่นชนชั้นสูงที่เป็นผู้นำ ก็มักถือว่ามีหน้าที่ที่จะต้องป้องกันผลประโยชน์ของชาวจีน โดยเฉพาะชาวจีนที่กลับใจรับนับถือคริสต์ศาสนา มีความผูกพันกับนักสอนศาสนา และถือว่านักสอนศาสนาเป็นผู้อุปถัมภ์และผู้คุ้มครองตน หากมีความขัดแย้งระหว่างชาวจีนที่นับถือคริสต์ศาสนากับชาวจีนที่ไม่ได้นับถือคริสต์ศาสนาเพิ่มมากขึ้น นักสอนศาสนาก็ถูกเรียกร้องให้ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับข้าราชการท้องถิ่น เรียกร้องให้มีการลงโทษผู้กระทำผิด เรียกร้องค่าเสียหาย ซึ่งโดยปกติแล้วพวกชนชั้นสูงและพวกข้าราชการจะเป็นผู้จ่ายเอง เพราะฉะนั้นในกรณีสามกรณีในมณฑลเสฉวนในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ทางฝ่ายคาทอลิกจึงได้เงิน ๒๖๐,๐๐๐ เหรียญจีนเป็นค่าชดเชยที่บาทหลวงคาทอลิกสองคนต้องเสียชีวิต และเป็นค่าชดเชยความเสียหายของโบสถ์สามแห่งตลอดจนความเสียหายของบ้านเรือนของผู้กลับใจนับถือศาสนาคริสเตียน

ความรุนแรงไม่ได้ลดน้อยลงเพราะความจริงที่ว่า ชาวจีนที่กลับใจมารับนับถือคริสต์ศาสนาในบางครั้งก็เป็น "ชาวคริสต์ที่อดอยาก" หรือมักมาจากพวกที่ไร้อภิสิทธิ์ เป็นนักฉวยโอกาส แทบไม่เคยมีโอกาสศึกษาลัทธิขงจื๊อเพื่อเป็นหนทางไปสู่ความก้าวหน้า ดังนั้น คริสต์ศาสนาดูเหมือนจะช่วยแก้ปัญหาชนชั้นต่ำและพวกที่มีความไม่พึงพอใจทั้งหลาย

เมื่อพิจารณาจากเรื่องลัทธิชาตินิยมตามมาตรฐานยุคใหม่ เป็นการยากที่จะคิดหาเหตุพื้นฐานที่หนักแน่นกว่านี้ที่ทำให้ชนชั้นสูงมีความรุนแรงต่อบาทหลวงหรือผู้เผยแพร่ศาสนาที่เข้ามาด้วยคำสอนที่แปลกประหลาด วิธีการที่เป็นไปอย่างช้า ๆ และมีความตั้งใจที่จะล้มล้างความเชื่อเก่าอย่างเห็นได้ชัด เมื่อคิดย้อนหลังกลับไปแล้วดูเหมือนจะเห็นได้ง่ายว่าความตั้งใจของนักสอนศาสนา แม้ว่าจะอธิบายว่าเป็นการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ให้รอดพ้นก็ตาม ก็เป็นการล้มล้างระเบียบเก่าของจีนที่เคยปฏิบัติกันมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ความรุนแรงของชนชั้นนักปราชญ์จีนมิใช่เป็นของแปลก (เช่นเดียวกับคำผรุสวาทที่พวกคอมมิวนิสต์จีน ผู้สืบเชื้อสายยุคใหม่ของพวกเขาได้ใช้ปลุกปั่นความภาคภูมิใจแห่งชาติใหม่ของจีนและติเตียนคณะเผยแพร่ศาสนาคริสเตียนเกี่ยวกับเรื่อง "จักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม" ของพวกเขาเหล่านั้น) ถ้าจะพูดให้ถูก สิ่งที่ควรหาเหตุผลอธิบาย คือ การที่จีนต่อต้านอย่างเบาะๆ เพราะแท้จริงนับเป็นความรุนแรงพอควรที่มีการยุยงให้เกิดเหตุการณ์เล็ก ๆ น้อย ๆ นับพันครั้งและมีการจลาจล หรือการโจมตีคณะสอนศาสนาโดยเปิดเผยประมาณ ๒๔๐ ครั้ง ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๐ ถึง ค.ศ. ๑๘๙๙ รวมกับอีก ๕๕ ครั้ง ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ แม้กระนั้น

ก็ยังไม่เป็นการเพียงพอที่จะไปตรวจสอบการเคลื่อนไหวของพวกสอนศาสนา หรือประมาณการอย่างกว้าง ๆ จากบันทึกของคณะสอนศาสนาที่ส่งกลับไปยังตะวันตก เพราะตามความเป็นจริงแล้วขบวนการต่อต้านศาสนาคริสต์ในจีนเพิ่งจะได้มีการศึกษาค้นคว้าเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง

ขบวนการต่อต้านศาสนาคริสเตียน

เนื่องจากรัฐบาลของราชวงศ์ชิงมีความรู้สึกว่าจะต้องรักษาระบบสนธิสัญญาไว้เป็นเครื่องมือจำกัดการคุกคามของต่างชาติ ทำให้ขาดผู้นำอย่างเป็นทางการในขบวนการต่อต้านศาสนาคริสเตียน แม้เราจะคาดว่ามีข้าราชการบางคนที่มีความคิดเห็นไม่ลงรอยในเรื่องนี้บ้างก็ตาม บทบาทผู้นำในพวกชนชั้นสูงแสดงออกที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง ซึ่งต่างใช้จารีตประเพณีเป็นเครื่องมือยุแหย่ให้ผู้คนเกิดความรุนแรงดุเดือดเท่าที่โอกาสจะอำนวย

แผนอันดับแรกของพวกเขา คือ จัดพิมพ์ถ้อยคำต่าง ๆ ออกโฆษณา ซึ่งมีอิทธิพลบ้างในดินแดนที่การรู้หนังสือยังเป็นเรื่องของพวกชนชั้นสูงอยู่ คำประณามของจักรพรรดิหยางกวง เฉียน กับจักรพรรดิ ยุง เจ็ง และจักรพรรดิองค์อื่นๆ ถูกนำมาตีพิมพ์ใหม่พร้อม ๆ กับคำกล่าวหาแบบเดิม เช่น ศาสนาคริสเตียนเป็นเพียงสาขาของพุทธศาสนาและศาสนาอิสลาม หรือผู้เผยแพร่คริสต์ศาสนาเกี่ยวข้องในการปฏิบัติที่ผิดศีลธรรมและชักนำไปในทางที่ผิด หรือกล่าวหาพระผู้ทำพิธีประพรมน้ำมนต์ในพิธีทางศาสนาว่าฉวยโอกาสควักลูกนัยน์ตาของคนตายเอาไปใช้ประโยชน์ในการแปรธาตุ และกล่าวหาอื่นๆ อีก สิ่งตีพิมพ์ของเอกชนและหนังสือเวียนของการเขียนประเภทนี้เป็นความนิยมก่อนสมัยมีการค้าขายหนังสือแบบยุคใหม่ ทำให้ดูง่ายด้วยการจัดใส่เรื่องลามกอย่างเปิดเผยเอาไว้ด้วย ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ การรวบรวมภาพลามกที่แพร่หลายซึ่งเป็นภาพที่อธิบายชัดเจนถึงความวิปริตทางเพศและความสับสนในความสัมพันธ์ทางเพศในพวกพระ และผู้มีความเชื่อมั่นในคริสต์ศาสนาเช่นในบรรดาสัปปุรุษสีกาที่ปะปนกัน การเคลื่อนไหวเช่นนี้ดึงดูดความสนใจของผู้อ่าน และในขณะเดียวกันก็ทำให้คริสต์ศาสนาไม่เป็นที่น่าไว้วางใจด้วยเช่นกัน

เมื่อมีเรื่องราวเช่นนี้เตรียมไว้เป็นพื้นฐานแล้ว ต่อมาพวกบ้าคลั่งในการต่อต้านคริสต์ศาสนา ก็กลับไปใช้การปฏิบัติแบบเก่า คือ การติดใบปลิวและป้ายประกาศที่ไม่มีชื่อผู้เขียนไว้ในที่สาธารณะ เพื่อเป็นการถ่ายทอดความข้องใจและเพื่อยุแหย่ให้มีปฏิกิริยา โดยทั่วไปแล้วการกระทำเช่นนี้จะจัดทำกันในเมืองสำคัญ ๆ ในเวลาที่มีการสอบ เมื่อผู้สมัครสอบแข่งขันเพื่อเอาปริญญาจำนวนนับร้อยและบ่อยครั้งที่เป็นจำนวนพันมาชุมนุมกันเป็นเวลาหนึ่งสัปดาห์หรือมากกว่านั้น เป็นการยุแหย่ท่ามกลางบรรยากาศที่ตึงเครียด

เหตุต่าง ๆ ในส่วนท้องถิ่น อาจจะเกิดขึ้นจากการที่นักสอนศาสนาพยายามที่จะขอเช่าทรัพย์สิน หรือสร้างอาคารซึ่งกระทบกระเทือนมากต่อความคิดพื้นเมืองที่เรียกว่า เฟิงสุ่ย หรือวิญญาณของลมและน้ำ หรือมิฉะนั้นก็เป็นเรื่องการขยายกิจกรรมของพวกนักสอนศาสนา ปัญหาขัดแย้ง การทะเลาะวิวาท คดีต่าง ๆ และความไม่ลงรอยกันอีกหลายเรื่องเกิดขึ้นเป็นประจำ พอ ๆ กับเรื่องข่าวลือที่มักจะเกินเลยหรือไม่ตรงกับความเป็นจริง ในบรรดาเหตุต่าง ๆ เหล่านี้ เรื่องที่ก่อให้เกิดความรู้สึกรุนแรงให้ลุกลามไปก็คือ ความสมัครใจของบรรดาแม่ชีคาทอลิกคณะชาริตี้ ที่รับเลี้ยงดูพวกเด็กจรจัดและเด็กกำพร้า และบางครั้งก็ถึงขนาดยอมจ่ายเงินตอบแทนจำนวนเล็กน้อย เพื่อสนับสนุนให้มีการนำผู้อับโชคเหล่านั้นให้เข้ามาอยู่ในความดูแลของพวกแม่ชี งานด้านการกุศลชนิดนี้อาจถูกแปลเจตนาผิดไปในแง่ที่ชวนให้ผู้คนสงสัย คืออาจจะถูกนำไปเชื่อมโยงกับเรื่องเก่า ๆ ที่เกี่ยวกับพวกลักขโมยเด็กที่เอาเด็กไปสะกดจิตและชักจูงเด็กออกไปนอกลู่นอกทาง ในบางกรณีสถานเลี้ยงเด็กกำพร้าอาจเป็นที่ทำให้ชาวจีนที่ลักขโมยเด็กได้ประโยชน์ เพราะเงินจำนวนเล็กน้อยที่เกี่ยวข้องอยู่ และเป็นการแน่นอนที่สุดเรื่องนี้จะเป็นชนวนระเบิดของสังคม

ในสภาพการณ์เช่นนี้ ปฏิกิริยาที่ชัดแจ้งอาจรั้งรอไว้ก่อน ด้วยการติดประกาศต่าง ๆ ยั่วยุให้ผู้ต้องการป้องกันทรัพย์สินและความยุติธรรมก่อการ โดยรวมกันเป็นกลุ่มในระยะเวลาและสถานที่ที่กำหนด อาจรวมชนชั้นต่ำของท้องถิ่นเข้าด้วยเพื่อสร้างกระบวนการชุลมุนการจลาจล การทำลายล้าง การวางเพลิง การประทุษร้าย และแม้แต่การเสียชีวิตก็อาจจะเกิดขึ้นได้ ชาวจีนที่เปลี่ยนศาสนามักจะได้รับเคราะห์มากกว่าพวกสอนศาสนาเสียอีก เพราะมีจำนวนมากกว่า และถูกประทุษร้ายได้ง่ายกว่าพวกนักสอนศาสนา

เหตุการณ์ทำนองเช่นนี้เกิดขึ้นครั้งแล้วครั้งเล่าในท้องที่ต่าง ๆ ของประเทศจีนเป็นเวลาหลายสิบปี เป็นเรื่องที่ควรจะมองไปในแง่ของขบวนการอันกระจัดกระจายเพื่อประท้วงทางสังคมและการเมืองมากกว่าที่จะมองไปในแง่ของการป้องกันระเบียบเก่าอย่างไม่ลืมหูลืมตา ซึ่งจัดทำโดยกลุ่มสมาชิกชนชั้นสูงอันดับรองผู้ซึ่งรู้สำนึกตัวเองดีว่าถูกคุกคามจากกรรมวิธีแห่งการเปลี่ยนแปลงสมัยใหม่ที่มาจากการติดต่อเกี่ยวข้องกับตะวันตก

ความล้มเหลวของการขอแก้ไขสนธิสัญญา

ในปลายทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ เหตุการณ์เกี่ยวกับนักสอนศาสนาในมณฑลต่าง ๆ ยุ่งยากเกินความพยายามที่จะให้มีการร่วมมือระหว่างจีนกับตะวันตกที่กำลังเจรจากันอยู่ที่เมืองปักกิ่ง ณ ที่นั่นการปราบพวกกบฏเหนียนใน ค.ศ. ๑๘๖๘ กับงานขั้นแรกในการทำให้เขตตะวันตกเฉียงใต้และเขตตะวันตกเฉียงเหนือมีความสงบสุข ดูเหมือนจะดำเนินควบคู่กันไปพร้อม

กับความพยายามอย่างรอบคอบในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย งานนี้ได้รับความสนับสนุนจากผู้นำในเขตท้องถิ่น และจากทบวง จุ่งหลี่ หยาเหมิน ตลอดจนคำแนะนำของนายฮาร์ท และได้ความสนับสนุนให้กำลังใจจากนายอัลคอค์กและนายที เอฟ เวด จากสถานทูตอังกฤษ จากนายแอนสัน เบอร์ลิงเกม อัครราชทูตอเมริกัน และจากคนอื่น ๆ อีกหลายคน

ความหวังทั้งของเจ้าหน้าที่ชาวตะวันตกและเจ้าหน้าที่ของราชวงศ์ชิง ซึ่งต่างก็มีบทบาทแข็งขันใน "นโยบายร่วมมือ" ก็คือหวังว่าประเทศจีนจะสามารถค่อย ๆ ปรับตัวเองให้ทันกับโลกภายนอกได้โดยไม่มีความหายนะอีกต่อไป แต่ละฝ่ายต่างก็มีศัตรูที่จะต้องต่อสู้กัน บรรดาพ่อค้าที่อยู่ในเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาได้เรียกร้องอภิสิทธิ์อื่น ๆ เพิ่มขึ้น เช่นให้เปิดเขตภายในเพื่อให้เรือกลไฟของต่างชาติแล่นเข้ามาได้ ขอลงทุนในกิจการรถไฟและในการทำเหมืองแร่ ให้ยกเลิกภาษีสินค้าและภาษีขนส่ง อนุญาตให้ชาวต่างชาติตั้งบ้านเรือนได้ไม่ว่าในที่ใด และเรียกร้องเรื่องอื่น ๆ อีก ฝ่ายพวกตรงข้าม คือ พวกที่เกลียดชังเป็นปรปักษ์กับชาวต่างชาติอย่างฝังใจ ทั้งในหมู่เจ้าในราชวงศ์ชิงที่อยู่ในเมืองหลวงและในบรรดาชนชั้นสูงในต่างจังหวัดซึ่งมีชื่อเสียงขึ้นมาเพราะช่วยรัฐบาลปราบกบฏได้สำเร็จ พวกนี้บางคนพร้อมที่จะลองขับไล่นักสอนศาสนาที่เป็นอนารยชน โดยการใช้กำลังจากพลังความสำนึกของประชาชน ในระหว่างสองฝ่ายนี้ ฝ่ายหนึ่งนั้นมีแต่ความโลภที่ไม่รู้จักพอ และอีกฝ่ายหนึ่งนั้นมีแต่ความขุ่นเคืองที่ไม่อาจจะตกลงกันได้ ในขณะที่นักการทูตชาวตะวันตกและข้าราชการชั้นสูงของรัฐบาลชิงพยายามสร้างสันติสุขและความมั่นคงปลอดภัย

ใน ค.ศ. ๑๘๖๕–๖๘ นายฮาร์ท และนายเวด แห่งสถานทูตอังกฤษ นำข้อเสนอเพื่อปฏิรูปประเทศจีนให้เข้มแข็งขึ้นมาเสนอ ด้วยประเทศอังกฤษนั้นก็เป็นหนึ่งในบรรดาประเทศมหาอำนาจตะวันตก บุคคลทั้งสองให้ความเห็นโต้แย้งต่อไปว่า นักปฏิรูปชาวจีนอาจจะได้นำมาใช้อย่างได้ประโยชน์เต็มที่ในระยะสิบกว่าปีต่อมาถ้าหากว่าการสืบสันตติวงศ์ในพระราชวงศ์จะยังคงเป็นปกติต่อไป หากประเทศจีนยังอ่อนแออยู่ อาจถูกชนชาติตะวันตกเข้าครอบครองก่อนปรับตัวให้เข้มแข็งขึ้นอีกครั้งได้ การติดต่อกับชาวตะวันตกได้สร้างปัญหาชาวต่างชาติชนิดที่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน ซึ่งจำเป็นต้องแก้ปัญหาอย่างที่ไม่เคยทำมาก่อนโดยการปรับปรุงภายในประเทศให้ทันสมัย นายฮาร์ทเขียนไว้ว่า "หากเปลี่ยนนโยบายประเทศจีนอาจจะกลายเป็นผู้นำของชาติทั้งหมด แต่หากนโยบายนั้นไม่เปลี่ยนแปลง จีนจะกลายเป็นผู้รับใช้ของชาติทั้งหมด"

การติดต่อกับชาวตะวันตกที่เพิ่มมากยิ่งขึ้นดังที่เป็นไปในเวลาต่อมา หลายคนดูจะรู้สึกว่าเป็นหนึ่งในวิธีที่ดีที่สุดที่ช่วยประเทศจีนให้สร้างสมอารยธรรมขึ้นมาใหม่ ด้วยความคิดเช่นนี้จึงมีการสนับสนุนให้ส่งคณะทูตไปต่างประเทศ และใน ค.ศ. ๑๘๖๘ นายแอนสัน

เบอร์ลิงเกม ทูตอเมริกันที่พ้นตำแหน่งไปแล้ว แต่เคยเป็นต้นคิด "นโยบายความร่วมมือ" มาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๑ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นทูตคนแรกของประเทศจีนที่ส่งไปยังโลกตะวันตกโดยเป็นผู้ได้รับแต่งตั้งจากองค์จักรพรรดิให้ดำรงตำแหน่งฝ่ายพลเรือนเป็นคนแรก นายเบอร์ลิงเกมและคณะเดินทางเวะเมืองหลวงต่างๆของโลกตะวันตก ที่กรุงวอชิงตันดี.ซี. เขาได้ทำสนธิสัญญามีข้อความค่อนข้างเสมอภาคไว้ฉบับหนึ่ง เบอร์ลิงเกมเป็นนักพูดที่ดีคนหนึ่ง แต่คำกล่าวของเขาที่ว่า วันใหม่ของการพัฒนาแบบตะวันตกและศาสนาคริสเตียนได้เริ่มขึ้นแล้วในประเทศจีน เป็นคำกล่าวที่ยังไม่เป็นจริงและทำให้เกิดความเข้าใจผิด คณะทูตของเขาหมดอายุเพราะเขาถึงแก่กรรมอย่างกะทันหันในรุสเซีย ใน ค.ศ. ๑๘๗๐

ขณะเดียวกัน เนื่องจากสนธิสัญญาอาจแก้ไขได้ภายหลังสิบปีผ่านพ้นไป นายอัลคอค์ก โดยความช่วยเหลือของนายฮาร์ทจึงได้จัดให้มีการเจรจาระยะยาวใน ค.ศ. ๑๘๖๘–๖๙ เพื่อพยายามทำให้บรรลุข้อตกลงในปัญหาที่เคยขัดแย้งกัน ส่วนหนึ่งอาจจะสนองความต้องการของพ่อค้าชาวอังกฤษและไม่ทำให้ชาวจีนหัวเก่าคัดค้านอย่างรุนแรง อนุสัญญาอัลคอค์ก ซึ่งลงนามกันเมื่อเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๖๙ กำหนดให้ทำสัตยาบันกันภายหลังการตกลงร่วมกันของทั้งสองฝ่าย ใจความที่รัดกุมในสัญญาอาจจะทำให้การขยายตัวของอังกฤษและระบบสนธิสัญญาทั้งหมดในประเทศจีนมีความเสมอภาคมากขึ้นในเวลาข้างหน้า แต่เป็นเพราะอัลคอค์กพยายามใช้ความเข้มงวดและทำให้อิทธิพลต่างชาติที่มีต่อจีนอยู่ในสภาพมั่นคง จึงทำให้สนธิสัญญาฉบับร่างของเขาถูกโจมตีอย่างรุนแรง โดยกลุ่มผู้มีผลประโยชน์ทางการค้าขายกับจีนในประเทศอังกฤษ พวกพ่อค้ารู้สึกว่าจะได้ประโยชน์จากการขยายอภิสิทธิ์มากกว่าที่จะได้จากความมั่นคงมีเสถียรภาพของจักรวรรดิจีน ผลก็คือรัฐบาลอังกฤษเกิดรู้สึกว่าจำเป็นที่จะต้องปฏิเสธการทำสัตยาบัน

ทางฝ่ายจีน เจ้าชายกุงและ หวุน เสียง ได้ปรึกษาหารือกับทางราชสำนักและวุฒิสภากับข้าราชการชั้นสูงตามต่างจังหวัด เช่น นายเจิง นายหลี่ และนายจ่อ โดยทั่วไปแล้วอนุสัญญาอัลคอค์กได้รับการพิจารณาว่าเป็นชัยชนะทางการทูตของจีน และเพียงแต่รอคำอนุมัติขั้นสุดท้ายจากจักรพรรดิ ดังนั้น การที่อังกฤษปฏิเสธสนธิสัญญาอย่างไม่คาดหวังจึงเป็นพลังผลักดันที่น่าเกรงอันตรายต่อ "นโยบายความร่วมมือ" ที่ดีของช่วงหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ จุดถอยหลังจุดนี้เกิดขึ้นอย่างประจวบเหมาะกับความหายนะที่ยิ่งกว่านั้น

การประหารหมู่ที่เมืองเทียนสิน ค.ศ. ๑๘๗๐

เหตุการณ์เกิดขึ้นที่เมืองเทียนสิน เมื่อวันที่ ๒๑ เดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๘๗๐ ลบล้างผลงานต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินมาในช่วงสิบปี เป็นการรื้อฟื้นเอาลักษณะที่ตรงกันข้ามและไม่มี

ทางปรองดองกันได้ในเป้าหมายและที่ท่าของฝ่ายตะวันตกกับฝ่ายจีนขึ้นมาอีก เหตุการณ์นั้นจึงทำให้ "นโยบายร่วมมือ" สิ้นสุดลง และยังทำให้ขบวนการปฏิรูปประเทศโดยทั่วไปหยุดชะงักลงด้วยเช่นกัน แม้จะเห็นได้ชัดเจนน้อยกว่าก็ตาม

จุดประสงค์ของอังกฤษ คือ พยายามจะให้รัฐบาลกลางของราชวงศ์ชิงรับผิดชอบในการบังคับใช้ระบบสนธิสัญญา ในขณะเดียวกันอังกฤษก็จะช่วยรัฐบาลจีนเริ่มการพัฒนาที่ทันสมัย โดยเฉพาะในด้านการบริหาร แต่กระนั้นการชักชวนอย่างสันติก็สู้การบีบบังคับด้วยกำลังไม่ได้ โดยเฉพาะในเรื่องคุ้มครองสิทธิต่าง ๆ ตามสนธิสัญญาของนักสอนศาสนา เช่น เมื่อนายฮัดสัน เทย์เล่อร์ ผู้จัดตั้งศูนย์สอนศาสนาภายในแผ่นดินใหญ่ที่เมืองย่างเฉา บนฝั่งคลองใหญ่เหนือแม่น้ำแยงซีถูกฝูงชนกลุ้มรุมทำร้ายในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๘ อัครราชทูตอัลคอค์กจึงจัดส่งเรือปืน ๔ ลำ ไปยังเมืองนานกิง เพื่อบังคับให้นายเจิง กั๋ว ฟัน จัดการกับเจ้าหน้าที่ผู้มีอำนาจของเมืองย่างเฉาและได้เรียกร้องค่าเสียหายอย่างพอเพียง มีกรณีทำนองนี้เกิดขึ้นอีกหลายครั้ง ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับจีนนั้น แม้ว่าจะดีขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ก็ยังมีการใช้ความรุนแรงอยู่ นายอัลคอค์กพยายามที่จะควบคุมคนชาติเดียวกับเขาและพยายามทำให้รัฐบาลที่ปักกิ่งรับผิดชอบกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในภูมิภาค แต่ทว่าเขาก็พร้อมที่จะปฏิบัติการโดยตรงด้วยเหมือนกันเมื่อถึงคราวจำเป็น

ความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับฝรั่งเศสยิ่งเลวร้ายกว่านี้ ฝรั่งเศสไม่มีผลประโยชน์ทางการค้าที่จะต้องคุ้มครอง เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสในประเทศจีนจึงใช้อำนาจคุ้มครองนักสอนศาสนาคริสเตียนเป็นเครื่องมือขยายอิทธิพลทางการเมืองและชื่อเสียงของฝรั่งเศส ในการเน้นอำนาจคุ้มครองเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวนี้ ในต้นปี ค.ศ. ๑๘๗๐ อุปทูตผู้ชอบสู้รบคือเคานต์ จูเลียน เดอ รอชชูอาร์ นำเรือปืน ๔ ลำ แล่นไปตามลำแม่น้ำแยงซี ขึ้นไปไกลถึงเมืองฮันเค้า เพื่อเจรจากรณีต่าง ๆ เกี่ยวกับนักสอนศาสนากับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น เรือปืนของเขาได้ประโยชน์อย่างดียิ่ง

ปฏิบัติการของชาวต่างชาติโดยตรงทำนองนี้ เป็นธรรมดาที่จะช่วยให้ชาวจีนเพิ่มความรู้สึกเกลียดชังชาวต่างชาติมากยิ่งขึ้นอีก เหตุการณ์รุนแรงไม่สิ้นสุดลงเพียงนั้น ผลของเหตุการณ์ต่าง ๆ รวมกันเป็นจุดระเบิดที่เมืองเทียนสิน ที่เมืองนั้นพวกแม่ชีฝรั่งเศสคณะชาริตี้จ่ายเงินให้คนจัดส่งเด็กกำพร้าให้เข้ามาอยู่ในความดูแลของพวกแม่ชี ชาวจีนในท้องถิ่นนั้นกลับคิดว่าบริการเช่นนี้ช่วยส่งเสริมให้มีการลักพาเด็ก และต่อมาก็เกิดเชื่อข่าวลือที่ว่า ภายในกำแพงลี้ลับของสถานเลี้ยงเด็กกำพร้านี้ เด็ก ๆ จะถูกควักเอาลูกนัยน์ตาและหัวใจออกไป ผู้รักชาติที่เป็นชนชั้นสูงได้ยุยงให้มีปฏิกิริยาโดยตรง ความตึงเครียดจึงเกิดขึ้น ในวันที่ ๒๑ มิถุนายน ฝูงชนเริ่มรวมกำลังกัน กงสุลฝรั่งเศสที่ดุร้ายหยาบคายเรียกร้องให้ฝูงชนแยกย้าย

กันไป กงสุลยิงผู้พิพากษาแต่ยิงพลาด ในที่สุดกงสุลเองก็ถูกรุมตีทิ้งเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย จากนั้นฝูงชนที่บ้าคลั่งได้ฆ่าชาวต่างชาติอื่น ๆ ตายอีกเป็นจำนวน ๒๐ คน ส่วนใหญ่เป็นชาวฝรั่งเศส มีแม่ชี ๑๐ คนรวมอยู่ด้วย และได้ทำลายสิ่งก่อสร้างหลายอย่างของพวกคาทอลิก

มหาอำนาจต่างชาติที่เจ็บแค้นและมีอำนาจน่าเกรงกลัวได้เคลื่อนขบวนเรือปืนรวมกันอยู่นอกเมืองเทียนสิน ในขณะเดียวกัน ชาวจีนหัวเก่ากับชาวจีนที่มีความคิดทันสมัยต่างมีความคิดร่วมกันว่า ในที่สุดชาวจีนก็ลุกขึ้นรวมพลังอำนาจกันได้ และจะไม่มีชาวต่างชาติผู้บุกรุกคนใดจะสามารถสู้กับพลังความโกรธแค้นดังนี้ได้ ความคิดเช่นนี้ไม่ใช่เป็นความคิดว่าด้วยเรื่อง "อำนาจอธิปไตยของปวงชน" ของฝ่ายโลกตะวันตก แต่เป็นความคิดของขงจื๊อเก่าแก่ที่ว่า รัฐบาลทั้งหมดขึ้นอยู่กับความสนับสนุนของประชาชน หรืออย่างน้อยที่สุดก็โดยได้รับความยินยอมพร้อมใจ ด้วยเหตุนี้ราชวงศ์ชิงจึงปราบกบฏไต้เผ็งลงได้ และบางคนจึงหวังว่าขณะนี้พลังนั้นอาจจะช่วยขับไล่พวกอนารยชนออกไปจากประเทศจีนได้เช่นกัน

วิกฤติการณ์ครั้งนั้นตกอยู่ในความรับผิดชอบของ เจิง กั๋ว ฟั่น ซึ่งขณะนั้นก็แก่และสุขภาพไม่ดี แต่เขาก็ยังได้แสดงลักษณะและความกล้าหาญของเขาอีกครั้งหนึ่ง เขาตรวจวินิจฉัยเรื่องที่เกิดขึ้นและประกาศข้อเท็จจริงที่ไม่น่ายินดีนักต่อเพื่อนร่วมชาติของเขา เมื่อเขาค้นพบความจริงเหล่านั้น คือ ความจริงที่ว่าไม่มีหลักฐานยืนยันว่าชาวจีนแอบลักพาเด็กไปและไม่มีหลักฐานว่านักสอนศาสนาได้ควักนัยน์ตาและหัวใจของพวกเด็กกำพร้า ต่อมา เจิง กั๋ว ฟั่น ต้องคัดค้านข้อเรียกร้องที่รุนแรงของฝรั่งเศส และการขู่จะทำสงคราม เขาพยายามเจรจาถ่วงเวลา และในที่สุดก็ได้เหตุการณ์ทางยุโรปเข้าช่วย คือ ฝรั่งเศสพ่ายแพ้อย่างกะทันหันและอย่างไม่คาดฝันในสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับปรัสเซีย ทำให้ฝรั่งเศสหมดอำนาจที่จะเข้ามาบีบบังคับประเทศจีน ต่อมาใน ค.ศ. ๑๘๗๐ นายหลี่ หุง จาง ได้รับช่วงอำนาจที่เมืองเทียนสินในฐานะอุปราชประจำเมืองหลวง เขามีกองทหารจากแคว้นอันฮุยสนับสนุนเขาขณะที่ตระเตรียมการใช้กำลังต่อต้านฝรั่งเศส

การประหารหมู่ที่เมืองเทียนสิน ทำให้ระยะเวลาอันราบรื่นของระบบสนธิสัญญาสิ้นสุดลง และทิ้งสัมพันธภาพระหว่างจีนกับชาวตะวันตกให้ขื่นขม เพราะความไม่พึงพอใจและความหวาดกลัว นักการทูตของทั้งสองฝ่ายซึ่งอยู่ภายใต้ความกดดันจากชนชั้นสูงชาวจีนและจากประชาคมตามเมืองท่าที่เปิดโดยสนธิสัญญา ต่างก็ไม่อาจจะรื้อฟื้นเอานโยบายร่วมมือกลับมาใช้ได้ ในขณะเดียวกัน ความพยายามที่จะช่วยประเทศจีนให้พ้นจากการคุกคามของต่างชาติ โดยรื้อฟื้นเอาการปกครองแบบลัทธิขงจื๊อมาใช้ก็ดูเหมือนจะให้ความมั่นใจได้น้อยมาก และมรณกรรมของ เจิง กั๋ว ฟั่น ใน ค.ศ. ๑๘๗๒ เป็นการทำให้ยุคนี้สิ้นสุดลง

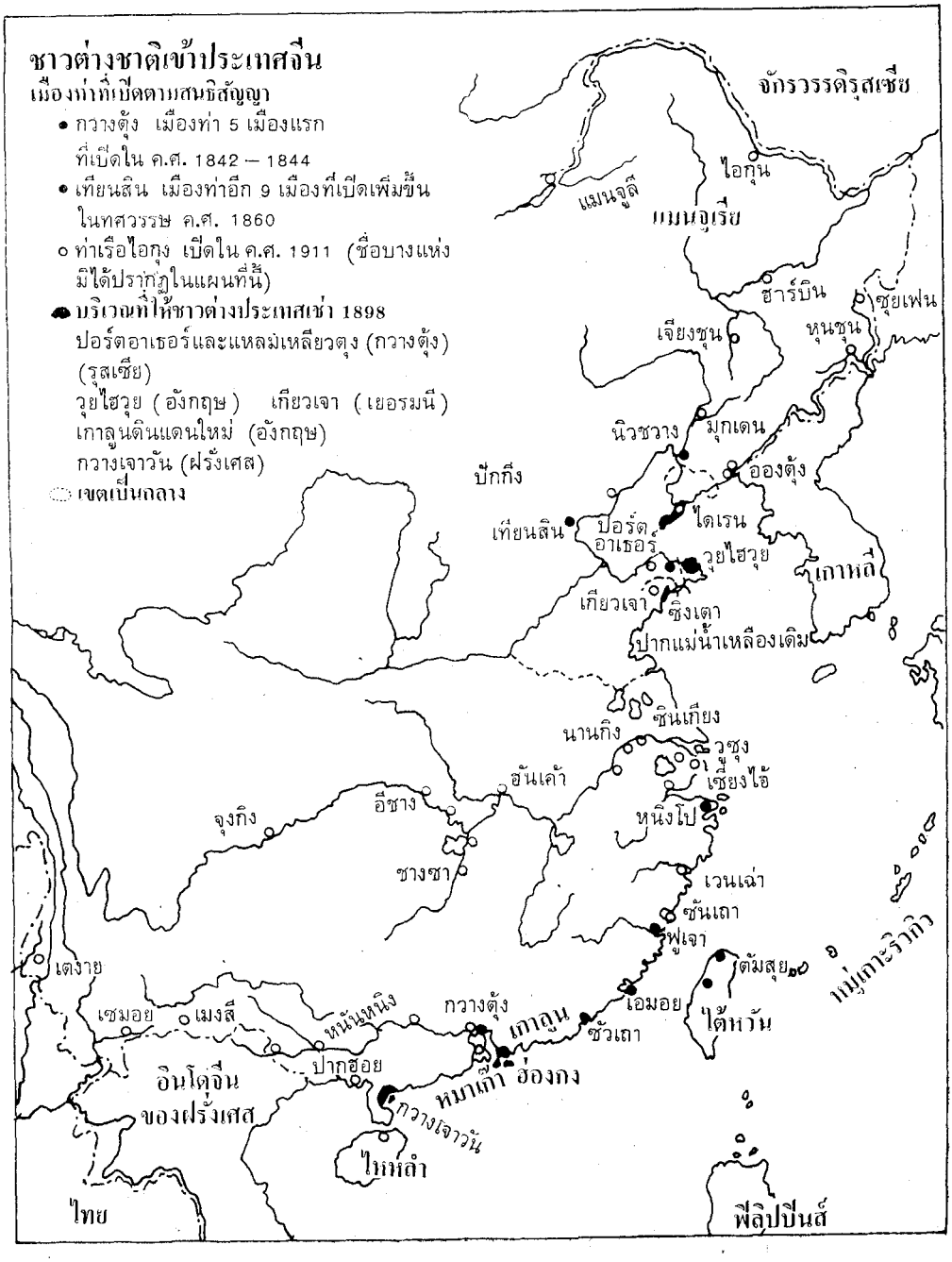
การพัฒนาเศรษฐกิจภายใต้ระบบสนธิสัญญา

เมื่อเปรียบกับพวกคณะสอนศาสนาคริสเตียนในเขตภายในแล้ว การค้ากับต่างชาติในเขตเมืองท่าดูจะคุกคามต่อวิถีจารีตประเพณีน้อยกว่า และยังทำให้เกิดผลกำไรขึ้นด้วย จีนเข้ามายุ่งเกี่ยวกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้นเป็นเวลากว่าศตวรรษมาแล้ว และในที่สุดก็มีผลต่อชีวิตของชาวจีนลึกซึ้งกว่าอิทธิพลของศาสนาคริสเตียน แต่การแทรกแซงของเศรษฐกิจตะวันตกนั้น ส่วนใหญ่แล้วพ่อค้าชาวจีนเป็นคนจัดทำ จึงไม่ทำให้เกิดแรงยั่วยุให้มีการต่อต้านที่ฉับไวและเป็นกลุ่มก้อนเหมือนดังที่เกิดขึ้นเพราะการบุกรุกโดยใช้กำลังทหารของชาวตะวันตกหรือโดยการหลั่งไหลเข้ามาของคณะสอนศาสนาในสมัยก่อน หลังจากความพยายามระยะแรกๆ ที่จะเลียนแบบอาวุธของชาวตะวันตกในระยะช่วง ค.ศ. ๑๘๖๐ จีนก็เชื่องช้าที่จะเลียนแบบตะวันตกในเรื่องการพัฒนาทางอุตสาหกรรม ความเชื่องช้าของปฏิกิริยาทางเศรษฐกิจอันนี้ทำให้เกิดปัญหาสำคัญในประวัติศาสตร์ยุคนี้ขึ้น

สิทธิสภาพนอกอาณาเขตและการจัดตั้งเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา

ในเมืองท่าหลายเมืองจากจำนวนสิบสี่เมืองที่เปิดตามสนธิสัญญา ที่ระบุให้ชาวต่างชาติเข้าไปตั้งบ้านเรือนอาศัยในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ นั้น รัฐบาลอังกฤษและฝรั่งเศสได้ขอเช่าที่ดินเป็นจำนวนมากอย่างไม่มีกำหนด และจ่ายค่าเช่าที่ในราคาพอสมควรต่อรัฐบาลจีนเป็นรายปี บริเวณเหล่านี้รู้จักกันในนามว่า "เขตอภิสิทธิ์" ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ มีเขตอภิสิทธิ์ของอังกฤษที่เมืองกวางตุ้ง อามอย จีนเกียง กิวเกียง ฮันเค้า เทียนสิน และนิวชวง กับมีเขตอภิสิทธิ์ของฝรั่งเศสที่เมืองกวางตุ้ง เซี่ยงไฮ้ ฮันเค้า และเทียนสิน เมื่อระยะเวลาผ่านไป จำนวนเขตอภิสิทธิ์ก็มีเพิ่มขึ้น ภายในเขตเช่าเหล่านี้ สถานกงสุลต่างชาติให้ผู้เช่าที่ดินเช่าได้เป็นระยะ ๙๙ ปี อีกต่อหนึ่ง ภายใต้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต ชนต่างชาติใช้กฎหมายบังคับเชื้อชาติของเขาเองด้วย และเพิ่มการเก็บภาษีอากร กำลังตำรวจ และลักษณะอื่นๆ ของการปกครองเขตเทศบาลขึ้นเอง ดังนั้น ยิ่งเมื่อระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเจริญขึ้น อำนาจอธิปไตยของจีนซึ่งแม้จะไม่ได้ถูกทำลายลงนั้น ก็อยู่ในภาวะอันไม่อาจจะกระทำอะไรในเขตต่างชาติตามเมืองท่าสำคัญๆ นั้นได้ ลักษณะหลายประการของสถานะ "กึ่งอาณานิคม" เช่นนี้จะเห็นได้จากเมืองเซี่ยงไฮ้ ซึ่งไม่ใช่แต่จะกลายเป็นเมืองที่ใหญ่ที่สุดในทางการค้าขายของต่างชาติ แต่ยังเป็นเมืองที่มีการปกครองเป็นอีกหน่วยหนึ่งลำพังตัวเองอีกด้วย

จำนวนผู้อพยพลี้ภัยประมาณหนึ่งล้านครึ่งได้เข้ามาในเขตเซี่ยงไฮ้ระหว่างปลายกบฏไต้เผ็ง หลังจากปราบกบฏลงแล้ว มีชาวจีนมากกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน ยังคงอยู่ในเขตปรับปรุง

ชาวต่างชาติเข้าประเทศจีน
เมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา
• กวางตุ้ง เมืองท่า 5 เมืองแรก ที่เปิดใน ค.ศ. 1842 – 1844
• เทียนสิน เมืองท่าอีก 9 เมืองที่เปิดเพิ่มขึ้น ในทศวรรษ ค.ศ. 1860
○ ท่าเรือไอกุง เปิดใน ค.ศ. 1911 (ชื่อบางแห่งมิได้ปรากฏในแผนที่นี้)
บริเวณที่ให้ชาวต่างประเทศเช่า 1898
ปอร์ตอาเธอร์และแหลมเหลียวตุง (กวางตุ้ง) (รุสเซีย)
วุยไฮวุย (อังกฤษ) เกียวเจา (เยอรมนี)
เกาลูนดินแดนใหม่ (อังกฤษ)
กวางเจาวัน (ฝรั่งเศส)
เขตเป็นกลาง
จักรวรรดิรุสเซีย
ไอกุน
แมนจูเรีย
แมนจูลี
ฮาร์บิน
ซุยเฟน
หุนชุน
เจียงชุน
นิวชวาง
มุกเดน
องตุ้ง
ปักกิง
เทียนสิน
ปอร์ต อาเธอร์
ไดเรน
วุยไฮวุย
เกาหลี
เกียวเจา
ซิงเตา
ปากแม่น้ำเหลืองเดิม
ซินเกียง
นานกิง
วูซุง
เชี่ยงไฮ้
อันเค้า
อีชาง
จุงกิง
หนิงโป
ชางชา
เวนเล่า
ซันเถา
ฟูเจา
ตัมสุย
หมู่เกาะริวกิว
เตงาย
เซมอย
เมงสี
หนันหนิง
กวางตุ้ง
เกาลูน
เอ้มอย
ซัวเถา
ไต้หวัน
ปากฮอย
อินโดจีน ของฝรั่งเศส
หมาเก๊า
ฮ่องกง
กวางเจาวัน
ไหหลำ
ไทย
ฟิลิปปินส์

ใหม่ทางเหนือของเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ ซึ่งตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๕๔ เป็นต้นมาได้เข้าอยู่ใต้การปกครองของต่างชาติมากขึ้น ๆ ใน ค.ศ. ๑๘๖๓ อังกฤษและอเมริกาได้รวมกันจัดตั้งบริเวณของตนเป็นเขตนิคมนานาชาติเมืองเซี่ยงไฮ้ ในหมู่ชาวต่างชาติที่มีอยู่ราว ๒,๐๐๐ หรือมากกว่านั้น มีชาวอังกฤษมากที่สุด และมีชาวอเมริกันมากเป็นอันดับสอง ณ ที่นี้ชาวต่างชาติผู้เช่าที่ดิน (ในคำเรียกของอังกฤษ เรียก "ผู้จ่ายส่วน") จะมีผู้แทน คือ สภาที่มีการเลือกตั้งสมาชิก ซึ่งได้อำนาจจากกงสุลต่างชาติและจากสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามสนธิสัญญา นาน ๆ เข้าพ่อค้าชาวอังกฤษและอเมริกัน ซึ่งทำงานในสภาเทศบาลเมืองเซี่ยงไฮ้ก็จะมาเกี่ยวข้องกับปัญหาทั้งหมดของเมืองใหญ่ เช่น ปัญหาถนนหนทาง การสร้างเขื่อน การทำชลประทาน สถานพยาบาล ด้านตำรวจ และอุปกรณ์การพักผ่อนอื่น ๆ เช่น สนามแข่งขัน การเก็บภาษีเรียกเก็บจากชาวจีนที่อาศัยอยู่ทุกคน โดยไม่มีผู้แทนเหมือนกับที่เป็นอยู่ใต้การปกครองของจีน เขตต่างชาติที่เมืองเซี่ยงไฮ้ยังคงเป็นดินแดนของจีน แต่เป็นอิสระจากการที่รัฐบาลจีนจะเรียกเก็บภาษี เมืองนี้ไม่ได้เป็นเมืองเสรี แต่อยู่ภายใต้ความควบคุมของกงสุลต่างชาติภายในระบบสนธิสัญญา

การปกครองของชาวตะวันตก นำมาซึ่งกฎหมายแบบตะวันตก ที่มีประโยชน์เป็นพิเศษเฉพาะการค้าขาย เช่น การรวมกันจัดตั้งเป็นบริษัทที่ถูกต้องตามกฎหมาย และดำเนินการฟ้องร้องเพื่อบีบบังคับให้เป็นไปตามข้อตกลง คนของประเทศยุโรปแต่ละประเทศก็ขึ้นอยู่กับศาลกงสุลของประเทศนั้น ๆ และจะถูกโจทก์ที่เป็นชาวจีนฟ้องร้องได้เฉพาะในศาลนั้นเท่านั้น ประเทศอังกฤษได้เริ่มทำแบบอย่างโดยการโยกย้ายศาลฎีกาสำหรับประเทศจีนและญี่ปุ่นจากฮ่องกงมาไว้ที่เซี่ยงไฮ้ เพื่อรับคำอุทธรณ์จากศาลกงสุลทั้งหมดของประเทศของตน แต่คำอุทธรณ์ของศาลกงสุลฝรั่งเศสต้องจัดส่งไปที่เมืองไซ่ง่อนในอินโดจีน และคำอุทธรณ์ของศาลกงสุลสเปน ฮอลันดา หรือรุสเซียก็ถูกจัดส่งไปยังเมืองมะนิลา บัตตาเวีย หรือวลาดิวอสต็อค ตามลำดับ การจัดเช่นนี้จึงทำให้เกิดความยากลำบากต่อบรรดาชาวจีนที่เป็นโจทก์ที่จะอุทธรณ์คัดค้านคำตัดสินของศาลกงสุล

ใน ค.ศ. ๑๘๖๔ มีการตั้งศาลใหม่ คือ ศาลผสมเมืองเซี่ยงไฮ้ ซึ่งมีผู้พิพากษาชาวจีนเป็นประธาน แต่ก็จะมี "ที่ปรึกษากฎหมาย" เป็นกงสุลต่างชาติคนหนึ่งนั่งอยู่ด้วย ในฐานะเป็นผู้พิพากษาสมทบและมีส่วนร่วมในการทำหน้าที่ตัดสิน ศาลผสมนี้ใช้วิธีการตามแบบตะวันตกพิจารณาคดีระหว่างชาวจีนและคดีที่มีชาวจีนเป็นจำเลยในคดีแพ่ง เพราะฉะนั้นจำเลยทั้งชาวต่างชาติและชาวจีนจึงมีสิทธิที่จะได้รับการพิจารณาคดีต่อหน้าผู้พิพากษาของชาติตนและโดยกฎหมายของประเทศตน

เมืองเซี่ยงไฮ้ตั้งอยู่เพื่อการธุรกิจเป็นส่วนใหญ่ ธุรกิจนั้นอยู่บนพื้นฐานสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ยิ่งเมื่อชาวจีนเข้ามามั่วสุมอยู่กันและค่าของที่ดินเพิ่มสูงขึ้น ผู้ให้เช่าที่ดินชาวต่างชาติจึงได้รับผลกำไรล้นเหลือ โดยการแบ่งที่ดินที่ได้เช่าซื้อไว้ให้ชาวจีนเช่าต่ออีกทอดหนึ่ง ชาวต่างชาติได้ผลประโยชน์มากที่สุดจากความมั่นคงปลอดภัย ทั้งในตัวบุคคลและทรัพย์สิน การใช้กฎหมายตะวันตก (แม้จะมีการใช้อำนาจศาลหลายอย่าง) และความเป็นอิสระจากการถูกเรียกเก็บภาษีส่วนภูมิภาคจากจีนทั้งหมด ล้วนแล้วแต่ทำให้การค้าสะดวกขึ้น ขณะที่เมืองเซี่ยงไฮ้ กวางตุ้ง เทียนสิน ฮันเค้า และชุมชนอื่น ๆ เจริญเติบโตเป็นเมืองใหญ่ที่ทันสมัย ผลประโยชน์ที่ต้องอาศัยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็เพิ่มมากขึ้นติดตามมา สิ่งที่ได้เริ่มขึ้นเพื่อให้เป็นเครื่องมือที่ถูกต้องตามกฎหมายสำหรับคุ้มครองชาวตะวันตกให้พ้นจากวิธีการทรมานของจีน ได้กลายเป็นเครื่องมือที่คุ้มกันห้างหุ้นส่วนและบริษัทของชาวต่างชาติตามเมืองท่าต่าง ๆ ให้พ้นจากการถูกเรียกเก็บภาษีของจีนอีกด้วย

เมื่อระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขตได้เริ่มใช้กันมา ทำให้ชาวต่างชาติมีข้อได้เปรียบนานาประการ จึงตั้งระบบนี้ขึ้นเป็นพื้นฐานการติดต่อระหว่างจีนและประเทศสมัยใหม่อื่น ๆ ในระยะ ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นต้นมา สนธิสัญญาที่ทำกับปรัสเซีย เดนมาร์ก เนเธอร์แลนด์ สเปน เบลเยียม อิตาลี ออสเตรีย – ฮังการี และประเทศอื่น ๆ ได้ขยายขอบเขตของระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้กว้างออกไป คนของประเทศที่ไม่มีความสัมพันธ์ทางสนธิสัญญากับประเทศจีนก็ได้รับอภิสิทธิ์ในเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต โดยการเข้าเป็นผู้อยู่ใต้ความคุ้มครองของกงสุลมหาอำนาจต่างชาติที่มีสนธิสัญญากับจีน ดังตัวอย่างเช่น กงสุลฝรั่งเศสควบคุมด้านการศาลในประเทศจีนให้แก่ประชาชนเชื้อชาติ มีเม็ล โมนาโก เปอร์เซีย และรูเมเนียด้วยทั้ง ๆ ที่มีรัฐบาลจีนอยู่ สิทธิสภาพนอกอาณาเขตดำเนินต่อมาเหมือนกับเป็นเฟืองจักรที่หมุนไปในทิศทางเดียว คือ ให้อภิสิทธิ์ทุกอย่างแก่ประเทศคู่สัญญา ไม่ว่าประเทศเหล่านั้นจะต้องการสิ่งใด สิ่งที่ได้เริ่มขึ้นในช่วงหลัง ค.ศ. ๑๘๔๐ เพื่อความสะดวกในการควบคุมชาวต่างชาติ ๓๕๐ คนเอาไว้ในเมืองท่าต่าง ๆ ๕ เมือง นั้น ต่อมาในศตวรรษที่ยี่สิบ รวมเมืองที่เปิดตามสนธิสัญญาหรือเมืองท่า ประมาณ ๙๐ เมือง และประมาณ ๒๕ เมือง ที่จะขอให้เปิดได้ (สำหรับเรือกลไฟ) กับมีชาวต่างชาติตั้งหลักแหล่งอาศัยอยู่ประมาณเศษหนึ่งส่วนสามล้านคน

ประชาคมอภิสิทธิ์ของชาวตะวันตกในเมืองท่าที่เปิดใหม่ ๆ นั้น ไม่ได้นำเอาแต่เพียงระบบเทศบาลแบบตะวันตกเข้ามาในจีนเพียงอย่างเดียว แต่ยังได้นำเอาสิ่งอื่น ๆ เข้ามาด้วย เช่น หนังสือพิมพ์ (เช่นหนังสือพิมพ์ นอร์ท ไชนา ฮีรัล ที่เมืองเซี่ยงไฮ้) โรงเรียน ห้องสมุด โรงพยาบาล การวางท่อระบายสิ่งปฏิกูล การประปา การทำทางเดินเท้าและการติดตั้งโคม

ไฟและยังได้นำมาตรฐานความเป็นอยู่ที่สูงกว่าเข้ามา เช่น การรับประทานอาหารเนื้อ รองเท้าหนัง เตียงสปริง และการต่อถังน้ำแบบสมัยใหม่ มาตรฐานทางวัตถุที่สูงส่งนี้ ตลอดจนสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับการศึกษาแบบตะวันตก ทำให้ชาวต่างชาติกลายเป็นชนชั้นสูงประเภทหนึ่งในจีนโดยอัตโนมัติ มีอภิสิทธิ์และอำนาจพอ ๆ กับชนชั้นสูงที่เป็นชาวจีนแท้ ๆ ชาวตะวันตกที่อยู่ในเมืองจีนมานานเพียงพอที่จะได้รับการขนานนามว่า "มือเก่าในเมืองจีน" ก็เหมือนชาวยุโรปตามอาณานิคมในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ที่จะปรับตัวเองอย่างดีให้เคยชินกับการอยู่ในฐานะที่สูงกว่า เชื่อมั่นในความถูกต้องทางด้านศีลธรรมจรรยาในฐานะเช่นนั้น และพร้อมที่จะพัฒนาฐานะที่สูงกว่าอยู่แล้วนั้นให้สูงยิ่งขึ้นไปอีก

ชาวตะวันตกยังได้ค้นพบการใช้กำลังคนชาวจีนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยการใช้เทคนิคแบบตะวันตก เช่น แทนที่จะใช้เสลี่ยงหรือเกี้ยวอยู่บนคานหามไม้ไผ่ที่ใช้ชายฉกรรจ์สองคนหรือมากกว่านั้นหามตามแบบจีนโบราณ ก็ปรากฏว่ามีผู้นำรถลากจากญี่ปุ่นซึ่งเป็นแบบรถจักรยานมีล้อหมุนเป็นวงกลมและมีสปริง พร้อมทั้งมีกุลีจีนวิ่งอยู่ระหว่างคานรถแทนม้าเปรียว ๆ เข้ามาวิ่งอยู่ตามถนนที่ราบเรียบตามเมืองท่าต่าง ๆ

บทบาทของกองภาษีท่าเรือ

การพัฒนาทั้งเมืองท่าและการค้าได้รับความช่วยเหลืออย่างมากจากระบบข้าราชการพลเรือนที่ทันสมัยหน่วยแรกของจีน คือ กองภาษีท่าเรือภายใต้การควบคุมของนายโรเบิร์ท ฮาร์ท กองนี้มีบทบาทหลายด้านตามสนธิสัญญา และทั้งยังช่วยสนับสนุนความพยายามของจีนที่จะปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ตามความจริงแล้ว กองนี้เป็นตัวกลางระหว่างข้าราชการหัวเก่าที่เมืองปักกิ่งกับบรรดาพ่อค้าต่างชาติที่ชอบคุกคาม

ในขั้นแรก กองภาษีท่าเรือนี้ได้ทำให้รัฐบาลที่ปักกิ่งมั่นใจในแหล่งเก็บภาษีแหล่งใหม่ที่กำลังเจริญก้าวหน้า และเป็นที่พึ่งพาได้ในขณะที่แหล่งเก็บภาษีแหล่งเก่าๆ ไม่อาจจะยืดหยุ่นและไม่อาจจะเผชิญกับความจำเป็นที่เกิดขึ้นแล้วได้ เงินรายได้ของกองนี้ได้ช่วยใช้ค่าปฏิกรรมสงครามของปี ค.ศ. ๑๘๖๐ ให้แก่ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ประเทศละ ๘ ล้านเหรียญจีน ในเมืองท่าต่าง ๆ ที่ได้รับการเลือกสรร กองนี้ก็กลายเป็นแหล่งกู้ยืมเงินลงทุนเพื่อกิจการภายในประเทศ ๒๕ โครงการ ที่จัดทำโดยเจ้าหน้าที่รัฐบาลจีนชุดต่าง ๆ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๑ ถึง ๑๘๙๓

ขณะเดียวกัน กองภาษีท่าเรือก็ได้ช่วยสงวนระบบการเก็บภาษีของประเทศ ต่อต้านการลอบขนส่งสินค้าและการทุจริตคดโกง ในการตรวจสอบการลักลอบขนถ่ายสินค้ารายใหญ่ ๆ จำพวกฝิ่น เกลือ และเครื่องอุปโภคบริโภคอื่น ๆ จากฮ่องกง ซึ่งเป็นเมืองท่าเปิดเข้ามายัง

ดินแดนจีนใกล้เคียง กองนี้ใช้วิธีการสองอย่างที่สำคัญ อย่างแรก คือ เมื่อได้มอบเมืองหมาเก๊าอันเป็นเมืองท่าเก่าของโปรตุเกสให้โปรตุเกสอย่างเป็นทางการไปแล้วใน ค.ศ. ๑๘๘๗ ทำให้เมืองนี้กลายเป็นเขตแดนของชาวต่างชาติ และวิธีที่สอง คือ ในขณะเดียวกันกองภาษีท่าเรือก็จัดตั้งสำนักงานทั้งในเกาลูน (เนื้อที่เล็กๆ ของแผ่นดินใหญ่ที่ไปรวมกับเกาะฮ่องกง) และที่เมืองลัปปา (ใกล้เมืองหมาเก๊า) เพื่อทำงานแทนสำนักงานเก่าที่ทุจริตและไม่มีประสิทธิภาพที่ผู้เก็บภาษีศุลกากรที่กวางตุ้ง ซึ่งมีสมญาว่าพวก "ฮอปโป" อันมีมาก่อนสมัยทำสนธิสัญญายังคงจัดทำกันอยู่จนกระทั่งถึงระยะนั้น ในไม่ช้าสำนักงานใหม่ก็ได้จัดการตรวจสอบการลักลอบนำสินค้าในเรือสำเภาจีน

กองภาษีท่าเรือยังได้ทำแผนที่ชายฝั่งทะเลจีน ที่กองทัพเรืออังกฤษได้ริเริ่มจัดทำไว้ในตอนต้นๆ ศตวรรษให้สำเร็จสมบูรณ์อีกด้วย ทั้งยังจัดการติดตั้งกระโจมไฟ ไฟสัญญาณบนยอดเขา เครื่องหมายต่างๆ และอุปกรณ์สมัยใหม่ที่ช่วยในการเดินเรือตามชายฝั่งทะเลและในลำแม่น้ำและเข้าคุมการจัดดำเนินการอำนวยความสะดวกตามเมืองท่า ซึ่งรวมทั้งการนำร่องที่จอดเรือใหญ่ และการจัดด่านกักเรือเพราะมีโรคติดต่อ กองภาษีท่าเรือยังจัดพิมพ์สถิติราคาค้าขายให้แก่พ่อค้าทั้งหมด และจัดพิมพ์รายงานการค้าและวิทยาศาสตร์อีกเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้น ผู้ดูแลการค้าขายของกองนี้ที่เป็นชาวต่างชาติที่อยู่ตามเมืองท่าต่างๆ เช่น นายฮาร์ทที่อยู่ปักกิ่ง ก็จะเป็นคนกลางดูแลเรื่องสิทธิตามสนธิสัญญาของชาวต่างชาติและผลประโยชน์ของชาวจีน บ่อยครั้งที่ทำหน้าที่เทียบเท่าทูตและทำหน้าที่ทางการเมืองขณะที่คณะเจ้าหน้าที่ชาวจีนของกองนี้ก็จัดเตรียมพื้นฐานการฝึกหัดแบบสมัยใหม่ให้แก่ข้าราชการพลเรือน จากจำนวนลูกจ้างรัฐบาลที่เป็นชาวตะวันตก ๔๐๐ คน และชาวจีน ๑,๕๐๐ คน ใน ค.ศ. ๑๘๗๕ ได้เพิ่มขึ้นเป็น ๖๐๐ และ ๒,๐๐๐ คนตามลำดับใน ค.ศ. ๑๘๘๕ และเป็น ๗๐๐ กับ ๓,๕๐๐ คน ในค.ศ. ๑๘๙๕ มากกว่าครึ่งหนึ่งของชาวตะวันตกเป็นชาวอังกฤษ

โดยสรุป นายฮาร์ทและกองภาษีท่าเรือต่างเป็นกำลังสำคัญของระบบสนธิสัญญา และการปฏิบัติงานของเขาก็เป็นหนึ่งในบรรดางานของกองที่จัดทำได้อย่างดีที่สุด แม้ระบบนั้นจะถูกมองไปในแง่ใดก็ตาม นายฮาร์ทและผู้ดูแลการค้าในเมืองท่าทุกแห่งได้จัดทำแบบอย่างที่ดีที่สุดในการบริหารร่วมกันระหว่างชาวจีนกับชาวตะวันตก เพื่อแก้ปัญหาของจีนเกี่ยวกับการติดต่อกับต่างชาติและการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย หลังปี ค.ศ. ๑๘๖๐ บรรดานักสอนศาสนาและพ่อค้าต่างชาติได้จัดตั้งสมาคมใหญ่ๆ กระจายออกไปจากเมืองท่า ได้จ้างที่ปรึกษาและนายช่างเทคนิคชาวต่างชาติเป็นจำนวนมากให้เข้ามาทำงานในโครงการของจีน

ในบรรดาสถาบันใหม่ ๆ ที่จัดตั้งขึ้นภายในจักรวรรดิจีน กองภาษีท่าเรือมีบทบาทเป็นศูนย์กลางความเป็นผู้นำและอิทธิพล

ความเจริญและความเปลี่ยนแปลงในเรื่องการค้าขายกับต่างชาติของจีน

พร้อม ๆ กับความเจริญอันทันสมัยของเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาก็คือ ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่นำจีนเข้าไปใกล้เคียงกับโลกภายนอกยิ่งขึ้นทุกที ยุคของการใช้เรือใบสิ้นสุดลงในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ตอนแรกนั้นเรือกลไฟประกอบขึ้นด้วยเหล็กและต่อมาในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ เป็นเหล็กกล้า และได้มีประสิทธิภาพมากขึ้นทุกที ๆ จนกระทั่งในที่สุดเป็นชนิดที่มีความกดดันสูง และมีเครื่องจักรสามหัวได้ทำให้การใช้เรือใบยุติและช่วยเพิ่มความรวดเร็วในการขนส่งทางทะเล ใน ค.ศ. ๑๘๖๙ คลองสุเอซ ได้ช่วยย่นระยะทางไปยังยุโรปอีกครึ่งหนึ่ง ใน ค.ศ ๑๘๗๐—๗๑ มีการวางสายโทรเลขเชื่อมติดต่อจากเมืองวลาดิวอสต็อค นางาซากิ เซี่ยงไฮ้ ฮ่องกง และสิงคโปร์ ทำให้การติดต่อไปรษณีย์โทรเลขเป็นไปได้ทั่วโลก ผ่านลอนดอนไปยังซานฟรานซิสโก ด้วยเหตุนั้น จีนจึงถูกดึงออกไปสู่เศรษฐกิจโลก และได้กลายเป็นเหยื่อของความไม่แน่นอนของราคาตลาดโลก วิกฤติการณ์ทางธุรกิจและการแข่งขันของพวกต่างชาติ

ในบรรดาจุดอ่อนทั้งหลายก็คือ ประเทศจีนขาดกระแสเงินตราที่ทันสมัยมั่นคง ระหว่างสมัยที่มีการกบฏ เงินเหรียญที่เคยใช้ในการค้าขายกับต่างชาติเกิดขาดแคลน ทำให้ใน ค.ศ. ๑๘๕๗ ได้ยินยอมตกลงกันที่จะใช้เงินเหรียญชนิดหนึ่งแทน คือ เงินเหรียญเมืองเซี่ยงไฮ้ ระยะที่เหลือของคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า การค้าของจีนได้รับความกระทบกระเทือนจากค่าของเหรียญเงินตกต่ำลง เพราะแร่เงินมีราคาสูงขึ้นและหลายประเทศหันไปใช้มาตรฐานทองคำเป็นการทำให้ค่าเหรียญเงินของประเทศเหล่านั้นต่ำ เหตุเช่นนี้ทำให้ค่าของทองคำของกระแสเงินเหรียญของจีนตกต่ำอยู่นาน พร้อม ๆ กับค่าที่ขึ้น ๆ ลง ๆ ติดตามมาเป็นประจำ อันทำให้การคิดคำนวณของบรรดาพ่อค้าเป็นไปอย่างไม่แน่นอนและยุ่งยาก

จุดมุ่งหมายที่สำคัญอย่างหนึ่งของสนธิสัญญาทั้งหลายที่ไม่เสมอภาคก็คือ อำนวยความสะดวกให้แก่การค้าขายของชาวต่างชาติ ซึ่งกงสุลอัลคอค์กได้มองในแง่หนึ่งว่าเป็น "การนำมาซึ่งอารยธรรมที่แท้จริง ..... เป็นองค์การมนุษย์ที่ได้รับแต่งตั้งภายใต้การประสิทธิ์ประสาทของเทพเจ้า ให้ดำเนินงานปลดปล่อยมนุษย์ให้เป็นอิสระจากความเป็นทาสและความเลวร้ายของการแยกตัวอยู่โดดเดี่ยวอย่างป่าเถื่อน" ด้วยเหตุนั้นการพิกัดอัตราภาษีศุลกากรของสนธิสัญญาจึงถูกจัดตั้งขึ้นในอัตราที่ตายตัว ซึ่งในหลาย ๆ กรณีถือเอาเกณฑ์ราคาร้อยละ ๕ ใน ค.ศ. ๑๘๕๘ แต่โดยทั่วไปแล้วมักจะต่ำกว่าเมื่อราคาของขึ้นสูง ในช่วงสิบปี

ต่อมา ในขณะเดียวกัน สินค้าเข้าของชาวต่างชาติและสินค้าจีนที่จะส่งออก ไม่ว่าจะส่งผ่านทางไหนระหว่างเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาและเขตภายใน จะต้องเสียเงินเป็นค่าขนส่งเพิ่มขึ้นอีกร้อยละ ๒.๕ (ครึ่งหนึ่งของภาษีค่าส่งของ) และต่อจากนั้นจะไม่ต้องถูกเรียกเก็บภาษีลี่คินทั้งหมด และภาษีอื่น ๆ ที่เก็บจากสินค้าทั้งหลายอันจัดอยู่ประเภทการค้าภายในประเทศ ในทำนองเดียวกัน การเสียเงินเพิ่มอีกร้อยละ ๒.๕ อาจจะจ่ายเป็นภาษี "การค้าริมฝั่งทะเล" เพื่อหลีกเลี่ยงภาษีอื่น ๆ ที่จะเก็บจากสินค้าจีนที่บรรทุกในเรือต่างชาติจากเมืองท่าหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่ง การจัดด้วยวิธีเช่นนี้เพื่อป้องกันไม่ให้จีนเรียกเก็บภาษีคุ้มกันซึ่งเป็นการทำลายอำนาจอธิปไตยของจีนพอสมควร และยิ่งกว่านั้นยังทำให้พ่อค้าต่างชาติได้เปรียบมือภิสิทธิ์เหนือคู่แข่งขันชาวจีน ความช่วยเหลือเช่นนั้นทำให้พ่อค้าชาวต่างชาติหลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ ต่างรอคอยโอกาสที่จะมั่งคั่งร่ำรวยไปตาม ๆ กัน

พวกพ่อค้าเหล่านั้นต่อมาก็จะขุ่นเคืองและชวนวิวาทเมื่อประเทศที่ตนคิดว่าเต็มไปด้วยทองคำ แต่ในที่สุดไม่ได้ให้ผลปรากฏ ระหว่างทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ และ ค.ศ. ๑๘๘๐ ประเทศจีนไม่ได้จัดเตรียมตลาดไว้สำหรับผลิตผลของโลกตะวันตก ในยุคของการขยายการค้ากว้างขวางไปทั่วโลกเช่นนี้ สินค้าเข้าประเทศจีนดูจะชะงักหยุดอยู่กับที่ เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ มูลค่าทั้งหมดของการค้าขายของประเทศจีน ทั้งภายในและภายนอกประเทศมีเพียง ๕๐ ล้านปอนด์ น้อยกว่าค่าของการค้าขายของประเทศเล็ก ๆ อีกหลายประเทศ สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการหยุดชะงักเช่นนี้ คือ เรื่องความยากจนของประเทศจีน การที่จีนเป็นประเทศที่เลี้ยงตัวเองไม่ได้ และเรื่องระบบหัวเก่าของจีนอย่างไม่ต้องสงสัย แต่พ่อค้าชาวอังกฤษซึ่งยังคงเป็นหน่วยของชาวต่างชาติที่มีอิทธิพลได้ลงความเห็นว่า เป็นแผนของพวกชนชั้นสูงชาวจีน ที่จะใช้ภาษีค่าขนส่งไว้ป้องกัน "การเปิด" ตลาดค้าขายของจีน เมื่ออัครราชทูตอังกฤษ (ชื่อ เวด) ได้ทำ "อนุสัญญาเจ้อฟู" ใน ค.ศ. ๑๘๗๖ กับ หลี่ หุง จาง เกี่ยวกับปัญหาวิกฤติการณ์ตรงพรมแดนพม่า—ยูนนาน เขาก็ได้ทำหลักประกันที่จะทำให้จีนต้องยอมเปิดเมืองท่าเพิ่มขึ้นอีกห้าเมืองและให้สัมปทานอื่น ๆ อีก เพราะฉะนั้น การค้าของจีนจึงไม่อาจจะก้าวหน้าต่อไปได้

อย่างไรก็ดี ในเรื่องของการค้าขายแล้ว ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าพอจะมองเห็นการริเริ่มปฏิวัติขึ้นมาบ้าง สินค้าที่สำคัญในกลางศตวรรษ อันได้แก่ฝิ่นซึ่งเป็นสินค้าเข้าและชาซึ่งเป็นสินค้าออก ต่างก็มีจำนวนระดับสูงสุด และจากนั้นก็เริ่มลดลงในช่วงหลัง ค.ศ. ๑๘๓๐ การมีฝิ่นจากอินเดียเป็นสินค้าเข้าถึงปีละ ๓๐,๐๐๐ หีบ ก็เป็นสาเหตุเพียงพอแล้วที่จะทำให้เกิดสงคราม จากการที่ไม่มีการเอ่ยอ้างถึงเรื่องฝิ่นเอาไว้ในสนธิสัญญาฉบับแรก ๆ ทำให้การส่งฝิ่นเข้าประเทศยังคงมีเพิ่มขึ้น หลังจากที่ฝิ่นเหล่านั้นเข้ามาอย่างถูกกฎ

หมาย และถูกเรียกเก็บภาษีตามข้อตกลงของปี ค.ศ. ๑๘๕๘—๖๐ แล้ว จำนวนฝิ่นก็เพิ่มขึ้นสูงสุดถึงประมาณ ๘๗,๐๐๐ หีบ. ใน ค.ศ. ๑๘๗๙ แต่หลังจากนั้นก็มีจำนวนลดลงเพราะการผลิตฝิ่นภายในประเทศจีน (ซึ่งบางครั้งปริมาณนั้นก็เป็นฝิ่นที่เข้ามาเป็นสินค้าเข้า) สามารถสนองความต้องการของตลาดจีนที่กำลังเจริญเติบโตได้ ในขณะเดียวกัน บริษัทต่าง ๆ ตามเมืองท่า เช่น ห้างจาร์ดีน เมเตอสัน ส่วนใหญ่ต่างถอนตัวออกจากการสั่งสินค้าเข้ามาขาย เพราะต้องแข่งขันกับบริษัทอินเดีย ซึ่งดำเนินกิจการโดยอาศัยปัจจัยวัตถุในประเทศอินเดีย

ในทำนองเดียวกัน ใบชาที่ส่งเป็นสินค้าออกไปยังอังกฤษก็เพิ่มจำนวนสูงขึ้น จากปริมาณ ๓๐ ล้านปอนด์ ในช่วงจาก ค.ศ. ๑๘๓๐ ไปสูงสุดถึง ๑๕๐ ล้านปอนด์ ในช่วงจาก ค.ศ. ๑๘๘๐ แต่หลังจากนั้นก็จะลดลง เพราะได้ชาจากอินเดียและลังกา ซึ่งในกลางศตวรรษถูกนำมาจากประเทศจีนมาปลูกที่สองประเทศนั้น ได้เริ่มตีตลาดอังกฤษ ขณะเดียวกันใบชาของประเทศญี่ปุ่นก็เริ่มติดตลาดอเมริกา เพียงแต่ประเทศรุสเซียเท่านั้นที่ต้องการใบชาที่อัดเป็นก้อนของจีนมากขึ้น ใบชาได้เป็นสามในห้าของสินค้าออกของจีน แต่หลัง ค.ศ. ๑๙๐๐ ลดลงมาเหลือหนึ่งในสิบ สาเหตุส่วนหนึ่งเป็นเพราะประเทศจีนล้มเหลวในการปรับปรุงอุตสาหกรรมใบชาให้ทันสมัย เช่น ใบชาของอินเดียนั้น ผลิตด้วยวิธีเอาจำนวนมาก ๆ ทำในไร่ใหญ่ ๆ ที่จัดทำโดยใช้การลงทุนอย่างหนัก และใบชาก็ได้รับการจัดให้เข้ามาตรฐาน และส่งเป็นสินค้าออกโดยไม่ต้องเสียภาษีอากร ใบชาของจีนนั้นจะเก็บเอามาจากชาวไร่แต่ละคนที่ปลูกเป็นจำนวนน้อย ๆ ทั้งคุณภาพของใบชาก็ไม่มีการควบคุมให้พ้นจากการที่พ่อค้าที่ต้องการรวยเร็วจะเอาสิ่งใดอื่นมาเจือปน และยังถูกเรียกเก็บภาษีทั้งภาษีค่าขนส่งและภาษีสินค้าเข้าสินค้าออกอีกด้วย

ผ้าไหมจีนอันเป็นสิ่งผลิตที่มีชื่อที่สุดของประเทศก็เริ่มเผชิญกับความตกต่ำในทำนองคล้าย ๆ กัน หลัง ค.ศ. ๑๙๐๐ เพราะทั้งทางยุโรปและในประเทศญี่ปุ่นนั้น ใช้วิทยาศาสตร์เข้าควบคุมโรคของตัวไหม หรือการปั่นไหมโดยใช้เครื่องจักร และการจัดตลาดให้ทันสมัย ทำให้ได้ผลผลิตที่มีมาตรฐานทางคุณภาพสูง ครอบครัวชาวไร่จีนซึ่งทำงานด้านนี้ ไม่มีแบบแผนและไม่ได้รับความช่วยเหลือ จึงไม่สามารถจะทำให้มีคุณภาพเทียบเคียงเช่นนี้ได้

สาเหตุอย่างหนึ่งของความเสื่อมในเรื่องการค้าขายกับต่างชาติของจีนนั้น เป็นเพราะความไร้สมรรถภาพของรัฐบาลราชวงศ์ชิงที่จะรับหน้าที่ความเป็นผู้นำทางการค้า และวางกฎเกณฑ์อย่างที่รัฐบาลได้จัดทำไปในด้านอื่น ๆ การผลิตฝิ่นภายในประเทศแม้จะสิ้นเปลืองและมีการทุจริตคดโกง ก็ยังได้รับอนุญาตให้ผลิตเพิ่มขึ้น ใบชาและไหมที่เป็นสินค้าออก

ต้องมีอุปสรรคจากการถูกเรียกเก็บภาษีแทนที่จะได้รับการสนับสนุนส่งเสริม ทั้งการจัดตั้งและการควบคุมมาตรฐานของการผลิตก็ยังไม่มีเหมือนที่มีในประเทศญี่ปุ่น

การผลิตผ้าฝ้ายของประเทศจีนซึ่งส่วนใหญ่ทำกันแถบลุ่มแม่น้ำแยงซี ได้ช่วยสนับสนุนอุตสาหกรรมประเภทหัตถกรรมชนิดใหญ่โตชนิดหนึ่ง คือ การทอผ้าฝ้าย เช่นผ้า "นันกีน" ซึ่งส่งเป็นสินค้าออกในการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออก (ดูบทที่ ๑) จากข้อตกลงของสนธิสัญญาคราวที่สอง ได้ทำให้มีเมืองท่าต่าง ๆ เปิดเพิ่มขึ้น สินค้าเข้าประเภทผ้าฝ้ายก็มีเพิ่มขึ้นด้วย แต่ในช่วงสิบปีต่อมาจนถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ สินค้าประเภทนี้ก็ได้ปริมาณไม่เท่าที่ทางเมืองแลงแคชเชียร์หวังเอาไว้ ความต้องการที่สำคัญไม่ได้อยู่ที่การผลิตผ้าฝ้าย ซึ่งในระยะนั้นไม่สามารถแทนที่ผลิตผลทางช่างฝีมือของจีนได้ แต่อยู่ที่ด้ายดิบอันเป็นสินค้าซึ่งส่วนใหญ่สั่งมาจากอินเดีย สามารถผลิตได้จำนวนเพิ่มขึ้น ๒๐ เท่า จาก ค.ศ. ๑๘๗๒ ถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ ที่เป็นได้เช่นนี้เพราะเครื่องจักรปั่นด้ายสามารถผลิตได้มากกว่าเครื่องมือปั่นด้ายถึง ๘๐ เท่าในขณะที่เครื่องจักรทอผ้าสามารถจะทอผ้าได้เป็น ๔ เท่าของเครื่องมือทอผ้า ด้วยเหตุดังนี้เส้นด้ายดิบที่ถูกกว่าที่มาจากต่างประเทศจึงทำให้อุตสาหกรรมปั่นด้ายของชาวจีนต้องชะงักในขณะที่การทอผ้าคงทำสืบต่อมาอีกหลายปี โดยใช้เครื่องทอที่ต้องใช้มือและทำในหมู่ครอบครัวชาวนาดังเช่นแต่ก่อน

ได้มีความคิดเห็นหลายแง่หลายมุมเกี่ยวกับผลกระทบกระเทือนของการค้าขายของต่างชาติที่มีต่อจีนในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า อภิสิทธิ์พิเศษที่ได้จัดทำไว้อย่างอยุติธรรมในสนธิสัญญาต่าง ๆ ดูจะเห็นได้ชัดเจน มีหลายคนที่ถกเถียงจากเรื่องอภิสิทธิ์เหล่านี้ไปสู่ข้อสรุปทางด้านเศรษฐกิจ แต่ก็ยังไม่ได้รับการค้นคว้าวิจัยว่ามีเหตุผลถูกต้องไปเสียทั้งหมด ความคิดเห็นตามหลักลัทธิมาร์กซ์เก่าแก่ที่ว่า ผลิตผลของอุตสาหกรรมเครื่องจักรที่หลั่งไหลเข้าไปตีตลาดอุตสาหกรรมที่ต้องใช้ฝีมือของประเทศล้าหลังที่มีเศรษฐกิจ ขึ้นอยู่กับการเพาะปลูกดูจะนำมาใช้กับจีนไม่ได้แน่นอนนัก เพราะประเทศจีนเกี่ยวข้องในเศรษฐกิจของโลกน้อยกว่าเขตที่เป็นอาณานิคมอย่างสมบูรณ์ในแถบเอเชียอาคเนย์ ตัวอย่างเช่น การผลิตใบชา ไหม และผ้าฝ้าย ก็ยังคงเป็นการจัดหาแรงงานให้แก่กำลังคนชาย–หญิงในท้องถิ่น เมื่อใบชาและไหมที่เป็นสินค้าออกตกต่ำลง ประเทศจีนก็เริ่มส่งสินค้าออกประเภท "เบ็ดเตล็ด" อันได้แก่ผลิตผลต่าง ๆ ซึ่งในวงการค้าของจีนเคยเรียกชื่อว่าสินค้า "เครื่องจันอับ" หรือ "ของสัพเพเหระ" สินค้าประเภทนี้รวมทั้งพวกน้ำมันพืช (ที่ทำจากถั่ว เมล็ดฝ้าย และอื่น ๆ) และน้ำมันตั้งอิ๊ว (ทำจากพืชชนิดหนึ่งมีคุณค่าเหมือนกับอาหารแห้งที่เคลือบน้ำมัน) เคราหมู (สำหรับใช้ทำพู่กัน) หนังสัตว์และเครื่องหนัง (ซึ่งส่วนใหญ่จากมองโกเลีย) และ

พวกถั่วเหลือง (โดยเฉพาะที่มาจากแมนจูเรีย) สินค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นผลิตผลพลอยได้จากแรงงานถูก ๆ ที่รับจ้างทำงานอยู่ตามไร่มากกว่าจะเป็นผลิตผลในโรงงาน

ชาวพื้นเมืองที่เป็นนายหน้าของบริษัทฝรั่งและเงินทุนของจีน

พ่อค้าต่างชาติและพ่อค้าชาวจีนต่างต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่เหมือนกับนักสอนศาสนาต่างชาติและชนชั้นสูงชาวจีน การค้าขายของจีนเป็นผลจากความร่วมมือของพ่อค้าทั้งสองฝ่าย ดังเช่นที่เคยเป็นอยู่ที่เมืองกวางตุ้ง ก่อนมีการทำสนธิสัญญาทั้งหลาย ชาวพื้นเมืองที่เป็นนายหน้าซึ่งเป็นผู้ดำเนินงานธุรกิจฝ่ายจีนในห้างร้านของชาวต่างชาติ ก็จะทำหน้าที่ประสานช่องว่างทางวัฒนธรรม ภาษา และขนบธรรมเนียมประเพณีระหว่างตะวันออกและตะวันตก ในขณะที่คำว่า "พวกนายหน้า" ขณะนี้บางครั้งอาจใช้ในความหมายประณามชาวจีนที่มีส่วนช่วยเหลือชาวต่างชาติให้บุกรุกประเทศจีนทางการค้าก็ตาม แต่ก็มีชาวจีนหลายคนในกลุ่มชนชั้นนั้น ที่สามารถจะได้รับคำสรรเสริญพอ ๆ กันทีเดียวว่าเป็นผู้บุกเบิกอุตสาหกรรมของจีน บุคคลหนึ่งในบรรดาผู้มีชื่อเสียงและประสบความสำเร็จมากที่สุด คือ นายตง กิง ซิง หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่านายถัง ถิง ซู (ค.ศ. ๑๘๓๒ – ๑๘๙๒) เดิมอยู่แถบสันดอนปากน้ำเมืองกวางตุ้ง และได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษจากคณะสอนศาสนา เขาได้ทำหน้าที่เป็นล่ามให้แก่เจ้าหน้าที่ปกครองฮ่องกง และต่อมา มาทำงานเป็นเจ้าหน้าที่ของกองภาษีท่าเรือที่เมืองเซี่ยงไฮ้ และใน ค.ศ. ๑๘๖๓ ได้มาเป็นนายหน้าของห้างจาร์ดีน เมเตอสันที่เมืองนั้น ส่วนอีกคนหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในการงานได้แก่ นายสู หยุน หรือรู้จักกันว่า "อาหยุน" เป็นนายหน้าของบริษัทเดนท์ที่เซี่ยงไฮ้ นายสู หยุนเป็นชาวเมืองกวางตุ้งเช่นกัน และหลังจากที่เขาทำงานด้านนี้มาราวสิบเจ็ดปี เขาก็จัดตั้งบริษัทของเขาขึ้นเอง เมื่อบริษัทเดนท์เลิกกิจการใน ค.ศ. ๑๘๖๗ บุคคลทั้งสองคนนี้ก็เหมือนคนทั้งหลาย คือ ใช้เงินซื้อตำแหน่งมาและเป็นสมาชิกในหมู่ข้าราชการ รวมทั้งขยายผลประโยชน์ทางธุรกิจของเขาให้กว้างขวางออกไปยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี พวกนายหน้าก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งในวงการค้าขายของจีน หลัง ค.ศ. ๑๘๖๐ พ่อค้าชาวจีนเริ่มแข่งขันกับบริษัทต่างชาติในการจำหน่ายสินค้าเข้าจากต่างประเทศ ในการแข่งขันเช่นนี้พ่อค้าจีนได้รับความช่วยเหลือจากองค์การพ่อค้า และได้เปรียบที่มีความรู้ในเรื่องภาวการณ์ท้องถิ่นได้ดีกว่า ในไม่ช้าบริษัทต่างชาติหลายบริษัทซึ่งแต่เดิมได้ตั้งสาขาของบริษัทไว้ตามเมืองท่าทุกแห่งก็ปิดกิจการ และมุ่งสนใจธุรกิจของตนในเมืองท่าเรือใหญ่ ๆ เช่น ฮ่องกง และเซี่ยงไฮ้ ทำหน้าที่เป็นตัวแทนสินค้าต่างประเทศ จัดหาสินค้าต่างชาติมาขายให้แก่ชาวจีนผู้ดำเนินงานจำหน่ายสินค้าเข้า

ช่องทางหนึ่งที่ทำให้จัดจำหน่ายเช่นนี้ได้ คือ การค้าขายระหว่างเมืองท่า นั่นคือจากเมืองท่าหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่งในการค้าภายในประเทศจีน อภิสิทธิ์อย่างหนึ่งตามสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมซึ่งยินยอมให้เรือสินค้าต่างชาติและพ่อค้าต่างชาติเข้าไปในเขตค้าขายเขตนี้ได้นั้น ส่วนหนึ่งก็ไร้ความหมายแล้วเพราะการแข่งขันของพ่อค้าชาวพื้นเมือง พ่อค้าจีนส่วนใหญ่ใช้บริการการเดินเรือของต่างชาติ ซึ่งปลอดภัยและไว้วางใจได้มากกว่าการเดินเรือของชาวพื้นเมือง ทั้งในการขนสินค้าผลิตผลของจีนเอง และในการจำหน่ายสินค้าเข้าของชาวตะวันตก

กล่าวโดยสรุป นายทุนชาวจีนสามารถหาผลประโยชน์ได้มากโดยอาศัยความมั่นคงปลอดภัยและความสะดวกนานาประการของระบบสนธิสัญญาเมื่อเขาได้เรียนรู้เสียครั้งหนึ่งแล้วว่าจะต้องทำอย่างไรบ้าง พวกนายหน้าที่เลิกเป็นลูกจ้างชาวต่างชาติและมาเป็นผู้เสี่ยงลงทุนตามเมืองท่าเป็นเพียงตัวอย่างที่เห็นได้เด่นชัดในเรื่องนี้ เมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาอันเป็นแหล่งที่พ่อค้าสามารถจะสะสมเงินลงทุน โดยพ้นจากการถูกรบกวนจากพวกข้าราชการ จึงเริ่มมีบทบาทในเรื่องการก่อกำเนิดของลัทธิทุนนิยมเหมือนกับในยุโรปยุคกลาง ที่ลัทธินี้ก่อกำเนิดขึ้น โดยอาศัยความเจริญเติบโตของเมืองที่ได้รับกฎบัตรและอยู่เหนือการถูกขู่เข็ญเรียกร้องจากพวกขุนนาง

การที่เมืองเซี่ยงไฮ้กลายมาเป็นตลาดลงทุนที่สำคัญของจีนนั้น เริ่มตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๕ ส่วนใหญ่เริ่มจากบริษัทอังกฤษของธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ที่จัดตั้งขึ้นเพื่อสนองความต้องการของท้องถิ่นและการค้าต่างชาติ ธนาคารแห่งนี้และธนาคารต่างชาติอื่น ๆ ให้ทุนแก่พ่อค้าจีนและธนาคารจีน ธนาคารเหล่านั้นโอนเงินทุนไปมาระหว่างเมืองท่าต่าง ๆ ดำเนินการรับเงินจากชาวจีนโพ้นทะเลที่ส่งเงินกลับบ้าน และถึงขั้นออกธนบัตรท้องถิ่นขึ้นใช้เองก็มี

เงินทุนจีนมักจะอยู่ที่เมืองเซี่ยงไฮ้ ฮ่องกง และเมืองท่าอื่น ๆ เพราะความมั่นคงของการลงทุนในอสังหาริมทรัพย์เหล่านี้ พอ ๆ กับเรื่องโอกาสดีในการทำมาหากินที่เคยทำกันมาก่อน เช่น ตั้งโรงรับจำนำ หรือให้กู้ยืมเงินโดยทำเป็นร้านกู้ยืมเงินร้านเล็ก ๆ แต่ทว่ากิจการลงทุนในเมืองท่าเรือเหล่านี้เรียกร้องความสนใจมากขึ้น เพราะความต้องการในอุตสาหกรรมท้องถิ่นหลายประเภท เพื่อจัดส่งเป็นสินค้าออก (ใบชา ไหม ผ้าฝ้าย) และสินค้าเข้าที่เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคในเมืองท่าทั้งหลาย หรือที่จะต้องบรรทุกเรือส่งไปยังเมืองท่าอื่น (แป้งที่โม่แล้ว น้ำตาล เหล้า) และเพื่อจัดหาสิ่งจำเป็นสำหรับสาธารณชน (น้ำ แก๊ส ยวดยานขนส่ง) กับสิ่งจำเป็นสำหรับการสร้างบ้านเรือนในเมืองต่าง ๆ (ซีเมนต์ อิฐ) และเพื่อส่งเสริมอุตสาหกรรมการเดินเรือ (เช่น ท่าเรือสำหรับเรือใหญ่เข้าเทียบ อู่เรือ วิศวกรรม) ความก้าวหน้าของความร่วมมือระหว่างชาวจีนกับชาวต่างชาติดึงดูดการลงทุน และความ

สามารถของชาวจีน มีการนำเงินมาลงทุนและมีการศึกษาความชำนิชำนาญซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญในการอุตสาหกรรมของจีนในเวลาต่อมา

ตัวอย่างที่น่าสนใจในขบวนการร่วมมือเช่นนี้มีขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๖๒ เมื่อนายเอ็ดเวิร์ด คันนิงแฮม ผู้ถือหุ้นของบริษัทรัสเซลล์ที่เซี่ยงไฮ้ ได้จัดทำการเดินเรือกลไฟโดยรวบรวมหุ้นเท่า ๆ กันจากหุ้นส่วนของเขาในสหรัฐอเมริกา, จากพ่อค้าชาวต่างชาติในจีนและจากพ่อค้าและนายหน้าชาวจีน ผู้มักจะให้เงินลงทุนในกิจการนี้มากกว่าชาวอเมริกันในบริษัทรัสเซลล์เสียอีก ในบรรดาชาวจีนเหล่านั้น "อา หยุน ฉง ฟัด และ กู ฟุง เสง" ทั้งหมดต่างก็เคยเป็นนายหน้าของบริษัทมาก่อนทั้งนั้น โดยการจัดหาเรือกลไฟอเมริกันที่กินร่องน้ำตื้นและมีตัวจักรหมุนอยู่ด้านข้าง มาจัดบริการเดินเรือสัปดาห์ละสองครั้งระหว่างเมืองเซี่ยงไฮ้และเมืองฮันเค้ากิจการที่มีผู้นำเป็นชาวอเมริกันและมีผู้หนุนหลังเป็นชาวจีนอันนี้จึงได้เริ่มเปิดศักราชของการเดินเรือกลไฟในลำแม่น้ำแยงซี กิจการนี้ดำเนินมาหลายปีก่อนที่บริษัทอังกฤษจะได้เข้ายึดครองการเดินเรือกลไฟขนส่งสินค้าในน่านน้ำจีน

ระหว่างช่วงสุดท้ายของทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ ความเจริญทางเศรษฐกิจในบรรดาเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา ทำให้เกิดปัจจัยในเรื่องเงินลงทุนและความชำนาญในการลงทุน ซึ่งในสภาพแวดล้อมที่อำนวยและในระยะเวลาที่กำหนด อาจจะนำปัจจัยเหล่านั้นมาใช้เพื่อนำประเทศจีนให้ผ่านพ้นวิกฤติการณ์ในการพัฒนาอุตสาหกรรมออกไปตั้งตัวเองอยู่ได้ แต่เมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของวงการเศรษฐกิจจีน ประสบการณ์ในประเทศญี่ปุ่นในระยะเดียวกัน ได้แสดงว่าความสำเร็จในการพัฒนาการอุตสาหกรรมให้ทันสมัยจำเป็นต้องได้รับการควบคุมและสนับสนุนจากส่วนกลาง และทำในขอบข่ายที่กว้างขวางกว่านี้ อาจจะจำเป็นต้องมีสภาพแวดล้อมทั้งหมดซึ่งมิได้มีในประเทศจีนนอกเขตเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา เช่น ต้องมีโครงสร้างทางกฎหมาย และเงินตราที่มั่นคงกว่าที่ปฏิบัติกันอยู่ ต้องมีการเสี่ยงลงทุนของเอกชนมากกว่า ต้องมีเป้าหมายทางการเมืองของประเทศที่กำหนดไว้ชัดเจนกว่า และต้องมีการนำที่แข็งแกร่งจากรัฐบาลมากกว่าที่เป็นอยู่ระยะนั้น ในอีกศตวรรษต่อมาจะดูเป็นของง่ายที่นักเศรษฐศาสตร์จะแจกแจงสิ่งที่จำเป็นต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศได้สำเร็จ และพอจะมองเห็นได้ว่าจีนยังขาดอีกหลายสิ่งหลายอย่างในบรรดาสิ่งจำเป็นเหล่านั้น อย่างไรก็ดี สำหรับนักประวัติศาสตร์แล้วเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมองถึงสิ่งที่ได้พยายามกระทำกันอย่างจริงจัง

การอุตสาหกรรมระยะเริ่มแรก

ในระยะปลายศตวรรษหลังปี ค.ศ. ๑๘๗๐ การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศจีนให้ทัน

สมัยนั้น แม้จะดีพอสมควร แต่ก็ยังล้าหลังระดับของประเทศญี่ปุ่นและของตะวันตก การเดินเรือกลไฟในลำแม่น้ำแยงซีเลียนแบบการเดินเรือในลำแม่น้ำมิสซิสซิปปี แต่ยุคของการใช้เส้นทางรถไฟ ดังเช่นที่เกิดขึ้นทางแถบตะวันตกของอเมริกากลับไม่ได้มีขึ้นตามมา ความชักช้าของจีนที่จะทำประเทศให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม อาจจะเกิดขึ้นจากสาเหตุหลายประการ เช่น ทางด้านสติปัญญา จิตวิทยา สังคม เศรษฐกิจ การเมือง และการบริหาร

ผู้นำในวงการรัฐบาลมีไม่เพียงพอ

จุดเริ่มต้นคือความคิดที่ว่า สนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมของจีน หากเราสามารถตัดสินจากตัวอย่างของญี่ปุ่นแล้ว ดูง่ายเกินไปและไม่เพียงพอที่จะอธิบายว่าได้มีอะไรเกิดขึ้นบ้าง การตัดสินขั้นแรกอยู่ที่เรื่องรัฐบาลจีนเพราะเพียงแต่ความอ่อนแอของรัฐบาลทำให้เมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาได้มีบทบาทเป็นผู้นำต่อมา ผลบีบบังคับของระบบสนธิสัญญาจึงมีมากขึ้น ๆ และความเลวร้ายที่เห็นกันในปีหลัง ๆ นั้น มีมูลมาตั้งแต่จุดเริ่มต้น กล่าวโดยสรุป ความไม่สามารถของรัฐบาลที่จะรับเป็นผู้นำ เป็นเหตุผลสำคัญอันดับแรกที่ทำให้จีนล้าหลังในการพัฒนาประเทศให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม

ความหย่อนสมรรถภาพของรัฐบาลปักกิ่งนั้นมีเหตุจากหลายด้าน และตกทอดมาจากอดีตอันยาวนาน หลักฐานที่เห็นได้ชัดเจนมีสองเรื่อง คือ การคลังและการวางนโยบายระบบการเงินที่ล้าสมัยของรัฐบาลปักกิ่งระหว่างสิบปีหลัง ๆ ของคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้ายังคงอาศัยภาษีการทำนา นั่นคือ ข้าราชการท้องถิ่นยังคงหวังว่า เมื่อจัดทำอัตราภาษีที่แน่นอนส่งให้รัฐบาลปักกิ่งแล้ว พวกเขาจะดำเนินชีวิตและดำเนินการบริหารด้วยส่วนที่เหลือของภาษีที่เก็บมาได้ การจัดงบประมาณ การทำบัญชี การวางแผนจากส่วนกลาง และการควบคุมจากส่วนกลางไม่ได้ผล ในรายงานประมาณ ค.ศ. ๑๘๙๐ รัฐบาลที่ปักกิ่งลงภาษีสรรพากรประจำปีไว้ประมาณ ๘๙ ล้านเหรียญจีน จากรายงานนี้รัฐบาลปักกิ่งได้รับเพียงส่วนเดียวส่วนใหญ่กำหนดไว้ใช้จ่ายในภูมิภาค อย่างไรก็ตาม การเก็บภาษีที่ไม่มีรายงาน (ยกเว้นสำหรับกองเก็บภาษีท่าเรือ) อาจจะเป็นสามหรือห้าเท่า มากพอ ๆ กับที่เขียนไว้ให้รัฐบาลที่ปักกิ่ง ดังนั้น การดำเนินงานและการใช้เงินหลวงจึงอยู่นอกเหนืออำนาจของรัฐบาลกลางและข้าราชการท้องถิ่นมักเพิกเฉยไม่ก่อประโยชน์อันใด

มณฑลที่มีคนชั้นสูงที่สามารถจัดดำเนินงานได้ดี อาจนำเงินหลวงไปหมุนเวียนและนำไปลงทุนในธุรกิจใหม่ ๆ แต่ก็ต้องมีความคิดริเริ่มและความรับผิดชอบ ความเป็นผู้นำของพวกเขาในการพัฒนาอุตสาหกรรม มีอุปสรรคจากนโยบายของพวกหัวเก่าที่ไม่มองการณ์ไกลและจากการขัดขวางของชนชั้นข้าราชการส่วนใหญ่ซึ่งมีความคิดอยู่ในกรอบจารีตนิยม

อย่างเห็นได้ชัด นักปราชญ์เกือบทุกคนเพิกเฉยต่อวิชาการตะวันตกเพื่อสนับสนุนตำราขงจื๊อ เพราะจำเป็นสำหรับการสอบที่สำคัญ ๆ รูปการณ์เป็นมาเช่นนี้เหมือนกับเมื่อครั้งหลังสงครามฝิ่น ต่างก็ละเลยบทเรียนจากประวัติศาสตร์ ความเปลี่ยนแปลงในบรรดาเมืองท่ารวดเร็วกว่าความเปลี่ยนแปลงในทางความคิดและท่าทีของกลุ่มชนชั้นปกครองผู้ซึ่งเหยียดชนชั้นพ่อค้า

ความหัวเก่าของชนชั้นปัญญาชนเห็นได้ชัดเจนมาก เช่น ในข้อคิดทางเศรษฐกิจของเจิง กั๋ว ฟั่น ใน ค.ศ. ๑๘๖๗ เขาได้เขียนไว้ด้วยความไม่พอใจว่า เป็นระยะหลายศตวรรษที่ประเทศตะวันตกได้เข้ายึดดินแดนทีละแห่ง ๆ และแก่งแย่งกันอย่างละโมบในด้านวัตถุบรรดาพ่อค้าต่างชาติในเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาต่างแสวงหาผลกำไร โดยการเอารัดเอาเปรียบจีน เรือกลไฟสมัยใหม่ เส้นทางรถไฟ และการไปรษณีย์โทรเลขเหล่านี้ หากให้ชาวต่างชาติหรือชาวจีนที่ผูกพันกับชาวต่างชาติเป็นผู้จัดดำเนินการ ก็อาจจะเป็นการคุกคามต่อการดำเนินชีวิตของคนสามัญ (หมิน เซิง) การปกครองตามลัทธิขงจื๊อนั้นจะต้องคุ้มครองสวัสดิภาพของประชาชน มิฉะนั้นจะกระตุ้นความรู้สึกขุ่นเคืองของกลุ่มชน นายเจิงนั้น แม้จะเป็นผู้นำในความคิดเรื่อง "การทำให้ประเทศเข้มแข็งด้วยตัวเอง" แต่เขาก็ไม่มีความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจให้ทันสมัย เมื่อเขาและบุคคลอื่น ๆ จัดตีพิมพ์เรื่อง "การทำให้ประเทศเข้มแข็งด้วยตัวเอง" โดยอาศัยเทคนิคตะวันตก ความพยายามของพวกเขาจึงต้องมีขอบเขตจำกัดและเป็นไปอย่างระมัดระวัง พิจารณาเฉพาะการป้องกันประเทศอย่างรีบด่วนหรือการจะได้ผลประโยชน์ทางตรง และต้องสนับสนุนด้วยหลักความเชื่อที่ว่าเทคนิคของชาวตะวันตก เช่น ด้านคณิตศาสตร์ หรืออาวุธปืนต่างมีแหล่งเดิมมาจากประเทศจีน และเพียงแต่ไปได้รับการปรับปรุงให้ก้าวหน้าในโลกตะวันตก เจ้าชายกุงถึงกับกล่าวเอาไว้ว่า "จีนเป็นฝ่ายประดิษฐ์วิธี และชาวตะวันตกรับเอาไปใช้"

ส่วนผู้ที่ได้รับสมญาว่า "ปัจจัยของต่างชาติ" (ยุง วู่) ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้านั้น บัดนี้ก็ถูกบางคนตำหนิถึงความล้มเหลวในการพัฒนาอุตสาหกรรม และในการทำให้ประเทศจีนเข้มแข็ง อย่างไรก็ดี ในบางครั้งพวกนี้ก็ถูกโจมตีในเรื่องที่พยายามจะเปลี่ยนแปลงหลายสิ่งหลายอย่างมากและรวดเร็วเกินไป ผู้กล่าวโจมตีเหล่านั้นเป็นผู้ที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับโลกภายนอก มองเห็นแต่เพียงความเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ แต่ไม่อาจจะมองเห็นความจริงที่สำคัญยิ่งกว่านั้น คือ แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงพอควรในประเทศ แต่จีนก็ยังล้าหลังชาติอื่น ๆ อยู่ ความจริงที่สำคัญอันอยู่เบื้องหลังนี้เป็นสิ่งที่ยากเป็นสองเท่าสำหรับชนชั้นสูงชาวจีนจะเข้าใจ เพราะทั้งความคิดว่าด้อยพัฒนา (ที่หมายถึงความเปลี่ยนแปลงที่มีอยู่สืบไป ในการวางระเบียบ กฎเกณฑ์ และการขัดขวางความมีเสถียรภาพ)

และความคิดว่าด้วยเรื่องชาตินิยม (หมายถึงการแข่งขันระดับชาติบนพื้นฐานที่เท่าเทียมกัน) ต่างก็เป็นความคิดที่ใหม่สำหรับชนชั้นสูงชาวจีน

ได้มีผู้กล่าวตักเตือนแนะนำบ้างเหมือนกัน ตั้งแต่ต้นใน ค.ศ. ๑๘๖๓ หลี่ หุง จางได้ยกตัวอย่างประเทศญี่ปุ่นว่า "ชาวญี่ปุ่นปัจจุบันคือพวกโจรสลัดแคระ (โว โค่ว) ในสมัยราชวงศ์หมิง" เขาบันทึกไว้ว่า ตั้งแต่ส่งนักศึกษาไปต่างประเทศ และแม้แต่การสั่งเครื่องจักรเป็นสินค้าเข้ามาเพื่อทำเครื่องจักร ญี่ปุ่นเรียนรู้การสร้างและใช้เรือกลไฟกับปืนใหญ่และพร้อมที่จะสู้กับอังกฤษได้ หากจีนเป็นประเทศที่เข้มแข็งได้ "ญี่ปุ่นจะต้องมาเป็นมิตรกับเรา" หากจีนเป็นประเทศที่เข้มแข็งไม่ได้ "เมื่อนั้นญี่ปุ่นจะเลียนแบบพวกชาวตะวันตกและจะแบ่งกำไรกับชาวตะวันตก" ในอีกสิบปีต่อมา พวกญี่ปุ่นต้องการขยายดินแดนเข้ามาใกล้เพื่อรุกรานเกาหลี และเมื่อการจงใจบุกรุกทำให้ปะทะกับชาวพื้นเมืองไต้หวัน จนเกือบเกิดสงครามกับจีนใน ค.ศ. ๑๘๗๔ นายหวุน เสียง รัฐบุรุษผู้สูงอายุชาวแมนจูได้ถวายคำเตือนพระจักรพรรดิอย่างตรงไปตรงมาว่า หากประเทศปราศจากผู้นำที่เข้มแข็งกว่านี้และมีความใจเย็นน้อยกว่านี้ "ประเทศจะต้องแตกสลาย ความเชื่อมั่นของประชาชนจะหวั่นไหว และความหายนะจะไม่อาจกล่าวประมาณได้" แม้กระนั้น จักรวรรดิที่มีระบบข้าราชการอันยิ่งใหญ่ก็ยังคงหันเหออกนอกทางระหว่างระยะยี่สิบปีต่อมา จนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๙๔ เมื่อการปรับปรุงประเทศของญี่ปุ่นเห็นชัดว่าเหนือกว่าจีนในการสู้รบ เป็นระยะสามสิบปีที่หลี่ หุง จาง ได้นำถ้อยคำของนักปราชญ์สมัยราชวงศ์ซ้องมาอ้างใน ค.ศ. ๑๘๖๓ และยังคงใช้ได้เหมาะ คำกล่าวนั้นคือ "หากท่านพูดในยามสันติ .... จะไม่มีผู้ใดเชื่อท่าน หากถ้าพูดในยามยุ่งยาก .... ก็จะสายเกินไปเสียแล้ว"

โครงร่างของอำนาจ

เบื้องหลังความเพิกเฉยของบรรดาผู้นำสมัยราชวงศ์ชิงก็คือ ความสนใจที่จะรักษาโครงร่างของสมัยนั้นเอาไว้อย่างมั่นคง และใช้การพัฒนาประเทศเพื่อประโยชน์ส่วนตัว และเพื่อการเมืองภายในโครงร่างนั้น แนวโน้มเช่นนี้มองเห็นได้ชัดจากสมเด็จพระพันปีหลวงที่เมืองปักกิ่ง และจากหลี่ หุง จาง ที่เมืองเทียนสิน

ในระยะตั้งแต่ต้นมาจนถึง ค.ศ. ๑๘๙๔ ราชสำนักยังคงอยู่ภายใต้การควบคุมอย่างแน่นแฟ้นของพระนางซูสีผู้สร้างกลไกทางราชการเอาไว้มั่นคง พระนางแต่งตั้งให้ หยุ่ง ลู่ แม่ทัพชาวแมนจูผู้ภักดี บัญชาการกองสารวัตรทหารและกองกำลังสนามรบปักกิ่งที่ใหม่ทันสมัย พระนางมีอิทธิพลเหนือองค์จักรพรรดิหนุ่ม และตามเรื่องที่เล่าสืบกันมานั้น พระนางทรงส่งเสริมจักรพรรดิให้มีชีวิตสำราญมากจนเกินขอบเขต ซึ่งทำให้จักรพรรดิองค์นั้นสิ้น

พระชนม์ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๗๕ ขณะที่มีพระชนมายุเพียงสิบเก้าชันษา หลังจากที่พระองค์ได้ทรงปกครองประเทศมาเพียงสองปี

เพื่อที่จะให้พระนางอยู่ในอำนาจด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระพันปีหลวงจึงล้มเลิกกฎการสืบราชวงศ์ ซึ่งบ่งไว้ว่าจักรพรรดิองค์ใหม่จะต้องได้รับเลือกจากคนรุ่นต่อไป เพื่อรักษาพิธีการที่เป็นกฎเกณฑ์ของประเพณีการบูชาบรรพบุรุษ พระนางซูสีกลับทำสิ่งที่ไม่สมควรแทน คือให้หลานชายของพระนาง อายุ ๔ ขวบ และอยู่ในรุ่นเดียวกับจักรพรรดิองค์ก่อนให้ได้รับเลือกเป็นจักรพรรดิ มีพระนามในรัชสมัยว่า กวงซี่ ("ความสำเร็จอันรุ่งโรจน์" ๑๘๗๕—๑๙๐๘)[๑] พระนางยังคงปกครองสืบมาจนกระทั่งพระเจ้ากวงซี่ขึ้นรับภารกิจของจักรพรรดิเต็มที่ใน ค.ศ. ๑๘๘๙ พระนางซูสีได้ปลดเจ้าชายกุงออกจากตำแหน่งใน ค.ศ. ๑๘๘๔ และตั้งหลักของพระนางให้มั่นคงโดยอาศัยกลวิธีประเภททำให้แตกแยกกันแล้วจึงปกครอง ข้าราชการทั่วจักรวรรดิได้ช่วยสร้างสมความมั่งคั่งส่วนตัวให้แก่พระนางอย่างเงียบๆ

บุคลิกภาพอันเด็ดเดี่ยวของพระพันปีหลวงมุ่งรักษาจารีตนิยมในการธำรงรักษาราชวงศ์โดยใช้วิธีรักษาสภาพคงที่ระหว่างอำนาจส่วนกลางที่เคยปฏิบัติกันมา กับเรื่องผลประโยชน์ใหม่ๆ ส่วนท้องถิ่น ฝ่ายหลังนั้นได้เติบโตขึ้นในระหว่างปราบกบฏ และบรรดานายพลชาวจีนที่มีความรู้ได้สร้างระบบบริหารส่วนตัวขึ้นในมณฑลต่างๆ ที่ตนปกครอง การสงครามเปิดโอกาสให้ผู้มีความสามารถผลิตข้าราชการฝ่ายพลเรือนที่มีประสบการณ์ทางการทหาร และมีภูมิหลังของท้องถิ่น ผลก็คือ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๑ ถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ ครึ่งหนึ่งของจำนวนนายพลที่เป็นข้าหลวง และครึ่งของบรรดาข้าหลวงล้วนแล้วแต่เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในทางทหารมาก่อน เกือบเศษหนึ่งส่วนสี่ของข้าหลวงเหล่านั้นมิได้มีคุณวุฒิ (จากส่วนมณฑลหรือส่วนกลาง) ระดับสูง พวกเขาใช้ภาษีท้องถิ่น อย่างเช่น ภาษีเกลือ เพื่อเลี้ยงกองทหารเกณฑ์ใหม่ในท้องถิ่น

ระบบเฉพาะท้องถิ่นได้รับการส่งเสริมให้แข็งแกร่งขึ้นในยุคหลังการจลาจล โดยอาศัยโครงการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยของข้าราชการชั้นผู้นำ เพราะฉะนั้นการทำประเทศให้ทันสมัยจึงกลายเป็นเครื่องเล่นของการเมือง รัฐบาลปักกิ่งเข้มแข็งขึ้นโดยอาศัยภาษีของ

---

[๑] พระพันปีหลวงจัดการเรื่องการสืบราชสมบัติ โดยเลือกเอาราชบุตรของน้องสาวของพระนาง ผู้ซึ่งก็มีศักดิ์เป็นหลานของจักรพรรดิ ถุ่ง จื้อ ผู้สิ้นพระชนม์ และแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัชทายาทของพระนางเองและของจักรพรรดิ เซียนเฟิง ผู้สิ้นพระชนม์เช่นกัน โดยวิธีนี้พระนางก็กลายเป็นมารดาเลี้ยงของหลานชายของพระนางเอง คือ จักพรรดิกวงซี่ และพระนางสามารถที่จะปกครองประเทศในฐานะผู้สำเร็จราชการให้แก่หลานชายได้ แต่ทว่าราชบุตรของพระนางเอง คือ จักรพรรดิ ถุ่งจื้อ ผู้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว มิได้มีราชบุตร และขณะนั้นจึงเท่ากับว่าพระองค์สิ้นพระชนม์โดยไม่มีผู้สืบสายโลหิตที่จะจัดทำพิธีสาคัญว่าด้วยการบูชาบรรพบุรุษให้แก่ผู้ที่ตายไปแล้ว

กรมศุลกากรท่าเรือกรมใหม่ และโดยอาศัยโครงการต่าง ๆ ที่รัฐบาลสนับสนุนอยู่ แต่ผลประโยชน์ของท้องถิ่นก็เพิ่มพูนขึ้นเช่นกันจากโรงแสงสรรพาวุธแห่งใหม่ ๆ และโรงงานอุตสาหกรรมในศูนย์กลางของจังหวัด การปกครองของราชวงศ์ชิงต่อมาจึงขึ้นอยู่กับความจงรักภักดีของข้าราชการชั้นนำผู้ซึ่งมีพื้นเพเป็นคนท้องถิ่นนั้นเป็นอิทธิพลส่วนตัวอยู่ภายในโครงร่างการบริหารของจักรพรรดิ พระพันปีหลวงสามารถรักษาตำแหน่งของพระนางและฐานะของราชวงศ์แมนจูเอาไว้ได้ เพียงแต่ร่วมมือและชักจูงบรรดาผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้ผู้ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความอ่อนน้อมตามแบบฉบับของขงจื๊อ และยังคงยำเกรงราชวงศ์ชิงผู้ครองบัลลังก์ เพื่อให้ได้รับแต่งตั้งตำแหน่งทางราชการ และเพื่อรับบำเหน็จขั้นสุดท้ายโดยไม่มีความคิดเห็นที่จะใช้อำนาจบริหารอย่างเอกเทศเช่นขุนศึกทั่วไป

การปฏิบัติหน้าที่ของ หลี่ หุง จาง แสดงภาพดุลที่บอบบางระหว่างอำนาจส่วนท้องถิ่นและความจงรักภักดีต่อราชวงศ์ ระยะช่วงสุดท้ายของทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ หลี่ หุง จาง ยังมีอำนาจสืบต่อมา ณ เมืองเทียนสินในฐานะอุปราชของเขตนครหลวง และข้าหลวงผู้ตรวจการเมืองท่าต่าง ๆ ทางภาคเหนือ ซึ่งดูตรงกันข้ามกับประเพณีที่ว่า แม้ข้าราชการระดับสูงสุดก็อาจจะต้องถูกโยกย้ายทุก ๆ สามปี หรืออย่างมากที่สุดก็ทุก ๆ หกปี ฐานะของหลี่หุง จาง อยู่บนพื้นฐานประกอบสามประการ ประการแรก คือ เรื่องความเข้มแข็งของกองทัพอันฮุยของเขา กองทัพนี้มีกำลังรี้พลระหว่างสองหมื่นห้าพันถึงสี่หมื่นคน รักษาการณ์อยู่ในเขตนครหลวง มณฑลชานตุง และได้อยู่ในมณฑลเกียงสูเป็นเวลาหลายปีด้วย ได้รับอาวุธยุทโธปกรณ์จากโรงแสงสรรพาวุธที่เมืองเทียนสิน นานกิง และเซี่ยงไฮ้ ประการที่สอง คือ เรื่องระเบียบข้าราชการของบรรดาแม่ทัพนายกองและข้าราชการหนุ่ม ๆ มีหลายคนมาจากตำบลเหอเฟย บ้านเกิดของหลี่ หุง จางในเมืองอันฮุย และเป็นผู้ที่ทำงานอยู่ใต้ความควบคุมดูแลของหลี่ หุง จาง ซึ่งอยู่ในฐานะเป็นผู้อุปการะบุคคลเหล่านั้น และประการที่สาม คือ หลี่ หุง จาง ได้อาศัยภาษีส่วนภูมิภาคเพิ่มเติมเข้ากับภาษีที่เก็บเพื่อการป้องกันเขตนครหลวง ซึ่งส่วนใหญ่จะเก็บได้จากแหล่งลุ่มแม่น้ำแยงซีตอนล่าง หลี่ หุง จางไว้วางใจนายกุสตาฟ เดทริง ที่ปรึกษาชาวเยอรมัน และได้อยู่ในตำแหน่งอธิบดีกรมศุลกากรที่เมืองเทียนสิน ต่อมาอีกประมาณยี่สิบปี (จากประมาณ ค.ศ. ๑๘๗๖) โดยไม่สนใจวิธีการปฏิบัติของนายฮาร์ทว่าด้วยเรื่องการหมุนเวียนเปลี่ยนตัวผู้ดำรงตำแหน่งในกรมศุลกากร

หลี่ หุง จาง ในฐานะเป็นผู้นำเรื่องการทูตต่างประเทศ และในเรื่องการพัฒนาอุตสาหกรรมก็คงจะพอเปรียบเทียบได้กับความจงรักภักดีของเขาที่มีต่อราชบัลลังก์ และต่อพระพันปีหลวงโดยเฉพาะ ความจริงนั้นการที่ฝ่ายราชสำนักได้ชักนำเอาหลี่ หุง จางมาอยู่ทางเขตจีนภาคเหนือ ก็เพื่อรวมกำลังทหารเข้ากับกำลังของหลี่ หุง จางที่เพิ่มขึ้น ๆ มากกว่าที่

ผู้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงทั่วไปที่สำคัญ ๆ บางคนในปลายสมัยราชวงศ์ชิง และระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่ง

นานกิง	เทียนสิน	กวางตุ้ง	อู่ฮั่น	ฟูโจว	ลั่นโจว	เชงตู่
เจิง กั๋ว – ฟั่น ค.ศ. ๑๘๖๐–๑๘๖๕	เจิง กั๋ว – ฟั่น ค.ศ. ๑๘๖๘–๑๘๗๐	หลิง กุน – อี๊ ค.ศ. ๑๘๗๕–๑๘๗๙	หลี่ หัน – จาง ค.ศ. ๑๘๖๗–๑๘๖๘ ค.ศ. ๑๘๗๐–๑๘๗๕ ค.ศ. ๑๘๗๖–๑๘๘๒	จ่อ จุง – ทัง ค.ศ. ๑๘๖๓–๑๘๖๖	จ่อ จุง – ทัง ค.ศ. ๑๘๖๗–๑๘๘๐ เจิง กั๋ว – ชวน ค.ศ. ๑๘๘๑	หลี่ หัน – จาง ค.ศ. ๑๘๗๖
หลี่ หุง – จาง ค.ศ. ๑๘๖๕–๑๘๖๖ เจิง กั๋ว – ฟั่น ค.ศ. ๑๘๖๖–๑๘๖๘ ค.ศ. ๑๘๗๐–๑๘๗๒ หลิง กุน – อี๊ ค.ศ. ๑๘๗๕ ค.ศ. ๑๘๘๐–๑๘๘๑ จ่อ จุง – ทัง ค.ศ. ๑๘๘๑–๑๘๘๔ เจิง กั๋ว – ชวน ค.ศ. ๑๘๘๔–๑๘๙๐ หลิง กุน – อี๊ ค.ศ. ๑๘๙๑–๑๘๙๔ จาง จือ – ตุง ค.ศ. ๑๘๙๔–๑๘๙๕ หลิง กุน – อี๊ ค.ศ. ๑๘๙๖–๑๘๙๙ ค.ศ. ๑๙๐๐–๑๙๐๒ จาง จือ – ตุง ค.ศ. ๑๙๐๒	หลี่ หุง – จาง ค.ศ. ๑๘๗๐–๑๘๘๒ ค.ศ. ๑๘๘๓–๑๘๙๕ ค.ศ. ๑๙๐๐–๑๙๐๑ หยวน ซื่อ – ไข่ ค.ศ. ๑๙๐๑–๑๙๐๗	เจิง กั๋ว – ชวน ค.ศ. ๑๘๘๒–๑๘๘๓ จาง จือ – ตุง ค.ศ. ๑๘๘๔–๑๘๘๙ หลี่ หัน – จาง ค.ศ. ๑๘๘๙–๑๘๙๕ หลี่ หุง – จาง ค.ศ. ๑๘๙๙–๑๙๐๐	ค.ศ. ๑๘๙๔–๑๘๙๔ ค.ศ. ๑๘๙๕–๑๙๐๒ ค.ศ. ๑๙๐๔–๑๙๐๗			

บันทึก : เจิง กั๋ว–ฟั่น (ค.ศ. ๑๘๑๑–๑๘๗๒) แห่งมณฑลหูหนานได้ส่งเสริมน้องชายของเขา คือ กั๋ว–ชวน (ค.ศ. ๑๘๒๔–๑๘๙๐). หลี่ หุง–จาง (ค.ศ. ๑๘๒๓–๑๙๐๑) แห่งอันฮุย, พี่ชายของหลี่หัน–จาง (ค.ศ. ๑๘๒๑–๑๘๙๙), หลิง กุน–อี๊ (ค.ศ. ๑๘๓๐–๑๙๐๒) แห่งหูหนาน, และ จ่อ จุง–ทัง (ค.ศ. ๑๘๒๑–๑๘๘๕) แห่งหูหนาน, หลี่ หุง–จาง ได้ส่งเสริมอุปถัมภ์ หยวน ซื่อ–ไข่ (ค.ศ. ๑๘๕๙–๑๙๑๖) แห่งมณฑล เหอหนาน, จาง จือ–ตุง (ค.ศ. ๑๘๓๗–๑๙๐๙) แห่งเขตนครหลวง ในบางครั้งก็จะเป็นคู่แข่งของหลี่ ยังมีผู้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงทั่วไปอีกหลายคน แต่ไม่ค่อยมีความสำคัญจึงไม่ได้นำชื่อมาใส่ไว้ในตารางนี้ จากตารางนี้จะเห็นว่า มีคนกลุ่มหนึ่งมีอิทธิพลครอบงำเขตสำคัญ ๒ เขต โดยอาศัยตำแหน่งข้าหลวงทั่วไปประจำเมืองนานกิง และเทียนสิน

จะขัดขวางเขา ทั้งสองฝ่ายจึงกลายเป็นว่าต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในเรื่องต่าง ๆ ทั้งเรื่องนโยบายและเรื่องผลประโยชน์ เหมือนกับที่พระพันปีหลวงได้อาศัยพวกขันทีคนสำคัญ ๆ เช่น ลิเลียนยิง (ตาย ค.ศ. ๑๙๑๑) ในการตั้งระบบรีดไถ หลี่ หุง จางก็อยู่ในฐานะที่ให้ความสนับสนุนแก่พระนางอย่างเต็มที่โดยใช้เงินที่ได้มาเพื่อการบริหารและการพัฒนาทางอุตสาหกรรม การทุจริตนี้แน่นอนที่มีหลักฐานน้อยมาก แต่ก็พอเห็นได้ง่ายว่ากลไกในระบบข้าราชการของหลี่ หุง จางก็เหมือนกับพวกหัวหน้าเมืองอเมริกัน คือ ใช้เงินของสาธารณะ เพื่อพยุงอำนาจส่วนตัว เพราะฉะนั้น การที่เขาเป็นผู้นำ "เรื่องต่างประเทศ" อยู่ได้นาน เป็นเพราะแรงส่งเสริมผสมผสานหลายอย่าง ทั้งเพื่อประเทศชาติและเพื่อตนเอง ทั้งเพื่ออุดมการและเพื่อการเงิน

ในบรรดาศัตรูของหลี่ หุง จาง มีเด่นอยู่ผู้หนึ่ง คือ จ่อ จุง ทัง (ค.ศ. ๑๘๑๒–๑๘๘๕) ผู้นำที่เหลือรอดมาจากยุคของการปฏิวัติกลางศตวรรษนั้น อย่างไรก็ดี บุคคลผู้นั้นก็มัวแต่ยุ่งอยู่กับการปราบปรามเขตตะวันตกเฉียงเหนือให้สงบจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๗๓ และหลังจากนั้นก็ยุ่งกับเรื่องการตีเอาเขตเตอรกีสถานของจีนกลับคืนมา

หลักการ "รัฐบาลอำนวยการและพ่อค้าปฏิบัติ"

ในการรวบรวมโครงการพัฒนาประเทศทางด้านเศรษฐกิจนั้น หลี่ หุง จาง และคนอื่นๆ ได้ใช้หลัก "รัฐบาลอำนวยการและพ่อค้าปฏิบัติ" (กวนตูเซียงพัน) มีความหมายว่าโครงการเหล่านี้เป็นกิจการพลิกแพลงที่ให้ผลกำไร พวกพ่อค้าเป็นฝ่ายจัดทำ แต่ข้าราชการรัฐบาลเป็นผู้ควบคุมและกำกับ เนื่องจากข้าราชการจะต้องควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ใหญ่ ๆ ทั้งหมด จึงทำให้กิจการทั้งหลายจำต้องได้ความคิดริเริ่มจากพวกข้าราชการ และหลี่ หุง จางจึงเป็นผู้ริเริ่มโดยอัตโนมัติ เพราะเขามีอำนาจในวงข้าราชการและมีความรู้ดีกว่าผู้อื่นในเรื่องวิถีทางของต่างชาติ

การทดลองครั้งแรกของหลี่ หุง จางเริ่มในกิจการเรือกลไฟ ซึ่งได้เห็นตัวอย่างว่าเครื่องยนต์กลไกของชาวตะวันตกเหนือกว่าจีนมาตั้งแต่ครั้งสงครามฝิ่น และระยะนั้นใช้การได้ดีกว่าเรือสำเภาจีนตามริมฝั่งทะเลและร่องแม่น้ำ ยิ่งกว่านั้นเสบียงอาหารที่ส่งให้ปักกิ่งก็ยังคงขึ้นอยู่กับการส่งข้าวบรรทุกเรือจากเขตแม่น้ำแยงซีตอนล่าง โดยใช้เรือบรรทุกล่องมาตามลำแม่น้ำและโดยใช้เรือสำเภาเดินทะเลอ้อมแหลมชานตุง ต่อมาบริษัทเดินเรือกลไฟของพ่อค้าจีนซึ่งหลี่จัดตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๒ ก็ได้รับเงินส่วนหนึ่งจากเงินอุดหนุนของรัฐบาลประจำปีเพื่อการบรรทุกข้าวที่ส่งเป็นบรรณาการมา อย่างไรก็ดี การขนส่งผลิตผลตามคลองหลวงที่ไม่ได้ผลขณะนั้น พร้อมกับผลประโยชน์และผลกำไรที่ได้จากการซ่อมแซม

และธำรงรักษาเรือก็ยังคงได้รับการจัดดำเนินการมาจนถึง ค.ศ. ๑๙๐๑ เนื่องจากเป็นระเบียบที่เคยทำกันมา

ในการรวบรวมจัดตั้งสายการเดินเรือกลไฟของพ่อค้าจีนโดยอาศัยหลัก "รัฐบาลอำนวยการและพ่อค้าปฏิบัติ" นั้น หลี่ได้ดำเนินรอยตามแบบอย่างที่ทำกันมานานเกี่ยวกับการผูกขาดสินค้าเกลือซึ่งเป็นวิธีการหาเงินเพื่อจะรีดภาษีของทางราชการ และบีบเอกชนไปเสียจากสินค้าที่ผูกขาด อันเป็นสินค้าที่มีระดับความต้องการอยู่สม่ำเสมอ ประเพณีการเก็บภาษีไร่นาที่คงที่นี้ขัดกับผู้เสี่ยงลงทุนที่มีความคล่องตัว ซึ่งเป็นผู้ก่อร่างสร้างอุตสาหกรรมสมัยใหม่ ทำให้กิจการดำเนินไปเพื่อกระจายผลกำไรมากกว่าที่จะเอามาลงทุนใหม่ และเพื่อให้ได้ผลกำไรมากกว่าที่จะทำเพื่อให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม

คำกล่าวที่ว่า "การปฏิบัติการของพ่อค้า" ก็หมายถึงการหาเงินทุนจากพวกพ่อค้าด้วย ตามความจริงนั้นชื่อภาษาจีนของบริษัทเดินเรือกลไฟมีความหมายตามตัวอักษรว่า "สำนักงานเพื่อชักนำพวกพ่อค้า (ให้เข้ามาดำเนินกิจการ) เรือกลไฟ" ในตอนแรกหลี่แต่งตั้งผู้จัดการอย่างไม่เหมาะสม คือ เอาคนที่มีความชำนาญใช้เรือสำเภาขนส่งข้าวเข้ามาดำรงตำแหน่ง แต่ในไม่ช้าเขาก็กลับมาเอานายตง กิง ซิง นายหน้าที่พูดภาษาอังกฤษได้ของบริษัทจาร์ดีน ซึ่งกำลังดำเนินงานในด้านเรือกลไฟให้แก่บริษัท พอ ๆ กับที่กำกับกิจการของตัวเองและของชาวจีนอื่น ๆ อยู่ นายตงและอีกหลายคน เช่น นายสู หยุน นายหน้าของบริษัทเดนท์ เข้ามาดำเนินงานฝ่ายจัดการ ต่างก็มีหุ้นส่วนให้ไว้เป็นเงินทุน แต่ทว่า "การดึงดูด" เงินทุนของพวกพ่อค้าก็ประสบผลสำเร็จเพียงส่วนเดียวเท่านั้น และหลี่ หุง จางจำต้องขอยืมเงินทุนมาจากส่วนปกครองจังหวัดของเขาเอง พ่อค้าผู้ถือหุ้นโดยทั่วไปก็จะมาเป็นผู้จัดการพร้อมทั้งมีฐานะและตำแหน่งทางราชการ พวกเขาจะได้รางวัลและสิทธิการเป็นผู้คุ้มครองโดยการแต่งตั้งบรรดาญาติและมิตรสหายเข้ามาร่วมในการทำงาน การดำเนินกิจการจึงมิใช่ดำเนินไปโดยรัฐบาลหรือเอกชนตามความหมายสมัยใหม่ แต่เป็นลักษณะผสมตามแนวทางที่เคยทำกันมา ซึ่งบรรดาพ่อค้าและข้าราชการจะร่วมมือกันเพื่อความมั่งคั่งร่ำรวย ในขณะเดียวกันรัฐบาลก็มิได้มีนโยบายที่จะพัฒนาเศรษฐกิจแต่ประการใด

ด้วยความช่วยเหลือจากปัจจัยต่าง ๆ เช่น ได้รับขนส่งข้าวที่ส่งเป็นบรรณาการ ทำให้กิจการเดินเรือของพ่อค้าจีนแข่งขันกับกิจการเดินเรือของต่างชาติได้สำเร็จในน่านน้ำจีน การเดินเรือของบริษัทอเมริกันที่ชื่อบริษัทรัสเซลล์ ซึ่งได้เคยครอบครองลำแม่น้ำแยงซีนับเป็นสิบ ๆ ปี ก็ต้องเผชิญกับการแข่งขันหลัง ค.ศ. ๑๘๗๒ กับกิจการเดินเรือของชาวอังกฤษที่บริษัทจาร์ดีน เมเตอสัน และบริษัทบัตเตอร์ฟิลด์ แอนด์ สไวร์ ซึ่งเป็นบริษัทใหม่จัดตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๗ บริษัทของพ่อค้าจีนซึ่งมีเรืออยู่สิบเจ็ดลำได้ซื้อเรือที่ใหญ่กว่าจากบริษัท

รัสเซลล์ทั้งหมด ชาวอเมริกันได้เลิกกิจการไป ดังนั้น การเดินเรือของจีนจึงกลายเป็นมีความยิ่งใหญ่ที่สุด และหลังจากนั้นมา ได้รักษาข้อตกลงกับอังกฤษเกี่ยวกับการเข้าผูกขาดกิจการนี้ อย่างไรก็ดี ในขั้นสุดท้ายฝ่ายหลังได้เพิ่มการลงทุนอย่างสุขุมมากยิ่งขึ้น ในขณะที่บรรดาผู้จัดการของบริษัทพ่อค้าจีนเอาผลกำไรออกไป และปล่อยให้การเดินเรือตกต่ำลง ต่อมากิจการเดินเรือของจีนก็ยังคงเดินไม่ดีขึ้น และเรือของชาติอังกฤษก็ได้กลับมาครอบครองการขนส่งทางการค้าขายอีกครั้ง

ในประวัติความเป็นมาของบริษัทซึ่งทำหน้าที่เป็นแบบอย่างให้แก่บริษัทอื่น ๆ นั้น อาจจะทำให้เห็นความยุ่งยากของระบบจัดการ อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาในประเทศจีน ระบบ "รัฐบาลอำนวยการและพ่อค้าปฏิบัติ" ได้จัดทำในบริษัทหนึ่งติดต่อกันไป จนกระทั่งเป็นการจัดการไปตามประเพณี มิใช่การจัดการที่ทันสมัย ความยุ่งยากในอันดับแรกก็คือ วิธีจัดการเช่นนี้ทำให้บริษัทต้องถูกผูกมัดเข้าไปในโครงร่างระบบข้าราชการโดยตลอด และได้รับความเดือดร้อนจากความเลวร้ายของระบบเกื้อหนุนญาติมิตรและระบบเลือกที่รักมักที่ชัง การถูกบีบบังคับ และขาดการริเริ่มเสี่ยงดำเนินงาน ความยุ่งยากอันดับที่สองก็คือ การอยู่ภายใต้ความควบคุมของรัฐบาล ทำให้บริษัทในแบบเช่นนี้ต้องพบกับการเรียกร้องผลประโยชน์และการขู่เข็ญจากเจ้าหน้าที่ผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบดูแล บริษัทจำต้องส่งผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่พอจะหาได้ให้พอเพียงกับความจำเป็นทางการปกครองที่เร่งด่วนในท้องที่เขตอื่น ผลก็คือบรรดาผู้จัดการต่างต้องรีบแบ่งผลกำไรโดยฉับพลัน มิฉะนั้นจะถูกรัฐบาลเก็บเอาไปมากกว่าที่จะได้เก็บเอาไว้เพื่อเอาไปลงทุนใหม่ในบริษัท ในที่สุด "การอำนวยการของรัฐบาล" มักจะเป็นไปพร้อมกับการที่บริษัทได้สิทธิการผูกขาด หรือการได้สัมปทาน ซึ่งแต่เดิมให้เพื่อช่วยในการแข่งขันกับชาวต่างชาติ แต่ไม่ช้าต่อมาจะถูกนำมาใช้เป็นสิ่งค้ำจุนบริษัทเพื่อทดแทนการที่บริษัทไม่มีประสิทธิภาพ ดังนั้น แม้บริษัทจะไม่มีประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจก็ตาม แต่ความเกี่ยวพันระหว่างพ่อค้ากับข้าราชการจึงกลายเป็นหลักเกณฑ์ในปฏิบัติการอุตสาหกรรมที่ริเริ่มขึ้นด้วย

จักรวรรดิอุตสาหกรรมของหลี่ หุง จาง

เพราะได้ความคิดจากหลักที่ว่า อุตสาหกรรมชนิดหนึ่งจะทำให้เกิดอุตสาหกรรมชนิดอื่น ๆ ดังนั้น หลี่ หุง จางกับนายตง กิง ชิง ในฐานะเป็นผู้จัดการของเขา จึงเริ่มพัฒนาเหมืองถ่านหินที่ทันสมัยใน ค.ศ. ๑๘๗๖ ในเขตท้องที่ไคผิงประมาณครึ่งทางระหว่างเมืองเทียนสินและเขตกำแพงเมืองจีนที่เมืองซานไห่กวน โครงการนี้ซึ่งก็อยู่ภายใต้ระบบ "รัฐบาลอำนวยการ พ่อค้าปฏิบัติ" เช่นกัน มิได้มีจุดมุ่งหมายเพียงแต่จะจัดหาเชื้อเพลิงให้แก่เรือ

ของบริษัทพ่อค้าจีนเท่านั้น แต่ยังจะจัดหาสินค้าที่ทางใต้ต้องการให้ด้วย หลังจากที่เรือเหล่านั้นได้นำข้าวที่ส่งมาให้เป็นบรรณาการในภาคเหนือ การใช้เครื่องสูบน้ำที่ทันสมัย เครื่องเป่าอากาศและเครื่องยก (ประเภทชักรอก) นั้น ไม่ช้าก็จะได้ผลประโยชน์จากร่องแนวถ่านหินที่นายเหมืองจีนที่ทำเหมืองแบบเก่าได้ทิ้งไปแล้ว ด้วยการใช้วิศวกรชาวตะวันตกสิบสองคนและด้วยอุปกรณ์สมัยใหม่ บริษัทเหมืองแร่ไคผิงใหม่ (หรือ "สำนักงาน" ในภาษาจีน) ได้จัดตั้งโรงจักรขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๘๓ สร้างเครื่องจักร รถรางและเรือโยงขึ้นเอง และติดตั้งโทรศัพท์ โทรเลขของท้องถิ่น กับทั้งสร้างทางรถไฟยาวเจ็ดไมล์ ในไม่ช้าก็สามารถผลิตถ่านหินได้ปีละ ๒๕๐,๐๐๐ ตัน ส่วนใหญ่ส่งไปเป็นสินค้าในตลาดจีนภาคเหนือ อย่างไรก็ตาม ใน ค.ศ. ๑๘๙๒ ตง กิง ชิง ก็ถึงแก่กรรม และผู้รับช่วงงานของเขาต่อมาก็เป็นหัวหน้าชาวจีนที่ใกล้ชิดกับราชสำนักแมนจู ผู้จัดการคนใหม่ชำนาญเรื่องการบีบบังคับ ได้ใช้เงินทุนของบริษัทเหมืองแร่ไคผิงจนหมดสิ้น และบริษัทต้องกู้ยืมเงินต่างชาติมากขึ้นทุกที ใน ค.ศ. ๑๙๐๐ บริษัทนี้ก็ถูกบริษัทอังกฤษซึ่งมีผู้แทนเป็นวิศวกรอเมริกัน (ที่ระยะหลังเป็นประธานาธิบดี) ชื่อ แฮร์เบิร์ท ซี ฮูเวอร์ เข้าครอบครอง หลัง ค.ศ. ๑๙๑๒ บริษัทไคผิงถูกรวมเข้ากับกรมการบริหารเหมืองแร่ไคลานของจีนและอังกฤษ

ฉะนั้น ในจีนภาคเหนือ เรือกลไฟทำหน้าที่ขนส่งถ่านหิน ซึ่งในมุมกลับทำให้จำเป็นต้องมีทางรถไฟ ต่อมาจึงมีโครงการสร้างทางรถไฟแต่ไม่รวดเร็วและไม่ง่ายนัก โครงการสร้างทางรถไฟระยะเริ่มแรกถูกคัดค้านจากข้าราชการผู้ซึ่งสนใจที่จะให้ชาวต่างชาติมาเป็นผู้บุกเบิก ใน ค.ศ. ๑๘๖๓ ข้อเสนอของต่างชาติที่จะเปิดยุคของการที่ประเทศจีนมีรถไฟใช้ โดยเสนอโครงการสร้างทางรถไฟสายเซี่ยงไฮ้–ซูโจวนั้น ได้ถูกข้าหลวงหลี่ หุง จางปฏิเสธ พร้อมด้วยการกล่าวย้ำบ่อย ๆ ว่า การรถไฟในประเทศจีนไม่ว่าสายใด ๆ ควรจะดำเนินการโดยชาวจีนเท่านั้น เส้นทางรถไฟสายเมืองเซี่ยงไฮ้–อู่สูงอันเป็นสายสั้น ๆ และไม่ได้รับมอบอำนาจจากรัฐบาลจีน ซึ่งชาวต่างชาติเปิดใช้ใน ค.ศ. ๑๘๗๖ นั้น ในปีต่อมาข้าหลวงตรวจการทั่วไปเมืองนานกิง (เซิน เป่า เจิน ค.ศ. ๑๘๒๐–๑๘๗๙ เป็นลูกเขยของข้าหลวงหลินแห่งยุคสงครามฝิ่น และเป็นศัตรูของการทุจริตคดโกง) ขอซื้อและให้เลิกเส้นทางนี้ในทันทีทันใด เพราะเหตุมีความเป็นมาเช่นนี้ เส้นทางรถไฟที่สร้างเพื่อเหมืองถ่านหินไคผิงจึงขยายไปอย่างช้า ๆ สายใต้ถึงเมืองเทียนสินใน ค.ศ. ๑๘๘๘ สายตะวันออกเฉียงเหนือถึงเมืองชานไห่กวน ค.ศ. ๑๘๙๔ และสายไปเขตรอบนอกเมืองปักกิ่ง ค.ศ. ๑๘๙๖ รวมทั้งหมดยาวประมาณ ๒๔๐ ไมล์ หากยกเว้นเส้นทางรถไฟสายสั้น ๆ บนเกาะไต้หวันเสียแล้ว จำนวนความยาวของเส้นทางรถไฟอันนี้ก็คือปฏิกิริยาตอบรับของจีนที่มีต่อยุครถไฟหลังจากที่รีรออยู่ถึงสามสิบปี

เหตุผลที่ทำให้กิจการรถไฟล่าช้านั้นมีมาก ประการแรก เส้นทางขนส่งทางน้ำนั้นใช้แรงงานราคาถูกและใช้เรือกลไฟ จึงพัฒนาไปได้ดีและเป็นคู่แข่งที่สำคัญต่อกิจการรถไฟ ยกเว้นในเขตจีนภาคเหนือ เรือกลไฟสามารถแล่นลึกเข้าไปในประเทศจีนโดยอาศัยทางน้ำที่เข้าไปไกลถึงเขตภายใน แต่เส้นทางรถไฟจะรุกล้ำวิถีชีวิตของชาวจีนโดยตรงได้มากกว่า เพราะเส้นทางรถไฟจะต้องตัดผ่านลำคลองและไร่นา กระทบกระทั่งหลุมฝังศพและรบกวนต่อวิญญาณของ "พระพายและแม่พระคงคา" (เฟง ชุย) ซึ่งมีบทบาททั่วไปต่อความเจริญเติบโตของผลิตผลและความอุดมสมบูรณ์ของประชาชน ความเชื่อในโชคลางของประชาชน ความตระหนกตกใจ และการคัดค้านด้วยความกลัวชาวต่างชาติ จึงถูกนำมาเป็นสาเหตุยุยงโดยง่าย เพราะฉะนั้นเรื่องความหนาแน่นของประชากร เรื่องการต้องใช้ประโยชน์ของที่ดินมากขึ้น และเรื่องราคาที่ดินที่ขึ้นสูง เมื่อรวมกับความรู้สึกที่อยู่ในใจของประชาชนจึงทำให้สิทธิที่จะผ่านที่ดินเป็นการลงทุนที่มีราคาแพงและยุ่งยาก ยิ่งกว่านั้นเงินทุนก็มิใช่จะหมุนเวียนได้ง่าย ๆ การเงินของรัฐบาลก็อยู่ในภาวะตกต่ำ ขณะเดียวกันกับพันธบัตรและสิ่งอื่น ๆ ที่จะให้มีเงินกู้ยืมก็ยังไม่ได้มีการพัฒนาปรับปรุงแต่อย่างใด ในที่สุด วิธีที่จะเป็นทางป้องกันของรัฐบาลปักกิ่ง คือ การคัดค้านทั้งเรื่องรถไฟที่ต่างชาติดำเนินการ และเงินกู้ยืมก้อนใหญ่ ๆ จากต่างชาติที่จะใช้เพื่อการเดินเรือของจีน

สิ่งที่กล่าวมานั้น พอที่จะชี้ให้เห็นว่าชาวจีนที่ดำเนินงานธุรกิจอุตสาหกรรมในระยะปลายสมัยราชวงศ์ชิง อันอยู่ในระยะเดียวกันกับผู้ดำเนินกิจการในแดนไกลสร้างอุตสาหกรรมอเมริกันขึ้นนั้น จำต้องมีการผนึกความสามารถอย่างมาก ทั้งทางด้านการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ นักอุตสาหกิจที่เป็นชนชั้นขุนนางผู้ซึ่งก้าวขึ้นมาอยู่ในระดับแนวหน้าของจักรวรรดิอุตสาหกรรมของหลี่ หุง จาง ได้แก่ นายเซิง ซวน หวย (ค.ศ. ๑๘๔๔–๑๙๑๖) ซึ่งผ่านการสอบระดับตำบล แต่สอบตกในการสอบระดับจังหวัดถึงสามครั้ง เขาได้มาเป็นผู้ช่วยคนสำคัญของหลี่ในเรื่องการอุตสาหกรรม หลังจากที่ได้เป็นผู้ช่วยผู้จัดการให้แก่บริษัทเดินเรือของพ่อค้าจีนแล้ว เซิงก็จัดทำธุรกิจอื่นที่เป็นแบบ "รัฐบาลอำนวยการ และพ่อค้าปฏิบัติ" ขึ้นอีก คือ กองอำนวยการไปรษณีย์โทรเลขของจักรพรรดิ แม้ว่าจะมีชื่อฟังดูเป็นของทางราชการ (ในภาษาจีน เรียกว่า "สำนักงานไปรษณีย์โทรเลขส่วนกลาง") ก็ตาม แต่บริษัทนี้หาทุนได้ประมาณสองล้านเหรียญอเมริกัน ด้วยการขายหุ้นให้แก่ "พ่อค้า" และโดยเฉพาะขายให้แก่เซิงและคนอื่น ๆ ในฝ่ายจัดการ รัฐบาลเป็นฝ่ายรวบรวมทุนและใช้กำลังตำรวจรักษาสายโทรเลขให้ปลอดภัยจากบรรดากสิกรที่ไม่พอใจเพราะกลัวเสาโทรเลขสูง ๆ และเกรงจะมีผลกระทบกระเทือนต่ออำนาจของ "พระพายและแม่พระคงคา" แต่ทว่าผลกำไรนั้นได้ตอบแทนเป็นรายปีประมาณยี่สิบเปอร์เซ็นต์ของหุ้น เริ่มด้วยการวางสายโทรเลข

ระหว่างเมืองเทียนสิน—เซี่ยงไฮ้ ใน ค.ศ. ๑๘๘๑ ในช่วงอีกยี่สิบปีต่อมา บริษัทได้จัดวางสายโทรเลขทั้งหมดมีความยาวประมาณ ๑๔,๐๐๐ ไมล์ เชื่อมโยงติดต่อเมืองที่สำคัญ ๆ จนไปถึงแหล่งสำคัญทางยุทธศาสตร์ตรงเขตชายแดน ขณะเดียวกัน รัฐบาลมณฑลก็ติดตั้งสายโทรเลขร่วมด้วย มีความยาวประมาณ ๒๐,๐๐๐ ไมล์ จนกระทั่งหลัง ค.ศ. ๑๙๐๐ เมื่อรัฐบาลค่อยๆ รวมบริษัทโทรเลขเข้ามา หลี หุง จาง โดยผ่านนายเซิงผู้ช่วยของเขา จึงได้ควบคุมการบริหารกิจการโทรเลขทั้งหมดทั่วประเทศ นำผลประโยชน์ที่ได้จากกิจการนี้ถวายให้แก่จักรพรรดิและเป็นผู้แต่งตั้งและคุ้มครองเจ้าหน้าที่เหล่านั้นให้พ้นจากการจะถูกกล่าวหาว่าทำการฉ้อราษฎร์บังหลวง

ในการพัฒนาอุตสาหกรรมของประเทศต่าง ๆ นั้น การผลิตสินค้าผ้าฝ้ายด้วยเครื่องจักรจัดเป็นอุตสาหกรรมชั้นนำ โรงทอผ้าฝ้ายในประเทศญี่ปุ่นตั้งขึ้นในประมาณ ค.ศ. ๑๘๘๐ ตั้งแต่ระยะแรก ๆ ราว ค.ศ. ๑๘๗๘ หลี่ได้เริ่มให้ความอุปถัมภ์แก่โรงงานทอผ้าของจีนเพื่อแข่งกับสินค้าเข้าของต่างชาติ แม้กระนั้นโรงงานผ้าฝ้ายเซี่ยงไฮ้ซึ่งอยู่บนพื้นฐาน "รัฐบาลอำนวยการและพ่อค้าปฏิบัติ" ก็มิได้เริ่มการผลิตเป็นเวลาหลายปี ทางฝ่ายราชสำนักได้ลงทุนการยกเว้นเรียกเก็บภาษีและให้สิทธิผูกขาดแก่โรงงานในระยะสิบปี เพื่อให้ผลิตผ้าฝ้ายและเส้นด้าย นำเครื่องจักรของต่างชาติเข้ามาใช้และวิศวกรต่างชาติก็เข้ามาช่วย แต่หุ้นส่วนที่พ่อค้าลงทุนมีจำนวนไม่เพียงพอ และผู้จัดการคนแรก คือ นายเชง กวน ยิง เป็นนายหน้าที่มีความรู้เป็นที่รู้จักทั่วไป แต่ใช้เงินทุนอย่างไม่ฉลาด และมีบางคนกล่าวว่าทำไปเพื่อผลประโยชน์ของตัวเอง หลังจากที่นายเซิง ซวน หวายได้เข้ารับหน้าที่ในโครงการนี้ ใน ค.ศ. ๑๘๘๗ เขานำเงินจากบริษัทเรือกลไฟของพ่อค้าจีนซึ่งเขาเป็นประธานอยู่ และเอาจากส่วนราชการมณฑลของหลี่ หุง จางในเขตนครหลวงแบ่งมาให้ทุนแก่โรงงานทอผ้า เริ่มจาก ค.ศ. ๑๘๙๐ คนงานในโรงงานประมาณ ๔,๐๐๐ คนได้ผลิตผ้าและด้ายชนิดที่ดีเยี่ยม และแบ่งร้อยละ ๒๕ ให้แก่หุ้นใน ค.ศ. ๑๘๙๓, เมื่อเกิดโชคร้ายโรงงานทอผ้าถูกไฟไหม้ นายหลี่และนายเซิงวางแผนจัดสร้างโรงงานทอผ้าขึ้นใหม่อีก ๑๑ แห่งอย่างไม่รีรอ โดยวางแผนที่จะผูกขาดอุตสาหกรรมการทอผ้าของจีนที่สร้างขึ้นใหม่และลดการสั่งสินค้าเข้า เขาได้มีโรงงานดำเนินกิจการอยู่ถึงห้าโรงงานแล้ว เมื่อเกิดสงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่น ค.ศ. ๑๘๙๔—๙๕ อันทำให้ความหวังของพวกเขาต้องยุติลง

ในระยะนี้ ยังมีการลงทุนอื่น ๆ อีกหลายอย่างที่ไม่สู้แพร่หลายในเมืองจีน แต่แม้กระนั้นก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้จีนไม่ล้าหลังประเทศสำคัญ ๆ ประเทศอื่น

ความก้าวหน้าอย่างเชื่องช้าของการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ และ ค.ศ. ๑๘๘๐

ความเจริญทางวัตถุในเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา พร้อมกับความเจริญทางการค้าและการอุตสาหกรรมนั้น เป็นสิ่งแน่นอนที่จะต้องก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสติปัญญาและทางวัฒนธรรม แม้กระนั้นความคิดเห็นและท่าทีใหม่ ๆ ที่ได้จากการติดต่อกับตะวันตกก็ยังคงเป็นส่วนน้อยในขอบเขตของขนบธรรมเนียมประเพณีอันกว้างขวางของจีน การไว้ผมเปีย เสื้อคลุมยาวของนักศึกษา การมัดเท้าของสตรีชาวจีน พิธีกรรมในการแต่งงานและงานศพ การหามเสลี่ยงของข้าราชการผ่านฝูงชนในท้องถนน ลักษณะทั้งหมดของวิถีชีวิตของชาวจีนยังคงมิได้ถูกกระทบกระเทือนด้วยแบบอย่างตะวันตกดังเช่นที่กำลังเกิดขึ้นในประเทศญี่ปุ่น ความคิดที่ต้องการจะเปลี่ยนแปลงนั้นแพร่หลายทั่วไป แต่ก็เป็นไปอย่างช้า ๆ ถ้าหากเรามองดูพัฒนาการใหม่ ๆ เช่น กรมไปรษณีย์โทรเลขที่ทันสมัย โรงพิมพ์ และการอบรมนักศึกษาไปศึกษาต่อต่างประเทศ เราจะเห็นแบบฉบับสามัญอันหนึ่ง คือ ทุกอย่างในการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยนั้นได้รับแรงบันดาลใจจากตัวอย่างตะวันตก และดังนั้นจึงจำต้องมาบังคับเปลี่ยนแปลงของเดิมซึ่งสถาบันเหล่านั้นก็ต้านทานอย่างเข้มแข็ง เพื่อที่จะให้ความจำเป็นหรือการเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไปอย่างช้า ๆ

กรมไปรษณีย์โทรเลขสมัยใหม่

นายโรเบิร์ต ฮาร์ท ได้เริ่มงานจัดตั้งบริการทางการไปรษณีย์ทั่วประเทศ เพื่อให้การส่งข่าวสารเป็นไปได้สะดวกขึ้น ดังเช่นที่กองภาษีท่าเรืออำนวยความสะดวกให้แก่การค้าขายของชาวต่างชาติ ฮาร์ทต้องใช้เวลากับงานนี้ถึงสามสิบปีเพราะจีนไม่มีความต้องการประการใด การไปรษณีย์ที่มีอยู่ก่อนแล้วแม้จะมีประสิทธิภาพระดับก่อนยุคใหม่ ก็เป็นสถาบันหลายแห่งที่จัดตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ในการต่อต้านการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ

ในขั้นแรกได้มีสถานีของทางราชการอยู่ ๑,๖๐๐ แห่ง เป็นสถานีสื่อสารที่ใช้ม้า (อีชาน) อยู่บนเส้นทางสายสำคัญ ๆ ห้าสายที่กระจายออกจากกรุงปักกิ่งไปทั่วจักรวรรดิ จากการใช้เงินงบประมาณประจำปีจากปักกิ่งประมาณสามล้านเหรียญจีน ระบบเก่านี้ได้ให้บริการในการย้ายข้าราชการ ส่งเอกสารสินค้า และเงินตราในระดับความเร็วระดับต่าง ๆ และพาหนะที่ใช้ทุกประเภท ข้าราชการที่จะเดินทางในเส้นทางเหล่านี้อาจจะใช้คนหาบเสลี่ยงจำนวนแปดคน รถสองหรือสามคันและใช้ม้าหกตัวในบริเวณที่ราบจีนภาคเหนือ และต้องเพิ่มพนักงานหาม พนักงานถือสิ่งของ และผู้คุ้มกันจำนวนหนึ่งร้อยคนในเขตเทือกเขา

ทางภาคใต้ ระบบราชการที่ขัดกับยานพาหนะของสาธารณะแบบนี้สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายส่วนภูมิภาคตามเส้นทางนั้นมาก แต่ก็ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ในเมื่อไม่มีการจัดการทางด้านถนนและเส้นทางรถไฟที่ทันสมัย

ในขั้นที่สองเมื่อคนสามัญจำเป็นต้องใช้การไปรษณีย์ ได้มี "สำนักงานจดหมาย" เพื่อการค้าขายเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก (หมิน ซิน ชู่ แปลตามตัวอักษรว่า "สำนักงานจดหมายของประชาชน") ซึ่งช่วยส่งจดหมายส่วนตัวโดยเก็บเงินจำนวนเล็กน้อยตามแต่ระยะทางใกล้หรือไกล และตามลู่ทางที่จะเก็บเกี่ยวผลกำไรได้ของเส้นทางนั้น ๆ กิจการเอกชนเหล่านี้ได้เจริญเติบโตขึ้นตามความเจริญของการธนาคารและบริษัทธุรกิจ เช่นธนาคารซานซีทั้ง ๔๙ แห่ง ครั้งหนึ่งมีสาขาถึง ๔๑๔ สาขาใน ๘๓ ท้องที่ และเพราะมีการติดต่อการค้าอยู่เป็นประจำ จึงน่าจะมีกำไรดีที่จะเปิดบริการส่วนตัวส่งจดหมายแก่สาธารณชนทั่วไป แต่มิได้พยายามที่จะให้บริการนี้ติดต่อทั่วถึงได้ทุก ๆ ภาคของประเทศจีน เมื่อถึงปลายศตวรรษได้มีสำนักงานจดหมายจดทะเบียนทำกิจการทั้งหมดถึง ๓๐๐ แห่ง ในเมืองท่า ๒๔ เมือง และในเมืองอื่น ๆ จำนวนมากในประเทศ

ในขั้นสุดท้าย เขตที่มีการปกครองแบบตะวันตกได้จัดตั้งบริการทางไปรษณีย์ของตนเองขึ้นระหว่างเมืองที่สำคัญ ๆ ในการค้าของต่างชาติ และเปิดบริการความสะดวกนี้ให้แก่ชาวต่างชาติที่พักอาศัยอยู่ และโดยอาศัยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามสนธิสัญญา จึงมีสำนักงานไปรษณีย์ต่างชาติประเภทนี้ถึงสิบสองแห่งเปิดดำเนินงานอยู่ในประเทศจีน

นายฮาร์ทประสบผลสำเร็จในการพัฒนาการไปรษณีย์แห่งชาติแบบสมัยใหม่ในท่ามกลางผลประโยชน์เหล่านี้ โดยใช้ปัจจัยจากกองภาษีท่าเรือด้วยความสุขุมรอบคอบ ในฤดูหนาวเมื่อมอบหมายงานการส่งไปรษณีย์บนบกให้รัฐบาลปักกิ่งแล้ว กองภาษีท่าเรือก็ค่อย ๆ จัดตั้งกรมไปรษณีย์โทรเลขขึ้น ต่อมากรมนี้ก็ได้เรือกลไฟต่างชาติที่แล่นอยู่ในน่านน้ำจีน ทำหน้าที่ส่งเมล์ของสำนักงานไปรษณีย์ของจักรพรรดิ ซึ่งจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการให้เป็นส่วนหนึ่งของกรมศุลกากร ใน ค.ศ. ๑๘๙๖ ด้วยวิธีนี้กรมไปรษณีย์ศุลกากรหน่วยใหม่จึงสามารถเข้าไปแทรกแซงและเป็นตัวแทนของกิจการเดินเรือกลไฟส่งเมล์ทั้งหมดของสำนักงานจดหมายของเอกชน นับเป็นระยะสิบปีกว่าที่บริการของไปรษณีย์แห่งชาติขยายออกได้กว้างขวาง ทำให้การไปรษณีย์แบบเก่า ๆ ต้องเลิกกิจการไป

การเริ่มต้นกิจการหนังสือพิมพ์ของจีน

กำเนิดของอาชีพทำหนังสือพิมพ์เป็นอีกส่วนหนึ่งของการพัฒนาประเทศจีนให้ทันสมัย ซึ่งเริ่มขึ้นภายใต้ความสนับสนุนของชาวตะวันตกในเมืองท่าต่าง ๆ ที่เปิดตามสนธิสัญญา แต่แม้

กระนั้น ความเจริญของการหนังสือพิมพ์จีนสมัยใหม่ก็ได้รับอิทธิพลจากสิ่งที่ทำมาแต่เก่าก่อนที่ควรยกย่องและข้อกำหนดต่าง ๆ หลายประการ

หนังสือราชกิจจานุเบกษาของรัฐบาลปักกิ่งที่มีชื่อเสียงของสมัยราชวงศ์หมิงและราชวงศ์ชิงนั้น มีอายุสืบย้อนหลังอย่างน้อยที่สุดถึงสมัยราชวงศ์ถัง เมื่อสถานีไปรษณีย์ของราชการเจริญขึ้นเป็นแหล่งรับส่งข้อความและเอกสาร และเป็นแหล่งกระจายข่าวจากเมืองหลวงไปยังศูนย์กลางมณฑลที่สำคัญ ๆ แม้ว่าหนังสือราชกิจจานุเบกษาของรัฐบาลปักกิ่งจะตีพิมพ์เอกสารราชการขึ้นใหม่เพื่อให้เป็นที่รับรู้กันทั่วไปในราชสำนัก แต่ก็มิได้เป็นการพิมพ์อย่างเป็นทางการและมิได้มีแบบแผนแต่เพียงอย่างเดียว กล่าวคือ บริษัทเอกชนเป็นจำนวนมากในปักกิ่งได้ผลิตและจัดทำหนังสือที่เรียกว่าราชกิจจานุเบกษาขึ้นเป็นการค้า เพราะฉะนั้นพวกเขาจึงกระจายข่าวของทางราชสำนัก บันทึกและเอกสารของพระจักรพรรดิในหมู่ชนชั้นนักปราชญ์ทั่วทั้งจักรวรรดิ ควบคู่ไปกับการเผยแพร่หนังสือตอบโต้ของทางราชการที่เป็นหนังสือลับ มีการจัดพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาประเภทคล้ายคลึงกันนี้เป็นการค้าในเมืองหลวงของมณฑลต่าง ๆ ทั่วไป

ในเมืองต่าง ๆ นั้น การเผยแพร่ข่าวทำโดยอาศัยใบปลิวการค้าหรือกระดาษพิมพ์ (ฉินหวุ่น ซี) ทำเป็นงานปลีกย่อยโดยทางร้านตีพิมพ์ข่าวที่พอเชื่อถือได้ และนำไปเร่ขายตามถนน หนังสือพิมพ์ข่าวที่เพิ่งเริ่มก่อตัวประเภทนี้มักจะพิมพ์จากบล็อกที่ทำด้วยดินเหนียวหรือขี้ผึ้งที่ตัวหนังสืออาจจะถูกทำให้แหลมคมได้รวดเร็วกว่า แต่ก็อาจจะอ่านได้ชัดสู้บล็อกไม้ไม่ได้ สมาคมพ่อค้าและแหล่งพิมพ์หนังสือจัดทำบัญชีราคาขึ้นภายใต้ความอุปถัมภ์ของข้าราชการหรือชนชั้นนักปราชญ์ ทำให้การเผยแพร่ข่าวสารที่ตีพิมพ์สมบูรณ์แบบตามจารีตประเพณี

คณะสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ ได้นำความรู้เรื่องการปฏิวัติเข้ามาเผยแพร่โดยวิธีการแพร่ข่าวแบบโบราณเหล่านี้ เนื่องจากประสบอุปสรรคจากเขตภายในมาจนกระทั่งถึงทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ พวกเขาจึงเริ่มพิมพ์คำสอนแปลเป็นภาษาจีนออกเผยแพร่ และพวกเขายังได้ตระหนักด้วยอีกว่า "ความรู้และวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตกเป็นเครื่องมือของศาสนา" สมาคมนักสอนศาสนาลอนดอนได้จัดตั้งสำนักพิมพ์ขึ้นแห่งหนึ่งที่มะละกา ใน ค.ศ. ๑๘๑๕ และจัดพิมพ์หนังสือวารสารรายเดือนเป็นภาษาจีนขึ้น นักสอนศาสนาอื่น ๆ ดำเนินรอยตามตัวอย่างนี้ ทั้งในปัตตาเวีย สิงคโปร์ หมาเก๊า และกวางตุ้ง และต่อมาหลังจากที่มีการเปิดเมืองท่าตามสนธิสัญญาแล้ว ก็จัดทำในฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ด้วย นอกจากวารสารสอนศาสนาที่ออกเป็นภาษาจีนแล้ว ยังมีหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษฉบับอื่น ๆ อีก เช่น

หนังสือพิมพ์จีน (ฮ่องกง ๑๘๔๕—) และหนังสือพิมพ์จีนเหนือ (เซี่ยงไฮ้ ๑๘๕๐—) ซึ่งให้บริการแก่ประชาคมค้าขายและกลายมาเป็นแบบอย่างให้แก่หนังสือพิมพ์จีนแบบสมัยใหม่

ในที่สุดกิจการหนังสือพิมพ์ของจีนก็ก้าวขึ้นมาเหนือระดับมาตรฐานแท้ ๆ ของหนังสือราชกิจจานุเบกษาและรายงานข่าวการตลาด เมื่อคนที่มีความสามารถพิเศษทางด้านอักษรศาสตร์เริ่มตีพิมพ์ความคิดเห็นของบรรณาธิการเกี่ยวกับข่าวสารประจำวัน ซึ่งเป็นการกระทำที่ทางฝ่ายราชวงศ์ไม่เห็นด้วย และดังนั้น จึงมีทางทำได้เฉพาะเมื่ออยู่ใต้ความคุ้มครองของเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญา นายหวาง เต้า (ค.ศ. ๑๘๒๘—๑๘๙๗) ผู้บุกเบิกงานด้านนี้ได้เริ่มต้นชีวิตในฐานะเป็นนักปราชญ์โบราณ แต่ต่อจากนั้นในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๕๐ เขาอยู่ที่เมืองเซี่ยงไฮ้ ในฐานะเป็นบรรณาธิการชาวจีนของหนังสือพิมพ์ของสมาคมสอนศาสนาลอนดอน เนื่องจากถูกสงสัยว่ามีการติดต่อกับพวกกบฏไต้เผ็ง เขาจึงหลบหนีไปอยู่ใต้ความคุ้มครองของอังกฤษที่ฮ่องกงใน ค.ศ. ๑๘๖๒ ระหว่างช่วงสิบปีต่อมา เขาได้ช่วยนายเจมส์ เลกก์ ซึ่งได้แปลตำราสี่เล่มแล้ว ให้แปลหนังสือตำราห้าเล่มได้เสร็จบริบูรณ์ ระยะนี้นายหวางอยู่กับนายเลกก์ในประเทศสกอตแลนด์สองปี หลังจากการฝึกหัดกิจการการพิมพ์ในระยะยาวเช่นนี้ และได้ติดต่อกับชาวตะวันตกหลัง ค.ศ. ๑๘๗๐ หวาง เต้า จึงกลายเป็นนักหนังสือพิมพ์อิสระ จัดทำและพิมพ์หนังสือพิมพ์รายวันของเขาขึ้นเองที่ฮ่องกง ขณะเดียวกับที่เขายังคงนำเอาเอกสารของทางราชสำนักจากปักกิ่งมาตีพิมพ์อยู่นั้น เขาก็เสนอข่าวเกี่ยวกับการค้า ข่าวในประเทศและข่าวต่างประเทศไปด้วย และยังตีพิมพ์ข้อวิพากษ์วิจารณ์ของเขาเอง ซึ่งแก้ไขให้ดีขึ้นจากการเดินทางของเขาในยุโรปและญี่ปุ่น หลัง ค.ศ. ๑๘๘๔ ณ เมืองเซี่ยงไฮ้นั่นเอง เขาได้เขียนบทความให้แก่หนังสือพิมพ์จีนรายวันชั้นแนวหน้า คือ หนังสือพิมพ์ซุนเปา (ชาวอังกฤษคนหนึ่งได้จัดทำขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๒)

นายหวาง เต้า เป็นบุคคลชั้นแนวหน้า เป็นผลิตผลผสมของวัฒนธรรมจีนและตะวันตก เป็นคนอยู่ที่เกาะฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้จริง ๆ มีใจรักประเทศบ้านเกิดเมืองนอน มีสติปัญญาวิพากษ์วิจารณ์สภาพของประเทศจีน เขาได้เขียนบันทึกไว้ตั้งแต่ระยะต้น ๆ ว่า "เมื่อท่านมองชาวต่างประเทศที่มีจมูกโด่งและมีกระบอกตาลึก ท่านจะเห็นว่าพวกเขามีเล่ห์เหลี่ยมเพียงใด เขาปฏิบัติต่อชาวจีนอย่างเลวทรามที่สุด" การทำงานให้พวกเขาเหล่านั้นเป็นการเสียเกียรติยศ แต่เมื่อเขาได้เห็นชาวตะวันตกมากยิ่งขึ้น นายหวางกลับหันมาเป็นปรปักษ์ต่อสาเหตุต่าง ๆ ที่ทำให้ประเทศจีนล้าหลัง เช่น การสอบที่ล้าสมัย ทหารที่ไม่ได้รับการฝึกหัด ความโง่เขลาทางด้านเทคโนโลยี เขาเปรียบเทียบการปกครองของจีนและอังกฤษ และเห็นว่าการหยิบยืมอารยธรรมตะวันตกนั้น ไม่อาจหยุดเอาไว้แค่เพียงวิธีการทางเทคนิค

เท่านั้น แต่จะต้องนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของดั้งเดิมด้วย การติดต่อกับตะวันตกก่อให้เกิดความคิดทั้งเรื่องความรักชาติและเรื่องการปฏิรูป

การส่งนักศึกษาไปต่างประเทศ

ผู้บุกเบิก "การเป็นนักเรียนนอก" เป็นเด็กชายที่ยากจนจากหมาเก๊า ชื่อ ยุง วิง (ค.ศ. ๑๘๒๘–๑๙๑๒) เขาเรียนภาษาอังกฤษมาตั้งแต่อายุได้เจ็ดปีในโรงเรียนสอนศาสนา (ส่วนหนึ่งเรียนที่สมาคมการศึกษามอร์ริสัน พร้อม ๆ กับนายตง กิง ซิง ผู้ซึ่งต่อมาเป็นนายหน้า) และคณะสอนศาสนาส่งให้ไปสหรัฐอเมริกา เขารับนับถือคริสต์ศาสนาและโอนสัญชาติเป็นอเมริกัน และจบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยเยลใน ค.ศ. ๑๘๕๔ การศึกษาที่เขาได้รับจากมหาวิทยาลัยเยลทำให้เขาเห็นถึง "ความรับผิดชอบซึ่งนัยน์ตาที่บีดเพราะความโง่เขลา ไม่อาจจะมองเห็นได้" เขาเห็นว่า "ประเทศจีนอาจจะเจริญขึ้นใหม่ กลายเป็นประเทศที่รอบรู้และมีอำนาจด้วยการศึกษาแบบตะวันตก" แต่เมื่อเขาได้กลับมาอยู่ในสังคมชาวจีนและชาวต่างชาติในเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาแล้ว และแม้ว่าเขาจะมีความรู้ในทั้งสองภาษาอย่างดีก็ตาม แต่นายยุง วิง ก็ได้รับความลำบากในการดำเนินชีวิต และถึงกระนั้นก็ยังคงรักษาเกียรติ ทั้งในฐานะเป็นชาวจีนและในฐานะเป็นคนที่จบการศึกษาจากเยล เขาเปลี่ยนมาดำเนินธุรกิจการค้าขายใบชาใน ค.ศ. ๑๘๖๔ นายเจิง กั๋ว ฟัน จัดส่งให้เขาไปสหรัฐอเมริกาเพื่อจัดซื้อเครื่องมือสำหรับโรงสรรพาวุธเกียงหนาน

กว่านายเจิงและนายหลี่ หุง จางจะยอมรับความฝันอันยาวนานของนายยุง วิง เกี่ยวกับการส่งคณะนักศึกษาไปยังสหรัฐอเมริกาก็นานจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๗๒ ภายใต้โครงการนี้ได้จัดส่งเด็กชายชาวจีนที่จบการศึกษาขั้นสูงแล้วจำนวน ๑๒๐ คน ซึ่งส่วนใหญ่มาจากครอบครัวชาวกวางตุ้งที่ยากจนไปยังเมืองฮาร์ทฟอร์ด มลรัฐคอนเนกติกัต โดยจัดแบ่งเป็นสี่หมู่ หมู่ละ ๓๐ คน เพื่อไปรับการศึกษาแบบตะวันตกเป็นระยะเวลาสิบห้าปี เป็นการเตรียมตัวไว้ทำงานให้รัฐบาลภายใต้ความควบคุมดูแลของนายยุง วิง และกลุ่มนักปราชญ์สำนักฮั่นหลิน ซึ่งเป็นผู้ร่วมงานของนายยุง วิง เด็กคณะนี้ถูกนำไปอยู่กับครอบครัวต่าง ๆ ตลอดทางเหนือและทางใต้แคว้นคอนเนกติกัต แต่จะมาเรียนตำราโบราณของจีนที่ศูนย์ของคณะเป็นระยะ ๆ อย่างไรก็ตาม ในเวลาไม่นานนัก เด็กชายเหล่านั้นก็ผ่านขั้น "การเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ แต่เห็นได้ชัดเจน" ทั้งในเรื่องการพูดจาและการแต่งกาย มีการบีดบังผมเปียนิยมกีฬา มีความร่าเริง และมีความประพฤติที่งดงาม หรืออีกนัยหนึ่งนั้นคือกลายเป็นชาวอเมริกัน นายยุง วิง ผู้ซึ่งขณะนี้ได้สมรสกับสตรีชาวอเมริกัน และดูจะมีท่าทางเป็นชาวคริสต์มากกว่าเป็นผู้นิยมลัทธิขงจื๊อได้เป็นคนสนับสนุนการรับอารยธรรมนี้ อย่างไรก็ตาม ผู้ร่วม

งานของเขาที่เป็นพวกจารีตนิยมกลับเห็นเป็นเรื่องน่ากลัว ต่างวิพากษ์วิจารณ์ด้วยความโกรธแค้น ทำให้เกิดผลสะท้อนในปักกิ่ง คณะที่ส่งไปอบรมนั้นก็ทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง โรงเรียนฝึกหัดอบรมของรัฐบาลกำลังมีการปรับปรุงในประเทศจีน และอาจทำให้เสียค่าใช้จ่ายถูกกว่า ในขณะเดียวกันกำลังเกิดมีขบวนการต่อต้านชาวจีนขึ้นในมลรัฐแคลิฟอร์เนีย ที่ซึ่งการกีดกันชาวตะวันออกได้กลายเป็นเรื่องการเมืองแล้ว และสนธิสัญญาฉบับหนึ่งระหว่างจีน–อเมริกาปี ค.ศ. ๑๘๘๐ ได้ให้สหรัฐอเมริกาแต่เพียงฝ่ายเดียวที่จะ "ระงับ" การให้ชาวจีนเข้าประเทศ สถาบันเวสท์ปอยท์ และแอนนาโปลิส ก็ไม่ยอมรับนักศึกษาของยุง วิง ให้เข้ามารับการฝึกหัดอบรมได้ ซึ่งขัดกันกับสนธิสัญญาเบอร์ลินเกม ค.ศ. ๑๘๖๘ อันเป็นสนธิสัญญาที่คิดหวังไว้ในทางที่ดี ด้วยเหตุผลหลายอย่าง การส่งคณะนักศึกษาออกไปศึกษานั้นจึงถูกล้มเลิกไปใน ค.ศ. ๑๘๘๑

บรรดานักศึกษาซึ่งได้รับการอบรมมาอย่างครึ่ง ๆ กลาง ๆ จากฮาร์ทฟอร์ท ที่กลับมาอยู่ในเมืองเซี่ยงไฮ้นั้น เปรียบเหมือนคนพลัดถิ่นที่ต้องมาคุกเข่าก้มศีรษะต่อเจ้านาย และได้รับการต้อนรับด้วยความหวาดระแวงโดยทั่วไป ความก้าวหน้าของพวกเขาอาจช่วยเผยแพร่ความคิดเห็นที่ผิดไปจากแบบแผนเดิม และเป็นอันตรายต่อผลประโยชน์ของบรรดานักปราชญ์ในระบบการสอบแบบขงจื๊อที่มิได้มีการเปลี่ยนแปลง[๑] ต่อมานักศึกษาของยุง วิงจึงช่วยในการปรับปรุงประเทศเฉพาะในโอกาสที่ต้องใช้เทคโนโลยีและการจัดดำเนินการแบบตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ เพราะฉะนั้นในบรรดานักศึกษาเหล่านั้นจึงมีผู้สมัครไปทำงานในกองทัพเรือ ๑๗ คน ไปอยู่การไปรษณีย์และการรถไฟ ๑๕ และ ๑๔ คนตามลำดับ ไปทำงานทางฝ่ายการทูต ๑๓ คน ไปอยู่เหมืองไคปิง ๖ คน และที่มาเป็นข้าราชการประจำมีจำนวนเพียง ๑๒ คนเท่านั้น อย่างไรก็ดียังมีหลายคนที่ก้าวขึ้นมามีความสำคัญและมีชื่อเสียง

ในยุคเดียวกันหลี่ หุง จางและข้าราชการตำแหน่งสูง ๆ คนอื่น ๆ รวมทั้งบรรดาผู้ที่อยู่ที่อู่ต่อเรือเมืองฟูโจว ต่างก็จัดส่งนักศึกษาไปยังยุโรป ส่งไปประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสจำนวนสามสิบคน ใน ค.ศ. ๑๘๗๗ และส่งไปประเทศอื่น ๆ ใน ค.ศ. ๑๘๘๒ ๑๘๘๖ และ ๑๘๙๗ แต่ไม่เคยมีจำนวนมากเท่าคณะนักศึกษาของยุง วิง ที่ส่งไปสหรัฐอเมริกาคราวนั้น ในแผนการของรัฐบาลจีนต่อมา เกี่ยวกับเรื่องการส่งนักศึกษาไปศึกษาต่างประเทศที่ได้จัดทำไว้เป็นเล่ม หลัง ค.ศ. ๑๙๐๑ นั้น ให้พิจารณาเรื่องการจะส่งนักศึกษาไปต่างประเทศด้วย

---

[๑] หลี่ หุง จางและคนอื่น ๆ ไม่สามารถนำ "สิ่งที่เป็นของต่างชาติ" (หยางหวู) เข้าไปร่วมในการสอบได้ และวิชาคณิตศาสตร์ที่เพิ่มเข้าไประยะต่อมาและได้รับการเสนอบ่อยครั้งที่จะให้เป็นวิชาเฉพาะใน ค.ศ. ๑๘๘๗ มิได้เป็นการปฏิรูปที่แท้จริง เพราะทุกระยะสามปี ทางการจะอนุญาตให้ผู้ที่จบการศึกษาของมณฑลเพียง ๓ คน จากจำนวน ๒๘๓ คน ที่จะได้มีความรู้บางอย่างในวิชาทางคณิตศาสตร์

ความระมัดระวัง คือ ให้ส่งนักศึกษาที่มีอายุเกินวัยรุ่น คือ เกินสิบหกปี ไม่ให้ต่ำกว่านั้น เพื่อที่จะไม่ไปถูกอารยธรรมต่างชาติกลืนไปเสียหมด

คณะผู้เผยแพร่คริสต์ศาสนา

ประวัติขบวนการของนักเผยแพร่ศาสนาก็เช่นเดียวกับเรื่องของการริเริ่มทำอย่างแข็งขัน และได้ผลเพียงเล็กน้อย ในเรื่องของการทุ่มเทความพยายามอย่างมาก และมีผลที่ไม่สมหวังรุนแรง หลัง ค.ศ. ๑๘๗๐ อัตราการขยายตัวของคณะผู้เผยแพร่คริสต์ศาสนามีมากกว่าอัตราการขยายตัวทางการค้าขายของชาวต่างชาติ หรือมากกว่าสิ่งอื่น ๆ เกือบจะทั้งหมดในสังคมจีน บาทหลวงคาทอลิกชาวต่างชาติมีจำนวนประมาณ ๒๕๐ คน ใน ค.ศ. ๑๘๗๐ และใน ค.ศ. ๑๘๙๖ มีประมาณ ๗๕๐ คน ฝ่ายโปรเตสแตนท์ที่เข้ามาในประเทศเพิ่มจำนวนขึ้นประมาณสองเท่าทุกระยะสิบปี ศูนย์ของคณะผู้เผยแพร่คริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนท์มีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จาก ๓๕ ศูนย์ในท้องที่ ๑๔ ตำบล ใน ค.ศ. ๑๘๖๐ ไปเป็น ๑๓๒ ศูนย์ในท้องที่ ๗๙ ตำบล ใน ค.ศ. ๑๘๘๐ และเพิ่มเป็น ๔๙๘ ศูนย์ในท้องที่ ๓๕๖ ตำบล ใน ค.ศ. ๑๙๐๐ แม้กระนั้นใน ค.ศ. ๑๘๙๐ เมื่อนักสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ ๑,๓๐๐ คน มีจำนวนมากกว่าฝ่ายคาทอลิกเป็นอัตราส่วนสองต่อหนึ่ง แต่ฝ่ายโปรเตสแตนท์กลับมีคนรับนับถือนิกายนี้เพียง ๓๗,๐๐๐ คนเท่านั้น เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนของผู้รับนับถือนิกายคาทอลิกที่มีอยู่ครึ่งล้าน

จากการทำงานเผยแพร่ศาสนาที่ได้เคยทำกันมาในหมู่ประชากรในเขตภายในของจีน ฝ่ายคาทอลิกยังคงต้องรับภาระหนักจากการก่อกวนของชาวจีนให้ต่อต้านชาวคริสต์ รวมทั้งจากการที่ชนชั้นสูงที่เกลียดกลัวชาวต่างชาติได้แจกจ่ายหนังสือลามกเล่มเล็ก ๆ ด้วย บางครั้งเกิดการวุ่นวายจลาจล การบุกโจมตี และการสูญเสียชีวิต จากความรุนแรงเหล่านี้ตามท้องที่ต่าง ๆ ทั่วจักรวรรดิบีแล้วบีเล่า และบีที่หนักที่สุดคือบี ค.ศ. ๑๘๙๑ เกิดจลาจลหลายครั้งบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแยงซี เนื่องจากการที่คณะผู้สอนศาสนารับเอาเด็ก ๆ เข้าไปไว้ในโรงเลี้ยงเด็กกำพร้า และจากการขยายทรัพย์สินของคณะผู้เผยแพร่ศาสนาตามแบบอย่างของชาวต่างชาติ

ในทางตรงกันข้าม ฝ่ายโปรเตสแตนท์กลับได้มีส่วนเกี่ยวข้องในการทำงานเพื่อเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยมากกว่า พลังคณะสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์มีทั้งชาวอเมริกันและชาวอังกฤษ ทั้งบุรุษและสตรีในจำนวนเท่า ๆ กัน ส่วนใหญ่เป็นคนชั้นกลางหรือจากเขตชนบทและมีจำนวนมากในระยะบีแรก ๆ ที่มิได้มีการศึกษาขั้นสูงมาก พวกเขายังคงเผยแพร่คำสั่งสอนของพระเยซู เพื่อช่วยให้วิญญาณรอดพ้น แต่มีคนกลุ่มน้อยที่กำลังเพิ่มจำนวน

มากขึ้น ๆ เริ่มจะมองเห็นว่าการทำงานที่ดีและการให้บริการแก่สังคมเป็นที่น่ายินดีมากกว่า และอาจจะให้ผลมากกว่าการเผยแพร่คำสั่งสอนของศาสนาแต่เพียงอย่างเดียว การปฏิรูปจึงเกิดมีขึ้นในหมู่พวกเขา เขาพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงการประพฤติปฏิบัติตนของชาวจีนแต่ละคนทำให้พวกเขาอยู่ในฐานะต้องต่อต้านประเพณีหลายอย่างในสังคมจีน และธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันในสถาบันมานาน เช่น ต่อต้านการมีภรรยาได้หลายคน การแต่งงานตั้งแต่ยังเยาว์วัย การมัดเท้า การเล่นการพนันเสี่ยงโชค การเชื่อถือโชคลาง เช่น หมอดู การบูชารูปปั้นรูปเขียนของศาสนาอื่น ๆ และแม้แต่การเคารพบูชาบรรพบุรุษตามลัทธิขงจื๊อ หรือเรื่องการฆ่าทารกและความชั่วทุกด้านของฝิ่น พวกเขาได้เผยแพร่คำสอนของศาสนาต่อไปโดยใช้วิธีแปลเขียนหนังสือแสดงความคิดเห็น จัดพิมพ์หนังสือและวารสารต่าง ๆ ประกอบไปด้วย ด้วยเหตุนี้การอ่านหนังสือออกและการเข้าเรียนในโรงเรียนจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะทำให้คนยอมรับคำสอนของศาสนา และชาวพื้นเมืองที่ได้รับการศึกษาจะเป็นผู้เผยแพร่คำสอนของศาสนาได้อย่างดี เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๗ เมื่อที่ประชุมสภาครั้งแรกของผู้สอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ได้สำรวจภาวะความเป็นไป ปรากฏว่ามีโรงเรียนทางด้านเทววิทยาอยู่ถึง ๒๐ แห่ง พร้อมกับมีนักเรียนจำนวน ๒๓๑ คน ซึ่งอาจจะจัดให้เป็นผู้สอนศาสนาชาวพื้นเมืองได้

โดยทั่วไปแล้ว ผู้สอนศาสนาคิดว่าการศึกษาจะส่งเสริมคริสต์ศาสนา และบางกลุ่มในระยะแรกไม่ยอมสอนภาษาอังกฤษ เพราะภาษานั้นอาจจะช่วยให้เด็กชายหางานทำในเมืองท่าต่าง ๆ ที่เปิดตามสนธิสัญญาได้ และเป็นความจริงที่ว่านักเรียนชาวจีนนั้น บางทีก็ยอมรับนับถือคริสต์ศาสนาเพื่อให้ได้มีโอกาสศึกษา เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ นิกายโปรเตสแตนท์มีนักเรียนอยู่ในโรงเรียนศาสนา (๑๗,๐๐๐ คน) เป็นจำนวนมากเกือบจะครึ่งหนึ่งของจำนวนประชาคมโปรเตสแตนท์ทั้งหมด แต่การที่นิกายนี้เน้นหนักในการที่แต่ละคนจะต้องเข้าใจพระคัมภีร์เป็นการเปิดทางไปสู่การศึกษาเล่าเรียนวิชาการตะวันตกโดยทั่วไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

โรงเรียนชั้นประถมศึกษาของพวกโปรเตสแตนท์ ค่อย ๆ ขยายไปเป็นระดับมัธยม จนได้รับการขนานนามว่า "วิทยาลัย" (อย่างเช่น วิทยาลัยเซนต์จอห์นที่เมืองเซี่ยงไฮ้ หลัง ค.ศ. ๑๘๗๙) และถ้าไม่ได้เป็นสาขา ก็จะเป็นวิทยาลัยระดับเดียวกันกับวิทยาลัยอื่น ๆ ของคณะโปรเตสแตนท์ ที่จัดตั้งขึ้นโดยกลุ่มชาวคริสต์ในแถบตะวันตกตอนกลางในต้นศตวรรษเดียวกัน วิทยาลัยคริสเตียนในสหรัฐอเมริกาทำหน้าที่เป็นที่เพาะขบวนการนักสอนศาสนาในประเทศจีน ใน ค.ศ. ๑๘๘๑ คณะสอนศาสนาจากวิทยาลัยโอเบอร์ลินเป็นผู้นำของขบวนการอาสาสมัครนักศึกษาเพื่อทำงานในคณะผู้สอนศาสนาต่างประเทศ ที่เริ่มรับสมัครเยาวชนอเมริกันเพื่อทำงานเผยแพร่ศาสนา เหมือนเช่นที่คณะผู้สอนศาสนาภายในแผ่นดินจีนกำลังดำเนินงานนั้นอยู่ในอังกฤษ สแกนดิเนเวีย และเยอรมนี พอ ๆ กับที่ทำอยู่ในสหรัฐอเมริกา

การศึกษาทางโลกได้พื้นฐานในหลักสูตรของพวกสอนศาสนาไปพร้อม ๆ กับการขยายตัวของคณะแพทย์ เภสัชกรรม โรงพยาบาล และโรงเรียนการแพทย์สำหรับแพทย์ชาวจีน เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ เมื่อที่ประชุมสภาทั่วไปของคณะสอนศาสนาเปิดประชุมเป็นครั้งที่สอง พวกเขาได้มี "สมาคมนักสอนศาสนาด้านการแพทย์แห่งประเทศจีน" ดำเนินการควบคู่ไปกับ "สมาคมการศึกษาแห่งประเทศจีน" ขยายการรักษาพยาบาลไปถึงพวกติดฝิ่น คนตาบอด และคนเป็นใบ้ ต่อมาก็มีการจัดทำเพื่อให้เหมาะกับวิกฤติการณ์เฉพาะหน้าว่าด้วยเรื่องความอดอยาก โอกาสสำหรับชาวคริสต์ที่จะทำงานที่ดีในประเทศจีนนั้นไม่มีขอบเขตจำกัด

ชาวแบบทิสม์ผู้หนึ่งมีนามว่า ทิโมธี ริชาร์ดเป็นผู้รณรงค์กับความอดอยากของ ค.ศ. ๑๘๗๗—๗๙ ในมณฑลซานซี เขาเป็นชาวแคว้นเวลส์ที่มีความนึกคิดกว้างขวาง เชื่อมั่นว่าคริสต์ศาสนาในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของอารยธรรมตะวันตก จะประสบความสำเร็จในการเผยแพร่ในจีนได้ดีกว่าเมื่อจีนยอมรับสิ่งที่เป็นผลของอารยธรรมตะวันตกโดยทั่ว ๆ ไป นายฮัดสันเทย์เลอร์และคณะนักสอนศาสนาภายในแผ่นดินจีน มุ่งสนใจเฉพาะการช่วยวิญญาณให้รอดพ้นจากไฟนรก โดยอาศัยความเชื่อมั่นศรัทธาและการเปลี่ยนใจมานับถือศาสนาใหม่ด้วยการใช้พระคัมภีร์เข้าช่วย ฝ่ายทิโมธี ริชาร์ด ซึ่งก็มิได้มีความศรัทธาน้อยไปกว่านั้น ได้เชื่อว่าอาณาจักรของพระเจ้าจะต้องถูกจัดสร้างขึ้นไม่เฉพาะเพียงแต่ในจิตใจของผู้คนเท่านั้น แต่จะต้องมีอยู่ในทุกสถาบันบนพิภพด้วย และ "คนทั้งหลายที่ทำดีที่สุดเพื่อจะทำโลกนี้ให้ดีขึ้น ก็จะเป็นผู้ที่เหมาะสมที่สุดที่จะได้รับความสุขสำราญชั่วนิรันดร์หลังจากนั้น" เขามีความเชื่อในความก้าวหน้าของมนุษย์ เชื่อมั่นในแบบฉบับตะวันตกว่าเป็นส่วนหนึ่งของแผนการของพระเจ้า และเชื่อมั่นในงานที่ดี โดยเฉพาะเรื่องการศึกษาว่าเป็นสิ่งจำเป็นต่อความเจริญก้าวหน้า จากปี ค.ศ. ๑๘๙๑ เขาเป็นเลขานุการของสมาคม เอส ดี เค (สมาคมเพื่อการเผยแพร่คริสต์ศาสนาและความรู้ทั่วไปในบรรดาชาวจีน) ได้มุ่งเผยแพร่วิทยาการตะวันตกและความคิดว่าด้วยการปฏิรูปให้แก่บรรดาชนชั้นนักปราชญ์และชนชั้นข้าราชการโดยเฉพาะ

ในแขนงงานที่กว้างอันนี้ ริชาร์ดได้เพื่อนร่วมงาน ชื่อ นายยัง เจ อัลเลน (ค.ศ. ๑๘๓๖—๑๙๐๗) ผู้ซึ่งขาดการสนับสนุนจากคณะสอนศาสนาของเขาที่รัฐจอร์เจีย เพราะเกิดสงครามกลางเมือง และได้มาเป็นผู้แปลและบรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ชื่อ "ข่าวสารผู้เผยแพร่ศาสนา" ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๘ ให้เผยแพร่อ่านกันในหมู่ประชาคมชาวจีนที่นับถือศาสนาคริสต์ (เฉียว ฮุย ฉินเป่า) นายอัลเลนได้ขยายหนังสือพิมพ์นี้ให้เป็นหนังสือ *นิตยสารโลก* (วั้น กั๋ว กุง เป้า มีความหมายตามตัวอักษรว่า หนังสือพิมพ์นานาชาติ และแปลต่อมาเป็น*หนังสือวิจารณ์เหตุการณ์*)ซึ่งเผยแพร่ข่าวโลกและ "ความรู้ที่เกี่ยวพันกับภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ อารยธรรม...และความเจริญทั่ว ๆ ไปของประเทศตะวันตก" เป็นหนังสือพิมพ์

รายสัปดาห์ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๕ ถึง ค.ศ. ๑๘๘๓ และเป็นหนังสือพิมพ์รายเดือนจาก ค.ศ. ๑๘๘๙ ถึง ค.ศ.๑๙๐๗ หนังสือพิมพ์นี้สามารถดำเนินการจัดพิมพ์โดยบรรดานักปราชญ์ชาวจีน จัดเสนอแนวความคิดและข่าวสารตะวันตกที่เลือกสรรแล้วเป็นภาษาจีน รวมทั้งข้อเสนอของนายทิโมธี ริชาร์ด ให้มีการปฏิรูปประเทศจีนเสียใหม่ ความจริงแล้วหนังสือพิมพ์นี้เป็นแหล่งที่มาส่วนหนึ่งของขบวนการปฏิรูปของทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐

ถึงกระนั้นก็เหมือน ๆ กับบทบรรณาธิการของหวาง เต้า และคณะนักศึกษาของยุง วิง กล่าวคือ การสนับสนุนการปฏิรูปของพวกผู้เผยแพร่ศาสนาอยู่เพียงรอบนอกของชีวิตชาวจีน เป็นผลิตผลของประชาคมจีน–ตะวันตกอันเป็นประชาคมใหม่ในเมืองท่าต่าง ๆ ห่างไกลจากชนส่วนใหญ่ที่เป็นชนชั้นชาวนา หรือแม้แต่กลุ่มใหญ่ของชนชั้นนักปราชญ์ ข้าราชการชั้นผู้นำบางคนอาจจะได้รับการบอกกล่าว การส่งเสริม สนับสนุน และถึงขั้นแนะนำจากเมืองท่าหรือจากกิจกรรมของพวกนักเผยแพร่ศาสนา แต่จีนก็ยังคงเฉื่อยชายึดมั่นในจารีตประเพณีจนกระทั่งญี่ปุ่นมามีชัยชนะอย่างเด็ดขาดในการสงครามปี ค.ศ. ๑๘๙๕

ในทัศนะของชาวตะวันตกบางคน ยังเห็นว่าประชาชนชาวจีนดูเหมือนกับว่าไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลง นักเขียนหนังสือพิมพ์เผยแพร่ศาสนาที่มีผู้อ่านกว้างขวางทั่วไปมากที่สุดขณะนั้น คือ นายอาร์เธอร์ เอช สมิธ (ค.ศ. ๑๘๔๕–๑๙๓๒) ซึ่งเขียนหนังสือเรื่อง "ลักษณะของชาติจีน" ว่าด้วยเรื่องวิถีทางของจีน และความไม่สมหวังของชาวตะวันตก (ค.ศ. ๑๘๙๐) และเขาใช้ชื่อต่าง ๆ ต่อไปนี้เป็นชื่อบทต่าง ๆ ในหนังสือของเขา คือ ชื่อบทที่ว่า... โฉมหน้าเศรษฐกิจ อุตสาหกรรม ความสุภาพ การละเลยความเที่ยงตรง ความสามารถที่จะเข้าใจอะไร ๆ ผิด ๆ ความสามารถในการอ้อมค้อม แนวโน้มของการไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ตามกาลเทศะ ความมืดมนทางสติปัญญา การขาดความนึกคิด การดูถูกชาวต่างชาติ การไม่มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ความเป็นคนหัวเก่ายึดมั่นในจารีตประเพณี และ ดร. สมิธ ยังได้ใช้ชื่อที่เป็นคุณงามความดีอีกหลายชื่อพอ ๆ กับชื่อที่เป็นข้อบกพร่อง แต่น้ำเสียงที่ใช้กลับทำให้น่าขุ่นเคือง

การล่วงล้ำบุกรุกของชาวต่างชาติและการต่อต้านของจีน

หากความรู้ต่างประเทศช่วยกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเพียงค่อยเป็นค่อยไป การบุกรุกของชาวต่างชาติก็เท่ากับได้ช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยตรงมากกว่า ระบบสนธิสัญญาได้จัดทำขึ้นด้วยการใช้กำลังบังคับ และยังคงทิ้งที่ท่าไว้ให้เป็นที่เข้าใจว่า บรรดาประเทศมหาอำนาจจะใช้กำลังอีกถ้าหากว่าจำเป็น และดังที่เป็นอยู่ คือ สนธิสัญญาได้ให้ข้ออ้างที่ถูกต้องตามกฎหมายในการที่ชาวต่างชาติจะเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินชีวิตของ

ชาวจีน ในไม่ช้ากิจกรรมของชาวต่างชาติที่มีเพิ่มขึ้นในภูมิภาค พร้อมทั้งการเผยแพร่ทัศนะความคิดเห็นที่กว้างขวางกว่าของโลกและแบบฉบับของชาวต่างชาติในเรื่องความรักชาติและเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของชาติ ช่วยกระตุ้นความรู้สึกชาตินิยมของชาวจีนให้เกิดมีขึ้น อย่างไรก็ตามการเกิดลัทธิชาตินิยมของจีนนั้นได้รับแรงดลใจเฉพาะหน้าจากการที่ประเทศมหาอำนาจต่างชาติล่วงล้ำบุกรุกเขตประเทศเมืองขึ้นติดกับพรมแดนของจักรวรรดิราชวงศ์ชิงด้วย

การแข่งขันของพวกจักรวรรดินิยมที่จะยึดดินแดนรอบนอกของประเทศจีนนั้น มีมากขึ้นหลัง ค.ศ. ๑๘๗๐ จากสาเหตุต่าง ๆ หลายประการทางยุโรป การรวมประเทศของอิตาลีและเยอรมนีในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ได้ทำให้ชาตินิยมในด้านเศรษฐกิจขยายตัว ประเทศเก่าแก่ที่ได้สถาปนาระบบประชาธิปไตยขึ้นใช้ซึ่งได้แก่ ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสนั้น ในไม่ช้าก็เป็นประเทศที่นำทางในเรื่องการขยายอาณานิคม โดยเฉพาะประเทศอังกฤษ มีความเชื่อมั่นว่าการค้าของตนที่มีอยู่ทั่วโลกขึ้นอยู่กับการมีอาณานิคมหลาย ๆ แห่ง ทำให้จักรวรรดิขยายตัวกว้างขวาง ประชากรที่รู้หนังสือของประเทศมหาอำนาจตะวันตกทุกประเทศได้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทั่วโลก โดยอาศัยความเจริญก้าวหน้าของหนังสือพิมพ์ในเมือง จึงเริ่มมีความกระตือรือร้นออกสำรวจและขยายอาณานิคมของตนในโพ้นทะเล สิ่งเหล่านี้เข้ากับหลักสังคมของลัทธิดาร์วินที่ว่า เชื้อชาติและประเทศชาติจำเป็นต้องต่อสู้เพื่อความอยู่รอด และผู้ที่เหมาะสมที่สุดเท่านั้นที่จะอยู่รอด ความกระตือรือร้นทางศาสนาของพวกสอนศาสนาเป็นเรื่องของอุดมการ คือ มีความสำนึกในหน้าที่ และความรักชาติบ้านเกิดเมืองนอนของผู้บริหารนั้นมุ่งเฉพาะเรื่อง "ภาระของคนผิวขาว"

การแข่งขันของประเทศมหาอำนาจในขบวนการทั่ว ๆ ไปในการขยายตัวของยุโรป มีผลกระทบกระเทือนต่อจีนโดยตรงหลังการเปิดคลองสุเอซใน ค.ศ. ๑๘๖๙ และการวางสายโทรเลขใน ค.ศ. ๑๘๗๐ – ๗๑ ที่ทำให้ชาวตะวันตกใกล้ชิดกับแถบตะวันออกไกลมากยิ่งขึ้น ก่อนหน้านั้นความสัมพันธ์แรกเริ่มระหว่างจีนกับชาวต่างชาติขึ้นอยู่ที่คนที่อยู่ในเหตุการณ์ คนอย่างนายแฮรี ปาร์ค หรืออย่างนายนิโคไล มูราวีฟ จำต้องปฏิบัติไปก่อน แล้วส่งรายงานไปทีหลัง คำสั่งรัฐบาลที่อยู่ห่างไกลจะไม่ทันกับสถานการณ์ของเขตแดนที่อยู่ไกลโพ้น ขณะนี้ชาติทั้งหมด หรืออย่างน้อยก็ประชาชนที่อ่านหนังสือพิมพ์ได้กลายเป็นคนที่รู้เหตุการณ์ มีความตื่นตระหนกหรือปีติยินดีในเหตุการณ์ประจำวัน และสนับสนุนให้กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง

ยิ่งกว่านั้น เมื่อการแข่งขันแสวงหาอาณานิคมมีมากขึ้น ๆ ก็ยิ่งเห็นได้ชัดว่าจักรวรรดิจีนมีเขตแดนที่ไม่แน่นอนและไม่มั่นคง แผนที่นั้นโดยปกติก็จะเชื่อถือไม่ค่อยได้ การอ้างสิทธิตามประวัติศาสตร์ก็มักจะเกิดขัดแย้งกัน และขอบเขตอำนาจของราชวงศ์ชิงก็ยิ่งเป็นที่

ถกเถียงกันมากขึ้น นอกจากความไม่แน่นอนในทางสภาพภูมิศาสตร์แล้ว การอ้างสิทธิของรัฐบาลปักกิ่งว่ามีอำนาจเหนือประเทศเมืองขึ้นก็ยังคลุมเครือและไม่เด็ดขาด ระบบบรรณาการ (ดูบทที่ ๑) มีไว้เพื่อเป็นการป้องกันประเทศมากกว่าที่จะใช้ไปในการขยายจักรวรรดิ มีรากฐานในสนธิสัญญากฎหมายน้อยกว่าหลักธรรมจริยาตามลัทธิขงจื๊อ และมีรากฐานการเข้าครอบครองโดยอาศัยกำลังทหารน้อยกว่าเรื่องความยิ่งใหญ่ทางวัฒนธรรม เมื่อขอร้องให้สำนักจุ่งหลี่หยา เหมินช่วยเหลือ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องให้ไปช่วยปราบความไม่สงบในเขตประเทศเมืองขึ้น และให้แก้แค้นชาวต่างชาติที่บุกรุก หรือเรื่องการยกเลิกอำนาจทางการศาล สิ่งที่สำนักจุ่งหลี่ หยาเหมินจะกระทำอันดับแรกโดยทันที คือ หลีกเลี่ยงที่จะต้องรับผิดชอบและหลีกเลี่ยงที่จะชดใช้ค่าทำขวัญ เพราะเหตุนี้ หมู่เกาะริวกิว เกาะไต้หวัน ประเทศเกาหลี เวียดนาม และเขตเอเชียกลางจึงค่อย ๆ กลายมาเป็นเขตการชิงดีชิงเด่นกันในการขยายอาณานิคมของต่างชาติ

ในการฉวยโอกาสที่มีอยู่เช่นนี้ ประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมได้รับแรงบันดาลใจทั้งจากความกลัวและการแข่งขันร่วมกัน ประเทศญี่ปุ่น อังกฤษ รุสเซีย และแม้แต่สหรัฐอเมริกาและฝรั่งเศสต่างเข้ามาแข่งขันกันในเกาหลี เพื่อหาฐานะที่มีอิทธิพล อังกฤษและรุสเซียมองกันและกันด้วยความระแวงในเขตเอเชียกลางและทิเบต อังกฤษและฝรั่งเศสแข่งขันกันที่จะเข้าแทรกแซงเขตตะวันตกเฉียงใต้ของจีน ขณะที่ทั้งสองชาติกำลังดำเนินการยึดพม่าและอินโดจีนกันอยู่

มีแบบอย่างที่แน่นอนที่แสดงออกถึงการแข่งขันเช่นนี้ อังกฤษซึ่งตั้งตัวอยู่ในประเทศจีนและมีส่วนในการค้าต่างชาติมากกว่าใคร ๆก็พยายามป้องกันตนเอง แม้กระนั้น บางครั้งการป้องกันตัวนี้ก็ดูจะเป็นแบบรุกราน ในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า สหรัฐอเมริกาดูจะยอมรับผลการกระทำของอังกฤษอย่างไม่เดือดร้อนขณะที่ประณามวิธีขยายจักรวรรดินิยมในการค้าของอังกฤษ รุสเซียและฝรั่งเศสนั้นไม่ค่อยยุ่งเกี่ยวในเรื่องการค้านัก แต่ไปแสวงหาการขยายอำนาจในดินแดนจากเขตฐานทัพของตนในมณฑลริมทะเล และในโคชินจีน ซึ่งทั้งสองชาติได้ครอบครองใน ค.ศ. ๑๘๕๐ และ ค.ศ. ๑๘๖๐ ใน ค.ศ. ๑๘๙๓ สองประเทศดังกล่าวได้เป็นพันธมิตรกัน ขณะเดียวกันญี่ปุ่นก็มองดินแดนใกล้เคียงไว้เป็นทางยุทธศาสตร์สำหรับป้องกันประเทศของตนเองขณะที่เร่งเสริมสร้างประสิทธิภาพทางกำลังทหาร ในสังคมของประเทศที่เตรียมพร้อมเพื่อการสงครามเช่นนี้อาณาเขตของราชวงศ์ชิงที่ดูโบราณจึงถูกคุกคามหนักยิ่งขึ้น

ในส่วนนี้ อันดับแรกเรามองดูอันตรายต่าง ๆ ที่จีนต้องเผชิญกับกระบวนของวิกฤติการณ์ทั้งหลายจากความสัมพันธ์กับรุสเซีย ฝรั่งเศส และญี่ปุ่น ภัยอันตรายเหล่านี้ได้เป็นพลัง

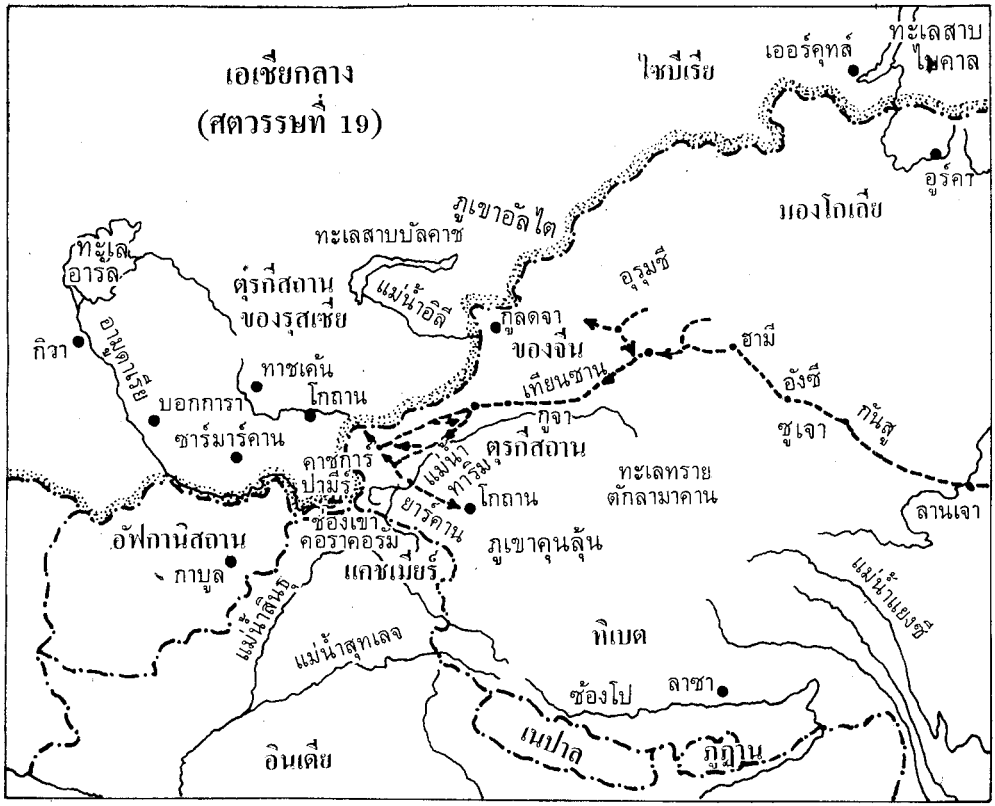
กระตุ้นให้จีนพัฒนากำลังทัพให้ทันสมัย และเกิดความคิดที่จะปฏิรูปสถาบัน เมื่อความพยายามในการปรับปรุงทางกำลังทัพไร้ผลด้วยชัยชนะของญี่ปุ่น ใน ค.ศ. ๑๘๙๕ การปฏิรูปก็กลายเป็นคำสั่งของสมัยนั้น เพราะฉะนั้นในบทนี้เราจะกล่าวถึงประวัติความสัมพันธ์กับต่างชาติ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานขบวนการปฏิรูปประเทศในจีน ในบทต่อไปจะกล่าวถึงปัญหากว้าง ๆ ของระบบจักรวรรดินิยมและระบบอาณานิคมในเอเชียตะวันออกทั้งหมด

เอเชียกลางและรุสเซีย

ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของจักรวรรดิราชวงศ์ชิงเริ่มมีอันตรายในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ ตรงพรมแดนตะวันตกเฉียงเหนือที่อยู่ไกลที่สุด คือในเขตเตอรกีสถานของจีน ในบรรดาดินแดนเขตสำคัญ ๆ สามเขตที่เกี่ยวกับยุทธศาสตร์ของจีนนั้นเขตแรก คือ บริเวณรอบแคว้นฮาไม (ปัจจุบันเป็นที่รู้จักกันในนามว่า โกมุล) ซึ่งเป็นกุญแจสำคัญที่จะไขเข้าไปในเอเชียกลาง ข้ามเส้นทางทะเลทรายจากมณฑลกันสู ในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของจีน บริเวณฮาไมก็เช่นเดียวกับเขตเตอรฟาน อูรุมชิ (ติวา) และเขตสำคัญอื่น ๆ ใกล้เคียงด้านตะวันตกคือเป็นฐานทัพสำคัญของพวกแมนจู ที่จะยกกองทหารสำรวจให้ไกลไปทางตะวันตกยิ่งขึ้น และยังเป็นแหล่งที่มาของพันธมิตรที่พูดภาษาเตอร์กิช หรือ "เตอร์กิค" และพวกหัวหน้าที่ช่วยรัฐบาลของราชวงศ์ชิงให้เข้ายึดและปกครองเขตเอเชียกลาง

เขตยุทธศาสตร์เขตที่สองมีศูนย์กลางอยู่บริเวณทุ่งหญ้าใกล้ลุ่มแม่น้ำอีลี อยู่ระหว่างเทือกเขาอัลไตทางเหนือ และ "ภูเขาสวรรค์" (เทียนซาน) ทางภาคใต้ เขตนี้รวมแนวทางเดินที่ผู้พิชิตชาติมองโกลได้ใช้เดินมุ่งไปทางทิศตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่สิบสาม ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ด และต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด เขตนี้ได้กลายเป็นถิ่นที่อยู่ของชนเผ่าซุนการ์พวกมองโกลตะวันตก นักรบที่ดุร้ายเหล่านี้ได้ส่งหน่วยสำรวจของตนเข้าไปในเขตมองโกเลียตะวันออก เขตที่ลุ่มทาริม และแม้แต่ทิเบต เป็นการท้าทายอย่างไม่เกรงขามต่อราชวงศ์ชิง จนกระทั่งขั้นสุดท้าย ราชวงศ์ชิงปราบพวกเหล่านั้นลงได้ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๗๕๐ หลังจากนั้น เขตอีลีก็เป็นที่อยู่ของคนที่ต้องโทษและกองทหาร มีข้าหลวงทหารปกครองอยู่ที่เมืองคุลดจา ซึ่งเป็นเมืองสำคัญ ในกองรักษาด่านแห่งนี้และแห่งอื่น ๆ ของราชวงศ์ชิงมีการแลกเปลี่ยนสินค้าใบชา ไหม และผ้าฝ้ายของจีน กับม้าจากดินแดนของชนเผ่าคาซัคในเขตตะวันตกเฉียงเหนือ

บริเวณที่สาม อยู่ภายใต้อำนาจของราชวงศ์ชิงน้อยที่สุด ประกอบด้วยโอเอซิสในเขตบริเวณที่ลุ่มทาริมทางใต้ของเทือกเขาเทียนซาน และทางตะวันออกของเทือกเขาปามีร์เป็นเขตที่บางครั้งก็เรียกกันในนามว่า คาชกาเรีย ตามชื่อโอเอซิสที่สำคัญ และศูนย์ที่

ที่สำคัญ ๆ ในเส้นทางค้าขาย ตามศูนย์ต่าง ๆ เหล่านี้ประชากรส่วนใหญ่พูดภาษาเตอร์กิคและเป็นมุสลิม คล้ายคลึงกันอย่างมากกับรัฐค้าขายที่อยู่ทางตะวันตกของเทือกเขาปามีร์ เขตทั้งสองเกี่ยวข้องกันมากทั้งในด้านภาษา ศาสนา วัฒนธรรม การค้าและการเมือง สำหรับเขตเอเชียกลาง ทั้งด้านตะวันออกและตะวันตกของเทือกเขาปามีร์มีการปกครองสืบเชื้อสายจากหัวหน้ามองโกลเขตชากาไค ซึ่งเป็นจักรวรรดิของทาเมอร์เลน (ในคริสต์ศตวรรษที่สิบสามและสิบสี่) และต่อมาจากคริสต์ศตวรรษที่สิบสี่จนถึงคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ด ปกครองโดยเชื้อสายของราชวงศ์โมกุล ผู้เป็นนักรบที่อ้างว่าเป็นเชื้อสายมองโกลแม้จะพูดภาษาเตอร์กิคและนับถือศาสนาอิสลาม ผู้ปกครองสืบต่อมารุ่นหลังสุดเป็นสมาชิกของหมู่ชนทางศาสนาคือพวกตระกูลโขจา (อาจเรียกฮอดจาหรือคอดจา) สืบเชื้อสายมาจากนักพยากรณ์ซึ่งมีอำนาจขึ้นมาในเมืองโอเอซิสต่าง ๆ ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ด ดังนั้นผู้ปกครองตระกูลโขจาในแคว้นคาชกาเรีย จึงมีความผูกพันใกล้ชิดกับผู้ปกครองทางตะวันตกของเทือกเขาปามีร์และสามารถหาความสนับสนุนได้จากที่นั่น แม้ว่าผู้ปกครองตระกูลโขจาจะถูกพวกราชวงศ์ชิง

ขับไล่ออกไปจากโอเอซิสของแคว้นยาร์คานและคาชการ์ ใน ค.ศ. ๑๗๕๙ – ๖๐ ก็ตาม แต่ลูกหลานของเขาได้ลี้ภัยไปอยู่ในโขคาน (หรือแคว้นเฟอกานาสมัยโบราณ) ข้ามเทือกเขาไปทางตะวันตก แคว้นโขคานจึงกลายเป็นศูนย์กลางการขยายตัวทางการค้า ปรับปรุงมาเป็นการค้าขายในระบบบรรณาการของราชวงศ์ชิง ทั้งยังเป็นแหล่งซ่องสุมผู้คนที่คิดกบฏต่อต้านราชวงศ์ชิงด้วย แคว้นโขคานได้ช่วยผู้ปกครองตระกูลโขจาคนหนึ่ง (เจหันกีร์) เมื่อเขาทำสงครามศาสนากับราชวงศ์ชิง และรุกล่วงล้ำเข้าไปในแคว้นคาชกาเรียใน ค.ศ. ๑๘๒๖–๒๗ การกระทำแบบนี้ได้มีผู้อื่นเอาอย่างบ้าง ดังนั้นจึงต้องใช้ความพยายามรักษาอำนาจสูงสุดของราชวงศ์ชิงไว้เสมอ

ในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า พวกมุสลิมในเขตเอเชียกลางยังมิได้มีสำนึกแบบสมัยใหม่ในเรื่องลัทธิชาตินิยม เช่นชื่อ วีกูร์ เตอร์ก ยังมิได้ถูกนำมาใช้อย่างมีความหมาย ข้าหลวงของราชวงศ์ชิง (อัมบัน) ในแคว้นคาชกาเรียได้บรรดาศักดิ์ตำแหน่ง เบค พร้อมกับได้รับที่ดินและทาสติดที่ดินด้วย หัวหน้าผู้ปกครองท้องถิ่นประมาณ ๒๗๐ คน รวมเป็นชนชั้นผู้ปกครองท้องถิ่นที่ขึ้นต่อรัฐบาลที่ปักกิ่ง อย่างไรก็ตาม จากการที่คนพวกนี้อยู่วงรอบนอกที่ไกลที่สุดของประเทศจีน จึงไม่ใช่เป็นการง่ายนักที่จะควบคุมได้โดยตลอด

เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๖๐ หลังจากที่ราชวงศ์ชิงปกครองมาได้เพียงศตวรรษเดียว เขตเตอรกีสถานของจีน หรือเขตเตอรกีสถานตะวันออก กลายเป็นเขตที่น่าสนใจในการขยายจักรวรรดิของรุสเซียและของอังกฤษ โดยเฉพาะชาวรุสเซียซึ่งได้ล่วงล้ำเข้ามาทางใต้และตะวันออกเฉียงใต้ ข้ามทุ่งหญ้าเคอร์กิซและคาซาคเสมอ ๆ นั้น ก็เกือบจะยึดเขตเตอรกีสถานตะวันตกหรือเตอรกีสถานของรุสเซียที่มีฝ้ายเป็นผลิตผล และมีช่องทางทางยุทธศาสตร์ที่จะเข้าไปถึงเขตรอบนอกทางเหนือของประเทศอินเดียของอังกฤษ ขณะเดียวกันฝ่ายปักกิ่งก็ยังมีหลักมั่นอยู่ในคาชกาเรียและอีลีเป็นระยะ ๓,๕๐๐ ไมล์ และใช้เวลาหกสัปดาห์ในการติดต่อ โดยใช้ม้าเป็นพาหนะ การจัดเช่นนี้เป็นไปตามแบบแผนทางยุทธศาสตร์มากกว่าทางเศรษฐศาสตร์มุ่งให้ได้ควบคุมเขตพรมแดนตะวันตกของมองโกเลีย

ใน ค.ศ. ๑๘๖๒ กบฏมุสลิมในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของจีนได้ทำให้มีการจลาจลเกิดขึ้นบ้างในเขตเตอรกีสถานของจีน ซึ่งได้รับความสนับสนุนจากพวกโขจาแห่งแคว้นโขคาน ในไม่ช้านักผจญภัยชาวแคว้นโขคานผู้หนึ่ง ชื่อ ยากุบ เบค ยึดอำนาจและเข้าปกครองส่วนใหญ่ของเขตที่ลุ่มทาริมในฐานะเป็นรัฐมุสลิมอิสระ จาก ค.ศ. ๑๘๖๕ ถึง ค.ศ. ๑๘๗๗ อันเป็นการท้าทายทางด้านกำลังทหารของราชวงศ์ชิง ในวาระนั้นเอง ยากุบ เบคก็ประจักษ์ว่าเขาตกอยู่ระหว่างกลางการแข่งขันชิงดีชิงเด่นของอังกฤษกับรุสเซีย เขาได้อยู่ท่ามกลางการสู้รบเพื่อต่อต้านการถูกรุสเซียกลืนชาติของบรรดาหัวหน้าแคว้นทางตะวันตกของเทือกเขา

ปามีร์ ซึ่งระหว่างปลายทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ และต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ รุสเซียได้เข้ายึดครองทาชเคนต์ สะมาร์คาน บอคการา กีวา และโขคาน ใน ค.ศ. ๑๘๗๑ เพื่อดำเนินการตัดอิทธิพลของยากุบและของอังกฤษ รุสเซียจึงเคลื่อนกำลังทัพเข้าไปในเขตลุ่มแม่น้ำอีลี และเข้ายึดศูนย์การค้าที่เมืองคุลดจา ซึ่งรุสเซียได้มีกงสุลและมีกิจการค้าขายอยู่แล้วตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๕๑ (ดูบทที่ ๒) ชาวรุสเซียให้สัญญากับทางฝ่ายปักกิ่งว่าจะถอนทหารออกจากเขตแม่น้ำอีลีหากมีการตั้งอำนาจควบคุมของราชวงศ์ชิงขึ้นใหม่ ต่อจากนั้นพวกรุสเซียก็ทำสนธิสัญญาทางการค้ากับยากุบใน ค.ศ. ๑๘๗๒ ในขณะเดียวกัน ยากุบก็ได้รับการยกย่องนับถือและได้อาวุธจากประเทศอินเดียของอังกฤษ และได้ทำสัญญาค้าขายใน ค.ศ. ๑๘๗๔ พอ ๆ กับที่ได้อาวุธและบรรดาศักดิ์เป็น "ผู้บัญชาการกลุ่มคนที่ซื่อตรงจงรักภักดี" จากองค์สุลต่านแห่งตุรกี ผู้ที่อังกฤษสนับสนุนในฐานะอาจจะเป็นผู้นำของโลกอิสลาม ในการสร้างแนวร่วมต่อต้านการขยายตัวของรุสเซีย

เพราะฉะนั้น เมื่อถึงกลางทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ ปักกิ่งจึงต้องเผชิญกับปัญหาวิกฤติการณ์ดินแดนทางตะวันตกเฉียงเหนือที่อยู่ไกลโพ้นได้หลุดออกไปจากอำนาจควบคุม เขตทางเหนือของเทือกเขาเทียนซานก็ถูกชาวรุสเซียในแถบแม่น้ำอีลีและชาวมุสลิมที่พูดภาษาจีน (เรียกชื่อว่าพวกดันกาน) ซึ่งเคยก่อการกบฏในเขตตะวันออกเข้าครอบครอง เขตที่กว้างขวางกว่านั้น คือ เขตทางใต้ของเทือกเขาเทียนซานก็ถูกยากุบหัวหน้าแคว้นกบฏมุสลิมยึดไป การกระทำดังกล่าว ได้รับการรับรองจากรุสเซียและอังกฤษ และทั้งยังได้รับการสนับสนุนจากอังกฤษและตุรกี ยิ่งกว่านั้น ชาวรุสเซียดูกระตือรือร้นที่จะรุกรานเขตที่ลุ่มทาริม ซึ่งประชากรส่วนใหญ่เป็นพวกวีกูร์เตอร์ก มีชนกลุ่มน้อยที่เป็นชาวจีนอยู่ในจำนวนไม่มากนัก แม้ว่ากำลังทัพของจ่อ จุง ทังจะปราบพวกมุสลิมทางตะวันตกเฉียงเหนือได้ ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ แต่ก็ยังพวกมุสลิมอยู่อีกในมณฑลกังสู ซึ่งคำนวณอย่างหยาบ ๆ แล้ว มณฑลนี้อยู่ไกลจากเมืองคาชการ์ เมืองหลวงของยากุบ เป็นระยะทางพอ ๆ กับจากเมืองแคนซัสไกลจากเมืองลอส-แอนเจลีส บนเส้นทางที่ต้องข้ามทะเลทรายเป็นระยะหลายร้อยไมล์และต้องใช้การเดินทางด้วยกองคาราวานนานถึงเก้าสิบวัน ในขณะเดียวกัน ประเทศจีนก็กำลังมีเรื่องยุ่งยากกับญี่ปุ่นเกี่ยวกับปัญหาเกาะไต้หวัน (ดูบทที่ ๓)

วิกฤติการณ์เช่นนี้ทำให้ความคิดเห็นทางยุทธวิธีแยกออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหลี่ หุง จาง และพรรคพวกเห็นพ้องต้องกันในหลักการ "เสริมสร้างกำลังของตนเองให้เข้มแข็ง" และป้องกันการบุกรุกแถบชายฝั่งทะเล ซึ่งเป็นหลักการที่ตรงกันข้ามกับหลักที่จะต้องใช้เงินทองมากของฝ่าย จ่อ จุง ทัง ที่จะให้ไปสู้รบยึดเอาดินแดนที่ไม่เกิดประโยชน์ในเขตเอเชียกลางไกลโพ้นนั้นกลับคืนมา หลังจากที่ถกเถียงกันอย่างมากในบันทึกที่ทูลเกล้า ฯ ถวายแด่

พระจักรพรรดิ ฝ่ายจ่อ จุง ทั้งมีชัยชนะและได้ดำเนินการต่อไป เขตเอเชียกลางมีความสำคัญอย่างมากในการต่อสู้ของราชวงศ์เพื่อต่อต้านพวกมองโกล การได้เขตนี้กลับคืนมาถือว่าเป็นเรื่องที่จำเป็นเพื่อเป็นการแสดงความเคารพนับถือต่อบรรพบุรุษของจักรพรรดิ มณฑลต่าง ๆ สิบเอ็ดมณฑลถูกกะเกณฑ์ให้หาเงินทุนส่งมาช่วย ในขณะเดียวกันจ่ออาศัยตัวแทนของเขา (หู กวง ยุง) ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดานักการคลังของจีนระยะแรก ๆ ในเมืองท่าต่าง ๆ ที่เปิดตามสนธิสัญญาจัดตั้งเงินทุนกู้ยืมของต่างชาติและของจีนในเมืองเซี่ยงไฮ้ เพื่อจัดซื้อปืนใหญ่และเปิดโรงงานสรรพาวุธ และโรงงานทอผ้าขนสัตว์ขึ้น ณ เมืองหลันโจว ระหว่างนั้นเขาจัดอาหารและเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มให้แก่กองทัพของเขาส่วนหนึ่ง ด้วยการจัดให้ทหารเหล่านั้นเป็นกสิกรเพาะปลูกพืชผลและฝ้ายด้วย เขาจัดตั้งเขตฐานทัพรอบ ๆ เมืองซูโจวในมณฑลกันสูพร้อมกับฐานทัพหน้าด่านอีกหลายแห่งไกลออกไปทางตะวันตก ณ ที่นั้นเขารวบรวมเสบียงอาหารได้มากมาย ขณะที่จัดการลดกำลังคนในกองทัพให้เหลือเฉพาะคนที่คัดเลือกเอาไว้จริง ๆ จำนวน ๖๐,๐๐๐ คน ซึ่งประมาณครึ่งหนึ่งของจำนวนนั้นเป็นชาวพื้นเมืองจากมณฑลหูหนานของเขาเอง

ใน ค.ศ. ๑๘๗๖ กำลังทัพของจ่อ ซึ่งมีแม่ทัพที่เข้มแข็งยกทัพข้ามเส้นทางในทะเลทรายและเข้ายึดเมืองอูรุมชิและศูนย์สำคัญทางยุทธศาสตร์หลายแห่ง จึงได้เข้าครองเส้นทางที่จะเข้าไปทั้งในเขตทางภาคเหนือและทางใต้ของเทือกเขาเทียนซาน จ่อฆ่าฟันพวกกบฏมุสลิมที่พูดภาษาจีนในเขตทางเหนือไปมากมายอย่างไร้ความเมตตาปรานี และปฏิบัติต่อคนเหล่านั้นในฐานะเป็นผู้ทรยศภายในประเทศ จากนั้นเขาก็บุกรุกเขตที่ลุ่มทาริมทางใต้ของเทือกเขา ปฏิบัติต่อประชากรชาวอีกูร์เตอร์กอย่างเบามือกว่าในฐานะเป็นพวกกบฏตรงชายแดน ยากุบถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๘๗๗ เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๗๘ จ่อก็ได้เขตเตอรกีสถานของจีนกลับคืนมาทั้งหมด ยกเว้นเขตแม่น้ำอีลี เขาได้แสดงให้เห็นถึงสมรรถภาพทางกำลังทหารของจีนและผลของวิธีการแบบเก่า แต่มีอาวุธปืนอันทันสมัยเข้าช่วยเพื่อเข้าควบคุมเขตเอเชียกลาง

ความสำเร็จที่น่าตื่นเต้นครั้งนี้ทำให้รัฐบาลปักกิ่งเรียกร้องให้รุสเซียถอนตัวออกไปจากเขตแม่น้ำอีลี และเพื่อความมุ่งหมายเช่นนี้ นาย ชุง โหว ขุนนางชั้นสูงชาวแมนจู (ผู้เคยเดินทางไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๗๐ เพื่อไปแสดงความเสียใจในเรื่องเหตุการณ์ประหารหมู่ที่เมืองเทียนสิน) ได้เป็นผู้ทำสนธิสัญญาลิวาเดีย ค.ศ. ๑๘๗๙ แต่ทว่าเขายินยอมต่อข้อเรียกร้องของรุสเซียมากจนเกินไป คือ ยอมให้รุสเซียได้เขตทางตะวันตกของแม่น้ำอีลี ได้ช่องทางมูสาร์ทอันเป็นช่องทางยุทธศาสตร์ที่จะได้เข้าไปในเขตที่ลุ่มทาริม ยอมให้รุสเซียเข้ามาค้า

ขายได้ในเขตจีน และยอมจ่ายค่าเสียหายให้รุสเซีย ดังนั้นเขาจึงถูกปลดออกจากตำแหน่ง ถูกนำมาขึ้นศาลที่ปักกิ่งและถูกตัดสินให้ประหารชีวิตโดยการให้ตัดคอทิ้ง เป็นความเกรียวกราวทางการทูตครั้งยิ่งใหญ่และเป็นที่หวาดเกรงกันอย่างมาก ต่อมาบรรดาทูตชาวต่างประเทศต่างไม่เห็นด้วยกับการจะให้ตัดศีรษะนักการทูต จ่อ จุง ทั้งระดมกำลังพล และฝ่ายรุสเซียก็เคลื่อนทัพเข้ามาในเอเชียกลาง และนำเรือรบเข้ามาในเขตตะวันออกไกล แต่วิกฤติการณ์ครั้งนี้ก็ผ่านพ้นไป สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียทรงขอร้องพระพันปีหลวงให้ไว้ชีวิตชุง โหว และคำขอร้องนี้ก็ได้รับการปฏิบัติตาม หลังจากนั้นใน ค.ศ. ๑๘๘๑ บุตรชายของ เจิง กั๋ว ฟัน ชื่อ เจิง จี เช่อ (อันเป็นที่รู้จักกันทางโลกตะวันตกในนามว่า "มาควิสเจิง") ได้เป็นผู้จัดทำสนธิสัญญาเซนต์ปีเตอร์สเบอร์ก ซึ่งจีนต้องจ่ายเงินค่าทำขวัญเป็นจำนวนมาก แต่ได้ดินแดนส่วนมากของบริเวณอีลีกลับคืนมา รวมทั้งช่องทางยุทธศาสตร์ด้วย ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ เขตเตอรกีสถานของจีนได้รับการจัดตั้งให้เป็นมณฑลหนึ่งใช้ชื่อว่ามณฑลซินเกียง (ฉิน เจียง "อาณาจักรใหม่") ซึ่งจักรพรรดิเฉียนหล่งทรงเป็นผู้ริเริ่มตั้งชื่อใหม่นั้น

ผลที่ได้รับคราวนี้ช่วยกระตุ้นให้จีนกลับมีความมั่นใจในความสามารถทางการทหารและทางการทูตขึ้นมาได้ใหม่ ทั้งยังช่วยให้ความมั่นใจแก่พวกหัวเก่าในการที่จะพูดตามอารมณ์ของพวกเขาให้ต่อสู้กวาดล้างการบุกรุกของต่างชาติ ในขณะเดียวก็คัดค้านการปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตกอย่างใจเย็น ในระยะทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ จักรวรรดิของราชวงศ์ชิงยังคงหลีกเลี่ยงปัญหาว่าด้วยการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยอยู่ต่อไป

การจัดตั้งคณะทูต ณ ต่างประเทศ

ราชวงศ์ชิงเคยใช้การทูตเพื่อตรวจสอบผู้บุกรุกชาวต่างชาติมาแล้ว แต่เพราะเหตุใดรัฐบาลที่ปักกิ่งจึงชักช้าที่จะจัดส่งคณะทูตไปต่างประเทศเพื่อไว้ให้คอยสังเกตการณ์ภาวะแวดล้อมภายในประเทศของฝ่ายศัตรู และเพื่อป้องกันผลประโยชน์ของจีน ? อัครราชทูตของชาติตะวันตกมาประจำอยู่ที่ปักกิ่งตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๑ แต่คณะทูตเบอร์ลินเกมที่ส่งออกไปใน ค.ศ. ๑๘๖๘—๗๐ ด้วยการสนับสนุนของนายโรเบิร์ทฮาร์ท ก็มิได้ทำงานประสบผลสำเร็จที่ยั่งยืนแต่อย่างใด ต่อมาเมื่อ ชุง โหว ได้รับมอบหมายให้เดินทางไปประเทศฝรั่งเศสก็เป็นเพียงการไปแสดงการขอขมาอย่างเป็นทางการในกรณีเหตุการณ์ประหารหมู่ที่เมืองเทียนสินเมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๐ จีนมิได้มีคณะทูตทำหน้าที่อยู่ในต่างประเทศมาจนกระทั่ง ค.ศ. ๑๘๗๗

ความชักช้าเช่นนี้มีพื้นเพมาทั้งจากทางด้านวัฒนธรรม จิตวิทยา และการเมือง เท่าที่เคยปฏิบัติกันมา จีนจะส่งคณะทูตไปต่างประเทศในยามที่จีนเข้มแข็งเพื่อเผยแพร่พระเกียรติ

ของจักรพรรดิ ไม่ใช่ต้องไปวิงวอนขอสันติสุขจากอนารยชนในยามที่จีนอ่อนแอ เมื่อชื่อเสียงของจักรพรรดิถูกทำลายเสียคราวหนึ่งแล้ว ด้วยสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค และด้วยการมีทูตชาติตะวันตกเข้ามาประจำอยู่ที่ปักกิ่งและทูตเหล่านั้นไม่จำเป็นต้องหมอบเคารพตามแบบจีน สัมพันธไมตรีกับต่างชาติจึงเป็นเรื่องน่าอับอาย ด้วยทัศนะที่มองอย่างล้าหลังเช่นนี้ การจัดตั้งคณะทูตไปประจำ ณ ต่างประเทศ จึงเป็นเพียงการยอมรับความต่ำต้อย ไม่มีข้าราชการคนใดที่มีความเคารพเชื่อมั่นในตนเองจะต้องการตำแหน่งเช่นนั้น

ลึกลงไปใต้ความภูมิใจที่ถูกหยามและความกลัวในต่างชาติของจีนเช่นนี้ มีวิธีปฏิบัติทางการเมืองของราชวงศ์ชิงรองรับอยู่ คนที่มีความเห็นแบบตะวันตกเช่น หลี่ หุง จาง จะมีอำนาจมากขึ้นพร้อมกับการติดต่อกับตะวันตก แต่อำนาจนั้นจะถูกตรวจสอบและถ่วงดุลได้อย่างดีจากการที่จะต้องมีขันติต่อคำกล่าวหาอันรุนแรงของคณะกรรมการตรวจสอบที่เป็นพวกหัวเก่า และคนอื่น ๆ ที่จะตราหน้าผู้มีความสัมพันธ์กับชาวต่างชาติว่าเป็นการกระทำที่ทรยศ พระพันปีหลวงก็จะรับฟังคำของทั้งสองฝ่ายและได้ประโยชน์จากการให้ทั้งสองฝ่ายถกเถียงกัน

การปฏิบัติเช่นนี้สิ้นสุดลงในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ เพราะได้บทเรียนที่ญี่ปุ่นเป็นฝ่ายจัดทำให้ตนเอง ญี่ปุ่นได้ลงนามในสนธิสัญญาพาณิชย์กับจีน โดยตกลงกับหลี่ ใน ค.ศ. ๑๘๗๑ แต่จีนไม่ได้จัดให้มีการแลกเปลี่ยนคณะทูตและกงสุลดังที่ตกลงกันไว้ในสนธิสัญญา ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ เมื่อเอกอัครราชทูตพิเศษของญี่ปุ่นนำหน้าราชทูตของประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ เข้าเฝ้าจักรพรรดิถุงจื้อ เอกอัครราชทูตพิเศษผู้นั้นยังทูลเรียกร้องขอค่าชดเชยที่ชาวเกาะริวกิวถูกฆ่าตายบนเกาะไต้หวัน (ดูบทที่ ๓) สำนักจุ่งหลี่ หยาเหมินกลับไม่คัดค้านความเป็นใหญ่ของญี่ปุ่นเหนือเกาะริวกิวที่เคยเป็นเขตเมืองขึ้นอย่างเป็นทางการของจีนมานานแล้ว แม้ว่าเกาะนี้จะถูกแคว้นซัทสุมาของญี่ปุ่นควบคุมอยู่ก็ตาม ที่ร้ายกว่านั้นก็คือ เพื่อจะหลีกเลี่ยงการเสียเงินค่าชดเชยให้แก่ญี่ปุ่น สำนักจุ่งหลี่ หยาเหมินได้ปฏิเสธที่จะรับผิดชอบต่อชาวพื้นเมืองของเกาะไต้หวัน ดังนั้นทหารญี่ปุ่นจึงจัดส่งกองทหารของตนไปยังเกาะนี้ ใน ค.ศ. ๑๘๗๔ มีราชทูตอังกฤษประจำจีน (เซอร์ ทอมัส เวด) เป็นคนกลางในการเจรจาไกล่เกลี่ย จึงขจัดสงครามไปได้โดยที่จีนต้องจ่ายเงินค่าเสียหายและญี่ปุ่นยอมถอนตัวออกไปจากไต้หวัน แต่ความอ่อนแอของจีนเป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไป ดังที่ราชทูตอังกฤษประจำญี่ปุ่น เซอร์ แฮรี ปาร์ค กล่าวว่า จีนดูเหมือนจะ "เต็มใจที่จะจ่ายเงินให้มากกว่าที่จะถูกรุกราน"

หลี่และผู้มีความคิดเห็นแบบตะวันตกคนอื่น ๆ ได้ชี้ให้เห็นว่า อัครราชทูตจีนในญี่ปุ่นอาจจะช่วยปัดเป่าบรรเทาเหตุการณ์ที่ทำให้ต้องเสียเงินเสียทองมากเช่นนี้ลงไปได้บ้าง จึง

มีการถกเถียงระยะยาวติดตามมา แต่เมื่อถึงระยะที่ทางฝ่ายราชสำนักตกลงใจจะจัดตั้งคณะทูต ณ ต่างประเทศ ก็ได้มีเหตุการณ์อีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเสียก่อน ทำให้จำเป็นต้องส่งคณะทูตไปขอขมาอย่างเป็นทางการอีกครั้ง

ขณะที่คณะนักสำรวจชาวอังกฤษคณะหนึ่งกำลังสำรวจเส้นทางจากพม่าเข้ามาในมณฑลยูนนาน ใน ค.ศ. ๑๘๗๕ ด้วยความหวังที่จะเปิดเส้นทางค้าขายทางบกสายใหม่ขึ้นเพื่อตักตวงความมั่งคั่งร่ำรวยอย่างเหลือเชื่อจากเขตตะวันตกเฉียงใต้ของจีนอยู่นั้น ล่ามชาวอังกฤษผู้หนึ่ง (เอ อาร์ มาร์การี) ได้ถูกชาวจีนที่มีอาวุธลอบสังหารถึงแก่ความตาย เซอร์ทอมัส เวด ฉวยโอกาสเรียกร้องค่าทำขวัญ เรียกร้องให้จีนขอโทษอย่างเป็นทางการ และให้มีการแก้ไขกฎเกณฑ์การติดต่อระหว่างชาวจีนกับชาวต่างชาติ และขอสัมปทานทางการค้า ซึ่งทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่แล้วในบทสุดท้ายของสนธิสัญญา คือ ข้อตกลงเมืองเจ้อฝูที่เขาได้ทำกับหลี่ หุง จาง ณ เมืองท่าเจ้อฝู มณฑลชานตุง ใน ค.ศ. ๑๘๗๖

นาย เกา ซุ่ง เต้า (ค.ศ. ๑๘๑๘—๑๘๙๑) ทูตจีนคนแรกที่ไปอยู่ต่างประเทศได้มาถึงกรุงลอนดอนใน ค.ศ. ๑๘๗๗ ตามความเข้าใจที่ว่าเป็นไปเพราะถูกมหาอำนาจต่างชาติลบหลู่ เกาเป็นคนจากมณฑลหูหนาน เป็นนักปราชญ์จากสำนักฮั่นหลิน และเป็นเพื่อนของเจิง กั๋วฟั่น เขาเป็นคนที่ภักดีและและสุจริต เขาศึกษาเกี่ยวกับพวกอนารยชนทั้งเก่าและใหม่ และสรุปว่าชาวตะวันตกนั้นเป็นปัญหาที่จะต้องสะสางเสียก่อน เพราะการใช้กำลังกับพวกนี้อาจจะไร้ผล เขาเป็นคนไม่รู้จักผ่อนหนักผ่อนเบาและไม่ได้เป็นนักฉวยโอกาส และเมื่อได้รับแต่งตั้งให้ไปประจำอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ เขาก็กลายเป็นเป้าหมายของคำกล่าวหาทั่วไปในประเทศจีน ดังเช่นที่ป้ายวิจารณ์อันหนึ่งเขียนกระทุ้งเอาไว้ว่า “ก็เมื่อไม่มีความสามารถจะรับใช้มนุษย์ธรรมดาได้แล้ว ทำไมเขาถึงจะมีความสามารถไปรับใช้พวกอัปรีย์เหล่านั้นได้เล่า” ในรายงานของเขาจากกรุงลอนดอน เกาได้ยกย่องชมเชยการรถไฟ การโทรเลข และการทำเหมืองแร่ เขาโจมตีเรื่องเฟิง สุ่ยซึ่งเป็นเรื่องเชื่อถือโชคลางและการผ่อนผันในเรื่องผืน กับทั้งยังชมเชยชาวญี่ปุ่นที่เขาได้ไปพบ ๒๐๐ คน ซึ่งต่างกำลังศึกษาเทคโนโลยีของอังกฤษอยู่ เกาเขียนมาว่า “ทูตญี่ปุ่น ..... กล่าวว่าชาวตะวันตกสามารถนำทรัพยากรธรรมชาติในโลกนี้มาพัฒนาได้ ชาวตะวันตกทำในส่วนที่เป็นเรื่องยาก เราทำส่วนที่ง่าย.....แต่แม้กระทั่งปัจจุบันก็ยังมิได้มีการพัฒนาอะไรในประเทศจีนแม้เพียงสักหนึ่งอย่าง ข้าพเจ้ารู้สึกอับอายมากจนไม่อาจให้คำตอบแต่ประการใดได้”

เกาสนับสนุนเรื่องการพัฒนาประเทศให้เป็นแบบตะวันตกอย่างเปิดเผย ทำให้เขาถูกตำหนิติเตียนมากยิ่งขึ้น เช่น เขาเขียนมาว่า “พวกเขานำความคิดเห็นที่โง่เขลามาครอบคลุม

ราชสำนักในนามของประชาชน ราชสำนักเป็นฝ่ายสนับสนุนพวกเขาให้กระทำเช่นนี้" เมื่อสำนักจุ่งหลี่ หยาเหมินจัดตีพิมพ์บันทึกประจำวันของเกา ราชสำนักมีคำสั่งให้สำนักจุ่งหลี่หยาเหมินทำลายบล็อกพิมพ์นั้นเสีย และเมื่อเกากลับมาประเทศจีนใน ค.ศ. ๑๘๗๙ เขาออกจากราชการไปอยู่ในมณฑลหูหนาน

ประเทศจีนก้าวเข้าสู่โลกสมัยใหม่ด้วยความเคืองขุ่น ด้วยความไม่เต็มใจ และด้วยสำนึกของความปราชัย การจัดตั้งทูตไว้ในสหรัฐอเมริกา เยอรมนี ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น และรุสเซีย ในค.ศ. ๑๘๗๙ นั้น ก็เพื่อให้เผชิญกับวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ต่อไป

อย่างไรก็ดี ได้มีนักการทูตระยะแรก ๆ บางคนช่วยทำให้มีการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศบ้าง เช่น หวง ชุน เสียน (ค.ศ. ๑๘๔๘—๑๙๐๕) ผู้เป็นกวี ครั้งหนึ่งเคยเป็นที่ปรึกษาของสถานทูตในเมืองโตเกียว ใน ค.ศ. ๑๘๙๐ หวงได้ตีพิมพ์เรื่องราวเกี่ยวกับความสำเร็จของญี่ปุ่น และต่อมาได้กลายมาเป็นนักปฏิรูปที่เข้มแข็ง ในสายตาของข้าราชการจีน ถือว่าสถานทูตที่มีอยู่ ณ ต่างประเทศคือหน้าต่างที่จะเอาไว้คอยมองโลกตะวันตก

สงครามระหว่างจีนกับฝรั่งเศส

เขตบรรณาการที่สำคัญในจีนภาคใต้ มีชื่อตามที่ชาวพื้นเมืองของเขตนั้นเรียกกันในนามว่า เวียดนาม แต่รู้จักกันทั่วไปในประเทศจีนและชาวตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าในนามว่า อันนัม ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๕๘ ถึง ค.ศ. ๑๘๘๕ ฝรั่งเศสพยายามทำให้อาณาจักรอันนัมกลายเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส มิใช่เมืองขึ้นของจีนอีกต่อไป การข้องเกี่ยวกับอาณานิคมนี้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสในเอเชียตะวันออกโดยทั่วไป ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ในบทต่อไป บทนี้เราจะกล่าวถึงเรื่องการสงครามซึ่งทั้งฝรั่งเศสและจีนต่างก้าวเข้ามาปะทะกันใน ค.ศ. ๑๘๘๓—๘๕ ในมณฑลตังเกี๋ย (เวียดนามเหนือ) จากผลของการที่ฝรั่งเศสล่วงล้ำเข้าไป ณ ที่นั้น

จีนกับฝรั่งเศสปะทะกันด้วยความรุนแรง และการตกลงกันในสองปีต่อมาทำให้คนทั้งหลายและนักประวัติศาสตร์ต่างงุนงงสืบมา เหตุยุ่งเหยิงเหตุหนึ่งนั้น คือ การมีเจ้าหน้าที่ผู้มีอำนาจเกี่ยวข้องจำนวนมากเกินไป ในประเทศฝรั่งเศสมีคณะรัฐบาลถึงสี่ชุดเข้า ๆ ออก ๆ ระหว่างสมัยที่หนึ่ง (ค.ศ. ๑๘๘๐—๑๘๘๑) และสมัยที่สอง (ค.ศ. ๑๘๘๓—๑๘๘๕) สมัยจูลส์ เฟอร์รี่ ผู้สนับสนุนการล่าอาณานิคมคนสำคัญ กองทัพเรือของฝรั่งเศสก็เป็นคู่แข่งชิงดีชิงเด่นกับกระทรวงการต่างประเทศ การเจรจาตกลงจัดทำกันที่ปารีส ปักกิ่ง เซี่ยงไฮ้ และเทียนสิน โดยมีรัฐมนตรีของฝรั่งเศสสามคน มีอุปทูตคนหนึ่ง และมีเจ้าหน้าที่กองทัพ

เรืออีกหนึ่งคน ขณะที่ทางฝ่ายจีนมี หลี่ หุง จาง และโรเบิร์ท ฮาร์ท เพิ่มเติมอยู่ท่ามกลางคนอื่น ๆ จากสำนักจุ่งหลี่หยาเหมิน และมาร์ควิส เจิง ราชทูตจีนประจำกรุงปารีส ผู้เจรจาของทั้งสองฝ่ายต่างมีความลำบากใจ เพราะเพื่อนร่วมชาติของแต่ละฝ่ายต่างก็เรียกร้องให้ทำสงคราม ทุกครั้งที่ฝ่ายของตนเพลี่ยงพล้ำ

พรรคนิยมสงครามเกิดขึ้นในที่ประชุมสภาของรัฐบาลราชวงศ์ชิง ขณะที่เกิดปัญหาเรื่องอีลีกับรุสเซีย การปราบกบฏในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ และ ค.ศ. ๑๘๗๐ ได้ทำให้มีทหารสูงอายุเข้ามาแทรกอยู่ทั่วไปในกลุ่มข้าราชการพลเรือน และคนเหล่านี้ต่างได้กำลังใจจากความสำเร็จของจ่อ จุง ทังในเอเชียกลาง แต่เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๘๐ พวกหัวแข็งที่ชอบก้าวร้าวมากที่สุดในเรื่องการต่างประเทศ ก็ได้รับความสนับสนุนที่ปักกิ่ง จากนักปราชญ์หนุ่ม ๆ จำนวนหกคน ซึ่งได้เคยเป็นศิษย์จากสำนักฮั่นหลินในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ พวกนี้มีชื่อเป็นที่รู้จักกันในนามว่า "กลุ่มบริสุทธิ์" (ชิง ลุย ทัง) คนกลุ่มนี้เป็นพวกมีความจดจำดีเยี่ยมและช่างประจบประแจงผู้มีอำนาจ พวกเขาได้ช่วยแก้ตัวให้แก่พระพันปีหลวง เมื่อพระนางทำให้บรรดาสานุศิษย์ของขงจื๊อไม่พอใจ เพราะการที่พระนางละเมิดกฎเกณฑ์การสืบสันตติวงศ์และตั้งให้พระนัดดาของพระนางขึ้นครองบัลลังก์สืบต่อจากโอรสของพระนางเอง หลังจากที่เรียกร้องให้มีการรื้อฟื้นตำราขงจื๊อและจารีตประเพณีแล้ว พวกนี้ก็โจมตีพวกที่สนับสนุน "การทำประเทศตนเองให้เข้มแข็ง" ว่าเป็นคนใจเย็น และสนับสนุนการทหารต่อต้านรุสเซียและฝรั่งเศส ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ เมื่อผลจากชัยชนะของฝรั่งเศส ทำให้เจ้าชายกุงถูกปลดออกจากตำแหน่ง และทำให้สภาที่ปรึกษาถูกยุบ "กลุ่มบริสุทธิ์" จึงได้ก้าวขึ้นมามีอำนาจอย่างรวดเร็ว แต่เป็นการขึ้นมามีอำนาจเพียงเพื่อต้องรับความปราชัยและความมัวหมองตอบแทน เพราะฝรั่งเศสได้ชัยชนะอยู่ต่อไป สมาชิกที่มีความสามารถที่สุดของคนกลุ่มนี้และเป็นสมาชิกเพียงคนเดียวที่มีอำนาจอยู่ต่อมา คือ จาง จือ ตุ้ง (ค.ศ. ๑๘๓๗—๑๙๐๙) ผู้ซึ่งเร่งให้ตัดศีรษะ ชุง โหว ใน ค.ศ. ๑๘๗๙ เขาได้มาเป็นข้าหลวงตรวจการทั่วไปในมณฑลกวางตุ้งและกวางสีใน ค.ศ. ๑๘๘๔ และได้พิสูจน์ให้เห็นถึงความสามารถในการปฏิบัติงานของเขาในการสนับสนุนให้ทำสงคราม

การเจรจาตกลงระหว่างจีนกับฝรั่งเศสเริ่มทำกันตั้งแต่แรกที่มีความขุ่นเคืองกัน ในปลายปี ค.ศ. ๑๘๘๒ หลี่ หุง จางได้ทำข้อตกลงที่ไร้ผลกับราชทูตฝรั่งเศส ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ เขาทำข้อตกลงอีกฉบับหนึ่งกับนายทหารเรือฝรั่งเศส รู้จักกันว่า อนุสัญญาหลี่—โฟร์นิเย กำหนดให้จีนถอนทหารออก และยอมให้ฝรั่งเศสค้าขายตลอดแคว้นตังเกี๋ย ขณะที่ฝรั่งเศสครอบครองและได้สิทธิในแคว้นอันนัม และฝรั่งเศสจะไม่เรียกร้องเงินค่าชดเชยจากจีน การตกลงเช่นนี้ทำให้คณะพรรคนิยมสงครามได้ประณามหลี่ในเอกสาร

บันทึกสี่สิบเจ็ดฉบับ ราชสำนักปฏิเสธที่จะยอมรับการสูญเสียอำนาจอธิปไตย และการสู้รบก็ดำเนินต่อมาเป็นพัก ๆ แต่รุนแรงมากขึ้นไปพร้อม ๆ กับมีการเจรจาตกลงที่ไม่เกิดผลแต่อย่างใด ฝ่ายโรเบิร์ท ฮาร์ทซึ่งอยู่ในสภาที่ปรึกษาของปักกิ่ง แต่ไม่ได้อยู่ในวงการเมือง เริ่มทำการเจรจาอย่างลับ ๆ ใน ค.ศ. ๑๘๘๕ เขาส่งผู้แทนกองภาษีท่าเรือ (เจ ดี แคมเบลล์) จากลอนดอนไปยังกรุงปารีส และได้รับมอบหมายอำนาจจากราชสำนักให้ทำข้อตกลงสันติภาพกับจูลส์ เฟอร์รี ตามใจความในอนุสัญญาหลี่—โฟร์นิเย หลี่ได้ลงนามในข้อตกลงสันติภาพเมื่อเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๘๘๕

ปีที่มีการสู้รบกันอย่างหนักนั้นทำความสูญเสียให้แก่จีนอย่างใหญ่หลวง กองทัพเรือของฝรั่งเศสหน่วยหนึ่งได้เข้าโจมตีทางภาคเหนือของเกาะไต้หวัน ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ อีกหน่วยหนึ่งลอยลำทอดสมออยู่ในอ่าวฟูโจว ใกล้กับเรือกลไฟและเรือปืนลำเล็ก ๆ สิบเอ็ดลำที่ทางฟูโจวต่อด้วยไม้ อันเป็นกองเรือรบฟูเกี้ยนในกองทัพเรือใหม่ของจีน เรือแปดลำของฝรั่งเศสที่มีเหล็กหุ้มเป็นเกราะมีขนาดใหญ่กว่า และมีปืนที่ใหญ่กว่าเรือรบของจีน เมื่อปักกิ่งไม่ตัดสินใจในข้อเสนอเด็ดขาดที่ฝรั่งเศสส่งมา หลังจากที่รีรออยู่ห้าสัปดาห์แล้ว ฝรั่งเศสจึงเข้าทำลายเรือรบของจีนจำนวนเก้าลำในเวลาสองสามนาที และยังได้ทำลายอู่ต่อเรือที่จ่อจุง ทั้งจัดสร้างไว้ด้วยความช่วยเหลือของวิศวกรฝรั่งเศส เมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๖ อีกด้วย

ความสามารถในการรบบนพื้นแผ่นดินของฝรั่งเศสมีน้อยที่สุด กองทัพของฝรั่งเศสที่มีความเชื่อมั่นในตัวเองมากจนเกินไป ถูกทหารจีนดักโจมตีด้วยระเบิดเป็นระยะ ๆ ในป่าทึบแคว้นตังเกี๋ย ฝรั่งเศสยึดพื้นที่สามเหลี่ยมรอบเมืองฮานอย และบุกคืบหน้าบนเส้นทางสำคัญเหนือพรมแดนมณฑลกวางสี ยึดเมืองลางชันที่อยู่ทางใต้ของเขตเจินหนานกวนพอดี (แปลตามตัวอักษรว่า ช่องทางที่คุ้มกันภาคใต้) การที่จีนตีเอาจุดสำคัญทางยุทธศาสตร์จุดนี้กลับคืนไปได้โดยไม่คาดฝันเมื่อเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๕ เป็นเหตุทำให้คณะรัฐบาลของเฟอร์รี่ต้องหมดอำนาจ และช่วยรักษาความภาคภูมิใจของจีนเอาไว้ได้บ้าง

การสู้รบกับฝรั่งเศส เป็นปฏิบัติการป้องกันตัวเองครั้งแรกของจีนต่อศัตรูสมัยใหม่ นับตั้งแต่จีนเริ่มขบวนการ "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นปฏิบัติการที่เผยให้เห็นข้อเท็จจริงที่สำคัญอันหนึ่งที่ว่า อาวุธที่ทันสมัยมิได้มีผลหากปราศจากการจัดดำเนินการและผู้นำที่ทันสมัยด้วย อาวุธปืนของชาวยุโรปชนิดที่ดีเยี่ยมมิได้มีประโยชน์เมื่อมาอยู่ในมือชาวจีนที่ปราศจากการฝึกหัดอย่างเพียงพอ ปราศจากกลยุทธ์ หน่วยเสบียง การติดต่อ ยุทธศาสตร์ และปราศจากการบังคับบัญชา ตัวอย่างเช่น ที่

ทอดสมอเรือที่เมืองฟูโจว อยู่ห่างจากทะเลยี่สิบไมล์ โดยมีช่องแคบ ๆ ผ่านป้อมปราการที่ติดตั้งปืนใหญ่ชนิดใหม่ของกรุปป์และอาร์มสตรอง แต่เป็นเพราะการบัญชาการเป็นไปอย่างไม่ดี กระจัดกระจายไม่เป็นระเบียบ และไม่มีการตัดสินใจที่แน่วแน่เสียจนกระทั่งไม่ได้มีการใช้ทั้งอาวุธสมัยใหม่ หรือแม้แต่กลยุทธ์แบบเก่าที่จะทำการปิดกั้นล้อมเอาไว้ และก่อการรังควานให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศส และก็ทำนองนี้อีกเช่นกัน ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ จีนมีเรือรบแบบสมัยใหม่เป็นจำนวนมากกว่าห้าสิบลำ ส่วนใหญ่เป็นเรือที่ต่อในอู่ต่อเรือของจีนเอง แต่เรือเหล่านั้นก็มีหลายประเภท และอยู่ภายใต้กองบัญชาการที่แยกกันถึงสี่หน่วย กองทัพเรือของ หนานหยาง และเป่ยหยาง อยู่ใต้บังคับบัญชาของข้าหลวงตรวจการณ์ภาคใต้และภาคเหนือที่เมืองนานกิงและเทียนสินตามลำดับ เป็นกองทัพเรือที่มีขนาดใหญ่กว่ากองทัพเรือของกวางตุ้งและฟูเก๊ียน แต่กลับทอดสมอเพื่อต่อสู้ป้องกันอยู่ในน่านน้ำของตน ความระมัดระวังและการชิงดีชิงเด่นกันในหมู่ข้าราชการ คือ ต่างคนต่างก็รักษาคุ้มกันตัวของตัวเองเป็นอุปสรรคต่อความพยายามที่จะทำสงครามของประเทศชาติ

อย่างไรก็ตาม ผลข้อหนึ่งจากการสู้รบกับฝรั่งเศสก็คือ ทำให้มีการแสดงออกถึงความรักชาติอย่างแข็งขัน โดยเฉพาะในกวางตุ้ง ซึ่งกลายเป็นเขตฐานทัพสำคัญให้แก่กำลังทหารในแคว้นตังเกี๋ย ความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ต่อชาวต่างชาติของชาวเมืองกวางตุ้งซึ่งมีมานานแล้ว ได้รับแรงดลใจให้มีมากขึ้นจากสาเหตุบางอย่าง คือ กลัวว่าจะถูกฝรั่งเศสโจมตีจากการที่จีนประกาศสงคราม หลังจากที่เมืองฟูโจวเสียหายแล้ว และวิธีการแบบเก่าของจาง จือ ตุ้ง ที่ให้เงินเป็นค่าทำขวัญในกรณีที่มีชาวฝรั่งเศสเสียชีวิต แม้จะไม่มีการรุกรานในเขตนี้ก็ตาม แต่การจลาจลและการปล้นสะดมก็มีขึ้นทั่วไป โดยเฉพาะจะเกิดแก่พวกสอนศาสนาคาทอลิกและโปรเตสแตนท์ หนังสือพิมพ์จีนที่ทันสมัยในฮ่องกง ซึ่งขณะนั้นเสนอข่าวเชิงยุยงผู้อ่านส่วนใหญ่ในสังคมได้มากกว่าผู้อ่านที่เป็นชนชั้นนักปราชญ์ ดูจะมีส่วนช่วยให้ลัทธิชาตินิยมของประชาชนที่อยู่ในเมืองมีมากยิ่งขึ้น

เกาหลีและญี่ปุ่น

ในท่ามกลางความวุ่นวายของวิกฤติการณ์เขตแม่น้ำอีลีและการสู้รบในตังเกี๋ย หลี่ หุง จาง ให้ความสนใจต่ออันตรายที่ใกล้ที่สุดกับเขตจีนภาคเหนือ นั่นคือการขยายอำนาจของญี่ปุ่น โดยเฉพาะในเกาหลี เมื่อเริ่มทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ อิทธิพลของญี่ปุ่นที่นั่นเริ่มจะมาแข่งกับอิทธิพลของจีน ทำให้พื้นฐานของระบบบรรณาการต้องหมดสิ้นไป "การเปิด" ประเทศเกาหลีที่เกิดขึ้นในระยะนี้ได้สร้างวิกฤติการณ์ขึ้นเป็นระยะ ๆ ให้แก่ นโยบายการทูตของราชวงศ์ชิง ดังเช่นที่ได้นำการเปลี่ยนแปลงแบบปฏิวัติเข้ามาให้แก่ประเทศและประชาชนเกาหลี

"อาณาจักรฤาษี" แห่งนี้ ไม่เพียงแต่จะเป็นเขตแรกในบรรดาเขตบรรณาการของรัฐบาลปักกิ่ง แต่ยังเป็นอาณาจักรโบราณเขตสุดท้ายของเอเชียตะวันออกที่จะเปิดประเทศติดต่อกับชนชาติตะวันตก การค้าของญี่ปุ่นยังคงมีอยู่ ณ เมืองปูซาน ภายใต้กฎเกณฑ์ที่เข้มงวดคล้ายคลึงกับการค้าของชาวฮอลันดาที่เมืองนางาซากิ หรืออีกนัยหนึ่ง การแยกตัวอยู่โดดเดี่ยวของเกาหลีมาจนถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้านั้น เกาหลีทำได้สมบูรณ์กว่าญี่ปุ่น เพราะเกาหลีได้พึ่งพาอาศัยประเทศจีนเหมือนกับที่น้องชายพึ่งพี่ชายใหญ่ ในการติดต่อกับต่างชาติทุกชาติ แม้แต่ในขณะที่ปิดพรมแดนของจีนกับเกาหลีอย่างสนิท พิธีการส่งบรรณาการประจำปีซึ่งกระทำกันที่ปักกิ่ง ผ่านคณะกรรมการกรมพิธีการที่ปฏิบัติกันมาถึงทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ได้กลายมาเป็นเพียงการติดต่อกับต่างชาติของเกาหลีอย่างถูกต้องเพียงชาติเดียว ยกเว้นการส่งคณะทูตไปยังสำนักโชกุนที่เมืองเอโดเป็นครั้งคราว

ในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า เรือของชาวตะวันตกที่ออกสำรวจ หรือเพราะภาวะลมฟ้าอากาศ ได้เข้ามาถึงชายฝั่งทะเลของเกาหลีบ่อยครั้งขึ้น เกาหลีได้ช่วยเหลือพวกเรืออับปางเป็นประจำ และส่งพวกนั้นไปยังประเทศจีน แต่ยังคงต่อต้านอย่างเต็มที่ต่อความพยายามทั้งมวลที่จะให้เกาหลีเปิดการค้าขายหรือแม้แต่ให้เปิดการเจรจา ดังตัวอย่างเช่น ใน ค.ศ. ๑๘๖๖ กองทัพเรือของฝรั่งเศสได้พยายามขอเข้ามาเจรจาตกลงที่ปากแม่น้ำใต้เมืองเซอูล เพื่อขอค่าเสียหาย กรณีที่มีบาทหลวงฝรั่งเศสหลายองค์ถูกฆาตกรรมด้วยการตัดศีรษะ และเมื่อไม่สมหวัง ฝรั่งเศสจึงทำการแก้แค้น อาวุธแบบตะวันตกได้พิสูจน์ให้เห็นว่ามีอานุภาพร้ายแรงกว่า จนกระทั่งฝรั่งเศสชะล่าใจ ขณะเข้าโจมตีกองทหารของกลุ่มผู้ล่าเสือชาวเกาหลีเหนือ และประสบกับความปราชัยที่มิได้คาดฝันก่อนที่จะถอนทหารออก

เหตุการณ์ที่เสี่ยงภัยครั้งนี้และครั้งอื่นๆ ทำให้เกิดความกระหายใคร่ดูกันต่อไปว่า ใครจะเป็นคนทำแบบที่นายพลเปอรี่ได้เคยกระทำและเป็นผู้ "เปิด" ประเทศเกาหลี ใน ค.ศ. ๑๘๗๑ นาย เอฟ เอฟ โลว์ อัครราชทูตอเมริกันประจำจีน ได้รับมอบหมายให้นำเรือรบห้าลำไปยังปากน้ำทางใต้เมืองหลวง เจ้าหน้าที่สำรวจได้สำรวจขึ้นไปตามลำแม่น้ำ ชาวอเมริกันสองคนถูกทำร้ายได้รับบาดเจ็บ อัครราชทูตโลว์เรียกร้องให้เกาหลีขอขมาเป็นทางการ แต่ไร้ผล เรือรบของอเมริกันจึงเข้าทำลายป้อมทหารถึงห้าแห่งเป็นการแก้แค้นและมีชาวเกาหลีเสียชีวิตประมาณ ๒๕๐ คน แต่ในที่สุดเรือรบอเมริกันก็แล่นออกไป เหตุการณ์แต่ละครั้งที่เกิดขึ้นนั้น เกาหลีปฏิเสธอย่างเด็ดขาดที่จะเจรจาตกลงและยึดมั่นในนโยบายอยู่โดดเดี่ยวอันเก่าแก่ของตนซึ่งจัดว่าเป็นชัยชนะอย่างเห็นได้ชัด

ขณะนี้ประเทศมหาอำนาจที่กำลังขยายอิทธิพลในดินแดนใกล้เคียงเริ่มคุกคามรุนแรงกว่าชาวตะวันตกซึ่งมาทางทะเล ในกลางทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ ชาวเกาหลีประมาณ ๔,๐๐๐ คน ผู้ลี้ภัยความยากจนและจากการปกครองที่เข้มงวด ได้ละทิ้งนโยบายอยู่โดดเดี่ยวด้วยการอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตมณฑลริมฝั่งทะเลของรุสเซียในภาคเหนือที่เพิ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ ขณะเดียวกัน ทหารญี่ปุ่นผู้กระวนกระวายก็มีจุดประสงค์แน่วแน่ที่จะหาเรื่องทำสงครามกับเกาหลี ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ แผนการของทหารญี่ปุ่นที่จะเข้ารุกรานเกาหลีได้ถูกพวกที่สุขุมกว่าในญี่ปุ่นดักตัดหน้าไปเสียก่อน (ดูบทที่ ๓) ทว่าฝ่ายโตเกียวยังคงพยายามที่จะเปิดประเทศเกาหลีและดึงเกาหลีให้ออกห่างจากจีนอยู่ต่อไปอีก

ความกดดันเหล่านี้ทำให้ทางปักกิ่งถูกบีบอยู่ระหว่างชาวต่างชาติที่ไม่สามารถจะต้านทานได้และชาวเกาหลีที่จีนไม่อาจจะจัดการแต่ประการใดได้ ทั้งสองฝ่ายมีความคิดที่ไม่ลงรอยกันเกี่ยวกับบทบาทที่เหมาะสมของจีนในความสัมพันธ์แบบระบบบรรณาการ ตั้งแต่ระยะแรก ๆ ประมาณ ค.ศ. ๑๘๔๕ ราชสำนักราชวงศ์ชิงได้เคยอธิบายให้อังกฤษรับรู้โดยแจ่มแจ้ง แม้จะไม่สมเหตุสมผลก็ตาม ว่า จีนไม่อาจจะบอกให้เกาหลีเปิดประเทศเพื่อการค้าขายได้ เพราะเกาหลีมิใช่ส่วนหนึ่งของประเทศจีน และเกาหลีก็ไม่อาจจะเปิดประเทศของตัวเองเพื่อการค้าขายได้อีกเช่นกัน เพราะเกาหลีมิได้เป็นประเทศเอกราช เมื่อการบีบบังคับมีมากขึ้น สำนักจุงหลี่ หยาเหมินมีทีท่าว่าจะแสวงหาวิธีเป็นกลาง คือ พยายามห้ามปรามกีดกันไว้ทั้งสองฝ่าย แต่ไม่ยอมรับผิดชอบต่อการกระทำของเกาหลีดังที่ประเทศมหาอำนาจเรียกร้อง และทั้งไม่ยอมควบคุมประเทศมหาอำนาจทั้งหลายตามที่เกาหลีมุ่งหวัง นโยบายเช่นนี้เป็นนโยบายที่จะทำให้จีนต้องเสียหาย

"การเปิด" ประเทศเกาหลี

ในปี ค.ศ. ๑๘๗๕ ชาวญี่ปุ่นคณะหนึ่งซึ่งลงจากเรือรบมาขึ้นบกเพื่อสำรวจชายฝั่งทะเลเกาหลีถูกระดมยิง รัฐบาลที่โตเกียวยังคงคัดค้านอย่างแข็งขันในนโยบายรุกรานประเทศเกาหลี เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้เป็นข้ออ้างให้รัฐบาลตกลงใจทำตามแบบอย่างนายพลเปอรี่ด้วยการ "เปิด" ประเทศเกาหลีอย่างสันติ โดยวิธีการเรียกร้องให้มีการติดต่อเกี่ยวข้องกัน แต่ก็ต้องแสดงแสนยานุภาพที่เหนือกว่าให้เกาหลีเห็นด้วย เมื่อทูตญี่ปุ่นลองทาบทามเจรจาเรื่องนี้ สำนักจุ่งหลี่หยาเหมินและหลี่ หุง จางก็ยืนยันแนวความคิดเดิมเรื่องการยึดจีนเป็นศูนย์กลางว่า เป็นเฉพาะในเรื่องหลักศีลธรรมจรรยา มิใช่เรื่องของการมีอำนาจอธิปไตยเหนือเขตเมืองขึ้น โดยกล่าวว่า แม้เกาหลีจะเป็นประเทศเมืองขึ้นของจีน แต่ก็ไม่ได้เป็น

การครอบครองทางดินแดน เพราะฉะนั้นในเรื่องกิจการภายในและการต่างประเทศ เกาหลีจึงมีการปกครองของตัวเอง'' แต่ในที่สุด ทั้งสำนักจุ่งหลี่หยาเหมินและหลี่ หุง จาง แนะนำให้เกาหลีเจรจากับญี่ปุ่น ดังนั้นเรือรบและเรือลำเลียงพลญี่ปุ่นที่ทอดสมออยู่นอกเมืองอินเชิน ใต้เมืองเซอูล จึงได้ทำสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคขึ้นฉบับหนึ่งในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๗๖ ตามแบบสนธิสัญญาต่าง ๆ ที่ไม่เท่าเทียมกันของประเทศตะวันตกที่ทำไว้กับจีนและญี่ปุ่น สนธิสัญญาฉบับนี้เกาหลีต้องเปิดเมืองท่าสามแห่งให้ญี่ปุ่นมาค้าขาย คือ เมืองปูซาน (ภาษาญี่ปุ่นเรียก ฟูซาน) เมืองอินเชิน (ขณะนั้นรู้จักกันในนามว่า เชมูลโป) และเมืองเวินซาน และเกาหลีต้องประกาศตัวเองว่าเป็น "ประเทศเอกราช" การปฏิวัติประเพณีการติดต่อที่มีขอบเขตจำกัดระหว่างเกาหลีและญี่ปุ่นเช่นนี้ก่อให้เกิดข้อสงสัยต่อไปว่า เกาหลีจะ "เปิด'' ประเทศให้ชาวตะวันตกเมื่อใดและด้วยวิธีอย่างไร

จาก ค.ศ. ๑๘๘๐ เรื่องความสัมพันธ์ของจีนกับเกาหลีได้พ้นจากการควบคุมของกรมพิธีการ ซึ่งเคยจัดการเรื่องการติดต่อกับเมืองขึ้นมาตลอด และจัดให้ไปอยู่ภายใต้ความดูแลของหลี่ หุง จาง ผู้ซึ่งได้ปรับปรุงนโยบายให้กว้างและคล่องตัวโดยอาศัยคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญชาวจีนและชาวอังกฤษ ในขั้นแรกหลี่ หุง จาง หวังที่จะคุ้มครองเกาหลีให้ปลอดภัยจากการถูกญี่ปุ่นหรือรุสเซียยึดดินแดน โดยให้เกาหลีมีความสัมพันธ์ตามสนธิสัญญากับประเทศมหาอำนาจที่มาค้าขายทั้งหมด การค้าของประเทศเหล่านั้นอาจอำนวยผลที่แน่นอนในเรื่องความเป็นเอกราชของเกาหลี วิธีนี้เป็นกลยุทธ์โบราณว่าด้วย "การใช้อนารยชนควบคุมดูแลอนารยชนด้วยกันเอง" ในขั้นที่สอง หลี่หวังว่า การที่จีนเข้าไปแทรกแซงในกิจการภายในของเกาหลี จะช่วยกระตุ้นแผนการปฏิรูปและ "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็ง" ไปพร้อม ๆ กับการพัฒนาทัพเรือและทัพบกของจีนเอง นโยบายเช่นนี้เท่ากับยอมรับว่าการอยู่โดดเดี่ยวของเกาหลีสิ้นสุดลงแล้ว และจะต้องดำเนินการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย แต่นโยบายนี้ก็หวังที่จะเห็นเกาหลีปรับปรุงประเทศภายใต้ความคุ้มครองดูแลของจีน เพื่อป้องกันการถูกต่างชาติ (ที่ไม่ใช่จีน) เข้ายึดครอง

นโยบายใหม่เริ่มขึ้นเมื่อทูตทหารเรือของสหรัฐอเมริกา คนหนึ่ง (นายพล อาร์ ดับบลิว ชูแฟลด์) ตามอย่างนายพลเปอรี่อีกครั้ง ขั้นแรกพยายามติดต่อผ่านญี่ปุ่น เพื่อเจรจาทำสนธิสัญญา แต่ก็มิได้ผลอันใด และต่อมาก็ได้รับความสำเร็จในการทำสนธิสัญญาที่เมืองเทียนสิน ค.ศ..๑๘๘๒ โดยการติดต่อผ่านทางหลี่ หุง จาง หลี่จัดการเจรจาให้เกาหลี แต่มิได้บรรจุข้อความที่จะอธิบายความว่าเกาหลีอยู่ในฐานะ "เป็นประเทศที่ขึ้นต่อจักรวรรดิจีน" ลงไว้ในสนธิสัญญาด้วย มิหนำซ้ำสนธิสัญญาอเมริกันยังรับรองความเป็นเอกราชของเกาหลีเสียอีก และเป็นแบบฉบับให้แก่สนธิสัญญาที่ทำกับประเทศยุโรปอื่น ๆ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๘๘๓–๘๖

แม้ว่าจะมีเพียงสหรัฐอเมริกา และญี่ปุ่นเท่านั้นที่จัดตั้งสถานทูตในกรุงเซอูล โดยไม่ขึ้นต่อสถานทูตของตนในประเทศจีน ผลก็คือ กฎหมายระหว่างประเทศของตะวันตก รวมทั้งสนธิสัญญาระหว่างประเทศอธิปไตยทั้งหลายนั้น ไม่สามารถเข้ากันได้กับแบบฉบับของอำนาจอธิปไตยของจีนภายใต้ระบบบรรณาการ ทางเลือกเพียงทางเดียวของจีนคือ การเข้าไปแทรกแซงอย่างเข้มแข็ง หรือมิฉะนั้นก็ปล่อยให้เกาหลีดำเนินไปตามทางของตนเอง จนในที่สุดอาจจะถูกญี่ปุ่นหรือรุสเซียเข้ายึดครองไว้ได้

ระหว่างระยะต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ภัยคุกคามที่สำคัญต่อผลประโยชน์ของจีนและต่อเกาหลีดูจะมาจากประเทศรุสเซีย ซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจที่อังกฤษหวั่นเกรงอยู่ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเวลาผ่านพ้นไป คู่แข่งขันสำคัญที่จะเข้าครองเกาหลี คือ ระหว่างจีนกับญี่ปุ่น ในตอนแรก ด้วยการสนับสนุนของอังกฤษ จีนจึงดูจะก้าวไปไกลในการแข่งขันนี้ แต่เมื่อเกาหลีกำลังปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย บรรดานักปฏิรูปที่หัวรุนแรงก็โอนเอียงไปอยู่ฝ่ายญี่ปุ่น เพราะประเทศญี่ปุ่นกำลังเป็นประเทศที่ทันสมัยมากกว่าจีน เพราะฉะนั้นการต่อสู้ภายในประเทศเกาหลีระหว่างพวกปฏิรูปกับพวกจารีตนิยม ซึ่งเราจะกล่าวถึงในบทต่อไป ก็เป็นเพราะผลของความเจริญก้าวหน้าในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยภายในประเทศเพื่อนบ้านใหญ่สองประเทศนั้นเอง

การที่จีนเข้าไปแทรกแซงกิจการภายในของเกาหลี เป็นเพราะมีการจลาจลของพวกหัวเก่าต่อต้านชาวต่างชาติเกิดขึ้นที่เมืองเซอูลในฤดูร้อนของ ค.ศ. ๑๘๘๒ อันเป็นการจลาจลที่พวกฝูงชนผู้บ้าคลั่งได้บุกโจมตีสถานทูตญี่ปุ่น ทั้งญี่ปุ่นและจีนต่างส่งกำลังทหารเข้าไปในเกาหลี แต่จำนวนทหารของจีนที่ส่งเข้าไปมีมากกว่า เกาหลีเอาใจญี่ปุ่นด้วยการชดใช้ค่าเสียหายให้ และระยะนั้นหลี่ก็พยายามหาทางให้ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างจีนและเกาหลีเป็นไปในลักษณะที่ให้จีนมีอภิสิทธิ์ก่อนชาติอื่น ๆ หลี่หาทางแต่งตั้งที่ปรึกษาควบคุมการเมืองและนโยบายของเกาหลี แต่ถึงกระนั้นการติดต่อกับต่างชาติ เช่น การส่งคณะผู้แทนเกาหลีไปยังสหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. ๑๘๘๓ ก็ช่วยสนับสนุนการปฏิรูปและสนับสนุนพวกปฏิรูปที่นิยมญี่ปุ่นไปด้วย ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ เกิดรัฐประหารที่วางแผนไว้แล้ว กิม โอค กวน และปัก ยง ฮิวกับพรรคพวก ได้ลอบสังหารพวกผู้นำฝ่ายจารีตนิยมที่สนับสนุนจีนเสียหลายคน และยึดองค์กษัตริย์เอาไว้ แต่หยวน ซื่อ ไข่ (ค.ศ. ๑๘๕๙—๑๙๑๖) ผู้บัญชาการทหารจีนที่หนุ่มแน่นและว่องไวได้ต่อสู้กับกองทหารคุ้มกันสถานทูตญี่ปุ่นจนได้ชัยชนะ และช่วยนำเอากษัตริย์พระองค์นั้นออกมาได้ นายกิมและนายปักได้ลี้ภัยไปอยู่ในประเทศญี่ปุ่น

วิกฤติการณ์ครั้งนี้ยุติลงได้ใน ค.ศ. ๑๘๘๕ เมื่อหลี่และอิโต ฮิโรบูมิ เจรจาตกลงทำอนุสัญญาหลี่–อิโต ที่เมืองเทียนสิน อนุสัญญาฉบับนี้เป็นข้อตกลงร่วมกันที่ทั้งสองฝ่ายยินยอมถอนกำลังทหารและที่ปรึกษาการทหารออกไปจากเกาหลี และหากมีเหตุยุ่งยากเกิดขึ้นอีก ฝ่ายใดจะส่งกำลังทหารกลับเข้าไปในเกาหลีใหม่ จะต้องบอกให้อีกฝ่ายหนึ่งทราบล่วงหน้าเสียก่อน การที่ญี่ปุ่นยินยอมตกลงเช่นนี้เพราะได้มีมติอันหนึ่งเกิดขึ้นหลังจากถกเถียงกันอย่างใหญ่โตในโตเกียว คือ มติที่ให้ญี่ปุ่นเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แก่ประเทศต่อไปอีก ก่อนที่จะเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการสู้รบในต่างประเทศ อิโต เชื่อว่าระยะเวลาจะช่วยให้ญี่ปุ่นได้เปรียบ เขาเห็นว่าการสู้กับเกาหลีโดยที่ญี่ปุ่นยังไม่พร้อม อาจทำให้ประเทศรุสเซียเท่านั้นที่จะได้ประโยชน์ ทางฝ่ายหลี่มีความรู้สึกว่าจารีตประเพณีทางประวัติศาสตร์และสภาพภูมิศาสตร์ที่ใกล้ชิดจะอำนวยประโยชน์ให้แก่จีน แต่เขาก็ได้กล่าวทำนายเอาไว้ว่า "ในเวลาประมาณสิบปี ความมั่งคั่งและกำลังของญี่ปุ่นจะได้รับการยกย่อง และสิ่งนี้ คือที่มาของความยุ่งยากในอนาคตของจีน มิใช่ความยุ่งยากในปัจจุบัน"

หลี่ได้จัดทำแผนการพัฒนาประเทศอย่างแข็งขันต่อไป เร่งเร้าให้เกาหลีทำการปฏิรูปหลายอย่าง ดังเช่นที่อังกฤษได้เคยขอร้องให้จีนกระทำเมื่อยี่สิบปีก่อน เช่น จัดตั้งกรมศุลกากรเกาหลี โดยมีหัวหน้าเป็นชาวตะวันตกที่ขอยืมมาจากกองภาษีท่าเรือของจีน มีที่ปรึกษาชาวอเมริกันในเรื่องการต่างประเทศ มีการจัดวางสายโทรเลข มีการฝึกหัดกำลังทหาร หยวน ชื่อ ไข่ผู้หนุ่มแน่นและหยิ่งยโสซึ่งเป็นตัวแทนของหลี่อยู่ในเมืองเซอูล ในฐานะ "ตัวแทนสำเร็จราชการ" จาก ค.ศ. ๑๘๘๕ ถึง ๑๘๙๔ ได้พยายามที่จะรักษาแบบฉบับของอำนาจอธิปไตยของจีน ขณะที่ทูตอเมริกันและนักสอนศาสนากับคนอื่น ๆ พยายามเคี่ยวเข็ญให้เกาหลีเป็นเอกราช ในช่วงเวลาสิบปีหลัง ค.ศ. ๑๘๘๕ จะเห็นว่าอิทธิพลของญี่ปุ่นเพิ่มขึ้นอย่างมั่นคงในหมู่คนหนุ่มชาวเกาหลีผู้รักชาติ ความยิ่งใหญ่ของจีนที่เมืองเซอูลขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมเก่าแก่และความเป็นเจ้าแผ่นดินของจีน น้อยกว่าที่จีนอ้างความเป็นมหาอำนาจของจีนทั้งทางบกและทางทะเลที่สามารถจะนำเกาหลีไปสู่การเป็นประเทศสมัยใหม่ได้

ความล้มเหลวของ "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" เพื่อต่อต้านญี่ปุ่น

หลังปี ค.ศ. ๑๘๘๕ จีนมีความสงบราบรื่นพอสมควรในการติดต่อกับต่างชาติมานับสิบปี การที่รุสเซีย ฝรั่งเศส และญี่ปุ่นล่วงล้ำใกล้เข้ามาในเขตรอบนอกเมื่อไม่นาน ช่วยกระตุ้นให้เกิดพลังจิตทางชาตินิยม และเกิดความพยายามต่อไปที่จะพัฒนาประเทศตนเองให้เข้มแข็ง ความคิดระยะแรก ๆ ของ "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" ในช่วงทศวรรษ ค.ศ.๑๘๖๐ ที่จะใช้สิ่งประดิษฐ์ของชาวตะวันตกมาเป็นเครื่องป้องกันอารยธรรมจีนนั้น ขณะนี้

เปิดทางให้แก่แนวความคิดที่แตกต่างกัน คือ มาเป็นความคิดที่จะพัฒนาสถาบันต่าง ๆ แบบตะวันตก เพื่อป้องกันประเทศจีนจากมหาอำนาจตะวันตกและญี่ปุ่น ขบวนการปฏิรูปรุนแรงยิ่งขึ้นหลัง ค.ศ. ๑๘๙๔ ก็เริ่มเห็นมาแล้วล่วงหน้าสิบปีจากขบวนการ "พัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" ที่มีขอบเขตกว้างขวาง และรัฐบาลปักกิ่งสนับสนุนอย่างเป็นทางการ ผู้นำของขบวนการนั้น คือ ข้าราชการในแต่ละมณฑล ผู้ซึ่งเป็นคนจัดหาผู้ชำนาญการชาวจีนใน "เรื่องต่างชาติ" จ้างนายช่างเทคนิคชาวต่างชาติ จัดหาเงินทุนจากบริษัทห้างร้านต่างชาติในเมืองท่าต่าง ๆ สั่งเครื่องจักรของต่างชาติเข้ามาใช้ และจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดอบรมและโรงงานอุตสาหกรรมในท้องที่หลายแห่งในประเทศ แม้ว่าจะทำในวงแคบก็ตาม

ความพยายามเหล่านี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ หลายอย่าง เช่น ต้องให้เจ้าหน้าที่นักปฏิรูปดำรงตำแหน่งหนึ่ง ๆ สืบเนื่องต่อไป พร้อมกับความสนับสนุนจากราชสำนัก หรือผู้อุปถัมภ์ที่มีอำนาจต่อไปด้วย ปัจจัยอีกอย่างอาจจะได้แก่เรื่องความไม่พอเพียงของผลกำไรที่เก็บได้ในระดับท้องถิ่น ปัจจัยนี้ดูจะเป็นข้อที่ได้ช่วยการพัฒนาในไต้หวัน ที่ซึ่งนายหลิว หมิง ฉวน (ค.ศ. ๑๘๓๖—๑๘๙๖) ผู้ช่วยคนหนึ่งของหลี่ได้ไปเป็นข้าหลวงคนแรกอยู่ที่นั่น ใน ค.ศ. ๑๘๘๕ หลิวได้ดำเนินงานตามแผนการที่กว้างขวาง ว่าด้วยการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เช่น จัดสร้างโรงสรรพาวุธขึ้นที่เมืองไทเปอันเป็นเมืองหลวง จัดตั้งฐานทัพเรือที่หมู่เกาะเปสคาดอร์ ปฏิรูปการเก็บภาษีที่ดินโดยใช้วิธีการสำรวจพื้นที่ และการจดทะเบียนประชากร ปรับปรุงภาษีสรรพากรให้รัฐบาลผูกขาดการบูร เกลือ และอื่น ๆ จัดตั้งกรมไปรษณีย์โทรเลขที่ทันสมัย ติดตั้งสายโทรเลขและเคเบิลเพิ่มขึ้น สร้างเส้นทางรถไฟสายสั้น ๆ จัดเส้นทางเดินเรือกลไฟ และตั้งโรงเรียนเทคนิค ทั้งเขายังทำเมืองไทเปให้เป็นแบบตะวันตก มีทางเดินเท้าและถนนที่มีไฟส่องสว่าง แต่เคราะห์ร้ายที่หลิวมิได้เป็นนักปราชญ์แบบขงจื๊อที่แท้จริง เขาเพียงแต่ก้าวพ้นขึ้นมาจากระดับโจรชาวนาเนื่องจากเป็นผู้บัญชาการกำลังทัพที่สามารถในการปราบกบฏไต้เผ็งและกบฏเหนียน การวิพากษ์วิจารณ์ของพวกหัวเก่ามีผลทำให้เขาถูกปลดออกจากตำแหน่งใน ค.ศ. ๑๘๙๑ ผู้สืบตำแหน่งต่อจากเขาในไต้หวันได้ปล่อยให้โครงการส่วนใหญ่ของเขาล้มเลิกไป อย่างไรก็ตาม ต่อมาภายหลังโครงการนั้นก็เป็นที่คาดหมายว่าจะมีการพัฒนาภายใต้การควบคุมของญี่ปุ่น

แผนการของจาง จือ ตุ้ง

จาง จือ ตุ้งเปลี่ยนความคิดหันมาสนับสนุนการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย เพราะประสบการณ์ที่ขมขื่นในการต่อสู้กับฝรั่งเศส หลัง ค.ศ. ๑๘๘๕ จาง จือ ตุ้งจึงก้าวเด่นขึ้นมาเป็นคู่แข่งคนสำคัญของ หลี่ หุง จาง ใน "เรื่องเกี่ยวกับต่างชาติ" เช่นเดียวกันกับเป็นคู่แข่งในเรื่อง

อิทธิพลส่วนภูมิภาคและการเมืองของข้าราชการ ถึงแม้จางจือตุ้งจะเป็นข้าหลวงตรวจการทั่วไปอยู่ที่เมืองกวางตุ้งใน ค.ศ. ๑๘๘๕—๑๘๘๙ และที่เมืองนานกิงใน ค.ศ. ๑๘๙๔—๑๘๙๖ แต่เขาก็มีฐานทัพส่วนภูมิภาคที่สำคัญอยู่ที่เมืองวู่ฮั่น (ชื่อรวมของวู่ชาง ฮั่นหยางและฮั่นโข่ว ตรงที่แม่น้ำฮั่นและแม่น้ำแยงซีมาบรรจบกัน) ณ ที่นั้นเขาได้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการทั่วไปของหูหนานและหูเป่ยมาราวสิบห้าปี คือจาก ค.ศ. ๑๘๘๙—๑๘๙๔ และ ๑๘๙๖—๑๙๐๗ การดำรงตำแหน่งเดียวในระยะเวลาอันยาวนานเช่นนี้ ทำให้เขาสามารถสร้างสมส่วนประกอบที่จะทำให้มีอำนาจส่วนภูมิภาคได้ ตั้งแต่ข้าราชการใต้บังคับของเขา แหล่งที่มาของภาษีท้องถิ่น กำลังทหาร โรงงานอุตสาหกรรม และผู้สนับสนุนทางการเมือง

เมื่อจางลงมือสนับสนุนการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย พวกจารีตนิยมโจมตีเขาน้อยกว่าคนอื่น ๆ มาก เพราะเขามีสติปัญญาหลักแหลม มีการศึกษาและมีประวัติในเรื่องการเป็นปรปักษ์กับต่างชาติ กับมีความจงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ นอกจากนี้เขายังได้ให้หลักการทางปรัชญาเกี่ยวกับ "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็ง" ซึ่งได้ช่วยลบล้างคำวิพากษ์วิจารณ์ไปได้ เพราะเขาเป็นขุนนางในกลุ่มผู้มีสติปัญญา บางครั้งจางจึงไม่หวั่นเกรงที่จะดำเนินการอย่างมีเหตุผลด้วยความระมัดระวัง ก่อนหน้าปี ค.ศ. ๑๘๘๕ ด้วยซ้ำที่เขาได้รับคำแนะนำจาก ทิโมธี ริชาร์ด ซึ่งเป็นนักสอนศาสนาชาวเวลส์ เขายังคงปรึกษาและหาประโยชน์จากหนังสือพิมพ์และบุคลากรต่างชาติ การที่เขาได้เป็นผู้นำส่วนภูมิภาคช้ากว่า หลี่ หุง จาง ถึงยี่สิบปีทำให้เขาใช้ความสามารถของเขาได้ในขอบเขตที่แคบกว่า แต่สุจริตในเรื่องการเงินมากกว่า และมีความปรารถนาอย่างรุนแรงที่จะจัดตั้งปรัชญาเป็นหลักสำหรับการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยและนำเอาทฤษฎีมาปรับให้เข้ากับขนบธรรมเนียมประเพณีของจีน อย่างไรก็ดี ในที่สุดเขาก็ได้ปรับขนบธรรมเนียมประเพณีแต่เดิมของจีนให้เข้ากับการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย

ในขณะที่จางจัดสร้างสถาบันสมัยใหม่ ๆ ทีละอย่าง ๆ อันได้แก่โรงสรรพาวุธและโรงกระษาปณ์ที่เมืองกว่างตุ้ง โรงถลุงแร่เหล็กที่เมืองฮั่นหยาง โรงเรียนการทหาร และโรงเรียนเทคนิคสำหรับการไปรษณีย์ การเหมืองแร่ การรถไฟ และศิลปะทางการอุตสาหกรรมอยู่นั้น เขาต้องเผชิญกับข้อเท็จจริงที่ว่า "การทำประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" ได้บั่นทอนความมั่นคงของหลักการลัทธิขงจื๊อ เช่น เรื่องการป้องกันประเทศ จำเป็นต้องได้ทหารที่รู้หนังสือได้รับการฝึกหัดโดยเฉพาะจากวิทยาลัย ซึ่งก็คือ ทหารที่มีคุณสมบัติเหมือนนักปราชญ์ การปฏิบัติเช่นนี้ทำลายความเป็นใหญ่แบบโบราณที่ หวุน อยู่เหนือ วู่ หรือฝ่ายพลเรือนเป็นใหญ่เหนือฝ่ายทหาร ในความนิยมของสมัยนั้น จางจือ ตุ้ง ก็ค้นพบว่ามีคำ

โบราณที่กล่าวไว้ถึงเรื่องนี้ เขาคัดเอาใจความจากหนังสือบันทึกเหตุการณ์ในฤดูใบไม้ผลิและฤดูใบไม้ร่วงมาแสดงให้เห็นว่า นักปราชญ์ได้ถือฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารในระดับที่เท่าเทียมกัน เช่น จากข้อความที่ว่า "ถึงแม้จะมีกิจธุระทางด้านพลเรือน แต่ก็ต้องเตรียมตัวในด้านการทหารไว้" และความจริงที่ว่า การบัญชาการฝ่ายทหารนั้นจำเป็นต้องมีความชำนาญด้านเทคนิคทางการทหาร ทำให้ไม่ค่อยเห็นชัดในความแตกต่างที่แบ่งแยกไว้แต่เดิมระหว่างฝ่ายที่อยู่ในฐานะสูงกว่า (คือพวกข้าราชการที่เป็นปราชญ์ ผู้ "ทำงานด้วยการใช้สมอง") และฝ่ายที่อยู่ในฐานะต่ำกว่า (คือพวกช่างฝีมือและคนที่ไม่ใหญ่โตทั้งหลาย ผู้ "ทำงานด้วยแรงกาย") ในการแก้ปัญหานี้ จางจึงคัดเลือกผู้สมัครเป็นทหารจากบรรดาผู้มีการศึกษาแบบเก่า หรือบุตรชายของพวกชนชั้นสูง และจัดการศึกษาของโบราณให้อยู่ในหลักสูตรด้วย ผลก็คือ กองทัพที่ทำให้เข้มแข็งด้วยตัวเองของเขา มีกำลังพลที่ได้รับการฝึกหัดอย่างดีตามแบบอย่างเยอรมนี แต่ตัวนายทหารกลับขาดความคิดริเริ่ม

ความพยายามที่จะป้องกันประเทศของจาง จือ ตุ้ง เน้นหนักไปในทางการใช้เทคโนโลยีแบบตะวันตกมากขึ้นทุกที ในขณะเดียวกันกับที่เขายังพยายามรักษาการศึกษาแบบเก่าของจีนเอาไว้ เขาได้จัดตั้งสถานศึกษาเล่าเรียนตามแบบเก่าแก่ขึ้นที่เมืองกวางตุ้ง ชื่อสำนักกวางยาชูยวน อันเป็นที่ที่บรรณาธิการมาร่วมชุมนุมกันและออกหนังสือพิมพ์ฉบับใหม่ รวบรวมการเตรียมวางพิมพ์ผลงานของนักเขียนสมัยราชวงศ์ชิงประมาณ ๑๗๖ เรื่องด้วยกัน ใน ค.ศ. ๑๘๘๙ ในแผนการศึกษาแบบตะวันตก จางได้เลือกบรรจุวิชาที่มีประโยชน์ลงไปในหลักสูตร เช่น การเหมืองแร่ เคมี ไฟฟ้า และชีววิทยา ทั้งยังรวมเรื่องกฎหมายระหว่างประเทศลงไปด้วย โรงเรียนที่จะพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งที่เขาตั้งขึ้นที่เมืองอู่ชางใน ค.ศ. ๑๘๙๓ ซึ่งเน้นในเรื่องภาษาตะวันตกและธุรกิจการพาณิชย์นั้น ส่วนหนึ่งก็เพื่อไว้ให้ช่วยเหลือการค้าใบชาของจีน แต่ในไม่ช้าก็มุ่งเฉพาะเรื่องสอนภาษาแต่เพียงอย่างเดียว เพราะเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการศึกษาวิชาการตะวันตกทั้งหมด อย่างไรก็ดี นักศึกษาทั้งหมดก็จะต้องมีความรู้ในวิทยาการโบราณของจีนด้วยเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ ขณะที่ จาง จือ ตุ้ง เป็นผู้นำส่วนภูมิภาคที่เมืองอู่ฮั่น กำลังพัฒนาทั้งในเรื่องของอดีตและอนาคต เขามีคู่แข่งมิใช่เฉพาะในตัวของหลี่ หุง จางที่เมืองเทียนสินเท่านั้น แต่รวมทั้งฝ่ายราชสำนักที่ปักกิ่งด้วย เมื่อพระพันปีหลวงทรงออกจากตำแหน่งใน ค.ศ. ๑๘๘๙ จักรพรรดิกวงซี (ค.ศ. ๑๘๗๑–๑๙๐๗) ทรงได้ควบคุมรัฐบาลแทน ตั้งแต่พระองค์มีพระชนมายุเพียงห้าชันษา บุคลิกลักษณะของพระองค์ได้รับอิทธิพลจากที่ปรึกษาที่ใกล้ชิดที่สุดของพระองค์ คือ พระอาจารย์เวิง ถุง โห (ค.ศ. ๑๘๓๐–๑๙๐๔) นักปราชญ์หัวเก่าจาก

สำนักฮั่นหลิน ผู้ได้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญ ๆ เช่น ตำแหน่งประธานคณะกรรมการสรรพากร (ค.ศ. ๑๘๘๖—๑๘๙๘) เวิงคัดค้านแผนงานอันทะเยอทะยานหลายอย่างของจาง จือ ตุ้ง เช่นเดียวกับที่เขาคัดค้านนโยบายบางอย่างของหลี่ หุง จาง ในครั้งที่ทั้งสามต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจแต่ประมาณ ค.ศ. ๑๘๘๙ เวิง ถุง โหก้าวไปสู่เรื่องการปฏิรูปด้วยเช่นกัน เขาเริ่มอ่านเรื่องเกี่ยวกับ "การทำประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" ไปพร้อม ๆ กับองค์จักรพรรดิ อันเป็นเรื่องที่เผิง กุ้ย เพิ่นได้เคยเผยแพร่ไว้ในช่วงปี ค.ศ. ๑๘๖๐ แต่เพิ่งจะได้ตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ เพราะฉะนั้น ในเวลานี้ "การทำประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" และการปฏิรูปจึงกลายเป็นหลักการของบรรดาเยาวชนรุ่นหนุ่มของจีน

การจัดตั้งกองทัพเรือเป่ยหยาง

ขณะที่หลี่ หุง จาง อยู่ที่เมืองเทียนสิน กำลังเผชิญกับปัญหาร้ายแรงว่าด้วยการอยู่รอดของจีนในการสงครามแบบใหม่ หน่วยงานของเขากลายเป็นความพยายามที่สำคัญในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ โรงงานสรรพาวุธของเขาที่เมืองเทียนสินสามารถที่จะผลิตดินปืนได้ประมาณวันละหนึ่งตัน และผลิตกระสุนปืนได้ประมาณปีละหนึ่งล้านลูก ใน ค.ศ. ๑๘๘๐ เขาได้ตั้งโรงเรียนทหารเรือขึ้นโดยได้กำลังคนและประสบการณ์มาจากเมืองฟูโจว และขณะเดียวกันก็แข่งขันกับผู้นำในภาคใต้ในการพัฒนาการทหารเรือไปด้วย

หลังจากที่ฝรั่งเศสได้ทำลายกองทัพเรือฟูเกี้ยนลงแล้ว ก็มีการจัดตั้งคณะกรรมการกระทรวงทหารเรือ หรือ "นาวา หยาเหมิน" (ไห่ จุน หยา เหมิน) ขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๘๕ ในความควบคุมของเจ้าชายชุน (ค.ศ. ๑๘๔๐–๑๘๙๑) ผู้ซึ่งได้รับงานในฐานะขุนนางแมนจูชั้นนำจากปักกิ่งสืบต่อมาจากเจ้าชายกุงใน ค.ศ. ๑๘๘๔ เจ้าชายชุนผู้นี้เป็นบิดาของจักรพรรดิกวงซีผู้ปกครองประเทศอยู่ในเวลานั้น เป็นคนทุจริตคดโกงและเป็นเครื่องมืออย่างดีของพระนางซูสี กระทรวงนี้ซึ่งโรเบิร์ท ฮาร์ท ได้เคยเรียกร้องให้จัดตั้งขึ้นตั้งแต่ครั้งกองทัพเรือเล็ก ๆ ของเลย์–ออสบอร์นล้มเหลวใน ค.ศ. ๑๘๖๑ จำต้องมุ่งสนใจในเรื่องงบประมาณรวมทั้งการจัดซื้อและสร้างแสนยานุภาพของกองทัพเรือจีนด้วย อย่างไรก็ตาม ในไม่ช้าคณะกรรมการกระทรวงการทหารเรือก็ไม่ใช่จะเป็นแต่เพียงกระทรวงที่อ่อนแอและไร้สมรรถภาพ ดังเช่นสำนัก จุ่ง หลี่ หยา เหมิน เคยเป็นมาแล้วนับตั้งแต่เจ้าชายกุงเป็นผู้ควบคุมรายรับรายจ่าย ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ เท่านั้น แต่ยังได้พัวพันในเรื่องแผนการฉ้อราษฎร์บังหลวงอีกด้วย

การจัดตั้งคณะกรรมการกระทรวงนี้เป็นการแสดงที่ท่าให้รับรู้กันว่า กองทัพเรือจะต้องรวมกันเป็นหน่วยเดียว แต่ความจริงแล้ว กำลังจากหน่วยศูนย์กลางกระจายอยู่ที่กองเรือทั้งสี่ในท้องถิ่นสี่แห่งแถบชายฝั่งทะเลจีน มีการจัดตั้งโรงเรียนนายเรือขึ้น ณ เมืองหวังผู่

ใต้เมืองกวางตุ้ง (ค.ศ. ๑๘๘๐) และที่เมืองนานกิง (ค.ศ. ๑๘๙๐) เพิ่มจากที่มีอยู่แล้วที่ฟูโจว และเทียนสิน

หลี่ หุง จางในฐานะเป็นข้าหลวงมณฑลภาคเหนือ (เป่ยหยาง) ได้จัดสร้างกำลังรบที่สำคัญที่รู้จักกันในนามว่า กองเรือเป่ยหยาง เขาทำสัญญากับบริษัทต่างชาติให้สร้างป้อมปราการและฐานทัพในเขตจีนเหนือ รวมทั้งฐานทัพเรือที่เมืองปอร์ต อาร์เธอร์ และป้อมบัญชาการทหาร ณ เมืองวุยไห่วุ้ย ในมณฑลชานตุง และแทนที่จะต่อเรือขึ้นเองดังเช่นที่เมืองฟูโจวยังคงกระทำกันอยู่ หลี่กลับซื้อจากบริษัทค้าอาวุธที่เป็นบริษัทใหญ่ ๆ ของอังกฤษและเยอรมนี โดยตัดสินจากความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาทางเทคโนโลยีอย่างรวดเร็วให้ดีเท่าที่เขาจะสามารถทำได้ ด้วยอาศัยคำแนะนำและการสนับสนุนจากหลายๆ ฝ่าย นายทหารเรือชาวอังกฤษคนหนึ่ง (กัปตัน ดับบลิว เอม แลง) ได้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาคนสำคัญของเขาจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๙๐ ใน ค.ศ. ๑๘๘๘ กองทัพเรือเป่ยหยางของหลี่อันประกอบด้วยเรือ ๒๕ ลำ จึงมีเรือรบเก้าลำ ซึ่งสองในเก้าเป็นเรือประจัญบานสร้างในเยอรมนี มีขนาด ๗,๕๐๐ ตัน มีปืนใหญ่กรุบป์ขนาดปากลำกล้องกว้าง ๑๒ นิ้ว และมีปืนใหญ่ขนาดปากลำกล้อง ๑๔ นิ้ว สำหรับยิงเจาะเกราะ มีการซ้อมรบร่วมกับกองทัพเรือภาคใต้ (หนานหยาง) ที่มีฐานทัพอยู่ ณ เมืองเซี่ยงไฮ้เป็นบางครั้ง กองเรือของหลี่ได้รับเงินอุดหนุนมากกว่ากองทัพเรืออีกสามแห่ง เป็นจำนวนเงินมากกว่าหนึ่งล้านเหรียญต่อหนึ่งปี ในทศวรรษ ค.ศ.๑๘๘๐ แม้กระนั้นเงินทุนจำนวนนี้ก็ยังน้อยกว่ารายจ่ายประจำปีของเขาที่จ่ายให้แก่กองทัพอันฮุย และหลังปี ค.ศ. ๑๘๙๑ ก็ลดจำนวนเงินนี้ลง

การพยายามปรับปรุงกำลังทัพเรือในปลายสมัยราชวงศ์ชิงนี้ จากเสียงเล่าลือในครั้งนั้นและเป็นที่ยืนยันต่อมา ปรากฏว่าราชสำนักเจียดเงินเอาไปสร้างพระราชวังฤดูร้อน (ไอโฮหยวน) ทางตะวันตกเฉียงเหนือของปักกิ่ง เพื่อให้เป็นที่ประทับของพระพันปีหลวง เมื่อพระนางละจากกิจการทั้งปวงใน ค.ศ. ๑๘๘๙ พระที่นั่งหินอ่อนเป็นรูปเรืออยู่ในทะเลสาบใหญ่ยืนยันภาพของเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดี เป็นสิ่งที่ชวนให้รำลึกถึงความสุรุ่ยสุร่ายของการสร้างพระราชวังของจักรพรรดิวันลี่ ที่ทำให้ราชวงศ์หมิงถึงแก่ความหายนะในระยะสี่ศตวรรษก่อนหน้านั้น ตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมา หัวหน้าขันทีคนสำคัญ (หลี่ เหลียน ยิง) และข้าราชสำนักคนอื่น ๆ ต่างช่วยสนับสนุนการใช้จ่ายเหล่านี้เพื่อหาทางเอาเงินเข้ากระเป๋าของตนเอง แต่ตามแบบสมัยใหม่ กระทรวงวังด้วยความร่วมมือของหลี่ หุง จาง ได้พยายามปกปิดการใช้เงินภาษีจำนวนมากจากมณฑลต่าง ๆ ไปในทางไร้ประโยชน์ โดยอ้างว่าเป็น "เงินทุนกองทัพเรือ" ทั้งกระทรวงนี้ยังได้ขอยืมเงินจากแหล่งต่าง ๆ ตามเมืองท่า เช่น บริษัท

จาร์ดีนเมเตอสันและสหายอีกด้วย ผลก็คือเงินเป็นจำนวนหลายล้านเหรียญได้ถูกทุ่มเทไปในแผนการสร้างพระราชวังฤดูร้อน และไม่มีเงินเพิ่มเติมให้แก่กองทัพเรือเปย์หยางในระยะต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ อันเป็นระยะที่ในยุโรปกำลังมีการปรับปรุงกองทัพเรือกันอย่างหนักหน่วงและกองทัพเรือของญี่ปุ่นก็มีเรือเร็วเพิ่มขึ้นอีกเท่าตัว กองเรือสำรองของกองทัพเรือเปย์หยางกระทำแม้กระทั่งการรับส่งผู้โดยสารระหว่างปอร์ตอาร์เธอร์และเจ้อฝู่ การฉ้อราษฎร์บังหลวงประเภทนี้มิใช่ลักษณะใหม่ เป็นแต่เพียงความด่างพร้อยในการปฏิบัติ หลี่ไม่อาจตรวจสอบวิธีทำงานได้ ไม่ว่าทีท่าของเขาต่อเรื่องนี้จะเป็นรูปใด แต่เมื่อถึงปี ค.ศ. ๑๘๙๔ หลี่ตระหนักได้ว่ากองทัพเรือเปย์หยางไม่มีประสิทธิภาพ และเขาพยายามทำดีที่สุดที่จะเลี่ยงการแสดงกำลังกับญี่ปุ่น

สงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่นครั้งที่หนึ่ง

กบฏภายในประเทศเกาหลีที่เกิดขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๙๔ เปิดโอกาสให้ญี่ปุ่นเข้าไปแทรกแซง ซึ่งจะทำให้จีนกับญี่ปุ่นกลายเป็นศัตรูกัน (ดูบทที่ ๖) จากเหตุการณ์สืบเนื่องกันมานั้น ความคิดเห็นของชาวญี่ปุ่นรุนแรงมากขึ้นด้วยการฆาตกรรมนายกิม โอค-กวน หัวหน้าชาวเกาหลีฝ่ายนิยมญี่ปุ่นซึ่งเคยทำรัฐประหารเมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๔ เขาถูกล่อลวงไปเมืองเซี่ยงไฮ้ในระยะต้นปี ค.ศ. ๑๘๙๔ และถูกชาวเกาหลีที่เป็นพวกนิยมจีนฆ่าตาย ศพของเขาบรรทุกในเรือรบของจีนมายังเมืองเซอูล และมาถูกตัดแขนตัดขาที่นั่น และถูกนำไปประจานทั่วอาณาจักรเกาหลี เมื่อกษัตริย์เกาหลีขอความช่วยเหลือจากจีนให้มาช่วยปราบกบฏ จีนก็ส่งกองทัพเล็กๆ มาให้ ฝ่ายญี่ปุ่นไม่ยอมรับรู้อำนาจสูงสุดของจีนตามที่จีนอ้าง จึงละเมิดอนุสัญญาหลี—อิโต ปี ค.ศ. ๑๘๘๕ และส่งกองทหารพร้อมด้วยไพร่พลจำนวนมากเข้าไปในเกาหลี ความรู้สึกโต้ตอบรุนแรงของจีนเกิดจากการที่ญี่ปุ่นจมเรือกลไฟของอังกฤษ ชื่อเรือเกาชิง ซึ่งบรรทุกทหารกองหนุนของจีนมา เมื่อญี่ปุ่นเรียกร้องให้มีการปฏิรูปในเกาหลี ให้อยู่ในความอุปถัมภ์ของจีนและญี่ปุ่นร่วมกัน ซึ่งจะเป็นหนทางให้ญี่ปุ่นได้เข้ายึดครองเกาหลี จีนจึงปฏิเสธ ญี่ปุ่นบังคับข้าราชสำนักเกาหลีที่เป็นพวกหัวเก่า แต่ไร้ผล ในที่สุดญี่ปุ่นจึงยึดครองราชสำนัก และให้ผู้สำเร็จราชการเกาหลีประกาศสงครามกับจีน หยวน ซื่อ ไข่ ซึ่งเป็นตัวแทนของผู้สำเร็จราชการจีนได้หลบหนีออกไป จีนและญี่ปุ่นประกาศสงครามกันในวันที่ ๑ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๙๔ ฝ่ายประเทศอังกฤษ หลังจากที่ประสบความล้มเหลวในการจะให้มหาอำนาจใหญ่ๆ เข้ามาแทรกแซงเพื่อป้องกันสงครามแล้ว อังกฤษได้จัดให้เมืองเซี่ยงไฮ้ และเขตลุ่มแม่น้ำแยงซีเป็นเขตรักษาความเป็นกลางอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของกองทัพเรือของตน

การสู้รบที่เกิดขึ้นเป็นการทดสอบที่แท้จริงครั้งแรกของความพยายามที่จะปรับปรุงการทหารให้เป็นแบบตะวันตก ซึ่งจีนและญี่ปุ่นได้กระทำกันมาเป็นเวลาหนึ่งชั่วอายุคน ผู้สังเกตการณ์หลายคนในขณะนั้น ไม่เห็นภาพที่แท้จริงในสองประเทศ คิดว่าจักรวรรดิจีนอาจจะเป็นฝ่ายชนะ เพราะขนาดความกว้างใหญ่ของประเทศ แต่แล้วคนทั้งโลกก็ต้องตกตะลึงต่อผลที่ปรากฏออกมา

ญี่ปุ่นจัดทหารสามขบวนเดินทางไปบรรจบกันที่เมืองเปียหยาง ทำให้ญี่ปุ่นได้ชัยชนะในการสู้รบภาคพื้นดิน และเข้ารุกรานเขตแมนจูเรีย แต่ชัยชนะส่วนใหญ่อยู่ที่กำลังทางน้ำ เพราะไม่มีเส้นทางรถไฟจากจีนที่จะเข้าไปคุมเกาหลีได้ ตามบันทึกรายงาน จักรวรรดิของราชวงศ์ชิงมีเรือรบประมาณ ๖๕ ลำในบัญชีของกองทัพเรือสี่แห่ง ดูมีอำนาจมากกว่าญี่ปุ่นซึ่งมีเรือใหญ่ ๆ เพียง ๓๒ ลำ อย่างไรก็ดี ความแตกต่างที่สำคัญอยู่ที่เรื่องคุณภาพ ในการสู้รบที่สำคัญนอกเขตแม่น้ำยาลูเมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน เป็นการสู้รบด้วยกำลังทัพเรือที่ทันสมัยเป็นครั้งแรก แต่ละฝ่ายต่างมีเรือฝ่ายละสิบสองลำ แต่กองทัพเรือของญี่ปุ่นนั้น แม้เรือจะมีขนาดน้ำหนักตันเท่ากัน แต่ญี่ปุ่นศึกษาเรียนรู้จากครูชาวอังกฤษไว้มากกว่า เรือของญี่ปุ่นจึงแล่นได้เร็วกว่าและทันสมัยกว่าทั้งในการติดตั้งปืนยิงเร็วและในยุทธวิธีการรบ ด้วยการเดินเรือเป็นสองขบวน ทัพเรือของญี่ปุ่นจึงได้โอบล้อมเรือรบของกองทัพเรือเปียหยาง ซึ่งแล่นเรือออกมาเหมือนกับเป็นพวกกองทหารม้า คือเป็นแถวหน้ากระดานเรียงกันมา และในการรบสี่ชั่วโมงเรือรบของจีนถูกจมไปสี่ลำ อีกสี่ลำแล่นหนีไป และอีกสี่ลำรอดพ้นเพราะอาศัยภูมิประเทศเข้าช่วย ฝ่ายญี่ปุ่นได้ถอยทัพอย่างไม่มีอันตราย และหลังจากนั้นก็เข้ายึดครองเขตน่านน้ำจีนภาคเหนือ ฝ่ายเมืองปอร์ตอาร์เธอร์ แม้มีปืนใหญ่ทันสมัยที่หันปากกระบอกออกไปสู่ทะเลกลับถูกยึดจากทางบกในเดือนพฤศจิกายน กำลังที่เหลือของทัพเรือเปียหยาง ซึ่งยังคงมีกำลังเข้มแข็ง ถูกกระหนาบให้มาชุมนุมกันอยู่ที่เมือง วุย ไห่ วุ้ย ญี่ปุ่นล้อมอ่าวนี้จากทางบก และใช้ป้อมปราการต่อสู้กับทัพเรือจีน กองทัพเรือของจีนถูกทำลายหรือยอมจำนนในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๙๕ และจากนั้นมาประเทศจีนก็ไม่มีกำลังทางทัพเรืออีกต่อไป

ขณะนั้นหลี่ หุง จาง มีอายุได้ ๗๒ ปี มีหน้าที่ต้องผจญอันตรายอย่างหนักหน่วง ยังคงเป็นบุคคลชั้นนำในเรื่องความสัมพันธ์กับต่างประเทศของราชวงศ์ชิง และต้องรับผิดชอบแก้ไขสถานการณ์นี้ หลังจากการรบอย่างหนักแล้ว เขาจำต้องเปิดการเจรจากับอิโต ฮิโรบูมิ ที่เมืองชิโมโนเซกิ อิโตได้ถามหลี่ หุง จางว่า "เมื่อสิบปีก่อนที่เมืองเทียนสิน ข้าพเจ้าเคยเจรจากับท่านเกี่ยวกับเรื่องการปฏิรูป แต่เพราะเหตุใดจนกระทั่งบัดนี้ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลง

หรือการปฏิรูปแม้แต่เพียงอย่างเดียว" หลีได้ตอบว่า "กิจการในประเทศของข้าพเจ้านั้น มีขอบเขตของจารีตประเพณีจำกัดอยู่มาก"

เมื่อเขาถูกชาวญี่ปุ่นผู้รักชาติคนหนึ่งลอบยิง กระสุนปืนได้ฝังอยู่ตรงใต้นัยน์ตาข้างซ้ายของเขา แต่หลีก็สามารถเจรจาทำข้อตกลงได้อย่างน่าพอใจ แต่สนธิสัญญาชิโมโนเซกิ (๑๗ เมษายน ค.ศ. ๑๘๙๕) ก็ทำให้จีนต้องยอมยกเกาะไต้หวัน หมู่เกาะเปสคาดอร์ และแหลมเหลียวตุง[๑] (ทางภาคใต้ของแมนจูเรีย) ให้แก่ญี่ปุ่น ต้องยอมรับรองความเป็นเอกราชของประเทศเกาหลี ต้องจ่ายเงินชดใช้ค่าเสียหายเป็นจำนวนสองร้อยล้านเหรียญจีน ต้องยอมเปิดเมืองท่าเพิ่มขึ้นอีก และต้องยอมทำสนธิสัญญาพาณิชย์ สนธิสัญญาฉบับหลังซึ่งลงนามกันใน ค.ศ. ๑๘๙๖ ได้ให้ญี่ปุ่นมีสิทธิพิเศษทั้งหมดเช่นเดียวกับที่มหาอำนาจตะวันตกมีอยู่ในประเทศจีน และยังเพิ่มอภิสิทธิ์อื่นๆ ว่าด้วยการดำเนินงาน "ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม" โดยให้ญี่ปุ่นได้ใช้คนงานที่มีค่าแรงถูก และจ่ายค่าแรงด้วยเงินเหรียญที่มีค่าลดลงในเมืองท่าต่าง ๆ ที่เปิดโดยสนธิสัญญา

ชัยชนะอย่างเด็ดขาดของญี่ปุ่น ได้ทำลายดุลแห่งอำนาจทั้งในประเทศจีนและในสายตาคนทั่วโลก โดยปกติอังกฤษมีทัศนะนิยมจีน กลับเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เพราะความไร้สมรรถภาพอย่างน่ากลัวของจีน เสริมด้วยความชื่นชมในความรวดเร็วและความสามารถของญี่ปุ่น และข้องใจในอภิสิทธิ์ที่ญี่ปุ่นได้รับเพิ่มจากในประเทศจีนเช่นเดียวกับมหาอำนาจทั้งหลายเคยได้รับจากสัญญาต่าง ๆ ในทางตรงกันข้าม รุสเซียหวั่นใจในความมุ่งหวังของตนในประเทศเกาหลีและในแมนจูเรียภาคใต้ ผล (ที่หลี่ หุง จางสนับสนุน) คือให้รุสเซีย เยอรมนี และฝรั่งเศสแทรกแซงทางการทูตในวันที่ ๒๓ เมษายน ค.ศ. ๑๘๙๕ ด้วยการ "แนะนำ" ให้ญี่ปุ่นละทิ้งแหลมเหลียวตุง ซึ่งญี่ปุ่นก็ยินยอมปฏิบัติตาม โดยได้ค่าชดใช้ทดแทนความเสียหายเพิ่มขึ้นอีกสามสิบล้านเหรียญจีน เมื่อรุสเซียได้เข้ามาเป็นมิตรของจีนแทนประเทศอังกฤษที่ตีจากไป รุสเซียและประเทศที่ร่วมมือกันทำงานให้จีนครั้งนี้ก็ได้เรียกร้องขอค่าตอบแทนจากจีนในเวลาต่อมา เพราะฉะนั้น การแข่งขันระหว่างนานาชาติจึงขยายวงกว้างขึ้นในรูปความยุ่งยากต่าง ๆ กัน ในเวลาต่อมาอีกไม่กี่ปีจะเห็นการแก่งแย่งเพื่อขอสัมปทานที่ดินกัน ซึ่งไม่ใช่แต่จะเป็นการคุกคามทำให้จีนแตกแยกเท่านั้น แต่จะทำให้วาระของระบบจักรวรรดิในเอเชียตะวันออกทั่วไปก้าวขึ้นสู่จุดสุดยอดด้วย (ดูบทที่ ๖)

---

[๑] เรียกตำบลกวางตุ้ง อันหมายถึง "ทางตะวันออกของทางผ่าน" ด้วยเช่นกัน อย่างเช่นซานไห่กวน เหลียวตุง หมายความว่า "ทางตะวันออกของแม่น้ำเหลียว"

ส่วนเรื่องการเมืองภายในประเทศจีน หลี่ หุง จางสูญเสียตำแหน่งสูงสุดของเขาที่เมืองเทียนสิน หยวน ซื่อ ไข่ผู้ซึ่งเคยเป็นลูกน้องของหลี่ ได้รับช่วงงานฝึกทหารแบบสมัยใหม่ในจีนภาคเหนือต่อไป ส่วน เซิง ซวน หวย ผู้ดีจีนที่เป็นผู้จัดการคนสำคัญของหลี่นั้นก็ได้โอนกิจการอุตสาหกรรมและบริษัทค้าขายบางแห่งให้เข้าไปอยู่ในความคุ้มครองของ จาง จือตุ้ง ซึ่งเป็นคู่แข่งของหลี่ เช่นเดียวกับนายหลิว คุน อี๊ (ค.ศ. ๑๘๓๐—๑๙๐๒) ซึ่งเป็นทหารที่มีความรู้จากมณฑลหูหนาน เคยร่วมปราบกบฏไต้เผ็ง และต่อมาได้เป็นข้าหลวงตรวจการทั่วไปเมืองนานกิงอยู่หลายปี ขณะนี้จางจึงเป็นคนสำคัญใน "กิจการที่เกี่ยวกับต่างชาติ" แต่แม้ว่าจักรวรรดิของหลี่ หุง จางจะถูกแบ่งแยก เขาก็ยังมีอิทธิพลมากและร่ำรวยเกินกว่าที่จะปลดออกไปจากวงราชการได้ เขาจึงถูกส่งให้เดินทางไปรอบโลก

ขบวนการปฏิรูป

ไม่มีใครแปลกใจในความปราชัยของจีนมากไปกว่าบรรดาพวกจารีตนิยมผู้คัดค้านการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย เนื่องจากอยู่ห่างไกลฉากของการสู้รบ และตกใจต่อผลที่มิได้คาดหวัง พวกนี้จึงกล่าวหาหลี่ หุง จางอย่างรุนแรงว่า เป็นผู้ทรยศและคัดค้านข้อตกลงสันติภาพ พวกเขากลับเรียกร้องให้ทำสงครามต่อไปอีก ภายในยี่สิบวันราชสำนักได้รับบันทึก ๑๓๐ ฉบับ มีผู้ลงนามร่วมประมาณ ๒,๕๐๐ คน ผู้ลงนามส่วนมากเป็นผู้มีการศึกษาระดับต่ำเสียจนไม่อาจเสนอบันทึกแต่เพียงลำพังได้ ข้อความในบันทึกที่เกี่ยวพันกับความรักชาติที่มิเคยปรากฏมาก่อนเช่นนี้ได้เน้นว่า ค่าชดใช้ความเสียหายอันเป็นจำนวนถึงสามเท่าของภาษีประจำปีของปักกิ่ง จะทำให้จักรวรรดิต้องตกอยู่ในภาวะเป็นลูกหนี้ของชาวต่างชาติ ในขณะที่ใจความอื่น ๆ ของข้อตกลงสันติภาพจะทำให้ชื่อเสียงเกียรติยศของจีนตกต่ำ และทำให้อำนาจของประเทศเกือบจะต้องถึงจุดจบ

ในบรรยากาศที่เต็มไปด้วยความตระหนกตกใจและความอกสั่นขวัญหนีทั่วไปเช่นนี้ มีนักปฏิรูปหัวรุนแรงคนหนึ่ง คือ คัง หยู่ หวุย (ค.ศ. ๑๘๕๘—๑๙๒๗) เป็นผู้นำกลุ่มคนที่จบการศึกษาจากมณฑล (ซือ เจิง) จำนวนมากกว่า ๑,๒๐๐ คน ซึ่งขณะนั้นมาชุมนุมกันอยู่ที่ปักกิ่ง เพื่อการสอบในรอบสามปี ข้อเสนอนั้นยื่นเมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๙๕ รู้จักกันในนามว่า "บันทึกหนึ่งหมื่นคำ" หรือ "บันทึกของผู้สมัครเข้าสอบแข่งขัน" บันทึกฉบับนั้นได้สนับสนุนการคัดค้านสนธิสัญญาสันติภาพ เสนอให้ย้ายเมืองหลวงลึกเข้าไปในแผ่นดินใหญ่เพื่อจะได้ทำสงครามได้ยาวนานขึ้น และให้จัดทำการปฏิรูปหลายอย่าง บันทึกฉบับนี้เป็นจุดเริ่มของขบวนการปฏิรูป ซึ่งดึงดูดความสนใจของชนชั้นข้าราชการที่มีการศึกษา ต่อมาอีกสี่ปีจาก ค.ศ. ๑๘๙๕ จนถึง ค.ศ. ๑๘๙๘

ระยะนี้เป็นเวลาเดียวกันกับที่นักจักรวรรดินิยมกำลังดำเนินการบีบบังคับเพื่อขอดินแดนสัมปทานและเขตอิทธิพลอย่างจริงจังและน่ากลัวยิ่งขึ้นทุกที การที่จีนแพ้สงครามทำให้หมดการกีดกันไป มหาอำนาจต่างชาติจากภายนอกต่างก้าวเข้ามาแบ่งจักรวรรดิจีนออกเป็นส่วนๆ เหมือนกับ "การผ่าแตงโมจีน" ส่วนภายในประเทศนั้น ชนชั้นผู้ปกครองก็พยายามที่จะรักษาประเทศและวัฒนธรรมตามจารีตประเพณี โดยใช้สิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่า "การทำประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" ซึ่งเรียกว่า "การปฏิรูปสถาบันดั้งเดิม"

ในขบวนการปฏิรูปนั้น ก็คือการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่มีมาแต่ดั้งเดิม เพราะขบวนการนั้นทำให้ชนชั้นสูงที่เป็นนักปราชญ์แต่มิได้อยู่ในตำแหน่งราชการได้มีการอภิปรายถกเถียงเรื่องการเมืองกันอย่างใหญ่โต ซึ่งเหตุการณ์เช่นนี้เป็นสิ่งที่ขัดกันกับกฎเกณฑ์ที่ราชวงศ์ชิงได้วางเอาไว้ ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๕๒ ราชวงศ์ชิงได้ห้ามผู้มีปริญญาแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับนโยบายหรือ "ร่วมสมาคมกับคนอื่นๆ ที่มีกลุ่มใหญ่ หรือจัดตั้งสมาคม หรือเข้าร่วมในสมาคมต่างๆ" เพราะระบบแบ่งแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าเช่นนี้ได้เคยทำให้ราชวงศ์หมิงอ่อนอำนาจลงมาแล้ว จักรพรรดิ ยุง เจ็ง และจักรพรรดิเฉียน หลุง ห้ามข้าราชการคบหาสมาคมกันว่าเป็นเรื่องของการแสวงหา "พรรคพวก" (ถัง) เพื่อตัวเอง ไม่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ใดๆ ต่อนโยบาย และได้ออกคำสั่งให้ข้าราชการแต่ละคนมีความจงรักภักดีอย่างที่สุดในแง่ที่ว่าต้องถือเอา "ความโปรดและไม่โปรดขององค์จักรพรรดิเหมือนกับเป็นเจตนารมณ์ของตัวเอง" แม้ว่าในศตวรรษที่สิบเก้าการปฏิบัติแบบเผด็จการนี้ได้ลดหย่อนลงไปบ้าง แต่บันทึกของผู้สมัครเข้าสอบแข่งขันที่สนับสนุนการปฏิรูปหลายสิ่งหลายอย่างเช่นนั้นก็เป็นสิ่งที่เกือบจะไม่เคยปรากฏขึ้นเลย

ที่รุนแรงกว่านั้นก็คือ มีสมาคมการเมืองของบรรดานักปราชญ์ หรือ "สมาคมเพื่อการศึกษา" (เซี๊ยะฮุ่ย) เกิดขึ้น สมาคมที่มีชื่อเสียงที่สุดคือ "สมาคมการศึกษาเล่าเรียนเพื่อพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" (เฉียง เซี๊ยะ ฮุ่ย) ซึ่งจัดตั้งขึ้นที่เมืองปักกิ่งในเดือนสิงหาคม–กันยายน ค.ศ. ๑๘๙๕ สาขาของสมาคมและสมาคมอื่นๆ ประเภทนี้จัดตั้งขึ้นต่อมาที่เมืองเซี่ยงไฮ้และศูนย์กลางอื่นๆ ที่สำคัญ โดยได้รับความช่วยเหลือทางการเงินจากข้าราชการชั้นสูงที่มีความคิดปฏิรูป เช่น จาง จือ ตุ้ง และหยวน ซื่อ ไข่

นักปราชญ์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเมืองเสียครั้งหนึ่งแล้วจะกลายเป็นนักหนังสือพิมพ์ไปโดยรวดเร็ว สมาคมการศึกษาหลายแห่งจัดทำวารสารและหนังสือพิมพ์เพื่อเผยแพร่ความคิดปฏิรูปของพวกเขา เมื่อผู้ร่วมงานซึ่งอ่อนวัยกว่าของคัง หยู่ หวุย ชื่อ เหลียง ฉี่ เชา (ค.ศ. ๑๘๗๓–๑๙๒๙) ได้เริ่มเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายวันเมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๙๕

ให้แก่สมาคมเพื่อการทำประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง ในระยะแรกเขาก็ขอยืมชื่อหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ วัน กั๋ว กุง เป้า ของนายยัง เจ แอลเลน และตีพิมพ์บทความหลายเรื่องจากหนังสือพิมพ์ฉบับนั้นซ้ำขึ้นใหม่ และที่จริงแล้วหนุ่มเหลียง ฉี เชา ผู้นี้ครั้งหนึ่งก็เคยช่วย นายทิโมธี ริชาร์ด มาก่อน วารสารแสดงความคิดอย่างทรงความรู้นี้สนับสนุนการปฏิรูปได้แพร่หลายไปทั่วประเทศ ยิ่งกว่านั้น ถึงแม้ขบวนการปฏิรูปจะเริ่มต้นจากบรรดาชนชั้นผู้มีการศึกษา แต่ก็เริ่มใช้วิธีจัดองค์การเป็นกลุ่ม ๆ เพื่อประชุมอภิปรายและใช้หนังสือพิมพ์เป็นกระบอกเสียง เตือนให้นึกถึงวิธีของนักเผยแพร่ศาสนาในการช่วยชาวจีนให้รอดพ้น วิธีการเผยแพร่ทางตัวหนังสือนี้สามารถนำคนเป็นจำนวนมากที่อยู่นอกวงชนชั้นผู้มีการศึกษาให้เข้ามามีส่วนร่วมในชีวิตทางการเมืองได้

อุดมการของการปฏิรูป

สำหรับพวกนักปราชญ์ที่ได้รับการอบรมศึกษาทฤษฎีสังคมตามแบบลัทธิขงจื๊อมานั้น จะต้องเริ่มเปลี่ยนที่ความคิดเสียก่อน ทฤษฎีการปฏิรูปได้มีการพัฒนามาอย่างช้า ๆ เป็นเวลานานกว่าสองชั่วอายุคน ตั้งแต่สมัยของคนอย่างเช่น นายวุย หยวน ผู้มีความเชื่อถือในการปฏิรูปการบริหารตามประเพณีซึ่งได้รับอิทธิพลจากโรงเรียน "ศิลปะการปกครอง" ในระยะแรกเขาเร่งให้ใช้อาวุธตะวันตกในระหว่างเกิดสงครามฝิ่น เพื่อพิจารณาตัดสินการศึกษาแบบตะวันตก ภาษิตโบราณของ ซุน จื๊อ ที่ว่า "จงรู้จักตัวของท่านเอง รู้จักศัตรูของท่าน ในการสู้รบหนึ่งร้อยแห่ง จงเอาชัยชนะทั้งร้อยแห่ง" ได้รับการคัดมากล่าวอ้างซ้ำแล้วซ้ำอีกจากทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๓๐ ถึง ค.ศ. ทศวรรษ ๑๘๙๐ แต่ขณะที่ความบีบคั้นทำให้ต้องยอมรับวิถีทางแบบตะวันตกในการป้องกันตัวเองเพิ่มมากขึ้น ความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาวิธีการก็มีมากขึ้นตามมาด้วย กล่าวคือ ทำอย่างไรจึงจะป้องกันวิถีทางจีนไว้ได้หากรับวิถีทางแบบตะวันตก

คำตอบหนึ่งก็คือ จะต้องแบ่งแยกเสียก่อนว่าสิ่งใดจะต้องป้องกันเอาไว้และสิ่งใดจะต้องยอมรับของเขามา ดังเช่นการแบ่งระหว่างผลและวิถีทางการปฏิบัติ นักปฏิรูปชาวญี่ปุ่นได้ใช้ประโยคที่ว่า "จริยธรรมแบบตะวันออก และวิทยาการแบบตะวันตก" สำหรับประเทศจีนนั้นเฝิง กุ้ย เฟิน (ดูหน้า ๓๔๗ และ ๔๓๒) ได้แนะนำว่า "ให้หลักศีลธรรมและคำสอนทางด้านจริยธรรมของจีนได้ทำหน้าที่ประดุจเป็นพื้นฐานเริ่มแรก.....สมทบด้วยวิธีต่าง ๆ ที่ประเทศตะวันตกทั้งหลายใช้อยู่เพื่อให้เกิดความมั่งคั่งและอำนาจ....." ความคิดนี้ได้ใช้เป็นข้ออนุญาตให้มี "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" และในที่สุดได้ถูกรวบรวมเข้าเป็นคำขวัญที่จาง จือ ตุ้งเผยแพร่แก่ประชาชนในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ เป็นข้อความว่า

"ศึกษาหลักสำคัญ ๆ ของจีนและศึกษาแบบตะวันตกเพื่อนำมาใช้ประโยชน์" (ชุง เซี๊ยะ วุย ถี่, ฉี เซียะ วุย ยุ่ง)

อย่างไรก็ดี สำหรับคนที่มีความคิดชอบวิพากษ์วิจารณ์แล้ว คำขวัญเช่นนี้ดูหลอกลวงและชักนำให้เข้าใจผิด ๆ เป็นคำขวัญที่ยกเอาความแตกต่างของปรัชญาสมัยราชวงศ์ซ้องระหว่างคำว่า ถี่ "แก่นสาร" (ตามตัวอักษร แปลว่า "ตัวตนที่แท้จริง") และ ยุ่ง "หน้าที่" (ตามตัวอักษรแปลว่า "ใช้ประโยชน์") คำคู่นี้ระบุความเกี่ยวพันซึ่งกันและกันระหว่างเนื้อหาภายในไม่ว่าของสิ่งใดกับหน้าที่ภายนอก และได้ถูกนำมาประยุกต์ดังเช่นการฝึกฝนใจตนเองของคนดี และการปกครองผู้อื่นภายนอก หรือเปรียบว่าผู้ปกครองเป็นนักปราชญ์ในด้านจิตใจและเป็นกษัตริย์ในทางปฏิบัติ เจิง กั๋ว ฟัน ใช้ "แก่นสาร" และ "หน้าที่" ตามประเพณีเป็นส่วนเกี่ยวพันกันของสิ่งที่มีอยู่แล้ว

แต่กฎของ จาง จือ ตุ้ง ขณะนี้ได้ประยุกต์คำว่า "แก่นสาร" และ "หน้าที่" ผิดไปว่าหมายถึงการใช้ "ความมุ่งหมาย" ของจีนและ "วิถีทาง" ของชาวตะวันตก หรือ "ค่านิยม" ของจีนและ "เทคโนโลยี" ของตะวันตก หรือในรูปแบบที่ได้ย้ำเน้นถึง "จิตใจ" เป็นแบบตะวันออกและ "วัตถุปัจจัย" แบบตะวันตก จาง กำลังดึงเอาหลักลัทธิขงจื๊อที่ได้ปรับปรุงแล้วมาบีดบังการปฏิบัติใหม่ ๆ ในการปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตก วิธีเช่นนี้ทำให้ได้รับการติเตียนจากบรรดาพวกนักวิจารณ์อย่างเช่น เยน ฟู่ (ค.ศ. ๑๘๕๓—๑๙๒๑) ซึ่งในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ กำลังแปลผลงานของ เจ. เอส. มิลล์ ของที. เอช. ฮุคสลี ของแฮร์เบิร์ท สเปนเซอร์ และของนักเขียนชาวตะวันตกคนอื่น ๆ เกี่ยวกับเรื่องวิวัฒนาการ และลัทธิธรรมนิยม ดังนั้น เขาจึงมีความรู้ในบางอย่างของอารยธรรมทั้งสองฝ่าย ภายหลังเยนได้ชี้ให้เห็นว่า "การศึกษาแบบจีนมีแก่นสารและหน้าที่ในตัวเอง และการศึกษาแบบตะวันตกก็มีแก่นสารและประโยชน์ในตัวของมันเองด้วยเช่นกัน" คำว่า ถี่ ยุ่ง เป็นหลุมพราง เพราะวิธีการย่อมมีผลต่อค่านิยม และวิธีการที่รับของคนอื่นเข้ามาใช้ย่อมแสดงความมุ่งหมายการใช้ความคิดโบราณแบบถี่ และ ยุ่ง ไปอย่างผิด ๆ ก็จำเป็นเพื่อหาทางให้วิถีทางแบบตะวันตกได้เข้ามาแทนวิธีการของจีน ความยุ่งยากในทำนองเดียวกันนี้เกิดในหมู่ผู้ที่พูดถึงเรื่องการคุ้มครอง "วิถีทาง" (เต้า) ของจีนชนิดไม่ยอมให้เปลี่ยนแปลงโดยให้ใช้ "เครื่องมือ" (ชี่) ของตะวันตก พวกเขาจะแบ่งเส้นการพัฒนาประเทศแบบตะวันตกได้ ณ ที่ใด

วิธีเริ่มเรื่องอีกทางหนึ่งก็คือจะต้องหาทางยินยอมให้มีการปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตกจากจารีตประเพณีของจีนเอง วิธีการอันนี้ คือ การผันแปรการปฏิบัติตามขนบ

ธรรมเนียมว่าด้วยเรื่อง "การค้นหาในสิ่งโบราณที่จะสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน" (โต กู่ ไก๋ ชี) ดังนั้นผู้มีความรู้คนหนึ่ง คือ จวน หยวน ข้าหลวงตรวจการทั่วไปเมืองกวางตุ้ง ใน ค.ศ. ๑๘๒๐ (ดูบทที่ ๒) อ้างเหตุผลไว้ในหนังสือชีวประวัตินักคณิตศาสตร์เอาไว้ว่า วิชาคณิตศาสตร์ที่นักสอนศาสนานิกายเจซูอิทนำมาแสดงนั้น มีกำเนิดแรกเริ่มในประเทศจีนโบราณ ในทำนองเดียวกัน ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ เจ้าชายกุงสนับสนุนการศึกษาแบบตะวันตกในวิทยาลัยล่ามที่เมืองปักกิ่งด้วยการอ้างว่า "วิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตกนั้น ได้ยืมรากเง่าไปจากคณิตศาสตร์ของสมัยจีนโบราณ" ในไม่ช้าจึงพยายามที่จะแอบนำเอาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติทั้งหมดเข้าไปบรรจุในหลักสูตรของจีนภายใต้ชื่อว่าวิชา "คณิตศาสตร์" ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ข้ออ้างที่แพร่หลายทั่วไปในการจะปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตกจะดำเนินไปตามแนว คือ สืบค้นต้นกำเนิดวิชาเคมีไปยังทฤษฎีโบราณว่าด้วยเรื่อง "ธาตุแท้ห้าประการ" เพื่อทำให้วิชาเคมีเป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมของจีน

ขั้นต่อไปก็คือ จะต้องหาหลักการเปลี่ยนแปลงในอดีตของจีน ยกตัวอย่างเช่น เซี่ย ฟู เฉิง (ค.ศ. ๑๘๓๘—๑๘๙๔) เคยทำงานอยู่ใต้นายเจิงและนายหลี่ ในเรื่องต่างประเทศ และในที่สุดได้รับหน้าที่เป็นอุปทูตไปยังประเทศต่าง ๆ ทางยุโรปในระยะต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ ในบทความที่เซี่ยเขียนขึ้นและแพร่หลายในหมู่ข้าราชการในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ เซี่ย อ้างว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะ ๆ หรือการเปลี่ยนแปลงตามวาระเป็นวิธีการของสวรรค์ ตั้งแต่ยุคพระเจ้าเหยาและพระเจ้าซุ่นผู้เป็นธีรกษัตริย์ จนกระทั่งถึงสมัยการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในการรวมประเทศของราชวงศ์ฉิน เมื่อปี ๒๒๑ ก่อนคริสต์กาล เป็นเวลาสองพันปีที่ผ่านมา ขณะนี้ ภายหลังจากนั้นมาอีกสองพันปี การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งจะเกิดขึ้นตามปกติ หากธีรกษัตริย์เหล่านั้นมาอยู่ในยุคนี้ ก็ต้องเผชิญกับสถานการณ์ "การเปลี่ยนวิธีการ" (เพียนฝ่า) เพื่อป้องกันวิถีทางที่ไม่เปลี่ยนแปลงของพระองค์ หวาง เต้าให้เหตุผลทำนองเดียวกันนี้ไว้ในบทบรรณาธิการของเขาเช่นกัน

ในขณะเดียวกัน ความคิดโบราณเรื่อง "การเปลี่ยนวิธีการ" (เพียนฝ่า) ก็ค่อย ๆ ยืดออกโดยขยายความหมายของคำว่าฝ่า ซึ่งตามตัวอักษรแปลว่า "วิธีการ" แต่ก็แปลอย่างกว้าง ๆ ว่า "กฎหมาย" หรือ "สถาบัน" ด้วยเช่นกัน วลีที่ไม่มีอันตรายที่ว่า "การเปลี่ยนวิธีการ" ขณะนี้เริ่มจะคลุมไปถึง "การเปลี่ยนแปลงสถาบัน" ของพื้นฐานส่วนมาก ยกตัวอย่างเช่น นักเขียนในระยะต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ ได้สนับสนุนการตั้งรัฐสภา ซึ่งพวกเขาเห็นด้วยจากคำพังเพยโบราณที่ว่า "ผู้ปกครองและประชาชนรวมเป็นคน ๆ เดียวกัน ผู้อยู่ในตำแหน่งสูงกว่าและผู้อยู่ในตำแหน่งต่ำกว่ามีความคิดจิตใจเดียวกัน" แต่ในจารีตประเพณีของจีนยังไม่มีวง

ความคิดที่ก้าวหน้าใด ๆ ที่อาจเปรียบได้กับผลงานร่วมสมัยของชาวตะวันตกที่มีอิทธิพลอยู่ในขณะนั้น เช่น หนังสือเล่มที่มีชื่อว่า *ประวัติศาสตร์คริสต์ศตวรรษที่ ๑๙* (๑๘๘๐) ของโรเบิร์ท แมคเคนซี่ ซึ่ง ทิโมธี ริชาร์ด เป็นผู้แปลและแพร่หลายอย่างกว้างขวางใน ค.ศ.๑๘๙๔

คัง อยู่ หวุยตีความลัทธิขงจื๊อขึ้นใหม่

ในที่สุด คัง หยู่ หวุยก็ช่วยตีความหมายตำราขงจื๊อกันใหม่ เพื่อทำให้ตำราขงจื๊อมีความหมายยอมรับการปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตก และรวมความก้าวหน้าเอาไว้ด้วย คัง หยู่ หวุย เกิดในครอบครัวข้าราชการที่มีการศึกษาที่เมืองกวางตุ้ง และเป็นนักศึกษาตำราขงจื๊อที่เฉลียวฉลาดเกินอายุ แต่ในไม่ช้าเขาก็พบว่าตำราเหล่านั้น "มีแต่ความว่างเปล่าและขาดแก่นสาร" ต่อมาภายหลัง คังกล่าวว่าครูของเขานั้น "มักตักเตือนข้าพเจ้าบ่อย ๆ ในเรื่องที่ข้าพเจ้ามีความรู้สึกว่าอยู่ในฐานะพิเศษ" แต่อย่างไรก็ตาม เมื่ออายุได้ยี่สิบเอ็ดปี ขณะที่กำลังคิดค้นเกี่ยวกับเรื่องโลก "ในการบรรลุถึงความรู้แจ้ง ข้าพเจ้าเห็นภาพตัวเองเป็นนักปราชญ์ผู้ทรงความรู้....." เขาได้กระทำตนดังเช่นนักปราชญ์คนหนึ่ง และฟื้นฟูจารีตประเพณีแบบเก่าขึ้นมาใหม่

ในขั้นแรก เขาจัดดำเนินงานขบวนการ "ตำราใหม่" ต่อไป ซึ่งเป็นขบวนการที่สงสัยในเนื้อหาของหนังสือ "ตำราเก่า" บางตอนในตำราเก่าของขงจื๊อ[๑] สำหรับนักปฏิรูปที่ยอมทำงานตามประเพณีเก่า กลุ่มผู้อธิบาย "ตำราใหม่" ดูน่าสนใจเป็นอย่างมาก เพราะเป็นการทำลายการผูกขาดของลัทธิขงจื๊อใหม่ คัง หยู่ หวุยรวบรวมเอาการค้นคว้าของ วุย หยวน และของบรรพบุรุษคนอื่น ๆ เป็นจำนวนมากมาไว้เป็นของโครงการ "ตำราใหม่" และใน ค.ศ. ๑๘๙๑ เขาได้จัดพิมพ์หนังสือของเขาที่ชื่อ *ซิน เซี๊ยะ วุ่ย จิง เฮ่า* หรือ *การปลอมตำราขงจื๊อ* ในสมัยฉิน (เช่นในสมัยของหวางหมั่ง ค.ศ. ๙–๒๓) ในหนังสือเล่มนี้เขาโจมตีข้อเท็จจริงของ

---

[๑] หลังจากที่ผู้รวมประเทศของราชวงศ์ฉินได้ "เผาตำรา" ใน ๒๑๓ ปี ก่อนคริสต์กาล ก็มีผู้เขียนตำราโบราณบางเล่มขึ้นใหม่จากความทรงจำโดยเขียนด้วย "อักษรจีนสมัยใหม่" (ฉิน หวุน) แบบมาตรฐานและตำราเหล่านี้ก็มีอิทธิพลมากในสมัยราชวงศ์ฮั่นตอนต้น ตุ่ง จัง ชู และคนอื่น ๆ อธิบายเรื่องต่าง ๆ ไว้ในตำราเหล่านี้ เช่น ความคิดเกี่ยวกับ "ธาตุทั้งห้า" เช่น ยินและยาง และรวมความนึกคิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการถือโชคลางและดูทั้งเกินความจริงและไม่สมเหตุสมผล นักปราชญ์ต่อมาค้นพบตำราเก่าเขียนด้วย "อักษรจีนสมัยเก่า" (กู่ หวุน) ของสมัยก่อนราชวงศ์ฮั่น บรรดานักปราชญ์ได้ทำให้หนังสือชุดนี้มีอิทธิพลในสมัยราชวงศ์ฮั่นตอนหลัง และหนังสือชุดนี้มีพื้นฐานที่ดูมีเหตุผลและมีเรื่องที่นอกเหนือหลักธรรมชาตินิดน้อยที่สุด หนังสือแปลชุดนี้กลายเป็นตำราโบราณชุดมาตรฐานแม้ว่าจะมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวเกี่ยวกับการสงสัยว่าจะเป็นฉบับจริงหรือฉบับปลอม สำหรับพวกเราในปัจจุบัน เรื่องสับสนเช่นนี้เป็นสิ่งยุ่งยาก เพราะความจริงที่ว่าคำ ฉิน หวุนตามธรรมดาแปลว่า "ตำราใหม่" แม้จะหมายถึงหนังสือชุดก่อน ในขณะที่คำว่ากู่ หวุน แปลว่า "ตำราเก่า" แม้จะหมายถึงหนังสือชุดที่ค้นพบกันทีหลัง

จ่อจ้วน โจวหลี่ อี้หลี่ และข้อวิจารณ์ที่สำคัญ ๆ ในหนังสือ สื่อจิง และเขาได้สรุปว่า "การศึกษาสมัยราชวงศ์ฮั่น" เริ่มต้นจากแหล่งผิด ในขณะที่ "ตำราขงจื๊อที่นักปราชญ์สมัยราชวงศ์ซ้องยกย่องและสนับสนุนนั้น ส่วนใหญ่แล้วเป็นตำราปลอมและมิใช่ตำราของขงจื๊อ" การโจมตีอย่างเสียหายแบบนี้ มิได้เป็นที่ยอมรับของบรรดานักปราชญ์ทั่วไปในปัจจุบัน แต่ก็เป็นการโจมตีที่แสดงออกถึงความคงแก่เรียนและโน้มน้าวจิตใจผู้คน และทำให้เหล่านักปราชญ์ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ ไม่อาจตกลงกันได้ ข้าราชการชั้นสูงจุดไฟเผาบล็อกพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๘๙๔ แต่พวกเขาก็ไม่อาจกีดกัน คัง หยู่ หวุยไม่ให้เป็นผู้จบการศึกษาจากส่วนกลางและวิทยาลัยฮันหลินใน ค.ศ. ๑๘๙๕ ได้ ขณะนี้เขากำลังเป็นผู้นำขบวนการทั้งหมด

หลังจากได้ขจัดความคิดเห็นตามแบบแผนเก่าออกไปแล้ว คัง หยู่ หวุยก็ผลักดันการอธิบาย "ตำราใหม่" บางเล่มออกมาพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๘๙๗ หนังสือที่ชื่อ ขงจื๊อ ไคสื่อ เก่า ซึ่งแปลตามตัวอักษรว่า *การศึกษาการปฏิรูปสถาบันดั้งเดิมของขงจื๊อ* แต่โดยธรรมดาแล้วจะแปลกันในชื่อเรื่องว่า *ขงจื๊อ ในฐานะเป็นนักปฏิรูป* ในงานชิ้นนี้ คัง หยู่ หวุย อ้างว่า ขงจื๊อให้เขาแต่งขึ้นเอง มิใช่เป็นเพียงบรรณาธิการ เพื่อใช้ตำราเหล่านั้นเป็นเครื่องมือรื้อฟื้นของเก่า เพื่อจะปฏิรูปสถาบันดั้งเดิม ถ้าหากยอมรับความคิดเช่นนี้ ก็อาจจะทำให้มีการเปลี่ยนแปลงที่เกือบจะเป็นการปฏิวัติในนามของธีรกษัตริย์เองได้ และเพราะได้แรงบันดาลจากคริสต์ศาสนาและคณะสอนศาสนาตะวันตก คัง หยู่ หวุย ยังเสนอให้ยกลัทธิขงจื๊อขึ้นเป็นจุดรวมของศาสนาประจำชาติจีนด้วย

เท่าที่กล่าวมานี้ยังไม่หมดสิ้น หลังจากมีสำนัก "ตำราใหม่" และคำแนะนำของหวาง เต้า คัง หยู่ หวุยแก้ปัญหาของจีนโดยประยุกต์เอาใจความบางตอนที่มีใจความไม่ชัดเจนใน *บทวิจารณ์ของกุงหยาง* เกี่ยวกับ *จตหมายเหตุฤดูใบไม้ผลิ และฤดูใบไม้ร่วง* และในบทที่ชื่อ *วิวัฒนาการของพิธีการ* (หลี่หยุน) *ในตำราเกี่ยวกับพิธีการ* (หลี่จี้) สิ่งเหล่านี้ได้ทำให้เกิดทฤษฎีความเป็นไปว่าด้วยเรื่องยุคสามยุค การรวมเนื้อหาในหนังสือทั้งสองเล่มนั้น คัง หยู่ หวุย ก็ได้ลำดับวิวัฒนาการอันประกอบด้วยยุคต่าง ๆ คือ (๑) ยุคแห่งความยุ่งยากวุ่นวาย (ซุยล่วน) (๒) ยุคใกล้สันติ (เชิงผิง) และยุคที่มีความสงบเล็กน้อย (เสี่ยว คัง) และ (๓) ยุคของสันติสุขที่ยิ่งใหญ่ (ไต้เผิง) และยุคแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันที่ยิ่งใหญ่ (ต้าถุง) การวิเคราะห์เช่นนี้อาจอธิบายได้ว่า โลกได้กำลังอยู่ในยุคแห่งความยุ่งยากวุ่นวาย และการปฏิรูปของ คัง หยู่ หวุย แสดงว่าโลกจะได้เข้าสู่ยุคของการใกล้จะมีสันติสุข และยุคที่มีความสงบเล็กน้อย เพราะฉะนั้น การศึกษาตำราโบราณของจีนจึงเป็นไปเพื่อชวนให้เกิดทฤษฎีว่าด้วยเรื่องวิวัฒนาการและความก้าวหน้า ดังเช่นที่ต่อมา เหลียง ฉี่ เชา ได้กล่าว

ไว้ว่า คัง อยู่ หวุยสามารถค้นพบแนวความคิดต่าง ๆ ในข้อความบางตอนที่คลุมเครือของหนังสือ *วิวัฒนาการของพิธีการ* ดังที่เขาเอามาตีความหมายเอาเองว่าเป็น "ความคิดว่าด้วยเรื่องประชาธิปไตย ..... สันนิบาตชาติ ..... การรับผิดชอบเลี้ยงดูอบรมเด็กโดยรัฐ ..... การมีหลักประกันในเรื่องความเจ็บไข้และความชรา ..... ลัทธิคอมมิวนิสม์ ....และความสมเหตุสมผลของพวกกรรมกร" เขาสามารถทำให้จารีตประเพณีที่ยิ่งใหญ่สามารถจะกลายมาเป็นการปฏิวัติอันทันสมัยได้

กล่าวโดยสรุป คัง หยู่ หวุย ก็เป็นครูของตำราโบราณ และแม้กระนั้น ความซื่อตรงของเขาต่อตำราเหล่านั้นก็ยังเป็นที่น่าสงสัย เขามิได้ยึดมั่นแน่วแน่ในตำราเหล่านั้น ตั้งแต่ระยะต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ เขาได้มีภาพความคิดฝันลับ ๆ ของเขาที่มิได้พิมพ์ จนกระทั่งหลังจากที่เขาสิ้นชีวิตไปแล้ว หนังสือเล่มนั้นชื่อ ต้าถุง ชู (ซึ่งแปลตามตัวอักษรได้ว่า *หนังสือว่าด้วยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันที่ยิ่งใหญ่*) หรือแปลได้อีกนัยหนึ่งว่า *จักรภพอันยิ่งใหญ่* หรือความกลมเกลียวกันทั่วสากลโลก หรือแม้กระทั่งแปลว่า *พิภพแห่งเดียว* ผลงานอันแสดงความคิดปฏิวัติเล่มนี้เป็นเรื่องของการแสวงหาสันติสุขและความเสมอภาคเท่าเทียมทั่วโลก โดยการยกเลิกความทุกข์ทรมานที่เกิดขึ้นจากขอบเขตหรือสิ่งขวางกั้นเก้าอย่างที่แสดงออกในเรื่องของชนชั้น เชื้อชาติ เพศ ครอบครัว ทรัพย์สินส่วนตัว และอื่น ๆ คัง หยู่ หวุยได้แสดงความเชื่อมั่นที่เปิดเผยและค่อนข้าง "ทันสมัย" ในความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีทุกประเภทว่าเป็นหนทางที่ให้บรรลุถึงความฝันนั้น เขาต้องการให้รัฐบาลภายใต้กฎหมายได้เป็นผู้จัดดำเนินการทุกสิ่งทุกอย่างแม้ว่าจะขัดกับหลักการที่ให้ล้มเลิกประเทศทั้งหมด อย่างไรก็ดี แม้จะมีเรื่องความเชื่อมั่นในตัวเองอย่างอาจหาญ แต่เขาก็เป็นคนประเภทรู้รักษาตัวรอดได้อย่างดีพอที่จะยับยั้งความคิดเห็นที่รุนแรงของเขาเอาไว้ได้ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ เช่น การให้ล้มเลิกความผูกพันในครอบครัว และการยืดเยื้อการแต่งงานต่อไปจากปีหนึ่งไปยังอีกปีหนึ่ง หนังสือเล่มนี้ดูเป็นของจืดแต่เปลือก ความคิดของคัง หยู่ หวุยเป็นการเก็บเล็กผสมน้อย รวมใจความของศาสนาพุทธและความคิดตะวันตกที่ทันสมัยเข้าเป็นเรื่องผสมผสานที่เขาคิดเริ่มขึ้น มีที่สงสัยเล็กน้อยตรงที่ว่า ศิษย์ของจืดที่ซื่อตรงได้สงสัยว่าข้อวิจารณ์ของคัง หยู่ หวุยเป็นการวิจารณ์ความคิดเห็นของเขาเองมากกว่าวิจารณ์ลัทธิของจืด

การก้าวขึ้นสู่อำนาจของพวกนักปฏิรูปหัวรุนแรง

แม้ว่า คัง หยู่ หวุยจะได้สร้างพื้นฐานทางปรัชญา แต่ขบวนการปฏิรูปก็มิได้มีอำนาจขึ้นแต่อย่างใด ความหวาดกลัวที่เกิดขึ้นครั้งพ่ายแพ้สงครามกับญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๘๙๕ นั้น ในไม่ช้าก็จางหายไป สมาคมเพื่อพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง (เฉียง เซียะ ฮุ่ย) ถูก

ปราบปรามทั้งในเมืองปักกิ่งและเซี่ยงไฮ้ คัง หยู่ หวุยกลับไปอยู่ ณ เมืองกวางตุ้ง ส่วนเหลียง ฉี่ เชาจัดพิมพ์วารสารเกี่ยวกับเรื่องการปฏิรูปอยู่ที่เซี่ยงไฮ้ กิจกรรมดังกล่าวดำเนินต่อไปที่เมืองหลวง แต่ในศูนย์กลางของมณฑลบางแห่งมักจะเลิกรากันไป

ในมณฑลหูหนานนั้น แม้จะเป็นเขตสุดท้ายที่ไม่ยอมรับคณะสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ แต่ก็น่าพิศวงเหลือเกินที่เขตนี้กลายเป็นศูนย์ระดับชั้นนำศูนย์หนึ่งของขบวนการปฏิรูป เขตเพาะปลูกข้าวที่อุดมสมบูรณ์มีชนชั้นผู้ดีเจ้าของที่ดินที่เข้มแข็ง เขตนี้ ได้เป็นเขตผลิตผู้นำที่เข้มแข็งในการปราบปราบทั้งกบฏไต้เผ็งและคณะสอนศาสนามาแล้ว และบัดนี้กำลังปราบการปฏิรูปอีก นับว่าเป็นโชคดีที่เขตนี้ได้จาง จือ ตุ้งมาอยู่ในฐานะข้าหลวงตรวจการทั่วไป ทำให้ข้าหลวง (เฉินเป่าเฉิน) และข้าราชการมณฑลคนอื่น ๆ (รวมทั้งหวง จุน เซียน) ได้ส่งเสริมการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยอยู่ ณ เมืองจางชา ในไม่ช้าก็มีผลงาน เช่น มีทางเดินเท้าและถนนที่มีโคมไฟ มีเรือกลไฟเดินขึ้นล่องในลำแม่น้ำ มีสายโทรเลขติดต่อกับโลกภายนอก มีระบบตำรวจที่ทันสมัย มีวิทยาลัยที่มีหลักสูตรสมัยใหม่ มีสมาคมเพื่อการศึกษาที่จัดให้มีการบรรยายและอภิปราย มีหนังสือเพื่อการปฏิรูปซึ่งเหลียง ฉี่ เชารวบรวมไว้ตั้งแต่ปลาย ค.ศ. ๑๘๙๗ ผลสำเร็จทั้งหลายที่เกิดจากความร่วมมือของข้าราชการและชนชั้นสูงในมณฑลหนึ่งเช่นนี้เป็นนิมิตที่ดีของขบวนการที่กำลังขยายตัวในท้องที่ต่าง ๆ หลายแห่งของประเทศจีน

ในไม่ช้า ประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมก็รื้อฟื้นบรรยากาศที่ตึงเครียดขึ้นมาอีกในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๗ เยอรมนีเข้ายึดครองอ่าวเกียวโจวและเมืองท่าชิงเต่าในมณฑลชานตุง การยึดดินแดนครั้งนี้ดูจะเป็นสิ่งนำความแตกแยกของจักรวรรดิมาให้ต่อไป เพราะในต้นปี ค.ศ. ๑๘๙๘ ทั้งรุสเซีย ฝรั่งเศส และอังกฤษต่างฉวยโอกาสเข้ามาขอเขตสัมปทานลึกไกลเข้าไปอีก (ดูบทที่ ๖) ซึ่งจะทำให้มีอิทธิพลและมีการอ้างอำนาจอธิปไตยในเขตต่างๆของประเทศจีน วิกฤติการณ์ที่เกิดขึ้น ณ เมืองปักกิ่งได้เปิดโอกาสให้แก่คัง หยู่ หวุย

เป็นความจริงสำหรับประเทศที่มีจารีตประเพณีอันยิ่งใหญ่ ที่การปฏิรูปนั้นจะดำเนินไปได้โดยอาศัยอำนาจของจักรพรรดิเท่านั้น คัง หยู่ หวุย ได้ยื่นบันทึกฉบับที่ห้าของเขาถวายองค์จักรพรรดิ (แต่ไม่ใช่ว่าทุกฉบับจะผ่านไปถึงองค์จักรพรรดิเสียทั้งหมด) หลังจากที่เยอรมนีเข้ายึดแคว้นเกียวโจวแล้ว การที่คัง หยู่ หวุยเคยคัดค้านข้อตกลงสันติภาพที่หลี่ หุง จางทำกับญี่ปุ่น ทำให้เขาได้รับการยกย่องจากศัตรูของหลี่ คือ นายเวิง ถุงโห ผู้เป็นอดีตพระอาจารย์ของจักรพรรดิ และยังคงใกล้ชิดสนิทสนมกับจักรพรรดิกวงซื่อยู่ต่อไป ในฐานะที่เป็นผู้มีความคิดเห็นไม่รุนแรงเกี่ยวกับเรื่อง "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วย

ตัวเอง" เวิงจึงสามารถที่จะใช้ผู้เชี่ยวชาญรุ่นหนุ่มในการปฏิรูปได้ เวิงและคนอื่น ๆ หลายคนได้แนะนำคัง หยู่ หวุยถวายแด่องค์จักรพรรดิ กว่าที่ทุกคนจะได้ประจักษ์ในความเป็นคนหัวรุนแรงของคังที่เขาได้แสดงออก เช่น ในหนังสือเรื่อง *ชงจื๊อในฐานะนักปฏิรูป* ซึ่งพิมพ์ในปลาย ค.ศ. ๑๘๙๗ นั้น ก็เป็นเวลาที่ไม่ทันการเสียแล้วที่จะไปขัดขวางอำนาจของเขาที่กำลังเพิ่มขึ้น

เมื่อคัง หยู่ หวุยอายุสี่สิบปี เขาได้เป็นคนสำคัญที่มีอาวุโสอยู่ในบรรดาคนหนุ่มหัวรุนแรงที่เป็นนักปฏิรูปผู้มีความรู้นอกวงข้าราชการ คนหนุ่มเหล่านี้มีความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมจีน และกำลังดำเนินแผนการต่าง ๆ เพื่อจะรักษาประเทศจีนให้รอดพ้น คำปราศรัยของคัง หยู่ หวุย ต่อสมาคมเพื่อการพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเองใน ค.ศ. ๑๘๙๕ ได้อ้างเอาไว้ว่า "ประเทศจีนตั้งอยู่บนพิภพที่ยิ่งใหญ่ มีจักรพรรดิผู้ศักดิ์สิทธิ์สืบราชบัลลังก์ตลอดมาโดยมิได้มีการหยุดยั้ง และประเทศก็มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักทั่วไป หลักการของประเทศจีน ตลอดจนสถาบันต่าง ๆ และวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ได้รับการยกย่องมากที่สุดในโลก.....ในบรรดาประเทศทั้งหมดบนพิภพ ไม่มีประเทศใดที่จะเทียบเท่าประเทศจีนได้" อย่างไรก็ดี พร้อมกับความรู้สึกชาตินิยมเช่นนี้ ได้มีสำนึกที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับลัทธิสังคมของดาร์วินปะปนอยู่ คือ การต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมที่สุดในบรรดาประเทศทั้งหลาย รุสเซียในรัชสมัยของพระเจ้าปีเตอร์มหาราช และญี่ปุ่นในสมัยเมจิเป็นแบบอย่างได้ดี (คัง หยู่ หวุยได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับทั้งสองประเทศไว้ด้วย) จักรวรรดิออตโตมันและอินเดียก็มีภาวะบ่งบอกว่ากำลังอยู่ในอันตราย ประเทศจีนขณะนี้อยู่ใน "อันตรายที่ใกล้ตัว" เพราะการมีประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมที่ "กำลังลับเขี้ยวให้แหลมคมและเลียริมฝีปาก" อยู่ ประเทศจีนจะต้องเจริญก้าวหน้าหรือไม่ก็สูญสิ้นไป คำว่าเจริญก้าวหน้าหมายถึงการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ที่มีมาแต่ดั้งเดิม

แผนการของคัง หยู่ หวุย เรียกร้องให้มีการวางโครงร่างในการบริหารภายในกันใหม่ ในเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับประเพณี การตรวจตรา และตรวจสอบอีกขั้นหนึ่ง การกระจายอำนาจและความระวังในตัวบุคคลผู้ครองอำนาจ จำเป็นต้องพัฒนาเพื่อจะคุ้มครองราชวงศ์ที่ปกครองอยู่จากศัตรูที่เกิดขึ้นภายในประเทศ แต่ปัจจุบันเพื่อต่อสู้กับศัตรูจากภายนอกประเทศ วิธีการยุ่งยากเช่นนี้ดูจะเลวร้ายยิ่งไปกว่าที่จะใช้การไม่ได้ เพราะเหตุนั้นเขาจึงเสนอให้มีแบบฉบับของคณะรัฐมนตรีบริหารภายในประเทศ พร้อมกับให้มีกระทรวงสิบสองกระทรวง ใช้ผู้เชี่ยวชาญที่ได้รับการฝึกหัดอบรมมาอย่างสมัยใหม่ เข้ามาใช้แทนที่คณะกรรมการหกคณะและสภาสูงที่เฉื่อยชา เช่นเดียวกับชาวญี่ปุ่น คัง หยู่ หวุยชื่นชอบในประโยชน์ของรัฐสภาไม่แต่เฉพาะในการขึ้นภาษีการตรวจสอบการฉ้อราษฎร์บังหลวง และการส่งเสริม

สวัสดิภาพของประชาชนดังเช่นในประเทศตะวันตกเท่านั้น แต่เพื่อช่วยทำให้สายสัมพันธ์ตามลัทธิขงจื๊อระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนกระชับแน่นยิ่งขึ้นด้วย เขาเรียกร้องให้มีการประชุมสภาแห่งชาติ ให้มีรัฐธรรมนูญ และให้มีแม้กระทั่ง "สำนักงานกิจธุระของประชาชน" เขตภูมิภาค เพื่อให้จัดดำเนินงานปฏิรูปพร้อมกับให้ชนชั้นสูง – ชนชั้นนักปราชญ์ได้เข้ามามีส่วนร่วม ลักษณะของความคิดรุนแรงที่แพร่หลายอยู่ในบรรดาพรรคพวกของ คัง หยู่ หวุย คือ ความคิดว่าด้วยเรื่องประชาธิปไตย การทำภาษาเขียนของจีนให้ง่ายเข้า รวมไปถึงแม้กระทั่งเรื่องความเสมอภาคของบุรุษและสตรีและการแต่งกายแบบตะวันตก

เพราะฉะนั้น แผนการของพวกปฏิรูปหัวรุนแรงจึงก้าวไปไกลกว่าความคิดที่จะใช้ปัจจัยของตะวันตก (ยุ่ง) ใน "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" เพื่อธำรงหลักการของจีน (ถี่) เอาไว้ เมื่อ คัง หยู่ หวุยได้พบข้าราชการสำนักจุ่งหลี่ หยาเหมินเป็นครั้งแรกในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๙๘ หยุ่ง ลู่ ข้าราชการแมนจูผู้สนับสนุนพระพันปีหลวงอย่างซื่อสัตย์ที่สุดได้ประกาศว่า เราไม่สามารถเปลี่ยนแปลง "สถาบันต่าง ๆ ของบรรพบุรุษได้" คัง หยู่ หวุยจึงตอบว่า "เราไม่สามารถรักษาอาณาจักรของบรรพบุรุษเอาไว้ได้ สถาบันนั้นจะมีประโยชน์อะไร" เมื่อ หลี่ หุง จาง ถามว่า "จะให้เรายุบคณะกรรมการทั้งหกคณะและโยนสถาบันกับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ทิ้งไปหรืออย่างไร" และ คัง หยู่ หวุย ตอบว่า "กฎหมายและระบบการปกครอง..... ทำให้ประเทศจีนอ่อนแอและทำให้เกิดความหายนะแก่ประเทศ จึงควรที่จะต้องล้มเลิกสิ่งเหล่านั้นไปเสียอย่างไม่ต้องสงสัย" สิ่งที่น่าแปลกใจก็คือในที่สุดเวิง ถุง โห ก็เห็นว่าคัง หยู่ หวุย เป็น "สุนัขจิ้งจอกป่า" ผิดจารีตประเพณีพร้อมกับมีความตั้งใจที่ไม่ซื่อ "อันไม่อาจจะหยั่งถึงได้" แต่ในระยะเดือนแรก ๆ ของ ค.ศ. ๑๘๙๘ จากการที่ประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมกำลังจะดึงทึ้งประเทศจีนออกเป็นส่วน ๆ การกระทำอย่างหนึ่งอย่างใดจึงดูจำเป็นอย่างที่สุด คัง หยู่ หวุยจึงให้ข้อเสนอแนะต่าง ๆ และในที่สุดจักรพรรดิหนุ่มผู้ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุ ๒๗ ปี มีความกระตือรือร้น ก็ให้ความไว้วางใจแก่คัง หยู่ หวุย

ในวันที่ ๑๖ มิถุนายน คัง หยู่ หวุย ได้เข้าเฝ้าครั้งแรกเป็นเวลานานถึงห้าชั่วโมง เขาทูลว่า "ประเทศจีนจะต้องสูญสิ้นไปในไม่ช้านี้" และพระจักรพรรดิได้ตรัสเสริมว่า "เหตุเกิดขึ้นดังนั้นเพราะพวกหัวเก่า" คัง หยู่ หวุยจึงกราบทูลว่า "หากพระองค์ปรารถนาที่จะพึ่งพวกหัวเก่าในการปฏิรูปแล้วก็จะเหมือนกับการปีนขึ้นต้นไม้เพื่อแสวงหาปลา" ต่อมา คัง หยู่ หวุย ก็โจมตีการสอบบรรยายแปดตอน ซึ่งกีดกันพวกข้าราชการไม่ให้มีความเข้าใจเรื่องประเทศต่างชาติทั้งหลายและพระจักรพรรดิทรงมีพระดำรัสว่า "ชาวตะวันตกติดตามการศึกษาที่เป็นประโยชน์ขณะที่พวกเราชาวจีนติดตามการศึกษาที่ไร้ประโยชน์"

สมัยปฏิรูปหนึ่งร้อยวัน ค.ศ. ๑๘๙๘

ในช่วงเวลาหนึ่งร้อยวัน ระหว่างวันที่ ๑๑ มิถุนายน ถึง ๒๑ กันยายน ค.ศ. ๑๘๙๘ พระเจ้ากวงซี่พร้อมด้วยคัง หยู่ หวุย เหลียง ฉี เชาและที่ปรึกษาคนอื่น ๆ ที่อยู่เบื้องหลังฉากได้ออกประกาศกฤษฎีกาการปฏิรูปเป็นจำนวนสี่สิบฉบับหรือมากกว่า เกี่ยวกับหัวข้อเรื่องเกือบจะทุกเรื่องที่คิดเอาไว้ เช่น การตั้งโรงเรียนที่ทันสมัยและวางระเบียบการสอบเสียใหม่ ปรับปรุงกฎหมายเพื่อเป็นบันไดขั้นแรกที่จะขจัดสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ส่งเสริมทางด้านเกษตรกรรม การแพทย์ การเหมืองแร่ การพาณิชย์ การประดิษฐ์ค้นคว้าและการไปศึกษาณ ต่างประเทศ รวมทั้งพัฒนาการกองทัพบก กองทัพเรือ กรมตำรวจและระบบไปรษณีย์ให้ทันสมัย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่ไม่กี่เรื่องที่ได้รับการจัดดำเนินการยกเว้นในมณฑลหูหนาน บรรดาข้าราชการต่างเฝ้ามองว่าพระพันปีหลวง ซึ่งขณะนั้นได้เสด็จไปทรงพักผ่อนแล้วตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๘๙ จะมีปฏิกิริยาต่อแผนการที่รุนแรงนี้อย่างไร

การคัดค้านของพวกจารีตนิยมเป็นสิ่งที่ต้องเกิดมีขึ้นอย่างแน่นอน นักปฏิรูปทั้งหมดยกเว้นองค์จักรพรรดิล้วนแล้วแต่เป็นชาวจีนทั้งสิ้น การที่จักรพรรดิทรงยุบตำแหน่งที่ไม่มีหน้าที่ ทำความหวาดกลัวให้แก่ชาวแมนจูเป็นจำนวนมากที่ปฏิบัติหน้าที่ทางศาสนา และบางคนเกรงว่าพระองค์อาจจะปลดชาวแมนจูทั้งหมดก็ได้ ข้อเสนอที่ให้แปลงวัดวาอารามไปเป็นโรงเรียนทำความตระหนกให้แก่พวกพระซึ่งมีเพื่อนฝูงอยู่ในบรรดาเหล่าขันทีในพระราชวัง การปฏิรูปกองทัพบกทำความหวาดเกรงให้แก่แม่ทัพนายกองชาวแมนจูแต่เก่าก่อนและแก่กองทัพธงสีเขียวของทหารจีน การโจมตีการสอบแบบเก่าในฐานะที่เป็นมาตรฐานการเข้ารับตำแหน่งทางราชการทำความหวาดเกรงให้แก่ผู้มีปริญญาทั้งหมดที่ยังปรารถนาจะเป็นข้าราชการอยู่ การโจมตีการฉ้อราษฎร์บังหลวงกระทบกระเทือนคนเกือบทุกคนในวงงาน กล่าวโดยสรุป เมื่อเปิดเผยแผนการมากขึ้น จักรพรรดิก็ทรงสำนึกว่าพระองค์กำลังทรงอยู่ในภาวะต้องต่อสู้กับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั้งหมด ไม่น้อยไปกว่าต่อสู้กับ "พระมารดา" อุปถัมภ์ของพระองค์ คือ พระพันปีหลวงผู้ยังทรงกระฉับกระเฉงว่องไวอยู่ แม้จะมีอายุหกสิบสามแล้วก็ตาม

ประเด็นที่โต้เถียงกันใน ค.ศ. ๑๘๙๘ ไม่ใช่ระหว่างเรื่องปฏิรูปหรือไม่ปฏิรูป แต่เป็นเรื่องระหว่างความคิดเห็นที่รุนแรงของคัง หยู่ หวุย กับการสืบเนื่องของการ "พัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตัวเอง" ในแบบไม่รุนแรงซึ่งขณะนั้นได้ดำเนินมาแล้วเป็นเวลาสี่สิบปีของการค่อย ๆ พัฒนาประเทศให้เป็นแบบตะวันตก เป้าหมายของฝ่ายหลังมีรวมสรุปอยู่ในหนังสือ ชื่อว่า *การแนะนำให้ศึกษาเล่าเรียน* (ฉวน เซียะ เพียน) ของจาง จือ ตุ้ง ที่เขา

จัดพิมพ์ขึ้นในสมัยการปฏิรูปหนึ่งร้อยวัน เพื่อแถลงถึงฐานะของฝ่ายต่อต้านความคิดเห็นรุนแรง

หนังสือที่มีอิทธิพลซึ่งพระจักรพรรดิมีบัญชาให้เผยแพร่นี้ มีจุดมุ่งหมายประการแรกคือธำรงรักษาราชวงศ์แมนจูด้วยการรื้อฟื้นระเบียบของสังคมตามลัทธิขงจื๊อ ดังนั้น หนังสือเล่มนี้จึงสนับสนุน "ความผูกพันสามระดับ" (ความสัมพันธ์สามในห้าของเม่งจื๊อ อันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างจักรพรรดิกับข้าราชการ ระหว่างบิดากับบุตร ระหว่างสามีกับภรรยา) และคัดค้านความเสมอภาค ประชาธิปไตย การมีกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ หลักว่าด้วยเรื่อง "สิทธิของประชาชน" (หมินฉวน) รัฐสภา เสรีภาพส่วนบุคคล และอิสรภาพพลเรือนตามแบบตะวันตก

ประการที่สอง จางมุ่งจะช่วยประเทศจีนให้รอดพ้นภัยอันตรายด้วยการศึกษา เขาเสนอให้มีการปฏิรูประบบการสอบ ให้จัดตั้งโรงเรียนและวิทยาลัยเป็นลำดับขั้นตั้งแต่ระดับตำบล อำเภอและจังหวัด และให้มีมหาวิทยาลัยของรัฐบาลอยู่ที่เมืองปักกิ่ง และในหลักสูตรการเรียนนั้น ให้เน้นหนักทั้งในการศึกษาตำราขงจื๊อและเทคโนโลยีแบบตะวันตก แผนการนี้จัดทำตามแบบอย่างของญี่ปุ่น เป็นแผนการที่จะรวมถึงการส่งนักศึกษาไปศึกษา ณ ต่างประเทศและการศึกษาวิชาทหาร ให้มีบริการวิชาทหารในระดับมหาวิทยาลัยด้วย

ประการที่สาม จาง หวังที่จะช่วยให้จีนรอดพ้นภัยอันตรายด้วยการพัฒนาอุตสาหกรรม สำหรับข้อนี้ความพยายามของเขาที่จะ "พัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" ทางด้านกำลังทหารที่เมืองอู่ฮั่นก็เป็นตัวอย่างของการปฏิบัติ จุดมุ่งหมายประการหนึ่ง คือ ให้จีนสั่งแร่เหล็กจากต่างชาติให้น้อยลง หลังจากที่ได้จัดตั้งโรงถลุงแร่เหล็กและโรงสรรพาวุธที่เมืองฮั่นหยาง (ค.ศ. ๑๘๙๐) กับแหล่งผลิตแร่เหล็กที่เมืองต้าแย่ในมณฑลหูเป่ย (ค.ศ. ๑๘๙๔) แล้วจางได้สนับสนุนการสร้างเส้นทางรถไฟสายปักกิ่ง—ฮันเค้า—กวางตุ้ง ผ่านเข้าไปในใจกลางของประเทศจีน มีเซิง ซวน หวย เป็นอธิบดีกรมการบริหารรถไฟส่วนกลาง

จาง จือ ตุ้ง ได้ติเตียน "พวกสนับสนุนการทำประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ เช่น เจิง กั๋ว ฟั่น และหวุน เสียง ที่ไม่อาจเอาชนะเสียงคัดค้านของคนในยุคนั้นที่ไม่เข้าใจอะไรชัดเจน เขากล่าวแสดงความเสียใจที่จีนขาดแคลนผู้นำ เงินทุน นโยบาย และบุคคลที่เชี่ยวชาญในการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยมาเป็นเวลานานแล้ว แต่เมื่อพระบรมราชโองการของจักรพรรดิแห่งสมัยปรับปรุงประเทศหนึ่งร้อยวันได้ทำให้เกิดเสียงคัดค้านมากขึ้น ๆ เขากลับไปร่วมมือกับพวกข้าราชการส่วนใหญ่ ในการกล่าวหาพวกปฏิรูปหัวรุนแรง

พระพันปีหลวงนั้น แม้จะไม่คัดค้าน "การพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" แต่ก็รู้สึกว่าคัง หยู่ หวุยโจมตีโลกของพระนางทั้งหมด ที่สำคัญสองอย่าง คือ เรื่องการศึกษาของเก่าและการฉ้อราษฎร์บังหลวงที่ทำร่วมกันเป็นกลุ่ม พระนางทรงรอจังหวะที่เหมาะอยู่ในขณะที่เสียงคัดค้านมีมากขึ้น จนในที่สุดเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ค.ศ. ๑๘๙๘ ด้วยความช่วยเหลือของหยุ่ง ลู่ ซึ่งเป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดชาวแมนจู พระนางทรงเข้าจับจักรพรรดิกวงซี่คุมขังไว้ ด้วยการทำรัฐประหารและเริ่มยุคการเป็นผู้สำเร็จราชการครั้งที่สามของพระนาง คัง หยู่ หวุยกับเหลียง ฉี่ เชาหลบหนีไปยังประเทศญี่ปุ่น แต่ฝ่ายนักปฏิรูปจำนวนหกคน รวมทั้งถัน ซือ ถุง (ค.ศ. ๑๘๖๕—๑๘๙๘) นักปรัชญาหนุ่มที่เฉลียวฉลาดจากมณฑลหูหนานถูกประหารชีวิตหมด องค์จักรพรรดิถูกคุมขังไว้ต่อมา และเมื่อพระพันปีหลวงทิวงคตใน ค.ศ. ๑๙๐๘ องค์จักรพรรดิได้สวรรคตไปก่อนเพียงหนึ่งวัน

การสิ้นสุดสมัยปฏิรูปประเทศหนึ่งร้อยวันลงอย่างปัจจุบันทันด่วน ได้ช่วยรักษาสถานการณ์ส่วนใหญ่ที่เหมือนเดิมแต่เก่าก่อนให้มีอยู่ต่อไป แต่การปฏิรูปที่ไม่รุนแรงก็ยังคงมีการจัดทำต่อไป อย่างเช่นการยุบตำแหน่งที่ไม่มีหน้าที่การงานและการจัดตั้งโรงเรียนที่ทันสมัย อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สำคัญที่สุดของปี ค.ศ. ๑๘๙๘ คือ เรื่องความล้มเหลวของความพยายามจะปฏิวัติประเทศจากเบื้องบนเป็นผู้ริเริ่มจัดทำ ตามแบบฉบับที่เกิดในประเทศญี่ปุ่นสมัยเมจิ การยึดอำนาจอย่างทันทีทันใดของพระนางซูสีนั้น แม้ว่าจะตามมาด้วยระยะนับสิบปีของขบวนการปฏิรูปอย่างค่อยเป็นค่อยไป แต่ก็มีความหมายว่า นับตั้งแต่วาระนั้นเป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงชนิดที่เป็นการปฏิวัติที่แท้จริงสามารถจะทำได้จากเบื้องล่างเท่านั้น โดยเป็นที่เข้าใจว่าต้องใช้ความรุนแรงด้วย

เมื่อความค่อยเป็นค่อยไปเช่นนั้นเป็นไปอย่างเชื่องช้ามากเกินไป จึงเป็นสิ่งแน่นอนว่าจะต้องเกิดการปฏิวัติที่รุนแรงขึ้น แต่ก็ยังคงเป็นเรื่องในอนาคต การปฏิรูปประเทศยุคเมจิมิใช่ว่าจะไม่มีความรุนแรงเอาเสียเลย และขณะที่แผนการปี ค.ศ. ๑๘๙๘ ของจีนแสวงหาการเปลี่ยนแปลงแบบปฏิวัติภายในเค้าโครงแนวความคิดลัทธิขงจื๊อ และภายใต้อำนาจราชวงศ์ชิง จึงเป็นสิ่งแน่นอนที่จะต้องนำไปสู่ความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงในเรื่องผลประโยชน์และผลอันใหญ่หลวงที่จะเกิดขึ้น ซึ่งยังมองไม่เห็น แต่การที่พระพันปีหลวงทรงทำรัฐประหารได้อย่างง่ายดายเช่นนั้น แสดงว่า จีนทั้งประเทศยังไม่พร้อมที่จะปฏิวัติใน ค.ศ. ๑๘๙๘ ภายหลังระยะเวลาหกสิบปีที่ถูกโลกตะวันตกโจมตีและเร่งเร้า แบบแผนของจีนที่มีมาแต่เก่าก่อนยังคงแข็งแกร่งและสามารถต่อต้านความพยายามที่จะปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตกได้อย่างรุนแรง

การจลาจลนักมวย

การปฏิรูปอย่างรุนแรงใน ค.ศ. ๑๘๙๘ เป็นความพยายามที่บรรดานักปราชญ์จีนตั้งแต่ระดับสูงสุดของชนชั้นผู้ปกครอง ที่เสี่ยงจะตอบโต้ต่อการคุกคามของชาวต่างชาติด้วยการปรับปรุงการปกครองของราชวงศ์ชิงทั้งหมดให้ทันสมัย หลังจากที่ความพยายามเช่นนี้ล้มเหลว พวกผู้มีความคิดริเริ่มก็ได้เปลี่ยนไปอยู่ฝ่ายตรงกันข้ามของชนชั้นปกครองบรรดาเจ้านายหัวแข็งในราชวงศ์แมนจูที่มีความเชื่อมั่นอย่างไม่เฉลียวใจเลยว่า พวกเขาสามารถจะรักษาราชวงศ์ให้ปลอดภัยได้ ด้วยการให้ชาวต่างชาติออกไปเสียจากประเทศจีน ชนเหล่านี้ได้รับการศึกษาอยู่ในพระราชวัง มักอยู่นอกวงการดำเนินงานการปกครองที่แท้จริง ไม่มีความรู้เกี่ยวกับโลกภายนอก ใน ค.ศ. ๑๘๙๙ บุคคลเหล่านี้จึงยอมรับคำขวัญที่ขาดความคิด อันเป็นคำขวัญเดียวกันที่ได้กระตุ้นจิตใจของพวกทหารญี่ปุ่นเมื่อสี่สิบปีก่อน คือ คำขวัญที่ว่า "จงขับไล่พวกอนารยชนออกไป" และต่อมาพวกนี้ก็จัดตั้งเครื่องมือตามแบบเก่าก่อน คือ สมาคมลับ

จุดเริ่มต้นของขบวนการนักมวย

สมาคมลับที่เรียกกันว่า อี้ เหอ ฉวน มีกำเนิดในฐานะเป็นสาขาหนึ่งของสมาคมจารึกสามตัวแปดตัว (ปากัวเฉียว) ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด ซึ่งเกี่ยวพันกับสมาคมดอกบัวขาวที่เป็นสมาคมต่อต้านพระราชวงศ์ในจีนภาคเหนือ คำประกาศของจักรพรรดิถือว่าทั้งสองสมาคมเป็นพวกเดียวกันและให้ปราบปรามในระยะแรก ๆ ของคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า แต่สมาคมก็ทรงตัวอยู่เป็นสมาคมใต้ดินในมณฑลชานตุงและเชียล้ำ คำว่า อี้ เหอ ฉวน ซึ่งชาวตะวันตกให้ความหมายกว้าง ๆ ว่า "การต่อยมวยที่ถูกต้องและประสานเข้ากันสนิท" หรือเรียกง่าย ๆ กันว่า "พวกนักมวย" ชี้ให้เห็นว่าสมาคมนี้ที่อยู่ภายใต้ชื่อว่า ความถูกต้องและความประสมกลมกลืน (อี้ เหอ) ได้ฝึกหัด "การชกมวย" (ฉวน) ตามแบบอย่างของตนเอง สิ่งนี้เชื่อมโยงกับ "ศิลปะทางการทหาร" (วู่สู) ว่าด้วยเรื่องการเพาะกายให้แข็งแรงและงดงามของสมัยโบราณ มีการฝึกท่าทางเป็นลำดับขั้นและการออกกำลังกายที่มุ่งจะประสานความคิดจิตใจและกล้ามเนื้อเพื่อเตรียมตัวสำหรับการสู้รบ สมาคมนักมวยได้พัฒนาศิลปะด้านเวทมนตร์คาถาของลัทธิเต๋าตามแบบแผนที่บัญญัติไว้ เช่น สมาชิกท่องคาถาสามครั้ง สูดลมหายใจขณะขบฟันเอาไว้ ทำน้ำลายฟูมปาก และจะถูกวิญญาณเข้าสิง ศิลปะเช่นนี้จะทำให้สมาชิกสมาคมมีอำนาจที่เหนือธรรมชาติ เพราะได้รับความช่วยเหลือจากเทพเจ้าในพุทธศาสนาและลัทธิเต๋า ดังนั้น จะช่วยทำให้พวกเขาปลอดอันตรายจากกระสุนปืนของชาวต่างชาติ และก็เหมือนกับสมาคมลับอื่น ๆ ที่มีมาเก่าก่อน คือ

พวกสมาคมนักมวยได้เร่งเร้าว่าด้วยเรื่องการใช้เวทมนตร์คาถาแทรกแซงในเรื่อง ของมนุษย์ พวกเขาได้วีรบุรุษจากนิยายพื้นเมืองเรื่องเดียวกันที่แฝงอยู่ในละครและนวนิยาย เทพเจ้าทั้งหลายของพวกเขามีลักษณะเป็นแบบกึ่งนิยายกึ่งประวัติศาสตร์เหมือนตัวละครที่มีตัวตนอยู่ในนวนิยาย เช่น สุ่ย หู่ จ้วน ในเรื่อง **มนุษย์ทุกคนเป็นพี่น้องกัน** หรือเทพเจ้ากวนอูที่เรียกกันว่า "เทพเจ้าแห่งสงคราม" หรือ จู เก๊อ เลี่ยง (จากนิยายเรื่องสามก๊ก)

เพราะฉะนั้น ขบวนการนักมวยจึงมีพื้นเพจากประเพณีเก่าแก่ว่าด้วยการจลาจลของประชาชนต่อต้านผู้ปกครองที่ครองอำนาจอยู่ ด้วยจุดหมายเป็นปรปักษ์ต่อราชวงศ์เช่นนี้ ขบวนการนักมวยยังได้เพิ่มความรู้สึกเป็นปรปักษ์ต่อชาวต่างชาติเข้าไปอีกด้วย และคำขวัญดั้งเดิมของขบวนการในระยะต้น ๆ ค.ศ. ๑๘๙๙ คือ คำขวัญว่า "ล้มล้างราชวงศ์ชิงและทำลายล้างชาวต่างชาติ" แต่อย่างไรก็ตาม ในฤดูใบไม้ร่วงของ ค.ศ. ๑๘๙๙ เป้าหมายและขบวนการเปลี่ยนไปจากการเป็นปรปักษ์ต่อราชวงศ์กลายมาเป็นการสนับสนุนราชวงศ์ โดยใช้คำขวัญว่า "ค้ำจุนราชวงศ์ชิง และทำลายล้างชาวต่างชาติ" แทน เป้าหมายของการโจมตีมิใช่ที่ราชวงศ์ชิง แต่กลายเป็นโจมตีระเบียบการของชาวต่างชาติที่จัดทำขึ้นใหม่ ๆ ในประเทศจีนเริ่มต้นที่คณะสอนศาสนาชาวตะวันตกและโดยเฉพาะชาวจีนที่กลับใจไปนับถือคริสต์ศาสนา สิ่งนี้เป็นผลลัพธ์ของการใช้อำนาจปฏิบัติการในฉากทางการเมืองของจีน

การต่อต้านศาสนาคริสเตียน เป็นสาเหตุที่เด่นชัดที่สุดในหลาย ๆ สาเหตุที่รวมกันยั่วยุพวกขบวนการนักมวย เพราะกิจกรรมของนักสอนศาสนาที่ขยายกิจการในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ เป็นต้นมา ช่วยย้ำปัญหาทั้งหมดที่สะสมมาในระหว่างช่วงสิบปีก่อน บางคนในพวกที่เปลี่ยนมานับถือคริสต์ศาสนา ก็ดูถูกประณามความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ชาวจีนปฏิบัติกันมาด้วยความเคารพ ปฏิเสธที่จะสนับสนุนงานรื่นเริงและเทพเจ้าของท้องถิ่น และนำนักสอนศาสนาเข้าไปยุ่งเกี่ยว และช่วยเหลือพวกตนในเวลาเกิดปัญหาโต้แย้ง บาทหลวงคาทอลิกได้รับความสนับสนุนจากฝรั่งเศส จึงสามารถบีบบังคับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นได้ คำติเตียนกล่าวร้ายจากศัตรูของชาวคริสต์ยังคงแพร่หลายอยู่ต่อไป พอ ๆ กับข่าวลือในเรื่องการปฏิบัติตนเลวทราม ลึกลับ และเสเพล โดยเฉพาะในสถาบันของฝ่ายคาทอลิก

ภูมิหลังของการต่อต้านศาสนาคริสเตียน มีอยู่ในประกาศของพวกนักมวยที่แพร่หลายอยู่ในหมู่บ้านต่าง ๆ ทางเขตจีนภาคเหนือ บางเรื่องก็เป็นเรื่องเก่า เช่น ความหายนะสิบอย่างที่กำลังคืบคลานมา (เช่น จะมีเสื้อผ้าแต่จะไม่มีคนสวมใส่ จะมีข้าวแต่จะไม่มีคนรับประทาน) แต่การโจมตีที่สำคัญ คือ โจมตีประชาคมชาวจีนที่นับถือคริสต์ศาสนา ซึ่งได้กลายมาเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่ง ดังนั้น จึงเป็นเป้าหมายความขุ่นเคืองของท้องถิ่นและ

ถูกโจมตีจากกองทหารลับ ๆ ของสมาคม บนแผ่นใบปลิวมีข้อความอ่านได้ใจความว่า "พวกคาทอลิกและโปรเตสแตนท์ได้ประณามเทพเจ้าและบรรดานักปราชญ์ของเรา ได้หลอกลวงองค์จักรพรรดิและขุนนางเบื้องบน และได้กดขี่บีบบังคับประชาชนชาวจีนเบื้องล่าง.....สิ่งนี้บังคับให้เราต้องฝึกหัดการชกมวยที่มีอำนาจวิเศษไว้เพื่อคุ้มกันประเทศของเรา ขับไล่พวกโจรชาวต่างชาติออกไปและสังหารผู้ที่หันไปรับนับถือคริสต์ศาสนา เพื่อช่วยประชาชนของเราให้รอดพ้นจากความเดือดร้อนที่เป็นทุกข์ทรมาน..... ชาวจีนที่เปลี่ยนไปรับนับถือคริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกได้ร่วมมือกับชาวต่างชาติทำลายพระพุทธรูป และเข้ายึดครองที่ฝังศพของประชาชนของเรา การกระทำเช่นนี้ทำให้สวรรค์ขุ่นเคือง"

การเกิดขบวนการนักมวยอย่างฉับพลันนั้น เป็นเพราะภาวะทางการเมืองและเศรษฐกิจบีบบังคับด้วย อุทกภัยที่เกิดจากแม่น้ำเหลืองทำให้เกิดความอดอยากขาดแคลนทั่วไปในมณฑลชานตุงใน ค.ศ. ๑๘๙๘ จีนภาคเหนือโดยทั่วไปต้องเผชิญกับสภาพความแห้งแล้งกันดาร ประชาชนในชนบทที่เผชิญกับความอดอยากต่างก็อพยพโยกย้ายกันในสภาพเป็นคนจรจัดทั้งการสั่งสินค้าฝ้ายและน้ำมันของต่างชาติเข้ามา ได้ทำให้อุตสาหกรรมท้องถิ่นตกต่ำ ขณะเดียวกับที่แผนการการสร้างเส้นทางรถไฟใหม่ ดูจะคุกคามสวัสดิภาพของคนลากรถขนส่งของและคนเรือที่แล่นเรือขนส่งของอยู่ตามลำน้ำ ภัยคุกคามจากชาวต่างชาติก็เกิดขึ้นอย่างเด่นชัด เมื่อเยอรมนีเข้ายึดที่มั่นในชานตุงใน ค.ศ. ๑๘๙๗ และการที่ชาวเยอรมันมาสำรวจสร้างเส้นทางรถไฟและตรวจหาแหล่งแร่เพื่อทำเหมืองดูจะเป็นอันตรายต่อ "วิญญาณของพระพายและพระคงคา" และรบกวนหลุมฝังศพของบรรพบุรุษ

ชาวต่างชาติคุกคามทั่วแผ่นดินจีนสืบเนื่องติดต่อกันครั้งแล้วครั้งเล่า ทำให้มีความเกรงกลัวว่าจะเป็นการ "แบ่งแยกประเทศจีน" เกิดขึ้นแพร่สะพัดไปทั่วทั้งจักรวรรดิ หมู่ชาวต่างชาติก็ถกเถียงกันอยู่โดยทั่วไป ที่จริงแล้วในปลายทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ มีความวุ่นวาย การจลาจล การปล้นสะดม หรือการจลาจลในท้องถิ่นเกิดขึ้นในทั้งสิบแปดมณฑล ได้รับแรงสนับสนุนส่วนหนึ่งจากองค์การลับๆ เช่น สมาคมพี่น้องและผู้มีอาวุโส (โก เล่า ฮุ่ย) และจากสมาคมดาบยักษ์ (ต้า เตา ฮุ่ย) ความไม่สงบที่มีกระจายอยู่ทั่วไปเช่นนี้ทำให้คล้ายกับปลายทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๔๐ ก่อนที่จะเกิดกบฏไต้เผ็ง ความวุ่นวายส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากสภาพความยากจนและความอดอยาก แต่ทว่าการจลาจลวุ่นวายส่วนใหญ่มิใช่จะมุ่งแต่เพียงต่อต้านรัฐบาลท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังต่อต้านชาวจีนที่เปลี่ยนไปรับนับถือคริสต์ศาสนาและชาวต่างชาติโดยเฉพาะด้วย

โดยสรุป ขบวนการนักมวยเกิดขึ้นมาเหมือนกับเป็นปฏิกิริยาโต้ตอบโดยตรงต่อวิกฤติการณ์ที่ฝังลึกในวิถีชีวิตของชาวจีนทั้งหมด พวกนักมวยนั้นมาจากชนชั้นชาวนา แต่บรรดา

ผู้นำท้องถิ่นของพวกเขาอาจกล่าวได้ว่ามาจากคนกลุ่มที่อยู่ในพวกประเภทไม่มีที่อยู่และพวกที่ไม่มีความสมหวัง รวมทั้งพวกพระ ผู้เร่ร่อนขายของ พวกหมอเวทมนตร์และผู้เดินทางพเนจรไปทุกประเภท โดยปกติพวกเหล่านี้จะเป็นผู้ทำให้เกิดการกบฏ สมาชิกลูกแถวส่วนใหญ่แล้วเป็นพวกเด็กหนุ่ม ๆ

ในที่สุด ขบวนการนักมวยก็ได้แรงกระตุ้นให้นิยมราชวงศ์เพราะได้รับความอุปถัมภ์จากราชวงศ์แมนจูและข้าราชการจีนทั้งในระดับท้องถิ่นขึ้นมาจนถึงระดับสูงสุดของราชวงศ์ ความอุปถัมภ์ที่มีรากฐานมาจากผลของความพยายามของพระพันปีหลวง ที่จะจัดการกับอันตรายสองประการที่เกิดขึ้นคู่กัน คือ การรุกรานของต่างชาติ และความไม่สงบในส่วนภูมิภาค ซึ่งแต่ละอย่างก็อาจก่อให้เกิดความเสียหายอื่น ๆ ขึ้นอีก และอาจก่อให้เกิดความหายนะอย่างปัจจุบันทันด่วนขึ้นได้ เมื่อพระพันปีหลวงทรงรับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๙๘ พระนางได้ตัดสินพระทัยที่จะป้องกันมิให้ชาวต่างชาติลบหลู่ดูหมิ่นอีกต่อไป ซึ่งได้ทรงออกกฤษฎีกาว่าจะไม่ยอมเสียดินแดนแก่มหาอำนาจต่างชาติอีก ดังนั้น เมื่อชาวอิตาลีส่งกำลังทัพเรือเข้ามาและเรียกร้องขอดินแดนเช่าในเขตเจ้อเกียงในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ จึงถูกปฏิเสธและมณฑลต่าง ๆ ทางภาคใต้ก็ตระเตรียมกำลังเพื่อการสู้รบ ต่อมาทางราชสำนักก็ได้มีคำสั่งยืนยันไปยังผู้มีอำนาจในมณฑลทั้งหลาย ให้ใช้กำลังทหารต่อต้านการรุกรานของชาวต่างชาติ ถ้าเห็นว่าจำเป็น

ในการจัดการกับปัญหาผู้สอนศาสนาภายในประเทศ ด้วยเหตุที่ไม่สามารถจะขับไล่องค์การศาสนาคาทอลิกออกไปได้ รัฐบาลปักกิ่งจึงจัดการผสมผสานรับเอาพวกคาทอลิกเข้าไว้ในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ เหมือนดังที่ราชวงศ์ก่อน ๆ ได้เคยกระทำกับพุทธศาสนาและศาสนาอิสลาม ด้วยการให้ตำแหน่งราชการแบบสืบเชื้อสายแก่พวกคาทอลิก ตำแหน่งเหล่านั้นเป็นตำแหน่งที่พวกคาทอลิกปรารถนามานานแล้ว ขณะนี้พระในตำแหน่งสังฆราชจึงมีเครื่องประดับยศ เช่น เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ข้าทาสบริวาร และเหรียญตราเทียบเท่ากับที่พวกข้าหลวงมณฑล ทั้งพระในตำแหน่งสังฆราชหรือแม้แต่พระในตำแหน่งต่ำที่สุดก็สามารถเรียกประชุมและติดต่อกับเจ้าหน้าที่จีนในท้องถิ่นโดยตรงได้ แม้ว่าพวกเขาจะต้องไม่เข้าไปแทรกแซงในการฟ้องร้องคดี

ขณะเดียวกัน เพื่อจัดการกับภัยที่ใกล้ตัวอันเกิดจากความไม่สงบในท้องถิ่น รัฐบาลปักกิ่งจึงได้ใช้วิธีเก่าอีกวิธีหนึ่ง พวกนักปฏิรูป ค.ศ. ๑๘๙๘ ได้เคยตกลงจะใช้กองทหารอาสาสมัครแบบจีนแทนกองทหารเกณฑ์แบบตะวันตกและทหารที่ได้รับการฝึกหัดแบบสากล ในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๘ มีประกาศจัดตั้งองค์การทหารอาสาสมัครท้องถิ่น (ตวน-เหลียน) สำหรับเขตจีนภาคเหนือ

คำสั่งต่าง ๆ ของราชสำนักให้จัดรวบรวมกองทหารท้องถิ่นเป็นปฏิกิริยาที่ราชสำนักมีต่อกิจกรรมของสมาคมลับที่ใช้อาวุธ ซึ่งได้เริ่มเกิดขึ้นในมณฑลชานตุงตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๙๖ ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๙๘ มีรายงานของทางราชการฉบับแรกบ่งบอกว่ามีขบวนการนักมวยอยู่ ณ ที่นั้น ในไม่ช้าพวกจารีตนิยมคนสำคัญ ๆ ที่ต่อต้านชาวต่างชาติและต่อต้านพวกปฏิรูปในราชสำนักราชวงศ์ชิง ก็เริ่มมองพวกนักมวยเหล่านี้ในฐานะที่เป็นเครื่องมือต่อต้านชาวต่างชาติที่ได้รับความสนับสนุนจากประชาชน ในการนี้พวกเขาได้อ้างธรรมเนียมโบราณของจีนอันเทียบได้กับเรื่อง "อำนาจอธิปไตยจากปวงชน" ของชาวตะวันตกที่ว่า ความโกรธแค้นของสามัญชนเป็นเครื่องตัดสินขั้นสุดท้ายของการเมือง และที่ว่าการต่อต้านการปกครองที่กดขี่ไม่ว่าจะเป็นของต่างชาติหรือของภายในประเทศก็ตาม จะสำเร็จได้ก็โดยอาศัยความรู้สึกของปวงชนเท่านั้น มีประโยคเก่าแก่กล่าวเอาไว้ว่า "สวรรค์แลเห็นดังเช่นที่ประชาชนมองเห็น สวรรค์ได้ยินดังเช่นที่ประชาชนได้ยิน" เรื่องนี้เป็นโครงร่างพื้นฐานในการปกครองตามลัทธิขงจื๊อ ซึ่งอาศัยหลักการให้ประชาชนพอใจอย่างสงบเงียบมากกว่าที่จะให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในการเมือง ในวิกฤติการณ์ที่เกิดติดตามกันมาหลังจากเหตุการณ์สังหารหมู่ที่เมืองเทียนสินใน ค.ศ. ๑๘๗๐ เจิง กั๋ว ฟั่นได้เกี่ยวข้องกับเรื่อง "มติมหาชน" มากที่สุด เป็นหลักการที่ติดอยู่กับความคิดของผู้ปกครองในสมัยราชวงศ์ชิง การอ้างว่าขณะนี้การต่อต้านชาวต่างชาติของพวกนักมวยเป็นตัวแทนเสียงเรียกร้องของประชาชน ดูจะเป็นการอ้างที่มีน้ำหนักในสภาของราชวงศ์ เพราะเหมือนกับเป็นการกล่าวเตือนที่ชัดเจนว่าถ้าหากราชวงศ์ไม่สามารถคุ้มครองประชาชนให้รอดพ้นจากการถูกต่างชาติเข้ารุกรานได้ พวกนักมวยก็อาจจะทำลายล้างราชวงศ์เช่นเดียวกับชาวต่างชาติเหมือนกัน

ราชวงศ์ชิงสนับสนุนพวกนักมวย

ไมตรีระหว่างพวกข้าราชการที่ต่อต้านชาวต่างชาติกับพวกนักมวยที่นิยมราชวงศ์ได้เริ่มขึ้นในฤดูใบไม้ผลิของปี ค.ศ. ๑๘๙๙ หลังจากที่กองทหารของฝ่ายรัฐบาลได้ชัยชนะและเข้าจับกุมพวกกบฏนักมวยบางคนที่เป็นปรปักษ์ต่อราชวงศ์เอาไว้ได้ในเขตมณฑลชานตุง ข้าหลวงมณฑลนี้เป็นชาวแมนจูมีนามว่า ยู่ เสียน ได้รับแต่งตั้งในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ ให้อภัยโทษแก่พวกนักมวยและสนับสนุนให้พวกนักมวยโจมตีชาวคริสต์ และรับพวกนักมวยเข้าไว้ในฐานะเป็นกองทหารอาสาสมัครท้องถิ่น บรรดาผู้นำนักมวยก็ค่อย ๆ เลิกเป็นปรปักษ์ต่อราชวงศ์ดังที่เคยปฏิบัติมา หน่วยพื้นฐานประจำหมู่บ้านของพวกเขาได้ใช้ชื่อว่า "กองทหารอาสาสมัคร" (ถวน) มากเข้าทุกที ๆ ดังนั้น ในไม่ช้าชื่อ อี้ เหอ ฉวน จึงเป็นที่รู้จักในนามว่า อี้ เหอ ถวน ด้วยเช่นกัน (มีความหมายว่า "กองทหารอาสาสมัครที่ถูกต้องและมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน) อันทำให้ฟังดูเป็นกึ่งราชการ

ทั้งหมดนี้ เป็นเหตุให้ผู้สังเกตการณ์ทั้งในเวลานั้นและในเวลาต่อมาเชื่อมั่นว่ารัฐบาลจัดตั้งสมาคมนักมวยขึ้นเป็นหน่วยทหารอาสาสมัครที่ถูกกฎหมาย อย่างไรก็ดี ทัศนะเช่นนี้เป็นเรื่องง่ายเกินไป บรรดาข้าราชการที่เกลียดชังชาวต่างชาติได้รวมกำลังกับสมาคมลับ เมื่อสมาคมนั้นกลายเป็นสมาคมเปิดเผย และก่อเหตุร่วมกันกับสมาคมนั้นต่อต้านชาวต่างชาติ พวกเขาสนับสนุนคำขวัญที่ว่า "สนับสนุนราชวงศ์ชิง กำจัดชาวต่างชาติ" อันเป็นคำขวัญที่แตกต่างไปจากพวกสมาคมลับอื่น ๆ ที่เป็นปรปักษ์ต่อราชวงศ์ โดยสรุป เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๙ ข้าราชการของรัฐบาลราชวงศ์ชิงก็แตกแยกกัน ฝ่ายหนึ่งเป็นพวกสนับสนุนขบวนการนักมวย ซึ่งต่อมาจะเป็นฝ่ายมีอำนาจ ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายมีจำนวนมากกว่าและไม่สมหวังเป็นพวกต่อต้านขบวนการนักมวย พวกนี้เกลียดชังการใช้เวทมนตร์คาถาและหวาดเกรงผลที่จะเกิดขึ้นจากความบ้าคลั่งของพวกนักมวย แต่ก็เช่นเดียวกับนักชาตินิยมที่มีขันติธรรมต่อคนหัวรุนแรงแบบฮิตเลอร์หรือแมคคาร์ธี คือ เห็นใจในเป้าหมายของพวกหัวรุนแรง ในขณะที่ตำหนิวิธีการของพวกนั้น และเหนือสิ่งอื่นใด คือ มองไม่เห็นหนทางที่จะยับยั้งคนเหล่านั้นได้

การที่พวกหัวปานกลางไม่เข้มแข็งขึ้นมาได้จากการเรียกร้องอย่างกระหายและการข่มขู่ของทูตชาวต่างชาติผู้ซึ่งพยายามทุกวิถีทางที่จะให้รัฐบาลจีนคอยสอดส่องพวกนักมวยนั้นอาจจะถูกตีความหมายไปในทำนองว่าเป็นการบีบบังคับขั้นต่อไป อย่างไรก็ตาม การบีบบังคับของชาวต่างชาติก็มีผลทำให้ ยู่ เสียน ข้าหลวงมณฑลซานตุงถูกปลดออกจากตำแหน่งในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ หยวน ซื่อ ไข่ผู้ดำรงตำแหน่งแทนได้ใช้วิธีการปราบพวกนักมวยตามแบบที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ก่อน เขาเป็นผู้ที่ได้เคยเห็นกบฏตงฮักทำนองนี้เกิดขึ้นในเกาหลี เขาประกาศให้ขบวนการนักมวยเป็นขบวนการนอกกฎหมาย และจัดทำระบบความรับผิดชอบผูกพันสืบเนื่องกันเป็นลูกโซ่ จากข้าราชการท้องถิ่นลงมาถึงหัวหน้าหมู่บ้านไปจนถึงเพื่อนบ้าน หัวหน้าครอบครัวและบุตรชายคนโต ทุกคนจะต้องคอยรายงานและขัดขวางกิจกรรมของพวกนักมวยภายในขอบเขตที่ตนรับผิดชอบ มิฉะนั้น จะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก เขาสัญญาจะให้รางวัลแก่ผู้ที่คอยส่งข่าว ลงโทษผู้สนับสนุน ประหารชีวิตหัวหน้าทั้งหลาย และปล่อยให้ลูกสมุนไถ่ถอนโทษตัวเอง ข้าหลวงหยวนได้แจกจ่ายคำโคลงตามแนวลัทธิขงจื๊อไว้ให้ใช้ขับร้องกันในโรงเรียนต่าง ๆ มีใจความว่า "ราชสำนักรักประชาชน ประชาชนควรเคารพเชื่อฟังฝ่ายราชสำนัก แล้วผู้มีฐานะสูงกว่าและผู้มีฐานะต่ำกว่าจะผูกพันซึ่งกันและกัน ความประพฤติทางโลกควรจะไปด้วยกันตามหลักเกณฑ์ของสวรรค์" ในขณะเดียวกันเขาก็ได้สั่งให้พวกสอนศาสนาต่างชาติเก็บตัวอยู่แต่ภายในบ้าน และห้ามยุแหย่ก้าวร้าว พร้อมกับวิธีการเหล่านี้เขาก็รวมการใช้ทหารของรัฐบาล ซึ่งจะยิงพวกนักมวยทุกคน

ที่พบเห็นเข้าด้วย หยวน ซื่อ ไข่ เป็นนักปกครองตัวอย่างคอยตรวจตราความเคลื่อนไหวในเขตชานตุงอย่างรอบคอบ และเพราะเหตุนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าการขยายตัวของพวกนักมวยขึ้นอยู่กับขันติธรรมของบรรดาข้าราชการเป็นอย่างมาก ถ้าหากข้าราชการมิได้เป็นผู้สนับสนุนเสียเอง

ในเขตมณฑลเชียลี้ระหว่างห้าเดือนแรกของ ค.ศ. ๑๙๐๐ ฝ่ายนักมวยมีกำลังเป็นจำนวนหลายร้อยและอาจเป็นจำนวนหลายพันกระจายไปทั่วเขตชนบท เข้าจุดไฟเผาผลาญสิ่งก่อสร้างของพวกสอนศาสนา และฆ่าชาวคริสต์ที่เป็นคนจีน ขณะที่ทางฝ่ายราชสำนักก็ดูจะพอใจอยู่เงียบ ๆ เริ่มตั้งแต่เดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๙๙ บรรดาเจ้าชายชั้นนำในราชวงศ์แมนจูดูจะค่อย ๆ กราบทูลโน้มน้าวความคิดเห็นของพระพันปีหลวงให้ทรงเห็นด้วยว่า ความเข้มแข็งด้วยการใช้เวทมนตร์ของพวกนักมวยเป็นของจริง และให้ทรงเห็นว่าพวกนักมวยสามารถจะขับไล่สิ่งเลวร้ายอันเกิดจากชาวต่างชาติออกไปจากประเทศจีนได้ คณะทูตต่าง ๆ พากันยื่นข้อเสนอที่คล้ายคลึงกันซ้ำแล้วซ้ำอีกให้ปราบกบฏ พระบรมราชโองการที่ตอบออกมาในเดือนมกราคมฉบับหนึ่ง และอีกฉบับหนึ่งในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๙๐๐ มีข้อความที่เป็นสองนัยอย่างมาก คือ สมาคมที่ทำกิจกรรมเกี่ยวกับกรณีการสอนศาสนามี "หลายแบบแตกต่างกัน" บางสมาคมจัดทำเป็นแบบกองทหารอาสาสมัครเพื่อจุดหมายที่มีประโยชน์ในการ "สังเกตการณ์ร่วมกันและให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน" เจ้าหน้าที่ที่จะปราบพวกนักมวยจะต้อง "แยกให้ออก" ระหว่างฝ่ายที่ดีและฝ่ายที่ชั่ว บรรดาคณะทูตเชื่อมั่นในความได้เปรียบของชาติตะวันตก จึงเข้าใจช้าเหลือเกินว่าพระพันปีหลวงนั้น ท้ายที่สุดได้ทรงเตรียมการให้ขบวนการประชาชนนี้ทำการท้าทายชาวตะวันตกโดยใช้กำลัง หลังจากที่ชาวต่างชาติได้อภิสิทธิ์ภายใต้สนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคมาหลายสิบปี ในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๐ ยู่ เสียน ได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงมณฑลซานซี เมื่อถึงปลายเดือนพฤษภาคมกำลังของฝ่ายนักมวยได้ก่อการร้ายอยู่ตามแถบชนบทรอบ ๆ ปักกิ่ง เจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่คนสำคัญ ๆ ในจังหวัดต่าง ๆ และหยุ่งลู่ เจ้าหน้าที่ในราชสำนักทูลเร่งเร้าให้จักรพรรดิใช้กำลังทหารปราบปราม เมื่อส่งกำลังทหารออกไป แต่ทว่ายังคงได้รับคำสั่งให้แยกให้ออกระหว่างพวก "ดี" และพวก "ชั่ว" ในหมู่ขบวนการนักมวย

เพราะฉะนั้น การที่ราชสำนักตกลงใจที่จะเอาใจมากกว่าที่จะปราบปรามการคุกคามของพวกนักมวย ดูแทบไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่จะท้าทายชาวต่างชาติเพื่อให้ถึงจุดระเบิดเพราะชาวต่างชาติถูกยั่วยุให้ขุ่นเคืองมาเป็นระยะหกสิบปีแล้ว ความขุ่นเคืองครั้งสุดท้ายที่ทำให้เกิดจุดระเบิดมีสาเหตุมาจากทั้งสองฝ่าย จากความตระหนกตกใจของพวกสอนศาสนาที่เห็นผู้เปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ถูกฆ่าตาย ทำให้คณะทูตเกิดหวาดกลัว จึงเห็นพ้องกันว่าจะ

ต้องจัดการปราบพวกนักมวยด้วยกำลัง พวกเขาจัดให้เรือ ๑๗ ลำรักษาการณ์อยู่นอกเมืองเทียนสิน และนำทหารคุ้มกันจำนวน ๔๒๖ คนเข้ามาคุ้มครองสถานทูตในกรุงปักกิ่ง เมื่อถึงวันที่ ๓ มิถุนายน พวกนักมวยเข้าโจมตีกองทหารรัฐบาลตามเส้นทางรถไฟ และราชสำนักติเตียนกองทหารหลวงที่ระดมยิงพวกนักมวย ในวันที่ ๘ มิถุนายน คัง อี้ผู้สนับสนุนขบวนการนักมวยคนสำคัญที่อยู่ในราชสำนัก และเพิ่งจะได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ตรวจราชการได้ยอมรับข้อเรียกร้องของพวกนักมวยและยอมถอนทหารของรัฐบาลที่ส่งไปปราบปรามพวกนั้น เจ้าชายตวนผู้สนับสนุนฝ่ายนักมวยอีกคนหนึ่งก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าสำนักจุ่งหลี่หยาเหมิน ในวันที่ ๑๐ มิถุนายน ในวันเดียวกันนั้นเอง กองทหารนานาชาติประมาณ ๒,๑๐๐ คน ภายใต้บังคับบัญชาของนายพลเรือชาติอังกฤษชื่อซีมอร์ ได้เดินทัพจากเมืองเทียนสินเพื่อเข้ามาคุ้มกันสถานทูตในกรุงปักกิ่ง โดยปฏิบัติตามข้อนึกคิดของศตวรรษที่สิบเก้าที่ว่า "กองทัพของชาวยุโรปไม่ว่ากองใด แม้จะมีขนาดเล็กก็สามารถที่จะปราบกองทหารจีนไม่ว่าขนาดใหญ่เพียงใดได้" ในวันที่ ๑๓ มิถุนายน กำลังทัพพวกนักมวยได้บุกเข้าปักกิ่ง ฆ่าชาวจีนที่นับถือคริสต์ศาสนาและจุดไฟเผาผลาญสิ่งก่อสร้างของชาวต่างชาติที่อยู่นอกเขตสถานทูต ฝ่ายรัฐบาลสั่งให้พวกนักมวยต้านทานกองทหารต่างชาติที่กำลังจะบุกรุกเข้ามา ซึ่งขณะนี้ถูกสกัดอยู่บนเส้นทางรถไฟกึ่งระยะทางที่จะเข้าไปยังเมืองหลวง ในวันที่ ๑๔ มิถุนายน พวกนักมวยเข้าบุกเมืองเทียนสินและเข้าล้อมเขตนิคมของชาวต่างชาติ เหตุผลของพระพันปีหลวงที่ให้กระทำเช่นนั้นก็คือ "ประเทศจีนอยู่ในสภาพอ่อนแอ สิ่งเดียวที่เราสามารถจะพึ่งพาได้ คือจิตใจของประชาชน หากเราสูญเสียจิตใจของประชาชนไปเสียแล้ว เราจะธำรงรักษาประเทศของเราไว้ได้อย่างไรกัน"

ในวันที่ ๑๗ มิถุนายน ขณะที่เกิดวิกฤติการณ์เช่นนี้ ข้าราชสำนักแมนจูที่สนับสนุนพวกนักมวยกราบทูลพระพันปี ซู สี ว่า ประเทศมหาอำนาจต่างชาติเรียกร้องให้พระนางทรงสละราชสมบัติให้จักรพรรดิทรงขึ้นปกครองบ้านเมืองแทน การกุข่าวขึ้นเช่นนี้ทำให้พระนางเข้าข้างฝ่ายพวกหัวรุนแรงเต็มที่ และก็เกือบจะเป็นเวลาเดียวกัน ในวันที่ ๑๗ นั้น ที่แม่ทัพเรือชาวต่างชาติได้โจมตีและเข้ายึดป้อมต้ากูบนชายฝั่งทะเลเพื่อรักษาเส้นทางจากทะเลขึ้นไปยังเมืองเทียนสิน ซึ่งเป็นระยะทาง ๓๕ ไมล์หากไปด้วยรถหรือรถไฟ ในวันรุ่งขึ้นกองทหารบรรเทาทุกข์ของนายพลซีมอร์ซึ่งเดินทางมาได้อย่างเชื่องช้า เพราะถูกรังควานจากพวกนักมวยและเส้นทางรถไฟก็ถูกทำลาย ได้ถูกกำลังทหารที่มีอาวุธทันสมัยของฝ่ายจักรพรรดิบุกเข้าโจมตีเป็นครั้งแรก ขบวนทหารต่างชาติต้องถอยกลับไปยังเมืองเทียนสิน ในวันที่ ๒๐ มิถุนายน ที่ปักกิ่ง นายฟอน เคทเทแลร์อัครราชทูตเยอรมันได้ออกจากสถานทูตเพื่อไปยังสำนักจุ่งหลี่ หยาเหมินและถูกลอบยิงบนท้องถนน วันที่ ๒๑ มิถุนายน ราชวงศ์ชิงประกาศ

สงครามกับประเทศมหาอำนาจต่างชาติ ในสภาพการณ์ที่ยุ่งเหยิงเช่นนี้ เหตุผลย่อมไม่มีน้ำหนักในเมื่อทั้งสองฝ่ายต่างก็มุ่งใช้กำลังเข้าสู้กัน

การล้อมสถานทูตในเมืองปักกิ่ง

สถานทูตสิบเอ็ดแห่งซึ่งอยู่ในเนื้อที่ประมาณสามในสี่ตารางไมล์ถูกล้อมตั้งแต่วันที่ ๒๐ มิถุนายน ในเขตนี้มีชาวต่างชาติที่เป็นพลเรือนประมาณ ๔๗๕ คน มีหน่วยคุ้มกันซึ่งเป็นทหารของประเทศต่างชาติแปดประเทศอยู่ประมาณ ๔๕๐ คน และมีชาวจีนที่นับถือคริสต์ศาสนาประมาณสามพันคน ซึ่งปรากฏว่าคนจีนเหล่านี้เป็นพลังแรงงานที่จำเป็น และมีม้าแข่งขนาดเล็กราว ๑๕๐ ตัว ซึ่งท้ายที่สุดก็จะกลายเป็นอาหารประเภทเนื้อ ประชาคมที่มั่นคงแห่งนี้จัดแบ่งเป็นหน่วยสู้รบหลายหน่วยตามเชื้อชาติ และคณะกรรมการปฏิบัติหน้าที่ส่วนใหญ่เป็นพวกนักสอนศาสนา ขณะเดียวกับที่โบสถ์คาทอลิกไปทั้งหรือวิหารเหนือต้องถูกแยกอยู่โดดเดี่ยว และได้รับความยากลำบากอย่างหนักหน่วง ในเขตป้อมปราการของวิหารนี้ สังฆราชฟาวิเอกับกะลาสีเรือชาวฝรั่งเศสและอิตาลีรวม ๔๓ คน ทำการป้องกันประชาชนถึง ๓,๔๐๐ คน รวมทั้งนักเรียนหญิงชาวจีนจำนวน ๘๕๐ คน ตลอดระยะที่ขาดแคลนเสบียงอาหารเป็นเวลาหลายสัปดาห์ นอกเขตเมืองหลวงในปลายเดือนมิถุนายนและกรกฎาคมมีชาวต่างชาติถูกฆ่าตายประมาณ ๒๕๐ คน ส่วนใหญ่ของผู้เสียชีวิตเป็นพวกสอนศาสนาและอยู่ในเขตซานซี อันเป็นเขตที่ข้าหลวงยู่ เสียนได้เป็นหัวหน้าในการสำเร็จโทษชาวต่างชาติ ๔๖ คน ชาวจีนที่นับถือคริสต์ศาสนาต้องเสียชีวิตไปเป็นจำนวนมาก แม้ว่าประชาคมบางแห่งจะประสบความสำเร็จในการต่อสู้ป้องกันตัวเอง

ความบ้าคลั่งกลางฤดูร้อนครั้งนี้ทำความตระหนกตกใจให้แก่คนทั้งโลก หลังจากที่ไม่ได้รับข่าวคราวเป็นระยะเวลาหนึ่งเดือนจากนักการทูต จากหัวหน้านักสอนศาสนา จากเซอร์ โรเบิร์ท ฮาร์ท และบุคคลอื่น ๆ ที่ถูกล้อมอยู่ ก็มีรายงานข่าวว่าบุคคลเหล่านั้นถูกฆ่าตายทั้งหมด ข่าวต่าง ๆ ถูกตีพิมพ์ลงในนิตยสารไทม์ของกรุงลอนดอน

ในขณะเดียวกัน ลักษณะการกระจายอำนาจการปกครองของรัฐบาลราชวงศ์ชิงได้พิสูจน์ให้เห็นว่ามีประโยชน์อยู่บ้าง ขณะที่ชาวแมนจูที่ไร้ความคิดในราชสำนักกำลังพยายามกำจัดชาวต่างชาติอยู่ ข้าราชการท้องถิ่นชาวจีนผู้มีความรู้เรื่องต่างประเทศกว้างขวางก็พยายามใช้วิถีทางการทูตเพื่อจะบรรเทาความหายนะ หลี่ หุง จาง ซึ่งขณะนี้เป็นข้าหลวงตรวจการทั่วไปอยู่ ณ เมืองกวางตุ้ง ได้ส่งโทรเลขถึงบรรดาอัครราชทูตจีนที่ประจำอยู่ ณ ต่างประเทศว่าการสู้รบที่ป้อมต้ากู เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน มิได้เป็นการรบที่ทางฝ่ายราชบัลลังก์สั่งให้ปฏิบัติ และให้บรรดาอัครราชทูตจีนขอร้องต่อรัฐบาลของต่างประเทศให้สั่งการพักรบ หลี่ หุง จาง

ร่วมกับหลิว กุน อี๋แห่งเมืองนานกิง กับจาง จือ ตุ้งแห่งเมืองอู่ฮั่น และหยวน ซื่อ ไข่ในชานตุง ตกลงใจที่จะไม่สนใจต่อการประกาศสงครามของราชวงศ์เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน ในวันที่ ๒๖ มิถุนายน เซิง ซวน หวยเสนอต่อกงสุลที่เซี่ยงไฮ้ว่า หากชาวต่างชาติจะไม่ส่งเรือรบเพิ่มเข้ามาอีกในเขตแม่น้ำแยงซี ข้าหลวงตรวจการทั่วไปที่นั่นก็จะรักษาความสงบเอาไว้ขณะที่ต่างชาติอาจจะเข้าควบคุมเมืองเซี่ยงไฮ้ ผลของวิธีการเช่นนี้ก็คือทำให้ประเทศจีนทั้งหมดเป็นกลาง ยกเว้นมณฑลต่าง ๆ ทางภาคเหนือ

การที่บรรดาผู้นำท้องถิ่นร่วมมือกันประสบผลก้าวหน้าไปได้บ้าง พวกเขาสามารถแต่งเรื่องขึ้นได้สำเร็จง่ายดาย ยกเว้นเรื่องที่ว่า ความวุ่นวายของพวกนักมวยนั้นที่จริงก็คือ "การกบฏ" ดังที่ได้กล่าวขานกันมา และมิใช่การกระทำของราชวงศ์ การเคลือบคลุมสถานการณ์ที่ร้ายแรงต้องอาศัยผลประโยชน์ของต่างชาติเช่นเดียวกับผลประโยชน์ของจีน เพราะวิธีการนี้ทำให้จีนต้องจ่ายหนี้สินให้แก่ชาวต่างชาติและทำให้ระบบสนธิสัญญาทั้งหมดยังคงดำเนินอยู่อีกต่อไป ดังนั้น สงครามนักมวยอันเป็นสงครามครั้งที่สี่และครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดที่จีนต่อสู้กับประเทศมหาอำนาจตะวันตกหนึ่งหรือมากกว่าหนึ่งประเทศในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า จึงยังคงเป็นสงครามท้องถิ่นในเขตจีนภาคเหนือ ในขณะที่เจ้าหน้าที่ผู้ปกครองในท้องถิ่นอื่น ๆ ได้กระทำตนเป็นตัวแทนแสดงออกถึงความต้องการของฝ่ายราชวงศ์ที่จะแสวงหาสันติภาพโดยการติดต่อทางโทรเลขกับฝ่ายราชสำนักที่ปักกิ่ง และปล่อยให้พระพันปีหลวงกระทำสิ่งที่ขัดแย้งกันอย่างเป็นไปไม่ได้ พระนางดำเนินนโยบายปราบปรามพวกต่างชาติให้หมดสิ้น ดังที่ข้าราชการแมนจูผู้มีอำนาจในราชสำนักเรียกร้อง และดำเนินนโยบายแสวงหาสันติดังที่อัครราชทูตจีน ณ ต่างประเทศและข้าราชการของพระนางในจีนภาคกลางและภาคใต้พยายามหาหนทางกระทำอยู่

นโยบายที่ขัดแย้งกันของราชวงศ์ชิงปรากฏผลเด่นชัดเช่นกันในปักกิ่ง มีชาวต่างชาติจำนวน ๗๖ คนเสียชีวิตจากการต่อสู้ป้องกันสถานทูต แต่ที่เหลือรอดชีวิตนั้นก็เป็นเพียงเพราะว่าหยุ่ง ลู่ผู้บัญชาการกำลังทหารส่วนหนึ่งของจักรพรรดินั้น แม้ว่าจะยังคงให้ระดมยิงอย่างสนั่นหวั่นไหว แต่เขาก็มิได้ใช้ปืนใหญ่ให้เป็นประโยชน์หรือทำลายบ้านเรือน ในปลายเดือนกรกฎาคมนั้นก็ถึงกับมีการพักรบเป็นเวลาสิบสองวัน และลำเลียงเสบียงใหม่ ๆ เข้ามาในสถานทูต

กำลังทหารนานาชาติ ช่วยปลดเปลื้องการปิดล้อมเมืองเทียนสินให้พวกกบฏยอมจำนน ในวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ค่อย ๆ เพิ่มจำนวนทหารจนมีถึงประมาณ ๒๐,๐๐๐ คน และราวครึ่งหนึ่งเป็นทหารจากญี่ปุ่นซึ่งปฏิบัติการดีที่สุด กองทัพอังกฤษในจีนเหนือประกอบด้วยกอง

ทหารจีนจำนวน ๑,๒๐๐ คน เกณฑ์ได้จากเมืองวุย ไห่ วุย มีการจัดตั้งรัฐบาลนานาชาติชั่วคราวขึ้นปกครองเมืองเทียนสิน อันเป็นเมืองซึ่งรุสเซียต้องการเขตสัมปทานเพิ่มขึ้นอีกสี่เขตจากที่มีอยู่แล้วสี่แห่ง การแข่งขันกันของนานาชาติทำให้การเดินทางของคณะผู้แทนแปดประเทศที่จะไปปักกิ่งต้องล่าช้าไปจนกระทั่งถึงวันที่ ๔ สิงหาคม แต่หลังจากนั้นการแข่งขันกันเช่นนั้นกลับช่วยกระตุ้นการเดินทางของคณะผู้แทนให้ดำเนินต่อไป กำลังของฝ่ายนักมวยถูกโจมตีกระจัดกระจาย กองทหารจักรพรรดิซึ่งได้รับการฝึกหัดแบบใหม่ได้ต่อสู้แต่ต้องพ่ายแพ้ กองทหารของรุสเซีย อังกฤษ อเมริกา และญี่ปุ่น ต่างตั้งแนวประชันซึ่งกันและกัน เพื่อที่จะเป็นพวกแรกที่เข้าไปภายในกำแพงเมืองปักกิ่ง อังกฤษเป็นฝ่ายชนะ เมื่อกำลังทหารชาวอินเดียบุกเข้าเขตสถานทูตได้ในวันที่ ๑๔ สิงหาคม โดยอาศัยช่องทางประตูน้ำใต้กำแพงเมือง

ผลของการจลาจลนักมวย

ขณะที่ผู้บุกรุกชาวตะวันตกและกำลังช่วยเหลือส่วนท้องถิ่นเริ่มจะเข้าแย่งชิงเมืองซึ่งพวกนักมวยได้เข้าแย่งชิงปล้นสะดมไปแล้วนั้น พระพันปีหลวงและองค์จักรพรรดิได้เสด็จหลบหนีออกจากปักกิ่งในวันที่ ๑๕ สิงหาคม โดยปลอมแปลงพระองค์และใช้รถเทียมม้าขับข้ามเขตชนบทไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ พระนางมีพระชนมายุได้ ๖๕ ชันษา เมื่อสภาพการณ์ครั้งนี้นับเป็นครั้งแรกที่พระนางติดต่อเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดที่สุดกับปัญหาทั้งหลายของประชาชนคือ เรื่องการแสวงหาที่อยู่อาศัย เสบียงอาหาร และการคุ้มครองให้พ้นภัยจากพวกโจรผู้ร้ายและทหารนอกกฎหมาย จากการเดินทางลงมาทางใต้ ผ่านเขตซานซี คณะราชสำนักจึงถึงเมืองซีอานในปลายเดือนตุลาคม และยังคงมีพวกหัวรุนแรงชาวแมนจูที่เกลียดชังชาวต่างชาติร่วมเดินทางมาด้วย ในเวลานั้นหลี่ หุง จางซึ่งมีอายุ ๗๗ ปีแล้วก็ได้ถูกตามตัวให้มาแก้ไขสถานการณ์เช่นเคย ด้วยการใช้การติดต่อทางโทรเลขกับพวกราชสำนัก ขณะที่ฝ่ายนั้นอยู่ในระหว่าง "ทัศนาจรตะวันตก" เขาก็ทำให้หยุ่ง ลู่ได้รับแต่งตั้งเข้าไปเป็นสมาชิกในสภาสูงเพื่อถ่วงดุลพวกหัวรุนแรงและเพื่อดำเนินนโยบายชั่วคราวกับบรรดาชาวต่างชาติ ผู้ซึ่งยอมรับฟังการปั้นเรื่องที่ว่าการสู้รบที่เกิดขึ้นนั้นมิได้เป็นการสงคราม หากแต่เป็นความพยายามร่วมกันที่จะปราบปรามการจลาจล แม้ว่าอัครราชทูตเยอรมันชื่อ ฟอน เคทเทเลอร์จะเป็นชาวเยอรมันเพียงคนเดียวที่เสียชีวิต แต่พระเจ้าไกเซอร์ก็ทรงเรียกร้องสิทธิขอแต่งตั้งผู้บัญชาการทหาร (ฟอน วอลเดอร์ซี) ให้แก่กำลังทหารฝ่ายพันธมิตรทั้งหมด ฟอน วอลเดอร์ซีมาถึงปักกิ่งในวันที่ ๑๗ ตุลาคม และได้ทุ่มเทส่งกำลังทหารไปตีเมืองต่าง ๆ ทางจีนภาคเหนือเป็นการแก้แค้นรวมสิบสองแห่ง สืบต่อมาหลังจากนั้นอีกประมาณหกเดือน เมื่อถึงปลาย ค.ศ. ๑๙๐๐ มีทหารต่างชาติประมาณ ๔๕,๐๐๐ คนอยู่ในเขตจีนภาคเหนือ และรุสเซียก็ได้เข้ายึด

ครองแมนจูเรียแล้ว ฝ่ายราชสำนักยอมรับเรื่องสำคัญ ๆ ของข้อตกลงในเดือนธันวาคม แต่ทว่าความอิจฉาริษยากันในหมู่ประเทศต่างชาติและการเจรจาตกลงทำให้ต้องเสียเวลาไปอีกถึงเก้าเดือน

ในที่สุด ก็ได้มีการลงนามในอนุสัญญาบ็อกเซอร์ ในวันที่ ๗ กันยายน ค.ศ. ๑๙๐๑ ระหว่างเจ้าชายเชง และหลี่ หุง จาง (มรณะอีกสองเดือนต่อมา) กับบรรดาตัวแทนผู้มีอำนาจเต็มที่ของประเทศมหาอำนาจสิบเอ็ดประเทศ ตามอนุสัญญาจีนต้องประหารชีวิตข้าราชการชั้นสูงจำนวน ๑๐ คนรวมข้าหลวงยู่เสียน และต้องลงโทษชาวจีนผู้มีส่วนเกี่ยวข้องอีกจำนวน ๑๐๐ คน จีนต้องจัดส่งคณะผู้แทนไปแสดงความเสียใจอย่างเป็นทางการ ให้งดการสอบไล่ในเมืองต่าง ๆ ๔๔ เมือง ซึ่งครึ่งหนึ่งของจำนวนนี้อยู่ในเขตมณฑลซานซี เพื่อลงโทษบรรดาชนชั้นขุนนาง จีนต้องยอมขยายเขตสถานทูตเพื่อให้มีการสร้างป้อมปราการและมีกองทหารรักษาการณ์อยู่อย่างถาวร จีนต้องทำลายป้อมปราการต่าง ๆ ๒๕ แห่ง และยอมให้ทหารต่างชาติเข้ายึดครองสถานีรถไฟสิบสองแห่ง เพื่อเป็นหลักประกันว่าทหารต่างชาติจะเข้าถึงเมืองปักกิ่งได้ทางทะเล จีนต้องยอมขึ้นภาษีสินค้าเข้าในอัตรา ๕ เปอร์เซ็นต์และจีนจะต้องเสียค่าปรับสงครามเป็นเงิน ๔๕๐ ล้านเหรียญจีน (ประมาณ ๓๓๓ ล้านดอลลาร์อเมริกัน) ให้จ่ายเป็นทองคำจากภาษีต่าง ๆ และภาษีเกลือไปเป็นเวลานานกว่าสี่สิบปี รวมดอกเบี้ยด้วย ซึ่งจะเป็นจำนวนเงินมากกว่าสองเท่าของจำนวนค่าปรับ

พระพันปีหลวงและข้าราชสำนักกลับมายังเมืองปักกิ่งในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ พระนางเสด็จออกทรงต้อนรับคณะทูตานุทูตอย่างมีไมตรี และต่อมาได้ทรงต้อนรับบรรดาภรรยาทูตด้วย รัฐบาลชั่วคราวที่เมืองเทียนสินได้มอบอำนาจการปกครองที่กระทำกันมาให้แก่หยวนซื่อ ไข่ผู้สืบอำนาจต่อจากหลี่ หุง จางในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๙๐๒ ส่วนสนธิสัญญาพาณิชย์ของอังกฤษ (แมกเคย์) ปี ค.ศ. ๑๙๐๒ ได้รับการแก้ไขสถานะการค้าขายและการเผยแพร่ศาสนาสำเร็จเพียงเล็กน้อย การยกเลิกภาษีลี่คิน ซึ่งขัดขวางการค้าขาย การมีเงินเหรียญกระษาปณ์การปฏิรูปกฎหมาย ช่วยแผ้วถางทางไปสู่การล้มเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต รวมทั้งการดำเนินงานขั้นต่าง ๆ ไปสู่การเป็นประเทศสมัยใหม่ที่ญี่ปุ่นเคยได้กระทำไปในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ นั้น จีนได้พิสูจน์แล้วว่าไม่มีทางที่จะบรรลุความสำเร็จไปได้ การจลาจลนักมวยและอนุสัญญาได้แสดงให้เห็นถึงความตกต่ำถึงขีดสุดของความสัมพันธ์กับต่างประเทศสมัยราชวงศ์ชิง และละทิ้งความหวังที่จะมีไมตรีต่อกันสืบไปอีกไว้แต่เพียงเล็กน้อย แต่แม้กระนั้นก็ยังมิได้มีทางเลือกอื่น ๆ เกิดขึ้น

ปฏิกิริยาของจีนในภาพประวัติศาสตร์

การตีความหมายเหตุการณ์ต่าง ๆ ใน ค.ศ. ๑๙๐๐ ประการหนึ่งที่นิยมอธิบายกันเนือง ๆ ก็คือ ประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมได้บีบราชวงศ์ชิงที่มีปฏิกิริยาต่อต้านให้อยู่ในอำนาจเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง และที่จริงแล้วมหาอำนาจเหล่านั้นได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับระเบียบการที่จัดทำขึ้นไว้แล้วตลอดระยะหกสิบปีของการใช้สนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค อันเป็นเครื่องมือที่จะใช้แสวงหาผลประโยชน์จากชาวจีนได้ดีกว่า มีหลักฐานหลายอย่างที่สามารถนำมาเรียงลำดับเพื่อแสดงให้เห็นถึงความดึงดันที่ติดเป็นนิสัยของพวกต่างชาติ ถ้ามิใช่ความโลภที่จะป้องกันผลประโยชน์ของตนเองในประเทศจีน เช่น ความล้มเหลวของอนุสัญญาอัลคอค์กใน ค.ศ. ๑๘๖๙ (ดูหน้า ๓๙๗) หรือสนธิสัญญาแมกเคย์ บี ค.ศ. ๑๙๐๒ ที่จะปฏิรูปแก้ไขระบบสนธิสัญญาเพื่อผลประโยชน์ของจีน การเปลี่ยนแปลงที่ใหญ่ ๆ นั้นเป็นสิ่งยากที่ชาวต่างชาติจะให้ความสนใจ

ถึงกระนั้นก็ตาม หัวข้อที่ว่าประเทศจีนต้องตกเป็นเหยื่อของประเทศมหาอำนาจต่างชาติทั้ง ๆ ที่จีนก็มีพวกผู้รักชาติชาวจีนสมัยใหม่ให้ความสนใจอยู่มากนั้น ได้ทิ้งปัญหา ปัญหาพื้นฐานและเป็นอันดับแรกเอาไว้ โดยไม่มีคำตอบอันได้แก่ปัญหาที่ว่า เพราะเหตุใดจีนจึงไม่แสดงปฏิกิริยาตอบโต้ต่อการบุกรุกของชาวต่างชาติก่อนหน้านี้และให้แข็งขันกว่านี้ บรรดาชาวจีนนักปฏิวัติซึ่งสามารถตอบโต้การบุกรุกของชาวตะวันตกด้วยการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยและขับไล่พวกจักรวรรดินิยมออกไปพากันไปอยู่เสียที่ไหนเล่า ในคริสต์ศตวรรษที่ยี่สิบผู้นำเหล่านี้มาปรากฏตัว แต่ทว่าในศตวรรษที่สิบเก้าพวกเขาอยู่ที่ไหนกัน

บรรดากบฏกลางศตวรรษซึ่งเป็นกบฏต่อต้านราชวงศ์แมนจูนั้น แม้เป็นการกบฏที่มีความคิดชาตินิยม แต่ก็ขาดความคิดเห็นที่ทันสมัย กบฏไท้เผ็งซึ่งเป็นกบฏที่ร้ายแรงที่สุดนั้น หลังจากที่ได้ดำเนินการมาได้สิบปี ก็ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นการแข่งขันเพื่อช่วงชิงอำนาจตามแบบสมัยเก่า และมีความสามารถน้อยมากในการจัดปรับปรุงระเบียบตามประเพณี ส่วนขบวนการ "พัฒนาประเทศให้เข้มแข็งด้วยตนเอง" หลังจากนั้นก็เป็นการป้องกันตัวเองมากกว่าจะเป็นการใช้ความคิดสร้างสรรค์ เป็นการประนีประนอมของพวกหัวเก่าเพื่อหลีกเลี่ยงการเปลี่ยนประเทศให้เป็นสมัยใหม่ แม้แผนการของนักปฏิรูปหัวรุนแรงปี ค.ศ. ๑๘๙๘ จะเป็นการปฏิวัติอย่างชัดแจ้ง แต่พวกเขาก็มองตัวเองในฐานะเป็นผู้รับใช้ที่ภักดีต่อราชวงศ์และขึ้นต่ออำนาจการปกครองของโอรสแห่งสวรรค์ทั้งหมด การขาดแคลนผู้นำของจักรวรรดิก็เห็นได้จากพวกชนชั้นสูงชาวแมนจู ซึ่งดำเนินงานแบบล้าหลังโดยการใช้พวกนักมวย สติปัญญาส่วนใหญ่มิได้ถูกนำไปใช้ก่อน ค.ศ. ๑๙๐๐ เพื่อความมุ่งหมายของการปฏิวัติที่แท้จริง ภาพ

ประวัติศาสตร์ภายใต้ระเบียบเก่านั้น ยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดที่มีจุดมุ่งหมายอันมั่นคงที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้

ความอ่อนแอของพลังการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศจีนให้ประโยชน์ต่อลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกน้อยกว่าช่วยอำนวยความเข้มแข็งให้แก่ระเบียบของสังคมประเทศและวัฒนธรรมของจีน การรวมตัวกันและความมั่นคงของโครงร่างอารยธรรมจีนต่างหากที่ได้ยับยั้งปฏิกิริยาตอบโต้อย่างฉับไวต่อการที่พวกตะวันตกเข้ามารุกราน

ไม่มีส่วนประกอบอื่นใดแม้แต่เพียงส่วนเดียวที่จะมีความสำคัญไปเสียทั้งหมดในการธำรงรักษาดุลภาพของจีนในวิถีทางที่ได้จัดไว้แล้ว การที่จีนไม่รับฟังเหตุผลจากการกระทำที่เร้าใจของชาวต่างชาติเกิดจากสาเหตุประกอบกันหลายอย่าง เช่นเดียวกับเหตุประกอบที่ทำให้ญี่ปุ่นมีความสามารถที่เด่นและตรงกันข้ามกับจีนในเรื่องของการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย ในระดับสูงสุดโดยทั่วไป เราได้ชี้ให้เห็นแล้วว่าญี่ปุ่นมีส่วนประกอบที่สำคัญของลัทธิชาตินิยมสมัยใหม่ คือ มีประชาชนที่พร้อมที่จะต่อสู้ร่วมกันเพื่อจุดหมายต่าง ๆ ของชาติในขณะที่จีนไม่มี ภายใต้ระดับของส่วนประกอบที่มองไม่เห็นเช่นนี้ ผู้สังเกตการณ์แต่ละคนสามารถจะเลือกดุลของตัวเองจากส่วนประกอบอื่น ๆ ที่น่าสนใจได้อีกหลายเรื่อง

ตัวอย่างในด้านวัตถุ ประเทศจีนอุดมด้วยทรัพยากร แต่วิธีใช้ทรัพยากรเหล่านั้นให้เป็นประโยชน์เป็นวิธีแบบเก่า วิธีการสมัยใหม่ไม่อาจจะเข้ามาแทนที่ได้อย่างง่าย ๆ แต่ดังที่ปรากฏ ในประเทศญี่ปุ่นมีวัตถุดิบน้อยกว่าจีนอย่างมาก เช่น. แร่เหล็กซึ่งจำเป็นต่อการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย แต่ชาวญี่ปุ่นก็เผชิญการท้าทายของธรรมชาติด้วยความแข็งขันและปรับตัวเองให้เข้ากับภาวะแวดล้อมได้

จักรวรรดิจีนมีขนาดที่กว้างใหญ่ทำให้จีนเป็นประเทศมหาอำนาจของโลกได้ฉันใด ก็ทำให้ปฏิกิริยาโต้ตอบของจีนต่อการแทรกแซงของพวกต่างชาติเกิดขึ้นล่าช้าไปด้วยประการต่าง ๆ ฉันนั้น เพราะถ้ากล่าวในด้านเศรษฐกิจแล้ว จีนก็เกือบจะเป็นประเทศที่สมบูรณ์ในตัวเอง ถ้าจะกล่าวทางด้านยุทธศาสตร์ ประเทศจีนก็มีขอบเขตอย่างดียากที่จะเข้าครองได้ถ้าหากไม่พ่ายแพ้ เช่น กองทัพเรือญี่ปุ่นซึ่งมีแสนยานุภาพยิ่งนัก อาจจะเข้ายึดครองเมืองต่าง ๆ ของจีนได้หลายแห่งก็จริง แต่ก็ไม่ใช่เขตภายในอันกว้างใหญ่ ถ้าจะกล่าวทางด้านสังคม ประชากรที่หนาแน่นในเขตภายใน อย่างเช่น มณฑลหูหนานและเสฉวนยังคงอยู่นอกเหนือการติดต่อกับต่างชาติ เป็นเขตที่ยังคงรักษาทัศนคติแบบเก่าและรักษาการฝึกอบรมทางด้านสติปัญญาในวิธีแบบเก่า พวกผู้ดีชั้นสูงในเขตนี้แทนที่จะอ่านหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ กลับยังคงศึกษาตำราโบราณและภูมิปัญญาเติบโตขึ้นโดยแทบจะไม่มีความรู้เกี่ยวกับเมืองท่าต่าง ๆ ที่เปิดตามสนธิสัญญาเลย ถ้าหากเราพิจารณาเหตุผลทางด้านการคมนาคม

แต่เพียงด้านเดียวแล้ว ญี่ปุ่นซึ่งมีขนาดของประเทศเป็นเศษหนึ่งส่วนสิบของจีน น่าจะเป็นที่หวังได้ว่าต้องมีปฏิกิริยาต่อการกระทำที่เร้าใจของชาวต่างชาติได้รวดเร็วกว่าจีนเป็นสิบเท่า

อย่างไรก็ดี ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่มีมาแต่เดิมนั้นทำให้เกิดความแตกต่างอย่างใหญ่หลวงมากกว่าสภาพแวดล้อมทางด้านวัตถุ ระบบศักดินาของญี่ปุ่นดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๓ ได้ช่วยผลิตพวกนักปกครองที่ซื่อตรงจากแคว้นต่าง ๆ ผลิตพวกพ่อค้านายทุน ผลิตนักปราชญ์ที่ศึกษาวิชาการฮอลันดา และชนชั้นทหารที่มีคุณลักษณะรักชาติ ผู้ซึ่งสามารถสร้างรัฐของตนขึ้นเพื่อแข่งขันกับชาติอื่น ๆ จีนอยู่ในแบบที่แตกต่างออกไป นอกเหนือการแข่งขันเช่นนั้น ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของจีนมีดุลภาพแล้วอย่างดี และมีความเหมาะสมที่จะรักษาดุลระหว่างชนชั้นทั้งสาม คือ กษัตริย์และขุนนางชั้นสูง ชนชั้นสูงเจ้าของที่ดินที่มีการศึกษา และชนชั้นชาวนาที่ไม่รู้หนังสือแต่มีวัฒนธรรม ในจักรวรรดิที่อาศัยการเพาะปลูกเป็นพื้นเช่นนี้ ไม่มีพ่อค้านายทุน หรือช่างฝีมือ พ่อค้าที่ส่งของออกนอกประเทศ หรือนักประดิษฐ์ และผู้เสี่ยงลงทุนในประเทศที่จะสามารถสร้างศูนย์ความเจริญอันขาดความมั่นคงขึ้นมาได้

โดยสรุป ประชาชนชาวจีนตกอยู่ใต้อิทธิพลของอดีต ศาสนาประจำชาตินั้นแท้ที่จริงก็คือการเคารพบูชาอดีต ความดีสูงสุด คือ ความกตัญญู อันนำไปสู่การบูชาบรรพบุรุษ ผู้มีสติปัญญายกย่องตำราขงจื๊อ ผู้ปกครองไม่อาจขัดคำสั่งของผู้ก่อตั้งราชวงศ์ได้ การบริหารอยู่ในมือของผู้มีอาวุโส วิถีทางสังคมและเศรษฐกิจถูกควบคุมด้วยประเพณีเก่าแก่ แม้แต่การกบฏก็เรียกร้องอดีต ไม่อาจจัดเป็นการปฏิวัติที่แท้จริงได้ ประเทศจีนตกอยู่ใต้คำสาปของจารีตประเพณีอันยิ่งใหญ่ที่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร อันทำให้การศึกษาโบราณซึ่งเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ยังคงมีอยู่สืบมา

ความสมบูรณ์ในตัวเองทางด้านสติปัญญาที่ล้าหลังเช่นนี้ ทำให้บรรดาผู้นำของประเทศจีนมีลักษณะที่สำคัญสองประการ คือ ข้อหนึ่ง จากการอบรมให้สนใจเฉพาะเรื่องราวของประเทศจีน ทำให้ผู้นำมีความโง่เขลาอย่างดื้อรั้นและดูถูกของต่างชาติ โลกของจีนหมกมุ่นอยู่กับความภาคภูมิใจในวัฒนธรรม ทำให้ชาวจีนไม่มีปฏิกิริยาโต้ตอบต่อแนวความคิดของ "อนารยชน"

ข้อสอง ในฐานะเป็นผู้สนับสนุนรัฐสากล ผู้นำชาวจีนจึงขาดความรู้สึกชาตินิยม จักรวรรดิอันกว้างใหญ่ในแผ่นดินเอเชียตะวันออกนั้น แม้จะมีศูนย์กลางอยู่ในเขตที่มีประชากรหนาแน่นของประเทศจีน แต่ก็นานมาแล้วที่จำต้องนับรวมประชาชนแวดล้อมในเขตเอเชียในเข้าไว้ด้วย โดยเฉพาะพวกเผ่าเร่ร่อนและพวกกึ่งเร่ร่อนของแถบทุ่งหญ้า ซึ่งมีนักรบที่ชำนาญการขี่ม้าเข้าไปมีบทบาทสำคัญยิ่งในเรื่องอำนาจการเมืองภายในประเทศจีนดัง

ที่กล่าวไว้แล้วในเล่มที่หนึ่ง ชัยชนะของพวกมองโกลและแมนจูนั้นเป็นปรากฏการณ์ขั้นพื้นฐาน มิใช่ขั้นสูงสุดของวิถีทางการเมืองของจักรวรรดิที่กว้างใหญ่ แม้จะมีผู้บันทึกเหตุการณ์ชาวจีนบางคนเห็นว่าพวกนี้มิได้มีความแตกต่างไปจากชาวจีนก็ตาม ดังตัวอย่างการปกครองจีน อนารยชนที่ฉลาดที่สุดภายใต้อำนาจราชวงศ์ชาวต่างชาติที่มีชัยชนะจีน คือ การปกครองของราชวงศ์ชิง ที่ได้ระงับความรู้สึกเรื่องชาตินิยมและเรื่องการแบ่งแยกเชื้อชาติ โดยอาศัยระบบการสอบเข้ารับราชการ ทำให้ได้ข้าราชการที่มีความสามารถเป็นพิเศษผู้อบรมตนเองให้มีความจงรักภักดีต่อเบื้องบน ระบบนี้ยังเลี่ยงจากหลักการใด ๆ ที่เป็นทางการ ที่ข้าราชการเป็นตัวแทนจากระดับเบื้องล่าง จนกระทั่งถึงระยะมีหนังสือพิมพ์ตามเมืองท่าต่าง ๆ และการสอนหนังสือของพวกนักสอนศาสนา ให้ความคิดเปรียบเทียบกับชาติอื่น ๆ การดำเนินงานของรัฐบาลยังคงอยู่ในอำนาจของชนชั้นสูง และความรู้สึกชาตินิยมก็ยังขาดเอกลักษณ์ ขาดความหมายและการปฏิบัติตามแบบฉบับชาตินิยมที่ทันสมัย ชนชั้นสูงได้รับการอบรมให้ภักดีต่อผู้ปกครอง และต่ออดีต จึงขาดสามัญสำนึกในเรื่องจุดมุ่งหมายของชาติ และในการดำเนินงานเปลี่ยนแปลงทั้งหมดนี้ทำให้ขาดตัวบุคคลที่จำเป็นในการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย ทางฝ่ายพวกแมนจูนั้นก็ไม่สามารถที่จะสนับสนุนให้ชาวจีนเข้ามามีส่วนร่วมในวงการเมืองได้เพราะจะยิ่งทำให้ราชวงศ์ดูเป็นพวกต่างชาติชัดเจนขึ้นและดูไม่มีความจำเป็น กับทั้งอาจจะถูกคัดค้านอีกด้วย

ในสถานการณ์ทางการเมืองที่เป็นแบบเฉพาะและยากที่จะเข้าใจเช่นนี้ ทำให้ปฏิกิริยาของจีนต่อตะวันตกได้รับอิทธิพลจากสาเหตุหนึ่งที่ผิดธรรมดา และขาดความเป็นชาตินิยม นั่นคือความโน้มเอียงที่จะยอมรับ "พวกอนารยชน" ให้เข้ามามีส่วนร่วมอยู่ในวงนอกของอารยธรรมจีน และแม้แต่ร่วมมือในการประกอบธุรกิจร่วมกันกับพวกผู้เข้ามาบุกรุกตามเขตชายแดน แนวโน้มเช่นนี้ทำให้บรรดาเมืองท่าที่เปิดตามสนธิสัญญาได้มีบทบาทสืบเนื่องต่อกันมาเป็นระยะยาวนาน ซึ่งมิฉะนั้นก็ไม่อาจจะอธิบายได้ โดยความจริงแล้วเมืองท่ามีลักษณะกึ่งอาณานิคมในแง่ที่ว่า รัฐบาลต่างชาติได้เข้าควบคุมเมืองเหล่านี้ในส่วนท้องถิ่น ขณะที่ฝ่ายราชวงศ์ยังคงปกครองเขตภายในอันกว้างใหญ่ของจักรวรรดิต่อไป มหาอำนาจที่มาทางทะเลและทางบก วิถีทางและผลประโยชน์ของต่างชาติกับวิถีทางและผลประโยชน์ของจีนต่างมาพบกันในเมืองท่าต่าง ๆ ในลักษณะกลมกลืนที่แปลกประหลาดเท่า ๆ กัน ซึ่งความรู้สึกชาตินิยมแบบสมัยใหม่จะทนไม่ได้ทั้งสองฝ่าย คือ ข้าราชการชาวจีนและชาวต่างชาติต่างก็แบ่งอำนาจกัน ในขณะที่บรรดาพ่อค้าของแต่ละฝ่ายต่างก็แบ่งผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน และจากการไม่เปลี่ยนแปลงลักษณะของตนเช่นนี้ ประเทศจีนจึงต้องเผชิญปัญหาการติดต่อกับชาวต่างชาติ ด้วยการจ้างนักบริหารและที่ปรึกษาชาวต่างชาติใน

กองภาษีท่าเรือและในที่อื่น ๆ ทันเวลาพอดี ในสภาพที่ขาดความคำนึงในเรื่องชาตินิยมเช่นนี้ การจ้างชาวต่างชาติจึงมิได้เป็นโอกาสที่จะศึกษาจากชาวต่างชาติอย่างเร็ว และกำจัดพวกต่างชาติออกไปเสียอย่างที่เป็นไปในญี่ปุ่น กลับดูเป็นการจัดแบบเก่า เช่น ในเขตชายแดนเอเชียในซึ่ง "อนารยชน" ที่มีอำนาจ และจีนไม่สามารถปราบปรามได้จะได้รับมอบตำแหน่งที่มีเกียรติในจักรวรรดิ และถ้าเป็นไปได้จีนก็จะใช้ให้ควบคุมพรรคพวกของพวกเขาที่อยู่นอกเขตพรมแดนออกไป ความสัมพันธ์กับต่างชาติของจีนในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ ก็คือ ชาวจีนกำลังย้อนกลับไปสู่อดีต

ผลก็คือ ญี่ปุ่นซึ่งมีขนาดเล็กกว่าแต่เข้าใจเหตุผลได้มากกว่า จึงมีปฏิกิริยาตอบโต้ต่อแรงกระตุ้นต่างชาติชนิดที่สามารถเอาตัวรอดได้ ความแตกต่างทางลักษณะของภูมิปัญญาระบบนิยมทหาร และระบบปัจเจกชนนิยมซึ่งได้รับถ่ายทอดมาจากระเบียบการสมัยศักดินาพอๆ กับการต่อสู้ทางการเมืองภายในประเทศที่มีมากมาย ซึ่งเกิดขึ้นเพราะลัทธิศักดินา เหล่านี้ล้วนแล้วแต่ทำให้เกิดผู้นำที่แข็งแกร่ง ซึ่งประชาชนที่มีความรักชาติพร้อมที่จะยอมรับและปฏิบัติตาม ในทางตรงกันข้าม ประเทศจีนเป็นประเทศที่มีขนาดกว้างใหญ่ มีความสมบูรณ์ในตัวเอง และเข้าไม่ถึงเหตุถึงผล ทั้งยังมีหลักการความนึกคิดที่เป็นไปตามจารีตประเพณี มีธรรมเนียมของการปกครองส่วนพลเรือน และธรรมเนียมระบบครอบครัว (มากกว่าระบบปัจเจกชนนิยม) ที่ยึดมั่นในการธำรงรักษาระเบียบสังคมตามลัทธิขงจื๊อ การปกครองของราชวงศ์ชิง ที่ต่อต้านลัทธิชาตินิยม และดูผิวเผิน ใกล้จะถึงระยะสิ้นสุดราชวงศ์อยู่แล้วนั้น ทำให้ราชวงศ์ต้องเป็นฝ่ายรับโดยตลอด ราชวงศ์แข็งแกร่งพอที่จะผูกพันอยู่กับจารีตประเพณีและการปราบปรามกบฏ แต่อ่อนแอเกินกว่าที่จะจัดเตรียมผู้นำสำหรับการเปลี่ยนแปลง

บันทึกทางการทูตตอนปลายสมัยราชวงศ์ชิงเกี่ยวกับการติดต่อกับประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมที่ได้รับความสำเร็จพอสมควรจากสภาพฐานะที่อ่อนแอของจีน ถือว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ทางขนบธรรมเนียมประเพณีของจีน ราชวงศ์ชิงรับความสนใจของชาวต่างชาติไว้เพื่อที่จะรักษาตนเอง "ลัทธิจักรวรรดินิยม" ของโลกตะวันตกไม่ควรจะได้รับเกียรติไปเสียทั้งหมดในเรื่องที่ราชวงศ์มีอายุยืนนานอยู่ได้

ทั้งหมดดังกล่าวมาแล้ว ได้พยายามหาเหตุผลเพื่อเปรียบปฏิกิริยาโต้ตอบของจีนและญี่ปุ่นในการติดต่อเกี่ยวข้องกับตะวันตกนั้น มิได้ตั้งใจที่จะปฏิเสธผลอันเลวร้ายของการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยม อันเป็นผลที่ประชาชาติต่าง ๆ ทางตะวันตกได้ละเลยเสมอ ๆ เพราะไม่ได้เป็นฝ่ายต้องรับผลนั้น

บทที่ ๖

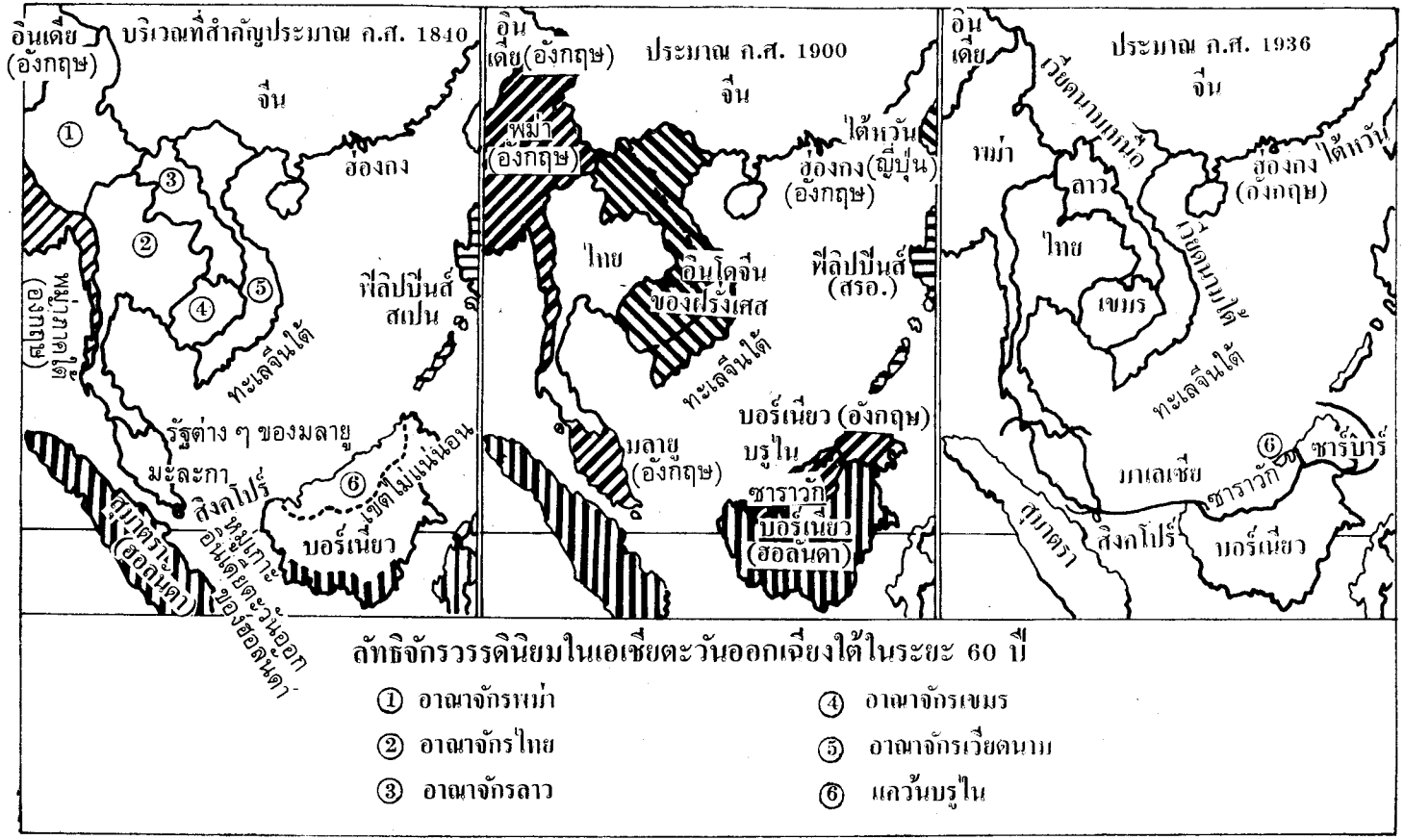
เอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคจักรวรรดินิยม

การขยายตัวของประเทศภาคพื้นยุโรปในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า

ลัทธิจักรวรรดินิยมในเอเชียตะวันออกอาจเข้าใจได้เพียงในขอบเขตที่กว้าง ๆ คือ รวมระบบอาณานิคมของยุโรปใกล้ ๆ ดินแดนนั้น ๆ โดยเฉพาะในเอเชียอาคเนย์ ทวีปเอเชียสองเขต คือ เขตเอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ผ่านระยะของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยที่คล้ายคลึงกัน โดยมีสิ่งดลบันดาลใจจากการที่ชาวตะวันตกมาติดต่อมากขึ้น ในประการแรก ประเทศมหาอำนาจตะวันตกได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้า ซึ่งปกติมักจะทำกันภายใต้ระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค กึ่งอาณานิคม ในประการที่สอง ฐานะของประเทศตะวันตกเช่นนี้ได้มีการปรับปรุงในหลาย ๆ กรณี จนกระทั่งมาเป็นระบบอาณานิคมเต็มที่ ทว่าในแต่ละกรณีกลับช่วยเป็นกำลังใจให้ชาวพื้นเมืองเกิดความรู้สึกชาตินิยมขึ้น ซึ่งทำให้ในเขตอาณานิคมทั้งหลายมีรัฐอิสระเกิดขึ้นมา

สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับระยะหลัง ๆ ของระบบอาณานิคมและชาตินิยมก็คือ การพัฒนาอย่างรวดเร็วในระยะแปดสิบปีที่ผ่านมา การขยายตัวของยุโรปอย่างรวดเร็วในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ได้ทำให้เกิด "ยุคจักรวรรดินิยม" ในสำนึกขั้นแรกของการที่ชนชาติหนึ่งเข้าครอบครองชนอีกชาติหนึ่ง ไม่ว่าด้วยวิธีใดก็ตาม ส่วนใหญ่ของประชาชาติต่าง ๆ แถบเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีประสบการณ์ต่อการเข้าครอบครองของชาวยุโรปเช่นนี้ในแบบที่รุนแรง และค่อนข้างจะรวดเร็วในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าและต้นคริสต์ศตวรรษที่ยี่สิบ

หมู่เกาะอินโดนีเซียและฟิลิปปินบางส่วนได้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของชาวยุโรปมาเป็นเวลาสามศตวรรษแล้ว แต่ในระยะต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่ยังคงปกครองในระบบของชาวพื้นเมืองตามประเพณีที่มีมา มหาอำนาจตะวันตกที่มีอำนาจกว่าได้อภิสิทธิ์ตามสนธิสัญญาพิเศษทั่วทั้งเอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออก

บริเวณที่สำคัญประมาณ ค.ศ. 1840
อินเดีย (อังกฤษ)
จีน
ฮ่องกง
ฟิลิปปินส์ สเปน
(ดัชนอ) อินโดนีเซีย
ทะเลจีนใต้
รัฐต่าง ๆ ของมลายู
มะละกา
สิงคโปร์
สุมาตรา (ฮอลันดา)
หมู่เกาะอินเดียตะวันออกของฮอลันดา
บอร์เนียว
ประมาณ ค.ศ. 1900
อินเดีย (อังกฤษ)
จีน
พม่า (อังกฤษ)
ไต้หวัน
ฮ่องกง (ญี่ปุ่น) (อังกฤษ)
ไทย
อินโดจีนของฝรั่งเศส
ฟิลิปปินส์ (สรอ.)
ทะเลจีนใต้
บอร์เนียว (อังกฤษ)
บรูไน
มลายู (อังกฤษ)
ซาราวัก
บอร์เนียว (ฮอลันดา)
ประมาณ ค.ศ. 1936
อินเดีย
จีน
เวียดนามเหนือ
พม่า
ลาว
ไต้หวัน
ฮ่องกง (อังกฤษ)
ไทย
เวียดนามใต้
เขมร
ทะเลจีนใต้
มาเลเซีย
ซาราวัก
ซาบาห์
สุมาตรา
สิงคโปร์
บอร์เนียว
ลัทธิจักรวรรดินิยมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะ 60 ปี
① อาณาจักรพม่า
② อาณาจักรไทย
③ อาณาจักรลาว
④ อาณาจักรเขมร
⑤ อาณาจักรเวียดนาม
⑥ แคว้นบรูไน

เฉียงใต้ รวมทั้งระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขต อันคล้ายคลึงกับระบบที่ได้เคยจัดทำกันในเอเชียตะวันตกในการติดต่อกับจักรวรรดิออตโตมันและเปอร์เซีย ระบบกึ่งอาณานิคมของสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคเช่นนี้ได้คุมสัมพันธภาพของชาติตะวันตกกับประเทศพม่าตอนบน ไทย เวียดนาม จีน เกาหลี และญี่ปุ่น แม้ว่ารัฐมลายูภายใต้การปกครองของอังกฤษและเขมรภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสจะได้เป็นประเทศในอารักขาแล้วก็ตาม แต่อาณานิคมของอังกฤษที่สมบูรณ์นั้นมีเพียงในเขตพม่าตอนล่าง ดินแดนบางส่วนในแหลมมลายูที่เรียกว่าสเตรท เซทเทิลเม้นท์และฮ่องกง และอาณานิคมของฝรั่งเศสก็มีเพียงในโคจินจีนเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ขบวนการบุกรุกเข้ามาดูรีบเร่งขึ้น อังกฤษรวมพม่าทั้งหมด และฝรั่งเศสรวมอินโดจีนได้สำเร็จบริบูรณ์ ประเทศไทยซึ่งอยู่ระหว่างกลางยังคงเป็นเอกราช เพียงแต่อังกฤษครอบครองการค้าอยู่ ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ ญี่ปุ่นเข้ายึดเกาะไต้หวันจากประเทศจีน และสหรัฐอเมริกายึดหมู่เกาะฟิลิปปินจากประเทศสเปน ชาวฮอลันดาได้ขยายการปกครองของตนในอินโดนีเซีย เยอรมนีหลังจากเข้ายึดที่มั่นในเขตชานตุงแล้วก็รีบด่วนแย่งหาเขตสัมปทานในมณฑลอื่น ๆ ของจีนต่อไป เมื่อสิ้นศตวรรษรุสเซียเริ่มมายึดแมนจูเรีย ตราบจนกระทั่งญี่ปุ่นเข้าขัดขวางด้วยสงคราม ต่อมาญี่ปุ่นก็เข้ายึดเกาหลี ดังนั้น สัมพันธภาพตามสนธิสัญญากึ่งอาณานิคมเจริญขึ้นภายในชั่วอายุคนรุ่นเดียวจนกลายเป็นระบบอาณานิคมอย่างเปิดเผย แม้ว่าจะทำในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งในพม่า มลายู อินโดจีน ไต้หวัน และเกาหลี

แม้กระนั้น หลังจากอีกชั่วคนหนึ่ง คือ ทศวรรษ ค.ศ. ๑๙๔๐ และ ค.ศ. ๑๙๕๐ กลับสามารถมองเห็นระบบอาณานิคมในเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งในหมู่เกาะทั้งหลาย มีรัฐบาลท้องถิ่นเข้าปกครองแทนที่ระบบนั้นเกือบจะหมดสิ้นแล้ว

ความเจริญและความเสื่อมอย่างรวดเร็วของระบบอาณานิคม ทำให้ได้ข้อสังเกตบางประการ ในประการแรก คือ การปกครองระบบอาณานิคมได้ช่วยเร่งเร้าให้เกิดความรู้สึกชาตินิยม และจะดีหรือไม่ดีก็ตามที แต่ความรู้สึกเช่นนั้นได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยขึ้น ในประการที่สอง ความสำเร็จของประเทศญี่ปุ่นที่กลายเป็นประเทศมหาอำนาจอาณานิคมใน ค.ศ. ๑๘๙๕ ในขณะเดียวกับที่ญี่ปุ่นได้หาทางยกเลิกข้อเสียเปรียบตามสนธิสัญญานั้น เป็นการกระทำที่เด่นน่าสนใจเป็นที่สุด แม้ว่าญี่ปุ่นเพียงแต่ทำตามแบบอย่างของประเทศยุโรป ซึ่งเมื่อมีความเป็นชาติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความเจริญทางการอุตสาหกรรมเริ่มขึ้นแล้ว ก็พอมีทางที่จะก้าวขึ้นมาเทียมเท่าได้อย่างรวดเร็ว เช่น จักรวรรดิเยอรมนีแบบฉบับของประเทศมหาอำนาจที่อาศัยลัทธิชาตินิยมและระบบอุตสาหกรรมที่ช่วยให้ระบบอาณานิคมของยุโรปแผ่ขยายไปทั่วโลกในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ นั้น อาจจะ

ช่วยทำให้จักรวรรดิญี่ปุ่นขยายไปในเอเชียตะวันออกในศตวรรษที่ยี่สิบได้ การขยายตัวของระบบจักรวรรดินิยมอาจเป็นผลอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยได้ไม่ว่าที่ใด มิใช่เป็นการผูกขาดของชาวตะวันตกฝ่ายเดียว

สาเหตุต่าง ๆ ที่ทำให้ชนชาติตะวันตกมีอำนาจครอบครอง

การขยายตัวอย่างรวดเร็วของยุโรปหลัง ค.ศ. ๑๘๘๐ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความเจริญใหม่ ๆ ของประเทศมหาอำนาจตะวันตกและอิทธิพลแสดงออกในหลายระดับ แต่ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องวัตถุปัจจัยทางเทคโนโลยีโดยเฉพาะ แม้ประเทศอังกฤษจะเด่นในด้านอุตสาหกรรมมาก่อนระหว่างปลายศตวรรษที่สิบแปดและต้นศตวรรษที่สิบเก้า แต่ขณะนี้ก็มีคู่แข่งผลผลิตจากการอุตสาหกรรมจากทวีปยุโรปและสหรัฐอเมริกา เช่น ถ่านหินเคยเป็นสินค้าออกที่สำคัญของอังกฤษ แต่ในปลายศตวรรษ เยอรมนีก็ผลิตได้มากพอ ๆ กับอังกฤษ และอเมริกายังผลิตได้มากกว่าอีก ผลผลิตถ่านหินของโลกในยุคใหม่อันเป็นยุคเครื่องจักรนี้เพิ่มขึ้นเป็นสามเท่าในช่วงสุดท้ายของศตวรรษ ความยาวของเส้นทางรถไฟก็เช่นเดียวกัน คือ จาก ๔๐,๐๐๐ ไมล์ในค.ศ. ๑๘๕๗ ไปเป็น ๑๕๐,๐๐๐ ไมล์ใน ค.ศ. ๑๘๗๔ และเป็น ๔๖๖,๐๐๐ ไมล์ใน ค.ศ. ๑๘๙๘ นอกจากเหล็กกับเหล็กกล้า ทางรถไฟและเรือกลไฟ วิชาการทำโลหะ เคมี และเทคโนโลยีธรรมดาอื่น ๆ ทั้งหมดของชาติที่เป็นประเทศอุตสาหกรรมแล้วในทศวรรษ ๑๘๘๐ และ ๑๘๙๐ ยังเพิ่มกิจการด้านกำลังไฟฟ้าและรถลากที่ใช้เครื่องยนต์ มีกังหันที่ใช้ไอน้ำเพื่อผลักให้ไดนาโมและใบพัดหมุน มีการผลิตไฟฟ้าโดยใช้กำลังน้ำและวางสายส่งกำลังไฟฟ้าเป็นระยะยาว มีเครื่องยนต์ที่มีการเผาไหม้ภายใน และขั้นสุดท้ายผลิตรถยนต์และ (ในปี ค.ศ. ๑๙๐๓) เครื่องบิน ในยุคเดียวกัน การใช้เครื่องจักรช่วยในการเกษตรกรรมบนแผ่นดินใหม่ ๆ นอกเขตยุโรป เช่น ในสหรัฐอเมริกา แคนาดา อาร์เจนตินา ออสเตรเลีย รุสเซีย ทำให้ผลิตผลข้าวสาลีของโลกได้มากเกือบเป็นสองเท่า การเก็บความเย็นไว้ได้ช่วยทำให้สินค้าเนื้อสัตว์ได้เข้ามาในวงการค้าระหว่างประเทศ มีอุตสาหกรรมใหม่ ๆ เกิดขึ้น เช่น อุตสาหกรรมเลี้ยงโคและรีดนม และตลาดการค้าก็ขยายกว้างใหญ่ขึ้น เช่น มีตลาดในยุโรปสำหรับสินค้าไหมของญี่ปุ่นและจีน การขยายตัวของจำนวนประชากรเพิ่มเร็วขึ้นอย่างคร่าว ๆ ก็ราวสองเท่าในยุโรปและละตินอเมริกาในครึ่งหลังของศตวรรษ และเพิ่มขึ้นเป็นสามเท่าในอเมริกาเหนือ มีประชากรจำนวนสิบห้าล้านคนอพยพออกจากยุโรประหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๘ และ ๑๙๐๔ อันเป็นจำนวนคนอพยพที่มากที่สุดในประวัติศาสตร์

เทคโนโลยีใหม่ได้ปฏิวัติการคมนาคมและการขนส่ง เริ่มด้วยทางทะเล บริษัทเดินเรือกลไฟซึ่งเริ่มด้วยบริษัทแถบคาบสมุทรและโลกตะวันออก ได้มาถึงสิงคโปร์และจีนใน ทศวรรษ

ค.ศ. ๑๘๔๐ เมื่อถึงปลายทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ บริษัทเดินเรือกลไฟส่วนภูมิภาคที่สำคัญได้แก่อังกฤษกำลังทำการสำรวจเส้นทางน้ำเพื่อไปถึงและเข้าไปในทุก ๆ ประเทศและทุกเกาะที่สำคัญ จากพม่าถึงญี่ปุ่น บริษัททั้งหลายดำเนินงานร่วมกันใกล้ชิดกับบริษัทที่ใหญ่กว่าซึ่งเดินเรือถึงยุโรปโดยตัดผ่านเข้าคลองสุเอซ หลังจากที่การขุดคลองอันจะเปิดยุคใหม่ได้เสร็จสมบูรณ์ใน ค.ศ. ๑๘๖๙ เรือใบขนส่งชาจีนซึ่งครั้งหนึ่งเคยแล่นจากเมืองฟูโจวถึงลอนดอน โดยใช้เวลาถึงสามเดือน มีเรือกลไฟเข้ามาแทนที่ ซึ่งในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ สามารถเดินทางโดยใช้เวลาสองเดือนและเป็นเดือนเดียวในเวลาต่อมา ในขณะเดียวกันบริษัทเดินเรือ เช่น อัลเฟรด โฮลท์ ได้ค่อย ๆ เปลี่ยนวิธีการแข่งขันอย่างจริงจังในระยะแรก ๆ มาเป็นการตกลงร่วมมือ ซึ่งทำให้รักษาอัตราผลกำไรร่วมกันไว้ได้ในเขตเอเชียตะวันออกและในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผลประโยชน์จากการดำเนินงานร่วมกันอย่างกว้างขวางพร้อม ๆ กับการได้สะสมเงินทุนประสบการณ์ สมรรถภาพ และอิทธิพล ทำให้เกิดการรวมกิจการเดินเรือที่ยิ่งใหญ่กว่าเก่าอันช่วยนำดินแดนต่าง ๆ ให้เข้ามาสู่วงการค้าของโลกมากขึ้น

การปฏิวัติการขนส่งทางบกจัดขึ้นตามมาอย่างกระชั้นชิดต่อจากการปฏิวัติการขนส่งทางน้ำ ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ขณะที่จีน ญี่ปุ่น และไทยเริ่มเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยนั้น รถม้าของอเมริกันยังคงต้องใช้เวลาถึงสามสัปดาห์ และใช้รถม้าด่วนอีกสิบวันในการข้ามจากแม่น้ำมิสซิสซิปปีมายังมหาสมุทรแปซิฟิก ซึ่งเป็นการเดินทางที่ใช้เวลาพอ ๆ กับการไปรษณีย์ของราชวงศ์ชิง แต่เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๖๙ เส้นทางรถไฟของอเมริกา (ซึ่งใช้กรรมกรชาวจีนสร้างเพื่อผลประโยชน์ของโลกตะวันตก) ได้วางสายทอดข้ามทวีปอเมริกา ดังนั้น การเดินทางระยะยาวรอบอเมริกาใต้ หรือการถ่ายเรือข้ามคลองปานามาจึงสิ้นสุดลงในปีเดียวกันกับที่คลองสุเอซได้ทำให้หมดความจำเป็นที่จะต้องอ้อมทวีปแอฟริกา หรือถ่ายเรือข้ามคลองสุเอซ

ในขณะเดียวกัน การโทรเลขและการโทรศัพท์ซึ่งเชื่อมการติดต่อของโลก ได้ช่วยทำให้การค้าขยายตัวง่ายเข้า ชาติตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ ซึ่งมีบริการด้านธนาคารทางตะวันออกของสิงคโปร์มีประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้นภายหลัง ค.ศ. ๑๘๗๑ เมื่อวิธีการแลกเปลี่ยนเงินที่ลอนดอนโดยใช้โทรเลขถูกนำมาใช้แทนการส่งตั๋วเงินโดยทางเรือ การโทรเลขและโทรศัพท์ได้ทำให้ความกังวลเก่าแก่หมดไป เช่น ความกังวลในเรื่องอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินตราว่าจะขึ้นลงมากน้อยอย่างไร ในระหว่างที่ฤงไปรษณีย์การค้ากำลังขนส่งกันอยู่

ด้วยเหตุนี้ ชาวเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงต้องเผชิญกับโลกตะวันตกที่ก้าวร้าวข่มขี่ซึ่งไม่เพียงแต่จะมีความแตกต่างกันทางวัฒนธรรมและมีอำนาจเหนือกว่าเท่านั้น แต่ทว่ายังเป็นโลกตะวันตกที่จดจ่ออยู่กับเรื่องการปฏิวัติทางเทคโนโลยี อันจะนำมนุษย์เข้าไปสู่

ยุคปรมาณูและอวกาศในเวลาต่อมา สำหรับประเทศในเอเชียนั้น ยากที่จะได้เรียนรู้เทคโนโลยีใหม่ ๆ และยังคงยากยิ่งขึ้นที่จะติดตามความก้าวหน้าทางด้านนี้ ภาพที่เห็นจากประวัติศาสตร์อันเป็นภาพที่เป็นสัญลักษณ์ดั้งเดิมของความเหนือกว่าของตะวันตกก็คือ เรือปืนกลไฟในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ทั้งจีนและญี่ปุ่นต่างทุ่มเทโครงการทางด้านทัพเรือ ในขณะเดียวกันการใช้กระสุนปืนใหญ่ทำให้จำเป็นที่จะต้องปรับปรุงเรือทั้งหลายให้เป็นเรือหุ้มเกราะ ถ้าหากว่าความเจริญทางเทคโนโลยีมีอยู่คงที่ จีนและญี่ปุ่นก็อาจจะได้เรียนรู้อย่างดี แต่ในไม่ช้าปืนที่ใหญ่กว่าทำให้จำต้องใช้แผ่นเหล็กที่หนายิ่งขึ้น และต่อมาถึงขนาดต้องใช้แผ่นเหล็กกล้า ต่อจากนั้นยังมีกำลังแสนยานุภาพของเรือดอร์ปีโด ซึ่งจำต้องใช้ปืนใหญ่ชนิดยิงเร็ว ความมีประสิทธิภาพนั้น ญี่ปุ่นได้แสดงให้เห็นแล้วในการสู้รบกับกองเรือรบจีนนอกเขตแม่น้ำยาลูใน ค.ศ. ๑๘๙๔ ในการซื้อและสร้างเรือนั้น ทั้งจีนและญี่ปุ่นต้องเผชิญกับความสลับซับซ้อนของเทคโนโลยีทางด้านทัพเรือ ซึ่งจะทำสำเร็จได้ก็ขึ้นอยู่กับระดับการเปลี่ยนสังคมให้ทันสมัยทั้งหมด หลังจากที่ญี่ปุ่นชนะจีนใน ค.ศ. ๑๘๙๔–๙๕ การพัฒนาขั้นต่อไป เช่น การส่งวิทยุ น้ำมันเชื้อเพลิง เรือดำน้ำ เรือประจัญบานที่ใช้ปืนใหญ่ และวิธีควบคุมการยิงปืนเหล่านี้ล้วนแต่เพิ่มความยากลำบากให้แก่จีน เพราะจีนไม่มีการเปลี่ยนให้ทันสมัยโดยทั่วไปที่จะทำให้สามารถปรับปรุงทัพเรือให้ได้ผล ยิ่งกว่านั้นเทคโนโลยีสมัยใหม่ทุกสิ่งนั้นจำต้องมีสังคมที่สมัยใหม่อยู่เบื้องหลังด้วย เฉพาะประเทศที่มีความกระตือรือร้นทางด้านเทคนิคเพียงพอเช่นที่เยอรมนีและญี่ปุ่นได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วเท่านั้น จึงจะพิสูจน์ให้เห็นได้ว่าอาจจะตามทันประเทศผู้นำอย่างเช่นอังกฤษได้

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้ยุโรปมีอำนาจ คือ เรื่องเงินทุนที่รวบรวมผ่านตลาดเงินและเงินลงทุนที่ลอนดอน ปารีส และแหล่งอื่น ๆ ด้วยความหวังที่จะลงทุนในต่างประเทศเพื่อผลประโยชน์ของชาติ เมื่อถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ยี่สิบ ประมาณหนึ่งในหกส่วนของรายได้ประจำชาติของอังกฤษในทุก ๆ ปีจะถูกเก็บไว้ และประมาณครึ่งหนึ่งของเงินจำนวนนี้ อังกฤษเอาไปลงทุน ณ ต่างประเทศ โดยอาศัยวิธีการที่ทำกันมาเป็นเวลานาน โดยทำผ่านวิธีการที่ซับซ้อนของธนาคารเอกชนบ้าง ผู้รับประกันภัยทางทะเลบ้าง นายหน้าซื้อขายและคนกลางอื่น ๆ ที่ทำให้การแลกเปลี่ยนหุ้นมีหลักประกันมั่นคง ทำให้ทางลอนดอนเป็นคลังของความเจริญทางเศรษฐกิจทั่วโลกของยุคนั้น เมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๑๔ รายได้ของอังกฤษมากกว่าหนึ่งในสี่ได้จากเงินลงทุนในต่างประเทศ ซึ่งเป็นประมาณร้อยละสิบของเงินรายได้ของประเทศ เงินลงทุนเหล่านี้ถูกจัดแบ่งอย่างคร่าว ๆ ให้แก่จักรวรรดิอังกฤษครึ่งหนึ่ง ให้แก่ละตินอเมริกาและสหรัฐอเมริกาประเทศละหนึ่งในห้า และจำนวนน้อยที่สุดให้แก่ยุโรปและเอเชียตะวันออก สองในห้าของจำนวนทั้งหมดเอาไปใช้ในการสร้างทางรถไฟ ขณะเดียว

กันประชาชนชาวฝรั่งเศสก็ได้ลงทุนอย่างหนักเช่นกันในธนาคารที่ไปลงทุน ณ ต่างประเทศ เมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๑๔ ฝรั่งเศสมีรายได้จากเงินลงทุนนอกประเทศเกือบถึงหนึ่งในหกของรายได้ทั้งหมดของประเทศ ทำให้เป็นประมาณร้อยละหกของรายได้แห่งชาติ แต่เงินลงทุนเหล่านี้ส่วนใหญ่ฝรั่งเศสให้แก่ยุโรป และที่จริงแล้วให้แก่รุสเซียประเทศเดียวถึงหนึ่งในสี่ ประเทศเยอรมนีก็เริ่มใช้เงินกู้ยืมและเงินลงทุนเช่นกัน ในฐานะเป็นเครื่องมือของนโยบายการต่างประเทศ เพราะฉะนั้น ปัจจัยทางด้านเงินลงทุนของยุโรปก็เหมือน ๆ กับผลผลิตและปัจจัยทางด้านเทคโนโลยี ที่ช่วยทำให้การขยายตัวของอาณานิคมสะดวกขึ้นและทำให้เงินลงทุนนั้นเพิ่มพูนไปพร้อม ๆ กันด้วย

ลักษณะอีกประการหนึ่งของลัทธิจักรวรรดินิยมในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า ซึ่งถูกละลืมโดยง่ายในปัจจุบันก็คือ บทบาทที่สำคัญของลัทธิปัจเจกชนนิยมอันกำลังเฟื่องฟูอยู่ขณะนั้น รัฐบาลของประเทศต่าง ๆ ได้ช่วยให้การขยายตัวของอาณานิคมในระยะแรกประสบผลสำเร็จ แต่ก็ได้มีการตระเตรียมวางหนทางไว้ให้แก่การประกอบกิจกรรมของแต่ละประเภท และส่วนใหญ่แล้วจะอยู่นอกเหนือการควบคุมของรัฐบาล ปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าจะเห็นการรวมกันระหว่างบุคคลที่มีความคิดริเริ่ม มีการร่วมงานกันระหว่างบริษัทเอกชนและระหว่างรัฐบาลในองค์การหลาย ๆ ระดับ ชาวตะวันตกแต่ละคนยังคงแสดงออกถึงความนึกคิดที่แตกต่างกันทั้งทางด้านการผจญภัย ความใคร่รู้ ศาสนา และความรักชาติบ้านเกิดเมืองนอนที่เห็นได้ในศตวรรษก่อน ๆ ดังที่ได้อธิบายไว้ในบทที่หนึ่ง

ทฤษฎีและท่าทีของลัทธิจักรวรรดินิยม

ขณะที่ยุโรปกำลังขยายอำนาจ ชาวยุโรปก็วางทฤษฎีเกี่ยวกับขบวนการ ดังนั้น ยุคจักรวรรดินิยมจึงผลิตทฤษฎีของลัทธิจักรวรรดินิยมที่เข้ากันได้กับภาวะแวดล้อม อังกฤษสมัยพระนางวิคทอเรียได้เป็นผู้นำในการนี้ เพราะในกลางคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า อังกฤษยังคงเป็นโรงงานของโลกอยู่ ทั้งเกือบจะผูกขาดสินค้าออกที่เป็นผลผลิตทางการอุตสาหกรรม โดยเฉพาะสินค้าประเภทผ้าต่าง ๆ ยิ่งเมื่อการแข่งขันในทวีปมีมากขึ้นภายใต้ความคุ้มครองของรัฐการค้าเสรีแบบเมืองแมนเชสเตอร์ก็เริ่มเป็นปัญหา และในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ เมื่อฝรั่งเศสกับเยอรมนีเริ่มจับจองอาณานิคมในแอฟริกาและเอเชีย และเริ่มล้อมกรอบอาณานิคมเหล่านั้นด้วยการตั้งกำแพงภาษีคุ้มกัน อังกฤษก็แสวงหาอาณานิคมได้มากอย่างรวดเร็วเช่นกัน และเนื่องจากอังกฤษมีจักรวรรดิกว้างใหญ่ที่สุดอยู่แล้ว จึงสามารถเพิ่มอาณานิคมได้เป็นหนึ่งในสามในระยะปี ค.ศ. ๑๘๘๕–๑๙๐๐ จนกระทั่งเป็นหนึ่งในห้าของโลก การที่อังกฤษเชื่อมั่นในความคิดว่าด้วยเรื่องความก้าวหน้า ทำให้อังกฤษซึ่งเป็นประเทศประชาธิปไตยที่เก่าแก่ที่สุด

ของโลก ได้มองในแง่ที่ว่า การที่ได้มีจักรวรรดิกว้างใหญ่ที่สุดของโลกนั้นเป็นเพราะผลตอบแทนต่อคุณงามความดี[๑]

มีสิ่งกระตุ้นใจหลายอย่างที่พอมองเห็นได้ในการขยายตัวครั้งใหม่นี้ของอังกฤษ (ดูหน้า ๔๓๓—๔๓๕) แรงกระตุ้นทางเศรษฐกิจเพื่อหาหลักประกันให้แก่การค้าและช่องทางในการลงทุนควบคู่ไปกับความต้องการแข่งขันของชาติ ซึ่งได้มีขึ้นเพราะเสียงสนับสนุนจากหนังสือพิมพ์ของประชาชน และเพราะบรรดาผู้สนับสนุน "ภาระของคนผิวขาว" เช่น นายรุดยาร์ดคิปลิง การขยายเขตแดนได้รับการส่งเสริมด้วยการประยุกต์หลักการของดาร์วิน ว่าด้วยการปฏิวัติของสิ่งมีชีวิตจากชีววิทยามาสู่สังแวดล้อมทางสังคม และกล่าวถึงเรื่อง "การต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมที่สุด" ในหมู่เชื้อชาติและประเทศชาติ ลัทธิดาร์วินที่เกี่ยวกับสังคมนี้เชื่อมั่นกันว่าจะเป็นหลักประกันความก้าวหน้า เพราะ "ผู้ที่เข้มแข็งที่สุดมีแนวโน้มว่าจะเป็นผู้ที่ดีที่สุด" บางคนก็ก้าวไปไกลยิ่งกว่านั้น และส่งเสริมคุณธรรมทางการทหารและการทำสงคราม ขณะที่คนอื่น ๆ ก็ชื่นชมในยุครุ่งเรืองของอังกฤษ และรัฐบาลแองโกลแซกซอนได้นำผลประโยชน์ไปให้แก่ประชาชาติที่ "ล้าหลัง"

ในบรรดาการกระทำและแนวความคิดว่าด้วยเรื่องการขยายตัวของยุโรป ในฝรั่งเศส เยอรมนี และรุสเซีย ก็เช่นเดียวกับในอังกฤษ คือ ยากที่จะมองเห็นต้นเหตุแต่เพียงอย่างเดียว การตีความหมายลัทธิจักรวรรดินิยมไปในทางเดียวว่าเป็นผลของลัทธินายทุนการเงิน หรือในความพยายามที่จะสำรวจตลาดค้าใหม่ วัตถุดิบและแรงงานที่มีค่าแรงถูก เหล่านี้ล้วนเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางมาแล้วในอดีต และได้ให้ความพึงพอใจแก่ผู้ที่ต้องการคำอธิบายง่าย ๆ เกี่ยวกับสถานการณ์ที่ยุ่งเหยิง โดยความจริงแล้ว ผู้อธิบายสนับสนุนทฤษฎีนี้ไว้เป็นคนแรกมิใช่คาร์ลมาร์กซ์ แต่เป็นนักเขียนที่มาจากชนชั้นกลางที่มีหัวอิสระอย่างเช่น เจ. เอ. ฮอบสัน และจากนั้นพวกสังคมนิยมที่เป็นกลุ่มลัทธิมาร์กซิสม์ใหม่ในเยอรมนีก็ทำให้เจริญขึ้น ในยุคที่เยอรมนีเป็นคู่แข่งของอังกฤษในการดำเนินงานเกี่ยวกับจักรวรรดินิยม และในการวางทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องนี้

ประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ในศตวรรษที่ผ่านมา และความเจริญอย่างรวดเร็วของการศึกษา โดยเฉพาะความเจริญรุ่งเรืองของเศรษฐกิจยุคใหม่และพฤติกรรมศาสตร์ เช่น

---

[๑] "การเสี่ยงอันใดเล่าที่ประชาคมที่มีความเจริญรอบรู้พยายามกระทำ เพื่อให้มีชื่อเสียงและได้ผลประโยชน์มาเท่ากับการเข้าเรียกร้องเอาแหล่งที่อุดมสมบูรณ์และมีประชากรมากมายจากพวกอนารยชน อุดมการที่ดีเช่นใดหรือรางวัลที่มีค่ามากแค่ไหน ที่จะสามารถดลใจให้มนุษย์เกิดความมานะพยายาม การกระทำถือเป็นคุณงามความดี การบริหารทำให้ตื่นตัว ผลที่ได้นั้นมักจะเป็นประโยชน์อย่างมากมาย" คัดจากข้อเขียนของวินสตัน เชอร์ชิลล์ ในเรื่องสงครามสายน้ำ (ลอนดอน ๑๙๐๐)

สังคมวิทยาและจิตวิทยา จึงทำให้เป็นไปไม่ได้ในขณะนี้ที่จะยอมรับลัทธิวัตถุนิยมของมาร์กซ์ว่าเป็นแนวทางเดียวที่นำไปสู่ประวัติศาสตร์ จากทัศนะหลายแบบที่ได้จากทุกสาขาของวิทยาการนั้น การเผยแพร่ลัทธิจักรวรรดินิยมและระบบอาณานิคมกับการกลับฟื้นคืนตัวของลัทธิชาตินิยมดูเด่นออกมา ในฐานะเป็นส่วนประกอบของการติดต่อทางวัฒนธรรมอันกว้างขวาง และเป็นความขัดแย้งต่อกรรมวิธีการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยทั่วโลก ขณะนี้สาเหตุทั้งทางด้านจิตวิทยา การเมือง และอื่นๆ ได้เห็นกันแล้วว่ามีส่วนด้วย สาเหตุทางด้านเศรษฐกิจและโดยเฉพาะทางด้านนายทุนนั้น ดูสำคัญอย่างมาก แต่ทุกอย่างก็มีความสำคัญทั้งสิ้น และตามความเป็นจริง บันทึกทางประวัติศาสตร์ไม่เที่ยงตรง เพราะเรื่องสำคัญ ๆ ทั้งหมดเกี่ยวกับสาเหตุทางเศรษฐกิจ มักจะอยู่ในความนึกคิดของบรรดานักจักรวรรดินิยม และปรากฏอยู่ในงานเขียนของพวกเขาเช่นเดียวกับที่มีอยู่ในงานเขียนของมาร์กซ์ แม้ว่าไม่อาจจะพิสูจน์ได้เสมอไปจากผลที่ปรากฏออกมาจากเหตุการณ์ทั้งหลาย ความหวังของพวกจักรวรรดินิยมในครั้งนั้น เกี่ยวกับผลประโยชน์อันจะได้จากอาณานิคมแท้ที่จริงแล้วมักจะผิดหวัง เช่น อาณานิคมบางแห่งก็มิได้กลายเป็นแหล่งระบายประชากรแหล่งสำคัญ หรือมิได้เป็นตลาดค้าที่ให้ผลกำไร หรือมิได้เป็นแหล่งให้วัตถุดิบที่ยิ่งใหญ่เท่าเทียมกับประเทศอื่น ๆ ที่ไม่ได้เป็นอาณานิคม

อย่างไรก็ดี ข้อดึงดูดใจในทฤษฎีของมาร์กซ์และเลนินที่ว่า ลัทธิจักรวรรดินิยมเกิดขึ้นเพราะลัทธิทุนนิยมโดยเฉพาะนั้น เป็นความจริงทางการเมืองที่สำคัญที่ต้องการคำอธิบายในตัวเอง การที่ยังคงมีความเหลื่อมล้ำทางวัตถุในมาตรฐานการดำเนินชีวิตในขณะนั้นระหว่างประเทศอุตสาหกรรมและประเทศที่ไม่ได้เป็นประเทศอุตสาหกรรม ซึ่งโดยทั่ว ๆ ไปแล้วอยู่ในลักษณะเดียวกันกับมหาอำนาจจักรวรรดินิยมและอาณานิคม แต่เก่าก่อนนั้นประเทศฝ่ายหลังอาจเกิดความรู้สึกเคืองแค้นและเกิดความรู้สึกชาตินิยมที่ขมขื่นได้ง่าย ยิ่งความยากจนมีมากเท่าใด ก็รู้สึกว่าเป็นผลจากการแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจแต่ก่อน โดยเฉพาะในที่ซึ่งมหาอำนาจอาณานิคมได้แสดงความตั้งใจที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากอาณานิคมของพวกเขา และใช้อำนาจทางการทหารและทางการเมืองเพื่อจุดหมายนั้น

เพราะฉะนั้น ความเป็นจริงของลัทธิจักรวรรดินิยมซึ่งยุ่งเหยิงอยู่แล้ว จึงยุ่งยากยิ่งขึ้นอีก ด้วยทฤษฎีและความรู้สึกที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ การลงทุนและการแสวงหาผลประโยชน์ของพวกจักรวรรดินิยมอาจจะศึกษาได้จากข้อเท็จจริงทางเศรษฐศาสตร์ ในฐานะเป็นปรากฏการณ์ที่จะช่วย หรือเป็นอุปสรรคต่อความเจริญและพัฒนาการในอดีตของอาณานิคม ส่วนท่าทีและความรู้สึกที่แตกต่างกันนั้นก็คือ ความใฝ่ฝันในเรื่องของชาตินิยมและการแสวงหาผลประโยชน์ซึ่งฝ่ายบริหารอาณานิคมได้รวบรวมรายงานไว้ เช่นเดียวกับการต่อต้านและ

ความปรารถนาของประเทศที่เกิดขึ้นใหม่ ประชาชนของประเทศที่เกิดขึ้นใหม่นี้อาจจะมีความรู้สึกต่อต้านลัทธิอาณานิคมในอดีตอย่างขมขื่นมากไปยิ่งกว่าที่บรรพบุรุษของเขาได้เคยรู้สึกมาในครั้งนั้น

ในการพยายามทำความเข้าใจทัศนะเกี่ยวกับลัทธิจักรวรรดินิยมของเอเชียตะวันออก ชาวอเมริกันมีจุดอ่อนตรงที่ไม่มีความรู้ทั้งในเรื่องของความยากจน และทั้งลักษณะการเข้ายึดครองอาณานิคมที่ทางแถบเอเชียได้ประสบกันมา จึงควรจะเริ่มต้นด้วยการเข้าใจก่อนว่านี่เป็นระบอบอาณานิคมตามแบบฉบับของโลกเก่ามากกว่าของโลกใหม่ ในโลกใหม่ประชาชนเชื้อชาติอเมริกันอินเดียนที่เป็นชาวพื้นเมืองมีน้อย และพวกเขามีความเจริญทางวัฒนธรรมน้อยกว่าประชาชนในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาของยุโรป ในอเมริกาเหนือและใต้ (เช่นเดียวกับในออสเตรเลียและนิวซีแลนด์) ชาวพื้นเมืองจะถูกปราบปรามไปในไม่ช้า หรือไม่ก็ลดจำนวนลงหรือถูกปะปนกันไป อารยธรรมสมัยใหม่ในเขตเหล่านี้ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นด้วยความพยายามของชาวอาณานิคมยุโรปซึ่งมีการต่อสู้ที่สำคัญ คือ การเอาชนะธรรมชาติ ในทางตรงกันข้าม ในโลกเก่านั้น ชาวยุโรปต่อสู้เพื่อทรัพย์สินดินแดน เพื่อการค้าขาย เพื่ออภิสิทธิ์ และในที่สุดต่อสู้เพื่อการเข้าครอบครอง พร้อมกับนำอารยธรรมหลายประการที่เท่าเทียมกับของยุโรปก่อนยุคใหม่เข้าไปในประเทศที่ใหญ่กว่า หรือมีประชากรมากกว่าโดยทั่วไปแล้ว ชาวยุโรปเข้ามาอยู่ในที่ที่จัดเป็นขอบเขตโลกตะวันตกในฐานะเป็นชาวอาณานิคมในป่าดง แต่ทว่าพวกเขาเข้ามาในเอเชียในฐานะเป็นผู้ปกครองของประชาชาติอื่น ๆ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๗๕ และ ค.ศ. ๑๘๒๑ ชาวอาณานิคมในอเมริกาเหนือและใต้ก็ลุกขึ้นปฏิวัติความสัมพันธ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจของตนกับยุโรป เพราะความกดขี่บีบบังคับของต่อต้านชาวยุโรปเสียเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่อีกประมาณศตวรรษต่อมา ระบบอาณานิคมในเอเชียทำให้ชาวพื้นเมืองเอเชียรวมตัวกันปฏิวัติการปกครองของชาวยุโรปทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นในทางสังคมและวัฒนธรรม หรือทางการเมืองและเศรษฐกิจ

ดังนั้น ระบบอาณานิคมในเอเชียจึงเกิดขึ้นล่าช้ากว่า แต่มีขอบเขตที่กว้างขวางและลึกซึ้งกว่าระบบอาณานิคมในอเมริกาที่เกิดขึ้นก่อนและเป็นแบบง่ายกว่า ในเอเชีย ระบบอาณานิคมทำให้เกิดการไม่พอใจขั้นแรกในด้านอารยธรรม ขัดแย้งกันในเรื่องค่านิยมทางวัฒนธรรม ตลอดจนการเมืองและเศรษฐกิจ และก่อให้เกิดความกลัวชาวต่างชาติเพื่อป้องกันจารีตประเพณีโบราณเอาไว้ สิ่งนี้ทั้งหมดทำให้เกิดรู้สึกขมขื่นและเจ็บช้ำใจได้มากกว่าเรื่องคำอุทธรณ์ของหลักการของพวกแองโกลแซกซอนใน ค.ศ. ๑๗๗๖ ให้ปลดปล่อยอาณานิคมอเมริกาทั้งสิบสามแห่งออกไปจากวงการเมืองของจักรภพอังกฤษ ชาวอเมริกัน

ไม่อาจเข้าใจประสบการณ์ของชาวเอเชียในเวลาไม่นานมานี้ได้จากประสบการณ์ของอเมริกันในคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด

ในบทนี้จะกล่าวถึงขบวนการสองอย่างที่เข้ามาแทรกอยู่ คือ การขยายตัวของประเทศมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่ และปฏิกิริยาตอบโต้ของท้องถิ่นนั้น อย่างไรก็ตาม เพื่อจะเข้าใจปฏิกิริยาตอบโต้ของชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในภูมิภาคที่เล็กกว่าที่อยู่รอบนอกของประเทศจีน ซึ่งมิอาจขจัดระบบอาณานิคมของตะวันตกออกไปได้ จึงจำเป็นต้องกล่าวถึงความสัมพันธ์ในหมู่สังคมเอเชียโบราณก่อนเป็นอันดับแรก ประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็เหมือนกับประเทศจีน ญี่ปุ่น และเกาหลี คือ ต้องได้รับทุกข์ยากจากการถูกรุกราน การล่มจม และเปลี่ยนแปลงในยุคใหม่ ส่วนหนึ่งของประสบการณ์ที่ขมขื่นจากระบบอาณานิคมก็คือความจำต้องยอมรับว่าชาวตะวันตกเหนือกว่าอย่างน้อยก็ชั่วระยะหนึ่ง และต่อจากนั้นก็คือความสงสัยและเสื่อมความนับถือในจารีตประเพณีเก่าแก่ทั้งหลาย

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนยุคอาณานิคม

คำว่า "เอเชียตะวันออกเฉียงใต้" เป็นชื่อสมัยใหม่ สำหรับเรียกบริเวณทั้งน้ำและบกที่มีขนาดพอๆกับสหรัฐอเมริกา ลักษณะภูมิศาสตร์ได้ทำให้ทั้งการเมืองและวัฒนธรรมของคาบสมุทรบนทวีปนั้นแตกต่างกัน ต้นแม่น้ำใหญ่สี่สาย อันได้แก่ แม่น้ำแยงซี แม่น้ำโขง แม่น้ำสาละวิน และแม่น้ำอิระวดี ไหลเป็นเส้นขนานอยู่ห่างจากกันไม่กี่ไมล์ ในบริเวณพรมแดนจีน--พม่าที่แทบจะไม่มีช่องทางผ่านเข้าไปได้ แต่แม่น้ำเหล่านั้นไหลลงสู่มหาสมุทรโดยผ่านเขตปลูกข้าวบริเวณที่ราบสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ลงตามริมฝั่งทะเลที่แยกกันไกล ใกล้เมืองเซี่ยงไฮ้ ไซ่ง่อน และย่างกุ้ง แม่น้ำที่ไหลจากเหนือลงใต้ในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขนานกับทิวเขายาวจากเหนือจดใต้ที่แบ่งแยกอินเดียจากพม่า พม่าจากไทย และไทยจากเวียดนาม ภูมิประเทศนั้นช่วยในการแบ่งแยกมากกว่าจะช่วยรวมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในทำนองเดียวกัน เกาะอันมากมายหลายพันเกาะในระยะแนวโค้งสี่พันไมล์ของหมู่เกาะอินโดนีเซีย และฟิลิปปินก็ทำให้ยากที่จะรวมอำนาจการปกครองไว้ที่ศูนย์กลางได้

ภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ทำให้เกิดแบบฉบับของการดำเนินชีวิตและองค์การสังคมขึ้นสองแบบ แบบพื้นเมืองหรือแบบง่าย ๆ เป็นแบบของชนเผ่าต่าง ๆ ที่มีการดำเนินชีวิตในระดับพอยังชีพ คือ อาศัยการล่าสัตว์ตกปลา หรือเร่ร่อนโยกย้ายทำการเพาะปลูกแบบหักร้างถางพง ในดินฟ้าอากาศเขตศูนย์สูตรทำให้มีความต้องการเสื้อผ้าแต่น้อยและที่อยู่อาศัยแคบ ๆ แต่ก็อยู่ในวงจำกัด ดังนั้นลมมรสุมที่นำฝนฤดูร้อนมาให้ ซึ่งจะชำระล้างปุ๋ยในดินออกไป และทิ้งให้พื้นดินไม่อุดมสมบูรณ์

ขณะที่ฤดูหนาวก็เป็นฤดูที่แห้งแล้ง โดยเฉพาะในเขตที่ดอน ธรรมชาติไม่ได้เอื้ออำนวยแก่ผู้คนนัก แม้จะมีความอบอุ่นและมีความเขียวชอุ่มของเขตศูนย์สูตรอยู่

แบบที่สองของการดำเนินชีวิตและที่สำคัญก็คือ อาศัยการปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ โดยเฉพาะในเขตลุ่มน้ำอิระวดี ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา[๑] ลุ่มแม่น้ำโขง และลุ่มแม่น้ำแดง หรือโดยรอบทะเลสาบใหญ่ (ตองเลอแซบ) ในเขมร ซึ่งเหมือนกับเป็นแหล่งเก็บน้ำฝนจากน้ำที่ท่วมจากแม่น้ำโขงแต่ละปี กระแสน้ำพาซากดินเลนมาทับถมไว้ในที่ราบลุ่มเหล่านี้ทุกปี ทำให้ดินมีปุ๋ยดี ได้ปรับปรุงเป็นแหล่งปลูกข้าว โดยอาศัยการระบายน้ำ การกั้นทำนบ การยกร่องและการชลประทานในทุ่งนา โดยอาศัยคนจำนวนมากทำงานหนักติดต่อกันไปเป็นระยะยาวนานในฤดูเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว เนื่องจากมีผลผลิตทางเศรษฐกิจดีซึ่งจำเป็นในการมีวัฒนธรรมที่สูงขึ้น ดินแดนแถบนี้จึงค่อย ๆ กลายเป็นเขตมีประชากรแออัดโดยผูกพันกันเป็นสังคมซับซ้อน ในทางตรงกันข้ามดินแดนอันกว้างใหญ่ระหว่างเขตเหล่านี้ โดยเฉพาะในเขตป่าทึบที่เป็นที่ดอนตรงพรมแดนจีนภาคใต้นั้นยังคงเป็นเขตที่มีคนไปตั้งหลักแหล่งกันประปรายเช่นเดียวกับที่ชวามีที่ดินจากภูเขาไฟระเบิดผสมอยู่ เป็นหนึ่งในบรรดาแหล่งที่มีประชากรแออัดของโลก ทั้ง ๆ ที่เกาะอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอกยังคงอยู่ในสภาพด้อยพัฒนา ยกเว้นเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำและเขตเมืองหลวงแล้ว เขตอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีประชากรอยู่หนาแน่นไม่มากนัก และเมื่อดูเผิน ๆ แล้ว เหมือนกับเป็นดินแดนเพิ่งเกิดขึ้นใหม่ ถูกใช้ประโยชน์และสึกหรอน้อยมากเมื่อเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านที่ยิ่งใหญ่อย่างจีนและอินเดียพื้นผิวดินที่ใช้เพาะปลูกเป็นเพียงเศษหนึ่งส่วนสิบสองของพื้นดินทั้งหมด

ประวัติศาสตร์สมัยแรกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่เป็นที่ทราบกันแน่ชัดและดูค่อนข้างสับสน อย่างไรก็ดี เราสามารถมองเห็นแบบแผนทั่ว ๆ ไปได้โดยไม่ต้องบิดเบือนความเป็นจริงมากกว่าเท่าที่จะต้องใช้เพื่อการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ หากเราพิจารณาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สี่ระยะด้วยกัน ระยะแรก คือ ยุคอพยพก่อนสมัยประวัติศาสตร์และความเจริญเติบโตของวัฒนธรรมดั้งเดิม ระยะที่สอง คือ ระยะของการดัดแปลงอิทธิพลวัฒนธรรมต่าง ๆ ซึ่งได้จากอินเดียเป็นส่วนใหญ่ และการตั้งตัวของอาณาจักรต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ ระยะที่สาม คือ ระยะที่พวกมองโกลอยด์อพยพจากภาคเหนือมายังแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พร้อมด้วยผลกระทบหลายอย่าง และระยะที่สี่ คือ เพิ่มเติมการดัดแปลงอิทธิพลวัฒนธรรมจากภายนอก ที่ได้รับมาจากอินเดีย จีน อิสลาม และในที่สุดจากยุโรป กล่าวโดยสรุป การอพยพมาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งทำสืบ

---

[๑] คำว่า "แม่น้ำ" (ซึ่งเขียนภาษาอังกฤษด้วยตัว M ใหญ่ นั้นใช้แทนชื่อแม่น้ำเจ้าพระยา)

เนื่องกันมายาวนาน รวมทั้งเรื่องประชากรและเรื่องอิทธิพลทางวัฒนธรรม ประการหลังนั้นถูกนำเข้าไปเสริมอารยธรรมดั้งเดิมมากกว่าที่จะนำมาแทนที่ ผลที่ได้ คือ ความพอใจของนักมานุษยวิทยา และเป็นการฝันร้ายของนักประวัติศาสตร์

วัฒนธรรมดั้งเดิม

หลักฐานทางเชื้อชาติและภาษาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แสดงให้เห็นว่า ชนเผ่ามองโกลอยด์ซึ่งเข้าใจว่าอพยพมาจากทางเหนือ ได้กลายมาเป็นผู้อยู่อาศัยที่สำคัญในยุคก่อนประวัติศาสตร์ แม้ว่าจะยังคงมีเชื้อชาติอื่นที่ไม่ใช่พวกมองโกลอยด์เหลืออยู่ในบริเวณนี้ก็ตาม สำหรับยุคหินใหม่และยุคโลหะเหล็ก—ตอนต้น เราอาจแบ่งกลุ่มเชื้อชาติในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยลักษณะแบบมองโกลอยด์ ซึ่งผู้รู้บางท่านเรียกว่า " อินโดนีเซียน " เพื่อแสดงความผูกพันร่วมกันกับหมู่เกาะ (แม้ว่าจะใช้คำอื่น ๆ เช่น "มาเลย์เก่า"อยู่ด้วย)

วัฒนธรรมของยุคก่อนประวัติศาสตร์นี้ (มักจะเรียกออสโตร–เอเชียติก) จะแตกต่างอย่างชัดเจนจากอินเดียหรือจีน ในด้านเทคโนโลยี วัฒนธรรมนี้รวมวิธีการการเพาะปลูกข้าวแบบทดน้ำ การใช้สัตว์เลี้ยงเช่นวัวและควาย งานช่างโลหะ และความชำนาญในการท่องเที่ยวทางทะเลและการเดินเรือ ในด้านองค์กรทางสังคม วัฒนธรรมออสโตร–เอเชียติกเน้นความสำคัญของสตรี การแสดงออกทางศาสนาจะรวมการบูชาบรรพบุรุษและเทพเจ้าอื่น ๆ ซึ่งมีอยู่ในเทพนิยายและนิทานพื้นเมืองในระยะหลัง ๆ ความแตกต่างในด้านวัฒนธรรมและภาษา ตลอดจนการเมือง ได้มีบทบาทต่อวัฒนธรรมดั้งเดิมในแง่ของประวัติศาสตร์ มีจีนและอินเดียให้อิทธิพลที่สำคัญอยู่รอบนอก แต่ลักษณะเด่นของวัฒนธรรมพื้นเมืองไม่ควรจะถูกละเลยด้วยเหตุแต่เพียงว่าบันทึกเรื่องราวพื้นเมืองยังมิได้มีการปรับปรุงให้ดีขึ้น

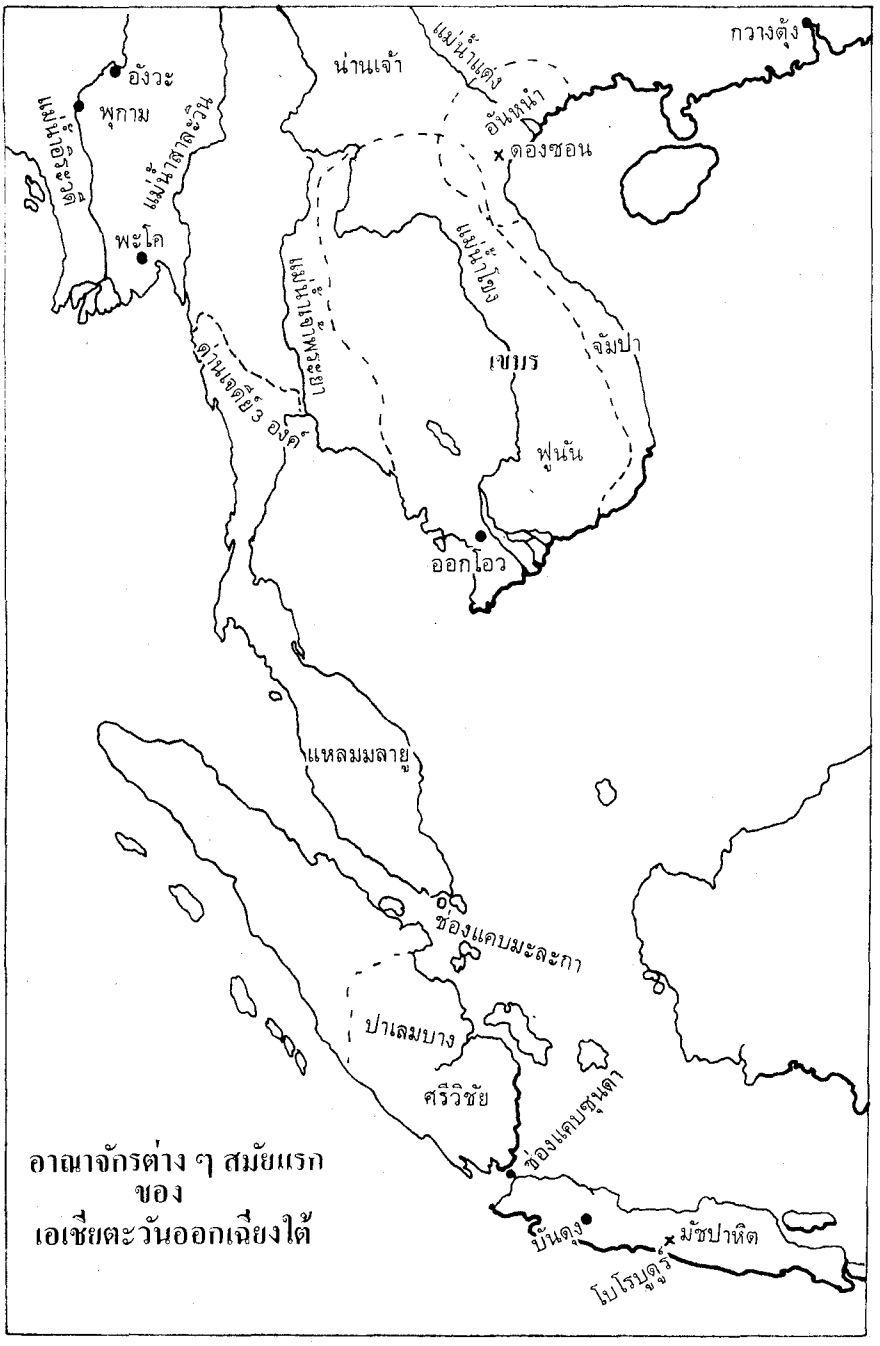
ประเทศจีนเป็นประเทศที่เก่าแก่ และเป็นประเทศที่เก็บบันทึกเรื่องราวความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยแรกเริ่มของเขตนี้ไว้มาก และการที่จีนได้ชัยชนะในเวียดนามเหนือในศตวรรษที่สอง ให้ผลที่สำคัญสองประการ แผ่นดินสันดอนปากแม่น้ำแดงได้กลายเป็นเขตแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีประชากรหนาแน่น และเป็นสังคมที่รวมอำนาจเข้าศูนย์กลางโดยอาศัยวัฒนธรรมการเพาะปลูกข้าว และจักรวรรดิจีนก็ได้รวมเวียดนามเหนือเอาไว้เป็นเวลาประมาณพันปี (๑๑๑ ปีก่อนคริสต์กาล—ค.ศ. ๙๐๗) ดังที่เราจะกล่าวถึงต่อไป (หน้า ๕๒๒) อย่างไรก็ดี การขยายตัวของสังคมจีนครั้งนี้เป็นเรื่องของการได้ชัยชนะทางบกโดยอาศัยกำลังทัพมากกว่าเรื่องของการค้าขายทางทะเล จีนจึงมิได้เข้าถึงดินแดนส่วนทเหลือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันเป็นแหล่งที่อิทธิพลยุคแรก ๆ ที่สำคัญเข้ามาจากอินเดียซึ่งจัดเป็นระยะที่สองในสี่ระยะดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ มนุษย์ได้อพยพจากที่อยู่แถบลุ่มแม่น้ำแห่งหนึ่งไปยังแหล่งอื่นตามชายฝั่งทะเลของเอเชียใต้ ดังเช่นที่มนุษย์ได้โยกย้ายจากโอเอซีสแห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง ข้ามเอเชียกลาง ทิ้งไว้เบื้องหลังก็แต่เพียงบันทึกที่ไม่ต่อเนื่องกัน ดังนั้น ศิลปะโลหะแบบ "ซิทเตียน" แบบ "จีน–ไซบีเรีย" หรือรูป "สัตว์" ที่ค้นพบในผลงานโลหะทั้งหมดในบริเวณตลอดทุ่งหญ้ายูเรเชียนจากแม่น้ำโวลกาตอนล่างถึงแม่น้ำอามูร์ จึงมีอิทธิพลจีนปรากฏอยู่เช่นเดียวกับในวัฒนธรรมดอง–ซอน ระยะแรก ให้ชื่อตามสถานที่ในเวียดนามเหนือ ในทำนองเดียวกัน การติดต่อของอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะต้องเริ่มต้นตั้งแต่ในระยะแรก ๆ ส่วนหนึ่งนั้นอาจติดต่อทางบกโดยผ่านพม่าตอนบน แต่ส่วนใหญ่จะติดต่อทางทะเล โดยลมมรสุมช่วยพัดเรือข้ามอ่าวเบงกอล ส่วนในเส้นทางจากพม่าตอนล่างและมลายูตรงไปทางตะวันออก ผ่านช่องแคบมะละกา หรือข้ามช่องแคบกระบนคาบสมุทรมลายู การค้าขายจากอินเดียมายังตะวันออกเจริญมาตั้งแต่ต้น เพื่อส่งสินค้าเขตร้อนที่หายากในการค้าโบราณระหว่างอินเดียกับแถบเมดิเตอร์เรเนียน ทำให้ทองคำโรมันหลั่งไหลมายังเอเชียไม่ขาดสาย นักโบราณคดีได้ค้นพบเหรียญตราของจักรพรรดิโรมัน ชื่อ มาร์คุส ออเรลิอุส (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๖๑–๑๘๐) ที่เมืองเก่าแก่ชื่อเมืองออก โอว (ดูแผนที่)

ความคิดเห็นที่ว่าอิทธิพลอินเดียเข้ามาพร้อมกับ "คลื่น" ของการอพยพของชาวอินเดียนั้นไม่ยอมรับกันอีกต่อไปในปัจจุบัน แต่การติดต่อของชาวอินเดียก่อนหน้าคริสต์ศตวรรษที่สองได้เริ่มเป็นแบบให้แก่วัฒนธรรมระดับสูงของอาณาจักรเล็ก ๆ ทั้งที่อยู่บนทวีปและในบรรดาเกาะต่าง ๆ

อาณาจักรต่าง ๆ บนพื้นทวีปที่รับอารยธรรมอินเดีย

ในระยะแรกองค์ประกอบของวัฒนธรรมอินเดีย (โดยทั่วไปเป็นองค์ประกอบอยู่ในตัวเอง) ได้เผยแพร่ไปด้วยคุณลักษณะที่ดีของตัวเอง โดยอาศัยการติดต่อในหมู่ชนชั้นสูงผู้ปกครองท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ผู้ได้นำการเขียนภาษาสันสกฤตมาใช้ พร้อมกับการเรียนรู้ต่าง ๆ ที่มีมากับภาษานั้น ช่วยส่งเสริมฐานะของตนให้ดีขึ้นได้ด้วยเรื่องเทพเจ้าในลัทธิฮินดู เรื่องการสืบวงศ์วาน พิธีกรรม และรับสถาบันพระมหากษัตริย์ของอินเดียมาปรับปรุงใช้แต่ทว่าก็ยังคงเป็นอิสระจากการเมืองของอินเดียอยู่ ดังนั้น เมื่ออาณาจักรโบราณต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เข้ามาในประวัติศาสตร์ จากหลักฐานบันทึกอยู่ในพงศาวดารจีนในคริสต์ศตวรรษที่สาม อาณาจักรเหล่านั้นได้มีอิทธิพลของอินเดียอยู่แล้ว ในเรื่องของเทพเจ้าทางศาสนา สถาบันพระมหากษัตริย์และการใช้ภาษาสันสกฤต ซึ่งมีปรากฏอยู่ในจารึกยุคแรก ๆ ที่ค้นพบได้ในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมากหลังจากคริสต์ศตวรรษที่ห้าแล้ว

กวางตุ้ง
แม่น้ำแดง
น่านเจ้า
อังวะ
พุกาม
แม่น้ำสาละวิน
อันหนำ
ตองซอน
พะโค
แม่น้ำโขง
เขมร
จัมปา
ฟูนัน
ออกโอว
แหลมมลายู
ช่องแคบมะละกา
ปาเลมบาง
ศรีวิชัย
ช่องแคบซุนดา
บันดุง
มัชปาหิต
โบโรบูดูร์
อาณาจักรต่าง ๆ สมัยแรก
ของ
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

วิชาโบราณคดีช่วยให้ความกระจ่างเกี่ยวกับภาพอันรางเลือนของอาณาจักรฟูนัน (คริสต์ศตวรรษที่ ๕—๖) บนที่ดินสันดอนปากแม่น้ำโขง และอาณาจักรจัมปาทางตะวันออกของแม่น้ำนั้น บนชายฝั่งที่ปัจจุบันเป็นเวียดนามใต้ อาณาจักรทั้งสองรับอารยธรรมอินเดียและมีความสัมพันธ์กับประเทศจีนมาช้านานแล้วเช่นกัน อาณาจักรฟูนันหมดอำนาจไปเพราะอาณาจักรเขมรมีอำนาจขึ้นมา ซึ่งต่อจากนั้นจะมีชื่ออยู่พร้อมกับอาณาจักรจัมปาอีกเกือบหนึ่งพันปี จนกระทั่งทั้งสองอาณาจักรเสื่อมลงในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ พวกจามเป็นชนชาติที่ชอบผจญภัยในทะเล มีภาษาและความผูกพันด้านอื่น ๆ กับอินโดนีเซีย อาณาจักรของพวกจามแตกแยกกันอยู่ตามบริเวณเล็ก ๆ ริมฝั่งทะเล และต้องผจญทุกข์ยากมาหลายศตวรรษ เพราะอาณาจักรเวียดนามที่ได้รับอิทธิพลจีนและเข้มแข็งกว่าในภาคเหนือมาโจมตีและพยายามกลืนชาติทีละน้อย

อาณาจักรเขมรซึ่งเป็นดินแดนของชาวเขมร มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักในปัจจุบันเพราะมีวิหารที่ยิ่งใหญ่หลายสิบแห่ง นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ค้นพบสถานที่เหล่านั้นในป่าลึกใกล้นครวัด ณ ที่นี้ เทวกษัตริย์แต่ละพระองค์ในฐานะเป็นเทพเจ้ากลับชาติมาเกิดตามคตินิยมแบบอินเดียได้สร้างวิหารรูปปิระมิดขึ้นบนภูเขา เป็นแบบฉบับของอาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่รับอารยธรรมอินเดีย วิหารนี้ถือเป็นแกนกลางของจักรวาลในระหว่างกษัตริย์ทรงครองราชย์อยู่ และเป็นที่ฝังพระศพของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์ไปแล้ว ตามจารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร และระเบียงยาวที่มีภาพแกะสลักที่นครวัด เราจึงได้ความรู้เกี่ยวกับลำดับสมัยของผู้ปกครองทั้งหลาย ตลอดจนเกี่ยวกับการทำสงครามของกษัตริย์เหล่านั้นหลายครั้ง สถาบันทางศาสนาและการเมือง และการใช้พลเมือง ลักษณะศาสนาของกษัตริย์เหล่านั้นก็รวมหลักบางอย่างของลัทธิพราหมณ์และการบูชาพระศิวะ พระวิษณุ และเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ของลัทธิฮินดูไปพร้อม ๆ กับพุทธศาสนา และลัทธิการถือผีหรือวิญญาณของชาวพื้นเมือง กับการเคารพบูชาบรรพบุรุษ เทวกษัตริย์ผู้ศักดิ์สิทธิ์ปกครองชนชั้นสูงส่วนน้อยผู้ได้รับช่วงงานบริหารจากสกุลของตน และต่ำลงไปคือประชาชนที่ใช้รบในสงครามและที่ใช้ในการก่อสร้างโบสถ์วิหารต่าง ๆ

อนุสรณ์ที่แสดงผลงานทางสถาปัตยกรรมที่ยิ่งใหญ่และการดูแลรักษา จะต้องเป็นภาระที่ยิ่งใหญ่ของอาณาจักร ตัวอย่างเช่น พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๑๘๑—๑๒๑๙) ทรงสร้างนครหลวงที่ศัตรูไม่สามารถจะตีให้แตกได้ขึ้นที่นครธม เป็นเมืองที่ล้อมรอบด้วยคูยาวแปดไมล์ ตรงกลางมีวิหารรูปปิระมิดประดับประดาด้วยยอดสูงประมาณห้าสิบแห่ง แต่ละยอดมีผนังสี่ด้าน แต่ละด้านมีรูปสลักหินขนาดมหึมาเป็นรูปพระพักตร์ของพระองค์เองในฐานะเป็นพระอวโลกิเตศวรของพุทธศาสนามหายาน (คือพระโพธิสัตว์องค์เดียวกับที่ใน

จีนและญี่ปุ่นหมายถึง "เจ้าแม่แห่งความเมตตากรุณา" หรือ กวนอิม หรือ กานนอน) หลังจากผลงานชิ้นนี้ไม่นานนัก ยุคยิ่งใหญ่ของสถาปัตยกรรมเขมรก็สิ้นสุดลง การเผยแพร่ของพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท[๑] ที่ง่าย ๆ และเคร่งครัดจากลังกาในหมู่ชาวเขมร ดูเหมือนจะเป็นการทำลายชื่อเสียงและอำนาจของเทวกษัตริย์ในฐานะที่เป็นพระศิวะหรือพระพุทธเจ้ากลับชาติมาเกิด

ทางตะวันตกของประเทศเขมร ชนชาติมอญจากภาคใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยาและภาคใต้ของแม่น้ำอิระวดี ซึ่งมักจะถูกรวมไว้กับชาวเขมรเพราะมีรากฐานทางภาษาอย่างเดียวกัน ที่เรียกว่าภาษาตระกูลมอญ–เขมร ได้ก้าวเข้ามาในประวัติศาสตร์ในทำนองคล้ายคลึงกัน คือ ได้อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียที่แผ่ขยายไป แต่อาณาจักรมอญตะวันตกที่มีเมืองหลวงอยู่ ณ เมืองพะโคในพม่าตอนล่างไม่นานต่อมา ในศตวรรษที่ ๙ ก็ตกเป็นเหยื่อของการรุกรานจากภาคเหนือ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดซ้ำขึ้นในประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ปรากฏการณ์ตอนนี้เป็นระยะที่สามในสี่ระยะที่จัดไว้ ซึ่งจะกล่าวถึงละเอียดกว่านี้ต่อไป) ผู้เข้ามารุกราน คือ ชาวพม่าซึ่งบางทีก็มักเรียกกันว่า พวกเบอร์มัน เพื่อให้ต่างไปจากกลุ่มมนุษย์กลุ่มอื่น ๆ ในพม่า และเดินทางลงใต้จากบริเวณพรมแดนระหว่างจีนกับทิเบต อาณาจักรแรกที่คนกลุ่มนี้รวมตัวกันสร้างขึ้นในใจกลางเขตที่แห้งแล้งและมีเมืองหลวง ณ เมืองพุกาม (ค.ศ. ๑๐๔๔–๑๒๘๗) เป็นอาณาจักรที่ได้ปกครองดินแดนพม่าส่วนใหญ่ ในสมัยใหม่คนพวกนี้ได้รับวัฒนธรรมที่เจริญกว่าจากพวกมอญ รวมทั้งพุทธศาสนานิกายเถรวาท (ที่เผยแพร่มาจากลังกา) ซึ่งอยู่เหนือลัทธิถือผีของชาวพื้นเมือง และยังคงเป็นศาสนาประจำชาติของพม่า มีวิหารที่น่าสนใจมากมาย รวมทั้งสถูปเป็นจำนวนร้อย ๆ ที่ยังคงตั้งตระหง่านอยู่ริมฝั่งแม่น้ำอิระวดีทางฝั่งเมืองพุกามเก่า วิหารที่เมืองพุกามนี้ไม่เหมือนกับสิ่งก่อสร้างของกษัตริย์เขมรที่นครวัด เพราะวิหารบางแห่งที่พุกามยังคงเปิดให้พระสงฆ์และประชาชนได้ใช้ประโยชน์อยู่ในปัจจุบัน

อาณาจักรแรก ๆ ในทะเลบนเกาะสุมาตราและชวา

ประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องอาณาจักรในทะเลแห่งแรกที่ยอมรับอิทธิพลอินเดีย และที่ได้ประโยชน์จากการได้ควบคุมช่องแคบมะละกาและซุนดา ได้แก่ อาณาจักรศรีวิชัย ที่คงมีเมืองหลวงอยู่ ณ เมืองปาเลมบางปัจจุบันบนเกาะสุมาตรา อยู่กึ่งกลางระหว่างเส้นทางยุทธศาสตร์ทางน้ำที่สำคัญสองสาย พระธุดงค์ชาวจีนได้มาแวะที่นี่ระหว่างเดินทางไปมาจาก

[๑] ชื่อ เถรวาท หมายความว่า "ลัทธิของผู้อาวุโส" หรือ "อาจารย์" ในปัจจุบันนิยมใช้แทนคำว่า หีนยาน ซึ่งหมายถึง "ยานพาหนะที่เล็กกว่า" แม้คำหลังนี้จะเป็นคำที่ใช้อยู่ในวรรณคดีตะวันตกก็ตาม

อินเดียในคริสต์ศตวรรษที่เจ็ด และได้พบว่าอาณาจักรศรีวิชัยเป็นศูนย์กลางที่ยิ่งใหญ่ของการศึกษาพุทธศาสนานิกายมหายาน เมื่อถึงคริสต์ศตวรรษที่สิบ ความสำคัญด้านการค้าของอาณาจักรนี้เพิ่มขึ้น ดังมีหลักฐานเห็นได้ชัดในการส่งคณะทูตนำบรรณาการไปเมืองจีนหลายครั้ง และเพื่อทำไมตรีกับอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ ตลอดจนบันทึกที่มีอยู่ในผลงานของนักภูมิศาสตร์อาหรับ ด้วยความช่วยเหลือของเมืองขึ้นบนคาบสมุทรมลายู อาณาจักรศรีวิชัยจึงได้ควบคุมช่องแคบมะละกาและเรียกเก็บเงินค่าผ่านทางจากเรือที่ผ่านช่องแคบโดยใช้วิธีโจรสลัด ถ้าไม่ใช้วิธีเก็บภาษี อาณาจักรศรีวิชัยเสียอำนาจในการควบคุมเส้นทางค้าขายไปในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบสามเมื่อมีคู่แข่งอื่น ๆ เกิดขึ้นบนเกาะและบนแผ่นดินใหญ่ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในระยะที่มาร์โค โปโล ได้แวะเกาะสุมาตราเมื่อเดินเรือกลับเมืองเวนิส ใน ค.ศ. ๑๒๙๒

ในชวาภาคกลาง การปกครองระยะแรก ๆ ของราชวงศ์ไศเลนทร ("กษัตริย์แห่งภูเขา") เห็นความสำคัญได้จากสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมที่ยิ่งใหญ่ อาจนับได้ตั้งแต่ศตวรรษที่ ๘ ที่สำคัญที่สุด คือ เจดีย์โบโรบูดูร์ อันเป็นสถูปหินที่กว้างใหญ่ มีความสูง ๑๕๐ ฟุต ประดับประดาด้วยสถูปเล็ก ๆ และพระพุทธรูปมากมาย ระเบียงวิหารที่ยาวเหยียดบนเฉลียงนั้นมีภาพแกะสลักเรื่องในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน พร้อมกับภาพการดำเนินชีวิตจริง ๆ ของชาวชวาหลายภาพ แม้ว่าอำนาจของราชวงศ์ไศเลนทรในชวาภาคกลางจะเสื่อมลงในคริสต์ศตวรรษที่เก้า แต่ราชวงศ์นี้ก็กลายเป็นผู้ปกครองของศรีวิชัย

สิ่งก่อสร้างที่ยิ่งใหญ่อื่น ๆ ในชวาภาคกลางและภาคตะวันออกของสมัยคริสต์ศตวรรษที่สิบและสมัยต่อมา พร้อมกับจารึกภาษาสันสกฤตและโคลงกลอนระยะแรก กฎหมายและงานวรรณคดีชวาโบราณอื่น ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นพยานหลักฐานของความเจริญของอารยธรรมซึ่งเป็นของชวาอย่างเห็นได้ชัด ตัวอย่างเช่น ชีวิตในด้านศาสนาก็ได้ใช้แบบต่าง ๆ ของอินเดีย โดยเฉพาะพระศิวะและพระวิษณุในลัทธิฮินดูกับพุทธศาสนามหายาน เพื่อนำมาปะปนไปกับลัทธิบูชาบรรพบุรุษของชาวพื้นเมือง การเมืองในยุคนี้ อาณาจักรมัชปาหิต (ค.ศ. ๑๒๙๓–๑๕๒๐) ได้มีอำนาจขึ้นในชวาตะวันออก คือ แคว้นมธุราและบาหลี ในคริสต์ศตวรรษที่สิบสี่ ในสมัยที่กาดชาห์ มาดา (สิ้นชีวิต ค.ศ. ๑๓๖๔) เป็นอัครมหาเสนาบดี ความเจริญในบทกวีของอาณาจักรนี้ในยุคนั้น อย่างน้อยระบุว่าอาณาจักรนี้ได้ครอบครองจักรวรรดิที่อยู่ในทะเลไกลโพ้น ซึ่งรวมทั้งส่วนใหญ่ของอินโดนีเซียและมลายู ขณะที่นักประวัติศาสตร์ปัจจุบันหาหลักฐานมาสนับสนุนการอ้างสิทธิที่กว้างเช่นนั้นได้ไม่เพียงพอ การอ้างดังนี้ได้ถ่ายทอดภาพความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของอินโดนีเซียมาจนถึงปัจจุบัน ตัวอย่างเช่นมีหลักฐานการใช้ชื่อมหาวิทยาลัยกาดชาห์ มาดา ที่เมืองจอคจาการ์ตา

จากการบรรยายอย่างคร่าว ๆ ก็อาจทำให้เห็นได้ง่ายว่า ระหว่างระยะที่สองของสี่ระยะ (ประมาณหนึ่งพันปีแรกของสมัยประวัติศาสตร์มาถึงคริสต์ศตวรรษที่สิบห้า) คาบสมุทรและหมู่เกาะทั้งหลายของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น แม้จะแตกแยกและไม่เคยรวมกัน แต่ก็ได้เคยร่วมมีประสบการณ์บางอย่างด้วยกัน เนื่องจากต่างก็อยู่ในเส้นทางค้าขายระหว่างอินเดียกับจีน ซึ่งต่างก็มีอารยธรรมโบราณ จึงได้รับแรงกระตุ้นอยู่เสมอ ๆ ทั้งทางการค้า ศาสนา และวัฒนธรรม การติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านที่ยิ่งใหญ่โดยเฉพาะจากอินเดียยิ่งเมื่อมีการค้นคว้าวิจัยต่อไปด้วยแล้ว ทำให้เห็นลักษณะที่เด่นของวัฒนธรรมพื้นเมืองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยแรก ๆ (ออสโตร–เอเชียติก หรืออินโดนีเซียน) ได้ชัดขึ้น แม้จะมีความแตกต่างกันในเรื่องสถานที่และประชากรที่เกี่ยวพันอยู่ สรุปแล้วท้องทะเลก็เป็นทางสัญจรของผู้คน ชวาปรากฏขึ้นในประวัติศาสตร์ระยะแรก ๆ ของอาณาจักรฟูนัน จัมปา และเขมร เชื้อชาติมอญ–เขมรทางแถบลุ่มแม่น้ำโขงและอิระวดีมีส่วนสัมพันธ์กับประชากรในหมู่เกาะ ทั้งในเรื่องเชื้อชาติ การค้า และการเมือง ทั้งหมดต่างรับอิทธิพลอินเดียและใช้ภาษาสันสกฤตจารึกเรื่องราวในระยะแรก ๆ ของดินแดนต่าง ๆ ในเขตนี้ทั้งหมด

การบุกรุกสืบต่อมาจากทางเหนือ

อย่างไรก็ดี วิ่แววของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมในระยะแรก ๆ ก็สูญสิ้นไปในระยะที่สามของสี่ระยะที่เราได้จัดเอาไว้ เพราะมีพวกมองโกลอยด์จากทางเหนืออพยพเข้ามาอีกในแถบลุ่มแม่น้ำ ในบรรดาเชื้อชาติเหล่านี้พวกพม่าอพยพเข้ามาระยะแรก ๆ ในคริสต์ศตวรรษที่เก้าดังที่ได้กล่าวมาแล้ว มีอาณาจักรเล็ก ๆ หลายแห่งเกิดขึ้นในภาคเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน ในคริสต์ศตวรรษที่สิบสามมีการอพยพเข้ามาใหม่อีก ผู้บุกรุกใหม่รุ่นนี้เหมือนกับพวกพม่ารุ่นก่อน คือ พูดภาษาแปลกไปจากภาษาของพวกมอญ–เขมร[๑]

การอพยพลงใต้ของชนชาติเหล่านี้ เข้าใจว่าเกิดจากการหลบหนีภัยจากพวกเร่ร่อนที่เข้าบุกรุกจีน ซึ่งสิ้นสุดด้วยชัยชนะของพวกมองโกล พวกมองโกลรวมจีนตะวันตกเฉียงใต้

---

[๑] ประวัติภาษาของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สับสนยุ่งยากมาก ยังมีปัญหาอีกหลายข้อที่หาคำตอบไม่ได้ ตระกูลภาษาที่สำคัญสามตระกูล คือ (๑) ตระกูลซินิติก หรือจีน–ทิเบต ซึ่งรวมภาษาจีนเป็นภาษากลุ่มย่อยและภาษาทิเบต–พม่า (ในทิเบต พม่า จีนตะวันตกเฉียงใต้ ฯลฯ) เป็นภาษากลุ่มย่อยอีกกลุ่มหนึ่ง (๒) ตระกูลมอญ–เขมร (ในพม่าภาคใต้ เขมรและเขตใกล้เคียง) (๓) ตระกูลมลาโย–โปลีนีเซียน หรือตระกูลออสโตรนีเซียน (ในหมู่เกาะฟิลิปปีน มลายู อินโดนีเซีย ฯลฯ) กลุ่มภาษาไทย (ในประเทศไทย ลาว แคว้นไทยใหญ่ในพม่า ฯลฯ) แม้จะมีอิทธิพลของตระกูลซินิติกอยู่มากเพราะการติดต่อกับจีนตะวันตกเฉียงใต้ แต่ปัจจุบันถูกจัดเข้าไว้ในตระกูลมลาโย–โปลีนีเซียน ซึ่งทำให้มีผลกระทบกระเทือนอย่างมาก เพราะเหตุนั้น ตัวอย่างเช่น ภาษาเวียดนามจะมีระดับเสียงเหมือนภาษาไทย แต่คำศัพท์ส่วนใหญ่เป็นภาษามอญ–เขมร พอ ๆ กับภาษาจีน

เข้าไว้ในจักรวรรดิจีนเป็นครั้งแรก หลังจากที่ได้ชัยชนะจีนเรียบร้อยแล้ว ใน ค.ศ. ๑๒๗๙ พวกมองโกลส่งคณะสำรวจทางทะเลและทางบกเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบสาม และเข้ารุกรานอาณาจักรจัมปาใน ค.ศ. ๑๒๘๓ และเวียดนามใน ค.ศ. ๑๒๘๕ กับ ๑๒๘๗ แต่ไม่สำเร็จ แต่ทางด้านตะวันตกนั้น พวกมองโกลได้ชัยชนะเมืองพุกามใน ค.ศ. ๑๒๘๗ และปกครองส่วนหนึ่งของพม่าภาคเหนือและภาคกลางมาจนกระทั่ง ค.ศ. ๑๓๐๓ พวกนี้ยังได้รุกรานชวาแต่ไร้ผลใน ค.ศ. ๑๒๙๒

ภัยจากพวกมองโกล ติดตามมาด้วยการที่ราชวงศ์หมิงฟื้นคืนอำนาจของจีนขึ้นใหม่อีกหนึ่งศตวรรษต่อมา และเชงโหนำคณะออกสำรวจทางทะเลถึงเจ็ดครั้ง โดยผ่าน "มหาสมุทรทางใต้" ในระหว่าง ค.ศ. ๑๔๐๓—๑๔๓๓ เหตุการณ์เหล่านี้เน้นความจริงที่ว่า การค้าของจีนทางทะเลและการอพยพของจีนเข้ามาในเขตเมืองท่าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีส่วนสำคัญขึ้นมาแล้ว เพราะยังได้มามีส่วนเพิ่มให้แก่ส่วนผสมของวัฒนธรรม

ขณะเดียวกัน พวกมองโกลได้ชัยชนะอาณาจักรน่านเจ้าในภาคตะวันตกเฉียงใต้ของจีน ทำให้ชาวไทยอพยพลงมาทางใต้เร็วขึ้น เชื้อสายไทยหลายพวกได้เริ่มมีความสามารถทางทหารขึ้นแล้วในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สาขาหนึ่งของพวกไทย คือ พวกไทยใหญ่ ("ชาน" เป็นคำที่พม่าใช้เรียกชาวไทย) ได้ครองเขตพม่าภาคเหนือเป็นระยะ ๆ ภายหลังที่พวกมองโกลตีได้เมืองพุกามใน ค.ศ. ๑๒๘๗ ประมุขของพวกไทยใหญ่มักจะทำสงครามบ่อยครั้งกับราชสำนักพม่าซึ่งยังคงอยู่ที่เมืองอังวะ ระหว่างนั้นคนไทยสาขาที่สำคัญได้เข้าครอบครองที่ราบลุ่มตอนบนของแม่น้ำเจ้าพระยาและที่ราบตอนเหนือของแม่น้ำโขง ในเขตหลัง คือ ดินแดนที่เป็นประเทศลาวในปัจจุบัน ในยุคก่อน ๆ พวกไทยได้สร้างเมืองหลวงสืบเนื่องกันที่เชียงใหม่ สุโขทัยและอยุธยา แต่ละเมืองร่นใต้ลงมาเป็นลำดับ

พระเจ้ารามคำแหง ("พระเจ้ารามผู้กล้าหาญ" ครองราชย์ ค.ศ. ๑๒๘๓—๑๓๑๗) ทรงเป็นกษัตริย์กรุงสุโขทัย ทรงให้ความอุปถัมภ์การผสมผสานวัฒนธรรมมอญและเขมรจากอารยธรรมที่สูงกว่าทั้งของพม่าและเขมร รวมทั้งขนบธรรมเนียมในด้านการเมือง กฎหมาย ศิลปกรรม และพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท พระองค์ทรงประดิษฐ์อักษรไทยที่ใช้เขียนภาษาไทยขึ้นใหม่โดยได้อิทธิพลจากอักษรที่ใช้ในเขมร ตัวอย่างที่เก่าแก่ที่สุดของภาษา คือ จารึกของพระองค์ใน ค.ศ. ๑๒๙๒ ขณะที่อาณาจักรนี้รับความเจริญเก่าแก่จากเพื่อนบ้านอินเดียเอาไว้มาก แต่ก็มีอิทธิพลพวกมองโกลและมีสัมพันธไมตรีอย่างใกล้ชิดกับจีนด้วยเช่นกัน ใน ค.ศ. ๑๓๕๐ ไทยตั้งเมืองหลวงใหม่ ที่เมืองอยุธยาบนเกาะในแม่น้ำเจ้าพระยา และถือเป็นการก่อตั้งประเทศไทย อาณาจักรใหม่รวมสุโขทัยเข้าไว้ด้วย และแม้จะต้องทำ

สงครามกับเมืองเชียงใหม่ทางภาคเหนือบ่อยครั้ง แต่ก็ได้เริ่มวางระบบการบริหาร ประกาศใช้ระบบกฎหมายไทยที่ตราขึ้นไว้ และขยายดินแดนเข้าไปครอบครองคาบสมุทรมลายูและเขมรได้เป็นส่วนมาก

ในคริสต์ศตวรรษที่สิบห้า พระเจ้าไตรโลกแห่งประเทศไทย (มีพระนามเต็มว่า พระบรมไตรโลกนาถ ครองราชย์ ค.ศ. ๑๔๔๘–๑๔๘๘) ได้ทรงปรับปรุงการบริหารส่วนกลางโดยแบ่งงานเป็นหน่วยงานฝ่ายพลเรือนที่สำคัญห้าหน่วย นอกเหนือจากเรื่องการทหาร แต่ละหน่วยมีหน้าที่งานที่ได้มอบหมายไว้ชัดเจน กฎมนเทียรบาลที่ประมวลขึ้นใน ค.ศ. ๑๔๕๐ คล้ายคลึงกับของนครวัด ระบบบรรดาศักดิ์ของไทยที่ปฏิบัติกันมาอันมีการแบ่งที่ดินให้แก่บุคคลตามระดับยศ (เหมือนกับจีนในสมัยราชวงศ์ถัง) ได้ถูกจัดทำกฎข้อบังคับให้รัดกุมเที่ยงตรงขึ้น ในระบบนี้ข้าราชการคนหนึ่ง ๆ จะได้รับที่ดินตามกำหนดแทนเงินเดือน และเป็นที่เข้าใจว่าจะได้อาศัยเงินภาษีบนที่ดินนั้นเลี้ยงชีพ บรรดาศักดิ์ของบุคคลมีผลต่อการปฏิบัติตามกฎหมาย พระบรมไตรโลกนาถยังทรงประกาศตั้งตำแหน่งอุปราชคล้ายกับตำแหน่งรัชทายาท ตามปกติกษัตริย์จะแต่งตั้งโอรสองค์ใหญ่ให้ดำรงตำแหน่งนี้ เมื่อถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบหก กษัตริย์ไทยได้ประกาศใช้ระบบเกณฑ์ทหารขึ้นอีก โดยลงทะเบียนชายฉกรรจ์อายุสิบแปดและสูงกว่านั้นเอาไว้สำหรับเรียกใช้ในยามจำเป็น

อาณาจักรไทยอีกแห่งหนึ่ง คือ อาณาจักรลาว ตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๓๕๓ ทางตอนบนของแม่น้ำโขง มีเมืองหลวงอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง เนื่องจากลาวตั้งอยู่ระหว่างเวียดนามและไทย ลาวจึงค้าขายกับทั้งสองประเทศ ขณะเดียวกันก็รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมด้วย รวมทั้งพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทจากเขมร ประมุขของลาวได้ค่อย ๆ ขยายอิทธิพลทางการเมืองลงมาทางใต้ เหนือชาวเขมร การที่ไทยเข้าโจมตีเขมรทำให้เขมรต้องละทิ้งนครวัดใน ค.ศ. ๑๔๓๒ และการขยายตัวของพม่าทำให้ลาวจำต้องย้ายเมืองหลวงมาอยู่ทางใต้ ณ เมืองเวียนเทียน (เวียงจันทน์) ประมาณ ค.ศ. ๑๕๖๐

ชาวไทยมุ่งลงมาทางใต้ครั้งนี้ มายังดินแดนที่ปัจจุบันเป็นประเทศพม่า ไทย และลาว เพิ่มพูนความสับสนทางวัฒนธรรมขึ้นอีกชั้นหนึ่งนั้น เทียบกันได้กับทางด้านตะวันออกด้วยการที่ชาวเวียดนามขยายตัวลงมาทางใต้ หลังจากที่หลุดพ้นจากการปกครองของจีนหลัง ค.ศ. ๙๐๗ แล้ว (ดูหน้า ๕๒๒) พวกเวียดนามก็มุ่งลงมาทางใต้โดยเข้ายึดอาณาจักรจัมปาและเมื่อถึง ค.ศ. ๑๔๗๑ ก็ได้ครอบครองอาณาจักรนั้นทั้งหมด ยกเว้นเขตแดนทางภาคใต้สุดของรัฐเก่าแก่นั้น

การรุกรานเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากทางเหนือเหล่านี้ ทำให้เกิดประมุขใหม่ ๆ และจำต้องมีส่วนประกอบทางวัฒนธรรมใหม่ ๆ โดยไม่ต้องขับไล่ชาวพื้นเมืองเดิมหรือล้มล้างจารีตประเพณีเก่าแก่ของพวกเขา เพราะผู้รุกรานมาเข้าอยู่เป็นชนชั้นปกครองสูงสุดของสังคมเก่าแก่ ลักษณะทั่วไปของความสัมพันธ์ทางการเมืองที่ยุ่งยากวุ่นวายทั้งหมดก็คือการทำสงคราม ซึ่งทำต่อเนื่องกันไปในแต่ละรัชสมัยระหว่างพม่ากับไทย ไทยกับเขมร เขมรกับจาม จามกับพวกเวียดนาม พร้อมกับมีการบุกรุกของชวาและมองโกลเข้ามาในบางโอกาส เพิ่มจำนวนสู้รบชนิดต่าง ๆ แม้กระนั้นผลของการรบที่ไม่หยุดยั้งเช่นนี้ก็ไม่อาจช่วยให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความเป็นอันเดียวกันทางการเมืองได้ เหตุหนึ่งนั้นเป็นเพราะลักษณะภูมิประเทศที่แบ่งแยกกันของเขตนี้ และอีกเหตุหนึ่งนั้นเพราะอิทธิพลจากภายนอกไหลบ่าเข้ามาเป็นประจำ ตัวอย่างเช่น ความแตกแยกทางการเมืองของอินเดียเป็นอันดับแรก และประวัติศาสตร์ได้ช่วยประกอบขึ้นอีก

การที่ผู้คนอพยพลงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่สิบสาม ไม่เพียงแต่จะเป็นเส้นแบ่งความสิ้นสุดของอิทธิพลอินเดียที่เข้าครอบงำมานานนับพัน ๆ ปี แต่ยังได้ช่วยสถาปนารัฐทั้งหลายในดินแดนใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันได้แก่ พม่า ไทย เขมร ลาว เวียดนาม ในอาณาบริเวณอย่างคร่าว ๆ ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เว้นแต่เวียดนาม รัฐทั้งหลายได้รับอิทธิพลจากอินเดียมากกว่าจีน ทั้งทางด้านศาสนาและปรัชญาการปกครองแบบมีกษัตริย์ กฎหมาย องค์กรทางสังคม วิทยาศาสตร์ ศิลปะและวรรณคดี ในด้านต่าง ๆ เหล่านี้อยู่นอกเขตวัฒนธรรมจีน

การไหลบ่าเข้ามาของอิทธิพลใหม่ทางทะเล

ระยะที่สี่ที่เราได้จัดเอาไว้ อันเป็นระยะที่ได้มีอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากภายนอกเข้ามาเพิ่มเติม ได้เริ่มขึ้นมาแล้วระหว่างที่มีการอพยพของชาวไทยบนแผ่นดิน ระยะใหม่นี้เริ่มจากการเผยแพร่ศาสนาอิสลามในหมู่เกาะต่าง ๆ และบนคาบสมุทรมลายูไปพร้อม ๆ กับความเจริญของมะละกา ประมาณหลัง ค.ศ. ๑๔๐๐ (ดูบทที่ ๑) พ่อค้าอาหรับและเปอร์เซียมีบทบาทสำคัญอย่างมากบนเส้นทางจากแถบตะวันออกใกล้และอินเดียมายังจีนตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่แปด แต่ศาสนาอิสลามได้เริ่มมีที่มั่นในมลายู สุมาตรา ชวา บอร์เนียว และหมู่เกาะซูลูเพียงปลายระยะนี้เท่านั้น คือ ระยะหลังจากที่ได้ตั้งอาณาจักรในอินเดียภาคเหนือและในเวลาเดียวกันกับที่การค้าเครื่องเทศไปยังยุโรปกำลังเฟื่องฟู ในการค้าขายนี้ พ่อค้ามุสลิมจากอินเดียตะวันตกเฉียงเหนือไปเผยแพร่ศาสนาที่เมืองมะละกา พร้อม ๆ กับขายสินค้าเสื้อผ้า และศาสนาอิสลามได้เผยแพร่ไปไกลต่อไปโดยอาศัยการค้าและอำนาจทาง

ทะเลจากศูนย์กลางการค้าขายแหล่งใหม่ตรงช่องแคบ รัฐมุสลิมในชวาได้ทำให้อาณาจักรมัชปาหิตเสื่อมอำนาจในต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบหก ดังเช่นภาษามาเลย์กลายเป็นภาษากลาง ศาสนาอิสลามก็กลายเป็นศาสนาสำคัญของอินโดนีเซีย สร้างสายสัมพันธ์กับอินเดียที่เป็นอิสลาม และแม้กระทั่งกับเมืองเมกกะปลายเส้นทางค้าขายข้ามมหาสมุทรอินเดีย ต่อมาการค้าของยุโรปได้ทับเส้นทางการติดต่อค้าขายระหว่างเอเชียตะวันออกกับเอเชียตะวันตก

เมื่อยุคใหม่เริ่มขึ้นด้วยการที่ชาวโปรตุเกสเข้ายึดเมืองมะละกาใน ค.ศ. ๑๕๑๑ ชาวยุโรปก็ได้พบว่า ผลของการสำรวจทำให้พบดินแดนที่ไม่เพียงแต่จะมีผลิตผลของเขตร้อนอย่างอุดมสมบูรณ์เท่านั้น แต่ยังเป็นดินแดนที่แตกแยกกันอยู่ ทั้งโดยสภาพภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ แบ่งแยกระหว่างรัฐของสุลต่านอิสลามในบรรดาหมู่เกาะต่างๆ กับอาณาจักรของชาวพุทธที่รบพุ่งกันเนืองๆ บนแผ่นดิน ทั้งยังไม่มีประเพณีการเมืองตั้งขึ้น ณ ที่ใดที่จะอ้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของดินแดนทั้งหมด ค่านิยมที่ปฏิบัติกันมาและการลงโทษในเรื่องความประพฤติทางสังคม ในปัจจุบันอาจจะพอค้นพบได้ ในเวียดนามจากตำราโบราณของขงจื๊อ ในเขมร ลาว ไทย และพม่าจากคัมภีร์พุทธศาสนาลัทธิเถรวาท ในราชสำนักบางแห่งของมลายูและอินโดนีเซียค้นได้จากคัมภีร์อัลกุรอาน เมื่อชาวยุโรปเข้ามาพร้อมกับค่านิยมและการแข่งขันของชาติของตน ชาวยุโรปจึงมีเวลาพอที่จะสร้างหลักการปกครองที่กว้างใหญ่กว่าและต่างกันขึ้นมา เพราะไม่มีรัฐใดที่มีอำนาจเช่นจีนหรือญี่ปุ่นจะต่อต้าน

ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๑ จักรวรรดิชาวโปรตุเกส ทั้งการค้า โจรสลัด และการเผยแพร่ศาสนาเสื่อมอำนาจลงในไม่ช้า เพราะชาติยุโรปอื่น คือ ฮอลันดามามีอำนาจมากกว่าโดยเฉพาะในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในมุมกลับฮอลันดาจะขยายอำนาจอยู่ใน "หมู่เกาะอินเดียตะวันออก" ขณะที่จักรวรรดิฮอลันดาและอังกฤษเจริญขึ้นในอินโดนีเซียและอินเดีย ชาวยุโรปก็ไปยังตลาดค้าที่มั่งคั่งและมีอารยธรรมที่เจริญพอใน "ตะวันออกไกล" อันได้แก่ประเทศจีน และไปยังญี่ปุ่นในบางครั้งด้วยเช่นกัน แต่ประเทศต่างๆ ที่อยู่บนผืนแผ่นดินเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันอยู่ระหว่างกลางการติดต่อนั้นได้รับความสนใจน้อยที่สุด การค้าขายและการติดต่อของชาวยุโรปมีบทบาทแต่เพียงส่วนน้อยในประวัติศาสตร์ของประเทศเหล่านั้นจนกระทั่งถึงคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า

ประเทศพม่าและไทยในต้นยุคใหม่

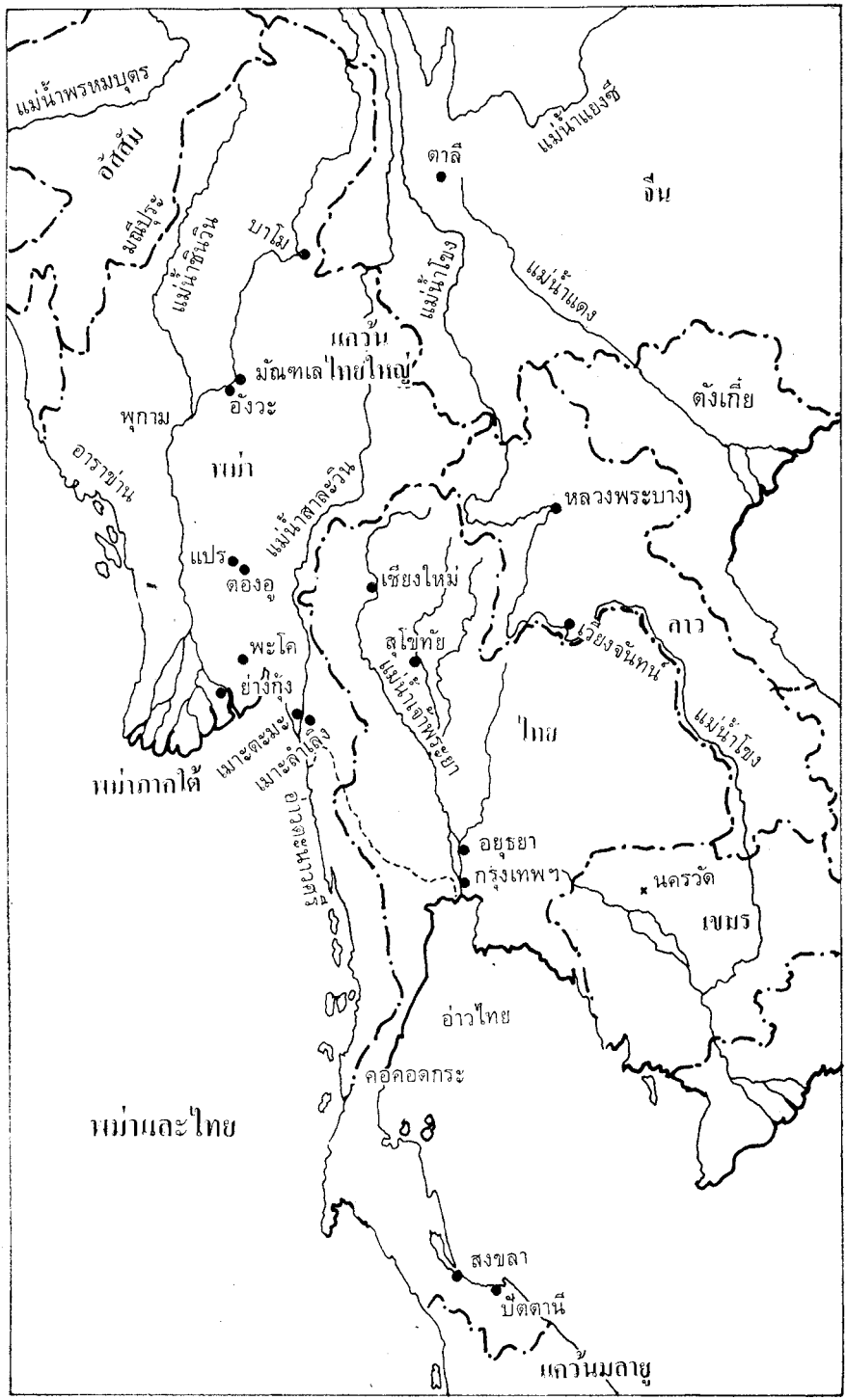
ถ้าหากเราเปรียบเทียบการอพยพลงมาทางใต้ของชาวพม่า ไทย และเวียดนาม กับอนารยชนเผ่าเยอรมันในยุโรปหนึ่งพันปีก่อนหน้านั้น เราก็จะสามารถเปรียบเทียบการขัดแย้ง

ติดต่อกันเป็นศตวรรษระหว่างพม่ากับไทย กับการต่อสู้ของชาวยุโรปในระหว่างประเทศที่ตั้งขึ้นใหม่ คือ ฝรั่งเศสกับอังกฤษในสงครามหนึ่งร้อยปีได้ และเช่นเดียวกับยุโรป ความเจริญของสถาบันต่างๆ ได้ดำเนินไปภายใต้การสู้รบอันยาวนานระหว่างพม่ากับไทย ชาวไทยดูจะรวมตัวเป็นอาณาจักรที่มั่นคงได้โดยง่ายหลัง ค.ศ. ๑๓๕๐ แต่พม่ายังคงมีการแตกแยกระหว่างกันต่อมาอีกเป็นระยะ ๆ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความแตกต่างทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมในหมู่ชาวมอญในภาคใต้ พวกไทยใหญ่ที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือ และชาวพม่าที่อยู่ระหว่างกลาง ในระยะที่ต่างกันสองระยะ คือ ช่วงหลังของคริสต์ศตวรรษที่สิบหกและสิบแปด พม่าใช้กำลังรวมประเทศตนได้สำเร็จ ได้ขยายอำนาจไปรุกรานประเทศไทยต่อแม้ว่าเทือกเขาที่กั้นพม่าและไทยจะแบ่งแยกที่ราบลุ่มแม่น้ำของทั้งสองฝ่ายออกจากกัน แต่ผู้รวมพม่าไม่ว่าผู้ใดก็มักจะสนใจบุกเข้ามายังเส้นทางตะวันออกซึ่งมีอยู่หลายทางด้วยกัน เส้นทางเหนือโดยผ่านเชียงใหม่ และเส้นทางภาคใต้โดยเข้าทางด่านเจดีย์สามองค์หรือทางคาบสมุทรมลายู

อาณาจักรพม่า

ในคริสต์ศตวรรษที่สิบหก พม่ารวมกันได้ใหม่หลังจากผ่านระยะการสู้รบมาสองศตวรรษซึ่งยุ่งเหยิงจนเกินกว่าที่จะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ การสู้รบเหล่านี้เกี่ยวพันกับอาณาจักรมอญที่ยังคงอยู่ ณ เมืองพะโค พวกเจ้าแคว้นไทยใหญ่ที่นิยมพม่าที่อังวะและแคว้นไทยใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จีนสมัยราชวงศ์หมิงเข้ามายุ่งด้วยในกลางคริสต์ศตวรรษที่สิบห้า นับตั้งแต่ทหารไทยใหญ่เข้าปล้นเมืองอังวะใน ค.ศ. ๑๕๒๗ พระเจ้าตะเบงชะเวตี้ (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๕๓๑—๑๕๕๐) ผู้รวมประเทศพม่าคนสำคัญ ได้ปรับปรุงเมืองหลวงของพระองค์ ณ เมืองตองอู พระองค์ตีได้เมืองพะโค อันเป็นเมืองหลวงที่มั่งคั่งและเจริญของพวกมอญใน ค.ศ. ๑๕๓๙ และต่อมาตีได้เมืองท่าที่สำคัญของพวกมอญอีก คือ เมืองเมาะตะมะและเมืองเมาะลำเลิง ซึ่งอยู่ตรงปากแม่น้ำสาละวิน ซึ่งเป็นที่ที่ชาวยุโรปมาติดต่อค้าขายอยู่แล้ว และในไม่ช้าชาวยุโรปจะรับจ้างสู้รบในฐานะเป็นทหารจ้าง ผู้สืบราชสมบัติที่เข้มแข็งสืบต่อมา คือ บุเรงนอง (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๕๕๑—๑๕๘๑) ตีได้พม่าตอนบนคืนมาและรวมแคว้นต่าง ๆ ของพวกไทยใหญ่ ต่อจากนั้นก็เข้ารุกรานประเทศไทยและยึดได้เมืองอยุธยาใน ค.ศ. ๑๕๖๔ และอีกครั้งหนึ่งใน ค.ศ. ๑๕๖๙ พระองค์ยังได้เข้ารุกรานลาวถึงสองครั้ง ประเทศไทยตกอยู่ภายใต้ความควบคุมของพม่ามาประมาณสิบห้าปี

ระหว่างการรวบรวมประเทศขึ้นใหม่ในคริสต์ศตวรรษที่สิบหกนี้ ได้มีการปรับปรุงวรรณคดีขึ้นเมืองพม่า แม้กษัตริย์พม่าโอ้อวดถึงการฆ่าคนเป็นจำนวนพัน แต่ก็พยายามเป็น

แม่น้ำพรหมบุตร
อัสสัม
มณีปุระ
แม่น้ำชินวิน
บาโม
ตาลี
แม่น้ำแยงซี
จีน
แม่น้ำโขง
แม่น้ำแดง
แคว้นมัณฑเล
ไทยใหญ่
อังวะ
พุกาม
ตังเกี๋ย
อาระข่าน
พม่า
แม่น้ำสาละวิน
หลวงพระบาง
แปร
ตองอู
เชียงใหม่
เวียงจันทน์
ลาว
พะโค
สุโขทัย
ย่างกุ้ง
แม่น้ำเจ้าพระยา
ไทย
แม่น้ำโขง
เมาะตะมะ
เมาะลำเลิง
พม่าภาคใต้
อยุธยา
กรุงเทพฯ
นครวัด
เขมร
อ่าวไทย
คอคอดกระ
พม่าและไทย
สงขลา
ปัตตานี
แคว้นมลายู

ผู้ปกครองจักรวารทินที่เป็นแบบฉบับ นั่นคือ กษัตริย์ที่ได้ปกครองจักรวรรดิโลกโดยอาศัยคำสอนที่แท้จริงในพุทธศาสนา กษัตริย์พม่าได้ให้ความอุปถัมภ์พุทธศาสนาลัทธิเถรวาท สร้างเจดีย์และเผยแพร่พระไตรปิฎกภาษาบาลี สร้างเจดีย์พระเกศธาตุ (ชเวดากอง) เก่าแก่สูงถึง ๓๐๐ ฟุต (ซึ่งยังคงเป็นศูนย์กลางของศาสนาในเมืองย่างกุ้ง) มีสมณทูตเดินทางไปเผยแพร่ศาสนาที่ลังกา ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการปฏิรูปและสังคายนาความเชื่อมั่นในพุทธศาสนา

ทั้ง ๆ ที่มีความเจริญในสงคราม วรรณคดี และศาสนา แต่อย่างไรก็ดีดูเหมือนจะมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองน้อยมาก กษัตริย์พม่าปกครองตามจารีตประเพณีอินเดีย อาศัยกฎหมายโบราณและคำแนะนำของพราหมณ์โหราจารย์ พระราชวังที่มีป้อมปราการเป็นศูนย์กลางของจักรวาลและเป็นที่สิงสถิตของเหล่าเทพดา องค์กษัตริย์อยู่ในฐานะเทพเจ้า องค์กษัตริย์เท่านั้นที่จะได้ใช้เครื่องราชกกุธภัณฑ์ เช่น พระมหาเศวตฉัตรหรือทรงช้างได้ท้ายที่สุด กษัตริย์ก็คือผู้ส่งเสริมศรัทธาของชาวพุทธให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความหมายต่อการดำเนินชีวิตของชาวพม่า กษัตริย์มีฐานะพิเศษสูงสุดทั้งทางโลกและทางศาสนา รวมทั้งอำนาจเด็ดขาดในทางกฎหมายและในทางการเมือง ราชวงศ์กษัตริย์จะอยู่บนระดับสูงสุดของสังคมทั้งหมด ผู้อยู่ใต้ปกครองต้องหมอบกราบต่อ "พระบาทที่เหมือนทอง" ของกษัตริย์ และถวายตัวเป็นข้าช่วงใช้ ในทางกฎหมายแล้วประชาชนเป็นสมบัติของกษัตริย์ กษัตริย์ปกครองโดยผ่านสภาบริหาร (ที่เรียกว่า สภาลุดดอ) ซึ่งมีมาแต่โบราณ เป็นสภาที่ประชุมทุกวันในที่สาธารณะและดำเนินการปกครองทั้งหมด โดยกษัตริย์ต้องทรงอนุมัติเสียก่อน โดยปกติ สภานี้ประกอบด้วยข้าราชการระดับสูงสี่คน และมิใช่สภาที่แบ่งแยกเป็นทบวงกรม สภาจะสำรวจผลงานของสมาชิกแต่ละคน กษัตริย์ทรงอ้างสิทธิส่วนพระองค์ในการเก็บภาษีในรูปของภาษีที่อยู่อาศัย ที่เรียกเก็บประมาณร้อยละ ๑๐ ถึง ๑๕ จากพืชผลประจำปีแทนที่จะเรียกเกณฑ์แรงงานส่วนตัว กษัตริย์อาจทรงมอบภาษีที่ดินประทานให้แก่เจ้าชายและข้าราชการชั้นสูงบางคน แต่ไม่ว่ากรณีใด จะมีข้าราชการสามารถเก็บภาษีให้แก่รัฐได้ ซึ่งแตกต่างไปจากการเรียกเก็บภาษีของกษัตริย์ กล่าวโดยสรุปการปกครองนั้นยังคงเป็นแบบส่วนตัว โดยเกี่ยวพันกับอำนาจที่ศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์ การสิ้นพระชนม์ของกษัตริย์ทำให้ตำแหน่งราชการทั้งหลายสิ้นสุดลง รวมทั้งข้าราชการตามมณฑลต่าง ๆ เช่นเดียวกับการเสียภาษี และแม้แต่สนธิสัญญาที่ทำกับชาวต่างชาติ ก็จะต้องให้ผู้ครองราชย์สืบต่อมาจัดการใหม่ทั้งหมด ยิ่งกว่านั้น เนื่องจากการสืบราชสมบัติมักเป็นปัญหาขึ้นมาได้ง่าย ทำให้ขาดความต่อเนื่องกันในการบริหารส่วนกลาง งานส่วนภูมิภาคจะมีประมุขหรือหัวหน้าในแต่ละเมืองสืบตำแหน่งโดยทางสายโลหิต เป็นผู้ควบคุม

ดูแล แต่ละคนจะจัดการไปตามประเพณี ทั้งทางด้านกฎหมายและระเบียบวินัย การเก็บภาษี การเกณฑ์ทหาร การดำเนินชีวิตทางสังคมและทางศาสนาในหมู่บ้าน และโดยทั่วไปแล้วจะเป็นผู้แทนรักษาผลประโยชน์ของท้องถิ่นให้สัมพันธ์กับการปกครองของกษัตริย์ ความอ่อนแอของสถาบันกษัตริย์สืบเนื่องจากความเป็นจริงที่ว่า กษัตริย์พม่านั้นต้องต่อสู้กับพวกมอญในภาคใต้ และพวกไทยใหญ่ในภาคเหนืออยู่เสมอ ๆ กษัตริย์จึงไม่สามารถจะสถาปนาอำนาจส่วนกลางและการบริหารที่มีประสิทธิภาพขึ้นมาได้

เมื่อถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด มอญตีได้เมืองอังวะ ทำให้เกิดพลังที่จะรวบรวมพม่าขึ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกครั้ง นับเป็นการรวมกันเป็นครั้งที่สาม ถ้าเรานับเมืองพุกามยุคกลางเป็นครั้งแรก พระเจ้าอลองพญา (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๕๒—๑๗๖๐) รวมพม่าตอนล่างอีกครั้งหนึ่ง เข้ารุกรานประเทศไทย แต่ไร้ผล และได้สถาปนาราชวงศ์กอนบอง (ค.ศ. ๑๗๕๒—๑๘๘๕) ขึ้น ท้ายที่สุดผู้ครองราชย์สืบต่อมาจากพระองค์ทรงยึดและทำลายเมืองหลวงของประเทศไทย คือ เมืองอยุธยาได้ใน ค.ศ. ๑๗๖๗ นับเป็นวาระสุดท้าย เพราะเมืองนี้ไม่มีการตั้งตัวขึ้นมาอีก ในภาคเหนือ พม่าต้องต่อสู้กับกองทหารจีนที่ราชวงศ์ชิงส่งออกมานอกประเทศ จนเสร็จสิ้นลงใน ค.ศ. ๑๗๖๖—๗๐ ส่วนในด้านตะวันตก พม่ายึดได้แคว้นยะไข่ใน ค.ศ. ๑๗๘๔ แต่การทำสงครามแบบนี้มิได้ช่วยให้มีความเจริญในการปกครองฝ่ายพลเรือนติดตามมา

ความเจริญของประเทศไทย

แม้ว่าพม่าจะได้ประโยชน์ที่ถาวรน้อยมากจากการเข้ารุกรานประเทศไทย แต่ไทยดูเหมือนจะเข้มแข็งขึ้นจากความรู้สึกรักชาติที่เกิดมีขึ้นในยามที่ถูกรุกราน ไทยเริ่มมีกษัตริย์ที่เข้มแข็งกว่าเดิม เมื่อถึง ค.ศ. ๑๖๐๐ กษัตริย์อยุธยาได้ประกาศอิสรภาพจากการปกครองของพม่า ต่อจากนั้นก็อ้างสิทธิการปกครองขึ้นมาใหม่เหนือดินแดนส่วนใหญ่แถบชายฝั่งตะนาวศรีของคาบสมุทรมลายูและเหนือเขมรอีกด้วย

ชาวไทยต่างกับชาวพม่าในการยอมค้าขายกับตะวันตก ผู้ปกครองพม่านั้นโดยทั่วไปจะหลีกเลี่ยงการติดต่อเกี่ยวข้องเช่นนั้น ในระยะคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ด พวกฮอลันดากับอังกฤษหมดหวังที่จะเปิดเส้นทางค้าขายทางบกกับจีนตะวันตกเฉียงใต้โดยผ่านพม่า ตรงกันข้าม ผู้ปกครองไทยเคยให้พ่อค้าจีนมาค้าขายอยู่เป็นเวลานานแล้ว จึงยินดีค้าขายกับญี่ปุ่น โปรตุเกส ฮอลันดา และอังกฤษ ตามเมืองท่าหลายแห่ง ยิ่งกว่านั้นใน ค.ศ. ๑๖๐๙ ยังจัดส่งคณะผู้แทนไทยไปถึงประเทศฮอลแลนด์

เมื่อการติดต่อกับชาวตะวันตกเจริญขึ้น พวกฮอลันดาซึ่งยึดเมืองมะละกาได้จากโปรตุเกสใน ค.ศ. ๑๖๔๑ ได้ก้าวหน้าไปไกลกว่าคู่แข่งขันชาวญี่ปุ่นและชาวยุโรป อันที่จริงพวกฮอลันดามีศูนย์กลางเศรษฐกิจที่มั่นคงอยู่ที่เมืองอยุธยา จนกระทั่งสมเด็จพระนารายณ์ (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๖๕๗—๑๖๘๘) ได้ทรงต้อนรับเอาไว้เพื่อถ่วงดุลคณะสอนศาสนาฝรั่งเศสที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงจัดส่งมา สมเด็จพระนารายณ์ทรงโปรดให้นักผจญภัยชาวกรีกผู้หนึ่งที่มีชื่อว่า คอนสแตนติน ฟอลคอน เป็นผู้ควบคุมดูแลการค้าขายของชาวต่างชาติ และใน ค.ศ. ๑๖๘๕ ได้เสด็จออกต้อนรับคณะทูตที่ได้รับการแต่งตั้งจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในปีต่อมาสมเด็จพระนารายณ์ทรงแสวงหาความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสไว้ต่อต้านพวกฮอลันดา จึงทรงจัดส่งคณะทูตไปยังราชสำนักแวร์ซายส์ อย่างไรก็ตามปรากฏผลว่า จุดประสงค์สำคัญของฝรั่งเศสนอกเหนือไปจากเรื่องการค้าขาย คือ ต้องการให้กษัตริย์และประชาชนไทยเปลี่ยนไปรับนับถือคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิก พระเจ้าหลุยส์ทรงส่งเรือรบมาหกลำ พร้อมกับกำลังทหาร ๖๐๐ คนมาตั้งป้อมปราการอยู่ที่กรุงเทพฯ แผนการทั้งหมดจบลงอย่างรวดเร็วด้วยเกิดการปฏิวัติในราชสำนักไทยปี ค.ศ. ๑๖๘๘ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จสวรรคต ฟอลคอนถูกประหารชีวิตและชาวฝรั่งเศสถูกขับไล่ออกไป จำกัดการติดต่อกับชาวตะวันตกให้น้อยลงขณะที่ติดต่อกับจีนมากขึ้น นับตั้งแต่นั้นมาประเทศไทยระวังการเข้าไปพัวพันกับชาวตะวันตก

การที่พม่าเข้ารุกรานชนิดทำลายล้างในคริสต์ศตวรรษที่สิบแปดช่วยกระตุ้นชาวไทยให้มีปฏิกิริยาโต้ตอบอย่างแข็งขันอีกครั้ง หลังจากที่อยุธยาพินาศลงใน ค.ศ. ๑๗๖๗ แม่ทัพเชื้อสายจีน (มีชื่อว่าพระยาตากหรือ ตากสิน) ทรงนำไพร่พลขึ้นต่อต้านและรวมประเทศขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระองค์เสียพระสติไป แม่ทัพอีกคนหนึ่งชื่อ จักรี ผู้ซึ่งอาจมีเชื้อสายผสมจีนด้วยเช่นกัน ได้เข้ายึดอำนาจ สถาปนาตนเป็นสมเด็จพระรามาที่ ๑ (ค.ศ. ๑๗๘๒—๑๘๐๙) และสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้น ซึ่งยังคงดำรงอยู่สืบมาเช่นเดียวกับเมืองหลวง คือ กรุงเทพฯ หลังจากปราบกษัตริย์พม่าอีกองค์หนึ่งที่พยายามมาตีประเทศไทยได้แล้ว สมเด็จพระรามาที่ ๑ ก็ทรงมุ่งรวมอำนาจส่วนกลางของพระองค์

สถาบันพระมหากษัตริย์ในประเทศไทยได้พัฒนาตามแบบจากนครวัด จึงมีพื้นฐานจากแนวความคิดของอินเดียที่เกี่ยวพันกันอยู่ในเรื่องของศาสนา และการเมืองอันว่าด้วยเทวกษัตริย์ผู้เป็นเจ้าของที่ดินและประชาชน เป็นแนวความคิดเดียวกันจากอินเดียไปถึงพม่าโดยตรง เช่นเดียวกับในพม่า แม้กษัตริย์ไทยจะมีประเพณีพราหมณ์แวดล้อมอยู่ แต่ก็ยังทรงเป็นพุทธศาสนิกชนนิกายเถรวาท ทั้ง ๆ ที่กษัตริย์ของไทยและพม่ามีความคล้ายคลึงกันทางจารีตประเพณีอยู่เช่นนี้ แต่กษัตริย์ของทั้งสองแห่งมีภาวะแวดล้อมต่างกันจนทำให้มี

นโยบายไม่เหมือนกัน ประเทศไทยนั้นมีลักษณะการเมืองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากกว่า และมีการปกครองที่ดีกว่า กษัตริย์สนพระทัยการรบน้อยกว่าและเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกมากกว่า กษัตริย์ได้ให้ความสนใจโดยส่วนพระองค์ เฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการค้าขายกับชาวต่างชาติ ซึ่งพ่อค้าจีนส่วนใหญ่ควบคุมอยู่

การขยายตัวของชาวจีนเข้าประเทศไทย ไม่เหมือนกับการแผ่อำนาจปกครองในระยะต้นของจีนเข้าไปยังเวียดนามทางบก อิทธิพลของจีนที่มีสืบเนื่องกันมาเป็นเวลานานในประเทศไทยมาทางเรือเท่านั้น และเป็นอิทธิพลทางการค้ามากกว่าทางการเมือง ชาวจีนทยอยกันอพยพเข้ามาเพิ่มขึ้นในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เดินทางมาทางเรือสำเภาที่ติดต่อค้าขายกับเมืองท่าต่าง ๆ เช่น เมืองปัตตานีและสงขลาที่อยู่บนคาบสมุทรมลายู แต่ส่วนใหญ่แล้วจะมายังกรุงเทพ ฯ ซึ่งมีข้าวเป็นสินค้าที่จีนทางภาคใต้ต้องการมาก ชุมชนจีนในกรุงเทพ ฯ มีทั้งชาวฟูเก๊ี้ยน ชาวกวางตุ้ง ซึ่งพูดภาษา "ฮกเก๊ี้ยน" (ฟูเก๊ี้ยน) และภาษากวางตุ้ง แต่ชุมชนจีนที่มีอิทธิพล คือ ชาวจีนจากตำบลเฉา โจว ในมณฑลกวางตุ้ง ซึ่งพูดภาษา "แต้จิ๋ว" อันเป็นภาษาอีกภาษาหนึ่งของจีน การณ์นี้สะท้อนความเป็นจริงที่ว่า ระหว่างที่เมืองกวางตุ้งได้กลายเป็นเมืองท่าสำคัญในการค้าขายของชาวตะวันตกกับจีน เมืองอามอยในมณฑลฟูเก๊ี้ยน และเมืองท่าอื่น ๆ ทางภาคใต้ของมณฑลนี้ยังคงเป็นศูนย์กลางสำคัญของการค้าเรือสำเภา และของการอพยพออกนอกประเทศ ในชุมชนชาวจีนโพ้นทะเลอันเข้มแข็ง เช่นในกรุงเทพฯ กษัตริย์ไทยไม่เพียงแต่จะได้พ่อค้าจีนมาจัดการเรื่องการค้าข้าวของหลวง และได้บุรุษที่มีความสามารถมารับใช้เป็นข้าราชการเท่านั้น แต่ยังจะได้สตรีชาวจีนเข้ามาไว้ในราชสำนักอีกด้วย ผลก็คือ ผู้ปกครองของราชวงศ์จักรีเกือบจะทั้งหมดมีเชื้อสายผสมจีนทั้งนั้น อย่างน้อยกษัตริย์ ๔ พระองค์ในราชวงศ์นี้ที่มีเชื้อสายจีน และชาวจีนในไทยก่อนสมัยการเกิดลัทธิชาตินิยมยุคใหม่ก็มิได้ถูกพิจารณาว่าเป็นชาวต่างชาติ

เมื่อถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า ภายหลังระยะยาวนานของสัมพันธไมตรีอันไม่มั่นคงกับรัฐต่าง ๆ ทั้งสี่ด้านของประเทศ อันได้แก่ พม่า เชียงใหม่ ลาว เขมร และมลายู โดยไม่ต้องกล่าวถึงการเกี่ยวข้องกับชาวเวียดนาม ชาวจีน และชาวยุโรป กษัตริย์ไทยทรงเข้มแข็งขึ้น และมีพระปรีชาญาณอันหลักแหลมพอที่จะปรับปรุงศิลปะของสันติภาพ กษัตริย์เหล่านั้นจะทรงเลี่ยงการทำสงครามกับชาวยุโรป และทำความมั่นคงทางพรมแดนด้านตะวันออกที่มักก่อให้เกิดปัญหาได้ง่าย ประเทศลาวซึ่งมีแผ่นดินล้อมรอบอยู่ได้แบ่งแยกออกเป็นสองภาคใน ค.ศ. ๑๗๐๗ โดยมีเมืองหลวงอยู่ที่หลวงพระบางและที่เวียงจันทน์ รัฐลาวเหล่านี้ได้รับความเดือดร้อนจากการถูกพม่า เวียดนาม และไทยเข้ามาแทรกแซงในบางระยะ แต่ในที่สุดในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบแปดได้ตกเป็นบริวารของประเทศไทย ประเทศไทย

รวมเวียงจันทน์เข้ามาหลังจากเกิดกบฏใน ค.ศ. ๑๘๒๘ ขณะที่เมืองหลวงพระบางยังคงเป็นเมืองขึ้น ในขณะเดียวกัน ความพยายามของประเทศไทยที่จะควบคุมเขมรก็ถูกเวียดนามคอยกีดกันไว้แข็งขันพอ ๆ กัน จนกระทั่งผู้เข้ารุกรานทั้งสองฝ่ายต้องยอมรับการมีอำนาจสูงสุดร่วมกันใน ค.ศ. ๑๘๔๗ และเมื่อถึงเวลานั้น อังกฤษก็ได้เริ่มเข้ายึดครองพม่า และฝรั่งเศสก็ได้เข้าแทรกแซงในเวียดนามแล้ว ประเทศไทยได้มีความมั่นคงเป็นปึกแผ่นแล้ว

ความเจริญของเวียดนาม

ดินแดนเพียงส่วนเดียวของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งอยู่ติดกับจีนทั้งทางบกและทางทะเล เป็นเขตที่รับวัฒนธรรมของจีนไว้อย่างมั่นคง เป็นส่วนหนึ่งของเขตวัฒนธรรมจีนที่เก่าแก่อย่างแน่นอน เวียดนามนั้นเป็นชื่อโบราณ ซึ่งชาวเวียดนามยุคใหม่นี้นิยมใช้เรียกเขตที่ชาวตะวันตกรู้จักมาแต่ก่อนในนามภาษาจีนที่เรียกว่า อันนัม (ในภาษาจีน อันหนำ หมายความว่า "ความสงบทางภาคใต้")

เวียดนามเปรียบได้กับเกาหลีในฐานะที่มีดินแดนติดต่อกับจีน มีประชากรที่มิใช่คนจีนอาศัยอยู่ แต่ทว่าจีนได้ปกครองมาในระยะต้น ๆ และต่อมาได้กลายเป็นเมืองขึ้นของจีน ดังเช่นราชวงศ์ฮั่นของจีนได้เข้ารุกรานเกาหลีเหนือเมื่อ ๑๐๘ ปีก่อนคริสต์กาล และจัดตั้งเขตบัญชาการขึ้นที่ โล–ลาง (ที่เมืองเปียงยางปัจจุบัน) ซึ่งยังคงเป็นกองรักษาด่านของจีนมาจนถึง ค.ศ. ๓๑๓ ในลักษณะคล้ายคลึงกัน ราชวงศ์ฮั่นก็ได้เข้ายึดเวียดนามเหนือใน ๑๑๑ ปีก่อนคริสต์กาล ทำให้เขตนั้นอยู่ใต้การปกครองของจีนมาจนถึงระยะที่ราชวงศ์ถังเสื่อมอำนาจใน ค.ศ. ๙๐๗ เพราะฉะนั้น เราจึงหวังได้ว่าอิทธิพลจีนต้องมีในประวัติศาสตร์เวียดนามมากกว่าในประวัติศาสตร์เกาหลี แม้ว่าเวียดนามเปิดรับอิทธิพลอินเดียที่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยเช่นกัน แต่ไม่ว่าในกรณีใด ประวัติศาสตร์เวียดนามในช่วงสองพันปีซึ่งเขียนด้วยภาษาจีนไว้ในพงศาวดารจีน ก็ให้โอกาสในการศึกษาและเปรียบเทียบสถาบันโบราณ

เวียดนามประกาศเอกราชจากจีน

ชาวเวียดนาม (ในข้อเขียนของชาวตะวันตก เคยเรียกพวกอันนาไมท์) มีประวัติย้อนหลังกลับไปสู่วัฒนธรรมดอง–ซองในยุคโลหะ (ดูหน้า ๕๐๖) ชาวเวียดนามจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับพวกมองโกลอยด์ที่อพยพจากจีนภาคใต้ มาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในระยะต้น ๆ ชาวเวียดนามพูดภาษาที่มีเสียงอยู่ในพวกคำพยางค์เดียว คือ เสียงแบบภาษาของพวกไทย แต่มีส่วนประกอบอื่น ๆ แบบของมอญ–เขมรปะปนผสมอยู่ ชาวเวียดนามก็เหมือนกับชาวพม่าและไทยที่เริ่มตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือ และขยายลงมาทางภาคใต้ แต่ใน

บรรดาสามเชื้อชาตินี้ เวียดนามได้อิทธิพลของจีนไว้มากที่สุดและของอินเดียน้อยที่สุด เมื่อจีนมุ่งลงมาทางใต้ตอนแรก ๆ เพื่อจะกลืนชาติของพวกเวียดนาม พวกเวียดนามจึงอพยพไกลลงมาทางใต้ยิ่งขึ้น และเข้าครองอาณาจักรจัมปา

เวียดนามเหนือมีบริเวณอยู่รอบ ๆ ที่ราบลุ่มปลูกข้าวบริเวณสันดอนปากแม่น้ำแดง ที่เมืองฮานอย มีเทือกเขาเตี้ย ๆ และป่าทึบกั้นจากเวียดนามใต้ ทำให้ติดต่อกันได้ยาก แต่ก็เป็นพรมแดนอย่างดี จีนขยายอำนาจปกครองมาถึงเขตนี้เป็นครั้งแรกในสมัยการรวมประเทศระยะเริ่มแรกเกือบจะปลายศตวรรษที่สามก่อนคริสต์กาล ระยะนั้นจีนเรียกเขตนี้ว่า นาม–เวียด หรือเรียกในภาษาจีนในเมืองหลวงว่า หนาน–เหยอ ซึ่งหมายความว่า "เขตเหยอภาคใต้" (แม้ว่าจะมีลักษณะต่างจาก เหยอ ที่หมายถึงมณฑลกวางตุ้งและกวางสีสมัยใหม่ก็ตาม) การจัดตั้งประเพณีแบบจีน มีข้าวเป็นอาหารหลักและดำเนินการบริหารตามแบบอย่างของจีนขึ้นในบริเวณเมืองกวางตุ้งและฮานอย แถบบริเวณสันดอนปากแม่น้ำทำได้ง่ายกว่าในเขตภูเขาทางภาคใต้ของจีน ซึ่งแต่เดิมใช้เป็นทางลัดในการขยายอำนาจของจีนลงมาทางใต้ตลอดศตวรรษที่สองมาจนถึง ๑๑๑ ปีก่อนคริสต์กาล เวียดนามเหนืออยู่ภายใต้การปกครองของแคว้นจีนแคว้นหนึ่งที่แยกอยู่ต่างหาก เรียกชื่อว่าหนาน–เหยอ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ ณ เมืองกวางตุ้ง ต่อมาราชวงศ์ฮั่นผนวกแคว้นนี้เมื่อ ๑๑๑ ปีก่อนคริสต์กาล ทำให้จีนได้สถาปนาการปกครองของจีน ไว้ในเขตเวียดนามเหนืออย่างมั่นคง ภายใต้ระบบงานสามอย่าง คือ การจัดระบบการเขียนแบบจีน การศึกษาตำราของขงจื๊อ และระบบข้าราชการจีน ซึ่งทั้งหมดล้วนแล้วแต่เข้าไปซ้อนอยู่เหนือวัฒนธรรมพื้นเมืองของชนบททั้งหลาย

ด้วยเหตุนั้น การบริหารแบบจีนและวัฒนธรรมระดับสูงของจีนโบราณ จึงได้แพร่หลายเข้าไปยังเขตเวียดนามเหนือมากเช่นเดียวกับที่เผยแพร่ไปทั่วเขตจีนภาคใต้ ซึ่งช่วยสร้างอารยธรรมที่มีพื้นฐานการกสิกรรมขึ้นไว้ในเขตที่ราบลุ่ม แต่ปล่อยให้ชนเผ่าที่ไม่ใช่จีนในเขตเทือกเขาอยู่ตามลำพัง เป็นระยะประมาณหนึ่งพันปีเต็ม ๆ ที่เขตสันดอนปากแม่น้ำทั้งสองเขต คือ ทางเหนือและใต้ของพรมแดนเทือกเขาตอนล่าง ซึ่งมีช่องทางลัดหลายแห่ง เช่น เชน–นาน–กวน อยู่ภายนอกเขตจักรวรรดิจีน สมัยราชวงศ์ถังนั้น เวียดนามเหนือ (ซึ่งรู้จักกันในนามว่า อันนัม) ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนานิกายมหายานไว้อย่างเต็มที่ ขณะนั้นพุทธศาสนานิกายมหายานกำลังรุ่งเรืองอยู่ในจีน เกาหลี และญี่ปุ่น เหตุการณ์นี้เป็นสาเหตุอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้อารยธรรมเอเชียตะวันออกในเขตภาคใต้ไกลสุดต่างไปจากอารยธรรมในดินแดนส่วนที่เหลือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรวมเขมรและลาวที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายเถรวาท (หีนยาน) ณ พรมแดนวัฒนธรรมนี้ มีแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมที่แตกต่างกัน เป็นอิทธิพลผสมจากเขตเอเชียกลางโดยผ่านจีนและจากอินเดียกับ

อินโดนีเซียมาทางทะเลกับอาณาจักรจัมปา การติดต่อกับศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่ศรีวิชัยในเกาะสุมาตรายังคงมีอยู่ โดยเส้นทางค้าขายทางทะเล

หลังความเสื่อมของราชวงศ์ถังใน ค.ศ. ๙๐๗ ชาวเวียดนามได้แยกตัวเองออกไปจากการปกครองของจีนและตั้งตัวเป็นเอกราชในเวียดนามเหนือปัจจุบัน แม้ว่าจะอยู่ในพวกส่งบรรณาการ ผู้นำคนสำคัญในยุคนี้ คือ ดินห์ โบ ลินห์ ผู้รวมประเทศและสถาปนาตนเองขึ้นเป็นจักรพรรดิใน ค.ศ. ๙๖๘ ในบรรดาสิบห้าราชวงศ์ที่ปกครองประเทศในประวัติศาสตร์เวียดนามทั้งหมด ราชวงศ์ที่สี่อันรู้จักกันว่า ราชวงศ์ลียุคหลัง (ค.ศ. ๑๐๐๙–๑๒๒๕) ได้ปกครองประเทศเป็นปึกแผ่นตามแบบฉบับของจีนเป็นเวลาสองศตวรรษ โดยตั้งศูนย์กลางอยู่ ณ บริเวณสันดอนปากแม่น้ำแดง อันเป็นแหล่งที่จำเป็นต้องทำการชลประทานและการสร้างเขื่อนไว้ต่อสู้กับความแห้งแล้งในฤดูหนาวและน้ำท่วมในฤดูร้อน

ราชวงศ์ตรันที่ปกครองต่อมา (ค.ศ. ๑๒๒๕—๑๔๐๐) เป็นเวลานานไล่เลี่ยกับราชวงศ์ก่อน ต้องป้องกันตนเองจากการบุกรุกของราชวงศ์มองโกลจากจีน พวกมองโกลเข้ายึดเมืองฮานอยได้สามครั้ง (ใน ค.ศ. ๑๒๕๗ ๑๒๘๕ และ ๑๒๘๗) และในแต่ละครั้งก็ต้องถอนทัพกลับออกไป สมัยราชวงศ์หมิงชาวจีนได้เข้ามาแทรกแซงอยู่ระยะหนึ่ง เข้ายึดครองฮานอยใน ค.ศ. ๑๔๐๗ พวกจีนได้พยายามที่จะทำให้เวียดนามอยู่ใต้อิทธิพลจีนและให้กลายเป็นมณฑลของจีนอีกครั้ง แต่ขบวนการต่อต้านแบบกองโจรของชาวพื้นเมืองทำให้จีนต้องถอยออกไปใน ค.ศ. ๑๔๒๘ และได้มีสัมพันธไมตรีแบบส่งบรรณาการขึ้นใหม่เป็นพื้นฐานการติดต่อระหว่างจีนกับเวียดนาม

ผู้นำของขบวนการต่อต้าน คือ เลอ ลอย ได้สถาปนาราชวงศ์เลอยุคหลัง (ค.ศ. ๑๔๑๘—๑๗๘๙) ขึ้น เลอ ลอยตรัสว่า "เรามีภูเขาและแม่น้ำของเราเอง มีขนบธรรมเนียมและประเพณีของเราเอง" ราชวงศ์ของพระองค์ได้อยู่มาเป็นระยะยาวนานเช่นเดียวกับราชวงศ์ยีของเกาหลี (ค.ศ. ๑๓๙๒—๑๙๑๐) และภายในระยะนั้นก็ได้แสดงร่องรอยของความเสื่อมทางการเมืองพอที่จะเปรียบเทียบกันได้ แม้เวียดนามจะส่งบรรณาการไปยังกรุงปักกิ่งอยู่เป็นประจำ แต่ก็อยู่ห่างไกลจากจีนมากกว่าเกาหลี และเพราะเหตุนั้นจึงสามารถมีความเป็นตัวของตัวเองได้มากพอควร เวียดนามได้ขนานนามตัวเองว่า "ยิ่งใหญ่" (ไดเวียต) เหมือนราชวงศ์จีน และผู้ปกครองประเทศอยู่ในฐานะ "จักรพรรดิ" เช่นเดียวกับจักรพรรดิจีน (อย่างไรก็ดี เมื่อส่งบรรณาการไปยังประเทศจีนนั้น ประมุขของเวียดนามจะเรียกตัวพระองค์เองว่า "กษัตริย์") ยิ่งกว่านั้น ตลอดประวัติศาสตร์ของเวียดนามยังได้ขยายอิทธิพลลงมาทางใต้อย่างสม่ำเสมอ ซึ่งเกาหลีไม่อาจทำได้เช่นนั้น และต้องตกอยู่ใต้อิทธิพลของ

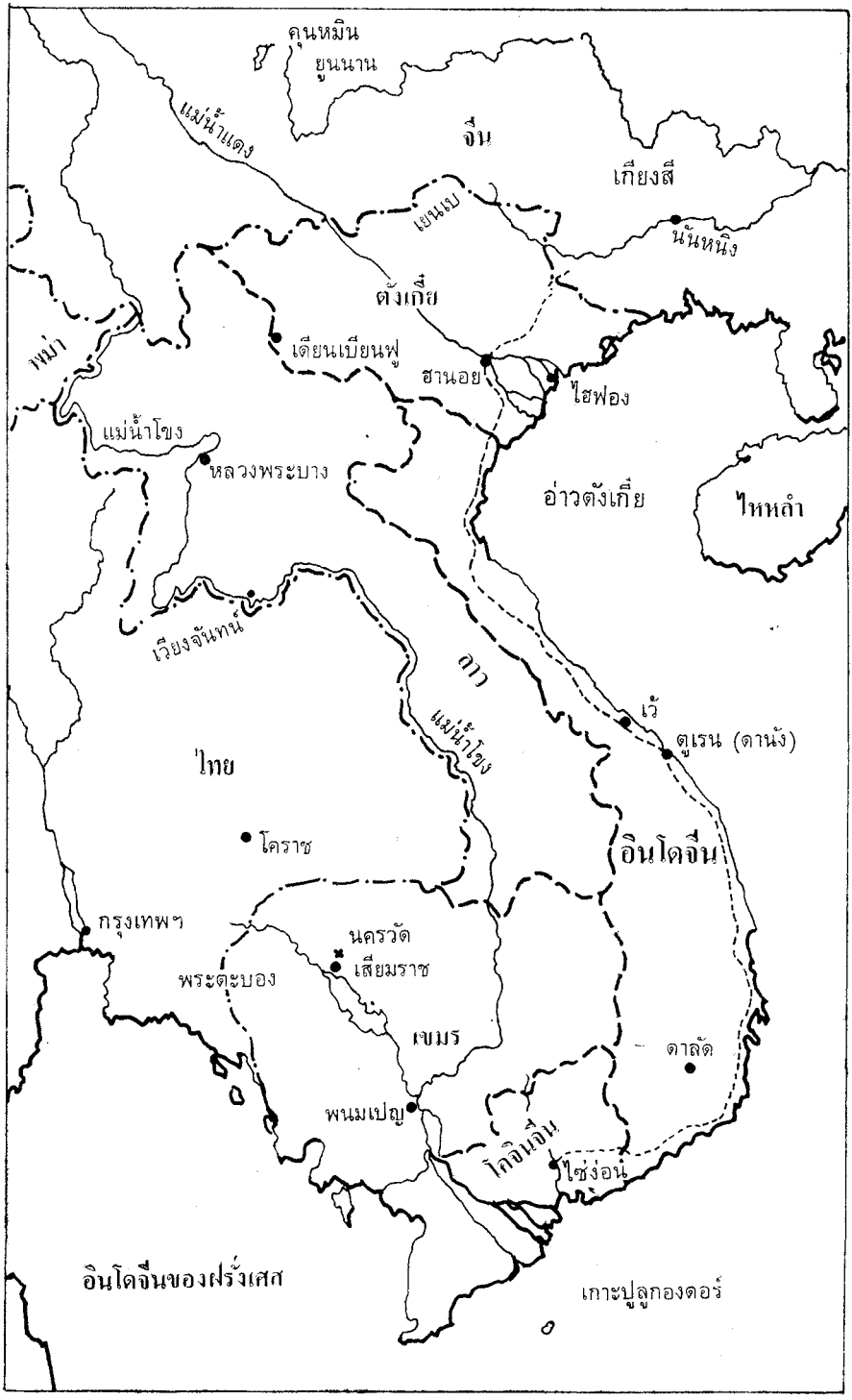
ชาติอื่น ๆ ที่มิใช่จีน การเปรียบเทียบกันอย่างละเอียดลึกซึ้งอาจจะทำให้ได้ความแตกต่างมากกว่าความคล้ายคลึงกัน

ความเจริญของอาณาจักรเวียดนาม

จักรพรรดิที่เข้มแข็งที่สุดของราชวงศ์เลอยุคหลัง คือเลอ ทันห์ตัน (ค.ศ. ๑๔๖๐—๑๔๙๗) ทรงตั้งเมืองหลวงที่เมืองฮานอย และทรงจัดการบริหารส่วนกลางตามแบบราชวงศ์ถัง—หมิงทุกประการ พระองค์ทรงแบ่งจักรวรรดิออกเป็น ๑๓ มณฑล หรือ "เขต" ซึ่งแบ่งย่อยออกไปเป็น ๕๒ อำเภอ (ผู) ๑๗๘ ตำบล (หวน) และ ๕๐ หมู่บ้าน (โช)[๑] พระองค์จัดให้มีการสอบทุกรอบสามปี และให้มียศตำแหน่งในราชการทหารและพลเรือนเก้าลำดับ แต่ละลำดับมีการแบ่งขั้นย่อย ทุกรอบสามปีบรรดาข้าราชการเหล่านี้ก็จะทำสำมะโนประชากรและรื้อฟื้นอัตราการเก็บภาษี องค์จักรพรรดิทรงสร้างค่ายทหารทางพรมแดนภาคใต้ที่ขยายออกไป พระองค์ทรงประกาศใช้ประมวลกฎหมายอาญาและกฎหมายแพ่ง และประมวลหลักทางศีลธรรมยี่สิบสี่มาตรา หรือบทศีลธรรมที่มีไว้ให้อ่านเป็นระยะ ๆ และให้อธิบายในทุก ๆ หมู่บ้าน รัฐบาลให้ความอุปถัมภ์ทางด้านความรู้และคุณธรรมที่เมืองหลวงตลอดไปจนถึงการธำรงรักษาสวัสดิการและงานสาธารณะในเขตมณฑล ระบบการปกครองทั้งหมดได้แบบอย่างมาจากจีนด้วยการทำบันทึกเหตุการณ์ของราชวงศ์และเก็บเอกสารต่าง ๆ ที่ตามธรรมดาเขียนด้วยภาษาจีน ตามความเป็นจริงแล้วมีความคล้ายคลึงกันอย่างมากระหว่างระบบรัฐและวัฒนธรรมเวียดนามกับจีนที่ได้บันทึกไว้ ซึ่งได้ช่วยเน้นปัญหาที่น่าสนใจซึ่งแต่ยังไม่มีคำตอบ คือ ปัญหาว่าสังคมทั้งสองแตกต่างกันในแก่นสารละเอียดลึกซึ้งเพียงใดภายใต้พื้นผิวหน้าของโครงร่างและความเกี่ยวพันทางภาษาของจีน

เวียดนามขยายตัวลงมาทางใต้ต่อมาเป็นลำดับ เข้าบุกรุกอาณาจักรจัมปา เพราะโจรสลัดจามเข้าโจมตี หมู่โจรสลัดเป็นชาวทะเลผู้เคยยากแค้นเพราะเวียดนามและเขมรรุกรานครั้งแล้วครั้งเล่า และโจมตีตอบโต้หลายต่อหลายครั้ง มีราชวงศ์ประมาณสิบสี่ราชวงศ์ที่ได้เข้าปกครองอาณาจักรจัมปา จากคริสต์ศตวรรษที่สองถึงปี ค.ศ. ๑๔๗๑ ราชวงศ์เหล่านี้ยอมส่งบรรณาการให้แก่จีน และมักจะขอความช่วยเหลือจากจีนมาช่วยต่อสู้กับดินแดนใกล้เคียง ขณะเดียวกัน ชาวเวียดนามซึ่งกำลังขยายตัวลงมาทางใต้ตามแนวแคบ ๆ ชายฝั่งทะเล ก็ต้องเผชิญความลำบากจากการสู้รบเป็นระยะ ๆ กับอาณาจักรจัมปา แต่เมื่อถึงคริสต์

[๑] คำเหล่านี้เป็นการใช้อักษรโรมันของเวียดนาม สำหรับคำ ฟู เฉิน และ โจว ในภาษาจีนกลาง โดยทั่วไปแล้วเราได้เว้นเครื่องหมายขีดต่าง ๆ ซึ่งใช้ในภาษาเวียดนามที่ใช้อักษรโรมัน เพื่อแสดงระดับเสียงและสิ่งทำนองนี้

คุนหมิน
ยูนนาน
แม่น้ำแดง
จีน
เกียงสี
เยนเบ
นันหนิง
ตังเกี๋ย
พม่า
เดียนเบียนฟู
ฮานอย
ไฮฟอง
แม่น้ำโขง
หลวงพระบาง
อ่าวตังเกี๋ย
ไหหลำ
เวียงจันทน์
ลาว
แม่น้ำโขง
เว้
ตูเรน (ดานัง)
ไทย
โคราช
อินโดจีน
กรุงเทพฯ
นครวัด
เสียมราช
พระตะบอง
เขมร
ดาลัด
พนมเปญ
โคชินจีน
ไซ่ง่อน
อินโดจีนของฝรั่งเศส
เกาะปูลูกองดอร์

ศตวรรษที่สิบสี่ เวียดนามยึดได้เมืองเว้ และในที่สุดใน ค.ศ. ๑๔๗๑ ก็ได้ชัยชนะอาณาจักรจัมปายกเว้นดินแดนส่วนน้อยที่ยังคงมีเหลืออยู่ทางใต้สุดมาจนถึง ค.ศ. ๑๗๒๐

แต่เนื้อที่ที่ยาวแบบแปลกของเวียดนามใหม่ที่ใหญ่ขึ้นกว่าเดิม มีเทือกเขาขนานไปกับชายฝั่งทะเลอย่างใกล้ชิดนั้น ทำให้รักษาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไว้ได้ยากและทำให้เกิดการสู้รบขึ้นได้ง่าย แม้ว่าราชวงศ์เลอยุคหลังจะมีอำนาจจาก ค.ศ. ๑๔๑๘ ถึง ค.ศ. ๑๗๘๙ แต่การปกครองที่แท้จริงภายใต้ราชวงศ์นั้นก็แตกแยก ตระกูลแมคได้ตั้งตัวปกครองเป็นราชวงศ์ในเวียดนามเหนือ (หรือแคว้นตังเกี๋ย) จาก ค.ศ. ๑๕๒๗ ถึง ค.ศ. ๑๕๙๒ และได้รับการรับรองจากจีน อย่างไรก็ตาม ในที่สุดในสมัยราชวงศ์เลอยุคหลังซึ่งไม่มีอำนาจและจีนยังคงรับรองทางภาคใต้ของแคว้นตังเกี๋ยอยู่ มีการแตกแยกระหว่างราชวงศ์ที่มีชื่อสองราชวงศ์ เกิดสงครามกลางเมืองอย่างยืดเยื้อจาก ค.ศ. ๑๖๒๐ ถึง ค.ศ. ๑๖๗๔ ระหว่างตระกูลตรินห์ (ปกครองปี ค.ศ. ๑๕๓๙—๑๗๘๗) ในภาคเหนือมีศูนย์กลางที่ฮานอย และตระกูลเหงียน (ปกครองปี ค.ศ. ๑๕๕๘—๑๗๗๗) ในเขตใจกลางภาคใต้มีศูนย์กลางที่เมืองเว้ ฝ่ายหลังได้ล้อมฉนวนชายฝั่งทะเลที่แคบ ๆ ด้วยกำแพงสองแห่งทางเหนือของเมืองเว้ ตรงประมาณเส้นขนานที่สิบเจ็ด ไม่มีฝ่ายใดแพ้ชนะในสงครามกลางเมือง ค.ศ. ๑๖๗๔ ตระกูลทั้งสองจึงยังแยกกันปกครองต่อมาอีกหนึ่งศตวรรษเป็นการวางระเบียบการปกครองที่แบ่งแยกกันมานาน ก่อนแบ่งแยกกันหลัง ค.ศ. ๑๙๕๔ ตระกูลเหงียนได้บุกรุกลงมาทางภาคใต้มามีเรื่องบาดหมางกับเขมร และเข้ายึดครองบริเวณพรมแดนซึ่งชาวเวียดนามได้แทรกซึมอยู่ก่อนแล้ว ต่อมาได้รวมมณฑลสองแห่งในเขตไซ่ง่อนใน ค.ศ. ๑๗๐๐ และรวมอีกสองแห่งตรงปลายคาบสมุทรใน ค.ศ. ๑๗๕๐ เป็นการรวมบริเวณสันดอนปากแม่น้ำโขงทั้งหมด

ทั้งการปกครองของตระกูลตรินห์ในทางภาคเหนือและตระกูลเหงียนทางภาคใต้มี "เจ้า" เป็นหัวหน้า (เวียดนามเรียกว่า เวือง : จีนเรียกว่า วาง) ผู้ซึ่งภักดีต่อ "จักรพรรดิ" (เวียดนามเรียกว่า โฮง—เด : จีนเรียกว่า ฮ้อง—เต้) ของราชวงศ์เลอยุคหลัง ทั้งสองฝ่ายต่างวางระบบการปกครองตามแบบอย่างจีน จัดแบ่งชนิดของที่ดินเพื่อการเรียกเก็บภาษีโดยดูจากผลิตผลเป็นเกณฑ์ จัดทำสำมะโนประชากร เกณฑ์กองทหารรักษาดินแดนส่งเสริมการเพาะปลูก วางอัตราภาษี วางกฎเกณฑ์การค้าขายเกลือและการทำเหมือง จัดพิมพ์ตำราโบราณของขงจื๊อและคัดเลือกข้าราชการด้วยระบบการสอบ การบริหารมณฑลอยู่ใต้อำนาจของข้าหลวง สมุหบัญชีและผู้พิพากษา อาณาจักรทางภาคเหนือซึ่งอยู่ใต้ประเพณีจีนอย่างแข็งขัน เป็นผู้นำในการบันทึกประวัติศาสตร์ของตนเองด้วยภาษาจีน (ห้ามการเอาหนังสือจากจีนเข้ามาในประเทศ) และในการผลิตผลงานด้านร้อยกรองด้วยระบบการเขียน พื้นเมืองที่ค่อนข้างจะยุ่งยาก อันเป็นที่รู้จักกันในนามว่า นอม หรือ จูนอม ระบบนี้คือการ

ถ่ายทอดภาษาพูดของเวียดนามด้วยอักษรที่คล้ายจีนที่ประดิษฐ์ขึ้นเพื่อจุดประสงค์นี้ โดยปกติแล้วทำด้วยการรวมอักษรจีนสองตัวที่มีคุณค่าทางการออกเสียงและความหมาย รวมเข้าเป็นอักษรเวียดนามหนึ่งตัว เหมือนดังที่ประเทศเพื่อนบ้านของจีนหลายประเทศในเขตเอเชียภายในได้เคยทำกันมาแล้วในอดีต ด้วยความสำเร็จมากน้อยแตกต่างกันไป

ราชวงศ์สำคัญ ๆ ในเวียดนาม

ราชวงศ์ลียุคหลัง	ค.ศ. ๑๐๐๙ — ๑๒๒๕
ราชวงศ์ตรัน	ค.ศ. ๑๒๒๕ — ๑๔๐๐
ราชวงศ์เลอยุคหลัง	ค.ศ. ๑๔๑๘ — ๑๗๘๙
ราชวงศ์แมค (ในตังเกี๋ย ; ค.ศ. ๑๕๙๒ — ๑๖๗๗ มีเมืองหลวงที่เกา — บาง)	ค.ศ. ๑๕๒๗ — ๑๕๙๒
ตระกูลตรินห์แห่งตังเกี๋ย (มีเมืองหลวงที่ฮานอย ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๕๙๒)	ค.ศ. ๑๕๓๙ — ๑๗๘๗
ตระกูลเหงียนแห่งเมืองเว้ สืบเชื้อสายต่อมาโดย	ค.ศ. ๑๕๕๘ — ๑๗๗๗
ราชวงศ์เหงียน (เมืองหลวงที่เว้)	ค.ศ. ๑๘๐๒ — ๑๙๔๕
ผู้ปกครอง เต — ซัน	ค.ศ. ๑๗๘๘ — ๑๘๐๒

หมายเหตุ : สี่ราชวงศ์แรกมีเมืองหลวงอยู่ที่ฮานอย

วัฒนธรรมเวียดนามและจีนนั้นยังมีข้อแตกต่างกันขั้นพื้นฐานอีกหลายอย่าง เช่น ในภาษาพูด รากฐานทางจริยธรรม ความเชื่อถือพื้นเมือง และขนบธรรมเนียมต่าง ๆ แต่ระบบครอบครัวตามแบบจีนและการปกครองโดยคนชั้นสูงนั้น ชนชั้นผู้ปกครองเวียดนามก็ได้รักษาไว้อย่างแข็งขันและอย่างได้ผล ปัญหาทางด้านสังคมของเวียดนามก็คล้าย ๆ กับของจีน คือ ปัญหาชาวนาที่ถูกเรียกเก็บภาษีมากและถูกเกณฑ์ทหารมากอาจละทิ้งหมู่บ้านไปด้วยความหมดหวัง ผู้นำส่วนท้องถิ่นอาจจะสะสมอำนาจไว้ต่อต้านรัฐบาลกลาง ในขณะเดียวกัน ขณะที่ลัทธิขงจื๊อของประเทศมีแนวโน้มที่จะกลายเป็นการจำลองแบบมา ก็ได้มีการฟื้นฟูพุทธศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ดและสิบแปด ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากจีนแต่แสดงออกในนิกายใหม่ของเวียดนาม อย่างไรก็ตาม ความเจริญทางศาสนาโน้มเอียงไปทางลัทธิผสมผสานความเชื่อที่ต่างกันมากยิ่งกว่าในประเทศจีน

การติดต่อกับชาวตะวันตกระยะแรก

ความสัมพันธ์ของเวียดนามกับตะวันตกเริ่มตั้งแต่เมื่อพ่อค้าโปรตุเกสจากหมาเก๊าเข้ามาซื้อไหมดิบจากเมืองท่าเวียดนาม ซึ่งมีพ่อค้าญี่ปุ่นและพ่อค้าจีนเป็นลูกค้าประจำอยู่ ต่อจากนั้นก็ติดตามมาด้วยคณะเจซูอิท ซึ่งถูกกีดกันจากญี่ปุ่นซึ่งได้มาถึงใน ค.ศ. ๑๖๑๕ และแม้ว่าจะถูกราชวงศ์ตรินห์ในภาคเหนือทำการห้ามปราม แต่คณะสอนศาสนายังคงมีความสัมพันธ์ชนิดเสี่ยงอันตรายกับพวกราชวงศ์เหงียน ซึ่งขณะนั้นมีความสนใจหนักไปในการค้าขายและอาวุธตะวันตก ฝ่ายคริสต์ศาสนาติดต่อกับชนชั้นผู้ปกครองที่ได้รับการอบรมตามหลักขงจื๊อและชนชั้นธรรมดาสามัญในเวียดนามอาจจะเปรียบเทียบกันได้กับความขึ้น ๆ ลง ๆ ที่ฝ่ายคริสต์ศาสนาต้องเผชิญอยู่ในประเทศจีน ญี่ปุ่น และเกาหลี บางครั้งบางคราวผู้เปลี่ยนมารับนับถือคริสต์ศาสนาจะถูกประหารหมู่ และพวกสอนศาสนาโดนกลั่นแกล้งประหัตประหาร ชุมนุมชาวคริสต์ยังคงเป็นกลุ่มเล็ก ๆ แต่พวกสอนศาสนาระยะนั้นก็มีบทบาทที่มีอิทธิพลทั้งในราชสำนัก ด้วยอาศัยความสามารถทางการแพทย์กับทางวิทยาศาสตร์ และในหมู่ประชาชน ด้วยอาศัยการให้ความสนับสนุนการจลาจล

คณะเจซูอิทในเวียดนามก็เหมือนกับผู้ร่วมงานของเขาที่อยู่ในประเทศจีน คือ เริ่มเขียนเสียงของภาษาพูดเป็นอักษรโรมัน ระบบการใช้อักษรโรมันในการเขียนเช่นนี้ ซึ่งเรียกว่า โควัก–หงือ เทียบเท่ากับคำภาษาจีนว่า โขยู ซึ่งมีความหมายว่า "ภาษาแห่งชาติ" ได้กลายเป็นแบบฉบับสมัยใหม่ในภาษาเขียนของเวียดนาม ในไม่ช้าระบบนี้ก็ทำให้ระบบ จู-นอม ที่มีมาก่อนและที่ยุ่งยากรุงรังหมดไป อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ระบบโควัก–หงือได้เริ่มเป็นที่นิยมใช้เขียนวรรณคดีพื้นเมืองขึ้นนั้น การเขียนด้วยอักษรจีนยังคงใช้ในวงราชการและในวงการผู้มีความรู้อยู่ต่อไป

ส่วนฝรั่งเศสผู้มีความทะเยอทะยาน ให้ความสนับสนุนคณะสอนศาสนาคาทอลิกผ่านสมาคมสอนศาสนาต่างชาติหลัง ค.ศ. ๑๖๕๘ ก็เป็นเพราะได้แรงดลใจจากผู้บุกเบิกงานของคณะเจซูอิท บาทหลวงฝรั่งเศสที่ชื่อ อเลกซองค์ เดอ โรดส์ ตั้งคณะสอนศาสนาในเวียดนามเหนือใน ค.ศ. ๑๖๒๗ และต่อมาได้จัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ของคริสต์ศาสนาเขียนแบบโควัก–หงือ สมาคมชาวฝรั่งเศสถูกลอบสังหารในท้องถิ่น และเป็นที่อิจฉาริษยาของมหาอำนาจที่นับถือคริสต์ศาสนาและสมาคมคริสต์นิกายอื่น ๆ แต่สมาคมก็ยังพากเพียรพยายามในดินแดนของราชวงศ์เหงียน และสร้างประเพณีเก็บผลประโยชน์ของฝรั่งเศสในเวียดนาม บริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสก็ได้เริ่มพัฒนาการค้าขายขึ้นที่นั่นด้วย แม้ว่าความพยายามทั้งของฮอลันดาและอังกฤษระหว่างคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ดจะสิ้นสุดลงด้วย

ความล้มเหลวก็ตาม และถึงแม้จะมีภูมิหลังของความพยายามอันต่อเนื่องกันและความสำเร็จที่มีเพียงเล็กน้อยเช่นนี้แต่คณะสอนศาสนาฝรั่งเศสก็จะได้โอกาสที่ดียิ่งในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด

ใน ค.ศ. ๑๗๗๑ มีกบฏชาวนาแพร่หลายขึ้นที่นั่น พี่น้องแห่งตระกูลเหงียนสามคนเป็นหัวหน้า นามสกุลเหงียนนั้นก็เหมือนชาวเวียดนามอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก แต่โดยทั่วไปแล้วพี่น้องสามคนนี้มักจะได้รับการขนานนามว่า เต—ซัน จากชื่อที่ราบสูงทางภาคใต้ของเมืองเว้ พวกเขาเข้ายึดเมืองไซ่ง่อนใน ค.ศ. ๑๗๗๘ และเมืองเว้กับฮานอยใน ค.ศ. ๑๗๘๖ เพราะฉะนั้นจึงล้มการปกครองของตระกูลเหงียนและตรินห์ลง พี่น้อง เต—ซันแบ่งประเทศออกเป็นสามส่วน คือ เขตภาคใต้ ภาคกลาง และภาคเหนือ พี่ชายที่ปกครองเขตภาคเหนือนั้นรัฐบาลที่ปักกิ่งยอมรับรอง แม้ว่าเขาจะเคยต่อสู้ราชวงศ์ชิงที่เข้ามารุกราน และสนับสนุนการบุกแบบกองโจรในเขตจีนภาคใต้ก็ตาม แต่ทว่าเขาก็สิ้นชีวิตใน ค.ศ. ๑๗๙๒ เมื่อมีอายุได้เพียงสี่สิบปีเท่านั้น อาณาจักรของเขามิได้ให้อะไรใหม่ ๆ มากนัก และไม่อาจรักษาอำนาจไว้ทั่วจักรวรรดิได้

ในช่วงระยะนี้เองบาทหลวงสมาคมฝรั่งเศสองค์หนึ่งที่มีชื่อ ปีโย เดอ เบอเฮน (ค.ศ. ๑๗๔๑—๑๗๙๙) ได้รวมกำลังกับเหงียนหอง หนุ่มทายาทที่ยังเหลืออยู่ของตระกูลเหงียน ซึ่งถูกโค่นล้มอำนาจอย่างโหดร้ายรุนแรงใน ค.ศ. ๑๗๗๗ และถึงแม้จะมีความปรารถนาต่างกัน แต่ทั้งบาทหลวงและชายหนุ่มผู้อ้างสิทธิคนนั้นต่างก็ต้องเป็นผู้ลี้ภัยไปด้วยกัน ใน ค.ศ. ๑๗๘๗ ปีโยและลูกชายคนเล็กของเหงียนหองได้ไปยังราชสำนักแวร์ซายส์ และทูลเสนอความคิดเห็นแด่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่า ฝรั่งเศสควรจะช่วยสนับสนุนหาทางให้เหงียนหองกลับไปครองอำนาจ และปีโยได้ทำสัญญาไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับแคว้นโคจินจีน (ชื่อภาษาฝรั่งเศสที่ใช้เรียกเขตเวียดนามใต้) ในนามของเหงียนหอง และเขาได้รับความสำเร็จ โดยที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้ช่วยเหลือเขาน้อยมากในการจัดหาเงินทุนสนับสนุนให้เพียงพอที่จะจัดส่งเรือพร้อมกับกำลังทหารอาสาสมัครจำนวนสองสามร้อยคน และเสบียงอาวุธจากเมืองปอนดิเชอร์รีใน ค.ศ. ๑๗๘๙ ความช่วยเหลือของฝรั่งเศสเช่นนี้ได้แสดงให้เห็นถึงค่านิยมทางยุทธศาสตร์ในการที่จะรวมอำนาจของเหงียนหองไว้ที่ไซ่ง่อน ซึ่งเขาพึ่งยึดเมืองนั้นมาได้ อาสาสมัครชาวฝรั่งเศสได้รับการฝึกหัดทั้งกำลังทัพบกและทัพเรือ กับทั้งยังได้สร้างป้อมปราการตามแบบที่ดีที่สุดของฝรั่งเศส (วอบัง) ในขณะที่ปีโยติดต่อกับต่างชาติ เหงียนหองก็ได้ทั้งเมืองเว้และฮานอยจากการต่อสู้ชนิดหนักหน่วงเป็นเวลาแรมปีใน ค.ศ. ๑๘๐๒ และได้สถาปนาตัวเองขึ้นเป็นจักรพรรดิเยีย—ลองของประเทศเวียดนามที่รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นการตั้งราชวงศ์เหงียนซึ่งจะอยู่มาจนกระทั่งถึงปี ค.ศ. ๑๙๔๕ เหตุการณ์นี้นับเป็น

ครั้งแรกที่รวมดินแดนเขตปากแม่น้ำโขงทางตอนใต้ (เขตโคจินจีน) เขตตอนกลาง และตอนเหนือเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรด้วย ในศตวรรษต้นสมัยใหม่ที่มีแต่สงครามกลางเมืองและการแบ่งแยก การบริหารส่วนท้องถิ่นได้มีการพัฒนาในแต่ละส่วนของประเทศ แต่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ราชวงศ์เลอยุคหลังมิได้เคยถูกละลืม เมื่อดินแดนทั้งหมดของเวียดนามสมัยใหม่รวมกันได้เช่นนี้ รัฐบาลของเวียดนามจึงสามารถที่จะจัดตั้งขึ้นใหม่และทำให้แข็งแกร่งได้

ในระยะแรก จักรพรรดิเยีย–ลองได้แสดงความสนพระทัยบ้างเหมือนกัน ในการพัฒนาประเทศให้เป็นแบบตะวันตกด้วยความช่วยเหลือของสหายฝรั่งเศสผู้มีอาวุธช่วยเหลือให้พระองค์รวมประเทศได้ และตามความเป็นจริงแล้ว มีชาวฝรั่งเศสหลายคนได้กลายเป็นพวกชนชั้นสูงในเวียดนาม แต่ฝรั่งเศสในสมัยของพระเจ้านโปเลียนก็มีภารกิจในยุโรปมากเกินกว่าที่จะมาแสวงหาประโยชน์ในโอกาสนี้ เพื่อให้มีไมตรีใกล้ชิดกันขึ้น

แบบแผนจีนยังดำรงอยู่ต่อไปในเวียดนาม

ราชวงศ์ใหม่นั้นอยู่ในระยะสำคัญที่จะต้องเข้าไปติดต่ออย่างกว้างขวางกับโลกตะวันตก จึงได้พยายามหาทางที่จะป้องกันตัวเองโดยใช้ระบบจารีตนิยมและการแยกตัวออกอยู่ตามลำพัง ใน "การปฏิรูปประเทศ" ตามแบบอย่างจีนโบราณนั้น มีการจำลองแบบอย่างการปกครองของสมัยราชวงศ์ชิง ทั้งพระเจ้าเยีย–ลอง (ค.ศ. ๑๘๐๒–๑๘๒๐) และพระเจ้ามินห์มาง (ค.ศ. ๑๘๒๐–๑๘๔๑) ต่างเป็นนักเลียนแบบขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่มีในสมัยราชวงศ์ชิงอย่างแข็งขัน และได้ลอกแบบโครงร่างและการใช้ภาษาทางราชการของรัฐบาลที่ปักกิ่งขณะนั้นเอามาใช้มาก เมืองเว้อันเป็นเมืองหลวงก็เป็นรูปจำลองเล็ก ๆ ของเมืองปักกิ่ง แม้ว่าจะเป็นเมืองที่มีป้อมอันประกอบด้วยหอสำหรับยิงปืนถึงยี่สิบสี่แห่ง ออกแบบตามแบบยุโรปก็ตาม นอกจากนี้ยังมีสำนักเลขาธิการ มีกระทรวงหกกระทรวง มีวิทยาลัยฮั่นหลินและคณะกรรมการตรวจตราควบคุมซึ่งมีหน้าที่เช่นเดียวกับในจีน และแม้แต่ชื่อต่าง ๆ ก็เป็นชื่อเดียวกันในตัวอักขระของจีนราวกับเป็นเงาของจีนเช่นนั้น[๑] มณฑลสามสิบเอ็ดมณฑลในเขตสำคัญสามเขตของเวียดนามภาคเหนือ ภาคกลางและภาคใต้ แบ่งเป็นเขตปกครองหน่วยย่อยเหมือนกับในประเทศจีนอย่างมาก เวียดนามยังคงถูกจัดเข้าไว้เป็นเขตส่งบรรณาการให้ราชวงศ์ชิง และระหว่าง ค.ศ. ๑๘๐๓ กับ ๑๘๕๓ ได้จัดส่งคณะทูตไปยังปักกิ่งประมาณสิบสี่คณะ ได้ลอกแบบลักษณะการบริหารของจีนหลายแบบอย่างระมัดระวัง เช่น

[๑] ในภาษา โคว้ก–หงือ ที่ใช้อักษรโรมันนั้น นอยก็เทียบเท่ากับภาษาจีนว่า ไนโก หมายถึงสำนักเลขาธิการใหญ่ โดแซทเวียน เทียบเท่ากับ ตู้ฉาย่วน หมายถึงคณะกรรมการตรวจตราควบคุม ตงด๊อก เทียบเท่ากับ จุ่งตู้ หมายถึงข้าหลวงตรวจการทั่วไป ฯลฯ

การเก็บภาษีปีละสองครั้ง การสำรวจสำมะโนประชากรห้าปีต่อครั้ง การเรียกเกณฑ์แรงงาน การจัดทำแหล่งเก็บข้าวสาธารณะ ระดับข้าราชการเก้าระดับ (แต่ละระดับมีการแบ่งย่อย) เงินปูนบำเหน็จเพิ่มเข้ากับเงินเดือน เพื่อ "รักษาความซื่อสัตย์" และแม้แต่ความเสื่อมทางศีลธรรมด้วยการขายตำแหน่งหน้าที่ก็ยังอุตส่าห์มีในเวียดนาม ประมวลกฎหมายของพระเจ้าเยียลอง ค.ศ. ๑๘๑๒ ก็ลอกแบบมาจากประมวลกฎหมายของราชวงศ์ชิง

ใน ค.ศ. ๑๘๓๙ พระเจ้ามินห์มางทรงปรับปรุงการปกครองส่วนกลางของพระองค์ให้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น ด้วยการทำให้ข้าราชการได้รับเงินเดือนแต่เพียงอย่างเดียวแทนที่จะมีรายได้ส่วนตัวจากหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ได้เคยจัดแบ่งให้แก่บรรดาข้าราชการแบบแต่ก่อน พระองค์ยังได้ทรงสร้างถนนแมนดารินอันเก่าแก่จากพรมแดนจีนมายังเมืองไซ่ง่อนด้วย และบนเส้นทางสายนี้เป็นเส้นทางใช้นำผู้สมัครเข้าสอบแข่งขัน รวมทั้งบรรดาเจ้าหน้าที่ข้าราชการและการติดต่อสื่อสารจากที่แห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง เป็นระยะประมาณ ๗๕๐ ไมล์

พระเจ้ามินห์มางทรงอุปถัมภ์การฟื้นฟูลัทธิขงจื๊ออย่างแข็งขัน ด้วยความกลัวชาวต่างประเทศโดยแท้ ใน ค.ศ. ๑๘๒๒ พระองค์ทรงโปรดให้มีการสอบเพื่อรับปริญญาตันซี (ซึ่งในภาษาจีนเรียกว่า จิ้นซื่อ หมายความถึงผู้จบการศึกษาของนครหลวง) และให้ชื่อใหม่แก่บรรดาปริญญาขั้นต่ำกว่า คือ ปริญญา ตือไต และซืองัน ซึ่งเทียบกับของจีน คือ ซิ่วไฉและจี่เหยิน ทั้งยังสนับสนุนการศึกษาแบบโบราณของจีน และรวบรวมหลักฐานทางภูมิศาสตร์กับประวัติศาสตร์ คำประพันธ์แบบพื้นเมืองก็เฟื่องฟูด้วยเช่นกัน แต่งานด้านนี้และความคิดที่สำคัญของศิลปะเวียดนามพื้นเมืองกับสิ่งอื่น ๆ ทางวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลอินเดียต่างก็เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันกับสถาปัตยกรรมของราชสำนัก และโครงร่างของระบบราชการและพิธีการต่าง ๆ ซึ่งคัดลอกมาจากจีนอย่างละเอียด พระเจ้ามินห์มางยังได้ทรงเลียนแบบอย่างจักรพรรดิคางซีในการออกประกาศอันศักดิ์สิทธิ์สิบข้อ (ดูบทที่ ๑) ให้ผู้อยู่ใต้ปกครองของพระองค์เคารพความสัมพันธ์และคุณความดีตามลัทธิขงจื๊อ กับทั้งให้เป็นผู้มีความมัธยัสถ์และยึดถือกฎหมายเป็นหลัก

ในขณะเดียวกัน พระองค์ก็ไม่ทรงยินยอมให้ชาวตะวันตกจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาทาบทามติดต่อทางการค้าและทางการทูต และเมื่อชาวคริสต์มีส่วนพัวพันในการจลาจลใน ค.ศ. ๑๘๓๓ ความกลัวของพระองค์ที่ว่าศาสนาต่างชาติจะมีอิทธิพลก็ดูแน่นอนขึ้นและด้วยความจริงที่ว่า คณะสอนศาสนาชาวฝรั่งเศสขณะนั้นต่างก็รักษาวิธีการของบีโย คือ มิได้ออกห่างไปจากเรื่องการเมือง พระเจ้ามินห์มางจึงทรงห้ามมิให้ชาวต่างชาติค้า

ขายติดต่อและประหารชีวิตชาวคริสต์ด้วยความกลัวชาวต่างชาติ เพื่อจะขจัดอิทธิพลจากต่างประเทศ พระองค์ทรงเคยลองเลือกวิธีอื่นด้วยการส่งคณะทูตไปยังปารีสและลอนดอนใน ค.ศ. ๑๘๔๐ แต่ความเกลียดชังของบรรดานักสอนศาสนาคริสต์ทำให้งานของคณะทูตเหล่านั้นล้มเหลว ผู้ปกครองประเทศสืบต่อมาคือพระเจ้าเทียวตริ (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๔๑—๑๘๔๗) และพระเจ้าตือดึก (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๔๘—๑๘๘๓) ก็ยังคงดำเนินนโยบายเป็นปรปักษ์กับชาวต่างชาติสืบมา

พร้อมกับการเน้นลัทธิจารีตประเพณีในแบบแผนเช่นนี้ ในความเป็นจริง การปกครองเสื่อมลง ความยากจนของชนชั้นชาวนามิได้มีผู้ใดแก้ไข และการค้าขายก็มิได้รับการสนับสนุน ในขณะที่สถาบันต่าง ๆ ของเวียดนามเช่นหมู่บ้านที่มีหลายครอบครัว ซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมชาวนา ไม่อาจเข้าใจแบบจีนได้ จึงเป็นที่แน่นอนว่าความยากแค้นในการดำเนินชีวิตของพวกชาวนาจะต้องเพิ่มมากขึ้น ๆ ในแบบอย่างเดียวกันกับในประเทศจีน จำนวนประชากรเพิ่มสูงขึ้นรวดเร็วกว่าจำนวนข้าวปลาอาหาร ในขณะเดียวกันทางด้านสติปัญญาความนึกคิดก็ถูกจำกัดอยู่ในวงล้อมของลัทธิขงจื๊อเก่าแก่ และระบบการสอบเข้ารับราชการอันได้ช่วยผลิตชนชั้นข้าราชการที่เป็นนักปราชญ์ที่สามารถจะผูกขาดความเป็นไปของสังคมได้ แต่ทว่าไม่สามารถจะมีความคิดเห็นริเริ่มที่ตอบสนองการท้าทายของประเทศตะวันตก

ท่ามกลางความยุ่งยากทั้งหลายเหล่านี้ ความระแวงสงสัยในสถาบันจักรพรรดิและระบบเลือกที่รักมักที่ชัง ก็ทำให้ข้าราชการเป็นจำนวนมากพากันเอาใจออกห่าง การกบฏที่มีสืบเนื่องกันเป็นระยะ ๆ ทำให้ราชวงศ์เหงียนต้องพยายามรักษาอำนาจของตน จนในที่สุดผู้นำบางคนในราชวงศ์พร้อมที่จะหาทางตกลงเป็นครั้งคราวกับชาวตะวันตกที่เข้ามาบุกรุก เพื่อจัดการปราบปรามการกบฏภายในประเทศ

จักรวรรดิอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

อาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่อยู่บนพื้นทวีป ได้ก้าวเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าด้วยการติดต่อกับพ่อค้าและนักเผยแพร่ศาสนาตะวันตกอย่างมีแบบแผน เช่นเดียวกับที่มีความระมัดระวังตัวต่อการปกครองของสเปน และฮอลันดาในหมู่เกาะฟิลิปปีน และอินโดนีเซีย ต่อการปกครองของอังกฤษในอินเดีย แต่ชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้คิดไปถึงเรื่องที่ร้ายกว่านั้นก็คือ การขยายอำนาจของยุโรปใกล้ตัวเข้ามา รัฐบาลในแต่ละประเทศไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลของพม่าหรือไทย กลับไปใช้แบบฉบับการปกครองของอินเดียอันเกี่ยวข้องกับลัทธิพราหมณ์ หรือประเทศเวียดนามที่กลับไปใช้แบบฉบับอย่างของจีนตาม

ลัทธิขงจื๊อก็ตาม รัฐบาลเหล่านั้นไม่ได้มีความเหมาะสมและไม่ได้มีการเตรียมตัวในด้านความนึกคิดพร้อมที่จะมาเกี่ยวข้องกับตะวันตกได้

ในทางตรงกันข้าม ความสามารถที่จะก่อให้เกิดความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของเขตนี้ เช่น ในการผลิตข้าว ในการทำป่าไม้เขตร้อน และในการทำเหมืองแร่ เหล่านี้ยังคงด้อยพัฒนา ในขณะที่จำนวนประชากรในต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าในเขตนี้ยังคงมีบางเบากว่าของอินเดียและจีน ในพม่ามีประชากรเพียงประมาณสามหรือสี่ล้านคนและแทบจะไม่มากไปกว่านั้นในประเทศไทยและเวียดนาม (ไม่รวมเขมรและลาว) เวียดนามนั้นแม้จะเป็นประเทศที่เล็กที่สุดในบรรดาประเทศที่สำคัญ ๆ สามประเทศ กลับมีเขตเพาะปลูกข้าวที่เก่าแก่ที่สุดและมีประชากรหนาแน่นที่สุดในที่ราบลุ่มปากแม่น้ำแดงที่ติดต่อกับจีนภาคใต้ แต่เขตทางใต้ตรงบริเวณสันดอนปากแม่น้ำโขงที่มีผู้คนอยู่เบาบาง ก็ยังคงเป็นที่น่าสนใจสำหรับการแสวงหาผลประโยชน์ในยุคใหม่เช่นเดียวกับบริเวณพม่าตอนล่างและเขตประเทศไทย

ในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า การค้าและการทูตของอังกฤษมีอิทธิพลอย่างมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พ่อค้าและนักจักรวรรดินิยมชาวอังกฤษได้ช่วยปูพื้นฐานในการขยายนี้ในระยะเกือบจะสองร้อยปีก่อนหน้านั้น สมมติฐานที่มักจะกล่าวอ้างกันเสมอ ๆ ว่า การขยายตัวโพ้นทะเลของอังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า มี "สาเหตุ" จากการปฏิวัติอุตสาหกรรมภายในประเทศนั้น เป็นคำกล่าวอ้างที่เป็นความจริงเพียงครึ่งเดียว เพราะทั้งสองสิ่งนั้นได้ดำเนินไปพร้อม ๆ กันเช่นเดียวกับที่การค้าขายในระยะแรก ๆ ของจีนเริ่มต้นจากค้าใบชา ไหม และผืน ไม่ใช่เริ่มจากผลิตภัณฑ์ผ้าของเมืองแลงแคชเชียร์ ดังนั้น ฐานะของอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงเริ่มขึ้นจากสาเหตุต่าง ๆ ทางเอเชียพอ ๆ กับสาเหตุทางตะวันตก ตัวอย่างเช่น บริการด้านเรือกลไฟของอังกฤษ ระบบกฎหมายและระเบียบการของอังกฤษ ระบบการค้าเสรีและการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทำให้การอพยพเข้าประเทศของชาวจีนเป็นจำนวนล้าน ๆ คนเป็นไปได้สะดวกนับจากปี ค.ศ. ๑๘๔๐ ซึ่งชาวจีนเหล่านี้ต่อมาก็จะเป็นพลังแรงงานที่แคล่วคล่องว่องไว และเป็นชนชั้นพ่อค้าที่จัดขายปลีกย่อยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ

เป้าหมายหนึ่งที่สำคัญของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่สิบเจ็ดและสิบแปดเป็นไปทางด้านยุทธศาสตร์ คือ เพื่อให้รุดหน้าไปไกลกว่าของฝรั่งเศสและเพื่อจะได้ครอบครองอ่าวเบงกอล โดยยึดอ่าวจอดเรือทางด้านตะวันออก เนื่องจากไม่มีท่าเรืออินเดียที่ใกล้ไปกว่าบอมเบย์ เมืองท่าที่อยู่บนเส้นทางไปยังเมืองกวางตุ้งและสถานีค้า

ขายที่จะเอาไว้แข่งขันกับพวกฮอลันดา ณ เมืองมะละกาก็เป็นที่ใฝ่ฝันด้วยเช่นเดียวกัน จุดมุ่งหมายอันมาบรรจบกันเช่นนี้ได้เป็นแรงจูงใจให้มีการเสี่ยงทดลองกันมาอย่างไม่สู้จะได้ผล และมีการเสาะแสวงหาสถานที่แถบชายฝั่งทะเลของอินเดีย พม่า ไทย มลายู บอร์เนียว และชวามาเป็นเวลานานแล้ว ในที่สุดใน ค.ศ. ๑๗๘๖ นายฟรานซิส ไลท์ ผู้เคยคุมการค้าขาย "ระหว่างประเทศ" ก็ได้ขอซื้อเกาะปีนังจากสุลต่านรัฐไทรบุรีในนามของบริษัท จาก ค.ศ. ๑๘๐๕ ถึง ค.ศ. ๑๘๓๐ ปีนังถูกจัดอันดับเข้าเป็น "เขตการปกครอง" ในอันดับที่สี่ไปพร้อมกับบอมเบย์ มัทราท และกัลกัตตา แต่เกาะนั้นก็ซื้อมาแพงเกินไปและไม่เหมาะสำหรับเป้าหมายทั้งทางด้านทัพเรือและการค้า เนื่องจากไม่มีอู่จอดเรือที่ดีและขาดป่าไม้ที่มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ทั้งยังไม่อาจเทียบกับตลาดค้าที่ใหญ่โตกว้างขวางที่อยู่เหนือช่องแคบได้ อังกฤษจึงยังคงต้องการฐานทัพที่เป็นทั้งฐานทัพเรือ และศูนย์การค้าขายที่อยู่ระหว่างอินเดียและจีนอยู่อีกต่อไป

แรฟเฟิลส์และสิงคโปร์

เมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดฮอลแลนด์ใน ค.ศ. ๑๗๙๕ นั้น อังกฤษก็ได้เข้ายึดมะละกาและศูนย์ค้าขายแหล่งต่าง ๆ ของฮอลันดาเพื่อป้องกันให้พ้นเงื้อมมือของฝรั่งเศส และใน ค.ศ. ๑๘๑๑ อังกฤษได้ส่งกองทหารจำนวนหนึ่งจากมะละกา (มีทหาร ๑๒,๐๐๐ คน บรรทุกในเรือ ๑๐๐ ลำ) เข้าไปโจมตียึดเกาะชวามาจากการปกครองของฝรั่งเศสและฮอลันดา ทรัพย์เชลยเหล่านี้ของจักรวรรดิถูกส่งคืนให้แก่ประเทศเนเธอร์แลนด์ด้วยเหตุผลทางการเมือง คือ เพื่อทำให้เนเธอร์แลนด์เข้มแข็งในการต่อต้านการฟื้นฟูอำนาจของฝรั่งเศสในยุโรป แต่ในเวลานั้นที่เกาะชวาก็มีชายหนุ่มผู้เฉลียวฉลาด ชื่อ โธมัส แสตมฟอร์ด แรฟเฟิลส์ (ค.ศ. ๑๗๘๑—๑๘๒๖) เข้าปกครองอยู่เป็นเวลาห้าปีมาแล้ว (ค.ศ. ๑๘๑๑—๑๘๑๖)

แรฟเฟิลส์เป็นคนยากจน และเป็นผู้แสวงหาความรู้ด้วยตัวเองจนก้าวขึ้นมามีชื่อเสียงในการทำงานของบริษัทที่เมืองปีนังและมะละกา เขาศึกษาภาษามลายูจากชาวมลายู และใฝ่ฝันที่จะสร้างจักรวรรดิอังกฤษในท้องทะเลของโลกตะวันออก หน้าที่ของเขาในชวาคือ การหาความร่วมมือกับผู้ปกครองชาวพื้นเมืองที่จะขับไล่พวกฮอลันดาออกไป และหลังจากนั้นก็จะได้ปฏิรูปการปกครองไปตามกฎหมายระเบียบการและการเก็บภาษีซึ่งอังกฤษได้จัดทำไปแล้วในเบงกอล ระหว่างการปกครองระยะสั้นของเขา แรฟเฟิลส์พยายามที่จะประยุกต์ใช้หลักการของระบบการค้าเสรี และระบบการมีมนุษยธรรมซึ่งกำลังเฟื่องฟูอยู่ในอังกฤษขณะนั้น และถึงแม้ว่าเขาไม่สามารถจะขจัดปัญหาการใช้ทาส การบังคับใช้แรงงาน และการบังคับให้สละแรงงานทำการเพาะปลูกได้ แต่แรฟเฟิลส์ก็เริ่มวางแนวความคิดว่า

ด้วยการให้ความพิทักษ์ อันได้แก่แนวความคิดที่ว่าจุดมุ่งหมายขั้นแรกของการปกครองอาณานิคมอยู่ที่สวัสดิการของประชาชนผู้อยู่ใต้ปกครอง อย่างไรก็ดี ในด้านนิสัยใจคอแล้วแรฟเฟิลส์เป็นคนถืออำนาจอย่างจริงจังเช่นเดียวกับพวกนักปฏิรูปคนอื่น ๆ และโดยปกติเขาจะไม่ชอบการปกครองโดยทางอ้อมโดยผ่านสถาบันต่าง ๆ ของชาวพื้นเมืองมากเท่าที่นักสร้างจักรวรรดิระยะหลัง ๆ กระทำกัน เขามักจะถือ "ธรรมเนียมประเพณีและอุปาทานของชาวพื้นเมือง" ก็เพียงในเวลาที่มี "การชักชวนให้ชาวพื้นเมืองพัฒนาและมีการให้ทานจากชาวคริสต์เพื่อบรรเทาความเจ็บไข้ได้ป่วยของชาวพื้นเมือง" อันจำเป็นต้องทำ เขาได้ศึกษาเกี่ยวกับชวาอย่างละเอียด ส่งเสริมการค้นคว้าทางด้านวิทยาศาสตร์ (เขายังเป็นผู้เริ่มจัดตั้งสมาคมสัตววิทยา หรือสวนสัตว์ในเมืองลอนดอนอีกด้วย) และได้ทิ้งกฎหมายว่าด้วยอุดมการของการบริจาคให้แก่นักปกครองชาวฮอลันดาและชาวอังกฤษในเวลาต่อมา (เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของฮอลันดาในชวาให้ดูบทที่ ๙)

เมื่อชวาและมะละกากลับไปอยู่ใต้การปกครองของฮอลันดาภายหลังสงครามนโปเลียน แรฟเฟิลส์ก็ได้รับการสนับสนุนจากผู้มีอำนาจเบื้องบนของเขาในอินเดีย ที่จะให้มีการเสาะแสวงหาเมืองท่า "เหนือเมืองมะละกา" ซึ่งจะทำให้ได้ควบคุมช่องแคบด้วย ใน ค.ศ. ๑๘๑๙ แรฟเฟิลส์ได้ทำการติดต่อตกลงกับผู้อ้างสิทธิในตำแหน่งสุลต่านรัฐยะโฮร์คนหนึ่งขณะที่พวกฮอลันดาหนุนหลังพี่ชายของสุลต่านซึ่งเป็นผู้ปกครองรัฐ ทำให้แรฟเฟิลส์ได้เกาะสิงคโปร์มาด้วยการทำสนธิสัญญา พ่อค้าชาวจีนพากันมารวมกลุ่มอยู่ ณ หลักแหล่งใหม่ เขตนี้เจริญรวดเร็วในฐานะเป็นเมืองท่าที่ปลอดภาษี และในไม่ช้าก็ได้รับผลประโยชน์คุ้มค่าใช้จ่าย ด้วยสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๘๒๔ ฮอลันดาและอังกฤษต่างถอนตัวออกจากเขตการค้าของแต่ละฝ่ายอย่างแน่นอน อังกฤษยกเลิกศูนย์การค้าในสุมาตรา ฮอลันดาเลิกศูนย์การค้าของตนในอินเดียและมลายูรวมทั้งที่เมืองมะละกา

เมื่อมีที่มั่นในสิงคโปร์และปีนัง กับทั้งไม่ต้องเผชิญกับการแข่งขันของฮอลันดาอีกต่อไป ทำให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในมลายู พร้อมที่จะทุ่มเทหนักไปในเรื่องการค้าขาย โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับการเมืองหรือการขยายเขตแดนอีกต่อไป แต่แม้กระนั้นบรรดาเจ้าหน้าที่ของบริษัทที่ผู้ซึ่งกำลังพยายามอำนวยความสะดวกให้แก่การค้าขายอยู่ที่นั่นก็ยังจำต้องออกกฎหมายและระเบียบการอันเป็นพื้นฐานที่จำเป็นต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจและขณะที่ต้องระมัดระวังประเทศไทยไม่ให้ขยายอิทธิพลไกลลงมาทางใต้บนคาบสมุทรมลายู ก็ยังต้องคอยปราบปรามการคุกคามของพวกโจรสลัด ซึ่งมีมากขึ้นเพราะการขยายตัวทางการค้า เรือของพวกโจรสลัด (เรือใบของชาวมลายูและบางครั้งเรือหนักเกินกว่า ๑๐๐ ตัน บรรทุกคนได้ ๕๐ คน หรือมากกว่านั้น) สามารถเข้าปล้นสะดมเรือค้าขายและหลบหลีก

การจับกุมตรงปากแม่น้ำที่ตื้น ๆ กับแถบน่านน้ำของเกาะต่าง ๆ ตลอดทางจากเกาะเซลีเบส และฟิลิปปีนไปจนถึงสุมาตรา โดยเฉพาะแถบชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันตกเฉียงเหนืออันยาวเหยียดของเกาะบอร์เนียว

ภาระของพวกชาวผิวขาวบนเกาะบอร์เนียว

ยกเว้นเรื่องมีการทำเหมืองทองคำของกลุ่มประชาคมชาวจีนที่อพยพเข้ามาแล้ว เกาะบอร์เนียวไม่มีช่องทางสำหรับการค้าขายมากนัก เพราะภูมิประเทศไม่อำนวยความสะดวก กล่าวคือ ปราศจากถนนหนทาง มีแต่ป่าดงดิบและภูเขาภายในพื้นที่มากมาย แต่บอร์เนียวอยู่ติดกับเส้นทางเดินเรือสำเภาสมัยก่อนของจีน ซึ่งปัจจุบันเป็นเส้นทางค้าขายของจีนและผ่านเกาะบอร์เนียวทั้งทางด้านตะวันออกและตะวันตก จากความไม่สามัคคีของบรรดาประมุขชาวมลายู คือ สุลต่านมุสลิมในท้องถิ่นต่าง ๆ และการผูกขาดของชาวฮอลันดา จนถึงขนาดปราบการค้าขายของท้องถิ่น รวมทั้งนำอาวุธสมัยใหม่เข้ามาในประเทศเหล่านี้ ล้วนแต่ช่วยสนับสนุนให้มีพวกโจรสลัดเกิดขึ้นในหมู่ชนเผ่าที่ทรหดและชอบล่าหัวมนุษย์ เช่น เผ่าไดอักและชนเผ่าอื่น ๆ ในซาราวักและบรูไน (อันเป็นชื่อที่ทำให้เกิดชื่อบอร์เนียวขึ้นมา) ช่องทางที่น่าจะทำการค้าขายและความอ่อนแอของการปกครองท้องถิ่นได้ทำให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมีความสนใจอยู่ตลอดมา แต่ก็ไม่เกิดผลที่แน่นอนจริงจังประการใด ขณะที่แรฟเฟิลส์อยู่ในชวาเคยเตรียมการที่จะเข้ายึดครองบอร์เนียว แต่ไร้ผล เนื้อที่ส่วนใหญ่ของเกาะบอร์เนียวอยู่เหนือเส้นศูนย์สูตร และจากการปักปันเขตแดนด้วยสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๘๒๔ ทำให้อยู่นอกเขตอิทธิพลฮอลันดา

เจมส์ บรุ้ค (ค.ศ. ๑๘๐๓—๑๘๖๘) ชาวอังกฤษผู้นิยมแรฟเฟิลส์อย่างจริงจังได้นำกฎหมายและระเบียบแบบแผนเข้ามาในซาราวัก และปราบพวกโจรสลัดกับชาวป่าเผ่าที่ล่าหัวมนุษย์ลงได้ เจมส์ บรุ้ค เติบโตขึ้นมาในอินเดียและได้รับมรดกก้อนเล็ก ๆ ก้อนหนึ่ง ใน ค.ศ. ๑๘๓๙ เขาเดินทางด้วยเรือใบของเขาเองมาถึงคูชิง และเข้าร่วมในการดำเนินชีวิตแบบพื้นเมืองและในเรื่องการเมือง และทำไมตรีกับผู้ปกครองชาวมลายู ผ่ายหลังนั้นเป็นทายาทและผู้สำเร็จราชการของสุลต่านรัฐบรูไนซึ่งมีรัฐซาราวักเป็นเขตเมืองขึ้น แต่ว่าต้องใช้ความยากลำบากอย่างมากในการควบคุมซาราวัก ในยามที่ต้องเผชิญทั้งกับพวกโจรสลัดทั้งการทุจริตคดโกงและการกบฏ ภายหลังจากที่เขาได้รับความช่วยเหลืออย่างจริงจังจากเจมส์ บรุ้ค ในการปราบพวกกบฏและโจรสลัดแล้ว เขาก็ได้แต่งตั้งให้บรุ้คดำรงตำแหน่งราชาและข้าหลวงปกครองแคว้นซาราวักใน ค.ศ. ๑๘๔๑

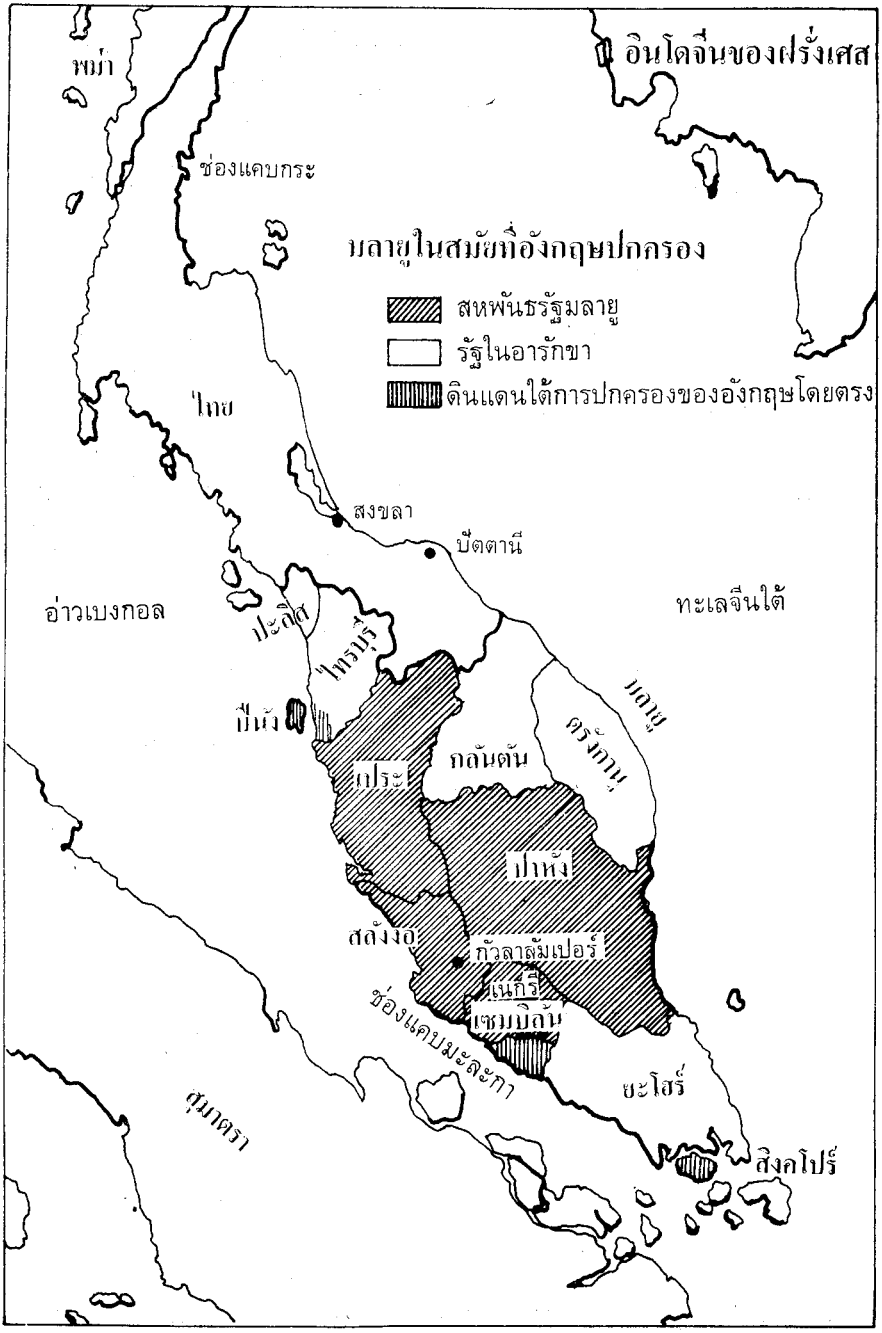
ราชาบรุ้คก็ได้กลายมาเป็นผู้มีความสำคัญในฐานะเป็นผู้ทรงความยุติธรรม และผู้ปราบโจรสลัด เรือกลไฟของกองทัพเรืออังกฤษได้ช่วยเขาปราบบรรดาโจรสลัดด้วย เป็นบริการที่ทัพเรืออังกฤษได้กระทำอยู่แถบชายฝั่งทะเลของจีน บรุ้คและผู้สืบเชื้อสายในครอบครัวของเขาได้ปกครองซาราวักอย่างชนิดเป็นผู้กุมอำนาจเด็ดขาดมาเป็นเวลานานกว่าหนึ่งศตวรรษ ดำเนินการปกครองอย่างชนิดเป็นกันเอง มีมนุษยธรรมและคุณธรรมแก่ชนเผ่าไดอัก และประชากรมลายูพื้นเมืองอื่นๆ ช่วยขัดขวางการเข้ามาลงทุนของชาวตะวันตกและการสำรวจของชาวตะวันตกลดน้อยลงไป

รัฐซาราวักภายใต้การปกครองของราชาบรุ้คได้ค่อยๆ ขยายขึ้นไปทางเหนือ รวมดินแดนบางส่วนที่ล้าสมัยของสุลต่านรัฐบรูไน ทั้งสองเขตนั้นได้กลายมาเป็นรัฐในความคุ้มครองของอังกฤษใน ค.ศ. ๑๘๘๘ เช่นเดียวกับเขตบอร์เนียวเหนือของอังกฤษ ได้ขอเช่าจากสุลต่านรัฐบรูไนและสุลต่านซูลู ผู้หนุนหลังองค์การนี้มีหุ้นส่วนคนหนึ่งของบริษัทเดนท์และสหายในประเทศจีนรวมอยู่ด้วย ได้กฎบัตรจากรัฐบาลใน ค.ศ. ๑๘๘๑ เป็นบริษัทสุดท้ายที่ได้กฎบัตรจากรัฐบาลอังกฤษ มอบอำนาจให้บริหารดินแดนต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เขตชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกเฉียงเหนือของบอร์เนียวมีแบบฉบับของการปกครองแตกต่างกันไป และภายใต้ความแตกต่างเช่นนี้ทั้งหมดก็เข้าร่วมอยู่ใต้การปกครองอังกฤษ

รัฐมลายู

การปกครองของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ในเขตอาณานิคมบริเวณช่องแคบมลายู (ซึ่งรวมกันขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๒๖ แยกจากเขตสิงคโปร์ มะละกาและเกาะปีนัง พร้อมด้วยดินแดนภายในที่เรียกมณฑลเวลสลีย์) นั้น มุ่งที่จะส่งเสริมการค้าขายและไม่เข้าไปแทรกแซงในเรื่องของการเมืองที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาของรัฐมลายู รัฐทางภาคเหนืออันได้แก่รัฐไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานู เป็นเขตเมืองขึ้นของประเทศไทย ทุกรัฐต่างตกอยู่ในสภาพที่มีการขัดแย้งแย่งชิงอำนาจการปกครอง และสภาพวุ่นวายยุ่งยากในบางครั้ง ซึ่งดูตรงกันข้ามกับผลกำไรทางเศรษฐกิจที่หอการค้าของสิงคโปร์เก็บได้ หลังจากที่เขตอาณานิคมบริเวณช่องแคบมลายูได้ถูกโอนจากกระทรวงอาณานิคมอินเดียให้ไปมีฐานะเป็นเอกราชมากขึ้น คือ อยู่ในจักรภพอังกฤษภายใต้ความดูแลของกระทรวงอาณานิคมใน ค.ศ. ๑๘๖๗ แล้ว ผู้ปกครองอังกฤษก็ดูจะมีโอกาสที่จะเข้าไปแทรกแซงในเรื่องเศรษฐกิจของมลายูมากขึ้น และทำให้เศรษฐกิจดีขึ้นด้วยการปกครองอันทันสมัย

ภาวะบีบบังคับอันทำให้อังกฤษมีโอกาสเข้ามาแทรกแซง เกิดจากการปกครองตามแบบเก่าของบรรดาสุลต่านมลายู ซึ่งเมื่อต้องเผชิญกับการพัฒนาประเทศแบบใหม่ก็ไม่อาจจะ

พม่า
อินโดจีนของฝรั่งเศส
ช่องแคบกระ
มลายูในสมัยที่อังกฤษปกครอง
สหพันธรัฐมลายู
รัฐในอารักขา
ดินแดนใต้การปกครองของอังกฤษโดยตรง
ไทย
สงขลา
ปัตตานี
อ่าวเบงกอล
ทะเลจีนใต้
ปะลิส
ไทรบุรี
ปีนัง
เปรัค
กลันตัน
ตรังกานู
ปาหัง
สลังงอ
กัวลาลัมเปอร์
เนกิริ
เซมบิลัน
ช่องแคบมะละกา
ยะโฮร์
สุมาตรา
สิงคโปร์

แก้ปัญหาได้ โดยเฉพาะปัญหาใหญ่ คือ ปัญหาคนอพยพจากเขตจีนภาคใต้เข้ามาในประเทศมากมาย พวกที่เข้ามาแล้วก็มาจัดตั้งชุมนุมที่มีศูนย์วัฒนธรรมของพวกตัวเอง แต่ละชุมนุมจะมีหัวหน้าอยู่ในตำแหน่ง "กัปตันจีน" บรรดานายทุนเล็ก ๆ ชาวจีนนั้นในไม่ช้าก็ได้ปรับปรุงการทำเหมืองแร่ดีบุกของมลายู ซึ่งเจ้าของเหมืองชาวจีนรวมตัวเป็นกลุ่มต่าง ๆ ที่ชิงดีชิงเด่นกันอยู่ในสมาคมจารึกสามตัวและต่อสู้ฆ่าฟันกันอยู่ทั่วไป สิงคโปร์นั้นมีชาวจีนอยู่จำนวนครึ่งหนึ่งนานแล้ว และสมาคมลับทั้งหลายที่นั่นได้มีอิทธิพลครอบงำบรรดาโรงยาฝิ่น คณะอั้งยี่และบรรดาหญิงโสเภณี (มีผู้ชายมากกว่าผู้หญิงประมาณ ๑๐ ต่อ ๑ ในชุมนุมชาวจีนโพ้นทะเลเหล่านี้ในระยะแรก ๆ) มีโจรสลัดอยู่ตามแถบชายฝั่งทะเล มีการจลาจลของชาวจีนและการต่อสู้ของพวกอั้งยี่ต่าง ๆ ในใจกลางเมืองที่สำคัญ ๆ และยังถูกพ่อค้าชาวอังกฤษเรียกร้องให้มีกฎหมายและระเบียบแบบแผนเข้าด้วยอีก จึงทำให้สุลต่านมลายูในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าค่อย ๆ เห็นว่าวิธีแก้ปัญหาที่ดี คือ การแสวงหาความช่วยเหลือจากอังกฤษในการดำเนินการปกครอง

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ การตั้งผู้สำเร็จราชการตามคำร้องขอของประมุขชาวพื้นเมือง ซึ่งโดยทฤษฎีแล้วจะทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาขององค์ประมุข แต่โดยทางปฏิบัติแล้วจะเป็นผู้ดำเนินการปกครองแทนในทุก ๆ เรื่อง ยกเว้นแต่เรื่อง "ศาสนาและจารีตประเพณีของชาวมลายู" การปฏิบัติเช่นนี้จัดทำกันเป็นครั้งแรกในรัฐเประใน ค.ศ. ๑๘๗๔ และต่อมาทำในรัฐสลังงอ ดังเช่นที่สุลต่านได้กล่าวว่า "ข้าพเจ้าจะรู้สึกยินดียิ่ง ถ้าหากสหายของข้าพเจ้า (เช่นนายแฟรงค์ สเวตเตนแฮม ผู้เป็นที่ปรึกษาชาวอังกฤษ) จะทำให้ประเทศของข้าพเจ้าดำเนินไปในทางที่ถูกต้องและเรียกเก็บภาษีของประเทศได้ทั้งหมด" ต่อมาระบบการปกครองทางอ้อมโดยผ่านผู้สำเร็จราชการเช่นนี้ ก็ได้แพร่หลายไปยังรัฐเนกรีเซมบิลันและรัฐปาหัง บรรดาสุลต่านยังคงธำรงฐานะทางการเมือง ความมั่งคั่งหรูหรา พิธีการต่าง ๆ และรายได้ที่แน่นอน ส่วนภาษีที่ไม่มีหลักเกณฑ์ อุปสรรคต่าง ๆ ของการค้าขาย การมีทาส และการตกเป็นทาสเพราะหนี้สินเหล่านี้ถูกยกเลิกไปหมด มีการสร้างถนนติดต่อเชื่อมโยงกับเหมืองแร่ดีบุก จัดตั้งระบบการเก็บภาษี ท้องพระคลังของรัฐ หน่วยตำรวจ และบริการด้านสาธารณสุขกับด้านการศึกษา การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เหล่านี้ ส่วนใหญ่ทำได้สำเร็จเพราะได้อาศัยความร่วมมือ มีผู้บันทึกเอาไว้ว่าผู้สำเร็จราชการแต่ละคนได้พยายามที่จะให้ "ชนชั้นผู้ปกครองชาวมาเลย์ได้มาทำงานร่วมกันกับเขา เพื่อที่ว่าคนเหล่านั้นจะได้มีส่วนร่วมในพระราชบัญญัติการปกครองฉบับต่าง ๆ และจะได้มีความภาคภูมิใจในแผนงานทั้งหลาย ซึ่งพวกเขามีสิทธิที่จะพิจารณาตัวเองว่าได้มีส่วนรับผิดชอบอยู่ด้วย" สุลต่านจะเรียกประชุมสภาแห่งรัฐซึ่งประกอบด้วยผู้สำเร็จราชการอังกฤษ บรรดาหัวหน้ากลุ่มชาว

มาเลย์และผู้นำชาวจีน เป็นสภาที่จะพิจารณากฎหมายทั้งหมดและตรวจสอบการปกครอง รวมทั้งในเรื่องการศาลด้วย

ระบบที่ปรับปรุงใหม่เช่นนี้ จำเป็นที่จะต้องมีความร่วมมือในการประสานงานกัน ซึ่งก็ได้รับการตอบสนองหลังปี ค.ศ. ๑๘๙๖ เมื่อรัฐเประ สลังงอ เนกรีเซมบิลัน และปาหังได้มารวมกันอยู่ภายในสหพันธรัฐมลายู โดยมีสำนักงานข้าราชการฝ่ายพลเรือนและรัฐบาลกลางอยู่ที่เมืองกัวลาลัมเปอร์ เซอร์แฟรงค์ สเวตเตนแฮม ได้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการส่วนกลางคนแรก และใน ค.ศ. ๑๙๐๙ ได้มีการจัดตั้งคณะมนตรีสหพันธ์ซึ่งรวมบรรดาสุลต่านและข้าหลวงทั้งหลาย ในปีเดียวกัน ประเทศไทยก็ยกเลิกอำนาจที่มีอยู่เหนือรัฐไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานู รัฐทั้งหลายเหล่านี้รวมทั้งรัฐยะโฮร์ก็ยังคงมีการปกครองตนเองพอสมควร โดยเป็นกลุ่มรัฐที่อยู่นอกสหพันธรัฐมลายูแต่อยู่ภายใต้ความดูแลคุ้มครองของอังกฤษ ในขณะเดียวกัน เศรษฐกิจของมลายูนั้นผลิตดีบุกได้ประมาณครึ่งหนึ่งที่ผลิตได้ทั้งหมดของโลก และในไม่ช้าก็อาจจะผลิตยางได้เป็นจำนวนครึ่งหนึ่งของโลกด้วยเช่นกัน

ความสำเร็จของอังกฤษในการนำการปกครองอันทันสมัยมาให้แก่มลายูได้เช่นนี้ เป็นเพราะสิ่งต่าง ๆ ประกอบกันหลายอย่าง เช่นเรื่องอำนาจการปกครองที่แตกกระจัดกระจายในหมู่ประมุขที่ปกครองแบบเผด็จการจำนวนสิบสองคน ซึ่งประมุขแต่ละคนเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดในท้องถิ่นแต่ไม่มีผู้ใดเป็นประมุขแห่งชาติ เรื่องการเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของชุมนุมชาวจีน ซึ่งไม่มีการผสมปะปนไปกับชาวพื้นเมือง แต่เป็นชุมนุมที่ขยันขันแข็งและมีผลิตผลอันจะทำให้ผู้ปกครองชาวอังกฤษและมลายูต้องเผชิญกับปัญหานั้น เรื่องการมีดีบุกและยางเป็นสินค้าออกอย่างเหลือเฟือจนน่าประหลาดใจ ซึ่งอาจจะได้ช่วยอาณาจักรใดอาณาจักรหนึ่งให้มีอำนาจรุ่งโรจน์ไปแล้ว ด้วยเหตุนี้การปราบปรามโดยใช้กำลังอาวุธจึงไม่จำเป็น เพราะว่าการพัฒนาทางเศรษฐกิจและทางการเมืองได้จัดทำกันมาตั้งแต่เริ่มแรกแล้ว และทำให้ลัทธิชาตินิยมในมลายูเกิดขึ้นอย่างเชื่องช้า และตามความเป็นจริงแล้วมีประชากรจำนวนเพียงครึ่งเดียวเท่านั้นที่เป็นชาวมลายู เพราะว่าเงินทุนของอังกฤษและการปกครองของอังกฤษนั้นเข้ามาพร้อม ๆ กันกับบรรดาผู้ขายแรงงานชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศนี้ เริ่มต้นด้วยชาวจีนที่เข้ามาเป็นแรงงานให้แก่การทำเหมืองแร่ดีบุก และต่อมาคือชาวอินเดียซึ่งมาเป็นแรงงานให้แก่การทำไร่ยาง เงินทุนของอังกฤษ จีน และอินเดีย จึงมีอิทธิพลครอบคลุมเศรษฐกิจใหม่ที่มั่งคั่ง ในมลายูก็เหมือนในบอร์เนียว คือองค์กรทางการเมืองและวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีต่างแตกแยก และไม่มีพลังเพียงพอที่จะสร้างอำนาจปกครองที่มีสันติสุข หรือมีกฎหมายหรือสร้างความเจริญทางด้านการคมนาคมติดต่อ ทาง

ด้านการค้าขาย การลงทุน และการผลิต ซึ่งอำนาจการปกครองของอังกฤษสามารถจะอำนวยให้ได้ ผลก็คือชาวมลายูได้เห็นว่า ประเทศของตนนั้นเปลี่ยนแปลงไปด้วยการพัฒนาอันทันสมัย แต่ทว่าประชาชนมลายูมิได้อยู่ในฐานะเป็นนายของประเทศนั้นอีกต่อไป

การผนวกประเทศพม่า

พม่าเป็นอีกประเทศหนึ่งที่มีโครงสร้างทางการเมืองในด้านกฎหมายและระเบียบวินัยเพียงพอที่จะสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจได้ แต่กลับต้องเสียอำนาจอธิปไตยเช่นเดียวกันระหว่างคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า อำนาจของกษัตริย์พม่าตกต่ำลงและสูญสิ้นไปในที่สุด ซึ่งส่วนหนึ่งนั้นเป็นเพราะผลจากการบีบคั้นของอังกฤษ และอีกส่วนหนึ่งนั้นเกิดจากความอ่อนแอภายในประเทศของพม่าเอง ชาวพม่าได้ครอบครองประเทศพม่าก็ด้วยการปราบปรามเอาชนหมู่น้อยทั้งหลายที่มีอยู่ก่อนมาเป็นข้าของตน ทั้งที่ยังคงไม่มีการรวมกันทางการเมือง ชนหมู่น้อยเหล่านี้ประกอบด้วยชาติมอญที่เจริญมาก่อนแล้ว (ปัจจุบันเรียกว่าพวกตะเลง) และพวกกะเหรี่ยงพื้นเมืองในเขตพม่าภาคใต้ พวกยะไข่แถบชายฝั่งทะเลด้านตะวันตก พวกเผ่าฉินซึ่งค่อนข้างล้าหลังอยู่ในเขตตะวันตกเฉียงเหนือ พวกกะฉิ่นซึ่งชอบการสู้รบในเขตเหนือสุด และท้ายที่สุดก็มีพวกไทยใหญ่ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยมีพวกเจ้าชายของเขาได้ปกครองพม่าภาคเหนือมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ

พลังสำคัญที่ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมก็คือ พุทธศาสนา ซึ่งมีวินัยอันเคร่งครัดของพวกพระ (สงฆ์) เป็นผู้ทำหน้าที่ดูแลระเบียบทางศีลธรรมของสังคม ช่วยทำให้เกิดค่านิยมทางศาสนาอย่างเดียวกันในกลุ่มคนทุกเชื้อชาติและทุกจารีตประเพณี เด็กชายต่างได้รับการศึกษาขั้นประถมในโรงเรียนวัด และพวกบุรุษเกือบทุกคนสามารถบวชเป็นพระในระยะสามเดือนหรือจะนานกว่านั้นก็ได้

แต่ก็นับว่าเป็นโชคร้ายที่บรรดากษัตริย์พม่าแห่งราชวงศ์กอนบอง ที่พระเจ้าอลองพญาได้ทรงตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๗๕๒ ใช้อำนาจเด็ดขาดของพระองค์หนักไปในการทำสงครามเพื่อชัยชนะ และทำให้ประเทศยากจนด้วยการบังคับใช้แรงงานและการสร้างปราสาทราชวังกับเจดีย์ต่าง ๆ ในสี่ปีแรกของรัชสมัยของพระเจ้าโพธิพญา (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๘๒—๑๘๑๙) ทรงประหารชีวิตคู่แข่งขันในพระราชวงศ์ทั้งหมด กับทั้งให้สร้างเมืองหลวงใหม่นอกเมืองอังวะ ไปรบชนะแคว้นยะไข่ และเข้าโจมตีประเทศไทยด้วยการยกกองทัพไปสี่ทาง แต่ก็ไร้ผล

การที่พม่าปราบกบฏในแคว้นยะไข่ภายหลังจากที่มีชัยชนะแคว้นนี้แล้ว ได้ก่อให้เกิดปัญหาพรมแดนกับประเทศอินเดียของอังกฤษเป็นระยะ ๆ การกระทบกระทั่งกันเพิ่มมาก

ขึ้นในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๒๐ เมื่อแม่ทัพพม่าผู้มีความทะเยอทะยานได้เข้ายึดแคว้นอัสสัมและแคว้นมณีปุระ และเตรียมแผนการที่จะเข้าบุกรุกเบงกอลต่อไป อังกฤษต่อต้านด้วยการเข้ายึดเมืองย่างกุ้งได้อย่างน่าพิศวงใน ค.ศ. ๑๘๒๔ และแม้ว่าจะเดินทัพได้ล่าช้าเพราะต้องเผชิญทั้งฝน เผชิญกับการขาดยานพาหนะขนส่ง และโรคภัยไข้เจ็บที่ทำให้ต้องสูญเสียทหารไปจำนวนมากก็ตาม แต่กองทหารอินเดียของอังกฤษก็บุกจากเมืองแปรขึ้นไปตามลำแม่น้ำอิระวดี (ซึ่งใช้เดินเรือได้ในระยะประมาณหนึ่งพันไมล์) ได้ในที่สุด ใน ค.ศ. ๑๘๒๖ ณ เมืองยันดาโบ ซึ่งไม่ไกลจากเมืองอังวะนัก ได้มีการทำสนธิสัญญาอันทำให้อังกฤษได้แคว้นยะไข่ มณีปุระ อัสสัม และเขตชายฝั่งตะนาวศรี พร้อมกับได้เงินค่าปฏิกรรมสงครามหนึ่งล้านปอนด์สเตอร์ลิง และคำมั่นสัญญาว่าจะมีการแลกเปลี่ยนทูตและการเจรจาทำสนธิสัญญาการค้าต่อไป

ด้วยเหตุนี้ สงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษครั้งที่หนึ่ง จึงทำให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษได้เข้าปกครองเขตตะนาวศรี เป็นการปิดช่องทางที่สำคัญของการเข้าบุกรุกกันระหว่างชาวพม่ากับชาวไทย มีการนำเอาระบบการศาลและระเบียบการเก็บภาษีเข้ามาใช้ แต่การปกครองที่เมืองมะละแหม่งถูกจัดให้ขึ้นอยู่กับเมืองกัลกัตตา และไม่เพียงแต่จะนำเอากฎหมายอินเดียของอังกฤษเข้ามาใช้ ณ ที่นี้เท่านั้น แต่อังกฤษยังนำเอาผู้รับเหมาชาวอินเดียเข้ามาด้วย ขณะที่มีชาวจีนอพยพมาจากเกาะปีนัง ระเบียบการทางสังคมอันเก่าแก่ในเขตนี้ของพม่าจึงเริ่มสูญสิ้น แม้ว่าประชากรและข้าวที่ผลิตได้จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วก็ตาม ในขณะเดียวกันก็ปกครองแคว้นยะไข่จากเบงกอลตามแนวทางของอินเดียแท้ ๆ มากกว่านี้

ในระหว่างเวลานั้น ย้อนกลับมาดูที่เมืองหลวงของพม่า บรรดากษัตริย์พม่าดูเหมือนยังคงปกครองแบบทรราชย์และหยิ่งยโส พระเจ้าพะคะยีดอ (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๑๙—๑๘๓๘) และพระเจ้าสารดี (ค.ศ. ๑๘๓๘—๑๘๔๖) ทั้งสองพระองค์ต่างก็เสียพระสติ กษัตริย์พระองค์หลังและพระเจ้าพุกามมิน (ค.ศ. ๑๘๔๖—๑๘๕๓) ทรงให้ประหารชีวิตเชื้อพระวงศ์และคู่แข่งขันของพระองค์จำนวนมาก การปกครองเป็นไปในแบบกดขี่บังคับหนักยิ่งขึ้น และเจ้าหน้าที่ปกครองก็ล้วนแล้วแต่เป็นพวกต่อต้านอังกฤษชนิดหัวรุนแรง ต่างมีความรู้เกี่ยวกับโลกภายนอกแต่เพียงเล็กน้อย การติดต่อทางการทูตถูกตัดขาด แม้ว่าการค้าขายของอังกฤษจะขยายตัวขึ้นก็ตาม ในสงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษครั้งที่สอง ค.ศ. ๑๘๕๒—๕๓ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยเหตุการณ์อันเล็กน้อย อังกฤษได้เข้ายึดเมืองย่างกุ้งและเมืองพะโค ซึ่งอังกฤษได้รวมเข้ามาไว้ในอำนาจด้วยการประกาศอ้างแต่เพียงฝ่ายเดียวใน ค.ศ. ๑๘๕๒ ใน ค.ศ. ๑๘๖๒ เขตตะนาวศรี ยะไข่และพะโคถูกจัดรวมเข้าไว้ในเขตพม่าของอังกฤษ (คือเขตพม่าตอนล่าง)

ในฐานะเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดีย เมืองหลวงของเขตนี้คือเมืองย่างกุ้ง ซึ่งปรากฏว่าเป็นเมืองท่าทันสมัยแห่งหนึ่ง ก็ได้กลายเป็นแหล่งส่งไม้สักที่มีค่าและส่งข้าวออกเพิ่มขึ้นสม่ำเสมอจากเขตสันดอนปากแม่น้ำอิระวดีที่อุดมสมบูรณ์ และยังมีเขตป่าทึบที่ชื้นแฉะที่รอคอยการสำรวจอันทันสมัยอยู่อีก การที่มีผู้ฉนอพยพลงมาอย่างมากมายจากเขตใจกลางที่แห้งแล้งของเขตพม่าภาคเหนือ ประกอบกับการเดินเรือกลไฟทั้งส่วนภูมิภาคและระหว่างประเทศไปยังตลาดค้าในอินเดียและผ่านคลองสุเอซไปยังยุโรป ได้ช่วยให้ผลิตผลทางการปลูกข้าวได้ผลเพิ่มขึ้นถึงหกเท่าในช่วงหลังของคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า

โดยอาศัยการปกครองของอังกฤษในเขตพม่าตอนล่าง และความร่วมมือของชนหมู่น้อยพวกมอญและกะเหรี่ยง ทำให้อังกฤษสามารถปราบพวกต่อต้านและความยุ่งยากวุ่นวายที่เกิดจากพวกกองโจรปล้นสะดม (ดาคอยต์ เป็นคำภาษาอินเดีย หมายถึงกลุ่มพวกปล้นชโมย) ซึ่งมักจะมีประมุขของหมู่บ้านชาวพม่าที่รับตำแหน่งโดยการสืบสายโลหิตเป็นผู้นำ ผู้ปกครองชาวอังกฤษได้จัดตั้งระบบผู้ปกครองท้องถิ่นระบบใหม่ขึ้นใช้ ประกอบด้วยหัวหน้าหมู่บ้าน กองตำรวจ ผู้เก็บภาษีอากร และพนักงานปกครองชุดหนึ่ง แต่โครงร่างใหม่นี้ชาวต่างชาติเป็นผู้จัดทำ และการปฏิบัติอย่างหรูหราผิวเผินจึงไม่ได้ช่วยตรวจสอบความแตกแยกที่ยังคงมีอยู่ต่อไปของสังคมเก่า

พระเจ้ามินดงมิน กษัตริย์พม่าองค์ต่อไปทรงครองราชย์ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๕๓ ถึง ๑๘๗๘ ทรงเป็นกษัตริย์ที่ผิดแปลกไปจากกษัตริย์องค์ก่อนๆ เพราะทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่แท้จริง ต่อต้านการสงครามและการนองเลือดอย่างผู้มีมนุษยธรรม และระมัดระวังปัญหาพื้นฐานของการติดต่อเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตก และแม้ว่าจะมิได้เป็นประมุขที่ทรงอำนาจในอาณาจักรที่มากด้วยระเบียบประเพณี แต่ทว่าเป็นอาณาจักรที่อ่อนกำลังและถูกล้อมด้วยดินแดนอยู่ชั่วขณะนี้พระองค์ก็ยังประสบความสำเร็จในการรักษาสัมพันธไมตรีกับอังกฤษอย่างมีสันติสุข ในขณะที่ดำรงพระองค์เป็นผู้อุปถัมภ์ที่สำคัญของพุทธศาสนา ใน ค.ศ. ๑๘๕๗ พระองค์ทรงเริ่มสร้างเมืองหลวงขึ้นใหม่ ณ เมืองมัณฑะเลย์ ใกล้กับเมืองอังวะ ให้เป็นศูนย์กลางทางศาสนาและวัฒนธรรม ประดับประดาด้วยวัดวาอาราม สถูป และพระราชวัง เช่นเดียวกับให้สร้างนครของกษัตริย์ขึ้นไว้ภายในเมือง ห่างจากคูและกำแพงเมืองเข้าไปเป็นระยะห้าไมล์ ณ ที่นั่นใน ค.ศ. ๑๘๗๑ พระเจ้ามินดงมินได้เรียกประชุมสภาสงฆ์ครั้งที่ห้า เป็นการประชุมสงฆ์ครั้งยิ่งใหญ่ ซึ่งมีการท่องบทสวดพระไตรปิฎกทั้งหมด อันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนา พระเจ้ามินดงมินยังได้ทรงเริ่มปรับปรุงการบริหารให้ทันสมัยด้วยการตั้งอัตราเงินเดือนที่แน่นอนให้แก่บรรดาข้าราชการ และอัตราภาษีรายได้ที่เรียกเก็บจากแต่ละครอบครัว แต่การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยก็มีอุปสรรคอย่างมากด้วยการขาดการติดต่อกับชาว

ตะวันตก คณะสอนศาสนาคริสเตียนมีบทบาทมากในเขตพม่าตอนล่าง โดยเฉพาะในหมู่พวกกะเหรี่ยง สืบมาตั้งแต่ผู้บุกเบิกชาวอเมริกันในนิกายแบบทิสม์ที่ชื่อ แอดโดนิแรม จั๊ดสัน ได้เข้ามาถึงที่นั่นใน ค.ศ. ๑๘๑๓ แต่ยังคงเข้าไปไม่ถึงเขตพม่าตอนบนเสียส่วนใหญ่

เมื่อการค้าของชาวต่างชาติในเขตพม่าตอนล่างเริ่มจะเฟื่องฟู พ่อค้าชาวอังกฤษก็อดไม่ได้ที่จะหาทางบีบบังคับ เพื่อให้ได้อภิสิทธิ์ทางการค้าภายในอาณาเขตพม่าตอนบน สนธิสัญญาพาณิชย์ของปี ค.ศ. ๑๘๖๒ และ ๑๘๖๗ แม้จะเป็นการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กันในหลายลักษณะ แต่ก็เป็นการจัดตั้งระบบอภิสิทธิ์ของอังกฤษในทำนองที่ค่อนข้างจะคล้ายคลึงกับระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคในประเทศจีน เช่น ให้สิทธิแก่อังกฤษที่จะทำการค้าขายในท้องที่ทุกแห่ง การเก็บภาษีศุลกากรพม่าจะเรียกเก็บได้ในอัตราร้อยละห้า ให้มีผู้แทนผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอยู่ในราชสำนักเมืองมัณฑะเลย์ ให้มีการเดินเรือในแม่น้ำอิระวดีขึ้นไปจนถึงเมืองบาโมพร้อมกับให้มีสถานกงสุลที่นั่น และให้อังกฤษมีอำนาจทางการศาลพอประมาณต่อคนในบังคับอังกฤษ บริษัทต่างๆ ของอังกฤษได้พัฒนาผลกำไรที่แน่นอน และบางทีก็มากกว่าที่คาดหมายเสียอีกในการจัดดำเนินงานส่งข้าวและไม้สักเป็นสินค้าออก และในการเดินเรือกลไฟในลำแม่น้ำสายใหญ่ๆ ยิ่งกว่านั้นในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ หอการค้าแห่งเมืองย่างกุ้ง ได้ร่วมกับบรรดาผู้ที่คิดว่าเขตจีนตะวันตกเฉียงใต้เป็นเขตในความฝันที่มีแร่ธาตุอุดมสมบูรณ์ และแสวงหาวิธีที่จะเปิดเส้นทางค้าขายเก่าแก่ระหว่างจีนกับพม่าเพื่อตัดหน้าฝรั่งเศส ชาวอังกฤษที่ห้าวหาญได้สำรวจเส้นทางนี้ใน ค.ศ. ๑๘๖๓ และ ๑๘๖๘ อันเป็นระยะเดียวกันกับที่ชาวฝรั่งเศสผู้ทรหดเท่าๆ กันได้สำรวจลำแม่น้ำโขงขึ้นไป และเข้าไปถึงมณฑลยูนนาน การที่จีนลุกขึ้นปราบกบฏของพวกมุสลิม (ในภาษาพม่าเรียกว่า ปั่นเท) ในเขตจีนตะวันตกเฉียงใต้ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ และกิจกรรมของพวกฝรั่งเศสที่เมืองฮานอย กับกิจกรรมสำรวจเส้นทางสายใหม่ในลำแม่น้ำแดงไปยังมณฑลยูนนาน (ดูหน้า ๕๕๑) ได้ช่วยทำให้การชิงดีชิงเด่นกันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสมีมากขึ้น

พระเจ้ามินดงมินทรงตกอยู่ในสภาพที่หมดหวัง ทรงพยายามที่จะขจัดการชิงดีชิงเด่นของชาวยุโรป พระองค์ทรงส่งคณะผู้แทนไปยังยุโรปในกลางทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๕๐ และส่งไปอีกครั้งหนึ่งใน ค.ศ. ๑๘๗๒ เพื่อพยายามเน้นเรื่องความเป็นเอกราชของพระองค์จากอังกฤษซึ่งขณะนี้ได้ควบคุมวิธีการที่สำคัญของพระองค์ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับโลก รวมทั้งวิธีการใช้อาวุธแบบตะวันตก พระองค์ได้รับความสนับสนุนจากฝรั่งเศสเป็นพิเศษ และในไม่ช้าคณะสอนศาสนาคาทอลิกของฝรั่งเศสที่เมืองมัณฑะเลย์ ก็ได้ร่วมมือกับอาสาสมัครชาวฝรั่งเศสและอิตาลี

แต่เคราะห์ร้ายที่พระเจ้ามินดงมินสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนใน ค.ศ. ๑๘๗๘ ผู้ครองราชย์สืบต่อมา คือ พระเจ้าธีบอ (ค.ศ. ๑๘๗๘—๑๘๘๕) ทรงเป็นกษัตริย์ที่อ่อนแอตกอยู่ใต้อำนาจของกลุ่มข้าราชสำนักที่ปราศจากธรรมะ จึงเป็นผู้ที่ได้แต่คอยดูความแตกสลายของอาณาจักร พระองค์ทรงปล่อยให้มีการประหารบรรดาพระญาติวงศ์ตามแบบอย่างที่ถือปฏิบัติกันมา ปล่อยให้การขู่กรรโชกและการฉ้อราษฎร์บังหลวงแพร่หลายทั่วไป จากเขตพระราชฐานลงไปเบื้องล่างและต่อมาไม่ช้าก็ต้องเผชิญกับการกบฏของพวกไทยใหญ่และกะฉิ่น ในขณะเดียวกัน พระองค์ก็เกี่ยวพันอย่างลึกซึ้งกับแผนการรับอาวุธและเงินทุนกู้ยืมจากฝรั่งเศส รวมทั้งความช่วยเหลือของฝรั่งเศสในการสร้างเส้นทางรถไฟและธนาคารแห่งชาติ เพราะฉะนั้น การแข่งขันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องการสร้างจักรวรรดิจึงใกล้ถึงจุดระเบิดไม่ว่าในกรณีใด ๆ และการเรียกเก็บภาษีของพระองค์จากบริษัทค้าไม้สักของอังกฤษในอัตราที่แพงลิบลิ่วใน ค.ศ. ๑๘๘๕ จึงเป็นเหตุพอเพียงที่จะทำให้เกิดสงครามขึ้น ในการใช้เรือกลไฟที่รบได้อย่างรวดเร็วนั้น อังกฤษจึงยึดได้เมืองมัณฑะเลย์และปลดกษัตริย์ออกจากตำแหน่งรวมพม่าภาคเหนือเข้ามาใน ค.ศ. ๑๘๘๖ และนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา พม่าทั้งหมดก็ถูกปกครองโดยตรงในฐานะเป็นเขตหนึ่งของประเทศอินเดียของอังกฤษ

อังกฤษดำเนินการที่จะนำระบบการปกครองโดยตรงที่จัดทำอยู่ในอินเดียมาประยุกต์ใช้กับพม่าต่อไป เนื่องจากที่สามารถปลดพระเจ้าธีบอออกจากตำแหน่งกษัตริย์ได้อย่างง่ายดาย ทำให้อังกฤษไม่พยายามที่จะรักษาสถาบันกษัตริย์เอาไว้ภายใต้ระบบในรัฐอารักขา และต่อมาก็ให้ยกเลิกแม้แต่สภาของกษัตริย์ (สภาลุตคอ) ที่มีมาแต่เก่าก่อน อย่างไรก็ตามเมื่อไม่มีกษัตริย์เสียแล้ว เขตพม่าตอนบนก็ไม่มีเจ้าหน้าที่ปกครองผู้มีอำนาจเพียงพอที่จะดำเนินการปกครองส่วนกลางต่อไป และอังกฤษเองต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวอย่างมากในสงครามกองโจรกับพวกขบวนการต่อต้านแห่งชาติพม่า ซึ่งอังกฤษต้องสิ้นเปลืองเวลาปราบถึงห้าปี และใช้กำลังทหารถึง ๔๐,๐๐๐ คน เหตุการณ์นี้ตรงกันข้ามกับความสำเร็จของอังกฤษในสมัยเดียวกันที่อังกฤษสามารถสถาปนาอำนาจอธิปไตยเหนือรัฐต่าง ๆ ของพวกไทยใหญ่ในเขตตะวันออกเฉียงเหนือบนพื้นฐานการปกครองโดยทางอ้อม

สถาบันกษัตริย์ที่สูญสิ้นไปทำให้เกิดความเสียหายแก่อิทธิพลส่วนรวมของพุทธศาสนาซึ่งเคยเป็นศาสนาประจำชาติ ศาสนาต้องเข้ามาอยู่ใต้กฎหมายของฝ่ายบ้านเมือง และเสียชื่อเสียงและหลักธรรมไป พระที่ขาดระเบียบวินัยและโง่เขลาเป็นส่วนหนึ่งของความยุ่งยากวุ่นวาย ผลก็คือ ความเจริญทางเศรษฐกิจของพม่าที่เคยมีอยู่ขณะนี้ ก็ดำเนินไปพร้อม ๆ กับการขยายตัวของความเสื่อมสลายของระเบียบทางสังคมและทางการเมือง ระบบกฎหมายและวิธีการปกครองตามแบบฉบับของอินเดียของอังกฤษ อันเป็นแบบทั่วไปและ “สากล” ไม่

สามารถจะหยุดยั้งได้ การเลือกชาวพม่าและชาติอื่น ๆ เข้ามารับราชการโดยใช้ระบบการสอบได้ค่อย ๆ สร้างชนชั้นข้าราชการระดับต่ำขึ้นใหม่ แต่ผู้ปกครองชาวอังกฤษจากอินเดียก็ไม่สามารถที่จะสร้างผู้นำทางสังคมและวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่ได้ ซึ่งแต่ก่อนทางฝ่ายราชสำนักและชนชั้นข้าราชการเคยทำหน้าที่นี้

เมื่อถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า อังกฤษก็ได้ปรับปรุงการปกครองอาณานิคมในมลายู บอร์เนียว และพม่า ส่วนหนึ่งนั้นเพียงแต่อาศัยกำลังอาวุธที่เหนือกว่าและกำลังทหารที่บังคับมาสำรองเอาไว้ แต่ที่จริงการปกครองอาณานิคมของอังกฤษก็ขึ้นอยู่กับความสามารถอีกสองประการที่ผู้ปกครองชาวอังกฤษและผู้เสี่ยงลงทุนเอกชนได้แสดงให้เห็น ในประการแรกก็คือ การจัดบริการทางการปกครองโดยการตั้งระเบียบการเมือง การเก็บภาษีที่ยุติธรรม ขบวนการทางกฎหมาย วิธีการด้านสาธารณสุข และอำนวยความสะดวกทางด้านการศึกษา และประการที่สอง คือ ส่งเสริมการพัฒนาทางเศรษฐกิจ โดยอาศัยสภาพแวดล้อมที่สะดวกสบายที่ได้จัดทำไว้ในประการแรกแล้วทั้งหมด มีการเพิ่มพูนการผลิต จำนวนประชากร การค้าและการลงทุน แต่ทว่าในบรรยากาศของความเจริญในด้านวัตถุนี้ ระเบียบวินัยของสังคมพื้นเมือง ผู้นำทางการเมืองและวัฒนธรรมก็ถูกบดบัง และบางครั้งก็แทบจะสูญไป เพราะองค์ประกอบที่เป็นชาวต่างชาติใหม่ อันได้แก่ ชาวอังกฤษ จีน และอินเดีย และก็เหมือนกับที่ชาวจีนผู้อพยพเข้ามาได้มาจัดตั้งชุมนุมที่กุมอำนาจเศรษฐกิจเอาไว้ในเหมืองแร่ดีบุกและในการค้าของมลายู ในพม่าก็เช่นเดียวกัน เมื่อการปลูกข้าวขยายตัว ก็มีกรรมกรชาวอินเดียและนายทุนกู้ยืมจากอินเดียภาคใต้ (เรียกพวก เชทท์ยาร์) ไหลหลั่งเข้ามาในประเทศ พร้อมกับมีระบบการเช่าที่ดินจากเจ้าของที่ที่มีที่ดินกว้างใหญ่เกิดขึ้นติดตามมา ผลก็คือสังคมของอาณานิคมจึงเป็นสองสาย หรือเป็นสังคมผสมทั้งทางด้านจริยธรรมและวัฒนธรรม ระเบียบการของสังคมชาวพื้นเมืองจึงเป็นกลุ่มก้อนและมีส่วนประกอบพร้อมอยู่ในตัวเองน้อยลงไปกว่าที่เคยเป็นมา

การสถาปนาอินโดจีนของฝรั่งเศส

การขยายตัวของอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เกิดขึ้นจากความจริงขั้นพื้นฐานที่สำคัญ คือ การที่อังกฤษได้ปกครองอินเดีย ทำให้การค้า กำลังคน กำลังทางทัพบก ทัพเรือ และการฝึกหัดปฏิบัติทางการปกครองต่างหลั่งไหลจากทวีปอินเดียมาทางตะวันออกอย่างไม่ขาดสาย อิทธิพลของฝรั่งเศสในเอเชียตะวันออกในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้ามิได้มีศูนย์กลางธรรมชาติอยู่ในภูมิภาคนั้นที่จะได้ใช้เป็นศูนย์สำหรับขยายอิทธิพลต่อไปในแบบเช่นนั้น ในขั้นพื้นฐานแล้ว การขยายตัวของฝรั่งเศสมิได้มีรากฐานในทางการค้า จากการที่ต้องเสีย

ดินแดนในจักรวรรดิของตนให้แก่อังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด ทำให้ฝรั่งเศสไม่มีแม้แต่กองรักษาด่านในแถบตะวันออกไกล

ความเจริญของจักรวรรดินิยมของฝรั่งเศส

ผลก็คือ พวกชาตินิยมชาวฝรั่งเศสต่างรู้สึกว่าตัวเองเป็นผู้ไม่มีดินแดนในจักรวรรดิ จึงถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกที่จะต้องแข่งขันและให้เท่าเทียมกับอังกฤษ ดังเช่นที่ชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งได้กล่าวไว้ว่า "ในท้องทะเลจีนนั้น พวกเขาจะต้องพยายามหลีกเลี่ยงการตกเข้าไปสู่สภาพที่ด้อยกว่าที่จะทำให้เป็นที่ถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม" การแสวงหาหนทางของพวกเขานั้นมักจะพบกับความยุ่งยากบ่อยครั้ง เช่นหลังจากที่อังกฤษได้เกาะฮ่องกง ฝรั่งเศสก็พยายามที่จะให้ได้ฐานทัพบนเกาะในบริเวณตะวันออกไกล แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ แม้แต่ในเขตหมู่เกาะของพวกซูลูซึ่งอยู่นอกทิศทาง แม้กระนั้นนักการทูตฝรั่งเศส และนายทหารเรือซึ่งกำลังแสวงหาเกียรติยศชื่อเสียงและดินแดนอย่างไม่ได้หยุดยั้ง ต่างก็แสดงออกว่ามิได้ขาดความคิดริเริ่มส่วนตัว เนื่องจากฝรั่งเศสไม่มีการค้าที่จะต้องให้ความคุ้มครอง กงสุลมองตีย์ที่เมืองเซี่ยงไฮ้จึงไม่สามารถที่จะกล่าวย้ำถึงหลักความเชื่อมั่นที่กงสุลอังกฤษ (อัลคอค์ก) ได้เคยพูดไว้เกี่ยวกับการค้าขายว่าเป็น "สิ่งนำอารยธรรมมาให้อย่างแท้จริง" อย่างไรก็ดี มองตีย์ก็ยังได้เขตสัมปทานของฝรั่งเศสต่างหาก สำหรับใช้เป็นศูนย์ค้าขายแห่งหนึ่งของพ่อค้าฝรั่งเศสในเมืองเซี่ยงไฮ้และเขาได้วางพื้นฐานให้แก่คณะผู้เผยแพร่อารยธรรมของฝรั่งเศส ให้อยู่ในความคุ้มครองของคณะบาทหลวงโรมันคาทอลิก

การฟื้นฟูศาสนาในประเทศฝรั่งเศส นิกายเจซูอิทที่ฟื้นฟูขึ้นมาจึงได้แทรกซึมเข้ามาในเอเชียตะวันออกอีกครั้งหนึ่ง จาก ค.ศ. ๑๘๔๔ ถึง ๑๘๖๐ มีการจัดตั้งตำแหน่งเจ้าคณะผู้ปกครองของนิกายคาทอลิกขึ้นสิบสี่ตำแหน่ง ในมณฑลสิบเอ็ดมณฑลของจีน และก็ไม่เหมือนกับพวกสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนท์ผู้ซึ่งมักจะอยู่กับครอบครัวภายในเขตเมืองท่าที่กำหนดไว้ตามสนธิสัญญา บาทหลวงฝรั่งเศสแต่งตัวแบบชาวพื้นเมือง จะแทรกซึมเข้าไปในเขตภายในที่ยังเป็นที่หวงห้ามของจีน เกาหลี และเวียดนาม และบางองค์ก็เลยเข้าไปจนกระทั่งในมองโกเลีย และทิเบต ซึ่งแสดงถึงพลังใจที่จะปฏิบัติหน้าที่ ความกล้าเสี่ยงและการเสียสละอย่างที่สุด ในเวลาต่อมา ขณะที่กงสุลอังกฤษเข้าไปแทรกแซงกับอำนาจหน้าที่ของจีนตามสนธิสัญญาฉบับต่าง ๆ ในยุคแรกเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับการค้าขาย กงสุลฝรั่งเศสก็กระทำเช่นนั้นด้วย เฉพาะในเรื่องที่เกือบจะเป็นเรื่องของศาสนาแต่เพียงเรื่องเดียว กิจกรรมของนักสอนศาสนาคาทอลิกที่กำลังก้าวหน้าอยู่นี้ต้องเผชิญกับการกลั่นแกล้งประหัตประหารทั้งในจีนและเวียดนาม ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระเจ้านโปเลียนที่สามผู้ทรงมีความ

ทะเยอทะยาน ทรงดำเนินนโยบายเกี่ยวกับตะวันออกไกลอย่างเอาจริง คือ จะต้องให้นักสอนศาสนาคาทอลิกของฝรั่งเศสเก่งที่สุด และในขณะเดียวกันจะต้องแข่งขันกับการขยายอิทธิพลของอังกฤษด้วยการร่วมมือกับนักสอนศาสนาฝรั่งเศส

การเปิดสัมพันธไมตรีกับประเทศจีนและญี่ปุ่นเร่งเร้าให้ชาวตะวันตกพยายามที่จะเปิดสัมพันธไมตรีกับประเทศในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้บ้าง นอกจากกิจกรรมของพวกอังกฤษที่เราได้กล่าวถึงแล้ว ยังมีทูตอเมริกันที่พยายามจัดทำอยู่อีกด้วย เอ็ดมันด์ โรเบิร์ท ไม่ได้รับการต้อนรับในเวียดนามใต้ แม้ว่าเขาจะได้ทำสนธิสัญญาพาณิชย์อย่างไม่ค่อยได้ผลนักกับประเทศไทยไปแล้วเมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๓ ชาวอเมริกันอีกคนหนึ่งก็ไม่ได้ผลสำเร็จทั้งในประเทศไทยและเวียดนามใน ค.ศ. ๑๘๕๐ และรัฐบาลที่วอชิงตันก็มิได้แสดงความสนใจที่จะแสวงหาฐานทัพในเขตหมู่เกาะโบนิน ริวกิว หรือไต้หวัน ดังที่มีคนเสนอความคิดเห็นไปให้ แต่กิจกรรมของชาวอเมริกันพร้อมกับกิจกรรมของชาวรุสเซียในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้ฝรั่งเศสต้องเร่งพยายามหนักยิ่งขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๕๕ อังกฤษได้พยายามจะเข้าให้ถึงเวียดนาม แต่ไร้ผล ทว่าอังกฤษก็ได้หลักประกันจากการเปิดสัมพันธไมตรีกับประเทศไทย (ดูหน้า ๕๔๗) นายทาวน์เซนด์ แฮริส ผู้แทนจากสหรัฐอเมริกา และมองตีนี ผู้แทนฝรั่งเศส ได้หลักประกันในการทำสนธิสัญญาทำนองเดียวกันนั้นที่กรุงเทพฯ ใน ค.ศ. ๑๘๕๖ ต่อจากนั้นมองตีนีพยายามที่จะทำสนธิสัญญากับทั้งเขมรและเวียดนาม แต่การเรียกร้องที่รุนแรงของเขานั้นไม่มีกำลังทหารสนับสนุนอยู่เพียงพอ และฝรั่งเศสผิดหวังจำต้องถอนทหารออกจากเมืองท่าที่สำคัญในการติดต่อกับชาวต่างชาติ คือเมืองตูแรน (ในภาษาเวียดนามเรียกเมืองนี้ว่า เมือง ดา–นัง)

เมื่อถึงเวลานี้ ผลประโยชน์ที่แน่นอนของบาทหลวงคาทอลิกทั้งในจีนและเวียดนามก็อยู่ในระดับที่ดีพอสมควร อาจจะมีคุณค่าน้อยทางด้านวัตถุ เมื่อเปรียบเทียบกับการค้าขายของอังกฤษและสหรัฐอเมริกาที่มีอยู่ในจีน แต่มีคุณค่าอย่างมากในแง่ของมนุษย์และจิตใจ จำนวนของผู้เปลี่ยนมายอมรับนับถือนิกายคาทอลิกมีจำนวนมากกว่าจำนวนของฝ่ายโปรเตสแตนท์ เมื่อพระจักรพรรดิตือดึกแห่งเวียดนาม (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๔๘ – ๑๘๘๓) ซึ่งเป็นผู้นับถือลัทธิขงจื๊ออย่างจริงจังต้องเผชิญกับการกบฏที่รุนแรงภายในประเทศ จึงทำให้พระองค์ต้องทรงหันมาทำลายล้างประชาคมชาวคริสต์ เพื่อกำจัดอิทธิพลทางศาสนาของชาวต่างชาติ การณ์นี้ทำให้พระองค์ต้องพัวพันในการทำลายล้างหมู่บ้านต่างๆ และประหารคริสต์ศาสนิกชนชาวเวียดนามเป็นจำนวนหลายพัน รวมทั้งประหารบาทหลวงชาวฝรั่งเศสด้วย ใน ค.ศ. ๑๘๕๗ พระองค์ทรงให้ประหารชีวิตสังฆราชชาวสเปนในแคว้นตังเกี๋ย เหตุการณ์ทั้งหลายเหล่านี้

รวมทั้งการที่ชาวจีนลอบสังหารบาทหลวงฝรั่งเศสที่ชื่อ แชปเดอเลน ในมณฑลกวางสี ใน ค.ศ. ๑๘๕๖ ก็เป็นสาเหตุเพียงพอที่จะทำให้ฝรั่งเศสเข้าทำสงครามในตะวันออกไกล

การรุกล้ำเวียดนามและเขมรในระยะต้น

เช่นเดียวกับที่อังกฤษตกลงใจในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๕๐ ว่าจะต้องรุกล้ำเข้าไปในจีน มิฉะนั้นอังกฤษจะต้องสูญเสียที่มั่น ฝรั่งเศสขณะนี้ก็เกิดความรู้สึกเช่นเดียวกันว่าต้องให้ความสนับสนุนฐานะของศาสนาคริสต์ในเวียดนาม หรือมิฉะนั้นก็จะต้องยอมทนดูศาสนานั้นถูกกดขี่ เพราะเหตุนี้ ขณะที่ร่วมมือกับอังกฤษต่อสู้กับจีนใน ค.ศ. ๑๘๕๗–๖๐ (ดูบทที่ ๒) ฝรั่งเศสก็ใช้กำลังทหารของตนสู้รบกับพวกเวียดนามไปด้วย ในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๕๘ กำลังทหารฝรั่งเศสประมาณสองพันคน และกำลังทหารสเปนประมาณหนึ่งพันคนจากเมืองมะนิลา ได้เข้ายึดเมืองตูแรนเอาไว้ แต่ไม่ช้าทหารเหล่านั้นนั้นก็อ่อนกำลังไป เพราะอากาศที่ร้อนจัด โรคบิด โรคลักปิดลักเปิด โรคอหิวาต์ ฝนที่ตกกระหน่ำเพราะลมมรสุม และไข้รากสาดใหญ่ ในขณะที่คริสต์ศาสนิกชนชาวพื้นเมืองและผู้สนับสนุนการกบฏ ซึ่งพวกบาทหลวงได้รับรองเป็นมั่นเหมาะว่าจะมาอำนวยประโยชน์ให้แก่กองทหาร ก็มิได้มากระทำจริงดังคำมั่นสัญญา เมื่อไม่สามารถจะบุกรุกต่อไปยังเมืองหลวงคือ เมืองเว้ ได้ ฝรั่งเศสจึงลงมาทางใต้และเข้ายึดเมืองไซ่ง่อนในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๕๙ แต่เมื่อถึงต้นปี ค.ศ. ๑๘๖๐ ทหารฝรั่งเศสก็จำต้องล่าถอยออกไปจากเมืองตูแรนเป็นครั้งที่สองอย่างน่าอับอาย

อย่างไรก็ดี หลังจากที่ทางปักกิ่งตกอยู่ใต้อำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๖๐ แล้ว กองทัพฝรั่งเศสก็ขยายที่มั่นของตนได้อย่างมากในเมืองไซ่ง่อน พระจักรพรรดินีตือดึกทรงถูกบีบคั้นอย่างหนักจากการกบฏในแคว้นตังเกี๋ย ได้ยอมลงนามในสนธิสัญญาเมืองไซ่ง่อนกับฝรั่งเศสและสเปนในเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๘๖๒ สเปนได้เงินค่าปฏิกรรมสงครามส่วนหนึ่ง ฝรั่งเศสได้มณฑลสามมณฑลทางตะวันออกของโคจินจีน และได้คำมั่นสัญญาในเรื่องการค้าขาย ในเรื่องเสรีภาพทางศาสนา และในเรื่องได้ควบคุมการต่างประเทศของเวียดนาม

นอกเหนือจากเรื่องการกบฏพื้นเมืองต่อต้านพระเจ้าตือดึกในภาคเหนือแล้วในขณะนี้ยังมีการจลาจลของชาวเวียดนามเพื่อต่อต้านชาวฝรั่งเศสในภาคใต้เกิดขึ้นอีกด้วย พวกชนพื้นเมืองชั้นสูงได้หลบลี้ภัยออกไป เพราะฉะนั้นแทนที่ฝรั่งเศสจะได้ใช้อำนาจการปกครองผ่านชนชั้นสูงเหล่านั้น จึงต้องเข้าจัดการปกครองชาวพื้นเมืองด้วยตนเองโดยตรง และเพื่อจะยกฐานะของฝรั่งเศสในเขตโคจินจีนให้เป็นปึกแผ่น กับการหวังหาทางเปิดการค้าขายกับจีนโดยอาศัยลำแม่น้ำโขงขึ้นไป ทำให้ฝรั่งเศสรีบเข้าจัดการตั้งเขตเขมรที่อยู่ใกล้เคียงให้เป็นรัฐในความคุ้มครองของฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๖๓–๖๔ ในตอนแรกฝรั่งเศสก็ให้ความช่วยเหลือ

แก่พระเจ้านโรดม (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๖๐–๑๙๐๔) ซึ่งถูกรบกวนจากพวกกบฏเช่นเดียวกัน และต่อมาก็ด้วยการแสดงแสนยานุภาพให้เห็นที่เมืองหลวง คือ พนมเปญ ฝรั่งเศสได้ขอให้พระเจ้านโรดมทรงยกเลิกการที่เขมรต้องมาขึ้นอยู่กับประเทศไทย ใน ค.ศ. ๑๘๖๗ มีการทำสนธิสัญญาระหว่างฝรั่งเศสกับไทยเพื่อยืนยันข้อตกลงอันนี้ ในปีเดียวกันฝรั่งเศสก็เข้ายึดครองมณฑลทางตะวันตกสามมณฑลของโคจินจีน

การที่ฝรั่งเศสได้เข้ามาอยู่ในเวียดนามใต้ครั้งนี้ ส่วนใหญ่แล้วเป็นผลงานของกองทัพเรือฝรั่งเศส กับคณะเผยแพร่ศาสนาซึ่งมีบทบาทเป็นเพียงอันดับรองลงมา ส่วนบรรดาพ่อค้านั้นเกือบจะมิได้มีตัวแทน รัฐบาลของพระเจ้านโปเลียนที่สามขณะนั้นก็กำลังพัวพันอยู่กับความยุ่งยากวุ่นวายในทุกหนทุกแห่ง คือ มีเรื่องยุ่งยากกับอิตาลี เม็กซิโก และท้ายที่สุด คือ ปรัสเซีย เพราะเหตุนั้นบรรดาแม่ทัพนายกองฝรั่งเศสจึงปกครองแคว้นโคจินจีนด้วยลำพังตัวเองเสียส่วนใหญ่ การสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ของลำแม่น้ำโขงใน ค.ศ. ๑๘๖๖–๖๘ ซึ่งเร่งเร้าความสนใจของชาวฝรั่งเศสให้กระหายที่จะได้จักรวรรดิอินโดจีนยิ่งขึ้นนั้น ผู้เป็นหัวหน้าจัดทำ คือ นายทหารเรือหนุ่ม ผู้มีนามว่า ฟรองซัว การ์นิเยร์ คณะสำรวจได้ตรวจสอบสภาพปรักหักพังของนครวัด ผ่านเมืองเวียงจันทน์และหลวงพระบางไปยังเมืองตาลิในมณฑลยูนนาน และจากนั้นก็ล่องลงมาตามลำแม่น้ำแยงซีผ่านเมืองฮันเค้า คณะสำรวจได้พบว่าแม่น้ำโขงนั้น ไม่อาจจะสู้กันได้แม้แต่กับแม่น้ำอิระวดีที่จะใช้เป็นเส้นทางค้าขายไปยังเขตตะวันตกเฉียงใต้ของจีน และขณะนี้ความสนใจของฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนมายังเส้นทางลำแม่น้ำแดง ผ่านแคว้นตังเกี๋ย ณ ที่นี้คนขายอาวุธชาวฝรั่งเศสที่ชื่อ เจ ดูปุยส์ได้เริ่มส่งอาวุธบรรทุกลงเรือไปยังมณฑลยูนนาน

ตรงเขตพรมแดนนี้นักขยายอิทธิพลฝรั่งเศส เช่น การ์นิเยร์ ก็พบว่าพวกเขาเองกำลังสร้างจักรวรรดิในเขตอินโดจีน ซึ่งดูเปลซ์ ไม่สามารถที่จะสร้างได้ในอินเดีย ภายหลังจากแพ้สงครามปรัสเซียใน ค.ศ. ๑๘๗๐ นักขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสก็รู้สึกว่าพวกเขากำลังพยายามธำรงรักษาความสามารถของประเทศฝรั่งเศส กำลังแข่งขันกับการขยายอิทธิพลของอังกฤษและอเมริกา กำลังแนะนำและช่วยเหลือประชากรที่มีจำนวนน้อยกว่า ตัวอย่างเช่น ได้พยายามปลดปล่อยชาวเขมรและชาวอันหนำ (คำภาษาฝรั่งเศสที่ใช้เรียกชาวเวียดนาม) ให้พ้นจากการถูกคุกคามอย่าง "โหดร้าย" จากประเทศไทย และเหนือสิ่งอื่นใด คือ พยายามช่วยให้พ้นจากสภาพที่ยังล้าหลังอันเลวร้าย การ์นิเยร์ได้เขียนบันทึกเอาไว้ว่า "ผู้ชนะที่แท้จริงและถูกต้องในปัจจุบันนี้คือวิทยาศาสตร์" เขาเชื่อว่าประเทศฝรั่งเศสถูกลิขิตให้มาทำการเผยแพร่ผลที่เกิดจากอารยธรรมของประเทศ

ความนิยมชมชื่นในลัทธิจักรวรรดินิยมในฝรั่งเศสระหว่างทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ ได้รับแรงดลใจไม่เฉพาะแต่จากอุดมการที่มีเหตุมีผลของระบบอาณานิคมที่มีไปพร้อม ๆ กับความหวัง

ในผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังได้แรงดลใจเพราะการสำรวจอย่างกล้าหาญของชาวฝรั่งเศสที่เสี่ยงกับความเป็นความตายอยู่นอกประเทศอีกด้วย การ์นิเยร์เป็นตัวอย่างที่ดีของความคิดเช่นนั้น ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ เมื่อแม่ทัพฝรั่งเศสที่ปกครองไซ่ง่อนได้ส่งเขาไปยังเมืองฮานอยพร้อมกับไพร่พล ๒๐๐ คน ซึ่งโดยความเข้าใจของคนภายนอกทั่ว ๆ ไปแล้ว คือให้ไปจัดการกับดูปุยส์พ่อค้าขายอาวุธชาวฝรั่งเศส ตามคำขอร้องของพระจักรพรรดิตือดึก แต่ที่จริงแล้วคือการให้ไปยึดอำนาจปกครองแคว้นตังเกี๋ย ก่อนที่การ์นิเยร์จะถูกฆ่าตาย กำลังทหารหน่วยเล็ก ๆ ของเขายึดป้อมเมืองฮานอยและที่มั่นแหล่งอื่น ๆ ได้หลายแห่ง แม้ว่าฝรั่งเศสจะต้องล่าถอยและล้มคณะทหารที่ส่งออกมานอกประเทศครั้งนี้ก็ตาม แต่ก็นำความยุ่งยากวุ่นวายเข้ามาเพิ่มให้แก่แคว้นตังเกี๋ยในรอบสิบปี นำความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับจีน และก่อให้เกิดความรู้สึกนิยมชมชื่นในลัทธิจักรวรรดินิยมเพิ่มขึ้นอีกในฝรั่งเศส

การผนวกแคว้นตังเกี๋ยและลาว

ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ก็เกิดมีการอ้างอำนาจอธิปไตยเหนือ "แคว้นอันหนำ" ทั้งจากฝรั่งเศส โดยอาศัยสนธิสัญญาฝรั่งเศส–เวียดนาม ค.ศ. ๑๘๗๔ และจากจีน โดยอาศัยการจัดส่งคณะทูตนำบรรณาการไปยังปักกิ่งประมาณห้าสิบครั้ง ซึ่งประมุขของเวียดนามได้จัดทำมาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๖๔ ระยะหลังสุดทำกันใน ค.ศ. ๑๘๗๗ และ ๑๘๘๑ อย่างไรก็ตาม ฝรั่งเศสก็ได้ครอบครองอาณานิคมโคจินจีนในภาคใต้และมีอิทธิพลมากที่เมืองหลวงของเวียดนาม คือเมืองเว้ ฝรั่งเศสกับจีนเกิดปะทะกันอย่างรุนแรงขึ้นตรงพรมแดนที่ติดต่อกับจีนในภาคเหนือซึ่งเป็นเขตแคว้นตังเกี๋ย อันมีสภาพยุ่งยากวุ่นวายอยู่มาเป็นเวลาหนึ่งทศวรรษแล้ว ความยุ่งยากที่นี่ไม่ใช่จะมีเฉพาะความไม่พอใจราชวงศ์เหงียนผู้ปกครองเวียดนามเท่านั้น แต่ยังมีการแทรกซึมของพวกขบวนการ "ธงดำ" ของชาวจีนนอกกฎหมายซึ่งกระจัดกระจายมาจากกบฏไต้เผ็งและกบฏมุสลิมอันมีผู้บัญชาการที่มีความสามารถแกร่งกล้า (ลุย ยุง ฟู) ผลจากสภาพที่ยุ่งยากเช่นนี้ ทำให้ฝรั่งเศสไม่ได้ใช้สิทธิตามสนธิสัญญาฉบับใหม่ เช่น สิทธิทางด้านการค้าในลำแม่น้ำแดง ประมุขของเวียดนามหนุนหลังพวกขบวนการธงดำให้ต่อสู้กับฝรั่งเศส และยังเชื้อเชิญให้กองทัพจีนเข้ามาในประเทศเพื่อต่อสู้กับขบวนการธงดำและพวกทหารฝรั่งเศสด้วย ในที่สุดใน ค.ศ. ๑๘๘๒ ฝรั่งเศสก็ยึดได้เมืองฮานอย และทำสนธิสัญญาให้ "อันหนำ" เป็นแคว้นในความคุ้มครองดูแลและส่งทหารกองหนุนเข้ามาในทันทีทันใด จีนได้หนุนหลังพวกขบวนการธงดำ และในปลาย ค.ศ. ๑๘๘๓ ได้ส่งกำลังทหารจากมณฑลยูนนานและกวางสีข้ามพรมแดนเข้าไปในแคว้นตังเกี๋ย และได้ปะทะกับทหารฝรั่งเศสด้วยการรบแบบยึดที่มั่น

สงครามระหว่างจีนกับฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ. ๑๘๘๓ – ๘๕ (ดูหน้า ๔๔๕) ได้ทำให้อำนาจที่จีนมีเหนือเวียดนามตามที่จีนอ้างไว้หมดสิ้นไป และทำให้ฝรั่งเศสได้สถาปนาอำนาจการปกครองของฝรั่งเศสในเขตสี่เขต คือ เขตโคจินจีน ซึ่งฝรั่งเศสปกครองโดยตรงในฐานะเป็นอาณานิคม และเขตเขมร อันหนำ (เวียดนามภาคกลาง) และตังเกี๋ย ซึ่งฝรั่งเศสปกครองแบบโดยทางอ้อมในฐานะเป็นรัฐในความคุ้มครอง เขตทั้งหมดเหล่านี้จะรวมกันเข้าเป็นสหพันธ์อินโดจีนใน ค.ศ. ๑๘๘๗

ผู้สำเร็จราชการฝรั่งเศสได้ปกครองเขมรในนามของพระเจ้านโรดมตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๖๐ แต่ราชบัลลังก์เวียดนามของราชวงศ์เหงียนขณะนี้กำลังมีความยุ่งยาก หลังจากที่พระเจ้าตือดึกสิ้นพระชนม์ใน ค.ศ. ๑๘๘๓ ผู้สืบราชบัลลังก์สององค์แรกก็ถูกขจัดไป และองค์ที่สาม คือ พระเจ้านัมงี จักรพรรดิผู้เยาว์วัยได้หลบหนีไปใน ค.ศ. ๑๘๘๕ เพื่อไปเป็นผู้นำของขบวนการต่อต้านในแถบเทือกเขาจนกระทั่งถูกจับได้ในอีกสามปีต่อมา ในที่สุดฝรั่งเศสก็จัดการแต่งตั้งจักรพรรดิองค์หนึ่งที่ฝรั่งเศสเลือกขึ้นเอง เพื่อให้ปกครองประเทศโดยอาศัยนามของราชวงศ์เหงียน และได้ปรับปรามการกบฏโดยการจัดตั้งที่มั่นต่างๆ ติดต่อกัน และใช้กองทหารหน่วยจู่โจมพิเศษ อย่างไรก็ตาม ยังมีการต่อสู้เป็นระยะๆ สืบต่อมา จนกระทั่งถึงประมาณ ค.ศ. ๑๘๙๕ มีผู้นำเป็นชนชั้นสูงที่ยังจงรักภักดีต่อราชวงศ์ (อย่างเช่น พานดินผุง หัวหน้าหน่วยตรวจสอบ) หรือพวกสู้รบแบบกองโจร (เช่น เดอทัม ในตังเกี๋ย ซึ่งเสียชีวิตใน ค.ศ. ๑๙๑๓)

ขณะเดียวกัน ฝรั่งเศสในอินโดจีนก็รับมรดกการอ้างสิทธิของชาวเวียดนามที่ทำมานานแล้วที่จะเรียกร้องเอาดินแดนระหว่างแคว้นต่างๆ ของเวียดนามกับประเทศไทย ประเทศเขมรซึ่งแต่ก่อนเคยอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองร่วมกัน ก็ได้ถูกยึดครองไปแล้วทั้งหมดในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ นักสร้างจักรวรรดิชาวฝรั่งเศสที่กระตือรือร้นนั้น ตั้งแต่ก่อนหน้าที่จะได้แคว้นตังเกี๋ยแล้ว ได้ทำการสำรวจลาวและเขตใกล้เคียงที่อยู่ทางเหนือแม่น้ำโขง คงจำกันได้ว่าใน ค.ศ. ๑๗๐๗ ลาวได้แตกแยกเป็นสองเขตโดยมีเมืองหลวงที่หลวงพระบางและเวียงจันทน์ และเมืองเวียงจันทน์ได้ถูกรวมเข้ากับประเทศไทยใน ค.ศ. ๑๘๒๘ ขณะที่เมืองหลวงพระบางยังคงเป็นอาณาจักรที่ส่งบรรณาการอยู่ พร้อมกับความยุ่งยากวุ่นวายในเขตตังเกี๋ย พวกกองโจรจีนก็บุกล่วงล้ำเข้ามาในหลวงพระบาง กองทัพไทยยกมาเพื่อปราบกองโจรจีนเหล่านั้น และฝรั่งเศสเริ่มเข้าแทรกแซงต่อต้าน "การขยายอิทธิพล" ของประเทศไทยครั้งนี้

ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ จักรวรรดินิยมฝรั่งเศสซึ่งได้เริ่มเผชิญปัญหากับอังกฤษในแอฟริกาและในที่อื่นๆ ก็ได้รับการเร่งเร้าให้มีการ "ยึดคืน" เขตตะวันออกของแม่น้ำโขงทั้ง

หมดให้เวียดนาม วิกฤติการณ์ตรงพรมแดนมีทีท่าว่าจะทำให้เกิดสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับประเทศไทยใน ค.ศ. ๑๘๙๓ ฝรั่งเศสส่งเรือปืนเข้ามาและยื่นข้อเสนอให้แก่รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ขณะที่อังกฤษก็ขอร้องฝรั่งเศสไม่ให้ทำการรุนแรงและปลอบใจประเทศไทย เมื่อเหตุการณ์นี้บีบบังคับ ประเทศไทยจึงจำต้องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส อันประกอบด้วยเขตลาวกับฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงทั้งหมด และอพยพผู้คนออกไปจากเขตเขมรเก่าแก่รอบ ๆ นครวัด (เมืองเสียมราฐและพระตะบองก็ได้ยกให้แก่ฝรั่งเศสต่อมาใน ค.ศ. ๑๙๐๗)

การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส ซึ่งได้กำลังใจจากการรวมลาวใน ค.ศ. ๑๘๙๓ ก็ยังไม่มั่นคงจนกระทั่งได้ทำข้อตกลงกันระหว่างอังกฤษ – ฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๙๖ อันเป็นข้อตกลงที่ป้องกันการเกิดสงคราม และรับรองเอกราชของประเทศไทยในบริเวณเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เขตนี้เป็นหัวใจสำคัญของประเทศและเป็นเขตสำคัญของการค้าของอังกฤษด้วยเช่นกัน นักขยายอิทธิพลชาวฝรั่งเศสนั้น พอได้ที่ดินอันกว้างใหญ่ไปก็ยุติความกระตือรือร้นแต่แท้ที่จริงแล้ว ที่ดินเหล่านั้นมีคุณค่าทางเศรษฐกิจน้อยมาก

ผู้บริหารฝรั่งเศสในเขตอินโดจีนเชื่อว่าวัฒนธรรมฝรั่งเศสมีค่านิยมสากลและสูงส่ง ในแคว้นโคจินจีนนั้น พวกเขาใช้นโยบายทั่ว ๆ ไป ว่าด้วยการ "ทำให้เหมือนฝรั่งเศส" ฝึกหัดอบรมชาวเวียดนามตามแนวทางของฝรั่งเศส และให้ชาวเวียดนามเข้ามาร่วมมือในระบบข้าราชการที่ฝรั่งเศสจัดทำฝ่ายเดียว โดยให้อยู่ในตำแหน่งระดับต่ำ ๆ รัฐในความคุ้มครองเขตอื่น ๆ นั้น ก็จัดทำแบบไม่จริงใจเช่นกัน โดยใช้นโยบาย "ความร่วมมือ" คือ เอาข้าราชการเวียดนาม เขมรและลาวในระดับสูง ๆ เข้ามาร่วมในหน่วยงานการปกครองชาวพื้นเมือง โดยมีตำแหน่งหน้าที่คู่กันไปกับชาวฝรั่งเศส แต่ไม่มีอำนาจ เพื่อจะให้มองดูว่าการปกครองของฝรั่งเศสเป็นการปกครองทางอ้อม และเพื่อจุดมุ่งหมายเช่นนี้ ฝรั่งเศสจึงยังให้มีสถาบันกษัตริย์เอาไว้ อันได้แก่จักรพรรดิเวียดนามและกษัตริย์แห่งประเทศเขมรและลาว (ที่หลวงพระบาง) พร้อมกับให้มีข้าราชสำนัก สภาและที่ประชุมสภาที่ปรึกษา การมีสถาบันต่าง ๆ เหล่านี้เอาไว้ช่วยทำให้การปกครองของฝรั่งเศสดูเป็นที่น่าพอใจยิ่งขึ้น แม้กระนั้น ตามความเป็นจริงแล้วจุดมุ่งหมายก็อาจถูก "ทำให้เหมือนฝรั่งเศส" ได้ เพราะสำหรับชาวฝรั่งเศสแล้วเข้าใจว่าการนำอารยธรรมของเขาเข้าไปให้แก่ดินแดนใต้ปกครองนั้น เป็นวิธีการเพียงอย่างเดียวที่จะทำให้การเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยได้ผลดีขึ้น

นายบ่อล ดูแมร์ อุปราชฝรั่งเศสจาก ค.ศ. ๑๘๙๗ ถึง ๑๙๐๒ นั้นแทนที่จะพยายามจัดตั้งระบบการปกครองทางอ้อมที่ทันสมัย โดยอาศัยระบบรัฐในความคุ้มครอง เขากลับวางพื้นฐานการเก็บภาษีและการบริหารตามแบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางจาก

เมืองหลวง คือ ฮานอย อุปราชจะปกครองแคว้นโคจินจีนโดยอาศัยข้าหลวงและปกครองเขตในความคุ้มครองสี่เขต คือ เขมร อันหนำ ตังเกี๋ย และลาวโดยอาศัยผู้สำเร็จราชการสูงสุด มีผู้สำเร็จราชการลำดับรองทำหน้าที่ปกครองมณฑลแทน โดยอาศัยข้าราชการชาวพื้นเมือง การใช้ชนชั้นสูงชาวเวียดนามเช่นนี้ แม้จะเป็นการปกครองทางอ้อมเหมือนดังที่พวกฮอลันดาใช้บรรดาเจ้าชวา เป็นผลดีตรงที่ว่า ทำให้ไม่เกิดข้อสงสัยกันในแง่ที่ว่าใครเป็นผู้กุมอำนาจ มีการจัดตั้งกระทรวงส่วนกลางที่สำคัญตามแบบอย่างสมัยนโปเลียนเพื่อเรียกเก็บภาษีให้เป็นกลุ่มเป็นก้อน รวมทั้งเพื่อให้รัฐบาลเข้าผูกขาดการค้าเกลือ ฝิ่น และเหล้า เช่นเดียวกับบริการทางด้านสาธารณะ และแผนงานสาธารณประโยชน์ เช่น อำนวยความสะดวกให้แก่ท่าเรือ ลำคลอง ถนน และทางรถไฟ การจัดตั้งเช่นนี้เป็นการสร้างเค้าโครงสำหรับรัฐบาลแห่งชาติและสำหรับขยายตัวทางเศรษฐกิจ การลงทุนของฝรั่งเศสช่วยบุกเบิกงานการทำเหมืองถ่านหินและการทำไร่

ผลทั่ว ๆ ไปของการปกครองของฝรั่งเศสนั้น ทำให้เกิดความเสื่อมในแบบแผนที่มีมาแต่ก่อนทั้งทางด้านกฎหมาย จริยธรรม ระบบครอบครัว และหมู่บ้าน หากมิได้ทำให้สิ่งเหล่านั้นสูญหายไปโดยที่ยังไม่มีการสร้างระเบียบการใหม่ทางสังคมขึ้นมาแทนที่ ขณะที่ยกเลิกระบบประชาคมหมู่บ้าน การปกครองของฝรั่งเศสก็ได้ทำให้เกิดระบบชนชั้นเจ้าของที่ดิน ตามมาด้วยสิ่งเลวร้ายทั้งหลาย เช่น การเพาะปลูกโดยแบ่งผลิตผล การให้กู้ยืมเงินโดยคิดดอกเบี้ยแพง และการผลิตที่ไร้ผลบนที่ดินส่วนเล็กน้อย จนกระทั่งเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับการปลูกข้าว โดยเฉพาะในเขตสันดอนปากแม่น้ำทางภาคเหนือนั้น ต้องกลายเป็นเขตที่มีประชากรแออัดมากเกินไปและไม่มีเงินลงทุน ทั้งระเบียบสังคมและมาตรฐานการครองชีพจึงสับสนวุ่นวาย

การเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยในประเทศไทย

ประเทศไทยรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมก็โดยอาศัยสิ่งแวดล้อมหลายอย่าง เริ่มด้วยการที่ประเทศตั้งอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่ดี มีพม่าเป็นเขตกำบังประเทศไทยจากอินเดีย และมีเวียดนามเป็นเขตกำบังประเทศไทยจากจีน เขตนี้จึงอยู่ระหว่างแหล่งอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่ทั้งสอง เป็นจุดสำคัญของการขยายอิทธิพลของชาวยุโรป และประเทศไทยยังตั้งอยู่ห่างจากเส้นทางการติดต่อทางทะเลที่เชื่อมระหว่างแหล่งอารยธรรมทั้งสองเข้าไปอีกประมาณ ๗๐๐ ไมล์ ในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าประเทศไทยยังอยู่ท่ามกลางการขยายอิทธิพลของอังกฤษในพม่า กับของฝรั่งเศสในอินโดจีนซึ่งเท่ากับเป็นประเทศกันชน ยิ่งกว่านั้นไทยยังมีเมืองขึ้นเป็นแนวเขตคุ้มครองประเทศ ซึ่งดินแดนเหล่านั้นไทยได้ค่อย ๆ

ยกให้แก่อังกฤษ (บนคาบสมุทรมลายู) และแก่ฝรั่งเศส (ในเขมรและลาว) ในระหว่างที่อยู่ในการดำเนินงานเพื่อรักษาเอกราชของประเทศไทยเอาไว้

การพัฒนาทางการพาณิชย์และการติดต่อกับชาวตะวันตก

การเปลี่ยนอาณาจักรไทยให้ทันสมัย เริ่มต้นจากความเจริญของการค้าขายกับต่างชาติตามประเพณีกษัตริย์ทรงผูกขาดการค้านี้ และในต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า ความสนใจเรื่องการค้ามีมากขึ้นเนื่องจากชาวจีนอพยพเข้ามา และจากการส่งสินค้าบรรทุกเรือสำเภาค้าขายไปยังเมืองอามอยและกวางตุ้ง มีการจัดคณะทูตนำบรรณาการซึ่งในสมัยราชวงศ์ชิงถือเป็นสัญลักษณ์ของการค้าขายของราชการ จากประเทศไทยไปยังประเทศจีนระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๒ ถึง ๑๗๗๖ มีเพียงสิบเอ็ดครั้งเท่านั้น คือ โดยเฉลี่ยแล้วก็ไปทุกสิบปี แต่ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๗๗ และ ๑๘๕๓ มีทูตไปถึงสามสิบแปดครั้ง เฉลี่ยแล้ว คือ จัดปีหนึ่งเว้นปีหนึ่ง (กฎเกณฑ์การส่งบรรณาการกำหนดไว้ว่าต้องจัดสามปีต่อหนึ่งครั้ง) ที่สำคัญก็คือการจัดคณะทูตแบบนั้นได้ยุติลงหลังจากเริ่มการค้าภายใต้ระบบสนธิสัญญาใน ค.ศ. ๑๘๕๕ สินค้าออกที่มากที่สุดของประเทศไทยที่ส่งไปยังเมืองจีนก่อน ค.ศ. ๑๘๕๑ คือน้ำตาล เพราะยังคงห้ามการส่งข้าวเป็นสินค้าออกอยู่ นอกจากจะค้ากับต่างชาติเช่นนี้แล้วประชาคมจีนที่กำลังขยายตัวในประเทศไทยก็เริ่มหันมาจับงานการค้าปลีกภายในประเทศ ด้วยเหตุนี้ในกลางศตวรรษ ขณะที่พม่าตอนบนและเวียดนามยังมิได้มีบทบาทในการพาณิชย์ของโลก ประเทศไทยก็เริ่มได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเงินและการติดต่อกับต่างประเทศแล้ว

กษัตริย์ไทยทรงได้โอกาสที่ดีจากความเจริญของการค้าครั้งนี้ ใน ค.ศ. ๑๘๕๐ แม้การปกครองของรัชกาลที่ ๓ (ค.ศ. ๑๘๒๔—๑๘๕๑) แห่งราชวงศ์จักรี จำเป็นต้องใช้ภาษีและบริการด้านแรงงาน แต่ก็กระทบต่อชีวิตของชาวชนบทแต่เพียงผิวเผินมากและยังคงเกี่ยวข้องกับเรื่องของพิธีการต่าง ๆ สันติสุขภายในประเทศและระเบียบวินัยกับการติดต่อกับต่างประเทศทั้งหมดนั้นกระทำในแบบเก่าทั้งสิ้น แต่ทว่ากษัตริย์ได้ทรงจัดสร้างกองเรือส่วนพระองค์ขึ้นสิบสองลำ เป็นเรือประเภทใช้ใบขึงตามแบบตะวันตกไว้ใช้ในการค้าขายกับต่างชาติ และกษัตริย์ทรงเริ่มได้ภาษีอากรที่สำคัญ ๆ จากกองเรือหน่วยนี้ ภาษีเหล่านี้เก็บได้มากขึ้นเมื่อกษัตริย์ทรงเปลี่ยนวิธีการ คือ แทนที่พระองค์จะทรงผูกขาดการส่งสินค้าออกประเภทต่าง ๆ พระองค์ก็นำเอาระบบการเก็บภาษีที่ดินเพาะปลูกตามแบบของจีนเข้ามาใช้แทนที่ คือ ด้วยการมอบหมายให้ผู้เก็บภาษีเอกชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีน ผู้ซึ่งร้องขออภิสิทธิ์กันนี้เป็นผู้จัดทำ เพราะฉะนั้น สถาบันกษัตริย์ซึ่งมีอำนาจเด็ดขาดและกว้างขวาง

จงเริ่มให้ความสนใจในเรื่องการค้า มิใช่คอยคัดค้านขัดขวาง และไม่มีความฝังใจที่จะรู้สึกเป็นปรปักษ์ต่อพวกพ่อค้า เหมือนอย่างความฝังใจของพวกนิยมลัทธิขงจื๊อที่ทำให้การค้าต้องถูกดึงให้ล้าหลัง

ความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกก็เจริญขึ้นเช่นเดียวกัน ในระยะแรกการเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกและการมีลับลมคมในของชาวตะวันตกทำให้ไทยแยกตัวอยู่ต่างหากหลัง ค.ศ. ๑๖๘๘ (ดูหน้า ๕๒๐—๕๑๕) คณะทูตอังกฤษ (มีนายจอห์น ครอฟอร์ดผู้ร่วมงานของนายแรฟเฟิลส์เป็นหัวหน้า) ประสบความล้มเหลวในการขอเปิดทำสนธิสัญญาสัมพันธไมตรีใน ค.ศ ๑๘๒๒ แต่การที่อังกฤษชนะพม่าในสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าครั้งที่หนึ่งใน ค.ศ. ๑๘๒๔—๒๖ ทำให้การเจรจาตกลงของผู้แทนอังกฤษอีกคนหนึ่งที่ชื่อ เฮนรี่ เบอร์นี่ ที่กรุงเทพ ฯ เป็นไปอย่างสะดวก ใน ค.ศ. ๑๘๒๖ เฮนรี่ เบอร์นี่ ได้จัดทำสนธิสัญญาฉบับหนึ่งที่มีข้อตกลงเสมอภาคและเป็นประโยชน์ต่อกัน อันทำให้ไมตรีระหว่างอังกฤษและไทยในมลายูแน่นแฟ้นขึ้น และทำให้การค้าดำเนินไปสม่ำเสมอ บางทีอาจจะเป็นเพราะได้เห็นประสบการณ์มากมายจากประเทศเพื่อนบ้าน อันได้แก่ พม่า เวียดนาม เขมร และลาว ที่ทำให้ชาวไทยเรียนรู้อย่างรวดเร็วในหลักการที่จะใช้มหาอำนาจหนึ่งถ่วงดุลของมหาอำนาจอีกประเทศหนึ่ง ใน ค.ศ. ๑๘๓๓ ทูตอเมริกัน (เอ็ดมันด์ โรเบิร์ท) ประสบความสำเร็จในการขอทำสนธิสัญญาตามแบบอย่างสนธิสัญญาเบอร์นี่ในระยะเวลาเร็วกว่าที่เคยปรากฏ พร้อมกับที่นักการทูตของประเทศตะวันตกหกประเทศได้รับอนุญาตให้เข้าเฝ้าระหว่าง ค.ศ. ๑๘๒๖ และ ๑๘๓๙

อย่างไรก็ดี ในปลายรัฐสมัยของรัชกาลที่ ๓ แห่งราชวงศ์จักรี การคุกคามของชาวตะวันตกในประเทศจีน และการที่ชาวต่างชาติคัดค้านการเก็บภาษีที่ดินเพาะปลูกกับวิธีการปฏิบัติทางการค้าของกษัตริย์ทำให้สัมพันธไมตรีตึงเครียดขึ้น. แม้แต่ เซอร์ เจมส์ บรุ๊คแห่งซาราวักซึ่งมีความสามารถในการโน้มน้าวจิตใจคนและเป็นทูตอังกฤษเข้ามาใน ค.ศ. ๑๘๕๐ ก็ยังประสบความล้มเหลวในการเปิดประเทศไทยในแบบอย่างที่ญี่ปุ่นกำลังจะต้องเปิด เมื่อมองการขยายตัวของอังกฤษและฝรั่งเศสในเอเชียตะวันออกที่กำลังจะเกิดขึ้นในไม่ช้าก็เป็นที่ชัดเจนว่าในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๕๐ ประเทศไทยจะต้องเผชิญกับภัยอันร้ายแรงจากต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและการเปิดประเทศไทย

ในระยะวิกฤติการณ์เช่นนี้ อาณาจักรไทยก็ยังคงปลอดภัย เพราะสถานการณ์แวดล้อมที่อำนวยประโยชน์นั่นคือ ได้พระปรีชาญาณอันเฉียบแหลมขององค์พระประมุขช่วยดำเนินงานตามแผนการระยะยาวในการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย

เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นพระอนุชาของรัชกาลที่ ๓ แม้ว่าจะทรงมีสิทธิอันชอบธรรมที่จะได้ครองราชบัลลังก์ แต่พระองค์ก็ทรงถูกเว้นเสียใน ค.ศ. ๑๘๒๔ เมื่อพระองค์เสด็จออกจากพระราชวังก็ได้ทรงผนวชเป็นพระและเสด็จจาริกไปทั่วประเทศ ยิ่งกว่านั้น พระองค์เป็นผู้ทรงความรู้ในพระไตรปิฎกภาษาบาลี เป็นผู้สอบธรรมเป็นเจ้าอาวาส และหัวหน้าขบวนการปฏิรูปที่เกี่ยวข้องไม่เฉพาะแต่วินัยและพิธีการของวัดเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับการฟื้นฟูหลักการที่แท้จริงของพุทธศาสนา ในฐานะที่ทรงเป็นพระที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูป เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงหาทางบีบบังคับให้เอาความเชื่อมั่นศรัทธาที่มีเหตุผลแยกออกจากเรื่องโชคลาง และทรงทุ่มเทพระองค์ในการสั่งสอนอบรมประชาชนมากกว่าที่ทรงกระทำภารกิจของวัด คณะนักเผยแพร่ศาสนาคาทอลิกและโปรเตสแตนท์ได้จัดตั้งกันขึ้นในประเทศไทยใน ค.ศ. ๑๘๓๐ และ ๑๘๓๓ แต่พระในศาสนาพุทธของเจ้าฟ้ามงกุฎขณะนี้สามารถสั่งสอนประชาชนแข่งขันกับนักเผยแพร่ศาสนาของนิกายทั้งสองนั้นได้แล้ว เจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาภาษาละติน คณิตศาสตร์และดาราศาสตร์กับนักเผยแพร่ศาสนาชาวตะวันตก ภาษาอังกฤษเป็นภาษาที่สองของพระองค์ พระองค์ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์ไทยขึ้นเป็นครั้งแรก เนื่องจากพระองค์ทรงทำงานอยู่นอกขอบเขตของราชสำนัก เสด็จไปในหมู่ประชาชน ทรงพระอักษรอย่างกว้างขวางและได้พบปะกับชาวต่างประเทศ ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎได้มีการเตรียมพระองค์ระยะยาวและไม่มีที่เทียบเคียงได้สำหรับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ซึ่งพระองค์ทรงได้รับคำทูลเชิญต่อมาให้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระรามาที่ ๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑—๑๘๖๘) พระองค์ได้ทรงเลือกพระอนุชาองค์หนึ่งของพระองค์ที่ทรงมีความรู้ดีในภาษาและวัฒนธรรมของอังกฤษขึ้นดำรงตำแหน่งอุปราช

ในฐานะกษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีส่วนประกอบผสมของการมีอำนาจแบบเผด็จการ และของการมีพระปรีชาญาณที่เฉลียวฉลาด ซึ่งทำให้พระองค์สามารถเผชิญกับการคุกคามของพวกตะวันตกได้อย่างดี ด้วยการทรงยินยอมเปิดประเทศอย่างเต็มพระทัย กระเทศอังกฤษนั้น หลังจากที่เพิ่งยึดเขตพม่าภาคใต้ไว้ได้และมีส่วนช่วยในการเปิดประเทศญี่ปุ่น อังกฤษก็ได้ส่งคนเก่งที่สุดสองคนมาให้ทำการเปิดประเทศไทยใน ค.ศ. ๑๘๕๕ บุรุษทั้งสองคนนี้ คนหนึ่งนั้นเกี่ยวข้องกับระบบการค้าเสรี (เซอร์ จอห์น บาวริง) และอีกคนหนึ่งนั้นเป็นชื่อเสียงเกียรติยศของอังกฤษ (แฮร์รี่ ปาร์ค ผู้หนุ่มแน่น) ต่างก็เป็นสองคนเดียวกันกับผู้ที่เปิดฉากทำสงครามครั้งที่สองระหว่างอังกฤษกับจีนในปีต่อมา กษัตริย์ไทยและที่ปรึกษาของพระองค์ต่างตระหนักดีว่าพวกเขามีลูกระเบิดวางอยู่บนมือ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ทรงใช้การทูตส่วนพระองค์ให้เป็น

ประโยชน์ อย่างน้อยที่สุดก็ทำให้บาวริงเกิดความประทับใจในความเป็นกันเองของพระมหากษัตริย์และในความงดงามอย่างวิเศษของโลกตะวันออก[๑]

สนธิสัญญาระหว่างอังกฤษกับไทย ค.ศ. ๑๘๕๕ ได้ทำให้เกิดระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคตามแบบฉบับของจีน พร้อมกับมีใจความที่ให้ความอนุเคราะห์เป็นพิเศษแก่ประเทศที่ชอบพอกันอย่างมาก และไม่ให้เก็บภาษีอากรฝิ่นที่เป็นสินค้าเข้า จัดวางอัตราการเก็บภาษีที่แน่นอนตายตัวในระดับต่ำมาก กับให้มีสถานกงสุลของอังกฤษที่มีอำนาจทางการศาลเหนือคนในบังคับอังกฤษทั้งหมด ต่อจากนั้น ก็ได้มีการทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสและสหรัฐอเมริกา (ทาวน์เซนด์ แฮริส) ใน ค.ศ. ๑๘๕๖ และทำกับประเทศอื่น ๆ ติดตามมาอีกหลายฉบับ อันเป็นความพยายามที่จะดึงให้ประเทศเหล่านั้นมีความสนใจในเรื่องความเป็นเอกราชของประเทศไทยจากอังกฤษ ในเวลาเดียวกัน ก็มีการจัดคณะทูตไทยไปยังกรุงลอนดอนใน ค.ศ. ๑๘๕๗

หลังจากการเปิดประเทศโดยการทำสนธิสัญญาแล้ว ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงใหญ่ ๆ หลายประการติดตามมา มีการทุ่มเทอย่างหนักในเรื่องการค้าขายของชาวต่างชาติ (โดยเฉพาะการส่งไม้สักและข้าวเป็นสินค้าออก) ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้ว ชาติที่ได้ครอบงำการลงทุนบางอย่างมากที่สุด คือ ชาวอังกฤษผู้เข้ามาในประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ทรงส่งเสริมงานทางด้านสาธารณะ โดยเฉพาะการขุดคลองและทำถนน กับการศึกษาภาษาต่างประเทศและวิทยาศาสตร์ พระองค์ได้ทรงมีสาส์นโต้ตอบกับคนสำคัญและประมุขของประเทศทางตะวันตกด้วย[๒]

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงมีลายพระหัตถ์ถึง บาวริง มีใจความว่า "สหายผู้สง่าอันเป็นที่นับถือของฉัน ขณะนี้ ฉันรู้สึกดีใจอย่างแท้จริงที่ ฯพณฯ ท่านได้มาถึง เพราะเป็นการสมความหวังอันยาวนานและสมความปรารถนาอันแรงกล้าของฉัน" ฯลฯ มีลายเซ็นว่า "เอส. พี. พี. เอ็ม. มงกุฎ กษัตริย์สยาม" จากจดหมายเหตุรายวันของบาวริง เขาได้เขียนเอาไว้ว่า "ฉันจะอธิบายได้อย่างไรดีเกี่ยวกับความยิ่งใหญ่ของพวกอนารยชน ทั้งปราสาทราชวัง การแสดง และสิ่งที่ส่องแสงแพรวพราว ความวิจิตรพิสดารอย่างแท้จริง.....ของการเข้าเฝ้าในวันนี้! เราเดินทางไปในเรือของหลวงเช่นเคย เรือลำของฉันนั้นมีผ้าม่านสีแดงและสีทองขณะที่ลำอื่น ๆ ไม่มี ปาร์คได้ส่งเรือเหล่านั้นกลับไป และเรือเหล่านั้นทั้งหมดก็กลับมาพร้อมกับมีสิ่งเพิ่มเติมที่จำเป็นต้องใช้ ปาร์คเข้าใจศิลปะของการติดต่อกับพวกตะวันออกได้อย่างน่าพิศวง"

[๒] ครั้งหนึ่งพระองค์ได้ทรงเสนอว่าจะจัดส่งลูกช้างไปให้เพื่อให้อาศัยอยู่ในป่าอเมริกา (ประธานาธิบดี ลิงคอล์น ได้ปฏิเสธมาอย่างสุภาพ) และได้ลงพระนามในพระราชสาส์นที่ทรงมีถึงพระนางวิกตอเรียว่า "ด้วยเชื้อสายกษัตริย์อนุชาอันเป็นที่รักยิ่งของท่าน" (ซึ่งพระนางวิกตอเรียก็ทรงลงพระนามตอบมาว่า "จากพระเชษฐภคินีอันเป็นที่รักยิ่งของท่าน") พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงมีพระโอรส–ธิดา รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน ๘๒ องค์ ในระยะที่ครองราชย์อยู่ ๑๗ ปี มิสซิสแอนนา เลียวโนเวนส์ ผู้เข้ามาเป็นพระอาจารย์ของโอรส–ธิดาเหล่านั้นเป็นเวลาห้าปี ได้บิดเบือนความจริงเกี่ยวกับพระองค์ไว้ในหนังสือที่นางเขียนขึ้นที่ชื่อ **ครูสตรีชาวอังกฤษในราชสำนักประเทศสยาม (๑๙๗๐)** และมีผู้บิดเบือนความจริงจากหนังสือเล่มนี้มากยิ่งขึ้นไปอีก ที่ออกมาในรูปนวนิยาย ละครเพลงที่ตลกขบขัน และภาพยนตร์ของฮอลลีวู้ด ได้ทำให้บุรุษที่น่าสนใจผู้นี้ถูกวาดภาพให้อยู่ในฐานะที่ดีกว่าคนป่าเถื่อนตามแบบฉบับของกิลเบิร์ทและซัลลิแวนเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

การปฏิรูปประเทศและการรอดพ้นจากภัยอันตราย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเริ่มการพัฒนาประเทศไทยให้ทันสมัยไปบ้างแล้วนั้น พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จขึ้นครองราชย์โดยทรงมีพระนามว่า สมเด็จพระรามาที่ ๕ (ค.ศ. ๑๘๖๘—๑๙๑๐) ได้ทรงกระทำสืบต่อมา รัชสมัยของพระองค์นั้นอยู่ในระยะเวลาเดียวกัน และมีบางสิ่งบางอย่างที่อาจจะเปรียบเทียบได้กับรัชสมัยของจักรพรรดิเมจิในประเทศญี่ปุ่น อย่างไรก็ดี หากจะเปรียบเทียบแล้ว ประเทศไทยก็เป็นประเทศที่ใหม่กว่า ทั้งยังเล็กกว่าและอ่อนแอกว่าอีก ความรอบคอบและความกระตือรือร้นมีน้อยกว่ามาก ทั้งยังมีการแบ่งแยกแรงงานในแบบที่ง่ายกว่า และยังจะต้องเปลี่ยนแปลงพื้นฐานหลายสิ่งหลายอย่างมากกว่าญี่ปุ่นอีกด้วย ประเทศไทยนั้นเกี่ยวพันกับการสร้างอำนาจให้แก่ประเทศน้อยกว่าเรื่องการป้องกันตัวเองให้พ้นจากการถูกต่างชาติเข้ายึดครอง ประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ จะต้องปฏิรูปมากกว่าและเป็นไปอย่างช้ากว่าญี่ปุ่นในยุคเมจิ

และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงมีพระชนมายุเพียงสิบหกชันษาเท่านั้นเมื่อทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงใช้ระยะเวลาห้าปีที่มีผู้สำเร็จราชการปกครองบ้านเมืองแทนนั้นตระเตรียมพระองค์ด้วยการเสด็จไปยังเกาะชวาและอินเดีย หลัง ค.ศ. ๑๘๗๓ พระองค์ได้ทรงเริ่มดำเนินการปฏิรูประยะยาวจากระดับเบื้องบนลงไปสู่เบื้องล่าง อำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชของกษัตริย์ที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานนี้เป็นไปได้ง่ายดายนั้นโดยตัวของมันเองแล้วก็เป็นการแสดงออกถึงความด้อยพัฒนาในทางการเมืองและสังคมของประเทศไทย พระราชภารกิจประการแรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงกระทำในวันบรมราชาภิเษกของพระองค์ก็คือ ให้ยกเลิกประเพณีที่ข้าราชสำนักต้องหมอบก้มหน้าต่อพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดิน

ประเทศไทยมีสังคมกสิกรรมแบบง่าย ๆ ของผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง การที่รัฐบาลเก็บภาษีและเกณฑ์แรงงานชาวนานั้น มิได้เป็นภาระหนักแต่ประการใด ข้าวเป็นพืชผลที่สำคัญของประเทศ ปลูกกันมากโดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ทิ้งปุ๋ยอันอุดมไว้ให้ในระยะที่น้ำท่วมฝั่งในฤดูร้อนประจำปี ประชาคมจีนที่กำลังขยายตัวเป็นผู้ดำเนินงานเสียส่วนมากในเรื่องการสีข้าว ประเทศไทยก็เหมือนกับพม่าตอนล่างและเวียดนามภาคใต้ คือ ยังมีที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าอีกมากมายที่จะเอามาใช้ทำนาได้ และชาวนาไทยก็สามารถพัฒนาที่ดินใหม่ได้เพื่อใช้เพาะปลูก ระบบเจ้าขุนมูลนายก็มิใช่เรื่องของ

การแบ่งวรรณะ เพราะว่าเชื้อสายพระญาติวงศ์ของกษัตริย์นั้นในช่วงห้าอายุคนก็จะกลายเป็นชนชั้นสามัญ และขณะที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งขุนนางข้าราชการด้วยยศฐาบรรดาศักดิ์ห้าระดับนั้น ตำแหน่งขุนนางเหล่านี้ก็ไม่ได้เป็นตำแหน่งสืบสายโลหิต และประมาณหนึ่งในสามส่วนของประชากรทั้งหมดตกอยู่ในฐานะเป็นทาสอันเป็นฐานะที่คนอาจจะเป็นได้เพราะการถูกจับมาเป็นเชลยจากการสงคราม หรือส่วนใหญ่โดยทั่วไปแล้วคนเป็นทาสก็เพราะขายตัวเองใช้หนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงเลิกการปฏิบัติเช่นนี้ แต่ก็ไม่ได้มีการปราบปรามการเล่นการพนันอันเป็นต้นเหตุสำคัญที่ทำให้คนต้องตกเป็นทาสเพราะเรื่องการมีหนี้สิน

การเปลี่ยนการปกครองให้ทันสมัยนั้นกว่าจะทำได้ก็เชื่องช้ามาก แบบแผนของการฉ้อราษฎร์บังหลวงที่มีมาก่อนยุคใหม่จนเป็นธรรมเนียมในหมู่ข้าราชการและชนชั้นสามัญที่ชอบแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตัวเอง อาจตรวจสอบขัดขวางได้ก็โดยการปฏิรูประบบการเก็บภาษีและระบบการบริหารเท่านั้น ในการปฏิรูปเหล่านี้ พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงจ้างที่ปรึกษาชาวยุโรป ซึ่งมักจะเป็นชาติยุโรปที่เล็กกว่า หรือดูมีท่าทีการคุกคามขู่เข็ญน้อยกว่า เช่น ชาวเบลเยียม เดนมาร์ก หรืออิตาลี พอ ๆ กับที่ทรงจ้างชาวอังกฤษที่มีประสบการณ์ในเขตใกล้เคียง แม้กระนั้นก็ตาม งบประมาณงวดแรกก็ยังไม่มีการจัดตีพิมพ์จนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๙๐๑ การยกเลิกภาษีที่เก็บจากการเพาะปลูกและภาษีแรงงานบังคับอันเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคตามแบบอย่างประเทศพม่าของอังกฤษนั้น ต้องใช้เวลาหลายทศวรรษ งานด้านนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งเป็นตัวแทนของชนชั้นสูงยุคใหม่เป็นผู้ทรงจัดดำเนินการ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงได้รับการศึกษาตามแบบอย่างยุโรปในโรงเรียนในวังและหลังจากนั้นเคยเสด็จไปต่างประเทศ พระองค์ได้ทรงจัดตั้งระบบการศึกษาของประเทศขึ้นด้วยโดยให้ขึ้นอยู่กับโรงเรียนวัดทางศาสนาพุทธ ซึ่งจะให้การศึกษาขั้นประถมแก่เด็กชายเป็นธรรมเนียมสืบมา ในบรรดาการปฏิรูปที่ค่อยเป็นค่อยไปทั้งหมดเหล่านี้ได้ใช้แบบอย่างของอังกฤษมากที่สุด

ในระยะเดียวกัน ชาวจีนผู้อพยพเข้ามาก็มีส่วนช่วยอย่างมากต่อความเจริญเติบโตของประเทศไทยเหมือนดังในมลายา พระเจ้าตากสิน กษัตริย์ผู้ทรงมีเชื้อสายจีน ซึ่งครองราชย์เป็นเวลาสิบสี่ปีหลังจาก ค.ศ. ๑๗๖๗ (ดูหน้า ๕๒๐) ก็ทรงเป็นบุตรชายของชาวจีนผู้หนึ่ง (ใช้สกุลว่า แซ่เจิ้ง) ที่อพยพมาจากเฉาโจว และพูดภาษาจีน "แต้จิ๋ว" พระองค์สนับสนุนการอพยพของชาวจีนเข้ามาในประเทศ และทรงให้ความอุปถัมภ์เพื่อนร่วมชาติที่มีเชื้อสายจีนในประเทศไทย คนพูดภาษา "แต้จิ๋ว" กลายเป็นส่วนประกอบของชาวจีนที่มีอิทธิพล

อยู่ ณ ที่นั้น เพราะเหตุนี้ ชาวกรุงเทพ ฯ จึงประกอบด้วยชาวจีนเป็นจำนวนครึ่งหนึ่งหรือมากกว่านั้น ตั้งแต่เริ่มแรก

พร้อมกับการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ชาวจีนก็อพยพเข้ามามากยิ่งขึ้น เมื่อถึงทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๗๐ เรือกลไฟรวมทั้งเรือเดินทะเลของพ่อค้าไทยเป็นยานพาหนะที่สำคัญในการอพยพของชาวจีนโพ้นทะเลแทนเรือสำเภาค้าขายเก่าแก่และเรือสมัยใหม่ประเภทเรือใบ ผู้อพยพออกมาจากประเทศจีนระยะนั้นมาจากเมืองท่าต่าง ๆ เช่น ซัวเถา อามอย และฮอยเฮาบนเกาะไหหลำซึ่งเปิดเมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๖ ต่างก็ต้องผ่านฮ่องกง จากจำนวนที่เพิ่มขึ้น (จำนวนคนเข้าประเทศมีมากกว่าคนออกนอกประเทศ) เพียงสองสามพันคนต่อปีในต้นทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๐๐ นั้น บัดนี้จำนวนชาวจีนที่เข้ามากรุงเทพ ฯ และเมืองท่าอื่น ๆ ของประเทศไทยบนคาบสมุทรมลายูได้เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ ๗,๐๐๐ คน ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ และเป็นประมาณ ๑๕,๐๐๐ คน ในช่วงทศวรรษต่อ ๆ มาจนถึงสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ผลก็คือประชากรทั้งหมดของประเทศไทยใน ค.ศ. ๑๙๑๗ (ประมาณ ๙,๒๓๒,๐๐๐ คน) เป็นชาวจีนเสียประมาณหนึ่งในสิบ (ราว ๙๐๐,๐๐๐ คน)

การที่ชาวจีนจำนวนน้อยสามารถกุมเศรษฐกิจของไทยไว้ได้นั้น ขึ้นอยู่กับส่วนประกอบต่าง ๆ หลายประการ เช่น ความกระตือรือร้นที่จะทำให้ชีวิตก้าวหน้าด้วยการทำงานหนัก การเป็นคนหาเงินคล่อง และมีความมัธยัสถ์ ถ่ายทอดนิสัยเช่นนี้กันมาจากสภาพสังคมในประเทศจีนที่มีผู้คนแออัด และเต็มไปด้วยการแก่งแย่ง กับทั้งยังมีความกระตือรือร้นในการผนึกกำลังวงศาคณาญาติและการดำรงวงศ์ตระกูลสืบต่อไป อันตรงข้ามกับระบบญาติพี่น้องที่ไม่ถือเคร่งครัดของคนไทย ซึ่งไม่มีลัทธิบูชาบรรพบุรุษ และไม่มีแม้กระทั่งนามสกุล ชาวจีนที่อพยพมาจากมณฑลฟูเก๋ียนและกวางตุ้งอันเป็นเขตสำคัญที่สุดของการค้าขายของจีนนั้น ก็จะมาเป็นผู้เสี่ยงลงทุนทางธุรกิจการค้าที่ใหญ่โต และในเมืองใหญ่เมืองเล็กในประเทศไทยนี้ ชาวจีนได้รับอนุญาตให้มีเสรีภาพในการเสี่ยงลงทุนค้าขายสมัยใหม่ ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วชาวนาไทยที่เป็นเสรีชนหรือทาสเพราะหนี้สิน จะไม่ได้เสรีภาพนี้มาจนปลายศตวรรษ ผลก็คือ พ่อค้าชาวตะวันตกในประเทศไทยต้องพึ่งพาบรรดานายหน้าชาวจีนดังเช่นที่ทำกันอยู่ในประเทศจีน ผลประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษและจีนจึงฟักตัวขึ้นมาในแบบของการเป็นหุ้นส่วนเกี่ยวพันกัน และการแข่งขันชิงดีชิงเด่นต่อกัน แต่ทว่าชาวจีนก็ดำเนินการทางฝ่ายในด้วย เช่น พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพระปรีชาญาณหลักแหลมของประเทศไทยได้ทรงแต่งตั้งชาวจีนที่เด่น ๆ เข้าไปดำรงตำแหน่งในวงการปกครองและเข้าไปมียศฐาบรรดาศักดิ์ในกลุ่มชนชั้นสูง

ความสำเร็จของพวกขุนนางไทยที่มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงเป็นผู้นำในการพัฒนาการปกครองให้ทันสมัยขึ้นนั้น ได้มีส่วนช่วยความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจด้วย และทำให้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของอังกฤษภายใต้ระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคมีช่องทางเพื่องฟูขึ้นมาได้ โดยอาศัยกฎหมายและระเบียบการ และถึงกับได้ควบคุมการค้าขายกับชาวต่างชาติของประเทศไทยเป็นอัตราส่วนถึงหนึ่งในสิบ สิ่งนี้ให้ผลดีตรงที่ว่า อังกฤษไม่จำเป็นต้องมีการเรียกร้องใด ๆ เพื่อการขยายอาณานิคมในด้านผลประโยชน์ทางการค้าและอารยธรรมของอังกฤษ ระบบสนธิสัญญากึ่งอาณานิคมได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าพอเพียงสำหรับการจะเข้ามามีอิทธิพลทางการค้า และระบบอาณานิคมโดยตรงนั้นจึงไม่จำเป็น สถานการณ์ที่ดีเช่นนี้เมื่อรวมเข้ากับฐานะของอังกฤษในพม่า จึงทำให้อังกฤษให้ความสนับสนุนประเทศไทยในทางการทูตต่อต้านการคุกคามของฝรั่งเศสจากทางด้านตะวันออก เมื่อการแข่งขันของประเทศจักรวรรดินิยมมีมากขึ้นในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ ประเทศไทยก็ผ่านยุควิกฤตในเรื่องของสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศไปได้อีกระยะหนึ่ง และในที่สุดภัยอันตรายจากการต้องทำสงครามกับฝรั่งเศสก็ถูกปัดเป่าให้พ้นไป เพราะการตกลงของอังกฤษกับฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๙๖

ปฏิกิริยาของประเทศเกาหลีต่อโลกภายนอก

ประสบการณ์อันเป็นเรื่องน่าสลดใจของเกาหลีในยุคใหม่อาจเห็นได้ชัดเจนด้วยการเปรียบเทียบกับเรื่องราวความสำเร็จของประเทศไทย และด้วยการเปรียบเทียบกับเรื่องที่น่าสลดใจที่คล้ายกันของพม่าและเวียดนาม ตามมาตรฐานของชาวเอเชียมิใช่ของชาวตะวันตกแล้ว จะเห็นว่าทั้งสี่ประเทศล้วนเป็นอาณาจักรเล็ก ๆ อยู่ภายใต้ร่มเงาของจักรวรรดิจีน ประเทศเกาหลีซึ่งมีเนื้อที่เพียง ๘๖,๐๐๐ ตารางไมล์ เป็นประเทศที่มีพื้นที่ประมาณหนึ่งในสามของประเทศพม่า (๒๖๐,๐๐๐ ตารางไมล์) และประมาณสองในห้าของประเทศไทย (๒๐๐,๐๐๐ ตารางไมล์) หรือประมาณสองในสามของประเทศเวียดนาม (๑๒๗,๐๐๐ ตารางไมล์) แต่ในด้านจำนวนประชากรแล้ว ประเทศเกาหลีในต้นคริสต์-ศตวรรษที่สิบเก้าอาจจะมีประชากรมากที่สุดในสี่อาณาจักร คือ มีประมาณเจ็ดหรือแปดล้านคน

ลักษณะทางภูมิศาสตร์มีส่วนช่วยกำหนดโชคชะตาของอาณาจักรทั้งสี่เหล่านี้ ไม่มีอาณาจักรใดรอดพ้นจากการถูกชาวต่างชาติเข้าคุกคาม แต่ประเทศไทยอยู่ในที่ตั้งที่ภูมิประเทศมีส่วนช่วยเหลือมากที่สุด คือ อยู่ห่างไกลออกไปอย่างปลอดภัยจากเส้นทางติดต่อทางทะเลสายที่สำคัญ ๆ และอยู่ตรงวงนอกของการขยายอิทธิพลของอังกฤษและฝรั่งเศส ทั้งไม่ได้มี

ฉนวนดินแดนเชื่อมโยงกับเขตที่มั่งคั่งของประเทศจีน พม่าโชคไม่ดีที่มีฉนวนเช่นนั้น เพราะอย่างน้อยก็ทำให้เกิดความหวังในบรรดาชาวยุโรป ในขณะที่ยังกำลังเกี่ยวพันร่วมอยู่กับการขยายอิทธิพลของอังกฤษในอินเดียด้วย ในทำนองเดียวกัน ประเทศเวียดนามก็มีเส้นทางลำแม่น้ำไปถึงประเทศจีน ซึ่งไม่ใช่ล่องขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขงดังที่เข้าใจกันตอนแรก แต่ทว่าโดยล่องขึ้นไปตามลำแม่น้ำแดง แต่ประเทศเกาหลีอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่เลวมากที่สุด เพราะตั้งอยู่บนแนวการขยายอิทธิพลของรุสเซียบนพื้นทวีป และยังอยู่ในฐานะเป็นฉนวนที่จะต้องถูกบุกรุกระหว่างญี่ปุ่นและประเทศบนแผ่นดินใหญ่ ในยุคของการขยายตัวของประเทศจักรวรรดินิยม เกาหลีจึงต้องตกเป็นเป้าหมุนของการแข่งขันของประเทศมหาอำนาจอย่างไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ เริ่มด้วยการเป็นดินแดนที่แย่งชิงกันระหว่างจีนกับญี่ปุ่น ต่อมาก็เป็นเป้าหมายความสนใจของรุสเซียในแง่ที่จะใช้เป็นเมืองท่าที่ปลอดจากการที่น้ำทะเลจะเป็นน้ำแข็งในฤดูหนาว และมาเป็นดินแดนที่ญี่ปุ่นเห็นว่าเป็น "ดาบที่ชี้ตรงมายังหัวใจ" ทั้งต่อมาญี่ปุ่นก็มองว่าเป็นสะพานเชื่อมโยงที่ดีระหว่างญี่ปุ่นกับแผ่นดินใหญ่เข้าด้วยอีก ในขณะที่ประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องตกเป็นเหยื่อของประเทศมหาอำนาจทางทะเลที่กำลังขยายอิทธิพลอยู่ไกลจากบ้านเกิดเมืองนอนของตนนั้น เกาหลีก็ตกอยู่ในสภาพที่ถูกหนีบขนาบจากจักรวรรดินึ่งที่อยู่บนเกาะ และจากจักรวรรดิบนบกอีกสองจักรวรรดิ สภาพภูมิศาสตร์ของประเทศนั้นได้กำหนดให้ประเทศมีแต่ความยากลำบากมาเป็นเวลานานแล้ว

สถาบันทางการเมืองต่าง ๆ ก็มีอิทธิพลต่อโชคชะตาของประเทศทั้งสี่ด้วยเช่นกัน ขณะที่กษัตริย์พม่าอยู่ในภาวะอ่อนแอและชอบการทำสงครามมากเกินไป กษัตริย์ไทยกลับใช้อำนาจเด็ดขาดนั้นไปในทางที่มีประโยชน์ ไม่ได้ยึดถือลัทธิเกลียดกลัวชาวต่างประเทศแบบปรัชญาการเมืองของขงจื๊อ ประเทศไทยจึงได้มีประสบการณ์ในการติดต่อกับชาวยุโรปโดยตรงมาก่อน และมีอย่างเต็มที่กว่าประเทศอื่น ๆ อีกสามประเทศ และในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าก็ได้เป็นประเทศแรกที่ยอมตระหนักถึงความจำเป็นที่ต้องพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ในทางตรงกันข้าม ทั้งเวียดนามและเกาหลี ซึ่งโดยสภาพภูมิศาสตร์และความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ใกล้ชิดกับประเทศจีนมากกว่า จึงทำให้สองประเทศนั้นเป็นเขตเมืองขึ้นที่แท้จริง ทั้งทางด้านวัฒนธรรม ความนึกคิด และทางการทูตของจีน เราอาจจะเดาเอาได้ว่า การที่สติปัญญาของคนเวียดนามและเกาหลียึดมั่นอยู่กับระบบความคิดและการปกครองของลัทธิขงจื๊อ โดยที่มีตัวแบบแผนอันดั้งเดิมอยู่นอกพรมแดนหรือนอกความควบคุมของพวกของเขานั้น เป็นสิ่งที่ทำให้ชนชั้นข้าราชการที่เป็นปราชญ์ทั้งในเวียดนาม

และเกาหลีมีปฏิกิริยาตอบโต้การท้าทายของประเทศตะวันตกแบบคิดน้อยเสียยิ่งกว่าที่บรรดาข้าราชการผู้ทรงความรู้ของจีนได้กระทำไป

จากเหตุการณ์ทั้งหมด อิทธิพลของลัทธิขงจื๊อที่ก่อให้เกิดความเสียหายโดยทั่วไป และโดยเฉพาะระบบส่งบรรณาการของลัทธินี้จะเห็นได้ชัดในเกาหลีซึ่งเป็นเมืองขึ้นที่สำคัญของจีนมากยิ่งกว่าเวียดนาม นับเป็นระยะหลายศตวรรษมาแล้วที่การติดต่อกับต่างประเทศของเกาหลีถูกจำกัดให้มีแค่การส่งคณะทูตนำบรรณาการไปยังประเทศจีนเป็นประจำ และส่งคณะทูตอื่น ๆ ไปยังประเทศญี่ปุ่นบ้าง บรรดากษัตริย์ของเกาหลีนั้นแม้ว่าจะทรงเป็นผู้ปกครองที่อ่อนแอภายในประเทศ แต่ก็ทรงคัดค้านรุนแรงต่อการเกี่ยวข้องกับชาติตะวันตกทั้งหมด กษัตริย์เหล่านั้นทรงรักษานโยบายปิดประเทศอย่างเข้มงวดจนกระทั่งเกือบจะเป็นการสายเกินไปที่จะเรียนรู้ศิลปะทางการทูต ความลังเลและความสับสนของเป้าหมายในการที่เกาหลีจะตอบโต้การคุกคามของประเทศจักรวรรดินิยม เป็นสาเหตุสำคัญของความหายนะที่ปรากฏ เพราะที่นี่ก็เหมือนที่อื่นๆ คือ การขยายอิทธิพลของนักจักรวรรดินิยม ซึ่งแม้จะไม่อาจทัดทานไว้ได้ในระยะหลัง แต่ในระยะแรกนั้นดูจะเป็นเรื่องของการท้าทายทางด้านสติปัญญาอย่างเอาจริงจังเพียงเล็กน้อยเท่านั้นในเขตนอกยุโรป

ความไม่พร้อมของเกาหลีในการติดต่อกับชาติตะวันตก

ได้มีการบรรยายสรุปถึงวิวัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรมของเกาหลีมาจนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบันเอาไว้ในเล่ม ๑ (บทที่ ๑๐) และได้วาดภาพคร่าว ๆ ของการเปิดประเทศทางการทูตในระยะปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าเอาไว้ในบทก่อน (หน้า ๔๔๘–๔๕๓) แต่แม้กระนั้นก็ยังไม่ได้พิจารณาประวัติศาสตร์ยุคใหม่ของเกาหลีจากภายในประเทศ แม้ว่าจะยังมีการค้นคว้ากันน้อยมากก็ตาม แต่ศตวรรษหลัง ๆ ของราชวงศ์ยี (ค.ศ. ๑๓๙๒–๑๙๑๐) ที่ปกครองประเทศมายาวนานเกินควร ก็พอมองเห็นความหยุดนิ่งอยู่กับที่ในด้านสังคมและวัฒนธรรม ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเพราะความจริงที่ว่าได้หยิบยืมของจีนจำนวนมากเข้ามาใช้ โดยแท้ที่จริงแล้วเกาหลียังแตกต่างจากจีนอย่างเห็นได้ชัดในเรื่องประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ โครงร่างทางสังคม และสถานะในทางโลก แต่ทว่าชาวเกาหลีก็เหมือนกับชาวแมนจูเมื่อได้ขึ้นครองประเทศจีน กล่าวคือชนชั้นปกครองของเกาหลีเกิดมีความรู้สึกว่าพวกเขาเป็นผู้พิทักษ์ของจารีตประเพณีอันยิ่งใหญ่นั้น มิใช่เป็นผู้เปลี่ยนแปลง

โดยเหตุนี้ ชนชั้นยางบัน ซึ่งเป็นชนชั้นสูงที่สืบตำแหน่งโดยทางสายโลหิต และเป็นพวกที่ไม่ต้องประกอบภารกิจทางเศรษฐกิจ จึงได้ใช้แบบแผนของจีนสนับสนุนการเข้า

ผูกขาดการจัดวิถีความเป็นไปของสังคมในแนวที่แคบกว่าวิธีการของชนชั้นสูงในประเทศจีน ในการปฏิบัติเช่นนี้พวกเขาจะยึดมั่นในถ้อยคำของลัทธิขงจื๊อ และไม่ยอมที่จะมีขันติธรรมต่อความคิดเห็นนอกรีตนอกรอยออกไปจากลัทธิเดิม พร้อมกับธำรงรักษาสถาบันการศึกษาเอกชน (ซอวัน ซึ่งในภาษาจีนเรียกว่า ซู ย่วน) กับระบบการสอบเข้ารับราชการโดยไม่เปิดโอกาสให้แก่บุคคลนอกชนชั้นยางบันที่มีความสามารถ พวกเขาเข้าควบคุมและจำกัดการค้าขาย การทำเหมือง และการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี และบางทีก็ถึงกับห้ามการหมุนเวียนของกระแสเงินตราในท้องที่บางแห่ง

คริสต์ศตวรรษที่สิบห้าเป็นยุคที่มีกิจกรรมด้านวัฒนธรรมเฟื่องฟู มีหลักฐานเห็นได้ชัดจากการที่มีผลงานต่างๆ หลั่งไหลออกมา ทั้งผลงานทางประวัติศาสตร์ ทางการจัดทำพจนานุกรม งานวิจารณ์แสดงความคิดเห็นและสิ่งอื่นๆ (ซึ่งจัดพิมพ์ด้วยเครื่องพิมพ์แบบเคลื่อนที่ได้ที่มีมาก่อนสมัยกูทเทนเบิร์กห้าสิบปี) และการเปลี่ยนระบบการเขียนที่มีการออกเสียงอย่างสมเหตุสมผลที่สุด (ที่เรียก ฮั่น กุล) แต่หลังจากนั้นราชวงศ์ก็ตกเป็นเหยื่อของความแตกแยกในวงข้าราชการ คริสต์ศตวรรษที่สิบหกเป็นศตวรรษของการกวาดล้างศัตรูเป็นระยะๆ เมื่อบุคคลหรือคณะใดคณะหนึ่งมีอิทธิพลขึ้นมา โดยไม่ว่าจะได้รับแรงดลใจจากอุดมการของลัทธิขงจื๊อหรือจากความใฝ่สูงที่ปราศจากคุณธรรมก็ตาม ก็จะต้องมาก่อการรังควานหรือทำลายล้างคู่แข่งโดยอาศัยการใช้หน่วยงานสถาบันตรวจสอบของประเทศเป็นเครื่องมือ จากการทำลายล้างศัตรูเหล่านี้ ก่อให้เกิดระบบแบ่งแยกเป็นพรรคเป็นพวกขึ้นอย่างรุนแรง ซึ่งต่อมากลายเป็นการตั้งก๊กโดยอาศัยพื้นฐานระบบตระกูลและพื้นฐานท้องถิ่น และทำให้การเป็นศัตรูคู่แค้นของก๊กต่างๆ เหล่านั้นมีสืบต่อไปในหมู่ผู้สืบเชื้อสายรุ่นหลังๆ ไปอีกอย่างแน่นแฟ้น อันเป็นการบ่อนทำลายการปกครองที่มีระเบียบ และทำให้ความสนใจที่จะขจัดปัญหาของประเทศถูกดึงให้หันเหไปด้วย

ในแบบที่คล้ายคลึงกัน การค้าขายและการติดต่อกับชาวต่างประเทศได้รุ่งเรืองในระยะปีแรกๆ ของราชวงศ์ยี ในยุคที่มีการเดินทางของชาวจีนสมัยราชวงศ์หมิงมายังเอเชียใต้ และระยะนั้นเกาหลีได้ต้อนรับคณะทูตนำบรรณาการมาให้จากหมู่เกาะริวกิว ประเทศไทย และเกาะลูซอน เช่นเดียวกับที่ได้รับจากประมุขของชาวเจอร์เชดและญี่ปุ่น แต่การติดต่ออย่างกว้างขวางในระยะแรกๆ กับโลกภายนอกครั้งนี้ก็สิ้นสุดลงด้วยการที่เกาหลีปิดประเทศ โดยเฉพาะหลังจากมีความขัดแย้งกับญี่ปุ่น และติดตามด้วยการที่ญี่ปุ่นยกกองทหารมาบุกรุก นักรบของฮิเดโยชิจำนวน ๑๖๐,๐๐๐ คนจากญี่ปุ่นได้เข้ามารุกรานดินแดนส่วนใหญ่ของเกาหลีใน ค.ศ. ๑๕๙๒ และตามด้วยผู้เข้าบุกรุกจำนวน ๑๔๐,๐๐๐ คนอีกระลอกหนึ่งใน ค.ศ. ๑๕๙๗ สิ่งใดก็ตามที่ญี่ปุ่นไม่ได้เข้าทำลายนั้น ก็เป็นเพราะเกาหลีได้รับความช่วยเหลือ

จากพันธมิตร คือ กองทัพที่จีนสมัยราชวงศ์หมิงส่งมาให้ และท้ายที่สุดใน ค.ศ. ๑๖๓๖ ก็มีกำลังทหารของชาวแมนจูประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน ข้ามแม่น้ำยาลูเข้ามา แต่แม้ว่าพวกแมนจูจะตั้งราชวงศ์ชิงอันเป็นราชวงศ์ใหม่ขึ้นที่ปักกิ่งแล้วก็ตาม พวกแมนจูก็ยังคงเก็บราชวงศ์ยีไว้ในอำนาจอย่างเข้มงวดในฐานะเป็นเมืองขึ้นอันดับหนึ่ง

ด้วยเหตุนี้ อาณาจักรเกาหลีที่แตกแยกจึงไม่มีโอกาสแม้แต่โครงการปฏิรูปเศรษฐกิจอันใหม่ของราชวงศ์ วิถีชีวิตของชาวเกาหลีต้องเผชิญกับสิ่งต่าง ๆ อันได้แก่ความยากจนในเขตท้องถิ่น การแสวงหาผลประโยชน์ของพวกเจ้าของที่ดิน การปลดเปลื้องการเก็บภาษีที่ดิน ระบบเลือกที่รักมักที่ชัง การฉ้อราษฎร์บังหลวงในหมู่ข้าราชการ รัฐบาลที่อ่อนอำนาจ ความอดอยากขาดแคลน โรคระบาดและโจรผู้ร้ายชุกชุม แม้ว่าคริสต์ศตวรรษที่สิบแปดนั้นจะมีผลงานพิเศษในด้านวรรณคดี ศิลปะ และการปกครองก็ตาม แต่ประเทศก็ยังไม่อยู่ในสภาพที่ได้มีการเตรียมตัวไว้สำหรับการติดต่อเกี่ยวข้องกับตะวันตก ในขณะที่ญี่ปุ่นได้ต่อสู้ขับไล่ผู้เข้ามารุกรานออกไปหมด และติดต่อกับชาวยุโรปรุ่นแรก ๆ อย่างเข้มงวด กับยังมีความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจทั้ง ๆ ที่ได้ปิดประเทศ และขณะนี้ก็พร้อมที่จะเปิดประเทศด้วยพลังอันเกิดขึ้นด้วยตัวของตัวเอง เกาหลีกลับหยุดชะงักอยู่กับที่ทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ ดังนั้น อย่างน้อยที่สุดข้อนี้ก็พอที่จะทำให้มองเห็นภาพอันห่างไกลจากกันได้

ความล้มเหลวของการกบฏและการปฏิรูป

ประเทศเกาหลีในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ต้องเผชิญกับการท้าทายจากสองด้าน คือ ทั้งจากต่างประเทศและจากภายในประเทศ ดังเช่นที่จีนและเวียดนามได้เคยเผชิญมาก่อนหน้านั้นในระยะห่างกันไม่กี่ปี ในด้านการท้าทายอำนาจจากภายในประเทศนั้นก็คือ ใน ค.ศ. ๑๘๖๒–๖๓ ได้เกิดกบฏที่มีพื้นฐานจากชาวนาขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตตะวันออกเฉียงใต้ของเกาหลี มีลัทธิความเชื่อทางศาสนาเป็นสื่อนำการกบฏนั้น นับเป็นการกบฏที่รุนแรงที่สุดในระยะหลายร้อยปีที่ผ่านมา การกบฏครั้งนี้ แม้ว่าในตอนเริ่มแรกจะเป็นการกบฏเพื่อประท้วงความยากจนและการปกครองที่ผิดพลาดของพวกยางบัน แต่ก็เป็นการกบฏที่ได้รับแรงดลใจจากเรื่องราวของกบฏไต้เผ็ง และการเข้าบุกรุกของชาวต่างชาติในประเทศจีน อย่างไรก็ตาม ในเกาหลีนั้นการกบฏภายในประเทศและศาสนาต่างชาติได้กลายมามีความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกันแตกต่างไปจากในประเทศจีน

คริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกได้เข้ามาในประเทศเกาหลีเป็นครั้งแรกในรูปของหนังสือจีนจากคณะเจซูอิทที่ปักกิ่ง และมาเป็นที่รู้จักกันในนามว่า "การศึกษาวิทยาการตะวันตก"

(โซฮัก : ในภาษาจีนเรียกว่า ชี เซียะ) บาทหลวงคาทอลิกชาวจีนคณะแรกได้เข้ามาในเกาหลีก็เกือบปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด หลังจากที่ได้พรรคพวกไว้บ้างแล้วต่อมาในไม่ช้าก็ถูกกล่นแกล้งประหัตประหารใน ค.ศ. ๑๘๐๑ และต่อมา โดยถูกกล่าวหาว่าเป็นลัทธินอกรีตนอกรอยและเป็นการนำภัยอันตรายจากชาวต่างชาติเข้ามาอีกด้วย บาทหลวงจีนจึงจำต้องตั้งเป็นสมาคมลับขึ้น และหลังปี ค.ศ. ๑๘๓๖ จึงมีบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งแอบเล็ดลอดเข้ามาในประเทศเป็นผู้บริหารสืบต่อมา

ในภาวะที่มีการคัดค้านรุนแรงต่อ "การศึกษาวิทยาการตะวันตก" ก็ได้เกิดมีนิกายศาสนาที่รวมหลายความเชื่อขึ้นในทศวรรษ ๑๘๖๐ อันเป็นที่รู้จักกันในนามว่า *ตงฮัก* (ในภาษาจีนเรียกว่า ตุง เซียะ) หรือหมายถึง "การศึกษาวิทยาการตะวันออก" โดยส่วนหนึ่งแล้ว นิกายนี้เกิดขึ้นเพราะสิ่งดลใจจากตัวอย่างที่ได้มาโดยการศึกษาวิทยาการตะวันตกนั้นด้วย ผู้ตั้งนิกายนี้ คือ โชชิว (ค.ศ. ๑๘๒๔—๑๘๖๔) เป็นบุตรชายที่มีความผิดเป็นชนักปักหลังอยู่ของนักปราชญ์ผู้ยากจนคนหนึ่งในหมู่บ้าน โชชิวต้องประสบความผิดหวังในการสอบเข้ารับราชการมาแล้วหลายต่อหลายครั้ง ซึ่งดูจะคล้ายคลึงกันมากกับหุง ชีวฉวนซึ่งเป็นคนสมัยเดียวกันนั้น หลังจากที่ศึกษาและใคร่ครวญอยู่เป็นเวลาหลายปี โชชิวก็รู้สึกว่าได้รับพลังใจ ส่วนหนึ่งนั้นเกิดขึ้นเพราะข่าวคราวของขบวนการไต้เผ็ง และการที่จีนถูกอังกฤษกับฝรั่งเศสโจมตี อันเป็นพลังใจที่ให้เขาแสวงหาอาณัติของสวรรค์ (จองจู ในภาษาจีนใช้ว่า เทียน จู่ เป็นคำเดียวกับที่พวกคาทอลิกใช้ หมายถึงพระผู้เป็นเจ้า) พลังใจอันนี้เขาอ้างว่าเขาได้รับเมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๖๐ มาในแบบคำสั่งของเทพเจ้า ให้เขาตั้งศาสนาขึ้นใหม่เพื่อทำให้โลกตะวันออกมีความเข้มแข็งเทียมเท่าโลกตะวันตก คำสอนของเขาใช้หลักการจากลัทธิเต๋าบ้าง พุทธศาสนาบ้าง ลัทธิขงจื๊อใหม่บ้าง และใช้แม้กระทั่งวิชาที่เกี่ยวกับจักรวาลของศาสนาคาทอลิก แต่ก็มีการผสมกับลัทธิที่มีขึ้นอยู่กับพระผู้ทำพิธีตามลัทธิพื้นเมืองเกาหลี และเน้นใจความจากคัมภีร์คำสอนของคริสต์-ศาสนาเล่มสุดท้าย ซึ่งมีบางสิ่งบางอย่างคล้ายกับของคริสต์จักรในเรื่องของการรวมวิญญาณของผู้มีความเชื่อมั่นศรัทธากับวิญญาณของพระผู้สร้างโลกใน "ยุคใหม่" ซึ่งเป็น "โลกของการก่อร่างสร้างใหม่" "วิถีทาง" ของลัทธิตงฮักอาจชนะชาวตะวันตก โดยการใช้อำนาจวิเศษของลัทธินี้ และอาจแทนที่ลัทธิขงจื๊อและพุทธศาสนาเพื่อเริ่มต้นวงโคจรใหม่ อันจะทำให้คนยากจนมั่งคั่งร่ำรวยขึ้น และยกฐานะคนชั้นต่ำให้สูงขึ้น ลัทธิใหม่นี้อันเป็นสิ่งแน่นอนว่าจะต้องถูกใจชนชั้นชาวนาที่ยากจน จึงเผยแพร่ไปได้อย่างรวดเร็วและก่อให้เกิดการจลาจลในเขตตะวันออกเฉียงใต้และเขตภาคใต้ของเกาหลี เมื่อโชถูกจับและถูกตัดสินคดีใน ค.ศ. ๑๘๖๔ นั้น แม้เขาจะยืนยันว่าลัทธิตงฮักมีจุดหมายที่จะปราบปรามศาสนาคาทอลิก

ก็ตาม แต่เขาก็ถูกตัดศีรษะในฐานเป็นผู้ก่อการร้าย คำสอนของเขานั้นคล้ายคลึงอย่างมากกับเรื่องศาสนาคริสต์ของพวกกบฏไต้เผ็ง ผู้สืบเชื้อสายของเขาช่วยทำให้ลัทธิตงฮักได้เผยแพร่เข้าไปในทุกมณฑลอย่างเงียบ ๆ

ประมุขเกาหลีในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๖๐ ใช้วิธีเผชิญกับกบฏภายในประเทศและการท้าทายจากประเทศตะวันตกที่มีมากเช่นเดียวกับที่เวียดนามได้เคยเผชิญมาในศตวรรษก่อนหน้านั้นด้วยการใช้นโยบายที่เป็นปรปักษ์กับศาสนาคริสต์ คือ ปิดประเทศและขบวนการฟื้นฟูกับการปฏิรูปสถาบันประเพณีที่มีมาแต่เก่าก่อน แผนการปฏิรูปของพวกหัวเก่านั้นผู้สำเร็จราชการเกาหลีผู้ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในตำแหน่งว่า เตวงกุน หรือเจ้าชายผู้ยิ่งใหญ่ (ซึ่งแปลตามตัวอักษรว่า "ท่านลอร์ดแห่งราชสำนักที่ยิ่งใหญ่") ได้เป็นผู้ติดตามดำเนินการสืบมาในทศวรรษระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๔—๗๓ ผู้สำเร็จราชการคนนี้มีชื่อจริงว่า ยีฮวง (ค.ศ. ๑๘๒๑—๑๘๙๘) เป็นพระบิดาของพระเจ้าโคจอง (ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๖๔—๑๙๐๗) ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ เจ้าชายเป็นคนที่เพิ่งเข้ามาใหม่ในวงการเมือง แต่เตรียมตัวพร้อมที่จะเข้ามาเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ที่สร้างสมไว้ทั้งหมด พระองค์ได้เผชิญวิกฤติการณ์ในโชคชะตาของราชวงศ์ยี โดยใช้วิธีการปฏิรูป ซึ่งจะมีผลต่อ "การฟื้นฟูประเทศ" (ยูสิน) ในยุคทองของผู้ตั้งราชวงศ์ (ยีซองกยี) อันเป็นการปฏิรูปที่คล้ายกับการปฏิรูปของจักรพรรดิ ถุ่ง จื้อ ในประเทศจีนในระยะเวลาเดียวกัน การปฏิรูปเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายที่จะรื้อฟื้นการดำเนินงานของ "ระบบทั้งสาม" ของเกาหลีที่ปฏิบัติกันมาแต่ก่อนให้เป็นไปอย่างถูกต้องเหมาะสม อันได้แก่ระบบการเก็บภาษีที่ดิน การเก็บเมล็ดข้าว และบริการทางการทหาร ซึ่งทั้งหมดนี้ได้มีการฉ้อราษฎร์บังหลวงกันมาโดยตลอด องค์เตวงกุนได้ใช้วิธีการต่างๆ เพื่อให้เกิดความเข้มแข็งในการปกครองส่วนกลาง ในสถาบันกษัตริย์และในหมู่เชื้อพระวงศ์ (วิธีทั้งหลายเหล่านี้รวมการซ่อมแซมแต่งเติมพระราชวังยองบ็อคในคริสต์ศตวรรษที่สิบห้าด้วย) พระองค์ได้พยายามปราบปรามการแบ่งเป็นกลุ่มเป็นก๊กด้วยการสั่งปิดสถาบันศึกษาเอกชนเกือบจะทั้งหมดที่ได้ช่วยส่งเสริมการรวมกันเป็นกลุ่มเป็นก๊กเหล่านั้น และปราบด้วยการยุบหน่วยองค์ประกอบอำนาจของพวกนั้นในวงการรัฐบาล กับด้วยการเรียกเก็บภาษีโดยตรงจากชนชั้นยางบัน พระองค์คัดเลือกหาคนที่มีความสามารถมาจากวงการที่กว้างขวางกว่าเดิม รวมอำนาจการปกครองส่วนกลางขึ้นใหม่ และชำระสะสางประมวลกฎหมายทั้งหลาย นอกจากนี้พระองค์ยังพยายามสร้างความแข็งแกร่งทางกำลังทหารด้วยการให้ชื่อเสียงเกียรติยศแก่ชนชั้นทหาร สร้างป้อมปราการต่าง ๆ และฝึกหัดอบรมทหารหน่วยบืนประมาณ ๑๒,๐๐๐ คน ด้วยอาวุธสมัยใหม่

ด้วยความพยายามทั้งหมดเช่นนี้ เพื่อฟื้นฟูประเพณีเก่า และถึงขนาดใช้ปัจจัยต่าง ๆ อันทันสมัยช่วยคุ้มครองของเก่าเหล่านั้น จึงทำให้องค์เตวงกุนเป็นผู้ผูกขาดทุกสิ่งทุกอย่าง เมื่อพระองค์ให้ประหารชีวิตบาทหลวงชาวฝรั่งเศส จนเป็นเหตุให้ฝรั่งเศสส่งกำลังทหารเข้ามาโจมตี ใน ค.ศ. ๑๘๖๖ แม่ทัพของพระองค์ยังได้ไปสั่งสอนผู้เข้ามาบุกรุกด้วยเรื่องความถูกต้องตามลัทธิขงจื๊ออีกด้วย "ท่านจะมาบอกให้พวกเราละทิ้งคำสอนของบรรพบุรุษของพวกเรา และให้ยอมรับคำสอนของคนอื่นได้อย่างไรกัน" หลังจากที่กองทหารฝรั่งเศสได้แพ้กลับไปตามความเข้าใจของชาวเกาหลีแล้ว องค์เตวงกุนได้ให้ประหารชาวคริสต์รุนแรงขึ้นอีกเป็นสองเท่า และเพื่อจะรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีเก่าแก่ที่สร้างสมกันมา องค์เตวงกุนจึงปล่อยเรื่องการต่างประเทศของเกาหลีให้รัฐบาลที่ปักกิ่งเป็นผู้ดำเนินการ

การเปิดประเทศเกาหลีต่อมาได้ทำให้เกิดผลสะท้อนอย่างรุนแรงที่เมืองเซอูล องค์เตวงกุนทรงยึดมั่นในความคิดเดิม แม้ว่าจะทรงหมดอำนาจไปแล้วหลัง ค.ศ. ๑๘๗๓ ได้ทรงคัดค้านสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๘๗๖ ที่ทำกับประเทศญี่ปุ่น พระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญในการจลาจลต่อต้านญี่ปุ่น ค.ศ. ๑๘๘๒ และหลังจากนั้นก็ทรงถูกชาวจีนลักพาพระองค์ไปในฐานะเป็นผู้ก่อความยุ่งยากและถูกกักอยู่ในประเทศจีนเป็นเวลาสามปี เหตุการณ์นี้ทำให้อำนาจการปกครองตกไปอยู่ในมือศัตรูของพระองค์ คือ ตระกูลหมิน ที่ก้าวร้าว ซึ่งมีพระราชินีของกษัตริย์โคจอง (มักจะเรียกกันว่า "ราชินีหมิน") เป็นตัวแทนอยู่ในราชสำนัก พระราชินีและพรรคพวกตระกูลหมินระยะนี้ได้ร่วมมือกับจีนเลิกล้มงานการปฏิรูปขององค์เตวงกุน และคัดค้านความพยายามที่จะพัฒนาประเทศของชาวเกาหลีผู้ต้องการดำเนินรอยตามตัวอย่างของญี่ปุ่น การขาดความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันภายในประเทศ ซึ่งเห็นชัดแจ้งในระบบแบ่งแยกกันเป็นกลุ่มเป็นก๊ก จึงยังคงเป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวความพยายามของเกาหลีที่จะได้เป็นเอกราชและเป็นประเทศที่ทันสมัย

ในทางด้านการเมืองของเกาหลีก็มีอิทธิพลของต่างประเทศเข้ามาด้วย หลังจากที่คณะทูตวัฒนธรรมเกาหลีไปเยือนทั้งจีนและญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๘๘๑ แล้ว ทูตเกาหลีอีกคณะหนึ่งก็ไปเยือนสหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. ๑๘๘๓ และอีกคณะหนึ่งได้ไปจัดตั้งสถานทูตขึ้น ณ เมืองวอชิงตัน ใน ค.ศ. ๑๘๘๘ อิทธิพลอเมริกาซึ่งมีมากในญี่ปุ่น ในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ ก็ได้เข้ามาถึงเกาหลีด้วยเช่นเดียวกัน โดยผ่านทางพวกนักการศึกษาในคณะเผยแพร่ศาสนา และนักการทูตที่มีความเข้าใจและเห็นใจ ผู้คอยสนับสนุนให้เกาหลีได้เป็นเอกราช แม้ว่าจะเป็นเพราะ "ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับจีน" ดังเช่นต่อมาก็ตาม แต่การให้ใช้กำลังทหารสนับสนุนความคิดนี้ วงการรัฐบาลที่วอชิงตันไม่เคยพิจารณาเลย

แต่ก็น่าแปลก ในสมัยที่จีนมามีอิทธิพลอยู่ ณ เมืองเซอูล จาก ค.ศ. ๑๘๘๒ ถึง ๑๘๙๔ นั้น ส่วนใหญ่แล้ว เกาหลีก็ติดต่อกับญี่ปุ่น ซึ่งมีส่วนสนับสนุนให้เกิดผู้รักชาติขึ้นเป็นจำนวนมากด้วยอุดมการของโลกตะวันตกเกี่ยวกับลัทธิชาตินิยมและการปฏิรูปประเทศ ชาวญี่ปุ่นที่เป็นนักเสรีนิยม เช่น ฟูกุซาวา ยูกิชิ เป็นผู้ให้คำแนะนำปรึกษาแก่นักปฏิรูปหนุ่มของเกาหลี คือ กิม โอค กวน และ ปัก ยง ฮิว ในระยะต้น ๆ ของทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ (ดูหน้า ๔๕๒) เป็นผู้ที่มองเห็นว่าญี่ปุ่นได้เข้ามาเริ่มยุคใหม่ในเกาหลีพอ ๆ กับที่สหรัฐอเมริกาได้มากระทำในญี่ปุ่น แต่นักปฏิรูปชาวเกาหลีเหล่านี้ต้องการปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตก ด้วยการเลียนแบบญี่ปุ่นนั้น ต่างก็พบว่าความหวังของพวกตนถูกปิดหนทาง เพราะการปกครองของตระกูลหมินและอิทธิพลของจีนที่เข้ามาครอบงำอยู่ ดังนั้น พวกนี้จึงร่วมกันทำรัฐประหารเมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ และด้วยการที่สถานทูตญี่ปุ่นรู้เห็นเป็นใจ พวกก่อการได้ประหารชีวิตเจ้าหน้าที่ปกครองบ้านเมืองที่เป็นพวกหัวเก่า และเข้าจับกษัตริย์เกาหลีเอาไว้ แต่ก็ถูกหยวน ซื่อ ไข่ผู้บัญชาการทหารของจีนเข้าขัดขวางและบังคับให้ปล่อยองค์กษัตริย์ให้หลบหนีไป การมีชาวต่างชาติเข้ามาคุกคามบีบบังคับมากขึ้น มิได้ทำให้ความแตกแยกเพราะการแบ่งเป็นก๊กเป็นเหล่าเหล่านี้ลดลงไปได้

ในระยะทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ มิได้มีการบรรเทาความทุกข์ลำเค็ญของประชาชนแต่ประการใด และขบวนการตงฮักซึ่งมีความเคารพสักการะผู้ก่อตั้งลัทธิ ที่ยอมพลีชีวิตไปแล้ว ก็ยังคงเป็นที่แพร่หลายในหมู่ผู้มีความทุกข์ยากต่อไป และก็เหมือนกับลัทธิที่ยึดมั่นในพระผู้ทำพิธีตามแบบอย่างโบราณ คือ สมาชิกของลัทธิตงฮักจะทำพิธีเคารพสักการะหน้าแท่นที่บูชาในหุบเขา ด้วยการร้องเพลงสวดและการร่ายรำตามพิธีเพื่อปัดเป่าโรคภัยไข้เจ็บ บางครั้งพวกเขาก็จะจัดการสาธิตด้วยระฆังและกลองหน้าพระราชวัง เพื่อเป็นการแสวงหาการไถ่โทษหลังมรณกรรมของผู้ตั้งลัทธิ อันเป็นประเพณีเพื่อ "เรียกร้องการชดใช้ความทุกข์ให้แก่ผู้ตั้งลัทธิ" ใน ค.ศ. ๑๘๙๓ ลัทธินี้เป็นศัตรูกับชาวต่างชาติมากขึ้น และในไม่ช้าก็ทวีความรุนแรงต่อต้านรัฐบาลมากยิ่งขึ้น การจลาจลของขบวนการตงฮัก ในเขตมณฑลภาคใต้ใน ค.ศ. ๑๘๙๔ แม้จะถูกปราบปรามไปในระยะเวลาอันรวดเร็วก็ตาม แต่ก็เป็นช่องทางให้ญี่ปุ่นเข้ามาคุกคามบุกรุกต่อไป[๑]

เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๔ ชาวญี่ปุ่นทุก ๆ ฝ่ายต่างก็เข้าไปพัวพันกับเรื่องการเมืองของเกาหลี นักขยายอิทธิพลทางการทหาร เช่น อูชิดะ ริโยไฮ แห่งสมาคมเกนโยชา (หรือสมาคม

[๑] หลังปี ค.ศ. ๑๙๐๕ ลัทธิ ตงฮัก ซึ่งขณะนั้นถูกปราบปรามให้สงบลงไปแล้วได้ใช้ชื่อว่า ชองด๊อกกิโย มีความหมายว่า สมาคมนำทางไปสวรรค์

ทะเลดำ) ได้เข้าไปช่วยเหลือพวกตงฮัก ดังเช่นที่พวกเสรีนิยม เช่น นายฟุกุซาวาได้แสดงความไว้อาลัยอย่างเปิดเผยในการที่ลูกศิษย์ของเขา คือ กิม โอค กวน ถูกลอบฆ่าตาย อย่างไรก็ดี มีสิ่งเดียวเท่านั้นที่จะต้องทำ นั่นคือ กำจัดอิทธิพลของจีนออกไปและประกาศความเป็นเอกราชของเกาหลี และถ้าจะมีอีกสิ่งหนึ่งก็คือ จัดตั้งรัฐบาลเกาหลีตามแนวทางของการเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยของญี่ปุ่น

ทูตญี่ปุ่นที่สืบตำแหน่งติดต่อกันมาสามคนในเกาหลี ต่างไม่ประสบความสำเร็จในการทำงานชิ้นนี้ ทูตคนแรก (โอโตริ) นั้นหลังจากที่กองทัพญี่ปุ่นเข้ายึดครองเมืองเซอูลในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๔ ก็ได้แต่งตั้งองค์เตวงกุนขึ้นมีอำนาจเหนือประชาชน เพื่อให้เป็นผู้นำในการดำเนินงานตามแผนการปฏิรูป แต่ในไม่ช้าชาวญี่ปุ่นก็รู้สึกว่าท่านผู้เฒ่าผู้นี้สนใจ "แต่เพียงการได้อำนาจมาไว้ในกำมือและกวาดล้างศัตรูของตนเองเท่านั้น" ทูตคนที่สอง (อิโนอูเอ คาโอรุ) จึงได้นำเอานักปฏิรูปตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๘๔ ที่ถูกเนรเทศ คือ ปัก ยง ฮิว และพวกหัวสมัยใหม่ ที่นิยมญี่ปุ่นอีกหลายคนเข้ามามีอำนาจในคณะรัฐบาลที่ประกอบด้วยพรรคต่าง ๆ แต่ปักก็ถูกบังคับให้ลี้ภัยออกไปอีกครั้ง เมื่ออิโนอูเอพ้นจากตำแหน่งทูตและกลับญี่ปุ่น ในที่สุดทูตคนที่สาม (นายพลมิยูรา) ก็ได้ร่วมคบคิดกับองค์เตวงกุนในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๙๕ จนก่อให้เกิดการฆาตกรรมราชินีหมินผู้เป็นพระสุณิสาของท่านผู้เฒ่าผู้นั้น โดยที่พระศพของพระนางถูกเผาอยู่ในเขตพระราชวังของพระนางเอง หลังจากเหตุการณ์นี้แล้วอิทธิพลญี่ปุ่นก็ถูกอิทธิพลรุสเซียบดบังไปประมาณสองปี โดยเฉพาะหลังจากที่กษัตริย์เกาหลีได้ลี้ภัยเข้าไปขออาศัยอยู่ในสถานทูตรุสเซีย (กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๙๖) ซึ่งพระองค์ได้พำนักอยู่ที่นั่นเป็นเวลาปีกว่า

ความอ่อนแอของราชวงศ์และการข่มขู่ของต่างชาติ ได้เป็นพลังใจก่อให้เกิดขบวนการปฏิรูปเกาหลีใน ค.ศ. ๑๘๙๖—๙๘ เคียงคู่ไปกับการปฏิรูปที่กำลังจัดทำกันอยู่ที่ปักกิ่งขณะนั้น ผู้สนับสนุนคนสำคัญของขบวนการปฏิรูป คือ โซ เช—ปีล นั้น ได้เคยเป็นผู้นำคนหนึ่งของการทำรัฐประหารเมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๔ แต่หลบหนีไปได้อย่างปลอดภัย เขาได้ไปยังสหรัฐอเมริกา และใช้ชื่อใหม่ว่า "ฟิลิป เจซอน" เขาสมรสกับสตรีชาวอเมริกัน ได้โอนสัญชาติเป็นชาวอเมริกัน และได้ปริญญาทางการแพทย์จากมหาวิทยาลัยยอร์ช วอชิงตัน เมื่อกลับมายังประเทศเกาหลีใน ค.ศ. ๑๘๙๖ ในตำแหน่งที่ปรึกษาของรัฐบาล เขาได้จัดตั้งสถาบันของนักปฏิรูปขึ้นสองสิ่ง สิ่งแรก คือ จัดทำหนังสือพิมพ์ชื่อ *เอกราช* (ภาษาเกาหลีเรียกว่า ตงนิบชินมุน) ซึ่งใช้แต่เพียงภาษาฮันกุล อันเป็นภาษาพื้นเมืองโดยไม่มีตัวอักษรจีนเลย

สิ่งที่สองที่เขาจัดทำ คือ ริเริ่มพรรคการเมือง ชื่อพรรค *สโมสรเพื่อความเป็นเอกราช* (ภาษาเกาหลีเรียกว่า ตงนิบ ฮโยโพ) ซึ่งเริ่มต้นทำการโต้แย้งปัญหาการเมือง และต่อมาไม่ช้าก็รวบรวมตัวอย่างต่าง ๆ มากมาย เพื่อส่งเสริมความเป็นเอกราชของประเทศโดยอาศัยการปฏิรูปของรัฐบาล นักปฏิรูปชาวเกาหลีก็เช่นเดียวกับนักปฏิรูปชาวจีนในสมัยนั้น คือ ไม่มีการติดต่อเกี่ยวข้องกับขบวนการอื่น ๆ ที่มีชนชั้นชาวนาเป็นพื้นฐานของขบวนการ อย่างเช่น ขบวนการตงฮัก และพวกเขาได้ทำให้เกิดอันตรายต่อผลประโยชน์ของพวกจารีตนิยมในราชสำนักซึ่งได้ทำการปราบปรามขบวนการปฏิรูปในปลายปี ค.ศ. ๑๘๙๘

แต่กษัตริย์เกาหลีซึ่งอ่อนแออยู่นั้น แม้จะทรงได้ตำแหน่งจักรพรรดิใน ค.ศ. ๑๘๙๗ ก็ไม่อาจคุมอำนาจไว้ได้ นับตั้งแต่ญี่ปุ่นได้ทำให้อิทธิพลของจีนหมดสิ้นไป โดยมีอังกฤษสนับสนุนญี่ปุ่นอยู่เบื้องหลัง ชะตากรรมของเกาหลีก็ถูกปล่อยถ่วงดุลอยู่ระหว่างญี่ปุ่นกับรุสเซีย ข้อตกลงของทั้งสองประเทศเกี่ยวกับเกาหลีใน ค.ศ. ๑๘๙๖ และ ๑๘๙๘ ไม่ได้ช่วยหน่วงเหนี่ยวการแข่งขันของสองประเทศนั้นได้มากนัก และท้ายที่สุดก็ด้วยชัยชนะของญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๙๐๕ ที่ทำให้ญี่ปุ่นได้เข้าครองคาบสมุทรแห่งนี้ โดยการจัดให้เกาหลีเป็นประเทศในความคุ้มครอง (ดูหน้า ๕๙๕—๕๙๖)

เพราะฉะนั้น ปฏิกิริยาโต้ตอบของเกาหลีที่มีต่อต่างชาติจึงเป็นไปในทางเสียเปรียบถึงสองเท่า คือ จากการอยู่ภายในกรอบความคุ้มครองของระบบเมืองขึ้นของจีน ทำให้บรรดาผู้นำของประเทศเตรียมตัวสำหรับการติดต่อกับโลกภายนอกได้น้อยกว่าประเทศไทย พม่า หรือเวียดนาม และเมื่อถึงวาระที่เกาหลีถูกบังคับให้เปิดประเทศ การถูกบีบคั้นที่เกิดจากการแข่งขันกันของประเทศมหาอำนาจก็มีมากกว่าด้วย มหาอำนาจไม่ใช่แต่เพียงประเทศเดียว แต่มีถึงห้าประเทศที่บุกเบิกหาหนทางเข้ามามีอิทธิพลเหนือรัฐบาลที่เซอูล อันได้แก่ กองทหารของจีนและญี่ปุ่น ทูตรุสเซีย อังกฤษ และอเมริกัน พร้อมทั้งผู้เผยแพร่ศาสนานิกายคาทอลิก และโปรเตสแตนท์ ทั้งหมดต่างพยายามใช้อิทธิพลของตนอย่างสุดความสามารถในอาณาจักรฤาษีแห่งนี้ ซึ่งขาดทั้งจารีตประเพณี หรือประสบการณ์ในการติดต่อกับต่างประเทศหลายฝ่าย ชาวเกาหลีอยู่ในฐานะที่ไม่อาจวางตัวเป็นกลางได้ตั้งแต่เริ่มต้น ชาวต่างชาติที่บีบบังคับเกาหลีมีมากเสียจนกระทั่งเราต้องกล่าวถึงเรื่องการเปิดประเทศเกาหลีไว้ในเนื้อหาที่กว้างขวาง ว่าด้วยเรื่องการล่วงล้ำของชาวต่างชาติเข้าไปในจักรวรรดิของราชวงศ์ชิงในบทที่ ๕ ยิ่งกว่านั้น ชะตาของประเทศเกาหลีหลัง ค.ศ. ๑๘๙๘ จะเป็นที่เข้าใจได้ก็เพียงภายในโครงร่างของเรื่องการดำเนินการเมืองระหว่างประเทศในสมัยที่ลัทธิจักรวรรดินิยมเฟื่องฟู

อำนาจการเมืองของมหาอำนาจที่มีเหนือประเทศจีน ค.ศ. ๑๘๕๔—๑๕๐๑

วิธีหนึ่งที่จะจัดระเบียบเข้ามาสู่ภาพของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ยุ่งเหยิงในเอเชียในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ ก็คือการมองภาพนั้นทั่วทั้งทวีป โดยไม่คิดถึงภูมิหลังของการแข่งขันระหว่างอังกฤษและรุสเซีย คือ มองจากเขตพรมแดนอัฟกานิสถานทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือใกล้เข้ามายังอินเดีย ผ่านเอเชียกลาง ทิเบตกับมองโกเลีย และเข้ามารอบ ๆ แมนจูเรียกับเกาหลี เช่น ใน ค.ศ. ๑๘๙๐ อังกฤษก็รุกเข้ามาทางภาคใต้ในฐานะเป็นผู้ปกครองของอินเดีย มลายา และพม่า และในฐานะมหาอำนาจที่ผูกขาดการค้าขายในประเทศไทย จีน และเขตติดต่อใกล้เคียง คู่แข่งขันเป็นพิเศษของอังกฤษในประเทศไทย และพม่าก็คือฝรั่งเศส แต่การแข่งขันกันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งดุเดือดมากโดยเฉพาะในแอฟริกาถูกสกัดกั้นไว้หลัง ค.ศ. ๑๘๙๓ ด้วยสนธิสัญญาพันธมิตรระหว่างฝรั่งเศสและรุสเซีย และเพราะเหตุนั้น ส่วนประกอบอันหนึ่งที่จะผลักดันให้ลัทธิจักรวรรดินิยมของยุโรปขยายตัวในตะวันออกไกลในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ จึงได้แก่การขยายอิทธิพลอย่างรีบด่วนของรุสเซียในฐานะเป็นมหาอำนาจทางบกข้ามเขตเอเชียตอนเหนือ

การปรากฏตัวอีกครั้งหนึ่งของรุสเซียในตะวันออกไกล

หลังจากที่ เคานต์มูราเวียฟ ประสบความสำเร็จในการรุกล้ำเขตแม่น้ำอามูร์ในกลางศตวรรษ และได้มณฑลชายฝั่งทะเลเข้ามารวมใน ค.ศ. ๑๘๖๐ แล้ว (ดูบทที่ ๒) การขยายอิทธิพลของรุสเซียก็เริ่มติดขัดด้วยเรื่องปัจจัยด้านเสบียงอาหารและการคมนาคมขนส่งทหารม้าคอสแซคในหกสิบหมู่บ้าน ซึ่งป้องกันเส้นทางคมนาคมตามลำแม่น้ำอามูร์ ไม่อาจจะปลูกพืชผลให้พอเลี้ยงตนเองในสภาพภูมิอากาศที่ไม่อำนวย ในฤดูร้อนพวกเขาล่องเรือขึ้นไปตามลำแม่น้ำด้วยความยากลำบาก และในฤดูหนาวพวกเขาก็ยังขาดสัตว์เลี้ยงประเภทใช้ลากยานพาหนะ เพื่อการขนส่งบนน้ำแข็ง หลังจากขายแคว้นอะแลสกาให้แก่สหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. ๑๘๖๗ และความตกต่ำของการค้าทางแปซิฟิก ซึ่งเป็นการค้าสินค้าประเภทขนสัตว์ที่ได้จากตัวนากทะเล ทำให้รุสเซียต้องตัดทอนแม้แต่กำลังทหารประจำการและฐานทัพเรือในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ และท้ายที่สุด หลัง ค.ศ. ๑๘๖๙ คลองสุเอซก็ยังทำลายความหวังที่จะพัฒนาการค้าระหว่างจีนและรุสเซียทางด้านที่ติดกับยุโรป โดยผ่านทางแม่น้ำอามูร์ แม้แต่ใบชาอัดเป็นก้อน ซึ่งเป็นสินค้าออกของจีนส่งไปยังรุสเซียก็เริ่มขนส่งโดยทางเรือ เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๘๐ ประชากรรุสเซียแถบตะวันออกไกลยังคงมีน้อยกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน จำนวนผู้อพยพเข้ามาซึ่งมีปะปน ทั้งชาวจีน พวกตุงกูสจากแมนจูเรียและชาวเกาหลี รวมแล้วมีมากกว่าชาวรุสเซียเสียอีก การค้าส่วนใหญ่อยู่ในกำมือของ

คนที่มิใช่ชาวรุสเซีย การติดต่อของเขตนี้กับเขตรุสเซียด้านที่ติดกับยุโรปยังคงใช้การติดต่อทางน้ำมากกว่าทางบก

แม้รุสเซียจะมีฐานะที่เป็นจุดอ่อนเช่นนี้แล้ว รุสเซียก็ยังไม่ดิ้นรน หลังจากการตกลงระหว่างจีนกับรุสเซียเกี่ยวกับวิกฤติการณ์ตรงเขตอีลี ใน ค.ศ. ๑๘๘๑ แล้ว (ดูหน้า ๔๓๗–๔๔๒) รุสเซียก็รู้สึกว่าจะอยู่ในฐานะป้องกันตัวเองในตะวันออกไกล อันเป็นเขตที่รุสเซียต้องเผชิญกับการพัฒนาต่าง ๆ เช่น แผนการสร้างอาณานิคมในแมนจูเรียของราชวงศ์ชิงในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๘๐ เช่นเดียวกับแผนการของหลี่ หุง จางในการสร้างกองทัพเรือเปย์-หยางและสร้างฐานทัพเรือที่เมืองปอร์ต อาร์เธอร์ และความก้าวหน้าของกองทัพเรือญี่ปุ่นในสมัยเดียวกัน

อย่างไรก็ดี ความนึงเฉยของรุสเซียในแถบตะวันออกไกลได้เริ่มหมดไป ซึ่งอาจจะเป็นเพราะพระจักรพรรดิเกิดมีใจเอนเอียงไปในทางต้องการขยายอิทธิพล หรืออาจจะเป็นเพราะญี่ปุ่น จีน อังกฤษ และสหรัฐอเมริกา เคยไม่ไว้ใจในแผนการของรุสเซีย ใน ค.ศ. ๑๘๘๕–๘๗ กองทัพเรืออังกฤษได้เข้ายึดเมืองปอร์ตเฮมิลตัน อันเป็นที่ทอดสมอเรือในกลุ่มเกาะเล็ก ๆ บนชายฝั่งทะเลภาคใต้ของเกาหลี เพื่อที่จะตัดหน้าการที่รุสเซียมุ่งลงมาทางใต้เพื่อหาเมืองท่าที่ปลอดจากการที่น้ำเป็นน้ำแข็งในเขตเกาหลี ใน ค.ศ. ๑๘๘๖ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ที่ ๓ ได้ทรงสรุปว่า ความอ่อนแอทั้งหมดในสถานะของรุสเซีย ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประชากร เสบียงอาหาร การขนส่งทางบก และกำลังด้านทัพเรือ เหล่านี้จะสามารถขจัดได้ด้วยการสร้างเส้นทางรถไฟสายผ่านไซบีเรีย ซึ่งจะทำให้กำลังทางบกของรุสเซียในตะวันออกไกลแข็งแกร่งขึ้น การถือนโยบายโดดเดี่ยวในทางการทูต และความวุ่นวายในนโยบายของรุสเซียทุกหนทุกแห่ง ทำให้เป็นของง่ายที่รุสเซียจะหันมาสนใจด้านตะวันออกอีกครั้ง ทั้งยังพอจะหาเงินทุนได้จากฝรั่งเศส ใน ค.ศ. ๑๘๙๑ เริ่มมีการสร้างเส้นทางรถไฟสายผ่านไซบีเรียจากปลายเส้นทางทั้งสองข้าง ซึ่งตามหมายกำหนดจะแล้วเสร็จใน ค.ศ. ๑๙๐๓

อย่างไรก็ดี การที่รุสเซียหันมาสนใจโลกตะวันออกนั้น นักอุดมการในระยะนั้นกลับเห็นว่าเป็นงานอันศักดิ์สิทธิ์ของ "คณะทูตประวัติศาสตร์" เพื่อเผยแพร่วัฒนธรรมตะวันตกให้แก่โลกตะวันออกและเพื่อ "ปลดปล่อย" ประชากรที่ "ถูกบีบคั้น" ของเขตนี้ เจ้าชาย อี.อี. อูคอมสกี้ ได้เน้นถึงความเกี่ยวดองกันทางด้านวัฒนธรรมในทวีปเอเชีย ระหว่างชาวรุสเซียกับชาวเอเชียเอาไว้ว่า "ประชากรเชื้อชาติต่าง ๆ กันทั้งหมดเหล่านี้ต่างรู้สึกตัวเองว่าผูกพันใกล้ชิดกับเรา และเป็นพวกของเราทั้งโดยทางสายเลือด โดยจารีตประเพณี และโดยทัศนะความคิดเห็น" ในขณะเดียวกัน ทางการปฏิบัตินั้น นายเซจิ วิทท์ บุรุษผู้

สร้างฐานะของตัวเอง และเป็นรัฐมนตรีกระทรวงการคลังจาก ค.ศ. ๑๘๙๒ ถึง ๑๙๐๓ กับเป็นคนวางแผนคนสำคัญของการปรับปรุงประเทศรุสเซียให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม ก็ได้รับความสนับสนุนเป็นการส่วนพระองค์จากพระเจ้าซาร์องค์ใหม่คือ ซาร์นิโคลาสที่ ๒ ในเรื่องการสร้างเส้นทางรถไฟสายผ่านไซบีเรีย เส้นทางรถไฟสายนี้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในแผนการของประเทศรุสเซีย ว่าด้วยเรื่องการอุตสาหกรรมหนัก

ด้วยเหตุนี้ เมื่อรุสเซียมีความสนใจและมีอำนาจเพิ่มขึ้น นโยบายตะวันออกไกลของรุสเซียจึงตื่นตัวขึ้นมา ภายหลังจากที่รีรออยู่เป็นเวลานาน รุสเซียก็เป็นผู้บุกเบิกนำประเทศฝรั่งเศสและเยอรมนีเข้าไปในเรื่องการเข้าแทรกแซงขัดขวางของสามประเทศ เมื่อเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๙๕ ด้วยการบังคับให้ญี่ปุ่นผู้ชนะคืนแหลมเหลียวตุงให้แก่จีน และเพื่อบีบคั้นเอาผลประโยชน์นี้ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๕ นายวิทท์จัดการให้ธนาคารฝรั่งเศสและรุสเซียให้จีนกู้ยืมเงินจำนวน ๔๐๐ ล้านฟรังค์ (ประมาณ ๑๕,๘๒๐,๐๐๐ ปอนด์ หรือ ๗๖,๘๙๐,๐๐๐ ดอลลาร์สหรัฐฯ) ในอัตราดอกเบี้ยต่ำสุด คือ ๔% เพื่อช่วยเหลือให้จีนใช้เงินค่าปฏิกรรมสงครามที่ต้องให้แก่ญี่ปุ่นจำนวน ๒๓๐,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญจีน (ประมาณ ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ หรือ ๑๔๖,๐๐๐,๐๐๐ ดอลลาร์สหรัฐฯ) เมื่อถึงเดือนธันวาคม วิทท์ก็สามารถดึงธนาคารฝรั่งเศสเข้ามาร่วมในการจัดตั้งธนาคารรุสเซีย–จีน อันเป็นตัวแทนที่สามารถจะใช้เงินทุนฝรั่งเศสมาส่งเสริมแผนงานทางด้านการค้าขาย การอุตสาหกรรมและการรถไฟในประเทศจีน

ในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๙๖ รุสเซียก็ดำเนินการขออนุมัติจากจีนเพื่อจัดสร้างเส้นทางรถไฟยาว ๙๕๐ ไมล์ ผ่านแมนจูเรียไปยังเมืองวลาดิวอสต็อค เพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายในการสร้างอุโมงค์และสะพาน ซึ่งทางรถไฟสายผ่านไซบีเรีย อาจจะต้องจัดสร้างไปตามเส้นทางแม่น้ำอามูร์เป็นระยะยาวขึ้นอีก ๓๕๐ ไมล์ ในตอนแรกรัฐบาลปักกิ่งปฏิเสธ แต่หลังจากที่หลี่ หุง จาง ได้เดินทางไปยังเมืองเซนต์บีเตอร์สเบิร์ก เพื่อเข้าร่วมในพิธีราชาภิเษกพระเจ้านิโคลาสที่ ๒ โดยมีเจ้าชายอูคอมสกี้ ร่วมเดินทางไปด้วย หลี่ก็ได้ทำการเจรจาตกลงและได้รับความยินยอมจากทางปักกิ่งในการลงนามของเขาในสัญญาพันธมิตรอย่างเป็นความลับระหว่างรุสเซียกับจีน เมื่อเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๘๙๖ โดยข้อตกลงฉบับนี้ จีนและรุสเซียจะร่วมกันต่อต้านการขยายอิทธิพลของญี่ปุ่นขึ้นมาบนแผ่นดินใหญ่ และธนาคารรุสเซีย–จีนจะสร้างทางรถไฟสายตะวันออกของจีนตัดผ่านแมนจูเรีย (เป็นข้อตกลงที่หลี่ได้รับคำมั่นสัญญาว่าเขาจะได้เงินสามล้านรูเบิลส์ แต่เขาได้รับเพียงหนึ่งล้านรูเบิลส์เท่านั้นเมื่อเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๙๗) หลังจากที่ได้มีการแสดงกำลังทหารและมีการปรึกษาแนะนำหลายครั้งหลายคราวแล้ว รุสเซียก็เริ่มดำเนินการตามสนธิสัญญาฉบับนี้ ด้วยการส่งกอง

เรือรบไปยังเมืองปอร์ตอาร์เธอร์ ในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๙๗ และต่อมาในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๘ จีนก็ยอมให้เช่าดินแดนปลายสุดทางใต้ของแหลมกวางตุ้ง[๑] ซึ่งรวมเมืองท่าไดเรน (ในภาษาจีนเรียกว่า ต้า เลียน และในภาษารุสเซียเรียกเมืองดาลนี) และเมืองฐานทัพเรือ คือ ปอร์ตอาร์เธอร์ โดยให้เช่าเป็นเวลา ๒๕ ปี นอกจากนี้รุสเซียยังได้สิทธิที่จะเชื่อมโยงเมืองท่าเหล่านี้เข้ากับเส้นทางรถไฟสายตะวันออกของจีน โดยใช้เส้นทางรถไฟสายที่ตัดจากภาคเหนือลงมาทางใต้ คือ เส้นทางรถไฟสายแมนจูเรียภาคใต้ อันเป็นเส้นทางรถไฟที่ยาว ๖๕๐ ไมล์

การ "แย่งหาสัมปทาน"

ความสำเร็จของรุสเซียในการได้เมืองท่าที่ปลอดจากการที่น้ำจะกลายเป็นน้ำแข็งที่รุสเซียแสวงหามานาน เพื่อใช้ติดต่อกับทางยุโรปโดยรถไฟครั้งนี้ ได้แสดงให้เห็นภาพวิธีการใหม่ของการที่พวกจักรวรรดินิยมเข้าไปแทรกแซงในจีน . วิธีการใหม่นี้ใช้เงินทุนกู้ยืมเส้นทางรถไฟ การขอเช่าที่ดิน การขอลดภาษีที่ดิน และการขอสิทธิทางการศาล สิทธิทางด้านกำลังตำรวจ และการสำรวจแร่ธาตุเพื่อสร้าง "เขตอิทธิพล" ในที่สุดการแข่งขันของประเทศมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่เร้าใจให้มีการแสดงกำลัง ซึ่งทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมนี รุสเซีย ญี่ปุ่น และบางทีก็จะมีสหรัฐอเมริกาด้วย ต่างก็ใช้การแสดงกำลังนั้นท้าทายกันบ้าง ช่วยเหลือกันบ้าง หรือชิงไหวชิงพริบกันบ้าง และบางทีก็ร่วมมือซึ่งกันและกันเพื่อฉวยโอกาสแสวงหาผลประโยชน์จากความแตกแยกของประเทศจีน ในขณะที่รายละเอียดเกี่ยวกับการแสดงกำลังเหล่านี้เป็นเรื่องที่ค่อนข้างยุ่งเหยิงสำหรับนักประวัติศาสตร์ปัจจุบันพอ ๆ กับที่ยุ่งเหยิงสำหรับนักการทูตสมัยนั้น แต่ก็มีแบบแผนบางอันที่พอจะหยิบยกมาพิจารณาได้

ในประการแรก ไม่มีประเทศมหาอำนาจใดที่ใช้วิธีการปฏิบัติที่ตรงแน่วและวิธีการเพียงอย่างเดียว เพราะแต่ละประเทศก็ทำตามอย่างซึ่งกันและกัน เช่น การเคลื่อนไหวของรุสเซียที่กล่าวไว้แล้วนั้นก็เป็นเพียงการคุกคามในแบบฉาบฉวย และโดยส่วนหนึ่งก็เพื่อเป็นการตอบโต้การเคลื่อนไหวของประเทศอื่น ๆ ใน ค.ศ. ๑๘๙๕—๙๖ ทั้งเยอรมนีและอังกฤษจึงได้สนับสนุนรุสเซียให้มุ่งหน้าคุกคามต่อไปในตะวันออกไกล เพื่อให้การคุกคามของรุสเซียในที่อื่น ๆ น้อยลงไป และรุสเซียเข้ายึดครองปอร์ตอาร์เธอร์ ในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๙๗

[๑] กวางตุ้ง ("ตะวันออกของทางผ่าน" อย่างเช่นที่ ชานไห่กวน) จะต้องไม่เอาไปปนกับชื่อกวางตุ้งที่หมายถึงมณฑลรอบ ๆ เมืองกวางตุ้ง กวางตุ้งในที่นี้เป็นคำที่ญี่ปุ่นใช้ หมายถึงเขตที่กว้างใหญ่กว่าเหลียวตุง (หมายถึง "ทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเหลียว") แต่คำทั้งสองนี้มักจะถูกใช้สับเปลี่ยนกัน

หลังจากที่พระเจ้าไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๒ ได้สนับสนุนและทำตัวอย่างให้เห็นด้วยการจัดส่งกองเรือรบเข้าไปในเกียวเจาและชานตุงในเดือนพฤศจิกายน จะเห็นว่าคำปรึกษาหารือของรุสเซียมักจะแตกแยกกัน ความพยายามหลายต่อหลายครั้งของรุสเซียต้องล้มเหลว เหตุการณ์ต่าง ๆ บ่อยครั้งจะเป็นสิ่งที่รุสเซียไม่คาดฝัน และการปฏิบัติอย่างห้าวหาญของรุสเซียจะสลับกันไปกับการลังเลรีรอด้วยความกังวลใจ และมหาอำนาจอื่น ๆ ก็เป็นเช่นเดียวกัน

ในประการที่สอง ในบรรดาประเทศยุโรปนั้น ก็ได้มีการวางแนวเส้นแบ่งเขตอิทธิพลกันพอสมควร ซึ่งเราจะเห็นได้จากการเลือกหยิบเหตุการณ์ที่สำคัญมาใส่ไว้ในแผนที่ (ดูหน้า ๕๘๐) พันธมิตรฝรั่งเศสและรุสเซียนั้นมีการค้าขายทางทะเลน้อย จึงเข้าคุกคามจีนจากที่มั่นบนบกของพวกตนทางภาคใต้และภาคเหนือ คือ ในอินโดจีนและรุสเซียภาคตะวันออกไกล ฝรั่งเศสเป็นประเทศแรกที่ปฏิบัติการ คือ ในเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๘๙๕ ฝรั่งเศสบังคับขอสัมปทานทำเหมืองในทางตะวันตกเฉียงใต้ของจีน และเพื่อที่จะขยายเส้นทางรถไฟของฝรั่งเศสจากแคว้นตังเกี๋ยมาที่นั่น ความสำเร็จของฝรั่งเศสในการได้สัมปทานครั้งนี้เป็นไปหลังจากที่อังกฤษกับฝรั่งเศสแก่งแย่งแข่งขันกันมาเป็นเวลาหลายสิบปี ในการวางแผนที่จะให้มีเส้นทางรถไฟเข้าถึงมณฑลยูนนาน ฝรั่งเศสได้สร้างเส้นทางรถไฟที่มีขนาดแคบจากฮานอยขึ้นมาตามลำแม่น้ำแดงจนถึงยูนนาน ฟู (คุน—หมิง) ซึ่งเสร็จเรียบร้อยใน ค.ศ. ๑๙๑๐ ยิ่งกว่านั้น ในพรมแดนบนบก ฝรั่งเศสและรุสเซียยังได้รับการลดหย่อนภาษีศุลกากรจากจีนอีก และจากการดำเนินงานโดยอาศัยการรวมตัวกันของพวกชาวเบลเยียม พวกเขาก็ยังได้สัมปทานในการสร้างเส้นทางรถไฟสายปักกิ่ง—ฮันเค้า ผ่านเข้าไปในเขตภายในของจีน ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๙๗

ในทางตรงกันข้าม ประเทศอังกฤษและเยอรมนีนั้น ในฐานะเป็นประเทศมหาอำนาจทางการค้าและการทัพเรือที่ไม่มีพรมแดนทางบกที่สำคัญกับจีน ก็ได้พยายามแสวงหาเขตอิทธิพลในแถบลุ่มแม่น้ำแยงซีและชานตุงโดยลำดับ มิหนำซ้ำประเทศทั้งสองนั้นยังมีบั๋จจัยทางเงินลงทุนมากกว่า และธนาคารของทั้งสองชาติก็ได้ให้เงินกู้ยืมแก่จีน เพื่อจะเอาไปใช้ค่าปฏิกรรมสงครามให้แก่ญี่ปุ่นเป็นอัตราส่วนถึงสองในสาม

อย่างไรก็ตาม ในสองประเทศมหาอำนาจทางทะเลนี้ อังกฤษเป็นฝ่ายที่กำลังต้องป้องกันฐานะทางการค้าของตนที่ได้สร้างขึ้นมานานแล้ว อันเป็นฐานะที่ทำให้อังกฤษคุมการค้าขายกับต่างชาติของจีนได้ถึงเศษสี่ส่วนห้า ในขณะที่เยอรมนีเป็นผู้เพิ่งเข้ามาใหม่ แต่ก็เป็นคู่แข่งขันที่สำคัญทางการค้าขายของอังกฤษที่ได้เข้ามาแสวงหาตลาดค้าและฐานทัพเรืออย่างก้าวร้าวข่มขู่ พระเจ้าไกเซอร์พยายามรักษาสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าซาร์ซึ่งเป็นพระประยูร

ญาติของพระองค์ไว้อย่างดี และหลังจากที่ได้มุ่งมั่นจะให้ได้ฐานทัพเรือที่ใดที่หนึ่ง พระเจ้าไกเซอร์ก็ได้รับการยินยอมอย่างเงียบ ๆ จากพระเจ้าซาร์ ในการที่เยอรมนีเข้ายึดครองเขตเกียวเจาในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๗ ซึ่งปรากฏว่าทำให้มีการแก่งแย่งกันแสวงหาดินแดนมากขึ้นโดยทั่วไป

ในการต่อสู้แข่งขันกันอย่างวุ่นวายต่อมานั้น รัฐบาลอังกฤษซึ่งถูกบีบคั้นจากสมาคมจีนและผู้สนับสนุนจีนคนอื่น ๆ ในเรื่องการค้าขายกับจีน และการขยายอิทธิพลของพวกจักรวรรดินิยมได้ใช้นโยบาย "การขอตอบแทนชดเชย" คือ ขณะที่ยังสนับสนุนหลักการว่าด้วยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของจีน หลักการนโยบายเปิดประตูการค้าเสรีในจีน และสนับสนุนหลักการว่าด้วยการให้ทุกชาติที่เข้ามาในจีนมีโอกาสเท่าเทียมกันทางการค้าขาย แต่อังกฤษก็วางแนว "เขตอิทธิพล" ของอังกฤษไว้ โดยใช้มาตรการเดียวกันกับประเทศมหาอำนาจทั้งสองนั้นในการแข่งขันทางทัพเรือ เพื่อติดตามการร่วมมือใด ๆ ของประเทศมหาอำนาจทั้งสองให้ทัน ผลก็คือ ฝรั่งเศสได้ "เขตอิทธิพล" ในมณฑลกวางตุ้ง—กวางสี—ยูนนาน พร้อมกับมีฐานทัพเรือที่อ่าวกวางเจา (เมษายน ๑๘๙๘) ขณะที่รุสเซียได้ "เขตอิทธิพล" ในแมนจูเรีย และเยอรมนีได้ในเขตชานตุง โดยที่แต่ละฝ่ายยังได้เขตเช่า โดยมีเขตที่เป็นกลางล้อมรอบและยังได้เส้นทางรถไฟที่มาจากเมืองท่าสำคัญ ๆ แต่ขณะเดียวกันอังกฤษก็ยังคงแข่งขันกับฝรั่งเศสด้วยการเปิดเขตจีนภาคตะวันตกเฉียงใต้ ทำการค้าขายจากเมืองกวางตุ้งขึ้นไปตามลำแม่น้ำตะวันตก และด้วยการสร้างเส้นทางรถไฟจากพม่าเข้ามา (กุมภาพันธ์ ๑๘๙๗) ยิ่งกว่านั้น โดยอาศัยข้อตกลงที่ไม่เป็นภัยต่อจีน (ที่ว่าจีนจะต้องไม่ยกดินแดนให้แก่ประเทศหนึ่งประเทศใด) ทำให้อังกฤษอ้างสิทธิเหนือเขตลุ่มแม่น้ำแยงซีทั้งหมด รวมพื้นแผ่นดินหลังฝั่งทะเลของเมืองเซี่ยงไฮ้ นับเป็นเนื้อที่ครึ่งหนึ่งของตลาดค้าของจีน ทั้งอังกฤษยังได้สัมปทานที่จะจัดสร้างเส้นทางรถไฟยาว ๒,๘๐๐ ไมล์ ซึ่งมีความยาวเกือบจะเท่าสัมปทานของฝรั่งเศส (๔๒๐ ไมล์) และของรุสเซีย (๑,๕๓๐ ไมล์) กับของเบลเยียม (๖๕๐ ไมล์) รวมกัน นอกจากนี้ อังกฤษยังได้ขอเช่าเมืองวุย ไห่วุยในเขตชานตุง ซึ่งอยู่ตรงข้ามเมืองปอร์ตอาร์เธอร์ไว้ใช้เป็นฐานทัพเรือ และเพิ่มเขตเช่าบนแผ่นดินใหญ่ต่อจากย่องกงเป็นอีกแปดเท่า อังกฤษพยายามทำให้แน่ใจว่า ระบบสนธิสัญญาซึ่งอังกฤษเป็นผู้จัดทำส่วนใหญ่นั้น จะยังคงมีอยู่ต่อไปด้วยการเปิดเมืองท่าต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกในเขตตะวันตกเฉียงใต้ และเขตตะวันออกเฉียงเหนือ และให้จีนสัญญาว่าตำแหน่งอธิบดีกรมภาษีท่าเรือของจีนจะต้องเป็นชาวอังกฤษ ตราบเท่าที่อังกฤษมีส่วนในการค้าขายกับจีนมากที่สุด แต่แม้กระนั้น ผลจากการนี้ก็ดูจะทำให้ฐานะของอังกฤษในจีนอ่อนกำลังลง

เพราะ "ค่าชดเชย" ของอังกฤษนั้นก็เท่ากับช่วยย้ำฐานะพิเศษของมหาอำนาจอื่น ๆ ในมณฑลยูนนาน ชานตุงและแมนจูเรีย อันขัดกับผลประโยชน์ของอังกฤษที่นั่น

ผลของการแย่งกันขอสัมปทานใน ค.ศ. ๑๘๙๘ เป็นเรื่องสำคัญที่สุดในแง่การเมือง เป็นการคุกคามจักรวรรดิของราชวงศ์ชิงด้วยการทำลายให้แตกแยก และเป็นการตลใจโดยตรงที่จะทำให้เกิดทั้งขบวนการปฏิรูปและการจลาจลนักมวย ทั้งยังเป็นการเริ่มระยะใหม่และเป็นระยะที่ไม่สู้จะดีนักของระบบสนธิสัญญา เพราะ "เขตอิทธิพลทั้งหลาย" เป็นก้าวขั้นที่จะทำให้จีนก้าวไปสู่รากฐานการเป็นอาณานิคมโดยตรงของประเทศยุโรป มาจนถึงขณะนี้ มหาอำนาจทางการค้า ซึ่งมีอังกฤษเป็นผู้นำได้ครอบงำการค้ากับต่างชาติของจีน เมืองท่าที่เรือเข้าไปถึง และเส้นทางน้ำภายในประเทศ และระยะนี้เยอรมนีกับรุสเซียก็กำลังขยับขยายที่จะเข้าครอบงำมณฑลต่าง ๆ ทั้งหมดด้วยเส้นทางรถไฟสายใหม่ ๆ การทำเหมือง การอุตสาหกรรม และด้วยเมืองท่าชายฝั่งทะเล ดินแดนที่จีนให้เช่าและเขตรถไฟในแมนจูเรียและชานตุง ที่จะให้ชาวต่างชาติปกครองและดำเนินการด้านการตำรวจนั้น ก็อาจจะต้องกลายเป็นพื้นที่ที่มีฐานะเทียบเท่าอาณานิคม ซึ่งจะเป็นการคุกคามความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของจีนมากยิ่งกว่าการให้สัมปทานในเขตเมืองท่าเก่าที่เปิดตามสนธิสัญญาเสียอีก

การแข่งขันของตะวันตกในจีน ค.ศ. ๑๘๙๕—๙๘

รุสเซีย	ฝรั่งเศส	อังกฤษ	เยอรมนี
	สนธิสัญญาทำกับจีนเกี่ยวกับเขตตะวันตกเฉียงใต้ มิถุนายน ๑๘๙๕ ลดอัตราภาษีที่ดิน ยกเว้นที่ดินในเมืองท่าต่าง ๆ		
เงินทุนกู้ยืมครั้งที่หนึ่ง (ฝรั่งเศส—รุสเซีย) กรกฎาคม ๑๘๙๕ : ๔๐๐ ล้านฟรังค์ ๓๖ ปี ได้หลักประกันจากกองภาษีท่าเรือของจีน			
	ข้อตกลงระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสเกี่ยวกับเขตจีนตะวันตกเฉียงใต้ มกราคม ๑๘๙๖ แบ่งอภิสิทธิ์กันในเขตนั้น		

รุสเซีย	ฝรั่งเศส	อังกฤษ	เยอรมนี
		เงินทุนกู้ยืมครั้งที่สอง (อังกฤษ—เยอรมนี) มีนาคม ๑๘๙๖ : ๑๖ ล้านปอนด์ ๓๖ ปี การบริหารงานของกรมศุลกากรต้อง "ดำเนินไปดังเช่นในปัจจุบัน"	
สัญญาพันธมิตรลับ ๆ ระหว่างรุสเซียกับจีน มิถุนายน ๑๘๙๖ ตั้งธนาคารรุสเซีย—จีน สิทธิของบริษัทรถไฟตะวันออกของจีน ลดพิกัดอัตราภาษีที่ดิน			
		สนธิสัญญากับจีนเกี่ยวกับเขตตะวันตกเฉียงใต้ กุมภาพันธ์ ๑๘๙๗ ได้สัมปทานเส้นทางรถไฟและการค้าขาย	
	ข้อตกลงเกี่ยวกับเส้นทางรถไฟสายปักกิ่ง—ฮันเค้า กรกฎาคม ๑๘๙๗ ทำสัญญาครั้งสุดท้าย มิถุนายน ๑๘๙๘ สมาคมชาวเบลเยียมให้เงินทุนกู้ยืมปฏิบัติการประมาณ ๓๐ ปี		
ยึดครองปอร์ตอาร์เธอร์ ธันวาคม ๑๘๙๗ ขอเช่า มีนาคม ๑๘๙๘ เป็นเวลา ๒๕ ปี สิทธิในทางรถไฟ ฯลฯ		เข้ายึดครองเกี่ยวเจา (ชิงเต่า) พฤศจิกายน ๑๘๙๗ ขอเช่า มีนาคม ๑๘๙๘ เป็นเวลา ๙๙ ปี พร้อมกับสิทธิ ทางการรถไฟ ฯลฯ	
		เงินทุนกู้ยืมครั้งที่สาม (อังกฤษ—เยอรมนี) มีนาคม ๑๘๙๘ : ๑๖ ล้านปอนด์ ๔๕ ปี อธิบดีกรมศุลกากร จะต้องเป็นชาวอังกฤษตราบเท่าที่อังกฤษมีผลประโยชน์ทางการค้ามากกว่าชาติอื่น (ต้องไม่ให้มหาอำนาจอื่นใดเข้ามามีอิทธิพลแถบลุ่มแม่น้ำแยงซี)	
	เช่าเขตอ่างกวางเจา เมษายน ๑๘๙๘ ระยะ ๙๙ ปี	เช่าเมืองวุย ไห่ วุย เมษายน—กรกฎาคม ๑๘๙๘ "เป็นระยะนานเท่ากับที่รุสเซียขอเช่า	

รุสเซีย	ฝรั่งเศส	อังกฤษ	เยอรมนี
		เมืองปอร์ตอาร์เธอร์"	
		เช่าเขตเกาลูน (ดินแดนใหม่)	
		มิถุนายน ๑๘๙๘ เป็นระยะ	
		เวลา ๙๙ ปี	

(จาก บันทึกนโยบายเปิดประตูการค้า กันยายน--พฤศจิกายน ๑๘๙๙ หนังสือเวียนของเฮย์ กรกฎาคม ๑๙๐๐)
หมายเหตุ: ข้อความที่ยกมากล่าวข้างบนนี้คัดเลือกมาเพื่อให้เห็นภาพประกอบ เกี่ยวกับรายละเอียดให้ดู W.L. Langer. The Diplomacy of Imperialism 1890-1902 (๒ เล่ม นิวยอร์ก: ๑๙๓๕, ๑๙๕๐)

การแสวงหาผลประโยชน์ทางการเงินของชาวต่างประเทศ

การที่พวกจักรวรรดินิยมเข้ามามีอิทธิพลครอบงำนั้น ไม่ได้หยุดยั้งอยู่เพียงแค่ "เขตอิทธิพล" เท่านั้น แต่ยังได้ขยายมาครอบงำโครงร่างทางการคลังของทางปักกิ่งทั้งหมด เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๙๓ ได้มีแหล่งกู้ยืมเงินของต่างชาติในจีนจัดการให้องค์การต่าง ๆ ของรัฐบาลจีนกู้ยืมเงินไปประมาณ ๒๕ ครั้ง เช่น ใน ค.ศ. ๑๘๘๖ โดยกฤษฎีกาขององค์จักรพรรดิทำให้ผู้อำนวยการเก็บภาษีศุลกากรของจีนที่เมืองเซี่ยงไฮ้ได้รับเงิน ๗๐๐,๐๐๐ เหรียญจีนจากเงินทุนกู้ยืม และให้ธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้กู้ในรูปแบบเป็นพันธบัตร ๓,๐๐๐ ฉบับโดยเสียภาษีร้อยละ ๗ และอาจจะไถ่ถอนคืนได้เมื่อเกินสามสิบปีไปแล้ว การเป็นหนี้ทั้งหมด ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นหนี้เพราะเงินทุนกู้ยืมประเภทนี้ ซึ่งได้มาจากเงินภาษีท่าเรือยังไม่สำคัญนักใน ค.ศ. ๑๘๙๔

แต่สงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่น ทำให้เกิดวิกฤติการณ์ทางการเงิน ระหว่างสงครามนั้นเงินกู้ยืมเพิ่มมากขึ้นเป็นประมาณ ๖,๕๐๐,๐๐๐ ปอนด์ ค่าปฏิกรรมสงครามที่ต้องเสียให้แก่ญี่ปุ่น (๒๐๐ ล้านเหรียญจีน บวกกับอีก ๓๐ ล้านสำหรับการได้คืนแหลมเหลียวตุง) รวมมีประมาณ ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ และเงินกู้ยืมก้อนใหญ่ที่ยืมมาเพื่อใช้ในการนี้ใน ค.ศ. ๑๘๙๕, ๑๘๙๖ และ ๑๘๙๘ ก็ได้จากธนาคารทั้งหลายของชาวต่างชาติโดยมีข้อผูกพันที่เป็นภาระหนักดังต่อไปนี้ คือ จีนจะได้รับเงินน้อยกว่าจำนวนที่กำหนดไว้ (เช่นจะได้เพียงร้อยละ ๙๔) และจะต้องเสียดอกเบี้ยสูงเป็นเวลานานถึง ๔๕ ปี ทั้งยังจะต้องจ่ายเป็นทองคำ ซึ่งจะต้องขึ้นอยู่กับอัตราการแลกเปลี่ยนของราคาทองคำและเงิน ดังนั้น เงินกู้ยืมครั้งใหญ่ ๆ สามครั้ง ซึ่งตามอัตราแล้วเป็นเงิน ๔๗,๘๒๐,๐๐๐ ปอนด์ แต่จีนได้จริง ๆ เพียง ๔๓,๒๑๐,๐๐๐ ปอนด์ และต้องใช้คืนทั้งดอกเบี้ยและเงินต้นรวมแล้วเป็นจำนวนถึง ๑๐๒,๓๖๐,๐๐๐ ปอนด์

ใน ค.ศ. ๑๙๐๑ เพื่อจะให้เงินจำนวนนี้มียอดสูงขึ้นไปอีก จึงเรียกเงินค่าชดใช้ความเสียหายจากการจลาจลนักมวยเป็นจำนวนถึง ๔๕๐ ล้านเหรียญจีน (ประมาณ ๖๗,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ หรือ ๓๓๓,๐๐๐,๐๐๐ ดอลลาร์สหรัฐฯ) นั้นจ่ายในรูปพันธบัตร ซึ่งทำให้ต้องเสียดอกเบี้ยร้อยละ ๔ โดยจ่ายด้วยทองคำ เพื่อที่ว่ายอดของอัตราการจ่ายเมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๔๐ รวมทั้งดอกเบี้ยและเงินต้นแล้ว จะเป็นจำนวนถึง ๙๘๒ ล้านเหรียญจีน (หรือ ๗๓๙,๐๐๐,๐๐๐ ดอลลาร์สหรัฐฯ) รุสเซียจะได้รับประมาณร้อยละ ๒๙ เยอรมนี ๒๐ ฝรั่งเศส ๑๖ อังกฤษ ๑๑ ญี่ปุ่น ๗.๗ สหรัฐอเมริกา ๗.๓ และอิตาลีร้อยละ ๖ ตามที่คณะกรรมการธนาคารนานาชาติจีนได้กำหนดเอาไว้นั้น การจ่ายหนี้สินของต่างชาติทั้งหมดนั้น จะต้องจ่ายประมาณปีละ ๔๒ หรือ ๔๓ ล้านเหรียญจีน ซึ่งเป็นจำนวนที่มากกว่ารายได้จากการเก็บภาษีอากรของรัฐบาลปักกิ่งในระยะต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า

เงินค่าชดใช้ความเสียหายให้ญี่ปุ่น และค่าชดใช้ความเสียหายของการจลาจลนักมวยนั้นไม่เหมือนเงินกู้ยืมครั้งอื่นๆ ที่นำมาทำให้เกิดดอกออกผลได้ เป็นเงินที่จีนจะต้องสูญเสียไปโดยเด็ดขาด การจ่ายเงินค่าชดใช้ความเสียหายนี้ทำให้เงินภาษีรายได้ของรัฐบาลหมดลงไป เงินภาษีเหล่านั้นเป็นเงินที่กองภาษีท่าเรือเก็บได้จากการค้าขายของชาวต่างชาติ และได้จัดไว้ให้เป็นทุนสำหรับการปรับปรุงทางด้านสรรพาวุธและการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย (แม้รายได้ที่จำกัดนี้จะถูกจำกัดยิ่งขึ้นต่อไปอีก เมื่อราคาของเงินที่ขึ้นสูงได้ค่อยๆ ลดเกณฑ์เปอร์เซ็นต์ของภาษีศุลกากรให้อยู่ในหน่วยเงินที่ตายตัวในปี ค.ศ. ๑๘๕๘) นับตั้งแต่วาระนี้เป็นต้นไป แม้แต่รายได้ภาษีอากรของมณฑลซึ่งเป็นเงินก้อนใหญ่ รวมทั้งรายได้จากภาษีลี่จินและภาษีเกลือ ในการค้าขายภายในประเทศก็แทบจะต้องเอาไปรวมกับภาษีของกองภาษีท่าเรือ เพื่อจะจ่ายให้แก่ชาวต่างชาติผู้ถือหุ้นพันธบัตร

ในหนังสือเรื่อง *ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของจักรวรรดิจีน* ***(International Relations of the Chinese Empire)*** ของนักประวัติศาสตร์ที่ชื่อ เอช. บี. มอร์ส ได้ให้สมญาระยะเวลาจาก ค.ศ. ๑๘๓๔—๑๘๖๐ ว่าเป็นยุค "วิกฤต" ระยะเวลาจาก ค.ศ. ๑๘๖๑ – ๑๘๙๓ ว่าเป็นยุคของ "การยอมจำนน" และระยะเวลาจาก ค.ศ. ๑๘๙๔ – ๑๙๑๑ ว่าเป็นยุคของ "การตกอยู่ใต้อำนาจ"

เป็นสิ่งแน่นอนที่ว่า การกล่าวถึงลัทธิจักรวรรดินิยมนั้นบางทีก็กล่าวเสียจนร้ายแรงเกินกว่าที่เป็นจริง การชดใช้ค่าเสียหายในการจลาจลนักมวยเป็นตัวอย่างได้ในเรื่องนี้ เพราะในที่สุดเมื่อพระเจ้าซาร์แห่งรุสเซียและกษัตริย์แห่งเยอรมนีหมดอำนาจลงระหว่างสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง รวมกับการที่อเมริกา อังกฤษ และประเทศอื่นๆ ที่มีส่วนในเงินค่าชดใช้นั้น

ตกลงยินยอมกัน และประกอบกับมีการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ อีก ทำให้จีนจ่ายเงินน้อยกว่าหนึ่งในสามของจำนวนเงินที่ได้ตกลงไว้แต่ดั้งเดิม (ค่าชดใช้ทั้งหมดที่จัดทำหรือตามหมายกำหนดการของปี ค.ศ. ๑๙๓๕ เป็นประมาณ ๓๒๐ ล้านเหรียญจีน) ในทำนองเดียวกันการที่ญี่ปุ่นเรียกร้องจะมีเขตอิทธิพลในมณฑลฟูเก้ียน โดยอาศัยข้อตกลงเฉพาะของญี่ปุ่นในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๙๘ ก็ไม่ได้มีการปฏิบัติตามแต่ประการใด การเรียกร้องของอิตาลีที่จะมีเขตอิทธิพลในมณฑลซีเกียงในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ จีนก็ปฏิเสธอย่างได้ผล การให้สัมปทานเส้นทางรถไฟเป็นจำนวนมากในปลายทศวรรษ ๑๘๙๐ ก็ไม่เคยมีการดำเนินงานตามมาจริงจัง การที่ไม่เกิด "ความแตกสลายของประเทศจีน" นั้นส่วนหนึ่งเป็นเพราะความชำนาญของจีนในการใช้มหาอำนาจจักรวรรดินิยมประเทศหนึ่งถ่วงดุลมหาอำนาจอีกประเทศหนึ่ง แต่เรื่องนี้ก็ยังมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยมาก ดังนั้น ยุคจักรวรรดินิยมทางการเงิน พร้อมกับการชิงดีชิงเด่นกันที่ไม่รู้จักเพียงพอของประเทศมหาอำนาจและการเรียกร้องที่จะเอาแต่ผลประโยชน์ส่วนตัว จึงค่อนข้างจะทำให้มองไม่ค่อยเห็นความเป็นไปในทศวรรษก่อนหน้านั้น อันเป็นทศวรรษของการเข้าแทรกแซงทางการค้าและความไม่เจริญทางเศรษฐกิจที่เงียบสงบกว่า กับทั้งยังทำให้ชาวจีนผู้รักชาติเกิดความเกลียดชังอย่างฝังจิตฝังใจต่อระบบสนธิสัญญาทั้งหมดนับตั้งแต่วาระนั้น ในฐานะเป็น "ต้นแอกของมหาอำนาจต่างชาติ"

การขยายอิทธิพลของอเมริกาและนโยบายเปิดประตูการค้า

ชาวอเมริกันเป็นจำนวนมากในทศวรรษค.ศ.๑๘๙๐ มีความรู้สึกภาคภูมิใจที่สหรัฐอเมริกาไม่เคยทำการรบขับเคี่ยวและยึดครองอาณานิคมในเอเชียเหมือนประเทศมหาอำนาจยุโรปอื่น ๆ เป็นที่แน่ใจได้ว่าสงครามของอังกฤษเพื่อจะเปิดประเทศพม่าและจีนได้แผ้วถางทางการเปิดประเทศญี่ปุ่น ไทย และ เกาหลี ไม่ให้มีความรุนแรงมากนัก และในประเทศทั้งหลายเหล่านี้ นักเผยแพร่ศาสนาและพ่อค้าชาติอเมริกันต่างได้อภิสิทธิ์พิเศษ ซึ่งส่วนใหญ่ได้มาและยังคงธำรงรักษาไว้ได้โดยใช้กองทัพเรืออังกฤษ ถึงกระนั้นก็ตาม มีความเป็นจริงที่ปรากฏอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งอย่างน้อยก็อยู่ในทัศนะของชาวอเมริกัน คือ ความเป็นจริงที่ว่ากิจกรรมของชาวอเมริกันนั้นได้พยายามหลีกเลี่ยง "ลัทธิจักรวรรดินิยม" ในตะวันออกไกลดังเช่นที่อเมริกาได้หลีกเลี่ยง "การเป็นพันธมิตรที่กีดขวางกัน" ในยุโรป และโดยการยกหลักการของอังกฤษขึ้นมากล่าวอ้าง อันเป็นหลักการว่าด้วยเรื่องการให้ความอนุเคราะห์ที่ดียิ่งต่อชาติที่ชอบพอกันเป็นพิเศษ กับหลักการว่าด้วยการมีโอกาสเท่าเทียมกัน จึงทำให้

สหรัฐอเมริกาพลอยได้ผลประโยชน์จากจักรวรรดิที่มีการค้าเสรีของอังกฤษไปด้วย โดยที่ชาวอเมริกันไม่ต้องถูกเกลียดชังและไม่ต้องมีความรับผิดชอบแต่อย่างใด

อย่างไรก็ดี เมื่อการแข่งขันของประเทศทางยุโรปเพื่อแสวงหาอาณานิคมก้าวไปไกลยิ่งขึ้น แนวโน้มของการขยายอิทธิพลและอุบัติเหตุทางประวัติศาสตร์ก็ได้ทำให้สหรัฐอเมริกาต้องเข้าไปอยู่ในเวทีของตะวันออกไกลในฐานะเป็นประเทศมหาอำนาจประเทศหนึ่ง ประชาชนอเมริกันดูจะมีความรู้สึกไวต่อเจตนาร้ายของพวกจักรวรรดินิยมมากกว่าที่พวกเขาคาดคิด

การขยายอิทธิพลของสหรัฐอเมริกา ก็เหมือน ๆ กับการขยายอิทธิพลของประเทศมหาอำนาจยุโรป คือ มีส่วนประกอบของสาเหตุต่าง ๆ หลายสาเหตุ ในกรณีนี้มีสาเหตุจากสิ่งต่อไปนี้ คือ การเพิ่มผลิตผลอุตสาหกรรมสินค้าออกที่มีราคาถูก การยกเลิกเขตปักปันชายแดนภายในประเทศ และการปฏิบัติของคณะสอนศาสนาต่างประเทศดังเช่นที่เรือเอก เอ. ที. เมฮัน นักเดินเรือผู้ยิ่งใหญ่ได้กล่าวไว้ว่าอเมริกากำลังมุ่ง "มองออกไปนอกประเทศ" ในยุคที่หลักการทางด้านสังคมของดาร์วินและความเหนือกว่าของเชื้อสายเผ่านอร์ดิก ได้ช่วยทำให้เกิดการตกลงที่จะให้อเมริกาคอยตามให้ทันประเทศชาติอื่น ๆ ในการแสวงหาตลาดค้าอาณานิคม และฐานทัพเรือ ข้อเสนอของเมฮันที่จะให้มีฐานทัพเรืออยู่โพ้นทะเลนั้น ตรงกับมติของสภาคองเกรสในปี ค.ศ. ๑๘๙๐ ที่จะให้สร้างกองเรือรบชั้นนำ และตรงกันกับเสียงเรียกร้องของสาธารณชนที่จะให้ตัดคลองผ่านประเทศนิการากัว เพื่อว่ากองทัพเรือจะได้สามารถปฏิบัติการได้ในทั้งสองมหาสมุทร

ในขณะเดียวกันก็ได้มีความสนใจในหมู่เกาะฮาวายนานมาแล้ว ชาวผิวขาวผู้ทำไร่อ้อยได้โค่นล้มอำนาจของราชินีลิเลียกาลานิลง ใน ค.ศ. ๑๘๙๓ และพยายามที่จะขอผนวกกับสหรัฐอเมริกา เพียงแต่ยังยุ่งยากก็เพราะรัฐบาลเคลฟแลนด์ได้ทิ้งปัญหาเรื่องนี้ไว้อย่างยังไม่ได้ตกลงอะไรให้แน่นอน ในทำนองเดียวกัน ที่เกาะซามัว ความสนใจของอเมริกาที่มีต่ออ่าวปาโกปาโก เพียงเพื่อต้องการแข่งขันกับประเทศเยอรมนีก็ได้ทำให้เกาะซามัวตกเป็นดินแดนในความคุ้มครองร่วมกันของมหาอำนาจทั้งสามคือ อังกฤษ อเมริกา และเยอรมนี ใน ค.ศ. ๑๘๘๙ วิวัฒนาการเหล่านี้ ซึ่งทำให้ระลึกถึงยุคของ "การกำหนดโชคชะตา" ยุคแรกในทศวรรษ ๑๘๔๐ และ ๑๘๕๐ ได้ช่วยแผ้วถางทางสำหรับให้อเมริกาได้เข้ามาในการ "แข่งขันชิงดีชิงเด่น" กับพวกประเทศยุโรปในจีนใน ค.ศ. ๑๘๙๘

การขยายอิทธิพลอเมริกันใน ค.ศ. ๑๘๙๘ ในตะวันออกไกล เกิดขึ้นพ้องกับการที่อเมริกาต้องทำสงครามกับสเปนในปัญหาเรื่องคิวบา และประกาศสงครามกันอย่างเป็นทางการในวันที่ ๒๔ เมษายน และเพื่อช่วยให้สงครามยุติเร็วขึ้น ธีโอดอร์ รูสเวลท์ในฐานะ

ผู้ช่วยรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการทหารเรือ จึงจัดให้พลเรือจัตวา ดิวอี้ และกองเรือรบในน่านน้ำเอเชียซึ่งอยู่ที่ฮ่องกง เข้าโจมตีกองทัพเรือสเปนซึ่งบังเอิญอยู่ที่มะนิลาพอดี ดิวอี้ได้ปฏิบัติการตามแผนนั้นในเวลาย่ำรุ่งของวันที่ ๑ พฤษภาคม และเมื่อถึงเวลากลางวันเรือรบของสเปนก็จม หรือไม่ก็เกิดไฟไหม้ ส่วนฝ่ายอเมริกานั้นมีทหารได้รับบาดเจ็บเพียงแปดคน และนายพลดิวอี้ก็กลายเป็นวีรบุรุษของประเทศไป เมื่อเห็นว่าไม่มีทางเลือกทางอื่นแล้ว สหรัฐอเมริกาจึงเข้ายึดมะนิลาด้วยกำลังทหาร ๑๑,๐๐๐ คนในฤดูร้อนของปี ค.ศ. ๑๘๙๘ และหลังจากที่มีการโต้แย้งกันอย่างหนักว่าด้วยเรื่องลัทธิจักรวรรดินิยมแล้ว สหรัฐอเมริกาก็ได้หมู่เกาะฟิลิปปินจากสเปนโดยสนธิสัญญาสงบศึกในเดือนธันวาคม และในทันทีทันใดก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับการปราบการจลาจลเพื่อเรียกร้องเอกราชของชาวฟิลิปปิน (ดูบทที่ ๙) ในเวลาเดียวกัน สภาคองเกรสของสหรัฐอเมริกาได้ผนวกฮาวายในเดือนกรกฎาคม และยึดเกาะกวมซึ่งอยู่ทางตะวันตกของมหาสมุทรแปซิฟิกมาจากสเปน เมื่อถึงสิ้นปี ค.ศ. ๑๘๙๙ ข้อตกลงของมหาอำนาจทั้งสามประเทศก็ทำให้สหรัฐอเมริกาได้มีส่วนอยู่ในเกาะซามัวด้วย

การที่อเมริกาได้ดินแดนเหล่านี้ใน ค.ศ. ๑๘๙๘–๙๙ ซึ่งเป็นการได้ดินแดนที่มากกว่ามหาอำนาจจักรวรรดินิยมอื่นๆ ในจีนนั้น ทำให้สหรัฐอเมริกามีฐานทัพเรือที่สำคัญๆ อยู่ที่อ่าวเพิร์ล เกาะกวม อ่าวปาโกปาโก และมะนิลา เช่นเดียวกับที่มีอยู่ ณ หมู่เกาะฮาวายและหมู่เกาะฟิลิปปินทั้งหมด

ในกลางยุคนี้นี่เอง คือ ในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๙๙ ที่นายจอห์น เฮย์ ผู้เป็นรัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศของอเมริกา ได้เสนอบันทึกครั้งแรกของเขาว่าด้วยเรื่องนโยบายเปิดประตู เฮย์ได้เคยเป็นเอกอัครราชทูตไปประจำยังกรุงลอนดอนเมื่อไม่นานมานี้ และทางฝ่ายอังกฤษได้เคยปรึกษาหารือกับเขาในต้นปี ค.ศ. ๑๘๙๘ เกี่ยวกับวิธีจัดการเพื่อที่จะรักษาแบบแผนของการให้โอกาสค้าขายที่เท่าเทียมกัน และแบบแผนของการเปิดประตูการค้าเสรี ในวาระที่ "เขตอิทธิพล" ของประเทศจักรวรรดินิยมกำลังดำเนินอยู่ในประเทศจีน ประเทศอังกฤษนั้น แม้จะคิดว่าจะใช้ "อิทธิพลรวมของชาติต่างๆ ที่ทำการค้าขาย" แต่อังกฤษก็เกิดเปลี่ยนใจขึ้นมาหลังเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๘ คือ หันกลับไปใช้แผนการที่ดูมั่นคงกว่าที่จะตามให้ทันพวกจักรวรรดินิยม ด้วยการทำให้เขตลุ่มแม่น้ำแยงซีเป็น "เขต" ของอังกฤษเสียเอง

อย่างไรก็ดี รัฐมนตรีต่างประเทศเฮย์ก็ได้ดำเนินการต่อไปเกี่ยวกับความคิดเห็นว่าด้วยเรื่องการมีโอกาสที่เท่าเทียมกัน นายดับบลิว ดับบลิว ร้อคฮิลล์ ที่ปรึกษาคนสำคัญของเขา

สนับสนุนความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของจีนมานานแล้ว และในวาระนี้ ร้อคฮิลล์ก็ได้คำแนะนำอันดับแรกจากสหายเก่าแก่ของเขา ซึ่งเป็นชาวอังกฤษมีนามว่า นาย เอ อี ฮิปปีสลีย์ ผู้ดำรงตำแหน่งผู้ตรวจการคนสำคัญคนหนึ่งของโรเบิร์ท ฮาร์ท ในกองภาษีท่าเรือของจีน ผลก็คือ บันทึกเรื่องนโยบายเปิดประตูการค้าเสรีของอเมริกาสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจเป็นพิเศษของฮาร์ท และกองภาษีท่าเรือที่จะธำรงรักษาหลักการเดิมที่เปิดตามสนธิสัญญา ไม่ว่าเมืองท่านั้นจะอยู่ภายในหรือภายนอก "เขตอิทธิพล" ใหม่นี้ ผลประโยชน์ทางธุรกิจของอเมริกาและสมาคมนักเผยแพร่ศาสนา ซึ่งต่างก็แสวงหาความคุ้มครองสิทธิทางการค้าและสิทธิการเข้าถึงประเทศจีนอยู่นั้นย่อมแน่นอนที่สุด ที่จะเร่งเร้าให้รัฐบาลที่วอชิงตันต้องปฏิบัติการอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ปฏิบัติการที่อยู่ในบันทึกข้อเสนอของรัฐมนตรีต่างประเทศเฮย์ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๙ นั้น จำกัดอยู่เพียงแค่การขอร้องต่าง ๆ ดังนี้ คือ ในประการแรก มหาอำนาจแต่ละประเทศจะต้องไม่ยุ่งเกี่ยวกับ "เมืองท่าใด ๆ ทั้งสิ้นที่เปิดตามสนธิสัญญาหรือผลประโยชน์ที่แน่นอนตายตัว" ภายใน "เขต" ของตน ประการที่สอง รัฐบาลจีนเท่านั้นที่จะสามารถเก็บภาษีการค้าจากเมืองท่าต่าง ๆ เหล่านั้นได้ และก็เป็นการเก็บตามอัตราที่มีกำหนดไว้ในสนธิสัญญาด้วย ประการที่สาม ไม่มีค่าธรรมเนียมอ่าวจอดเรือหรือค่าธรรมเนียมรถไฟใด ๆ จะตกเป็นผลประโยชน์ของคนในบังคับของประเทศมหาอำนาจที่มี "เขต" เช่นนั้นได้ กล่าวโดยสรุปก็คือ บันทึกเรื่องนโยบายเปิดประตูนี้เป็นบันทึกที่ต้องการธำรงรักษาความเสมอภาคทางการค้าขายในประเทศจีน มิใช่เพื่อธำรงรักษาความเสมอภาคของประเทศจีนแต่ประการใด

อังกฤษ เยอรมนี ฝรั่งเศส อิตาลี และญี่ปุ่น ต่างตกลงที่จะยอมรับข้อเสนอเหล่านี้ ถ้าหากประเทศหนึ่งประเทศใดยินยอม รุสเซียไม่ตอบรับหรือปฏิเสธ เช่นเดียวกับที่รุสเซียไม่ได้พูดอะไรเลยเกี่ยวกับอัตราค่าธรรมเนียมรถไฟสายที่รุสเซียกำลังสร้างอยู่ในแมนจูเรีย อย่างไรก็ตาม รุสเซียก็ได้ประกาศให้เมืองไดเรนเป็นเมืองท่าเสรีเอาไว้แล้ว ความสำเร็จในการดำเนินงานของเฮย์จึงมีอยู่ในขอบเขตจำกัด แต่เขาก็พยายามทำอย่างดีที่สุด โดยการแจ้งอย่างสุภาพให้ทุกประเทศที่เกี่ยวข้องรับทราบว่า การที่ประเทศเหล่านั้นยอมรับบันทึกข้อเสนอของเขาอย่างเป็นเอกฉันท์นั้น ถือเป็นมติขั้น "สุดท้ายและแน่นอน"

เมื่อการจลาจลนักมวยเป็นหนทางให้กองทหารต่างชาติได้เข้าไปในเขตจีนภาคเหนือ ในฤดูร้อนของ ค.ศ. ๑๙๐๐ โอกาสของจีนที่จะอยู่รอดในฐานะเป็นประเทศหนึ่งดูจะยิ่งไม่แน่นอนมากกว่าแต่ก่อน เพราะฉะนั้น บันทึกข้อเสนอครั้งที่สองของเฮย์ซึ่งออกเป็นหนังสือเวียน เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๐ จึงแจ้งไว้ว่า อเมริกาปรารถนาจะให้มี "ข้อตกลง" ที่จะนำ "ความปลอดภัยและสันติสุขอย่างถาวรมาสู่ประเทศจีน หรือที่จะรักษาดินแดนของจีนและ

การปกครองที่จีนมีอยู่ หรือที่จะคุ้มครองสิทธิต่าง ๆ ที่ประเทศมหาอำนาจพันธมิตรได้รับโดยสนธิสัญญาและโดยกฎหมายระหว่างประเทศ และที่จะรักษาหลักการความเสมอภาคและการค้าที่ไม่กีดกันต่อกันในทุก ๆ ท้องที่ของจักรวรรดิจีน" ปรากฏว่าทุกประเทศยอมรับข้อเสนอเหล่านี้ และนโยบายการเปิดประตูก็ถูกจัดไว้เป็นนโยบายของอเมริกาต่อประเทศจีน แนวความคิดที่สำคัญของนโยบายนี้ก็ได้ช่วยธำรงรักษาทั้งเรื่องการเปิดโอกาสทางด้านการค้า และทั้งเรื่องความมั่นคงของจีนในฐานะเป็นชาติหนึ่งไว้ได้ทันเวลา แต่ในตอนเริ่มแรกนั้นเป็นเพียงความพยายามของประเทศมหาอำนาจทางทะเลไกลโพ้นที่จะรักษาระบบสนธิสัญญาไว้ต้านทานการขยายตัวของระบบอาณานิคมในประเทศจีน เป็นเพียงหลักการที่กล่าวไว้ด้วยถ้อยคำที่เป็นสิ่งที่ดีในตัวของมันเอง โดยมิได้คิดถึงวิธีปฏิบัติที่จะใช้กำลังบีบบังคับเพื่อสนับสนุนหลักการนี้ ในเวลาเดียวกัน สหรัฐอเมริกาก็กำลังจะได้อาณานิคมในหมู่เกาะฟิลิปปีน จึงเป็นการปลอดภัยที่จะกล่าวว่า นโยบายเปิดประตูนั้นในสหรัฐอเมริกาถือเป็นเรื่องจริงจังมากยิ่งกว่าในประเทศอื่น ๆ

การแข่งขันระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ

ใน ค.ศ. ๑๙๐๐ สหรัฐอเมริกาได้ร่วมมือกับมหาอำนาจอื่น ๆ และเจ้าหน้าที่ชั้นนำในจีนภาคกลางและภาคใต้ ในการสร้างเรื่องราวที่ว่าสงครามนักมวยนั้นเป็น "การกบฏ" ไม่ใช่เป็นการกระทำของฝ่ายราชวงศ์ผู้ปกครองจีน เพราะเหตุนั้น ราชวงศ์จึงสามารถธำรงอยู่ต่อไปได้พร้อม ๆ กับระบบสนธิสัญญา การธำรงรักษาราชวงศ์ไว้นั้นดูจะเป็นทางเลือกปฏิบัติแต่เพียงทางเดียว ที่จะทำให้จีนไม่แตกสลายไปสู่การเป็นอาณานิคมของชาวยุโรป แต่ข้อตกลงของการจลาจลนักมวยปี ค.ศ. ๑๙๐๑ มิได้ทำให้ยุคของการระแวงแคลงใจ การแก่งแย่งชิงดีชิงเด่น และการแข่งขันเพื่อหาฐานะตำแหน่งในบรรดาประเทศมหาอำนาจเหล่านั้นสิ้นสุดลงไปด้วย ภาพของความเข้มแข็งมั่นคงก่อนหน้า ค.ศ. ๑๘๙๔ อันเป็นภาพที่จักรวรรดิจีนซึ่งกำลังมีการปรับปรุงประเทศไปอย่างช้า ๆ ยังคงเปิดประเทศเพื่อการค้า และโดยเฉพาะค้าขายกับชาวอังกฤษเสียส่วนใหญ่ โดยอยู่ภายใต้ระบบสนธิสัญญาที่อังกฤษเป็นผู้จัดการเหล่านั้นได้ถูกทำลายกระจัดกระจายเกินกว่าที่จะซ่อมแซมปฏิรูปได้เสียแล้ว ในภาพอันนั้นขณะนี้ก็ปรากฏว่ามหาอำนาจใหม่ ๆ ที่กำลังขยายอิทธิพล อันได้แก่ ญี่ปุ่น รุสเซีย ฝรั่งเศส เยอรมนี และแม้แต่สหรัฐอเมริกาก็ได้เข้ามาแทนที่อยู่เต็มภาพ ในท่ามกลางความยุ่งยากและความสับสนวุ่นวายเหล่านี้ ความพยายามของรุสเซียที่จะเข้าครอบงำแมนจูเรียก็ค่อย ๆ ปรากฏขึ้น เป็นการคุกคามที่น่ากลัวต่อผลประโยชน์ทางด้านดินแดนแก่ทั้งจีนและญี่ปุ่น และเป็นการคุกคามต่อผลประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษและสหรัฐอเมริกา สัมพันธไมตรี

ของประเทศมหาอานาจที่ยิ่งใหญ่ในเรื่องของตะวันออกไกลยังคงมีสืบต่อมาในสภาพที่ไม่ดีนัก จนกระทั่งมีการทำสัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่นใน ค.ศ. ๑๙๐๒ ต่อมา ซึ่งเป็นการแสดงที่ทำให้ความมั่นคงระหว่างประเทศเกิดมีขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

สัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่น

การแสดงกำลังของประเทศมหาอำนาจทั้งหลายนั้น ไม่สามารถที่จะกล่าวรายละเอียดไว้ ณ ที่นี้ได้ และที่จริงก็ยังมิได้เป็นที่รู้จักกันทั้งหมด แต่ทว่าลักษณะบางอย่างของความรู้สึกขัดแย้งกันได้ปรากฏให้เห็น ในขณะที่มหาอำนาจแต่ละประเทศต้องเผชิญกับทางเลือกต่าง ๆ ของตัวเอง ตัวอย่างเช่น การสร้างเส้นทางรถไฟของรุสเซียในเขตแมนจูเรียได้ทำให้เห็นแล้วว่าต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก และเต็มไปด้วยความยากลำบาก และคณะที่ปรึกษารุสเซียก็เกิดแตกแยกความคิดเห็นกันอย่างรุนแรง ระหว่างฝ่ายที่เลือกใช้วิธีที่นุ่มนวลด้วยการเข้าแทรกแซงทางเศรษฐกิจอย่างสงบ โดยอาศัยการเป็นมิตรกับประเทศจีนอันมีนายวิทท์ผู้เป็นรัฐมนตรีกระทรวงการคลังเป็นผู้สนับสนุน กับฝ่ายที่เลือกใช้วิธีรุนแรงด้วยการใช้กำลังทหารเข้ายึดครอง โดยไม่คำนึงถึงเรื่องค่าใช้จ่ายและความประสงค์อันเลวร้าย อันมีกองทัพบกรุสเซียเป็นฝ่ายสนับสนุน ความพยายามของเยอรมนีก็เช่นเดียวกัน คือ เพื่อสนับสนุนเร่งเร้าให้รุสเซียขยายอิทธิพลในตะวันออกไกล ในขณะที่มีความหวังอยู่ว่า ความยากลำบากของอังกฤษซึ่งส่วนหนึ่งก็เกิดอยู่ ณ ที่ใกล้เคียงกันนั้น จะทำให้เกิดสัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษและเยอรมนีขึ้น คณะที่ปรึกษาญี่ปุ่นก็แตกแยกกันระหว่างฝ่ายของอิโต ซึ่งพยายามแสวงหาการตกลงกับรุสเซีย เพื่อที่ญี่ปุ่นจะได้ยึดครองเกาหลี ขณะที่รุสเซียก็เข้ายึดครองแมนจูเรีย กับฝ่ายของยามากาตาและกัตสุระ ผู้พยายามยืนยันว่าการขยายอิทธิพลของรุสเซียนั้นจะหยุดยั้งได้ก็โดยเพียงการใช้กำลัง และเพราะเหตุนั้นจึงพยายามจัดสร้างกองทัพบกและกองทัพเรือเพื่อจุดมุ่งหมายเช่นนั้น ในขณะเดียวกัน อังกฤษซึ่งมีกำลังทหาร ๒๕๐,๐๐๐ คน กำลังทำการสู้รบในสงครามบัวร์ (ตุลาคม ๑๘๙๙ – พฤษภาคม ๑๙๐๒) ก็อยู่ในฐานะต้องป้องกันตัวเองในประเทศจีน และเห็นว่าไม่มีทางใดที่จะหยุดยั้งการคุกคามของรุสเซียในแมนจูเรียได้ ข้อตกลงระหว่างอังกฤษกับรุสเซียเมื่อเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๙๙ และข้อตกลงระหว่างอังกฤษและเยอรมนีเมื่อเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๐ ต่างก็เป็นข้อตกลงที่ยอมรับอิทธิพลของอังกฤษในลุ่มแม่น้ำแยงซี แต่ไม่มีฉบับใดจะแทรกแซงขัดขวางการที่รุสเซียจะยึดเอาแมนจูเรีย อย่างไรก็ตาม อังกฤษก็ยังรู้สึกว่าในระยะยาวสัมพันธไมตรีที่มั่นคงเป็นปึกแผ่นกับรุสเซียก็พอที่จะทำได้ โดยการยอมรับเรื่องความอยากได้ดินแดนของฝ่ายรุสเซียเสีย เป็น

ไมตรีที่ทำได้ง่ายกว่าที่จะทำกับเยอรมนี ซึ่งเป็นคู่แข่งโดยตรงของอังกฤษมากกว่าในเรื่องการแข่งขันทางการค้าและในเรื่องการเป็นมหาอำนาจทางทะเล

ระหว่างการสงครามนักมวยใน ค.ศ. ๑๙๐๐ นั้น กำลังทหารของจีนในแมนจูเรียทั้งทหารหน่วยบืนใหญ่และหน่วยอื่น ๆ ได้สู้รบต่อต้านรุสเซียอย่างดุเดือด และสามารถขับไล่ทหารรุสเซียให้ล่าถอยไปจากจุดที่สำคัญ ๆ ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงเดือนตุลาคม รุสเซียก็ย้อนกลับมายึดได้เมืองมุกเดนด้วยกำลังทหาร ๑๗๕,๐๐๐ คน ที่ปฏิบัติการอยู่แถบตะวันออกไกล ในเวลาเดียวกับที่ยึดที่มั่นบนเส้นทางรถไฟได้อีกครั้งหนึ่งนั้น รุสเซียก็ติดต่อกับหลี่ หุง จาง เพื่อจะจัดทำข้อตกลงต่างหากแยกมาจากข้อตกลงนักมวยของนานาชาติ อันจะทำให้รุสเซียได้รวมแมนจูเรียเอาไว้ด้วย ในปลาย ค.ศ. ๑๙๐๐ รุสเซียก็บีบบังคับอุปราชของรัฐบาลราชวงศ์ชิง (เจิง) ให้ลงนามในร่างข้อตกลง (ที่เรียกว่าข้อตกลง อเล็กเซียพ – เจิง) ซึ่งยินยอมให้รุสเซียได้ครอบครองแมนจูเรีย และก็เป็นดังเช่นที่หลี่หวังเอาไว้ คือ ข้อตกลงนั้นเมื่อเป็นที่รู้กันก็ทำให้ทั้งอังกฤษ ญี่ปุ่น และอเมริกา คัดค้านว่าจีนนั้นสามารถที่จะหลีกเลี่ยงการทำสัตยาบันต่อข้อตกลงฉบับนั้นได้ และในที่สุดรุสเซียก็ต้องถอนตัวออก หลังการลงนามในสัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษและญี่ปุ่นในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ ในเดือนเมษายนต่อมา รุสเซียก็รู้สึกว่าจำต้องยินยอมถอนทหารออกไปจากแมนจูเรีย โดยถอนทหารเป็นสามระยะ ภายในเวลาสิบแปดเดือน ความพยายามของกองทัพรุสเซียที่จะใช้การจลาจลนักมวยเป็นโอกาสเข้ายึดแมนจูเรียนั้น จึงสิ้นสุดลงด้วยความไม่สมหวังเพราะวิถีทางการทูต แม้ว่ากำลังทัพของรุสเซียใน ค.ศ. ๑๙๐๒ จะยังคงยึดครองพื้นที่นั้นอยู่ก็ตาม

การแข่งขันที่จะเลือกใช้นโยบายหลายทางทำนองนี้ ก็เกิดขึ้นเช่นกันในหมู่ผู้นำชาวญี่ปุ่น ผู้ซึ่งได้เจรจาตกลงทั้งกับรุสเซียและอังกฤษในปลาย ค.ศ. ๑๙๐๑ กับรุสเซียนั้น อิโต ฮิโรบูมิ ได้จัดการร่างข้อตกลงซึ่งทำให้รุสเซียและญี่ปุ่นต่างยอมรับรู้ฐานะพิเศษของแต่ละฝ่ายในแมนจูเรียและเกาหลี แต่แทนที่จะใช้ข้อตกลงฉบับนี้ บรรดาผู้นำญี่ปุ่นกลับไปลงนามในสัญญาพันธมิตรกับอังกฤษในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ เป้าหมายของพวกเขา คือ จะทำให้รุสเซียอยู่โดดเดี่ยวในกรณีที่เกิดมีการแสดงกำลังทางทหารกันขึ้น เพราะคู่พันธมิตรต่างสัญญากันว่า แต่ละฝ่ายจะสู้รบกับมหาอำนาจประเทศที่สามแต่เพียงลำพัง และมุ่งให้พันธมิตรอีกฝ่ายหนึ่งสนับสนุนก็เพียงคอยต่อสู้กับมหาอำนาจประเทศที่สี่ที่จะก้าวเข้ามายุ่งเกี่ยว ในทางปฏิบัติก็หมายความว่า ญี่ปุ่นจะสู้รบกับรุสเซียตามลำพัง อังกฤษจะเข้าช่วยญี่ปุ่นก็ต่อเมื่อฝรั่งเศสช่วยเหลือรุสเซีย และเพราะเหตุนั้น สัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่นจึงช่วย "ดึงวงแหวน" โดยการกันฝรั่งเศสและเยอรมนีออกไปจากการสงครามใด ๆ ระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่น

สำหรับประเทศอังกฤษนั้น สัญญาพันธมิตรฉบับนี้ทำให้อังกฤษได้ยุติความรู้สึก "โดดเดี่ยวอันน่าพิศวง" และทำให้อังกฤษยุติความพยายามที่จะเจรจาตกลงกับรุสเซีย เช่นเดียวกับยุติความคิดที่จะทำสัญญาพันธมิตรกับเยอรมนี ซึ่งขณะนี้สัมพันธไมตรีก็เริ่มตึงเครียดขึ้นอีกแล้วไม่ว่าในกรณีใด ๆ ใน ค.ศ. ๑๙๐๒ อังกฤษได้ตัดหน้าการทำข้อตกลงระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่นที่จะแบ่งแยกเขตเอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ และได้รับความสนับสนุนของญี่ปุ่นในการธำรงรักษาระบบสนธิสัญญาในประเทศจีนแทนที่ ในทางตอบแทน ญี่ปุ่นก็ได้สิทธิเต็มที่ในเกาหลีดังเช่นที่สัญญาพันธมิตรได้บ่งไว้ ความสนใจของญี่ปุ่นต่อประเทศเกาหลีมีได้ "ในระดับสูงทั้งทางการเมืองและพอ ๆ กับทางการค้าและการอุตสาหกรรม"

สงครามระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่นและผลของสงครามนั้น

หากมองจากสภาพของปี ค.ศ. ๑๙๐๒ สัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่นทำให้เกิดความมั่นคงระหว่างประเทศมากกว่าที่จะทำให้เกิดสงคราม ญี่ปุ่นและอังกฤษยังคงหาหนทางตกลงอย่างฉันมิตรกับรุสเซียอยู่ต่อไป และจะกระทำได้ตามที่มุ่งหวังในอีกห้าปีต่อมา คือ ใน ค.ศ. ๑๙๐๗ ความยุ่งยากของรุสเซียในแมนจูเรียนั้น มิใช่จะยุ่งยากเฉพาะทางด้านการทูต แต่ยังยุ่งยากทางด้านเศรษฐกิจอีกด้วย รุสเซียต้องซื้อเส้นทางรถไฟจากต่างประเทศเสียส่วนใหญ่ รวมทั้งแรงงานกรรมกรจีน การสร้างเมืองใหม่ ๆ และการจัดตั้งสิ่งประกอบต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่ทำให้การคลังของประเทศต้องหมดเปลืองไปอย่างมากมาย โดยไม่อาจจะชดเชยได้ด้วยความเจริญทางการค้าใด ๆ ทั้งสิ้น และทั้ง ๆ ที่นายวิทท์จะจัดการวางอัตราการเก็บภาษีอย่างชนิดสนับสนุนการใช้เส้นทางรถไฟ แต่การค้าของรุสเซียกับแถบตะวันออกไกลก็ยังคงมีค่าโสหุ้ยถูกกว่าด้วยการขนส่งทางทะเล การคมนาคมโดยรถไฟจากยุโรปผ่านมาถึงเมืองไดเรนครั้งแรกกระทำในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ แต่ระยะทางขนส่งยาว ๖,๐๐๐ ไมล์นั้นกินเวลาเกือบจะหนึ่งเดือน ในขณะที่การค้าของคนที่มิใช่ชาวรุสเซียที่อยู่ในแมนจูเรียกำลังได้ผลกำไรอย่างรวดเร็วจากช่องทางใหม่ ๆ ที่มีขึ้นได้เพราะอาศัยเส้นทางรถไฟที่นั่น เมื่อถึงต้นปี ค.ศ. ๑๙๐๓ ที่มั่นทางเศรษฐกิจของรุสเซียในแมนจูเรีย ก็ดูไม่ค่อยจะแน่นอนเสียแล้ว แต่การถอนทหารของรุสเซียออกไปยังคงต้องเป็นไปตามหมายกำหนดการ

เมื่อต้องเผชิญกับสภาพเช่นนี้ รุสเซียจึงลงมือดำเนินงานอย่างมีแผนไปช้า ๆ แม้ว่าจะได้ให้คำมั่นสัญญาไว้ว่าจะถอนทหารออก แต่รุสเซียก็เลื่อนกำหนดออกไป ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ พระเจ้าซาร์นิโคลาสที่ ๒ ทรงแต่งตั้งตำแหน่งอุปราชประจำภาคตะวันออกไกล และทรงปลดนายวิทท์ออกจากหน้าที่ เมื่อจีนปฏิเสธที่จะยอมรับข้อเรียกร้องของรุสเซียที่มีนัยว่ารุสเซียจะเข้าครอบครองแมนจูเรีย รุสเซียจึงรู้สึกว่าจำต้องเจรจาตกลงกับญี่ปุ่น

ประเทศญี่ปุ่นวิวัฒนาการไปได้อย่างรวดเร็ว ค่าชดใช้ความเสียหายก้อนใหญ่ใน ค.ศ. ๑๘๙๕ ที่ได้จากจีนทำให้ญี่ปุ่นสามารถใช้มาตรฐานทองคำต่อไปได้ใน ค.ศ. ๑๘๙๗ และขยายการเศรษฐกิจ ขยายการค้ากับต่างชาติ และใช้เครดิตของประเทศตะวันตกได้อย่างกว้างขวาง ค่าใช้จ่ายในกิจการทัพบกและทัพเรือเพิ่มสูงขึ้นเป็นระยะ ๆ และญี่ปุ่นก็ได้เป็นประเทศมหาอำนาจต่างชาติที่สำคัญในเขตเกาหลีแล้ว

ในการเจรจาตกลงกันระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่น จากเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ นั้น ญี่ปุ่นได้สิทธิเต็มที่ในเกาหลี แต่แทนที่ญี่ปุ่นจะให้สิทธิอย่างเดียวกันเช่นนั้นแก่รุสเซียในเขตแมนจูเรียบ้าง ญี่ปุ่นกลับยอมให้การรับรองเรื่องสิทธิของรุสเซียตามเขตเส้นทางรถไฟ และยืนยันการธำรงรักษาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศจีน พระเจ้าซาร์และที่ปรึกษาของพระองค์ ซึ่งยังไม่แน่ใจในเป้าหมายระยะยาวของพวกของพระองค์เองนั้น ก็ได้ให้มีการขนส่งทหารข้ามเขตทรานไซบีเรีย เดือนละประมาณ ๗,๐๐๐ คน ฝ่ายญี่ปุ่นจึงตัดสัมพันธไมตรีอย่างรีบด่วนในวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ ด้วยความระแวงสงสัยและตัดสินใจแน่วแน่ ญี่ปุ่นได้ทำให้กองทัพเรือรุสเซียที่เมืองปอร์ตอาร์เธอร์ประหลาดใจอย่างยิ่ง ด้วยการใช้เรือตอร์ปีโดเข้าโจมตีในเวลาเพียงคืนเดียว และล้อมกองทัพเรือรุสเซียไว้ที่นั่นในวันที่ ๘ แล้วจึงประกาศสงครามต่อกันในวันที่ ๑๐ ต่อมาในเดือนพฤษภาคม ก็ขนส่งกำลังทหารญี่ปุ่นเข้าไปในเกาหลีและข้ามแม่น้ำยาลูเข้าไปในแมนจูเรีย กำลังทหารหน่วยอื่น ๆ ก็เข้าล้อมเมืองปอร์ตอาร์เธอร์และเข้ายึดเมืองไดเรน ในที่สุดเมืองปอร์ตอาร์เธอร์ก็ได้ยอมแพ้ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๐๕ หลังจากที่ได้ล้อมไว้เป็นเวลานานและสิ้นเปลืองทรัพย์สินเงินทองไปเป็นจำนวนมาก ในเวลาเดียวกัน ในการรบบนบกเป็นระยะ ๆ นั้น กำลังทหารญี่ปุ่นได้ทำให้รุสเซียต้องยอมถอนทหารออกไปทางเหนือตามเส้นทางรถไฟ อันเป็นเส้นทางส่งเสบียงสายสำคัญ ด้วยการใช้ทหารตีโอบล้อมทหารรุสเซียเอาไว้ ในเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๕ เมื่อการรบเป็นเวลา ๑๗ วัน เพื่อชิงเมืองมุกเดน สิ้นสุดลงด้วยการที่รุสเซียต้องถอนทหารอีกครั้ง คู่สงครามทั้งสองฝ่ายต่างก็เหน็ดเหนื่อยไปตาม ๆ กัน และรุสเซียมีเรื่องต้องเสียหน้ามากขึ้นอีก เนื่องจากเกิดการปฏิวัติวุ่นวายแพร่หลายทั่วไปในประเทศรุสเซีย

ความหวังสุดท้ายของรุสเซียอยู่ที่กำลังทัพเรือในน่านน้ำทะเลบอลติก แต่เนื่องจากอังกฤษไม่ยอมให้รุสเซียใช้คลองสุเอซ และจากระบบเมืองท่าทั่วโลกของอังกฤษทำให้รุสเซียต้องลำเลียงกำลังอ้อมทวีปแอฟริกาในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๔ อันประกอบด้วยเรือรบจำนวน ๔๕ ลำ ที่ไม่มีการจัดแยกประเภท ทั้งยังขาดประสิทธิภาพในการส่งวิทยุสื่อสารและ

ในการประสานงานการรบ กับขาดเครื่องไม้เครื่องมือ ขาดการฝึกหัดอบรมและระเบียบวินัย อย่างไรก็ตาม ด้วยการตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยวทำให้พลเรือเอก โรเชสเวนสกี้ สามารถเอาชนะโรคภัยไข้เจ็บและการกบฏได้ในระหว่างที่ถ่วงเวลาอยู่ ณ เมืองมาดากัสการ์ และต่อจากนั้นในเวลา ๒๘ วัน ระหว่างเดือนมีนาคม–เมษายน ค.ศ. ๑๙๐๕ จึงเดินเรือระยะทาง ๕,๐๐๐ ไมล์ ตรงไปยังท่าเรือของฝรั่งเศสแหล่งอื่น ๆ ในอินโดจีน จากนั้นเขาก็รีบเร่งเดินเรือจะขึ้นไปยังเมืองวลาดิวอสต็อค แต่ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ก็นำเรือเข้าไปในกองเรือญี่ปุ่นที่เตรียมพร้อมรอรับอยู่ในช่องแคบ สุชิมา พลเรือเอก โตโง จึง "ตัดขบวนเรือรบที่เป็นรูปตัว T ของข้าศึก" (คือ ให้ขบวนเรือของเขาแล่นตัดขบวนเรือกองระวังหน้าของรุสเซีย เพื่อนำทางให้ขบวนเรือคุ้มกันของเขาได้เข้ามาหนุนกำลังเอาไว้) และตามด้วยขบวนเรือตอร์ปีโดญี่ปุ่นจึงสามารถทำลายเรือของรุสเซียได้ถึง ๓๒ ลำ จากจำนวนทั้งหมด ๓๕ ลำ เพื่อยุติการสงคราม

โดยอาศัยการริเริ่มการทูตของประธานาธิบดีรูสเวลท์ จึงทำให้มีการเจรจาสงบศึกกันขึ้น ณ เมืองปอร์ตสมัธ รัฐนิวแฮมเชียร์ (เพื่อหลีกหนีความร้อนระอุของเมืองวอชิงตัน) สนธิสัญญาปอร์ตสมัธ ลงวันที่ ๕ กันยายน ค.ศ. ๑๙๐๕ ได้รับรอง "ผลประโยชน์สูงสุด" ที่ญี่ปุ่นมีอยู่ในเกาหลี รื้อฟื้นอำนาจอธิปไตยของจีนและการปกครองในแมนจูเรีย ทั้งยังให้ญี่ปุ่นได้เขตเช่าของรุสเซียในแหลมเหลียวตุง ซึ่งอยู่ในแมนจูเรียภาคใต้ และได้เส้นทางรถไฟที่รุสเซียสร้างไกลขึ้นไปทางเหนือถึงเมืองชาง–ชุน นอกจากนี้ ญี่ปุ่นยังได้เกาะแซคาลินภาคใต้ครึ่งหนึ่ง และหลังจากที่มีการถกเถียงกันไปบ้างแล้ว ญี่ปุ่นก็ไม่ได้รับค่าปฏิกรรมสงคราม แต่อย่างใด สัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่นก็ได้มีการต่ออายุกันไปใหม่เรียบร้อยแล้ว ตั้งแต่วันที่ ๑๒ สิงหาคม โดยให้ใช้ต่อไปได้อีกห้าปี การต่ออายุสัญญาพันธมิตรครั้งนี้ได้บ่งไว้ให้คู่สัญญาทำการสู้รบร่วมกันเพื่อต่อต้านมหาอำนาจประเทศที่สาม และได้รวมประเทศอินเดียเข้าไว้ในขอบข่ายพิจารณาด้วย

ชัยชนะอย่างน่าตื่นเต้นของญี่ปุ่น ทำให้สัมพันธไมตรีของประเทศมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่ในเอเชียตะวันออกมั่นคงขึ้น และทำให้ยุคของการแข่งขันเพื่อหาจักรวรรดิ ณ ที่นั้นสิ้นสุดลง ในขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ของประเทศเหล่านั้นในยุโรปก็พลอยกลมกลืนไปด้วยอีกครั้ง อังกฤษและฝรั่งเศสได้จัดทำ *ความเข้าใจอันดีต่อกัน* ไปแล้วในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๙๐๔ ต่อมาในเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๙๐๗ ฝรั่งเศสและญี่ปุ่นได้เห็นพ้องต้องกันโดยการทำสนธิสัญญาในเรื่องต่อไปนี้ คือ ในประการแรก ทั้งสองฝ่ายจะต้องเคารพในความเป็นเอกราชและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศจีน (สนธิสัญญาทั้งหลายหลังปี ค.ศ. ๑๙๐๐ เกือบจะทั้งหมดได้แสดงว่าเคารพต่อหลักการการเปิดประตูประเทศจีน) และประการที่สอง

ทั้งสองฝ่ายจะต้องสนับสนุน "สถานะและสิทธิเกี่ยวกับดินแดน" ของแต่ละฝ่ายบนแผ่นดินใหญ่ ซึ่งก็หมายถึง "เขตอิทธิพล" ของพวกเขาที่มีอยู่ภายในจักรวรรดิของราชวงศ์ชิง ข้อตกลงเหล่านี้ทั้งหมดทำให้รุสเซียและญี่ปุ่นตกลงทำอนุสัญญาต่อกันในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ โดยที่อดีตคู่ปรปักษ์ทั้งสองนี้ได้ตกลงกันอย่างเปิดเผยที่จะสนับสนุน "ความเป็นเอกราชและไม่แบ่งแยกดินแดน" ของจีน แต่ขณะเดียวกันก็ได้ตกลงกันอย่างเป็นความลับที่จะแบ่งแมนจูเรียโดยให้รุสเซียได้เขตอิทธิพลทางภาคเหนือและญี่ปุ่นได้ทางภาคใต้ อนุสัญญานี้ได้รับการเน้นให้หนักแน่นขึ้น โดยการที่อังกฤษและรุสเซียได้ทำความเข้าใจต่อกันในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ อันเป็นการทำความเข้าใจที่ทำให้ผลประโยชน์ของประเทศมหาอำนาจทั้งสองผสมผสานกลมกลืนกันไปด้วยดีในเขตเปอร์เซีย อัฟกานิสถาน และทิเบต เพราะเหตุนั้น สัญญาพันธมิตรระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่น และระหว่างฝรั่งเศสกับรุสเซีย จึงกลายเป็นการติดต่อซึ่งกันและกันในเอเชียตะวันออก ปล่อยให้เยอรมนีและสหรัฐอเมริกาอยู่อย่างโดดเดี่ยวต่อไป ความมั่นคงในสัมพันธไมตรีที่เกิดขึ้นในบรรดาประเทศมหาอำนาจ ทำให้ระบบสนธิสัญญายังคงดำเนินไปอย่างสมบูรณ์ โดยได้รับการสนับสนุนอย่างเป็นทางการจากการย้านโยบายเปิดประตูการค้าเพื่อสนับสนุนความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของจีน แต่ระบบสนธิสัญญาก็ถูกคุกคาม เพราะความเจริญก้าวหน้าของ "เขตอิทธิพล" ด้วย

ผลปัจจุบันทันด่วนของสงครามระหว่างรุสเซียกับญี่ปุ่นก็คือ ทำให้ประเทศญี่ปุ่นกลายเป็นประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมอย่างเต็มที่ เพราะไม่เพียงแต่จะได้ปกครองไต้หวัน (ฟอร์โมซา) เท่านั้น แต่ยังได้มีอิทธิพลครอบครองเกาหลีและขยายอิทธิพลอยู่ในแมนจูเรียอีกด้วย การขยายอิทธิพลของพวกตะวันตกที่กลายมาเป็นการแข่งขันของพวกจักรวรรดินิยมได้เป็นบันไดสำหรับญี่ปุ่นที่จะให้มีการทุ่มเทเพื่อขยายอิทธิพลโพ้นทะเล อันเป็นพลังที่มิได้มีการเคลื่อนไหวน้อยไปกว่าชาติตะวันตก เพราะแม้แต่ชาวตะวันตกที่ภูมิใจในเชื้อชาติของตนมากที่สุด คือ ยังเชื่อมั่นในความเหนือกว่าของชนเชื้อชาตินอร์ดิกนั้น ก็ต้องยอมรับว่าชาติญี่ปุ่นเป็นชาติที่ยกเว้น

ในทางตรงกันข้าม ในบรรดาประชาชาติชาวเอเชียนั้น ผลระยะยาวของการที่ญี่ปุ่นได้ชัยชนะในการสงครามได้เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดความรู้สึกชาตินิยมขึ้น ลัทธิชาตินิยมนี้มิได้เกิดมีขึ้นเฉพาะในประเทศจีน แต่เกิดทั่วไปทั้งในหมู่เกาะฟิลิปปีน เวียดนาม อินโดนีเซีย และที่อื่น ๆ และตัวอย่างจากชาวญี่ปุ่นครั้งนี้ได้เป็นพลังใจแก่ผู้รักบ้านเกิดเมืองนอนในสมัยใหม่ให้ลุกขึ้นช่วยกันต่อต้านการถูกชาวตะวันตกเข้าครอบครอง ดังนั้น ปี ค.ศ. ๑๙๐๕ จึงเป็นปีที่มีการเริ่มงานของขบวนการเรียกร้องเอกราชเกิดขึ้น (ดูบทที่ ๙)

ดังนั้น ทศวรรษของความเฟื่องฟูของลัทธิจักรวรรดินิยมในเอเชียตะวันออก จึงมีความสำคัญหลายประการ กล่าวคือ เป็นตอนสำคัญของการขยายอาณานิคมของประเทศตะวันตก และการแข่งขันของประเทศมหาอำนาจ เป็นระยะเวลาที่ลัทธิชาตินิยมของชาวเอเชียฟื้นเมืองเริ่มก่อตัวขึ้นและเป็นระยะเริ่มต้นของการที่ญี่ปุ่นจะนำตัวเองไปสู่การเป็นจักรวรรดิ ตามความเป็นจริงนั้น ภายในระยะเวลาเพียงชั่วอายุคนรุ่นเดียวประเทศญี่ปุ่นได้กลายเป็นเครื่องมือทำลายระบบอาณานิคมและระบบสนธิสัญญากึ่งอาณานิคมของประเทศตะวันตก การขยายอิทธิพลของญี่ปุ่นจึงทำให้คนในแถบเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เกิดความรู้สึกทั้งถูกกดขี่และเร้าใจให้เกิดลัทธิชาตินิยมแบบใหม่ขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้อำนาจการเข้าครอบครองของประเทศตะวันตก ณ ที่นั้นสิ้นสุดลงเร็วกว่าที่ผู้คนใน ค.ศ. ๑๙๐๕ จะได้คาดคิด

ญี่ปุ่นรวมประเทศเกาหลี

ในเวลาที่ประชาชนชาติแถบเอเชียกำลังตื่นตัวต่อความเป็นชาติสมัยใหม่อยู่นี้ ก็เป็นเรื่องน่าเศร้าที่ชาวเกาหลี ซึ่งเข้ามามีการติดต่อกับโลกยุคใหม่ช้ากว่าชาติอื่น ๆ จะถูกรวมประเทศเข้าไว้ใต้อำนาจญี่ปุ่น ซึ่งเป็นประเทศผู้นำแถบเอเชียในการพัฒนาบ้านเมืองให้ทันสมัย อย่างไรก็ดี จุดมุ่งหมายของญี่ปุ่นในการรวมเกาหลีนั้น โดยดั้งเดิมแล้วมิได้รุนแรงดังเช่นที่มาเป็นในเวลาต่อมา อิโต ฮิโรบูมิ ได้เป็นผู้รับมอบดำเนินงานการติดต่อกันระหว่างประเทศทั้งสอง และโดยอาศัยกำลังทัพญี่ปุ่นหนุนหลังอยู่ เขาจึงได้ทำอนุสัญญาฉบับหนึ่งกับเกาหลีในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๙๐๕ ซึ่งระบุให้เกาหลีตกเป็นประเทศในความคุ้มครองดูแลของญี่ปุ่น และยุติการติดต่อทางการทูตกับมหาอำนาจประเทศอื่น ๆ เขาได้จัดตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการขึ้นเพื่อปกครองเกาหลี และใช้อำนาจอย่างกว้างขวางอยู่ภายใต้อำนาจของจักรพรรดิเมจิ แต่ยังคงให้จักรพรรดิเกาหลีครองราชย์อยู่ต่อไป อิโตมุ่งหมายที่จะทำให้ระบบการปกครองของเขานั้นทันสมัย และเต็มไปด้วยความเมตตาเพื่อที่จะได้รับความร่วมมือและความปรารถนาดีจากชาวเกาหลี ในขณะเดียวกับที่จะทำให้อำนาจการเข้าครอบครองของญี่ปุ่นอยู่ในสภาพมั่นคง

วิธีการที่อะลุ้มอล่วยเช่นนี้ต้องเผชิญปัญหายุ่งยากต่อมา เมื่อจักรพรรดิเกาหลีจัดส่งคณะผู้แทนลับไปยังที่ประชุมสันติภาพครั้งที่สองที่กรุงเฮก ใน ค.ศ. ๑๙๐๗ เพื่อให้ไปประท้วงการที่ญี่ปุ่นเข้ามาครอบครองเกาหลี จักรพรรดิพระองค์นั้นจึงถูกบังคับให้ต้องสละราชบัลลังก์ให้แก่โอรสของพระองค์ผู้ซึ่งมีพระทัยอ่อนแอไม่เด็ดขาด อิโตจึงมีอำนาจกว้างขวางขึ้นอีก เขา

จัดให้ชาวญี่ปุ่นเข้ามารับราชการดังเช่นเป็นชาวเกาหลี และให้ยกเลิกกองทัพของเกาหลี "การจลาจล" อย่างกว้างขวางจึงเกิดขึ้นติดตามมา และกลายเป็นการกบฏทั่วประเทศ ญี่ปุ่นจึงได้เข้าปราบอย่างรุนแรงด้วยการเผาหมู่บ้านหลายแห่งและฆ่า "ผู้ก่อการจลาจล" ประมาณ ๑๒,๐๐๐ คน ในเวลาสิบสองเดือน ในการสู้รบเกี่ยวกับเรื่องนี้ญี่ปุ่นได้รายงานว่าได้สู้รบถึง ๑,๔๕๐ ครั้งใน ค.ศ. ๑๙๐๘ และ ๙๐๐ ครั้ง ใน ค.ศ. ๑๙๐๙ กับอีก ๑๔๗ ครั้ง ใน ค.ศ. ๑๙๑๐ อิโตพยายามที่จะทำงานร่วมกับคณะรัฐมนตรีของเกาหลี รวมทั้งพวกที่จะเป็นนักปฏิรูปในทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ และคัดค้านการรวมประเทศเกาหลีอย่างฉับพลัน ซึ่งยามากาตา และคัตสุระเรียกร้องอยู่ เช่นเดียวกับเสียงเรียกร้องสนับสนุนจากพวกกลุ่มชาตินิยมหัวรุนแรงอย่างเช่น สมาคมมังกรดำ (เช่น แถบแม่น้ำอามูร์) ซึ่งนายฮูชิดะ ริโยไฮ เป็นคนจัดตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๐๑

แต่การที่นายอิโตถูกพวกชาตินิยมเกาหลีคนหนึ่งลอบฆ่าตายในแมนจูเรีย ในเดือน ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๙ หลังจากที่อิโตพ้นจากตำแหน่งอุปราชไปแล้ว ทำให้การรวมประเทศเกาหลีที่กระทำกันต่อมาในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๙๑๐ เป็นที่ยอมรับในหมู่ชาวญี่ปุ่นทั้งพวกหัวเสรีนิยมและพวกอื่น ๆ เกาหลีซึ่งระยะนี้ได้ชื่อใหม่ว่าประเทศโชเซน ถูกญี่ปุ่นปกครองโดยหวังจะให้เป็นประโยชน์ต่อญี่ปุ่นทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และทางเศรษฐกิจ และมีเจ้าหน้าที่ชาวญี่ปุ่นระดับกลางและระดับสูงเข้าปกครอง ในฐานะเป็นอาณานิคมอยู่นอกเหนือระบบรัฐธรรมนูญของญี่ปุ่น เพราะฉะนั้น ความเป็นชาติของเกาหลีที่กำลังก่อตัวเป็นความรู้สึกชาตินิยม จึงถูกญี่ปุ่นปราบปรามทุกครั้ง ไม่ว่าจะเกิดขึ้นโดยการจลาจลต่อต้านการปกครองของชาวต่างชาติจากพวกยางบันหัวเก่า (ซึ่งญี่ปุ่นได้ล้มเลิกฐานะทางด้านชนชั้นของพวกนี้) หรือจากพวกนักศึกษาที่มีความคิดต้องการปฏิรูปประเทศ หรือจากพวกทหารที่ถูกถอดหรือจากพวกชาวนาที่ยากจนซึ่งต่างมีความรู้สึกชาตินิยมที่ก่อตัวขึ้นร่วมกัน

ระบบอาณานิคมเมื่อมองย้อนกลับไป

ในบทนี้เราได้สืบดูอย่างย่อ ๆ ถึงลำดับขั้นต่าง ๆ ที่มลายา บอร์เนียวของอังกฤษ พม่า เวียดนาม เขมร และลาว ได้กลายมาเป็นอาณานิคมของประเทศยุโรปในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า อันเป็นแหล่งที่อาณานิคมของสเปนฮอลันดา ได้เกิดมีขึ้นแล้วในหมู่เกาะฟิลิปปีน และอินโดนีเซีย อีกทั้งเราก็ได้แสดงโครงร่างอย่างย่อ ๆ เท่า ๆ กันเกี่ยวกับเรื่องการแข่งขันกันของประเทศมหาอำนาจบนแผ่นดินจีนในระยะปลายทศวรรษ ค.ศ. ๑๘๙๐ อันทำให้ประเทศจีนซึ่งกว้างใหญ่และมีประชากรมากเสียยิ่งกว่าจำนวนประชากรของประเทศเหล่านั้นรวมเข้าด้วยกัน ต้องตกอยู่ในสภาพกึ่งอาณานิคม

ถูกแบ่งแยกออกเป็น "เขตอิทธิพล" และถูกผูกมัดทางการเงินกับมหาอำนาจต่างชาติ และในขั้นสุดท้าย เราก็ได้กล่าวถึงชะตากรรมที่เกิดขึ้นแก่เกาหลี โดยการที่เกาหลีถูกรวมเข้าไปไว้ในจักรวรรดิใหม่ของญี่ปุ่น เพราะฉะนั้นในตอนนี้เราจะกล่าวถึงขบวนการอันกว้างขวางเหล่านี้ว่าอย่างไรดี

ในประการแรก การขยายอิทธิพลของประเทศตะวันตกในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้านั้นได้เป็นไปอย่างรวดเร็ว และขยายขอบเขตกว้างขวางขึ้น เขตเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีการติดต่อกับพวกนักผจญภัยชาวโปรตุเกสและสเปนกับคณะเผยแพร่ศาสนาชาวอังกฤษ และกับบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศส เป็นระยะเวลานานกว่าสามศตวรรษมาแล้ว แต่เมื่อถึง ค.ศ. ๑๘๕๐ การขยายตัวของพ่อค้าเอกชนชาวตะวันตก ของคณะเผยแพร่ศาสนาโปรเตสแตนท์และคาทอลิก และของนักสร้างจักรวรรดินิยมเป็นทางการ ได้ทำให้เกิดความแข็งขันว่องไวขึ้นมาใหม่ ซึ่งในไม่ช้าความแข็งขันว่องไวเหล่านั้นจะมีอย่างมากมายเหลือล้น

ในประการที่สอง ความแข็งขันว่องไวเหล่านี้เกิดขึ้นจากประเทศอังกฤษมากเสียจนกระทั่งลัทธิจักรวรรดินิยมของอังกฤษกลายเป็นตัวอย่างอยู่ในความนึกคิดของประเทศมหาอำนาจตะวันตกส่วนใหญ่ รวมทั้งอังกฤษเองด้วย แต่ทว่าโดยปกติแล้ว ถ้าจะมีใครมาให้เหตุผลโดยทั่ว ๆ ไปว่า การขยายตัว (ขั้นแรกของอังกฤษ) ในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า เกิดจาก "การปฏิวัติอุตสาหกรรม" ข้อความสุดท้ายนั้นจะต้องมีการตีความหมายกันอย่างกว้างขวาง เพื่อให้กินความถึงขบวนการความนึกคิดและการประดิษฐ์ทั้งหลาย แบบขององค์การธุรกิจและปรัชญาทางการเมือง พอ ๆ กับเรื่องการผลิตด้วยเครื่องจักรรวมเข้าไปไว้ด้วย

ในขอบเขตของเรื่องเศรษฐกิจ เช่น ความเจริญของการค้าของโลกตะวันออกในกำมือของชาวตะวันตก ได้ดำเนินไปพร้อม ๆ กับการเกิดระบบการค้าเสรีของอังกฤษโดยมีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นกับการลงทุนทางธุรกิจของพวกนายทุน และเรื่องเสรีภาพส่วนบุคคล สิ่งนี้เองจะทำให้เกิดลำดับการต่าง ๆ ทางด้านกฎหมายและด้านการทูตเป็นขั้น ๆ เริ่มด้วยการยกเลิกสิทธิผูกขาดของบริษัทอินเดียตะวันออก ที่ผูกขาดการค้าของอังกฤษกับอินเดีย (ค.ศ. ๑๘๑๓) ต่อมายกเลิกสิทธิผูกขาดการค้ากับจีน (ค.ศ. ๑๘๓๔) และตั้งเมืองท่าต่าง ๆ ขึ้นที่สิงคโปร์ (ค.ศ. ๑๘๑๙) และต่อมาที่ฮ่องกง (ค.ศ. ๑๘๔๑) กับจัดทำระบบสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคเพื่อคุ้มครองธุรกิจเสรีของพ่อค้า และนักเผยแพร่ศาสนาชาวตะวันตกในประเทศจีน (ค.ศ. ๑๘๔๒) และในประเทศญี่ปุ่น (ค.ศ. ๑๘๕๔–๑๘๕๘) ประเทศไทย (ค.ศ. ๑๘๕๕) พม่าภาคเหนือ (ค.ศ.๑๘๖๗) และเขตอื่น ๆ อีกหลายเขต

ในลำดับต่อมา การค้าของชาติตะวันตกสามารถวางรากฐานไว้ในส่วนภูมิภาคนี้ได้สำเร็จ และช่วยเร้าในกิจการทางเศรษฐกิจของชาวเอเชียด้วย วิธีการและความคิดใหม่ ๆ ของยุคการค้าเสรีทำให้การผลิตของเอเชียและการส่งสินค้าออกเจริญก้าวหน้าได้ง่ายเข้า ซึ่งโดยปกติแล้วเป็นไปด้วยการมีพ่อค้าชาวเอเชียเข้ามามีส่วนร่วมภายใต้ความอุปถัมภ์ของชาวตะวันตก ความสำคัญของสินค้าออกประเภทฝืนจากอินเดีย ใบชาจากจีน และไหมจากญี่ปุ่น ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในกำมือของชาวตะวันตกก็ได้กล่าวเน้นไว้แล้ว หลังระยะกลางศตวรรษไปแล้ว สินค้าประเภทข้าวและไม้สักจากประเทศพม่าและไทย รวมทั้งดีบุกจากมลายา (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นของชาวจีน) ก็ทำให้สินค้าของอังกฤษประเภทผลิตภัณฑ์ผ้าและสิ่งประดิษฐ์จากโรงงานหลั่งไหลเข้าไปในเขตภูมิภาคนี้ได้ง่ายเข้าเช่นเดียวกัน

ในประการสุดท้าย กฎหมายและความเป็นระเบียบเรียบร้อยก็มีความสำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจในเอเชียพอ ๆ กับในยุโรป เป็นที่เชื่อกันว่า การบริหารอย่างมีเหตุผลในการเก็บภาษีและด้านขบวนการยุติธรรม พร้อมกับการเอื้ออำนวยทางด้านสาธารณสุขและการศึกษา จะช่วยให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทางด้านอารยธรรม (ตะวันตก) ด้วย ความคิดเช่นนี้เป็นข้อแก้ตัวให้แก่ระบบอาณานิคมของอังกฤษ ในระยะที่อังกฤษกำลังขยายอิทธิพล มีความหมายไปในแง่ที่ว่าระบบการค้าเสรีจะทำให้เกิดความเจริญทางด้านวัตถุ ทั้งสองสิ่งนั้นต่างจำเป็นต้องได้ระบบการปกครองที่ทันสมัย เสรีภาพของบุคคลทั้งโดยส่วนตัวและโดยรวมกันเป็นบริษัทเพื่อทำการค้าขายนั้น จำเป็นต้องได้ระบบกฎหมายสมัยใหม่ (ตะวันตก) และความเป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นเบื้องแรก ไม่ว่าจะได้มาโดยการบังคับหรือโดยการขู่เข็ญคุกคาม การให้ตีความหมายไปในทางเช่นนี้จึงเท่ากับช่วยอธิบายลักษณะขัดแย้งกัน คือ ลักษณะที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่มีความเป็นประชาธิปไตยในประเทศของตนมากที่สุดจะได้จักรวรรดินอกประเทศมากที่สุด ทั้งความเป็นประชาธิปไตยและการมีจักรวรรดิต่างก็เป็นสิ่งช่วยรับรองฐานะที่ก้าวหน้าไปไกลของประเทศเหล่านั้นในโลก

เค้าโครงของระบบอาณานิคมดังกล่าว ในฐานะเป็นผลผลิตจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ดูเหมือนจะมีประสบการณ์ของอังกฤษเป็นสิ่งยืนยันเป็นเวลาหนึ่งศตวรรษมาแล้ว และก็ได้ช่วยเสริมความคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้มานับตั้งแต่ครั้งกระนั้น แต่เคราะห์ร้ายที่เค้าโครงนี้ได้แสดงสาเหตุต่าง ๆ ของลัทธิจักรวรรดินิยมอย่างชนิดย่นย่อจนเกินไป ดังเช่นที่เห็นได้ชัดในกรณีที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสและรุสเซีย

ประเทศฝรั่งเศสที่มีความภูมิใจในตัวเองได้มีประสบการณ์มาก ทั้งในเรื่องของความมีเกียรติยศชื่อเสียง ความสับสนวุ่นวาย และความปราชัยในระยะเวลาจาก ค.ศ. ๑๗๖๓ ถึง

๑๘๗๑ ในการเปรียบเทียบการขยายตัวของฝรั่งเศสเข้าไปในอินโดจีน กับการขยายตัวของอังกฤษในที่อื่น ๆ นั้น ฝรั่งเศสดูจะเป็นฝ่ายต้องใช้การขยายอิทธิพลแบบจู่โจมและคุกคามก้าวร้าว เนื่องจากมิได้มีพื้นฐานในทางการค้าที่พอจะนำมาเปรียบเทียบกันได้ และเพราะเหตุนั้น ฝรั่งเศสจึงยึดมั่นอย่างเข้มข้นในค่านิยมบางอย่างของโลกตะวันตก อย่างเช่น การถือสิทธิในเรื่ององค์กรคริสต์ศาสนาและเชื่อมั่นในความสูงส่งของวัฒนธรรมฝรั่งเศส ในระยะแรก เรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นเพียงส่วนประกอบเล็กน้อยเท่านั้นที่จะทำให้ฝรั่งเศสต้องการขยายจักรวรรดิ เช่นเดียวกับรุสเซียในสมัยที่มีพระเจ้าซาร์ปกครอง ที่มุ่งหันมาสนใจโลกตะวันออกในปลายคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าก็เป็นเพราะเหตุผลทางด้านยุทธศาสตร์และการเมืองมากกว่าเหตุผลทางด้านการค้า ระบบจักรวรรดินิยมของรุสเซียเองต่างหากที่ทำให้รุสเซียพยายามสร้างการค้าขึ้น แทนที่จะเป็นเรื่องการค้าขายสร้างระบบจักรวรรดินิยม และในที่สุดนั้น แม้ว่าเยอรมนีและญี่ปุ่นจะได้แสดงออกถึงความสนใจทางด้านเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์อย่างเท่า ๆ กันก็ตาม แต่ก็ไม่มีประเทศใดขยายอิทธิพลตามแบบอย่างที่อังกฤษกระทำ

ความคิดที่ว่าระบอบอาณานิคมเป็นผลิตผลอย่างแท้จริง หรืออย่างน้อยก็เป็นผลิตผลในระยะแรก ๆ ของแรงผลักดันทางเศรษฐกิจนั้น เป็นความคิดที่ไม่ตรงกันกับพวกขบวนการเผยแพร่ศาสนา ซึ่งเป็นนักขยายอิทธิพลในทางจิตใจ สติปัญญา ความนึกคิด และวัฒนธรรม ทั้งยังเป็นขบวนการที่เปิดโอกาสให้แก่ชาวตะวันตกแต่ละคนที่แกร่งกล้าและกระตือรือร้น คณะสอนศาสนาก็เป็นอีกคณะหนึ่งที่จำเป็นต้องให้มีกฎหมายและความเป็นระเบียบเรียบร้อยพอ ๆ กับการค้าของตะวันตก ความคิดที่ว่าคริสต์ศาสนาและการศึกษาจะช่วยทำให้เกิดพัฒนาการทางด้านจิตใจ และทั้งสองสิ่งนั้นต่างก็จำเป็นต้องได้บรรยากาศของการมีระบบการปกครองที่ทันสมัย จึงเป็นข้ออ้างได้อีกเช่นกันของการขยายอาณานิคม

หากเราจะพยายามมองการรุกรานของประเทศตะวันตก เช่นเดียวกับที่ชนชั้นผู้ปกครองในแต่ละประเทศในเอเชียที่ถูกรุกรานมองอยู่ เราอาจจะวาดภาพได้อย่างดีว่าการรุกรานนั้นได้ให้ภาพของความเลวร้ายในขอบข่ายที่กว้างขวาง โดยมีเรื่องของการคุกคามทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดในระยะแรก แต่ต่อมาจะเห็นว่าอิทธิพลของคริสต์ศาสนา และอันตรายจากอำนาจทางการทหารของประเทศตะวันตก ดูจะเป็นสิ่งที่น่ากลัวกว่าเรื่องการค้าเสียอีก

บางทีสิ่งที่ทำให้เกิดปฏิกิริยาจากชาวเอเชีย อาจจะได้แก่ศาสนาของประเทศตะวันตก ทัศนะความนึกคิด และการท้าทายทางวัฒนธรรม โดยทั่วไปแล้วจะมีความพยายามที่จะ

เน้นหรือส่งเสริมศาสนาของชาวพื้นเมือง และจารีตประเพณีทางวัฒนธรรม ขณะที่ทุกสิ่งที่เป็นของชาวต่างชาติจะถูกรังเกียจ ในแต่ละประเทศจะมีขบวนการ ซึ่งผู้ปกครองได้อาศัยเป็นเครื่องมือที่จะฟื้นฟูความยึดมั่นในจารีตประเพณี ลัทธิขงจื๊อได้รับการฟื้นฟูในรัชสมัยของพระเจ้ามินมางในเวียดนามหลัง ค.ศ. ๑๘๒๐ พุทธศาสนาได้รับการฟื้นฟูอย่างขันแข็งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ในประเทศไทยก่อน ค.ศ. ๑๘๕๐ และมีการฟื้นฟูที่ช้ากว่าและได้รับผลสำเร็จน้อยกว่านั้นในรัชสมัยพระเจ้ามินดงมิน ในประเทศพม่าหลัง ค.ศ. ๑๘๕๐ ในเวลาเดียวกัน ทั้งพม่าและเวียดนามต่างพยายามกีดกันชาวตะวันตกด้วยความเกลียดกลัวชาวต่างชาติ ส่วนชาวเกาหลีดูจะพยายามกีดกันชาวต่างชาติมากกว่านั้น ขณะที่สนับสนุนลัทธิขงจื๊อ หรือ "การศึกษาสิ่งที่เป็นของตะวันออก" และฟื้นฟูจารีตประเพณีต่าง ๆ โดยทั่วไป ประเทศที่นับถือลัทธิขงจื๊ออย่างเช่น เวียดนามและเกาหลีจะมีความรุนแรงมากกว่า และมีความประนีประนอมได้น้อยกว่าอาณาจักรที่นับถือพุทธศาสนาอย่างเช่นพม่าและไทย ทั้งนี้โดยที่ไม่ต้องกล่าวถึงรัฐของสุลต่านอิสลามที่อ่อนแอในมลายาและบอร์เนียว

ในที่สุด เมื่อถูกบังคับให้ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างกว้างขวางกับชาวตะวันตก ประมุขของประเทศเล็ก ๆ ที่ถูกคุกคามเหล่านี้ โดยทั่วไปแล้วจะสามารถตอบสนองทางด้านการเมืองได้พร้อมกว่าทางด้านเศรษฐกิจ ตัวอย่างเช่น พวกเขามีความคิดน้อยมากเกี่ยวกับการคุ้มครองการอุตสาหกรรมพื้นเมือง แต่จะมีสัญชาตญาณรู้ได้ถึงวิธีการกำจัดชัยชนะทางกำลังทหารของชาวตะวันตก โดยใช้ประเทศตะวันตกประเทศหนึ่งถ่วงดุลอีกประเทศหนึ่ง เพราะฉะนั้น พระเจ้าตือดึกแห่งเวียดนามจึงขอความช่วยเหลือจากจีน เพื่อต่อต้านฝรั่งเศส และพระเจ้าธีบอแห่งพม่าจึงพยายามที่จะอาศัยฝรั่งเศสเพื่อต่อต้านอังกฤษ แม้ว่าทั้งสองพระองค์จะทำไม่สำเร็จก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ได้รับความช่วยเหลือจากอังกฤษ เพื่อช่วยประเทศไทยให้รอดพ้นภัยจากฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๙๖ นั้น เศรษฐกิจของประเทศไทยก็ตกอยู่ในความดูแลของอังกฤษมาเป็นเวลานานแล้ว การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงสามารถธำรงรักษาความเป็นเอกราชทางการเมืองของประเทศได้ ก็เพราะพระองค์ได้ทรงยอมสูญเสียอำนาจควบคุมเศรษฐกิจของประเทศไปไม่ใช่น้อย ท้ายที่สุดในประเทศเกาหลี ในฐานะที่เคยเป็นเมืองขึ้นของจีน บรรดาผู้ปกครองที่แตกแยกกันเป็นกลุ่มเป็นก๊กเหล่านั้น จึงคุ้นต่อการพึ่งพาอาศัยมหาอำนาจนอกประเทศมากเสียจนกระทั่งทุ่มเทตัวเองให้กับระบบการแบ่งแยกเป็นกลุ่มเป็นก๊ก โดยที่แต่ละก๊กก็ไปผูกพันกับพันธมิตรชาวต่างชาติ ในระหว่างอำนาจสูงสุดของจีนกับอำนาจสูงสุดของ

ญี่ปุ่นนั้น ก็ได้มีอำนาจของรุสเซียเข้ามาแทรกอยู่ระยะหนึ่ง แต่ก็เป็นระยะที่สั้น และประเทศเกาหลีก็ไม่เคยมีนโยบายต่างประเทศที่เป็นอิสระและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

โดยส่วนใหญ่แล้ว ประเทศจีนสามารถรอดพ้นเงื้อมมือชาวต่างชาติได้ ก็เพราะขนาดที่กว้างใหญ่ของประเทศอย่างไม่ต้องสงสัย ในขณะเดียวกัน ความหลอกลวงทางด้านการเมืองของจีน และการใช้ "อนารยชน" พวกหนึ่งถ่วงดุลอีกพวกหนึ่งนั้น ก็เป็นที่เห็นได้ชัดในความนิยมเก่าแก่ที่มีอยู่ ณ ปักกิ่ง ระหว่างทศวรรษที่ระบบจักรวรรดินิยมกำลังแพร่หลายอย่างมากที่สุดหลังปี ค.ศ. ๑๘๙๔ เนื่องจากประวัติศาสตร์ทางการทูตของยุคนี้ส่วนใหญ่ได้มาจากบันทึกของบรรดาประเทศมหาอำนาจ ความเชี่ยวชาญของนักการทูตของราชวงศ์ชิงจึงดูจะมีน้อยจนเกินไป ส่วนหนึ่งของความเชี่ยวชาญของพวกเขาจะอยู่ที่การใช้ความอ่อนแอของจีนเร้าใจให้มหาอำนาจต่างชาติล้มล้างความทะเยอทะยานของกันและกัน บุคคลที่ทำหน้าที่เป็นคนกลางเจรจาข้อตกลงของรัฐบาล จะเป็นคนปล่อยข่าวลือและทำให้ความลับรั่วไหล พวกเขาจะแสดงทีท่าว่ามีความตระหนกตกใจและทำอะไรไม่ถูก พวกเขาจะยอมรับเงินสินบน ขณะเดียวกับที่ทำสัญญาพันธมิตรและยินยอมให้สัมปทานที่ดิน แต่ประเทศจีนก็รอดพ้นเงื้อมมือประเทศตะวันตกมาได้ และเรื่องการทูตของพวกเขานั้นสมควรที่จะนำมาสอบทานกันใหม่ ในฐานที่เป็นการทูตที่มีประสิทธิภาพยิ่งกว่าที่ชาวต่างชาติขณะนั้นได้ตระหนัก

อย่างไรก็ตาม ในบรรดาประเทศเล็กๆ นั้น ผู้ปกครองจะไม่มีทางเลือกมากนัก โดยปกติแล้ว พวกเขาจะเผชิญกับผู้เข้ามาคุกคามขู่เข็ญแต่เพียงชาติเดียว และในภูมิประเทศที่เล็กกว่าของจีน พวกเขาอาจยอมรับการถูกรวมเข้าเป็นอาณานิคมในรูปแบบชนิดใดชนิดหนึ่งก็ได้ หรือไม่ก็หมดอำนาจปกครองไป อย่างเช่น สถาบันกษัตริย์ในพม่าและเกาหลีก็ถูกล้มเลิกไป และมีสถาบันอื่นเข้ามาแทนที่ สถาบันกษัตริย์ในเวียดนาม เขมร และลาวถูกจัดให้อยู่ในความคุ้มครอง และกลายเป็นสถาบันที่ล้าสมัยและเสื่อมอำนาจต่อมา ในขณะที่สถาบันกษัตริย์ของประเทศไทยรอดพ้นมาได้ก็เพียงเพราะพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่ได้ทรงสนับสนุนริเริ่มการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย การที่ผู้ปกครองเก่าสูญสิ้นไปหรือเสื่อมศรัทธาจากประชาชน ในประเทศพม่าของอังกฤษ ในอินโดจีนของฝรั่งเศส และในเกาหลีของญี่ปุ่น เหล่านี้ล้วนแล้วแต่ทำให้เกิดความเสื่อมในสถาบันผู้นำของสังคมเหล่านั้น ความเสื่อมนี้ไม่ใช่จะมีเฉพาะทางการเมือง แต่จะมีโดยทั่วไปทั้งทางด้านอักษรศาสตร์ ศิลปะ ปรัชญา และวัฒนธรรม ระเบียบการทางสังคมที่มีมาเก่าแก่จะถูกตัดทิ้งหมด แม้แต่ในประเทศที่ไม่ได้อยู่ในกรณีเช่นนี้ อย่างเช่น มลายาและไทยก็ยังจะมีการทำระเบียบการใหม่เกี่ยวกับผู้นำประเทศเกิดขึ้นด้วย

สำหรับชนชั้นสามัญในเขตอาณานิคมใหม่ ๆ เหล่านี้ ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้าเป็นไปในหลายด้าน ทั้งมาตรฐานการดำเนินชีวิตและมาตรฐานการปกครองโดยทั่ว ๆ ไปแล้วดูจะต้องเผชิญกับความตกต่ำในระยะต้นคริสต์ศตวรรษที่สิบเก้า ในเกาหลีและเวียดนาม อย่างน้อยที่สุดก็มีการจลาจลชาวนาเกิดขึ้นก่อนที่ชาวตะวันตกจะเข้ามารุกรานและอาจเป็นข้อวินิจฉัยได้ว่า เกาหลีและเวียดนามก็เหมือนกับจีน กล่าวคือ จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นมากเป็นมูลเหตุของขบวนการกบฏภายในประเทศ เมื่อเริ่มมีการติดต่อกับชาวตะวันตกขึ้นมา การเปลี่ยนแปลงใหญ่ ๆ ก็เกิดมีขึ้นในประเทศอาณานิคมในแบบที่คล้ายคลึงกันอย่างมากกับในประเทศจีนและญี่ปุ่นในระยะเดียวกัน เช่น การจัดอภิสิทธิ์พิเศษให้แก่ชาวต่างชาติ ความเจริญทางการค้าของชาวต่างชาติ การดึงเศรษฐกิจภายในประเทศออกไปสู่การเศรษฐกิจของโลก การเกิดมีเมืองท่าที่ทันสมัย การขยายตัวของประชากรที่มีอาชีพเพาะปลูก และระบบชนชั้นเจ้าของที่ดินกับผู้เช่าที่ดิน การมีระบบการปกครองที่ทันสมัย พร้อมกับมีบริการส่วนกลางและงานด้านสาธารณะ

การเปลี่ยนแปลงทางด้านวัตถุที่เห็นทั้งหมดเหล่านี้ ก็มีควบคู่กันไปกับความเปลี่ยนแปลงทางความนึกคิด ทางสังคม และทางจิตวิทยา วิถีทางเก่า ๆ ไม่เป็นที่นิยมเชื่อถืออีกต่อไป จารีตประเพณีเก่าแก่ถูกรังเกียจ ชนชั้นผู้ปกครองที่เคยมีความภูมิใจก็ถูกเหยียดหยามดูถูก และในเขตที่เป็นอาณานิคมโดยสมบูรณ์นั้นจะไม่เหมือนประเทศจีน ญี่ปุ่น และไทย เพราะผู้นำชาวพื้นเมืองโดยส่วนใหญ่แล้วจะถูกทำลายหรือถูกปราบปราม การจลาจลในวงแคบเพื่อต่อต้านเจ้าหน้าที่ผู้ปกครองอาณานิคม ยังคงมีต่อมาอีกเป็นเวลาหลายปีในเวียดนามและพม่าหลัง ค.ศ. ๑๘๘๕ และ ๑๘๘๖ และในเกาหลีก็มีอยู่อีกหลายปีหลัง ค.ศ. ๑๙๐๗ แต่การจลาจลเหล่านั้นทั้งหมดก็ถูกปราบปรามไปพร้อมกับบรรดาชนชั้นผู้ปกครองเก่าก่อนที่ไม่อาจจะตกลงเข้าใจกันได้

ผลที่ตามมาก็คือ ประชาชนในประเทศอาณานิคมต้องเผชิญกับช่องว่างของการขาดผู้นำในระยะระหว่างที่การปกครองแบบเก่าไม่เป็นที่ศรัทธาของผู้คนอีกต่อไป และการฝึกหัดผู้นำสมัยใหม่กำลังดำเนินไปอย่างเชื่องช้า ในเรื่องนี้นี่เองที่เขตที่ตกเป็นอาณานิคมอย่างเต็มที่ต้องเผชิญ ขณะที่ประเทศญี่ปุ่น จีน และไทย ไม่ต้องมีความทุกข์ร้อนเพราะเรื่องนี้แต่อย่างใด แต่ในประเทศเหล่านี้ทั้งหมด การจะทำให้ประเพณีทางความนึกคิดค่านิยมทางสังคม หลักความเชื่อถือทางด้านจริยธรรม และการปฏิบัติทางจารีตประเพณีเก่าแก่กลับมาเป็นที่นิยมกันใหม่นั้น ก็เป็นเรื่องที่จำเป็นพอ ๆ กับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการพัฒนาโครงร่างการปกครอง

เพราะเหตุนั้น "ความเลวร้าย" ของระบบอาณานิคมจึงมิได้มีเพียงทางด้านเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังมีไปถึงทางด้านการเมือง สังคม และวัฒนธรรมอีกด้วย โดยแท้จริงแล้วระบบนี้อาจจะถูกสงสัยอย่างหนักในแง่ที่ว่า ความคิดที่ยึดมั่นในแบบแผนของระบบอาณานิคมว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของการหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนั้น ความคิดแนวนั้นจำเป็นหรือไม่ที่จะต้องมามีอิทธิพลเหนือระบบอาณานิคม เป็นสิ่งแน่นอนที่ว่าการหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนั้นอยู่ในความคิดจิตใจของพวกจักรวรรดินิยมเป็นอย่างมาก แต่แล้วอะไรได้เกิดขึ้นบ้าง ดังเราจะได้เห็นในบทที่ ๙ ว่า ความพยายามที่จะแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ในหลายกรณีมีความหมายถึงความเจริญทางเศรษฐกิจในระดับพอสมควรโดยสรุปทั่วไป คือ ในเรื่องการผลิตไม่จำเป็นต้องคิดเทียบอัตราการผลิตต่อหัว เมื่อพิจารณาจากการปฏิบัติของผู้ปกครองพื้นเมือง สมัยก่อนที่ระบบอาณานิคมจะเข้ามามีอำนาจเหนือพวกเขานั้น ก็เป็นที่น่าสงสัยว่าความเจริญทางเศรษฐกิจแบบนี้จะต้องเกิดขึ้นในไม่ช้าในความอุปถัมภ์ของชาวพื้นเมืองเอง หรือไม่ก็อาจจะเป็นความเจริญทางเศรษฐกิจที่ประชาชนจะไม่มีโอกาสได้ประกอบธุรกิจเท่าเทียมกัน ถ้าหากว่าผู้นำชาวพื้นเมืองตามประเพณียังคงได้ครองอำนาจอยู่ แต่ในด้านจิตวิทยา ความเลวร้ายของระบบอาณานิคมเช่นความรู้สึกอับอายว่าถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม การหมดความเชื่อมั่นในตัวเอง สามัญสำนึกอันสับสนเกี่ยวกับความเป็นตัวของตัวเอง เหล่านี้พอจะขจัดออกไปได้พร้อม ๆ กับอุปสรรคบางอย่างของการพัฒนาประเทศให้สมบูรณ์แบบ ถ้าหากว่าพวกเขารอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมประเทศเล็ก ๆ ในเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจจะมีสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจดีขึ้นเล็กน้อย หรือไม่ดีขึ้นเลยก็ตาม แต่ทว่าอาจจะดีขึ้นอย่างมากในสภาพการณ์ทางด้านการเมือง สังคม และวัฒนธรรมก็ได้

พิมพ์ที่ บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด ๘๙๑ ถนนพระราม ๑ กรุงเทพมหานคร
นางบุญพริ้ง ต. สุวรรณ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๒๐